

ОЛЕГ КОНДРАТЕНКО

ГЕОСТРАТЕГІЧНИЙ ВИМІР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ОЛЕГ КОНДРАТЕНКО

**ГЕОСТРАТЕГІЧНИЙ ВИМІР
ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ
РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ**

Монографія

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЕС – атомна електростанція
АСЕАН (ASEAN) – Асоціація держав Південно-Східної Азії
АТЕС – Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво
АТР – Азіатсько-Тихоокеанський регіон
БРИКС (BRICS) – група держав, що розвиваються (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південна Африка)
ВВП – внутрішній валовий продукт
ВМФ – військово-морський флот
ВПК – військово-промисловий комплекс
ВПС – військово-повітряні сили
ВЦВГД – Всеросійський центр вивчення громадської думки
ГУАМ – Організація за демократію та економічний розвиток у складі Грузії, України, Азербайджанської Республіки та Республіки Молдова
ЄАЕС – Євразійський економічний союз
ЄврАзЕС – Євразійське економічне співтовариство
ЄЕП – Єдиний економічний простір
ЄС – Європейський Союз
ЗМЗ – зброя масового знищення
ЗС РФ – збройні сили Російської Федерації
ІДІЛ – Ісламська держава Іраку та Леванту
КДБ – Комітет державної безпеки
КНДР – Корейська Народно-Демократична Республіка
КНР – Китайська Народна Республіка
КПРФ – Комуністична партія Російської Федерації
Л/ДНР – невизнані проросійські сепаратистські анклавні так звані Луганська та Донецька народні республіки
ЛДПР – Ліберально-демократична партія Росії
МАГАТЕ – Міжнародне агентство з атомної енергії
МВФ – Міжнародний валютний фонд
МЗС РФ – Міністерство закордонних справ Російської Федерації

МС – Митний союз
НАТО (NATO) – Організація Північноатлантичного договору
НДР – Німецька Демократична Республіка
ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОВД – Організація Варшавського договору
ОДКБ – Організація Договору про колективну безпеку
ОЦАС – Організація центрально-азіатської співпраці
ПАК ФА – перспективний авіаційний комплекс фронтової авіації
ПАР – Південно-Африканська Республіка
ПМР – невизнана Придністровська Молдовська Республіка
ППО – протиповітряна оборона
ПРО – протиракетна оборона
РАН – Російська академія наук
РБ ООН – Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй
РЕВ – Рада економічної взаємодопомоги
РЄ – Рада Європи
РЛС – радіолокаційна станція
РПЦ – Російська православна церква
СБ – Світовий банк
СДРБ – Союзна держава Росії та Білорусі
СНД – Співдружність Незалежних Держав
СНО – Скорочення наступальних озброєнь (Договір про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь)
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СРЮ – Союзна Республіка Югославія
США – Сполучені Шати Америки
ФПГ – Фінансово-промислові групи
ФСБ РФ – Федеральна служба безпеки Російської Федерації
ЦА – Центральна Азія
ЦАЕС – Центральньо-Азіатська економічна співдружність
ЦАР – Центральньоазіатський регіон
ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦСЄ – Центральньо-Східна Європа
ЧФ – Чорноморський флот
ШОС – Шанхайська організація співпраці
ЮНКТАД (UNCTAD) – Конференція ООН із торгівлі та розвитку

ВСТУП

Дії Росії передбачити неможливо. Ця країна – загадка, овіяна таємницями у темряві незбагненності.

(З виступу Вінстона Черчилля по радіо 1 жовтня 1939 р., Лондон)

Трансформація геополітичної картини світу змушує наукову громадськість замислитися над низкою факторів та причин глобальної турбулентності, що захопила всіх без винятку акторів сучасних міжнародних відносин. Констатовано, що ключове місце у світовій політиці належить саме великим державам, суверенна поведінка яких значною мірою визначає динамічну сутність як регіональних, так і глобальних політико-економічних та безпекових процесів. Слід зауважити, що нинішня картина транзитивного світу, який постав із завершенням холодної війни та колапсу Ялтинсько-Потсдамської системи, свідчить передусім про його фінальну стадію, однак досі невідомо, якою буде постмодерна світ-система, що змінить перехідний світопорядок. Наразі прогнозується безліч варіантів майбутнього світоустрою – від багатопольярного, однопольярного та нового двопольсного до глобального концерту, базованого на балансі сил світових геополітичних центрів. При цьому зрозумілим стає те, що новий світовий порядок, за всіма параметрами, навряд чи відрізнятиметься стабільністю та стане константнішим порівняно з періодом холодної війни та постхолодного миру. До того ж, нинішня поведінка великих держав *a priori* суперечить їх головному обов'язку – бути гарантами міжнародної стабільності та сталого політико-економічного розвитку. Весь геополітичний простір таким чином дедалі більше перетворюється на гігантську "лабораторію", на базі якої великі держави проводять свої часто антисоціальні експерименти та змагання з переналаштування світу відповідно до своїх стратегічних інтересів.

У разі, якщо говорити про баланс геополітичних сил на міжнародній арені, зазначимо, що згідно з лівовою часткою сучасних прогнозів, США дедалі більше втрачатимуть роль гаранта міжнародної безпеки та модератора ліберально-демократичних цінностей у світі. Тим часом претензії на світову першість у новій світ-системі висуватиме Китай, який уже фактично набув ролі гегемона в більшій частині Східної півкулі та прагне потіснити позиції США в АТР і на пострадянському просторі, насамперед шляхом реалізації інфраструктурних мегапроектів на кшталт "Економічного поясу нового Шовкового шляху" (більш відомого як "Один пояс, один шлях")¹, а також інвестицій в енергосектор центральноазіатських держав. Свідченням зниження геополітичних можливостей найпотужнішої держави світу є невдалі спроби Білого дому забезпечити перемогу ліберально-демократичних цінностей шляхом зміни правлячих режимів в Афганістані, Іраку, Єгипті, Лівії, де нині домінує політико-економічна деструкція. До того ж, за зазначеними державами остаточно закріпилася репутація *failed state* та поширювачів міжнародного тероризму, екстремізму, нелегальної міграції, наркоторгівлі тощо. Тож стратегія США, спрямована на подолання негативних явищ через насадження лояльних урядів, не виправдала сподівань Вашингтона. Насторогу нині викликає дедалі жорсткіше зіткнення геостратегічних інтересів великих держав у різних регіонах на тлі прискорення трансформації транзитивної світ-системи. Водночас поліполярний світ, за який, зокрема, поряд із Росією виступають такі потужні держави як Китай та Індія, навряд чи забезпечить підтримку міжнародної стабільності та безпеки. Більше того, модель багатопольярного світоустрою може спровокувати черго-

¹ Новий китайський торговельно-інфраструктурний проект зі створення спільної осі "Захід – Євразія" реалізується під гаслом "Один пояс, один шлях". Ініціатива "Один пояс, один шлях", яка охоплює також проекти "Економічний пояс Великого Шовкового шляху" та "Морський Шовковий шлях XXI ст.", покликана забезпечити створення трансконтинентального торговельно-економічного простору шляхом сприяння руху вантажів і пасажирів із Китаю до ЄС сухопутними та морськими коридорами. Разом із тим, завдяки використанню цього маршруту Китай також розробляє стратегію постачання своїх товарів до Африки.

вий (нехай і "гібридний") світовий конфлікт, за умов порушення хиткого геополітичного балансу великих держав чи можливих коаліцій. Тут варто згадати, що саме порушення балансу сил у Європі за часів існування Вестфальської, Віденської та Версальсько-Вашингтонської міжнародних систем призвело до масштабних конфліктів – два з яких були глобальними. Таким чином, масштабні збройні протистояння та світові війни, як відомо, завжди передували зміні світового порядку. Отож, новий світовий порядок, контури якого дедалі чіткіше вирізняються деструктивом, з огляду на теорію хаосу, варто розуміти радше як світовий безлад, що є характерною рисою сучасного етапу глобалізації та проникає у повсякденне життя та свідомість сучасного індивіда.

За нинішніх геополітичних обставин, цілковито відкидаючи політичний ідеалізм, керуючись постулатами *Geopolitic/Realpolitik* XIX ст. та порушуючи при цьому ключові норми міжнародного права, Російська Федерація ставить стратегічні переваги та поле для геополітичного маневру вище за будь-які морально-етичні правила поведінки держав на світовій арені. У такій ситуації конфлікти є неминучими, тим паче, коли пріоритет надається жорсткій силі на тлі цинічного ставлення до мотивів та інтересів інших держав². При цьому не варто розраховувати на те, що Росія, яка сама обирає як ворогів, так і союзників, змириться найближчим часом із поразкою в холодній війні, а тому питання власних геостратегічних інтересів буде дедалі гучніше лунати з вуст її керманічів. Потенційний великий конфлікт Росії із Заходом за всіма ознаками не буде схожим на півстолітнє американсько-радянське ідеологічне протистояння, а однією з його причин, напевне, стане чергове повторення віковичного російського питання: "якщо Росія – єдина національна держава, де лежать її кордони і які відносини повинні бути з її сусідами"³?

² Коткин С. Вечная геополитика России. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160822/237601288.html>.

³ Страшный "Прогноз событий XXI века" начинает сбываться. URL: <https://ru.insider.pro/opinion/2015-12-04/strashnyi-prognoz-sobytii-xxi-veka-nachinaet-sbyvatsia>.

Росія, як відомо, не визнала системи міжнародної безпеки, що склалася після завершення холодної війни. За умов формування нового світоустрою Російській Федерації дедалі важче обирати систему коаліцій і союзів, завдяки яким вона змогла би відігравати свою традиційну роль потужного геополітичного актора. Зважаючи на це, Росія на певних напрямках змушена домагатися компромісу від Заходу в сенсі визнання ним російської сфери стратегічних інтересів на регіональному та частково глобальному рівні з метою утвердження статусу одного із центрів впливу, зіставного за своєю могутністю із США та Китаєм. Надважливим геостратегічним завданням для Росії є повернення світу до реалій ХХ ст., або в період риторики класичного реалізму, у якій превалювали такі категорії як "зони впливу", "буферні зони", "баланс сил", "баланс інтересів" тощо⁴. Росія намагається постійно спекулювати на тому, що на її природні ресурси зазіхають США, які нібито прощтовхують ідею їх приналежності всьому світу. Зокрема, акцентують на явно вирваному з контексту вислові колишнього держсекретаря США К. Райс, яка у 2006 р. заявила про несправедливість того, що "...такою землею як Сибір володіє лише одна країна, а така невелика кількість людей бездарно розпоряджається такою територією"⁵.

З огляду на вищезазначене, В. Путін намагається прощтовхувати власне бачення майбутнього світу через встановлення нової біполярності у такому собі форматі "Ялта-2". Відповідно до цієї бажаної Москві моделі, провідні позиції на міжнародній арені, у середньотерміновій перспективі, мають зайняти лише два геополітичні суб'єкти – Російська Федерація та США, як такі, що зберігають досвід забезпечення балансу двополюсності та зможуть тим самим визначати сфери впливу і стабільність нового світоустрою. У такій зовнішньополітичній позиції РФ

⁴ Дедей В. Плани Путина в Украине и Балтии. URL: <http://hyser.com.ua/politics/nastupleniya-do-vyborov-ne-budet-planu-putina-v-ukraine-i-baltii-dzherelo-fakty-ictv-ua-102444>.

⁵ Кому принадлежат наши природные богатства? URL: <http://www.ohotniki.ru/hunting/societys/societys/article/2014/09/08/642259-komu-prinadlezhat-nashi-prirodnyie-bogatstva.html>.

мабуть найбільше виявляється суперечливість її геостратегії та геополітики, оскільки, з одного боку, Росія активно підтримує побудову багатопольярного світу, а з іншого (зважаючи на події останніх років) – домагається відродження біполярності через спробу домовитися із США щодо розподілу сфер впливу в Європі, а в перспективі й у світі. Одним із головних завдань для Росії в контексті глобальної геостратегії – є спроба довести США неспроможність реалізації моделі однополюсності в сучасній системі геополітичних координат.

Щодо США Росія намагається підтримувати ізоляціоністські тенденції, вітати обмеження геостратегічних і геополітичних інтересів США американським континентом. Упродовж 2014–2015 рр., на тлі розгортання конфлікту в Україні інспірованого РФ, із вуст російських дипломатів доволі часто було чути заклик до великих гравців світової політики – сісти за стіл переговорів й обговорити "нові" правила гри. Примітно, що до 70-річного ювілею Ялтинської конференції її значимість для Європи представлена російськими ЗМІ в позитивному світлі, утім більшість незалежних експертів та журналістів розглядають події в Ялті як поразку Заходу, який пішов на поступки Й. Сталіну у сенсі майбутнього Європи, символом чого стала радянська окупація її східної частини⁶. Нині ж Росія домагається від Заходу неписаного укладання еквіваленту Ялтинської угоди, що полягатиме у визнанні та закріпленні за Росією особливої зони інтересів, насамперед на пострадянському просторі, що на думку Кремля стане механізмом унеможливлення розгортання регіональних криз на кшталт конфлікту довкола України⁷.

Інакше кажучи, Росія таким чином пропонує укласти неформальну угоду щодо поділу світу на сфери впливу та подальше їх

⁶ Кудорс А. "Русский мир" – от концепции "мягкой силы" до обоснования войны. URL: <http://inosmi.ru/sngbaltia /20150417 /227571026.html#ixzz3XysjH8km>.

⁷ Россия хочет получить эквивалент Ялтинского соглашения. URL: <https://lenta.ru/articles/2015/06/10/stent>.

закріплення за провідними світовими гравцями. Схоже на те, що Росія також активно бере до уваги "рекомендований" С. Хантінгтоном світовий порядок, який передбачає: центральна чи провідна держава кожної цивілізації з метою недопущення конфліктів буде комунікувати із центральними державами інших цивілізації та не дозволить малим прикордонним державам вирішувати будь-що самостійно. У такій геополітичній схемі сусіднім країнам Росії відводиться роль буферної/лімітрофної зони⁸.

Ознаками керованого хаосу за нинішніх умов транзитивного переходу до нового світопорядку є розширення палітри регіональних і локальних конфліктів, що вирізняються як неактивними ("замороженими") фазами, так і відкритим збройним протистоянням. Найбільш напруженими регіонами сучасності стали пострадянський простір та Близькосхідний регіон. В обох зазначених регіонах розширює свою геополітичну присутність Росія саме через підтримку динаміки дестабілізації в Сирії та Україні, які стали новими біфуркаційними точками протистояння на геополітичній карті світу. Тож, зважаючи на ситуацію, саме Україна та Сирія перетворилися на поле геополітичного протистояння великих держав, що намагаються закріпити зону свого впливу на пострадянській та близькосхідній периферії. На особливу увагу претендує геостратегія Російської Федерації, яка вже стала суб'єктом/учасником прихованої агресії в регіональних конфліктах. Відкинувши класичну (ліберальну) модель "*soft power*", РФ намагається відтепер діяти з позиції сили, відстоюючи таким чином свої геостратегічні інтереси на регіональному та глобальному рівнях. Задля реалізації стратегії щодо посилення своєї геополітичної присутності, Росія останнім часом вдається до використання цілого переліку новітніх інструментів нелінійного ("гібридного") впливу, у яких інформаційна складова превалює над воєнним фактором.

⁸ Кудорс А. "Русский мир" – от концепции "мягкой силы" до обоснования войны. URL: <http://inosmi.ru/sngbaltia/20150417/227571026.html#ixzz3XysjH8km>.

Москва доволі активно лобіює ідею "русского мира", зокрема щодо розширення зв'язків Росії зі співвітчизниками як ближнього (пострадянського), так і дальнього зарубіжжя. У цьому контексті активно формується досить агресивна стратегія захисту росіян, що проживають за межами РФ. Така стратегія не відкидає навіть відкритого військового вторгнення з метою захисту співвітчизників в інших країнах, що зокрема зафіксовано й у ключових документах із забезпечення зовнішньої політики. Задля підтримки міжнародного авторитету в контексті великоруської ідеї Кремль активно просуває та підтримує імідж російської мови та культури у світі, організовуючи тим самим спеціальні центри, товариства та культмасові заходи за кордоном. До реалізації геостратегії РФ досить активно залучається й РПЦ, яка набула ролі однієї з основ "русского мира". Типовим прикладом участі РПЦ у забезпеченні державної стратегії є збереження її церковних приходів в Україні, Білорусі, Молдові, Казахстані, Латвії, Естонії тощо. Саме ідентифікація православних вірян із РПЦ, а не національними церквами власних країн служить додатковим механізмом забезпечення духовного й ідеологічного регіонального впливу Росії. Водночас як потужний геополітичний засіб Росія продовжує використовувати такі важелі як енергоресурси, зокрема через встановлення немотивовано завищеної ціни на них для зовнішніх споживачів, а то й узагалі шляхом перманентної маніпуляції постачання природного газу євразійським і європейським реципієнтам. У свою чергу, Росія презентує свій потужний ядерний арсенал як засіб шантажу, передусім щодо Заходу. Загалом же, ураховуючи нинішню геополітичну поведінку Росії, можна констатувати, що межі в застосуванні нею "*soft power*" і "*hard power*" є надто розмитими, а то й узагалі зникають. При цьому планування зовнішньої політики РФ кардинально йде в розріз із її діями на світовій арені, які дедалі більше відрізняються спонтанністю та цілком залежать від ситуативної кон'юнктури. Загалом же, у Росії відбувається виродження стратегічного зовнішньополітичного планування та класичної зовнішньої політики держави, яка дедалі більше трансформується в

зовнішньополітичну тактику та підмінюється класичною геополітикою імперськості.

Можна говорити про те, що природа агресивної політики Росії має свої історичні корені та традиції. Зовнішня політика Росії за весь період її півтисячолітньої історії була головним чином спрямована на постійне розширення територіальних здобутків як у західному, так і східному напрямках. Захоплення нових територій є та залишається для Росії критично важливим механізмом посилення її геополітичного впливу на сусідні країни та способом виходу до ключових морських шляхів. Отже, саме Росія нині стала однією з небагатьох країн, яка *de facto* керується постулатами класичної геополітики, розширяючи при цьому свій вплив у тому числі за рахунок анексії територій інших держав. З огляду на це політика Росії за досить тривалий історичний період не відзначилася помітною еволюцією та не зазнала кардинальних змін. Свого часу ідейний натхненник СРСР К. Маркс на початку 1867 р. виступив на мітингу польських робітників у Лондоні із заявою: "Я запитую вас, що ж змінилося? Чи зменшилася небезпека з боку Росії? Ні, тільки розумове засліплення панівних класів Європи сягнуло межі. Насамперед, за визнанням її офіційного історика Карамзіна, незмінною залишається політика Росії. Її методи, її тактика, її прийоми можуть змінюватися, але дороговказ цієї політики, світове панування, залишається незмінним". Справді, що ж змінилося, передусім коли йдеться про сліпоту панівних класів Європи? Нині цим питанням задаються західне та вітчизняне наукове співтовариство⁹.

З розпадом СРСР виникла колосальна асиметрія у потенціалах та відносинах між Росією і недавнім геополітичним суперником США. Стало зрозуміло, що з огляду на наявні ресурси Росія більше не може претендувати на світову гегемонію, а тому планує утвердитися як один із двох чи трьох центрів у майбутньому світопорядку¹⁰. Як вважає директор Національного інсти-

⁹ Цит. за: Лосєв І. Горбачов, Єльцин і наші ілюзії. *День*. 2015. 10 січ.

¹⁰ Тренин Д. От Большой Европы к Большой Азии? Китайско-российская Антанта. URL: <http://carnegie.ru/2015/05/13/ru-60066/i8ho?mkt>

туту стратегічних досліджень, академік НАН В. Горбулін: "...прихід до влади В. Путіна можна вважати початком пошуку Москвою власної моделі "геостратегії реваншу", метою якої є комплекс завдань, ключове з яких – поступове, але неухильне відновлення російської впливовості та значущості на міжнародній арені"¹¹. У риторичі В. Путіна простежується образа щодо Заходу, який, за його словами, не "запрошує" Росію до участі в розв'язанні глобальних проблем і запобіганні викликам сучасності – одним словом не сприймає її як рівноцінного партнера. Зокрема підкреслюється, що Європа прагне вибудувати нові завіси, бар'єри та розділювальні лінії¹².

З огляду на вищезазначене, можна говорити про значний вплив внутріполітичного стану на формування в Росії геостратегічного порядку денного. До того ж, такий вплив відбувається переважно в межах класичної вертикалі – як на рівні влади, так і суспільних інституцій. Російський істеблішмент намагається провадити саме ту політику, яка врешті відволікатиме соціум від економічних негараздів і зниження життєвих стандартів. Своїми діями знизу російське суспільство формує запит на повернення РФ статусу великої держави на кшталт того, який мав свого часу Радянський Союз. Така ситуація зумовлена тим, що як переважна більшість російського політикуму, так і російського суспільства досі страждає "фантомними болями" після втрати радянської імперії. З огляду на це і можна говорити про майже цілковитий збіг у Росії національних інтересів суспільства, особистості та держави. Усе ж брак наявних у Росії ресурсів змушує поки що відмовлятися від масштабних геополітичних кроків як на пост-

_tok=3RkMMJWWfF9wsRojua%2FOZKXonjHpfsX67e4kUKOg38431UFwdcjKpmjr1YcISst0a.

¹¹ Горбулін В. "Гібридна війна" як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. 2015. 23–30 січ. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-.html>.

¹² Путин В.В. С современной Россией выгоднее дружить и надежно сотрудничать. *Россия в глобальном мире 2000–2011: хрестомат.*: в 6 т. Москва: Аспект пресс, 2012. Т. 1. С. 47.

радянському просторі, так і за його межами. Саме тому Росії доводиться коригувати власну геостратегію в межах геополітичної осі "Росія – ЄС – США", ураховуючи асиметричну сутність міжнародної ситуації. Прикладом асиметричної стратегії Росії можна вважати її втручання в політичні події Заходу шляхом організації хакерських атак, а також підтримку націоналістичних і ліворадикальних сил.

Для РФ важливим є балансування геополітичних векторів як "Захід – Схід" так і "Північ – Південь". Ураховуючи останнє, Росія реалізує свою геостратегію в межах трьох ключових концентричних кіл. По-перше, одним із головних завдань для РФ залишається збереження впливу над пострадянськими країнами як сфери особливої стратегічної відповідальності. Саме тому реалізація геостратегії сучасної Росії передбачає формування нею сфер впливу та буферних (лімітрофних) зон на пострадянському просторі. Основне завдання Росії в Євразії полягає в запобіганні вступу пострадянських країн до євроатлантичних структур. Паралельно Росія вдалася до формування власної організації ЄАЕС, що покликана дати можливість остаточно закріпити право Росії на геополітичний контроль процесів у пострадянському регіоні. По-друге, важливою метою для Росії тривалий час залишається оптимізація відносин із США задля спільної участі у врегулюванні глобальних безпекових проблем. На "східному фланзі" ключовим для Росії є встановлення партнерства з Китаєм, завдяки чому вона розраховує на створення геополітичного союзницького тандему, покликаного стати геостратегічною противагою США та забезпечити баланс сил у світі. Саме завдяки цьому, на думку Москви, відбудеться остаточне оформлення нового світопорядку. По-третє, Росія у віддаленій перспективі планує очолити "консервативний інтернаціонал" шляхом відновлення авторитету, а з ним і геополітичного впливу в тих регіонах, де до 1991 р. його забезпечував СРСР. Ідеться, передусім, про Близький Схід, Південно-Східну Азію, Африку та Латинську Америку. До цього варто також додати Арктичний регіон, де Росія активно намагається закріпитися як держава, що має право на значну частину його території та природних ресурсів.

Із цією метою РФ розгортає в Арктиці мережу військових баз та проводить відповідні навчання¹³.

Таким чином, підготовлена автором монографія покликана започаткувати детальніший напрям подальших досліджень міжнародних процесів світового і регіонального штибу у просторовому їх вимірі, а також послугувати ґрунтовнішому аналізу геостратегії Російської Федерації в палітрі сучасного геополітичного ареалу. Звісно ж, автор не претендує на вичерпність у призмі політологічного висвітлення обраної ним тематики, утім зазначена книга може стати першим кроком до більш узагальнювальних досліджень істориків, економістів і науковців у галузі міжнародного права, а також інших фахівців, які значно краще орієнтуються в розмаїтті питань, порушених у ході презентованого дослідження. Водночас такий підхід може служити дороговказом щодо дослідження геополітики та геостратегії таких великих держав, як США, Китай, Індія тощо. Нині не менш своєчасним та актуальним є дослідження геополітики міжнародних/міждержавних організацій, таких як ЄС, НАТО, АСЕАН, а також неурядових акторів, які здатні мобілізувати громадську думку населення цілих регіонів. Однак найголовнішим на думку автора є те, що здійснена розвідка може служити однією з баз подальшого вироблення науково-методичних рекомендацій для вітчизняного дипкорпусу, що забезпечує представництво й багато в чому формує імідж України у світі, а також відстоює національні інтереси в цей надскладний і сповнений викликів етап державотворення в умовах агресії Російської Федерації.

Автор висловлює вдячність за участь в обговоренні та сприянні підготовці монографії. Передусім варто відзначити цінні поради та настанови відомого українського фахівця із проблем зовнішньої політики та конфліктології професора Г. Перепелиці, надані ним у процесі рецензування майбутньої праці. Виносимо щиру подяку професору кафедри історії Центральної та Східної

¹³ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? Взгляд Вашингтона на новейшую историю российско-американских отношений / пер. с англ. Е. Лалаян. Москва: Манн, Иванов и Фебер, 2015. С. 363–365.

Європи КНУ імені Тараса Шевченка І. Вербі за його цінні поради щодо вдосконалення тексту та змістового наповнення монографії. Також автор вдячний завідуючому кафедрою політології та права Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя проф. Ф. Барановському за поради, критичні зауваження та наукові побажання. Висловлюю щире подяку завідуючому кафедрою дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при МЗС України проф. І. Жалобі за рекомендації під час написання та рецензування зазначеної роботи. Автор також вдячний кафедрі країнознавства Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, члени якої долучилися до обговорення рукопису та рекомендували монографію до друку. Окремо висловлюємо щире подяку завідуючому кафедрою країнознавства, професору М. Дорошку у сприянні та консультуванні під час підготовки рукопису монографії, а також усім тим, хто доклав своїх зусиль до підтримки виходу у світ зазначеного дослідження.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГЕОСТРАТЕГІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

1.1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗУМІННЯ ГЕОПОЛІТИКИ ТА ГЕОСТРАТЕГІЇ

Потреба в поясненні низки міжнародних процесів з погляду просторового аналізу сучасного світового розвитку та політичних явищ, зумовила актуалізацію такої галузі гуманітарних знань як геополітика. Останнім часом термін *геополітика* став одним із найпопулярніших у науковому та політичному лексиконі. Зокрема, зростання популярності геополітики після завершення холодної війни використовується її епігонами для виправдання статусу своєї держави в умовах формування нового світового порядку. Існує припущення, що відродження інтересу до геополітики активно відбувається в державах зі стійкими геополітичними традиціями, таких як Німеччина, Велика Британія, Франція, а також Росія та США. Історична ретроспектива свідчить, що великі держави тривалий час розширювали свій вплив переважно за рахунок експансії щодо середніх і малих країн. Зрештою, зіткнення геостратегічних інтересів великих держав та імперій часто зумовлювало потужні конфлікти, два з яких набули планетарного масштабу.

При цьому експансіоністські методи боротьби за сфери впливу змінювалися залежно від історичного періоду та геополітичної ситуації. Зокрема, у період давніх часів, середньовічної та нової історії боротьбу зазвичай вели за контроль над територіями шляхом воєнної експансії, кінцевим наслідком чого була анексія/інкорпорація держав або їх частин потужнішими геополіти-

чними гравцями. Так чи інакше термін *геополітика* вживають для позначення великої політики і конкретних методів її реалізації та забезпечення. Ще так звані отці геополітики вважали географічні фактори в міжнародних відносинах надважливими, оскільки вони відзначаються найбільшою константністю.

Важливим завданням є категоріальне оформлення понять, пов'язаних із геополітикою. Правильне оформлення категоріально-понятійного апарату та визначення основних геополітичних термів дозволить вичерпніше зрозуміти геостратегічний вимір зовнішньополітичної діяльності великих держав. Ключовими категоріями політики великих держав є "геополітика", "геостратегія", "геополітичний простір", "геополітичний інтерес", "геостратегічний інтерес", "геостратегічний пріоритет" тощо. Усе це, зрештою, пояснює необхідність тлумачення зазначених понять та їхніх дефініцій.

Технічно словосполучення "*геополітика*" є бінарним та містить дві словесні конструкції "*geo*" та "*polis*". У цьому випадку *geo* – означає земля, а *polis* – походить від терміна означення самоврядування давньогрецького міста. Зважаючи на це, дослівно словесну конструкцію можна перекласти як *політична організація землі, території або простору*. Офіційно введення терміна *геополітика* в науковий обіг належить відомому шведському соціологу і консервативному політику Р. Челлену, який уперше використав це поняття в 1899 р. у статті, присвяченій географії Швеції¹⁴. Уже тривалий час світовий розвиток супроводжується боротьбою між провідними суб'єктами міжнародних відносин за розширення сфер власного впливу. Із заснуванням у 1924 р. відомого німецького геополітичного журналу "*Zeitschrift für Geopolitik*" групою вчених було запропоновано визначення геополітики як науки про регулювання просторових процесів у світі. Відповідно до цього концепту, геополітика претендує на те, щоби бути інструментом для ухвалення політичних рішень, своєрідним орієнтиром у політичному житті, а також засобом

¹⁴ Волянчук А.Б. Теоретические основы геополитических исследований. *Вестник Томского государственного университета*. 2009. № 4(15). С. 245.

здійснення певних політичних кроків¹⁵. Понад 40 років тому американський політолог І. Клод стверджував, що термін геополітика служив розмаїттю словникового запасу та виконанню функцій соціалізації експертів із зовнішньої політики. Усе це демонструє взаємозв'язок між політичним режимом та експертним аналізом зовнішньої політики¹⁶. В одному з означень поняття геополітика трактують як учення про політику великих держав, згідно з яким зовнішня та світова політика спрямована на створення сфер впливу чи навіть встановлення світового порядку, з огляду на власні національні інтереси. Подібне розуміння характеризує насамперед ідеологічне наповнення зазначеного терміна, відповідно до якого геополітика покликана виправдовувати географічний переділ світу як закономірного явища людської цивілізації. Приміром, енциклопедія "Britannica" визначає геополітику як аналіз географічних впливів на міждержавні відносини та "...як вільний синонім міжнародної політики"¹⁷ тоді як у словнику сучасної англійської мови "Longman" геополітика тлумачиться як дослідження впливу географічного положення держави та населення на її політику¹⁸.

Ще в одному відомому довідковому джерелі "Americana" геополітику висвітлюють як науку, що вивчає та комплексно аналізує географічні історичні, політичні й інші фактори, які взаємодіють і здійснюють вплив на стратегічний потенціал держави та міжнародні відносини¹⁹. В "Енциклопедії глобалізації", що вийшла за редакцією відомого американського соціолога Дж. Рітцера у 2012 р., геополітика досить оригінально названа

¹⁵ Natter W. Geopolitics in Germany, 1919–1945 Karl Haushofer, and the Zeitschrift für Geopolitik. URL: http://www.blackwellreference.com/subscriber/uid=/tocnode?id=g9780631220312_chunk_g978063122031214.

¹⁶ Claude I. Power and International Relations. New York: Random House, 1962. P. 118.

¹⁷ Encyclopedia Britannica Online, 15 June 2010. URL: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/229932/geopolitics>.

¹⁸ Longman Dictionary of Contemporary English. Harlow, Essex: Longman, 2001. P. 433.

¹⁹ Geopolitics. *Encyclopedia Americana*. URL: https://books.google.ru/books/about/The_Encyclopedia_Americana.html?hl=ru&id=d6kmAAAAMAAJ.

"інтерфейсом" між двома різними сферами – географією та політикою. Перша складова цього поняття *географія*, окрім звичних для неї традиційних категорій таких як клімат або земна фізична поверхня, охоплює ширший спектр понять, пов'язаних із масштабом, розташуванням, розміром, формою, межами територій і процесів, що соціально їх окреслюють. Корінь слова "політика" вказує переважно на роль політичної думки, що визначає міжнародні відносини, а також поняття держави, імперії, територій, кордонів, міжнародних організацій балансу і дисбалансу світового порядку, війни, дипломатії, демографічних проблем і проблем міграції тощо²⁰.

Актуальним нині є генезис геополітики великих держав, про що свідчить активний дискурс у політологічній літературі. Відомо, що паростки полеміки щодо впливу географічного середовища на людину та її діяльність загалом беруть свій початок ще від часів Платона й Аристотеля. Зокрема Аристотель акцентовано наголошував на взаємозв'язку клімату та державної культури, що сприяло формуванню просторового політичного мислення²¹. Окремі західні вчені стверджують, що контекст формування залежності політичної практики від географічного середовища отримав інтелектуальне обґрунтування вже в роботах таких відомих мислителів, як Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Ф. Гегель та А. Гумбольдт²². Останнє, зрештою, сприяло виокремленню окремої галузі знань, яка поєднувала в собі осмислення взаємозалежності географічного простору та політичних процесів.

Феномен геополітики значно трансформувався в ході етапів класицизму, критицизму та постмодерну. Загалом класичний етап становлення та розвитку геополітики датується від другої половини ХІХ ст. до завершення Другої світової війни. Цей період прийнято вважати золотим століттям класичної геополітики

²⁰ Steinmetz G. Geopolitics (for Encyclopedia of Globalization, edited by George Ritzer (Routledge, 2012))/ URL: <http://www-personal.umich.edu/~geostein/docs/Steinmetz%202012%20Geopolitics%20for%20Ritzer.pdf>.

²¹ Устрялов Н.В. Элементы государства. URL: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/ustryalov/ustrya002.htm>.

²² Cohen S. Geopolitics of the World System. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2003. P. 11–12.

з погляду як теоретичного, так і практичного її аспектів. Після того, як праці Р. Челлена почали масово перекладати та видавати друком німецькою мовою термін *Geopolitik* був одразу підхоплений німецькими географами. Приблизно з початку XX ст. зазначений термін почали широко застосовувати і в англomовній літературі з подачі британського історика угорського походження Е. Райха, утім після його смерті в 1910 р. термін швидко зник зі шпальт наукової періодики. У часи Другої світової війни зі встановленням Німеччиною контролю над континентальною Європою термін геополітика, після відносного забуття, вкотре привернув увагу широкої громадськості, про що зокрема свідчила британська й американська преса тих часів²³.

Класична геополітика чи не головне місце відводить питанню одвічної дуалістичної боротьби просторових сил-дихотомій – морської (таласократичної) та сухопутної (телурократичної) могутності, що ще в період античності знайшло втілення у протистоянні Афін і Спарти, а також Риму та Карфагену та згодом США й СРСР як морської та сухопутної імперій. Також своєрідним базисом класицизму просторової політики є такі геополітичні образи-антоніми на кшталт: "Хартденд" – "Римленд", "номос Суші" – "номос Моря". Представники класичної геополітики акцентують увагу на тому, що потужність держави та її розвиток напряму залежать від географічних факторів, зокрема – континентального чи морського, центрального чи периферійного її положення, запасів корисних копалин тощо²⁴. Геополітика класицизму представлена так чи інакше елементами фізіократії і так званого політичного натуралізму. У свою чергу, поняття політичного натуралізму може передбачати два фактори впливу на політичну соціалізацію, як от: біологічно-расову доктрину людини та географічний детермінізм природи²⁵.

²³ Venier P. Main Theoretical Currents in Geopolitical Thought in the Twentieth Century. URL: <https://espacepolitique.revues.org/1714>.

²⁴ Окунев И.Ю. Критическая геополитика и посткритический сдвиг в исследовательской парадигме геополитики. *Культурная и гуманитарная география*. 2012. Т. 1. № 2. С. 156.

²⁵ Tesche B. Geopolitics. *Historical materialism*. 2006. Vol. 14. No 1. P. 328.

У класичному розумінні геополітика – це передусім боротьба за контроль над територією держави та ресурси всередині неї, а також конкуренція за сфери впливу в масштабах усієї земної кулі та здатність досягати конкретних цілей в умовах протидії іншим геополітичним суб'єктам. Тут боротьбу за просторовий контроль визначають не інакше як воєнну експансію за розширення територіальних володінь. Відомий німецький геостратег і теоретик військової справи К. Клаузевиц, якому належить відома фраза "війна – це продовження політики іншими засобами", у свій час наголосив: "варто застосовувати у війні лише ті засоби, ставити лише таку кінцеву воєнну мету, що будуть достатніми для досягнення цілей політичних"²⁶. Відповідно до трансформації світ-системи та появи нових ознак експансіонізму виокремлюють демографічну, культурну й інформаційну експансії. Встановлено, що експансія здійснюється, де існує найменше перешкод для поширення влади чи ідеології, одним словом там, де є геополітичний вакуум. Власне ж геополітичну експансію пропонується розглядати не інакше, як намагання держави поширити свій суверенітет на території, що раніше не входили до орбіти її національних інтересів, інститутів політичного і територіально-адміністративного управління та загальнодержавної системи безпеки²⁷. Водночас потужна держава, окрім захисту власної території, повинна мати здатність проектувати геополітичний вплив на конкурентів у військовій перевазі, особливо в зонах спільних інтересів²⁸.

Тож класична геополітика – це насамперед територіальна практика, у якій народи та нації борються за вплив на конкретну географічну територію та ресурси, що концентруються в її межах. Водночас таку активність часто порівнюють з аналогом еволюційної боротьби, яку свого часу концептуалізував відомий природознавець Ч. Дарвін. Зважаючи на це, Р. Челлен розглядав

²⁶ Клаузевиц К. О войне : в 2 т. Москва: Воениздат. 1936. Т. 2. С. 344.

²⁷ Волыничук А.Б. Теоретические основы геополитических исследований. *Вестник Томского государственного университета*. 2009. № 4 (15). С. 248.

²⁸ Gagne J. Geopolitics in a Post-Cold War Context: From Geo-Strategic to Geo-Economic Considerations? URL: https://dandurand.uqam.ca/uploads/files/publications/etudes_raoul_dandurand/etude_rd_15_jfgagne_intcouv_240807.pdf.

державу як живий організм у своїй відомій праці "Держава як форма життя" ("Die Staat als Lebensform") (1916)²⁹. Німецький зоолог і географ Ф. Ратцель також був одним із перших, хто розглядав боротьбу держав за життєвий простір аналогічно до тієї, що ведеться у флорі та фауні. Концепцію просторового зростання держави, засновану на ідеях соціал-дарвінізму, Ф. Ратцель виклав у роботі "Держава як організм" (1916). Концепт Ф. Ратцеля визначав, що держава як біоорганізм існує в конкретному географічному просторі із природними законами зростання та розвитку, а тому задля свого існування потребує простору та природних ресурсів³⁰. Відповідно до постулатів класичної геополітики війна за життєвий простір (*Lebensraum*) – це нормальний стан держави, яка розвивається та змінюється³¹. Територіальне розширення держав стає таким чином індикатором їх "геополітичного здоров'я", а відсутність такого процесу, навпаки, означає занепад держави як хворого організму та подальшу її загибель³². Таким чином, держави згідно з ідеями Ф. Ратцеля не можуть бути статичними (незмінними) у своїх кордонах і території та мають постійно розширюватися. У контексті емпіричного аспекту геополітики американський політолог і соціолог Дж. Фостер доводить, що класична геополітика була виявом міжімперського суперництва, яке виникло за часів іспано-американської та англо-бурської війн та є основою ідеології експансіонізму США як морської сили³³.

Р. Челлен розуміє геополітику як синонім зовнішньої політики великих держав, а географічний простір – поле для забезпечення впливу на дії та поведінку одних держав щодо інших. Для нього

²⁹ Kuus M. Critical geopolitics. URL: http://www.isacomps.com/info/samples/criticalgeopolitics_sample.pdf.

³⁰ Ratzel F. Politische Geographie. München, Leipzig, Oldenbourg, 1897. 715 s.

³¹ Ibid.

³² Ratzel F. Studies in Political Areas: The Political Territory in Relation to Earth and Continent. *The American Journal of Sociology*. 1997. Vol. 3. No 3. P. 299.

³³ Foster J. The New Geopolitics of Empire. *Monthly Review*. 2006. Vol. 57. No 8. P. 1–3.

геополітика так само є наукою про державу як географічний організм, утілений у простір. Також зазначене поняття вчений розумів насамперед як вплив винятково просторового фактора на політику держави. Він, зокрема, доводив, що геополітика сформувалася на стику таких наук, як географія, політологія та антропологія³⁴.

Як вважає один із найяскравіших представників німецької континентальної школи геополітики К. Хаусхофер, геополітика покликана забезпечити розробку стратегій зі зміцнення та територіального розширення держави, або ж хоча б запобігти її ослабленню³⁵. К. Хаусхофер розглядав геополітику як сукупність взаємовідносин між простором, що оточує людину, та політичними формами його життя, а також як теорію й історію політичних подій, інтегрованих у їхнє географічне положення. Геополітика, на думку німецького вченого, покликана бути ще й своєрідною географічною "совістю" чи розумом держави, а також інструментом управління політичними діями³⁶. Основне завдання для Німеччини він убачав у протистоянні британсько-американського геостратегічного союзу шляхом створення євразійського міжконтинентального блоку Німеччини Росії та Японії, внаслідок чого США опинилися б у геополітичній ізоляції та обмежувалися політикою в межах доктрини Монро³⁷.

Британський географ і політик Х. Маккіндер розглядав весь світ як мегаполе битви, а встановлення геополітичного контролю над стратегічними його ділянками – ключем до глобальної гегемонії. Однією з найбільших заслуг Х. Маккіндера є сформульована ним теорія Хартленду (від англ. *heartland* – "серцевинна земля") або теорія конкуренції між провідними державами як показовий приклад ранніх постулатів класичного геополітичного мислення (рис. 1.1).

³⁴ Волынчук А.Б. Теоретические основы геополитических исследований. С. 245.

³⁵ Hagan C. Geopolitics. *The Journal of Politics*. 1942. Vol. 4. No. 4. P. 484–486.

³⁶ Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет. Москва: Мысль, 2001. С. 27.

³⁷ Foster J. The New Geopolitics of Empire. *Monthly Review*. 2006. Vol. 57. No 8. P. 3.

Рис. 1.1. Карта "географічної осі історії"
згідно з теорією Х. Маккіндера³⁸

Тим самим Х. Маккіндер надавав перевагу постулату Суші як вирішальному імперативу забезпечення глобального геополітичного впливу. Хартленд (Світовий острів), згідно з маккіндерівською теорією, є своєрідною світовою географічною віссю, що охоплює історичний простір Росії, Східну та Центральну Європу на заході, а також Тибет і Монголію на сході. Політична карта Х. Маккіндера була сформована за рахунок просторових бінарних файлів, таких як морська сила та сила землі (*heartland/rimland*), а також культурних відмінностей між західною індивідуалістичною філософією та східноєвропейськими громадськими традиціями³⁹. На відміну від Х. Маккіндера, американський геополітик А. Мехен досить чітко обґрунтував важливість переваги морської потуги над силою сухопутної держа-

³⁸ Dodds K. Geopolitics: A Very Short Introduction. Oxford: University Press, 2007. P. 124.

³⁹ Moiso S. Geopolitics/Critical Geopolitics. URL: http://www.academia.edu/8784763/Geopolitics_Critical_Geopolitics.

ви, а тому саме вплив над морським простором став для вченого основним принципом зовнішньої політики великої держави⁴⁰.

Для американського політолога та "батька атлантизму" Н. Спикмена, геополітика є насамперед дослідженням і плануванням політики безпеки в конкретних регіонах потенційної напруженості. В основу геополітики Н. Спикмен покладав політичну географію, а також розробив теорію Римленду (англ. *Rimland* – "Дугова земля"), яка є своєрідною альтернативою теорії Хартленду⁴¹. Римлендом передусім назвали прибережну дугу Євразії, яку утворюють країни (Західної і Центральної Європи, Близького Сходу, Південної Азії та Далекого Сходу) у вигляді півмісяця, що оточує Хартленд від заходу до південного сходу (рис. 1.2).

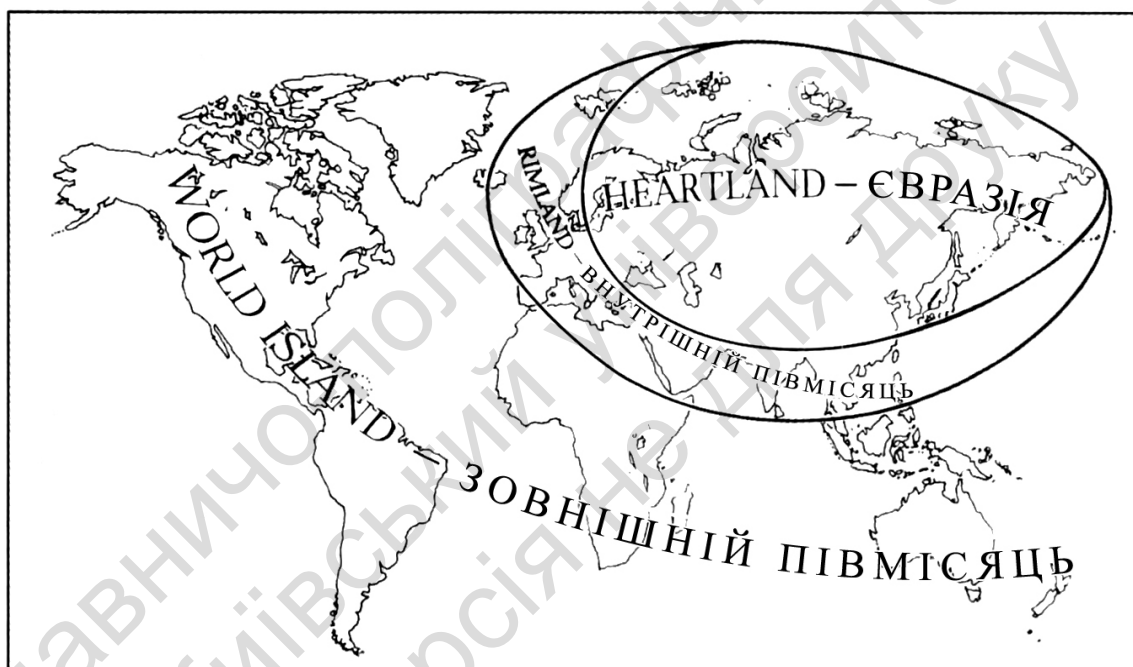

Рис. 1.2. Римленд (Внутрішній і Зовнішній півмісяць) згідно з теорією Н. Спикмена⁴²

Саме "дугову землю" Н. Спикмен іменував як "Зашморг анаконди" та вважав стратегічною для встановлення контролю над

⁴⁰ Flint C. Introduction to Geopolitics. London: Routledge, 2006. P. 20.

⁴¹ Ibid. P. 22.

⁴² Хелфорд Макіндер і теорія "Хартленда". URL: <http://studies.in.ua/shpora-geopolitika/2398-20-helford-maknder-teorya-hartlenda.html>.

Хартлендом/Євразією з метою глобальної гегемонії. З огляду на ідеї Н. Спикмена саме Римленд є ареною постійних сутичок між морськими і континентальними державами та найвразливішою зоною для нападу як із моря, так і з суші⁴³.

Також геополітика може бути ключем до розуміння та аналізу конфлікту, генерованого експансією держави або цілого альянсу насамперед задля територіального завоювання. Подібні визначення зміщують акцент у бік військової сили як єдиного способу захисту або розширення кордонів держави. Разом із тим, німецька школа класичної геополітики вперше розглянула вплив на поведінку держави не лише географічного, але й історичного, економічного, демографічного, культурного й інших факторів. Саме вони у своїй сукупності впливають на політику держав, формування міждержавних союзів і відносин між ними, а також на динаміку всього світового процесу⁴⁴. Отже, відмінність геополітики (більшою мірою класичної) від суспільних досліджень зовнішньої політики і міжнародних відносин полягає в підвищеній увазі до географічного середовища і просторового положення держави, її забезпеченості природними ресурсами, чисельності та густоті населення, конфігурації та стану кордонів, екологічних показників тощо.

Активізація геополітичного дискурсу наприкінці 1980-х рр. сприяла появі нового її напрямку, що отримав назву критичної або посткласичної/постструктуралістської геополітики. Останній, зрештою, дав поштовх розвитку геополітики постмодерну, постгеополітики, антигеополітики тощо. Засновниками критичного напрямку геополітики були такі знані західні теоретики політичної географії та міжнародних відносин, як Дж. Егнью, С. Делбі, К. Доддс, Р. Ешлі та Дж. О'Товтел. Вважають, що остаточно напрям утвердився в 1992 р. з появою статті ірландського

⁴³ Bordonaro F. Rediscovering Spykman – the Rimland, *Geography of Peace and Foreign Policy*. URL: http://www.exploringgeopolitics.org/publication_bordonaro_federico_rediscovering_spykman_rimland_geography_peace_foreign_policy.

⁴⁴ Рукавицын П.М. Немецкая классическая геополитика и ее вклад в развитие политической науки. *Вестник Московского государственного лингвистического университета*. 2013. № 2. С. 183.

географа Дж. О'Товтела та Дж. Егню "Геополітика та дискурс: практичні геополітичні роздуми в американській зовнішній політиці"⁴⁵. На відміну від класичної геополітики, що теоретизувала боротьбу держави за територіальний вплив, представники критичного напрямку часто беруть до уваги проблему просторової боротьби суспільства й особистості за ліберальні цінності та свободу. Вони також відкидають діалектичний дуалізм Суші та Моря, що є однією з основ класичної геополітики⁴⁶. Важливим, а то й центровим аспектом критичної геополітики є дискурс проблематики просторової поведінки держав. Зрештою, відзначає К. Доддс: "...дискурси відіграють помітну роль у мобілізації простих розумів світу та допомагають в обґрунтуванні й ухваленні конкретних політичних рішень"⁴⁷. Додамо, що геополітичний дискурс у попередні століття концентрувався переважно на географічних факторах і ресурсній структурі великих та середніх держав, питаннях колоніалізму, імперіалізму й імперського суперництва за встановлення просторового контролю⁴⁸.

Критична геополітика передбачає перегляд постулатів класичної геополітики, що базувалися насамперед на встановленні великими державами просторового гегемонізму. Зокрема, Дж. О'Товтел вважає, що критичний підхід у геополітиці полягає в деконструкції (осмислення та руйнування традиційних стереотипів) існуючих уявлень про геополітику, які більшою мірою є відірваними від реальності інтелектуальними побудовами та гарними естетичними конструктами⁴⁹. Дж. О'Товтел виокремлює

⁴⁵ O'Tuathail G., Agnew J. Geopolitics and Discourse: Practical Geopolitical Reasoning in American Foreign Policy. *Political geography*. 1992. Vol. 11. No 2. P. 190–204.

⁴⁶ The Geopolitics Reader / ed. by G. O'Tuathail, S. Dalby, P. Routledge. London; New York: Routledge, 1998. P. 2–3, 16.

⁴⁷ Dodds K. Geopolitics in a Changing World. Edinburg: Pearson Education Limited, 2000. P. 35.

⁴⁸ Dalby S. Geopolitics. *International Relation*. Vol. 1. URL: <http://www.eolss.net/sample-chapters/c14/e1-35-01-03.pdf>.

⁴⁹ Ляховенко О.И. Концепция критической геополитики Дж.О'Тоала: на пути к осмыслению геополитики XXI века. *Критическая геополитика*. 2014. Вып. 1. С. 28.

три виміри критичної геополітики, а саме: деконструкція геополітичних традицій, деконструкція сучасних дискурсів і зрештою науковий аналіз сенсу просторових концепцій у різних традиціях і культурах⁵⁰. Одним словом, для Дж. О'Товтела критична геополітика – це підхід, завдяки якому проблематизуються епістемологічні орієнтації загальноприйнятої (класичної) геополітики⁵¹. Загалом, на відміну від класичної геополітики, у якій простір тлумачиться як винятково географічне явище, критична геополітика доводить, що простір дедалі більше втрачає свою об'єктивність і тим самим представники цього напрямку надають перевагу розгляду простору винятково в контексті його соціального конструювання, інструменталізації та деконструкції. Разом із тим, представники критичної геополітики не розірвали методологічних зв'язків із класичною геополітикою, актуалізувавши способи використання фізико-географічного простору для досягнення конкретних політичних цілей⁵².

Також варто говорити про те, що критична геополітика є децентралізованим явищем і постає в ролі безлічі "геополітик", представлених, зокрема, у вигляді ансамблів різних репрезентативних практик попкультури – кінофільмів, художніх романів, журналів тощо. Водночас для критичного напрямку важливим є дослідження геополітики як соціальної, культурної та лінгвістичної практик, що служить своєрідною базою становлення державної політики⁵³. Геополітичні дослідження критичного характеру жодним чином не вважаються простим відтворенням географічних фактів, а є глибоко ідеологічною формою аналізу. Зокрема, американський учений-географ і політолог Дж. Егнью

⁵⁰ Mamadouh V. Geopolitics in the Nineties: one flag, many meanings. *Geojournal*. 1998. Vol. 46. No 4. P. 244.

⁵¹ О'Туатайл Г. Геополитические условия постмодерна: государства, государственные управления и безопасность в новом тысячелетии. URL: http://www.intelros.ru/pdf/Geopolitic/2013_XIX/11.pdf.

⁵² Погорська І.І. Сучасні геополітичні дослідження: вплив традиції і тиск перспективи. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2014. Вип. 120 (Ч. I.). С. 39.

⁵³ O'Tuathail G. Emerging Markets and other Simulations: Mexico, the Chiapas Revolt and the Geofinancial Panopticon. *Ecumene*. 1997. No 4(3). P. 314.

доводить, що геополітику не варто розглядати як окрему дисципліну, яка займається винятково вивченням сталих географічних факторів, що є підставою "апеляцій" до "об'єктивних" національних інтересів у світовій політиці⁵⁴.

Представники критичної геополітика намагаються довести, що питання географії у світовій політиці відіграє порівняно іншу роль, аніж у класичній геополітиці. Для критичного напряму геополітики суто географічні фактори вже не розглядають як вирішальні в узалежненні зовнішньої політики держав. Найвірогідніше, критична геополітика розуміє географію в міжнародній політиці як соціальний конструкт ідентичності та відмінності культур⁵⁵. Французький неомарксист і представник критичної геополітики І. Лакост убачав у геополітиці не лише розгляд стратегій планетарного масштабу супердержав, але й форму міркувань щодо антигегемоністського спротиву їх політиці⁵⁶. Ще один представник критичної геополітики канадський учений С. Делбі інтерпретує геополітику як багатозначний термін, утім така багатозначність, відповідно до його ідеї, є розмаїтістю взаємодоповнювальних термінів у контексті взаємозв'язку простору та впливу держави, що проектується над останнім⁵⁷. Наступна фаза геополітичного постмодерну сприяла подальшій еволюції зазначеної галузі знань, яку пов'язують із переходом від класичної геополітики до геоекономіки, а згодом до геософії, що базується переважно на використанні "м'якої сили" ("*soft power*"). Геополітика постмодерну мислиться ніби поза глобальним життям і дедалі більше "вислизає" за межі сучасної політичної карти – переважно через "прозорість" сучасних кордонів і "розмитість" національного суверенітету держав. Усе це обумовлено, зрештою, поширенням новітніх інформаційних технологій, новими

⁵⁴ O'Tuathail G. Geopolitics and discourse: practical geopolitical reasoning in American foreign policy. *Political geography*. 1992. Vol. 11. No 2. P. 192.

⁵⁵ O'Tuathail G. *Critical Geopolitics. The Politics of Writing Global Space*. London: Routledge, 1996. P. 29.

⁵⁶ Lacoste Y. Geography and foreign policy. *SAIS Review*. 1984. Vol. 4(2). P. 214.

⁵⁷ O'Tuathail G. *Critical Geopolitics*. P. 141.

можливостями ЗМІ, мережею бездротового зв'язку Інтернет, соціальними мережами тощо⁵⁸. Сучасна геополітика супроводжується зазвичай інформаційним протиборством, культурною та цивілізаційною експансією, що у комплексі часто характеризується як "soft power". "М'яка сила" передбачає залучення конкурента/супротивника на власний бік, або, в усякому разі, нейтралізацію його опору мирними засобами⁵⁹. Концепт "soft power", як відомо, був запропонований професором Гарвардського університету Дж. Наєм (молодшим), який з огляду на наростання "ентропії сили" великих держав дає визначення поняття "м'якої сили", що трактується ним як спроможність досягти своїх цілей завдяки власній привабливості, а не через примус, силу чи тиск⁶⁰. Іншими словами, "м'яка сила" базується на позитивному образі/прикладі держави, її привабливості, симпатії, культурних цінностях тощо⁶¹. Водночас Дж. Най зауважує про поєднання "м'якої" та "жорсткої" сили, проте жодним чином не протиставляє ці два поняття. Більше того, на їхній основі західний учений виводить нове поняття "smart power", або "розумної сили"⁶². За ознак превалювання геополітики постмодерну, ключовим стрижнем якої стала глобалізація, класичні геополітичні образи ніби були підмінені модернізованими геополітичними дихотоміями, як от: "Захід – Схід", "Північ – Південь"⁶³.

⁵⁸ Adhikari S. Modern geopolitics versus Post-Modern geopolitics: a critical review. *Transactions*. 2013. Vol. 35. No 1. P. 41.

⁵⁹ Гаджиев К.С. К полицентрическому миропорядку. *Полис*. 2007. № 4. С. 10.

⁶⁰ Nye J. *Soft Power: The Means To Success In World Politics*. New York: Public Affairs, 2004. P. 8.

⁶¹ Nye J. The Power of Persuasion: Dual components of US leadership. The conversation with J. Nye. *Harvard International Review*. 2003. Winter. P. 46–49.

⁶² Nye J. The Changing Nature of World Power. *Political Science Quarterly*. 1990. Vol. 105. No 2. P. 179; Nye J. Get Smart. Combining Hard and Soft Power. *Foreign Affairs*. 2009. Vol. 88. No 4. July/August. P. 160–163.

⁶³ Замятин Д. Геополитические образы современного мирового развития. *Мировая экономика и международные отношения*. 2001. № 11. С. 14–15.

Стає зрозумілим, що в епоху глобалізації боротьба за геополітичний простір виходить за суто географічні межі і переходить в економічну й інформаційну площини. Перша передбачає боротьбу за фінансові та трудові ресурси економічного простору, у якій беруть участь не лише держави, але й транснаціональні корпорації (ТНК). Другу розуміють насамперед як контекст боротьби за вплив на інформаційний/кіберпростір, або, іншими словами, мають на увазі боротьбу за "розум" і "серця" всіх без винятку соціальних категорій. Подібне протистояння відбувається в умовах формування нового (особливого) типу суспільства, іменованого інформаційним – тобто суспільства, у якому виняткового значення набуває інформація як особлива статистична категорія, що перетворюється на основний ресурс соціальних й економічних відносин.

Одним із факторів, що сприяв розвитку геополітики постмодерну, стало зниження ролі територіального експансіонізму та набуття важливості в поширенні геополітичного впливу таких інструментів, як фінансові потоки, мас-медіа й Інтернет. Парадигма новітніх інформаційних технологій заклала основу для повсюдної тотальної експансії у всі соціальні структури. Філософія сучасних конфліктів базується насамперед на веденні інформаційних і "гібридних воєн", що вкотре робить актуальним змістовне поєднання "м'якої" та "жорсткої" сил. Війна з масовим використанням ЗМІ – це нова форма протистояння держав у межах визначеного інформаційного поля з метою подальшого маніпулятивного впливу на масову суспільну свідомість та управління нею, зокрема через формування віртуальної картини світу. Зрештою, для особистості наростає складність здатності чинити опір тотальним потокам масової інформації. У підсумку ЗМІ формулюють у свідомості людини своєрідний масмедійний симулякр. За таких умов з метою поширення геополітичного впливу відпадає необхідність захоплення чужих територій чи держав⁶⁴. ЗМІ та соціальні мережі створюють нову морфологію сучасного

⁶⁴ Мухаметов Р. Инструменты внешней политики России: сущность и формы реализации. *ARS ADMINISTRANDI* (Пермский гос. нац. иссл. ун-т). 2010. № 2. С. 136.

суспільства, а мережева психологія змінює фактично всі процеси функціонування держави, у тому числі і специфіку її внутрішнього та зовнішньополітичного просторового впливу⁶⁵. Таким чином, в умовах створення транснаціональної та ліберальної гегемонії великі держави поступово втрачають територіальну гегемонію, поступаючись новим просторам інформаційних мереж і фінансових потоків, де швидкість доступу до потрібного ресурсу є важливішою порівняно із класичним забезпеченням впливу на територію⁶⁶.

Нестандартна боротьба за людські настрої привела до формування своєрідного інформаційно-ідеологічного простору – сукупності різних світоглядних і філософських конструктів, що можуть бути використані певним актором у його експансивній політиці. Важливість набуття переваги в інформаційному просторі породжує тим самим використання для цього новітніх технологій, що дозволяють управляти/маніпулювати масовою громадською думкою та свідомістю. Такий тип протистояння набув кардинально нового змісту, відомого нині як інформаційна війна, яку можна розцінювати як несанкціоноване втручання в інформаційний простір держави чи іншого суб'єкта світової політики. Саме вплив на масову свідомість дозволяє вносити деструктив у поведінку суспільства окремо взятої держави або ж певних соціальних груп, проти яких спрямована подібна інформаційна агресія. Так, наслідками зовнішнього кібервтручання в інформаційний простір іншої держави може бути порушення функціонування або повна руйнація інформаційної інфраструктури (технологічний аспект) та внесення деструктиву в поведінку особистості (психологічний/психотропний аспект) – через провокування надмірної активності в суспільстві аж до формування панічних настроїв за відсутності реальних на те підстав та загроз і, навпаки, шляхом зниження суспільної активності при наростанні явних загроз національній безпеці держави⁶⁷.

⁶⁵ Paasi A. Borders Dodds K., Kuus K., Sharp J. *The Ashgate Research Companion to Critical Geopolitics*. Farnham: Ashgate, 2013. P. 213–229.

⁶⁶ Agnew J. *Geopolitics re-visioning world politics* Second edition. London; New York: Routledge, 2003. P. 58.

⁶⁷ Paasi A. *Borders*. P. 213–229.

Зрештою, виклад теорії інформаційного суспільства, теорії інформаційно-кібернетичного простору, теорії масових комунікацій, як і висвітлення сутності ведення інформаційних війн, досить докладно забезпечено західними вченими, такими як Д. Белл, П. Друкер, М. Кастельс, М. Маклюен, Й. Масуда, Дж. Нейсбіт, Д. Робертсон, Е. Тоффлер, Ю. Хаяші тощо. Автором же геополітичний простір розуміється насамперед як визначена сфера суперництва провідних світових акторів за домінування та просторовий (регіональний/глобальний) вплив. Тож можемо констатувати, що географічний фактор втрачає своє значення у сучасному визначенні та розумінні геополітики.

Одним із головних методологічних завдань геополітики є необхідність опису географічного простору, у межах якого відбуваються ті чи інші політичні події – тобто коли йдеться про політику власне самого простору. Адже не випадково, на думку російського вченого Д. Замятіна, географічний простір сам по собі здатен бути активним елементом політичної системи та важливим фактором політичного розвитку. Зрештою, на його думку, у методологічному розумінні географічного простору "генетично" закладено можливість його продуктивної політизації⁶⁸. Приміром, держави зі значним за довжиною морським кордоном мають зовсім іншу стратегію безпеки, порівняно з тими державами, що позбавлені виходу до моря. До того ж, будь-яка політика немислима поза конкретним географічним простором і відбувається в межах останнього. Вважають, що держава буде відігравати належну їй роль, зважаючи на своє географічне положення та баланс "жорстких" і "м'яких" інструментів. Останнє пояснюють тим, що певний географічний простір, у межах якого відбуваються політичні процеси, накладає на них свій безпосередній відбиток, впливаючи при цьому на ухвалення політичних рішень і поведінку самих держав. Таким чином, держава разом зі своїм географічним положенням так чи інакше використовує географічний просторовий ландшафт для досягнення своїх політичних цілей.

⁶⁸ Замятин Д.Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX веке. *Полис*. 2001. № 6. С. 99.

Відомий український міжнародник професор Є. Камінський у своїх дослідженнях визначав геополітику не лише як науку і зовнішню політику, що враховує вплив географічного складника та практику змін кордонів за умов інтеграції у світову політику, але і як процес усвідомлення існуючих та передбачення нових явищ у політиці внутрішній як формі поліпшення загального міжнародного середовища⁶⁹.

Важливим завданням геополітики, на думку представників різних політологічних напрямів, є також прогнозування розвитку ситуації на міжнародній арені⁷⁰. Зокрема, український політолог С. Толстов, використовуючи центр-периферійний підхід, підкреслює важливість геополітичної методології у прогностичному моделюванні, зокрема стверджує, що "Геополітика, як компонент політичного мислення та стратегічно планування, була постійно присутньою у практиці різних держав. Геополітичні підходи не потребують науково-методологічного обґрунтування, однак застосовуються у прогностичному моделюванні, дозволяючи передбачати різні варіанти поведінки опонентів та приблизні сценарії реагування з боку держави, з позиції інтересів якої розробляють геополітичні моделі"⁷¹.

З огляду на вищезазначене, німецькі геополітики зауважують, що жодні політичні дії не відбуваються поза просторовим зв'язком із Землею. Крім того, у західному науковому дискурсі геополітику часто ототожнюють із методологією ухвалення рішень урядовцями і військовими керівниками великих держав. Увага геополітиків концентрується переважно не на земному просторі загалом, а на його окремих політичних підпросторах – відповідно на межі їхніх минулих і майбутніх можливих змін. Також геополі-

⁶⁹ Камінський Є.Є. Світ переможців і переможених. Міжнародні відносини і українська перспектива на поч. ХХІ ст. Київ: Центр вільної преси, 2008. С. 44.

⁷⁰ Рукавицын П.М. Немецкая классическая геополитика и ее вклад в развитие политической науки. *Вестник Московского государственного лингвистического университета*. 2013. № 2. С. 185.

⁷¹ Толстов С. Євроатлантичний центр і периферія у сучасник геополітичних інтерпретаціях. *Дослідження світової політики*: зб. наук. праць. 2006. Вип. 36. С. 43.

тика передбачає акцентування уваги на питаннях політичного впливу і володіннях окремими територіями земної поверхні, тобто на територіальному плануванні і, передусім, на просторово-орієнтованій зовнішній політиці⁷². Загалом же, геополітика як наукова дисципліна створювалася головним чином задля поглиблення розуміння причин виникнення і власне самої природи війни, а також із метою розробки стратегій щодо уникнення її повторення в майбутньому. При всьому варто додати, що геополітична традиція є складовою історії міжнародних відносин⁷³.

Отже, можна говорити про тісний взаємозв'язок політичних подій і географічного простору, у межах якого вони відбуваються. До того ж, географічне середовище, згідно з низкою західних геополітичних теорій, є ще й визначальним фактором людської активності. Приміром, існує судження, відповідно до якого країни північних регіонів світу (т. зв. "Півночі") є динамічнішими у своєму розвитку саме завдяки суворим кліматичним умовам. Останні, у свою чергу, служили мобілізаційним фактором для мешканців і спонукали їх до активних дій, спрямованих насамперед на забезпечення фізичного виживання, що згодом трансформувалися в боротьбу за місце в конкурентному середовищі. Тож можна припустити, що здатність держави максимально реалізувати свої геостратегічні інтереси у значній мірі залежить від її географічного розташування, можливостей використовувати для досягнення геополітичних цілей свою територію, населення, стратегічне положення, ресурсну базу, технології, транспортну й інформаційно-комунікаційну інфраструктуру.

Численні наукові розвідки й обґрунтування зазначеного феномена були здійснені на користь тлумачення геополітики як науки, оскільки та концентрується на конкретному об'єкті – просторовому вимірі політики. Також геополітика інколи презентується як наука, що досліджує розвиток цивілізації в цілому комплексі всіх аспектів – ідеологічних, економічних, етнокультур-

⁷² Ян Є. Что такое геополитика? *Мировая экономика и международные отношения*. 2014. № 4. С. 90–92.

⁷³ Steans J. Pettiford, Lloyd, *International Relations: Perspectives and Themes*. Edinburgh: Pearson Education Limited, 2001. P. 20.

них та інших у взаємозв'язку з конкретними географічними умовами⁷⁴. Західні вчені, серед яких С. Моїсо, Дж. Егнью, Д. Шарп та інші, розуміють геополітику як наукову практику, яку часто розглядають як складову політичної географії, політології та міжнародних відносин, а також політичну практику, що об'єднує в собі унікальні комбінації влади, статусу та світового політичного простору. З історичного погляду західними ученими геополітика розуміється не лише як академічне теоретизування політики, але і як дії всіх видів суб'єктів, які намагалися формувати політичний простір⁷⁵.

В інтерпретації геополітики простежується відвертий дуалізм, оскільки, з одного боку, її розглядають як прикладну науку, а з іншого – вона може бути засобом забезпечення практичних цілей реалізації зовнішньополітичних і військових стратегій. Дедалі частіше доводиться чути, що неокласичні теорії в галузі геополітики та геостратегії не зникають повністю, а виконують роль складового контексту досліджень із міжнародних відносин, питань безпеки та військової справи⁷⁶. Відомо, що критеріальними ознаками будь-якої науки є об'єкт і предмет дослідження, а також наявність методології. Категорія вчених, що вважає геополітику наукою, визначає об'єктом її дослідження планетарний простір (Земля як єдина соціально-природна сутність) або ж геополітичну структуру світу, представлену безліччю територіальних моделей. Предметом же геополітики вважають взаємодію між геополітичними суб'єктами при врегулюванні світових і регіональних проблем, а також забезпеченні контролю над простором. Водночас до предмета геополітики належать цивілізації та простори, досліджуючи які геополітика вивчає цілі, завдання,

⁷⁴ Концепция геополитического развития Российской Федерации на период до 2050 года. URL: <http://www.twirpx.com/file/449469>.

⁷⁵ Moiso S. Geopolitics. *Critical Geopolitics*. URL: http://www.academia.edu/8784763/Geopolitics_Critical_Geopolitics.

⁷⁶ Mamadouh V. Geopolitics, International Relations and Political Geography: The Politics of Geopolitical Discourse. *Geopolitics*. 2006. Vol. 11(3). P. 352–353.

методи, способи і форми геополітичної діяльності⁷⁷. У ролі спрощеного розуміння – предметом дослідження геополітики є географія міжнародних відносин. При всьому, геополітика може характеризуватися як світоглядна система, що обґрунтовує міжнародну політику держави⁷⁸.

Тривалий час представники різних галузей гуманітаристики полемізують щодо методологічної бази геополітики. Як уже йшлося, геополітика може також відігравати як роль теорії чи своєрідного методологічного ключа до розуміння та пояснення поведінки/взаємодії держав на міжнародній арені з огляду на їх географічне розташування, так і роль галузі знань про місце функціонування держави у світовій спільноті залежно від об'єктивних, насамперед географічних факторів. Світ у геополітичному контексті часто уявляється як "світ розмаїття точок" (що мають різну геополітичну вагу), між якими розгортається взаємодія. Утім, сучасні вчені дедалі частіше пропонують розглядати світ не як систему взаємодії різних за ресурсними параметрами точок, а як взаємодію просторів, оскільки кожна держава має просторові характеристики, взаємодія яких також є просторовою⁷⁹.

Спектр проблем, який розглядає та інтерпретує геополітика як окрема галузь знань, є надзвичайно широким – починаючи з питань життєвого простору народів, закінчуючи дискурсом формування багатополярного світу та стійкого політичного, соціально-економічного і духовного розвитку країн⁸⁰. Попередньо можна зауважити, що наукове дослідження геополітики є дослідженням режимів геополітичного мислення, які забезпечують поділ і контроль політичного простору та забезпечують управління ресурсами. Останнім часом геополітика враховує не лише

⁷⁷ Концепция геополитического развития Российской Федерации на период до 2050 года. URL: <http://www.twirpx.com/file/449469>.

⁷⁸ Объект и предмет геополитики. URL: <http://yastudent.com/politika/obekt-i-predmet-geopolitiki.html>.

⁷⁹ Бусыгина И.М., Окунев И.Ю. Пространственное распределение силы и стратегии государств, или что и как объясняет геополитика. *Полис*. 2014. № 2. С. 107.

⁸⁰ Предмет геополитики, что исследует геополитика? URL: <http://political-science.ru/?p=426>.

взаємозалежність усіх суб'єктів міжнародних відносин, але і суперечностей між ними.

Зроблені спроби в сенсі класифікації геополітики та її суміжних галузей. Українська дослідниця Т. Ігнат'єва виокремлює одновимірну геополітику для розуміння географічної території; двовимірну для означення океанічного простору, що виходить за континентальні межі, та тривимірну геополітику у разі позначення повітряного простору⁸¹. Певна кількість дослідників розрізняє високу та низьку геополітику. Низька охоплює набір символів і соціальних уявлень про місце країни у світі, її зовнішньополітичну орієнтацію, потенційних союзників і головних суперників. До високої геополітики (згідно із Дж. О'Тоалом) відносять офіційні зовнішньополітичні документи та праці політичних експертів⁸². Водночас визначний американський геополітик З. Бжезинський традиційно розрізняє наукову (формальну), а також практичну (прикладну) геополітику. Зрештою, формальна геополітика розуміється українським політологом І. Ветринським як сукупність наукових теорій і концепцій, призначених для визначення та формулювання орієнтирів, цілей і завдань, а також обґрунтування доцільності тих чи інших кроків держави на шляху досягнення геостратегічної переваги. Теоретична (формальна) геополітика на основі аналізу об'єктивних факторів, що визначають поведінку держав на міжнародній арені, розробляє підходи і формує національну та військову доктрини, концепцію національної безпеки, принципи участі країн у геополітичних союзах і блоках, визначає теоретичні основи розвитку національної сили⁸³. Зауважимо, що деякі науковці виокремлюють ще й популярну геополітику, яка базується на поширенні геополітичних уявлень з допомогою ЗМІ та структурну геополітику, що

⁸¹ Ігнат'єва Т.В. Багатовимірність геополітичного простору. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія: Історичні науки. 2016. Вип. 9. С. 418–427.

⁸² Мир глазами россиян: мифы и внешняя политика / ред. А.В. Колосов. Москва: Ин-т Фонда "Общественное мнение", 2003. С. 42.

⁸³ Ветринський І.М. Концептуальні засади дослідження геополітики в умовах глобалізації. *Віче*. 2015. № 22. URL: <http://www.viche.info/journal/5002>.

концентрує свою увагу на глобальних процесах і проблемах впливу глобалізації й інформатизації на трансформацію геополітичних практик⁸⁴.

Слід виокремити і прикладну геополітику, засновану на емпіричному аналізі її географічних, економічних, культурних та інших складових. Вона служить базою для ухвалення геополітичних рішень, а також визначає геостратегію, реалізація якої приводить до підтвердження чи заперечення основних постулатів теоретичної геополітики. Водночас прикладна геополітика є насамперед конкретним процесом досягнення поставлених державою цілей, яку також можемо трактувати як геостратегію. Останню вважають однією з найважливіших категорій геополітики, оскільки вона покликана забезпечувати умови щодо збільшення могутності держав за рахунок свого географічно-просторового статусу⁸⁵. Подібної думки дотримується і російський учений К. Сорокін, який термін *формальна геополітика* замінює поняттям *фундаментальна геополітика*, що більшою мірою зорієнтована на вивчення геополітичного простору планети⁸⁶. Окремо прийнято виділяти академічну геополітику як сукупність наукових концепцій і шкіл, що спрямовані на вироблення загальних закономірностей та тенденцій геополітичних відносин⁸⁷.

Певна група вчених інтерпретує геополітику у двох розуміннях: як територіально-просторово обумовлену стратегію у розв'язанні конкретних зовнішньополітичних і військово-стратегічних завдань, а також як політичну географію, що досліджує районування політичних процесів регіонального і глобального рівнів⁸⁸.

⁸⁴ Debrix F. *Tabloid Terror: War, Culture, and Geopolitics*. London: Routledge, 2008. 160 p.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Юрченко С.В. *Геостратегія США в процесі становлення глобальної держави: автореф. дис ... д-ра політ. наук: 23.00.04*. К., 2001. С. 10.

⁸⁷ Андрущенко С.В. *Україна в сучасному геополітичному середовищі: монограф.* Київ: Логос, 2005. С. 17.

⁸⁸ Megoran N. *The Task and Responsibility of Geopolitical Analysis. Geopolitics*. 2008. Vol. 13. No 2. P. 40–47.

Окремі політологи та географи запропонували використання терміна геополітика у трьох смислових значеннях:

- для аналізу міжнародного статусу країни у світі, урахуваючи географічні особливості її розташування;
- для визначення сукупності правил, якими мають керуватися держави у здійсненні своєї зовнішньої політики;
- для дискурсу аргументів щодо статусу країни у світі на основі застосування таких правил.

Геополітику також інтерпретують у трьох вимірах (формах):

- у теоретичній формі – як галузь політичної науки;
- в ідеологічній формі геополітику розглядають як інструмент впливу на громадську думку чи маніпуляції нею;
- у формі практичної геополітики – як процес реалізації чи досягнення геополітичних цілей у процесі реалізації геополітичної стратегії держави.

Крім того, геополітику можна визначати як окрему синергетичну галузь знань, що формується на стику політології, філософії, географії та історії, демографії, етнографії, соціології, військової справи тощо⁸⁹.

Загалом же, від моменту виникнення феномена геополітики сформувався цілий спектр дефініцій цього поняття. Наведемо найпоширеніші визначення геополітики:

- це наука про державу як географічний організм, втілений у простір. Геополітика досліджує фундаментальні характеристики простору, які пов'язані із землею і ґрунтом та вивчає способи створення імперії, походження країн і державних територій (Р. Челлен)⁹⁰;
- це наука про державу, просторовий детермінізм усіх політичних процесів на основі широких постулатів політичної географії та взаємовідносин між простором і політичними формами його життя. Також це наука про боротьбу між конкретними суб'єктами

⁸⁹ Алексеева И.В., Зеленов Е.И., Якунин В.И. Геополитика России: Между Востоком и Западом. СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2001. С. 3–4.

⁹⁰ Вольнчук А.Б. Теоретические основы геополитических исследований. *Вестник Томского государственного университета*. 2009. № 4(15). С. 245.

на географічно обмеженому політичному просторі в межах відстоювання своїх національних інтересів (К. Хаусхофер)⁹¹;

- це наука про кондиціонування політичних процесів на теренах географічного простору (Н. Спикмен)⁹²;

- це наука, що вивчає політичні явища в їх просторовому взаємовідношенні і залежності від впливу на територію, а також наука про всі культурні фактори, які складають предмет людської географії в її широкому розумінні (Л. Крістоф)⁹³;

- це дискурс щодо світової політики з особливим акцентом на змагальності держав у географічному вимірі їх могутності (Дж. О'Товтел)⁹⁴;

- це галузь, що поєднує в собі всі соціальні науки в їх політичному аспекті (В. Кахенман)⁹⁵;

- це практика держав, що контролюють і конкурують за територію (К. Флінт)⁹⁶;

- це тип географічних роздумів, звернений до географічних доказів та імперативів з метою виправдання зовнішньої політики держави, яка асоціюється з імперіалістичною практикою зовнішньої політики правителя-диктатора та його експансіоністських геополітичних планів (І. Лакост)⁹⁷;

- це особлива інтелектуальна парадигма, що охоплює одразу певний вид ставлення до світу і разом із тим рід занять, що зорієнтований на класичні для нього зразки, ставить перед собою

⁹¹ Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет. Москва: Мысль, 2001. С. 27.

⁹² Flint C. Introduction to Geopolitics. London: Routledge, 2006. P. 22.

⁹³ Kristof L. The Origins and Evolution of Geopolitics. *The Journal of Conflict Resolution*. 1960. Vol. 4. No 1. P. 36–37.

⁹⁴ The Geopolitics Reader /ed. by G. O'Tuathail, S. Dalby, P. Routledge. London; New York: Routledge, 1998. 327 p.

⁹⁵ Cahnman W. Concepts of Geopolitics. *American Sociological Review*. 1943. Vol. 8. No 1. P. 56.

⁹⁶ Flint C. Introduction to Geopolitics. London: Routledge, 2006. P. 13, 28.

⁹⁷ Lacoste Y. Geography and foreign policy. *SAIS Review*. 1984. Vol. 4(2). P. 214.

характерні лише для нього проблеми та володіє специфічною технікою їх розв'язання (В. Цимбурський)⁹⁸;

▪ це сукупність фізичних і соціальних, матеріальних та моральних ресурсів держави, що формує потенціал, використання якого дозволяє досягти своїх цілей на міжнародній арені (П. Циганков)⁹⁹.

Як бачимо, саме поняття геополітики є надто багатозначним і розмаїтим, а його визначення є досить складним завданням. Про це свого часу відзначав відомий британський географ і представник критичної геополітики К. Доддс: "Упродовж ХХ ст., наукова робота в галузі геополітики була суперечливою і заплутаною через різноманітність підходів щодо історії вивчення цієї інтелектуальної сфери та сучасних методів аналізу світової політики"¹⁰⁰. Саме тому зазначений термін має різні, часто суперечливі конотації, які відрізняються неоднозначністю свого трактування. Усе ж варто констатувати, що в більшості випадків під змістовим наповненням цього визначення розуміють інтерактивний взаємозв'язок між політикою конкретної держави та її географічним розташуванням¹⁰¹.

Тривалий час учені намагалися оформити галузь знань про вплив земної поверхні на розвиток держав і всього людства. Зокрема, німецький географ К. Ріттер запропонував назвати таку галузь порівняльним землеробством, тоді як його колега Ф. Ратцель політичною географією. Ще один німецький учений та філософ Й. Гердер зауважив: "Історія є рухомою географією, а географія – це історія, що зупинилася". В епоху класичної геополітики зазначена галузь розглядала держави в постійній динаміці та русі,

⁹⁸ Цимбурский В.Л. Геополитика как мировидение и род занятий. *Полис*. 1999. № 4. С. 9.

⁹⁹ Цыганков П.А. *Международные отношения*. Москва: Новая школа, 1996. С. 160.

¹⁰⁰ Dodds K. *Geopolitics in a Changing World*. Edinburg: Pearson Education Limited, 2000. P. 31.

¹⁰¹ Gagne J. *Geopolitics in a Post-Cold War Context: From Geo-Strategic to Geo-Economic Considerations?* URL: https://dandurand.uqam.ca/uploads/files/publications/etudes_raoul_dandurand/etude_rd_15_jfgage_intcouv_240807.pdf.

а також у безперервній зміні взаємовідносин між ними¹⁰². У німецьких наукових колах тривають дискусії щодо розмежування понять *геополітика* та *політична географія*. Скажімо, політична географія як галузь географічної науки активно фігурувала до 1899 р. – тобто до введення терміна *геополітика* в науковий обіг і дискурс. Перші спроби щодо розділення цих двох понять на самостійні категорії були здійснені апологетами класичної геополітики. Так, основним об'єктом уваги географії є територія як один з основоположних елементів держави та міждержавної політики. Саме тому німецькі вчені ототожнювали геополітику не з політологією, а з політичною географією, оскільки остання концентрується не на конкретній науці (ученні) про політику, а саме на просторовому її вимірі. Традиційно політична географія пов'язана з вивченням держав чи їхніх коаліцій і морфологічних характеристик – тобто їхніх територіальних кордонів¹⁰³.

Попри те, що між геополітикою і політичною географією існує відносна синонімія, усе ж між ними простежується значна відмінність. Так, якщо географія займається описом землі її оболонки, а також соціально-економічної різноманітності, то геополітика у свою чергу вивчає просторовий аспект земної поверхні. Англосаксонська школа геополітики визначає відмінність між політичною географією та геополітикою в тому, що в геополітиці значно більше приділено уваги території і конкретному місцю, у той час як у політичній географії простір представлений досить абстрактно¹⁰⁴. Відмінність між політичною географією та геополітикою полягає в тому, що геополітика вивчає просторовий вплив на поведінку держави, тоді як політична географія розглядає тільки просторові умови взаємодії держав. Ураховуючи такий стан речей, рівень геополітичного впливу держави залежить не лише від кількісного та якісного стану ресурсів, але й від структури географічного простору, у якому відбувається взаємодія між державами. Ще однією відмінністю геополітики від географії/полі-

¹⁰² Устрялов Н.В. Элементы государства. URL: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/ustryalov/ustry002.htm>.

¹⁰³ Goodall B. Dictionary of Human Geography. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1987. P. 362.

¹⁰⁴ Ibid. P. 191.

тичної географії є те, що вона завжди мала національний ухил. Так, на думку відомого британського географа-економіста П. Тейлора, за змістом геополітичного твору досить легко можна встановити національну приналежність його автора¹⁰⁵.

Одним із центральних місць у геополітичній концептуалізації є прагнення досягти кореляції між географією та історичною наукою. Зважаючи на це, синхронний аналіз історії та географії є об'єктом уваги геополітичних теоретиків. У подібному дискурсі світової політики науковий акцент зміщується в бік конкурентної боротьби за вплив та управління географічним простором¹⁰⁶. Таким чином, геополітика та політична географія хоча й не тотожні поняття, то у всякому разі стоять поряд і можуть розглядатися як співвідношення фундаментальної і прикладної науки¹⁰⁷. Більше того, на думку низки західних учених, геополітика може вважатися синтезом філософії, історії (точніше історії політичних процесів) та географії, оскільки географічні та політичні параметри відзначаються динамічністю та єдністю взаємовпливу¹⁰⁸.

Незважаючи на те, що фізико-географічний простір землі є первинним щодо всіх процесів, які відбуваються в його межах, нині класична/традиційна геополітика, що була актуальною у позаминулому столітті, втратила свою роль і місце в системі теоретико-методологічного обґрунтування поведінки держави на міжнародній арені. Нині геополітику часто інтерпретують як міждисциплінарну синергетику багатьох наук і вважають прикладною сферою досліджень. Геополітика також передбачає розгляд глобальних проблем і процесів глобалізації крізь призму зовнішньополітичної активності і балансу національних інтере-

¹⁰⁵ Taylor P. Political Geography, Longman, Third Edition, 1993, quoted in Leonhardt van Efferink – Definition of Geopolitics, January 2009. URL: http://www.exploringgeopolitics.org/Publication_Efferink_van_Leonhardt_The_Definition_of_Geopolitics_Classical_French_Critical.html.

¹⁰⁶ O'Tuathail G. Critical Geopolitics. The Politics of Writing Global Space. London: Routledge, 1996. P. 2.

¹⁰⁷ Herb G. The Politics of Political Geography. URL: http://www.sagepub.com/upm-data/19015_4952_Cox_Ch01.pdf.

¹⁰⁸ Cohen S. Geopolitics of the World System. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2003. P. 11.

сів. Сучасну геополітику, відповідно до позицій російського вченого К. Гаджиєва, розглядають як дисципліну, що вивчає основоположні суб'єктні структури, глобальні чи стратегічні напрями, зовнішні закономірності та принципи життєдіяльності, функціонування й еволюції сучасного світового суспільства. Також, за його словами, геополітика має вивчати переважно просторовий аспект міжнародних відносин¹⁰⁹.

Геополітика як галузь спеціальних знань і просторових уявлень помітно відрізняється від суто класичної науки, а тому значна кількість політологів усе ж не вважає її такою, зійшовшись на тому, що остання є своєрідним спеціальним і прикладним методом, а також моделлю інтерпретації та інструментом аналізу міжнародної ситуації, способом мислення, що пояснює процеси міжнародної політики¹¹⁰. Д. Замятін підкреслює, що "...геополітика є ані наукою, ані політикою – незважаючи на чітко заявлену цілеспрямованість геополітичної діяльності. У методологічному сенсі її вважають "когнітивним монстром", який, однак, періодично необхідний і бажаний, оскільки уніфікує цілеспрямовану когнітивну діяльність, згортаючи її у просторові образи. Геополітика є проектною діяльністю і моделюванням простих за структурою географічних образів, які зазвичай служать базою для наукової, політичної, державної і суспільної діяльності"¹¹¹. І. Бусигіна й І. Окунев вважають геополітику самостійною парадигмою вчень про вплив географічних характеристик на міжнародні відносини, що переживає при цьому еволюцію слідом за переосмисленням своїх пояснювальних змінних – простору і диференційованих у ньому факторів¹¹². Зважаючи на це, геополі-

¹⁰⁹ Гаджиєв К.С. Геополитические горизонты России: контуры нового мирового порядка. Москва: Экономика, 2007. С. 53.

¹¹⁰ Коровин В.М. Накануне империи: Прикладная геополитика и стратегия в примерах. Москва: Алгоритм, 2015. С. 5–6.

¹¹¹ Замятин Д.Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX веке. *Полис*. 2001. № 6. С. 99.

¹¹² Бусыгина И.М., Окунев И.Ю. Пространственное распределение силы и стратегии государств, или что и как объясняет геополитика. *Полис*. 2014. № 2. С. 111, 120.

тику можна розглядати радше як еквівалент філософії, аніж фундаментальну чи прикладну науку, оскільки саме філософія є способом розуміння явищ та процесів – у зазначеному випадку тих, які відбуваються в межах світового географічного простору. Таким чином, доводиться констатувати, що термін *геополітика* використовують досить довільно, суперечливо і часто без співвідношення із просторовими факторами. Також література геополітичного змісту не забезпечує належного зв'язку між окремими її напрямками¹¹³.

Іноді термін *геополітика* використовували як синонім міжнародної політики, а в ширшому значенні вживали як еквівалент понять міжнародних протистоянь, географічних факторів у зовнішній політиці держави, іноді й боротьбу за стратегічний контроль над земною поверхнею. Отож геополітика перетворюється на своєрідну "карту" протистояння різних країн і вивчає взаємозв'язок між геостратегією та реалізацією політики впливу в міжнародному та географічному контекстах¹¹⁴. Останнім часом політичні аналітики та вчені вважають, що тяжіння геополітики до політико-ідеологічної проблематики остаточно вивело її з меж наукової дисципліни. У цьому випадку геополітика перетворилася на різновид політологічного дискурсу чи світогляду і практично не здатна давати певні наукові результати. Отже, геополітика фактично втрачає онтологічний статус наукової дисципліни та трансформується у різновид політичної філософії.

Ще одним, доволі об'єктивним твердженням є те, що геополітика не повинна вважатися наукою, а бути лише методикою виявлення зв'язку між географічним середовищем і міжнародною діяльністю держав. Для окремих експертів геополітика – це спокуса та виправдання тих держав, які прагнуть зберегти свої імперії або держав, що вже втратили свої імпе-

¹¹³ Бусьгіна І.М., Окунев І.Ю. Пространственное распределение силы и стратегии государств, или что и как объясняет геополитика. С. 106.

¹¹⁴ Harkavy R. Great Power Competition for Overseas Bases: The Geopolitics of Access Diplomacy. New York: Pergamon Press, 1982. P. 272.

рії, але не знайшли свого місця в новій системі міжнародних відносин¹¹⁵. Останнє твердження було у свій час актуальним для Великої Британії, а нині і для Росії, яка намагається хоч якось зберегти та примножити свій вплив на пострадянські країни шляхом залучення різних геополітичних механізмів – інтеграційних, військових, безпекових, "м'якої сили" тощо. Геополітика, відповідно до твердження шведського політолога С. Гуцціні, ніколи не була вченням про континентальний чи морський простір, проте завжди містила геокультурний і цивілізаційний компонент. Саме тому "м'яку силу" часто можна розглядати як синонім поняття "геокультура". Також характеристика залежності дій міжнародних акторів, здійснювана класиками геополітики, лише в межах конкретного простору є досить вузькою та практично не дає можливості комплексного розуміння природи геополітики¹¹⁶.

На думку польського політолога В. Казанецького, ані простір, ані місце розташування держави, ані її природні умови не повинні братися як відправна точка аналізу їх геополітичної значимості. Водночас науковець доводить, що географічне розташування, розмір території та кліматичні умови за всієї своєї важливості не є визначальними в розвитку держав і цивілізацій, оскільки кардинально не впливають на дії актора на міжнародній арені. У цьому сенсі є слушним вираз великого французького лідера Ш. де Голля про те, що "держава не може змінити свою географію, але незалежно від неї вона може змінити свою геополітику". Як відомо, світовий устрій включає суб'єктів – акторів геополітики й об'єктів – статистів. Суб'єктами є зазвичай великі держави, що мають можливість здійснювати самостійну політику та володіють силою впливу на менш потужних акторів. У зазначеному сенсі геополітика відзначається передусім глобаль-

¹¹⁵ Потехин В.К. Геополитика в современной России: проблемы геополитики. Основная задача геополитики. URL: <http://human.snauka.ru/2012/05/1167>.

¹¹⁶ Guzzini S. Self-fulfilling Geopolitics? *DIIS Working Paper*. 2003. P. 6.

ним контекстом, у якому держави ведуть боротьбу за вплив за межами своїх кордонів¹¹⁷.

Аналіз геополітики часто спрощують до її сприйняття як такої, що має багато спільного з політичним реалізмом, оскільки саме великі держави часто діють із позиції сили, відстоюючи таким чином свої національні інтереси. Постійна боротьба за оптимізацію території і простору держави є своєрідним мега-трендом геополітики, оскільки вона ще й займається вивченням історії кордонів різних порядків, використовуючи поняття меж, прикордоння, фронтиру тощо. Зважаючи на це, можна простежити боротьбу географічних образів, що проектуються назовні різними джерелами політичного впливу. Суперечність між поняттями політичних і "природних кордонів" стала однією із найважливіших складових геополітики та багато в чому визначає потенціал її змістовного розширення. Зрештою, проблема політичних кордонів і сам концепт кордону стали причиною "експансії" геополітики в суміжні галузі знань, насамперед у теорію цивілізацій¹¹⁸. Загалом же, геополітика у практичному розумінні має свою особливість, оскільки вона не тотожна поняттям "міжнародні відносини" або "зовнішня політика" хоча й тісно пов'язана із зовнішньополітичною діяльністю держави або системи держав, а також містить географічні (просторові) аспекти. До речі, представники Realpolitik пропонували фокусувати увагу на просторовому аспекті міжнародних відносин, а не на аналізі поведінки груп інтересів, представників багатонаціональних компаній та міжнародних організацій.

Разом із тим, геополітика може відігравати роль мілітаризованої версії політичного реалізму, особливо в інтерпретації урядів, які прагнуть бачити себе представниками великих держав. З огляду на це політреалізм варто розуміти як еквівалент класич-

¹¹⁷ Kazanecki W. Is Geopolitics a Good Method of Explaining World Events? Case Study of French Foreign Policy in the 21st Century. URL: http://www.academia.edu/1647657/Is_Geopolitics_a_Good_Method_of_Explaining_World_Events_Case_Study_of_French_Foreign_Policy_in_the_21_st_Century.

¹¹⁸ Замятин Д.Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX веке. *Полис*. 2001. № 6. С. 100.

ної геополітики. Великі держави, як уже йшлося, є у своїй більшості егоїстичними акторами, а тому дозволяють собі діяти на свій розсуд переважно за рахунок інтересів малих держав. Якщо розглядати ревізіоністське міждержавне суперництво, то слід звернути увагу на те, що воно трактується геополітиками як міжімперська боротьба, а не боротьба унітарних, національних держав, більшість із яких співіснують на основі миролюбних відносин. Звідси, завданням сучасної геополітики є подолання реакційних уявлень у стилі "*Lebensraum*" та просторового псевдодарвінізму – забезпечення та реалізації інтересів впливу сильного актора за рахунок слабких¹¹⁹. Саме через те геополітика дає підстави претендувати таким акторам на участь у зміні світового порядку, оскільки влада і вплив, як вважається, коріняться в самій фізичній природі світу. Водночас причиною диференціації масштабності держав є нерівномірність розподілу ресурсів, їх стратегічного потенціалу, а також неоднаковості стилів управління внутрішньою і зовнішньою політикою. Утім, одним із найзначніших недоліків у політиці міжнародних акторів є саме акцент на силових методах відстоювання національних інтересів, а тому такий підхід прийнятний радше для класичної геополітики. Це пояснюють тим, що останнім часом у світі країни дедалі активніше роблять ставку на політику "*soft power*"¹²⁰. Геополітичний дискурс частково концентрується на такому аспекті, як роль географічних факторів у ресурсній структурі великих та середніх держав, до яких належать США, Велика Британія та Німеччина. Такі ідеї пов'язані з колоніалізмом, імперіалізмом та імперським суперництвом за встановлення просторового контролю¹²¹.

¹¹⁹ Dalby S. The Geopolitics of the International System and Globalization. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.155.487&rep=rep1&type=pdf>.

¹²⁰ Kazanecki W. Is Geopolitics a Good Method of Explaining World Events? Case Study of French Foreign Policy in the 21st Century. URL: http://www.academia.edu/1647657/Is_Geopolitics_a_Good_Method_of_Explaining_World_Events_Case_Study_of_French_Foreign_Policy_in_the_21st_Century.

¹²¹ Dalby S. Geopolitics. *International Relation*. Vol. 1. URL: <http://www.eolss.net/sample-chapters/c14/e1-35-01-03.pdf>.

Хоча із завершенням холодної війни на зміну воєнній силі приходить економічна експансія, усе ж гонитва великих держав за панування на місцевому, регіональному та глобальному рівнях породила спроби виправдання мілітаризму, територіальної експансії, міжнародного імперіалізму та війни як неминучих наслідків нерівномірного розподілу енергетичного та ресурсного потенціалів у світі. Таким чином, геополітика зводиться переважно до намагання встановити регіональну/глобальну гегемонію або власне до підтримки примата самого гегемона з допомогою будь-яких засобів. Зрештою, на думку багатьох теоретиків, в основу геополітики покладено саме державоцентризм, оскільки світовий простір є простором, вплив над яким здійснюється винятково державами¹²². У розумінні ж автора, геополітика – це передусім географічно обумовлена просторова політика великих і середніх держав, спрямована на закріплення стратегічно важливих сфер впливу у глобальному, регіональному чи локальному вимірах. Водночас геополітика може відігравати роль теоретико-методологічного розуміння та обґрунтування поведінки держав на міжнародній арені.

Незважаючи на складність сутності геополітики, саме дослідження просторових політичних процесів наближає до розуміння статусу конкретної держави в сучасному світі, дає можливість чіткіше зрозуміти мотиви національних інтересів, а також збагнути розвиток різнорівневих стосунків між різними міжнародними суб'єктами в контексті їх захисту. По-перше, нинішнє розуміння геополітики представлено боротьбою з новими викликами на кшталт тероризму, а також боротьбою за поширення демократичних цінностей у всьому світі. По-друге, сучасна геополітика – більше, ніж просто конкуренція за територію чи географічний простір, вона є однією із форм світорозуміння. Зважаючи на це, геополітика це більше ніж просто війни між державами чи формування імперій, оскільки вона може передбачати також расові конфлікти в містах, обмеження прав жінок в окремих

¹²² Shaw M., Banks M. (eds). *State Theory and the Post-Cold War World. State and Society in International Relations*. New York; London: Harvester; Wheatsheaf, 1991. P. 2.

районах та державах загалом через панування патріархальних законів, дипломатію щодо зменшення викиду парникових газів тощо. Одним словом, сучасна геополітика вже не є винятково прерогативою держав як ексклюзивних її "агентів", оскільки фізичні особи, домашні господарства, профспілки, сепаратистські рухи, неурядові організації також активно залучені до контролю над територіальним і соціальним простором¹²³.

Не менш актуальним у контексті зазначеного дослідження є з'ясування поняття *геостратегія* (у повному дослівному розумінні *географічна стратегія*). Це поняття в науковій літературі трактують досить абстрактно, а його дефініція практично не сформульована у вигляді академічного визначення. У переважній більшості сучасних досліджень геостратегію як зрештою і геополітику трактують як політичну науку, методологію або ж специфіку діяльності/поведінки держав на міжнародній арені. Окремими політологами та геополітиками геостратегія розуміється, насамперед, як наука та мистецтво досягнення геополітичних цілей і завдань у просторовому і часовому вимірах. Скажімо, геостратегія в більшості монографій, наукових статей, енциклопедій та словників визначається як політична наука, що окреслює засоби, методи досягнення геополітичної мети держави (групи держав) у межах конкретного географічного простору, а також сприяє збільшенню потуги її впливу у світі або ж, у разі кризових ситуацій, служить алгоритмом мінімізації збитків і відновлення докризового стану¹²⁴. Зокрема, уже згадуваний З. Бжезинський наголошує на відмінностях між геополітикою, стратегією та геостратегією. Геостратегія поряд із геополітикою розглядається ним як відношення до всеосяжного плану застосування переліку певних засобів (воєнних, політичних та ідеологічних), що сприяють досягненню конкретної поставленої мети шляхом здійснення впливу на інших учасників міжнародних відносин¹²⁵. Також для З. Бжезинського геостратегія є засобом

¹²³ Flint C. Introduction to Geopolitics. London: Routledge, 2006. P. 13, 17.

¹²⁴ Гушер А.И. Геополитика и геостратегия в современном мире. URL: <http://mir-politika.ru/1591-geopolitika-i-geostrategiya-v-sovremennom-mire.html>.

¹²⁵ Venier P. Main Theoretical Currents in Geopolitical Thought in the Twentieth Century. URL: <https://espacepolitique.revues.org/1714>.

стратегічного управління національними інтересами великих держав. Водночас він розумів держави на геополітичній карті в ролі геостратегічних гравців, що мають можливість і волю застосовувати силу впливу поза межами своїх кордонів з тим, щоб зміцнити свій геополітичний статус¹²⁶.

Геостратегія як складова національної стратегії визначає питання міждержавної взаємодії з питань глобальної політики та безпеки. Постановка геостратегічних цілей напряму залежить від здатності держави проектувати вплив у регіональному чи глобальному масштабах, яка, у свою чергу, визначається наявністю зовнішньополітичних ресурсів. Низка західних учених намагається розглядати світ як сукупну бінарність геополітичних і геостратегічних регіонів у контексті залежності від цілого спектра процесів динаміки їх розвитку¹²⁷. Деякі науковці напряму пов'язують поняття геостратегії з військовою стратегією як складовою воєнного мистецтва, інші вбачають у ній прямий зв'язок із військовою картографією, треті характеризують геостратегію як практику реалізації можливостей держави для досягнення політичних цілей¹²⁸. Зокрема, відомий російський військовий аналітик та автор низки робіт у галузі геополітики й геостратегії О. Вандам (О. Єдрихін), (активна діяльність якого припадає на кінець XIX ст.) виокремлював цивілізаційну та військово-політичну геостратегію¹²⁹. Проте, зрештою, практично всі представники геополітичної думки сходяться на тому, що поняття геостратегії є значно ширшим за військову стратегію та базується на геополітичному суперництві і конкуренції, крайньою формою яких є збройний конфлікт. Приміром, сучасний російський полі-

¹²⁶ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы /пер. с англ. О.Ю. Уральской. Москва: Междунар. отношения, 1998. С. 18.

¹²⁷ Moiso S. Geopolitics/Critical Geopolitics. URL: http://www.academia.edu/8784763/Geopolitics_Critical_Geopolitics.

¹²⁸ Лобов В. Некоторые размышления по военной реформе. *Военные доктрины и реформы в России в XX веке*. Москва: Агентство "Мегаполис", "Ветеран Отчизны", 1997. С. 47.

¹²⁹ Вандам А.Е. Геополитика и геостратегия. Москва: Кучково поле, 2002. С. 250.

толог О. Маруєв розуміє геостратегію як науково-обґрунтовану програму діяльності держави, що дозволяє йому управляти процесом реалізації її геополітичних інтересів. Водночас, на його думку, геостратегія є перспективно орієнтованою лінією діяльності держави щодо реалізації геополітичних інтересів у світовому просторі. Геостратегія, яка розробляється на основі геополітичних інтересів держави та спрямована на їх реалізацію, формує також функції і принципи змісту стратегічної діяльності держави у сфері геополітики та міжнародних відносин¹³⁰.

Як і у випадку з геополітикою, трактування геостратегії досить розмите. Зокрема, існує низка дефініцій геостратегії у визначенні різних науковців. Отже, наведемо найуживаніші нині поняття геостратегії:

- це розуміння національних інтересів і шляхів їхнього забезпечення та захисту (Дж. О'Товтел)¹³¹;
- це дослідження просторового розподілу сухопутної, морської та повітряної сил і їх взаємозв'язків із географічним феноменом (Дж. Паркер)¹³²;
- це територіальні устремління, формування та відстоювання території країни, територіальні відносини із сусідніми й усіма іншими державами планети (О. Вандам)¹³³;
- це здатність держави чи коаліції держав досягати поставленої мети на міжнародній арені, максимально використовуючи позитивні якості своєї національної сили (М. Лук'янович)¹³⁴;

¹³⁰ Маруєв А.Ю. Когнитивно-векторная модель реализации геополитических интересов России. Москва: Граница, 2010. С. 42, 122–123.

¹³¹ O'Tuathail G. Post Cold War Geopolitic: Contrasting Superpower in a World of Global Change. *Geographies and global change*/R. Jonson, P. Taylor, M. Watts. Oxford: Blackwell, 2002. P. 177–178.

¹³² Паркер Дж. Преемственность и изменения геополитической мысли Запада. *Международный журнал социальных наук*. 1993. № 3. С. 22–30.

¹³³ Вандам А.Е. Геополитика и геостратегия. Москва: Кучково поле, 2002. С. 243.

¹³⁴ Лукьянович Н.В. Геополитическое положение России в XXI веке: проблемы, модели и вероятные сценарии развития. Москва: МГУП, 2003. С. 153–154.

- це вміння перетворювати фундаментальні геополітичні картини світу в цілі та завдання конкретного гравця як такі, що забезпечені ресурсами та сценаріями (В. Цимбурський)¹³⁵;
- це сукупність напрямів зовнішньої політики держави на міжнародній арені та невід'ємна складова національної безпеки, що передбачає технологію поведінки держави для досягнення своїх цілей у геополітичному чи гео економічному просторах (В. Дергачов)¹³⁶;
- це прикладна сфера геополітики, що зорієнтована на вироблення практичних рекомендацій у сфері забезпечення національної безпеки і захисту національних інтересів (С. Мальченков)¹³⁷;
- це розробка механізму реалізації геополітичних інтересів суб'єктів геополітики (держав, груп держав, інших транснаціональних угруповань) на глобальному, регіональному, локальному рівнях в існуючій геополітичній структурі світу (С. Андрущенко)¹³⁸;
- це галузь, що визначає головні цілі, завдання та принципи зовнішньої політики держави, а також займається плануванням державних дій, розробкою засобів і прийомів здійснення політики на міжнародній арені (А. Гольцов)¹³⁹.

З'ясовано, що геостратегія є вищою формою геополітики, яка передбачає постановку конкретних цілей і завдань на міжнародній арені відповідно до національної доктрини розвитку держави, концепції її зовнішньої політики, стратегії нацбезпеки, ресурсних можливостей. Разом із тим, геостратегія розуміється як вибір способів і форм дій та поширення компонентів національної сили для досягнення поставленої мети. Водночас геострате-

¹³⁵ Цимбурский В.Л. Геополитика как мировидение и род занятий. *Полис*. 1999. № 4. С. 10.

¹³⁶ Дергачев В.А. Геостратегия. *Геополитика. Русская геополитическая энциклопедия. 2010–2014*. URL: <http://dergachev.ru/Russian-encyclopaedia/04/63.html>.

¹³⁷ Мальченков С.А. Категория "геостратегический приоритет" в современной политической науке. *Известия Саратовского университета*. Серия: Социология, политология. Т. 10. Вып. 3. С. 93.

¹³⁸ Андрущенко С.В. Україна в сучасному геополітичному середовищі: монограф. Київ: Логос, 2005. С. 33.

¹³⁹ Гольцов А.Г. Геостратегія держав світу: основні рівні і типи. *Наукові праці МАУП*. 2011. Вип. 1 (28). С. 22, 26.

гія відіграє роль і своєрідного супроводу контрольованої експансії¹⁴⁰. Загалом же, геостратегія в цьому розумінні створює основу для розробки технологій реалізації національних чи регіональних пріоритетів для досягнення поставлених цілей або ж запобігання загрозам національній безпеці¹⁴¹.

Дещо рідше геостратегія репрезентується як інструмент національної, а в союзі держав – союзної геополітики. Роль складових компонентів геостратегії відіграють національна стратегія і стратегічна географія¹⁴². Примітно, що геостратегія спрямована на розробку алгоритму ефективної здатності держави використовувати на міжнародній арені переваги наявних силових і несилових факторів геополітичного простору задля досягнення своєї зовнішньополітичної мети. Водночас геостратегія покликана забезпечувати розробку так званих геополітичних кодів, які, у свою чергу, є оцінкою геополітичного простору за межами суб'єкта геополітики¹⁴³.

Теоретичним аналізом просторової політики держав займаються й українські науковці. Зокрема, політолог П. Масляк визначає геостратегію як мету держави та її боротьбу "за місце під сонцем"¹⁴⁴. Геостратегія часто зводиться до визначення провідних напрямів зовнішньої політики держави, спрямованих у підсумку на здобуття чи утримання контролю над конкретним геопростором. Так, геостратегія регіональних держав спрямована на забезпечення геостратегічних інтересів на теренах певного регіону. Приміром, Росія прагне максимально забезпечити свої інтереси та вплив на пострадянському просторі як окремому геополітичному ареалі, тоді як для США об'єктом їхніх геостра-

¹⁴⁰ Лукьянович Н.В. Геополитическое положение России в XXI веке: проблемы, модели и вероятные сценарии развития. Москва: МГУП, 2003. С. 154.

¹⁴¹ Дергачев В.А. Геостратегия. URL: <http://dergachev.ru/Russian-encyclopaedia/04/63.html>.

¹⁴² Гушер А.И. Геополитика и геостратегия в современном мире. URL: <http://mir-politika.ru/1591-geopolitika-i-geostrategiya-v-sovremennom-mire.html>.

¹⁴³ Денисенко К.Ю. Геополітика та геостратегія Франції: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. К., 2009. С. 6.

¹⁴⁴ Масляк П.О. Країнознавство: підруч. Київ: Знання, 2007. С. 8.

тегічних інтересів є весь світовий/глобальний геополітичний простір. Разом із тим, геостратегія обслуговує потреби зовнішньої політики держави, визначаючи її магістральні напрями. Геостратегія при всьому має особливе значення для формування національної безпеки держави та її військової доктрини. Остання стосується також провідних напрямів економічної, культурної, демографічної та екологічної політики держави на міжнародній арені¹⁴⁵. Отже, якщо геополітика відображає взаємозв'язок географічного положення держави з її політикою, то геостратегія, передусім, – зв'язок геополітичного положення держави з її стратегією, що зрештою формує таке поняття як *"геостратегічне положення держави"*. Геостратегічне положення держави залежить насамперед від її місця розташування на земній кулі, геополітичного оточення та середовища, розмірів території і ступеня захищеності кордонів, віддаленості/наближеності до найважливіших центрів сили, міжнародних комунікацій та осередків нестабільності. Загалом, для автора геостратегія є основою зовнішньополітичної доктрини великих держав та визначає їх просторові пріоритети. Водночас геостратегія в нашому розумінні – це передусім здатність держави досягати поставленої мети та розв'язувати завдання відповідно до їх постановки в межах конкретно означеного географічного простору з допомогою оптимального використання національної сили та наявних зовнішньополітичних ресурсів. Також геостратегія є не лише плануванням просторової діяльності держави на певну часову перспективу, але й розуміється нами як сукупність безпосередніх дій держави, спрямованих на довготривалий результат відстоювання її геополітичних інтересів.

Поняття "світовий геополітичний простір" формує геополітичну картину світу й охоплює як території всіх держав на міжнародній арені, так і простір світового океану разом із північним та південним полюсами, які також варто розцінювати як об'єкт геостратегічних інтересів великих держав. Геополітичний простір структурно поділяється на геостратегічні регіони, які утворюються довкола держав або груп держав. У свою чергу, держа-

¹⁴⁵ Гольцов А.Г. Геостратегія держав світу. С. 22, 26.

ви формують ключову роль у світовій політиці й утворюють тим самим великий мегапростір, що входить до зони їхнього контролю та впливу. Зауважимо, що українська професорка М. Шульга намагається розрізнити поняття простору та території, які ж звичайно не є тотожними. Зокрема, простір охоплює як фізичний простір (власне територію), так і географічне поле й існуючі в ньому географічні зв'язки, тоді як територія є розмаїттям просторів земної кулі з її сухопутною та водною поверхнею, надрами і повітряним простором, а також космічним простором¹⁴⁶. Помітну роль у формуванні геополітичного простору відіграють так звані геостратегічні лінії як основа, довкола якої відбувається процес геополітичного структурування й організації простору в певному регіоні. Такими лініями, на думку українського науковця І. Мельничука, є корисні копалини та сировина, сухопутні та морські комунікації, напрями розповсюдження культур, релігій, ідеологій, лінії співпраці або суперництва між державами¹⁴⁷.

Політологи стверджують, що силове поле або сфера впливу суб'єкта (зона особливих інтересів) не завжди збігається з геополітичним простором, оскільки останній складається з комплексної взаємодії прагнень визначеного суб'єкта геополітики щодо реалізації власних інтересів із можливостями й інтересами інших суб'єктів геополітики. У кожного суб'єкта геополітики є ніби власний геопростір – поле своєї діяльності та відстоювання геостратегічних інтересів. Іншими словами, сфера впливу суб'єкта геополітики прямо пропорційно залежить від масштабу його інтересів та можливостей максимально впливати на геополітичний простір. Водночас зауважимо, що значну геополітичну активність зазвичай виявляють великі та меншою мірою середні держави, тоді як малі через обмеженість своїх геополітичних ресурсів часто ризикують перетворитися на об'єкти геополітики чи ж лімітрофну зону. Сукупність геопросторів (геостратегічних регіонів) формує світове геополітичне середовище, у якому діють геополітичні суб'єкти/актори. Геополітичне середовище як основний об'єкт геополітики змінюється

¹⁴⁶ Шульга М.А. Російський дискурс геополітики. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2006. С. 14.

¹⁴⁷ Мельничук І.М. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. С. 15.

під впливом активності світових акторів, які діють у його межах, що зрештою і забезпечує формування світової політики та визначає геополітичну картину світу. Загалом же, із прискоренням трансформації світопорядку дедалі необхіднішим стає стратегічний аналіз геополітики, який дозволяє критично розуміти останню не як нейтральний розгляд залежності поведінки держави від її географічного положення, а передусім як глибокоідейну форму аналізу діяльності міжнародних акторів. Геополітичні теорії створюються загалом для аналізу діяльності великих держав-гегемонів, здатних впливати на формування світового порядку, а також середніх держав, що мають прагнення змінювати *status quo* на регіональному рівні¹⁴⁸.

У вузькому розумінні геополітичний простір тлумачиться як оточення конкретно визначеного суб'єкта – держави або групи/коаліції держав. У цьому сенсі під геополітичним простором варто розуміти силове поле діяльності суб'єкта геополітики – тобто простір, що ним контролюється і в межах якого здійснюється вплив даного суб'єкта з метою забезпечення власних геостратегічних інтересів. Зазначені інтереси трансформуються в геостратегічні з того моменту, як держава намагається забезпечити силовий вплив у межах визначеного нею локального, регіонального чи глобального геопростору¹⁴⁹. Вищезгаданий І. Мельничук, використовуючи надбання російських політологів О. Тинякової та А. Докторовича, погоджується з таким трактуванням геополітичного простору як підпростору соціального або множини, утвореної елементами – соціальними полями, полями політики, економіки, культури, права, освіти, науки, інформації, релігії тощо. Їхня взаємодія забезпечує можливість приєднання/втрати території і структурних елементів територіальної організації внаслідок встановлення/втрати впливу над ними – прямої/безпосередньої (управління) та потенційної/опосередкованої (контроль). У період активності дискурсу класичної геополітики в XIX ст. її квінтесенцією була формула географічного середовища

¹⁴⁸ Haushofer K. *Why Geopolitik? The Geopolitics Reader* / G. Toal, S. Dalby, P. Routledge. London; New York: Routledge, 1998. P. 34.

¹⁴⁹ Денисенко К.Ю. Геополітика та геостратегія Франції: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2009. С. 6.

(простору), а основним типом ресурсів – природні та природно-соціальні, що тим самим підвищувало значимість захоплення чужих територій. Однак сучасне геополітичне розуміння простору більшою мірою базується на постіндустріальних засадах, що розширює тим самим формулу просторового розуміння у межах сучасної геополітики відповідно до схеми: "географічне середовище (простір) – ресурси – технології – масова свідомість – зовнішня політика". Як бачимо, у сучасних умовах саме інформаційний, а не географічний простір набуває домінуючого значення¹⁵⁰.

Як уже йшлося, упродовж останніх двох десятиліть, на думку західних науковців, геополітика значною мірою трансформувалася в засіб впливу на політику держав загалом. З огляду на це західні експерти та науковці роблять наголос на геополітичній складовій напередодні та під час ухвалення зовнішньополітичних рішень національними елітами, що тим самим визначає сутність геополітичних і геостратегічних інтересів¹⁵¹. Зауважимо, що поняття "геополітичний" і "геостратегічний інтерес" держави не тотожне розумінню національного інтересу, а є радше синтезованою складовою. Поняття геополітичного інтересу як частини інтересу національного використовують переважно для зазначення політичних позицій держав та оцінки їх місця в системі міжнародних відносин. Передусім, геополітичний інтерес держави пов'язаний із цілями домінування та гегемонією у світі або в окремих великих регіонах, а також із протидією намаганням утвердити власне панування за рахунок приниження чи послаблення іншої сторони¹⁵². Розуміння поняття геополітичного інтересу пов'язують із сукупністю інтересів держави в різних

¹⁵⁰ Мельничук І.М. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. С. 14.

¹⁵¹ Mamadouh V., Dijkink G. Geopolitics, International Relations and Political Geography: The Politics of Geopolitical Discourse. *Geopolitics*. 2006. Vol. 11(3). P. 350–351.

¹⁵² Белашов И.И. Геополитические интересы в структуре современного политического процесса: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00. Ставрополь, 2004. С. 12–13.

сферах діяльності системи міжнародних відносин, спрямованої на досягнення поставлених геополітичних цілей¹⁵³.

Свою відмінність і специфіку має поняття геостратегічного інтересу. Загальноприйнятним вважають те, що головним геостратегічним інтересом будь-якого суб'єкта геополітики є його спроможність бути активним на міжнародній арені як заздалегідь визначеному геополітичному просторі, а також здатність проектувати силу і потужність, захищати власні національні, державні, коаліційні інтереси тощо. Таким чином, відбувається своєрідна трансформація та подальший експорт національного інтересу в геостратегічний¹⁵⁴. Також відомо, що як геополітичні, так і геостратегічні інтереси покликані виражати й обслуговувати потреби більшості населення держави – у тому числі громадян, політичних партій, громадських організацій тощо. Загалом же забезпечення реалізації геополітичного інтересу відбувається у тактичній площині, тоді як формування геостратегічного відбувається з розрахунку на його реалізацію в середньо- та довготерміновій перспективі.

Щодо поняття "геостратегічний пріоритет", то, приміром, С. Мальченков та інші політологи розуміють його як найбільш важливий і перспективний напрям геостратегії держави та конкретні практичні завдання, що спрямовані на досягнення бажаного стану у внутрішній і зовнішній сферах при врахуванні інтересів суспільства й особистості¹⁵⁵.

Отже, із вищезазначеного констатуємо, що досі в наукових колах гуманітаристики не існує одностайної думки щодо чіткої дефініції геополітики та геостратегії. Однак наростання протистояння провідних геополітичних гравців в умовах становлення нового світопорядку формує необхідність методологічного обґрунтування міжнародних процесів передусім через призму

¹⁵³ Маруев А.Ю. Геополитические основы формирования современной геостратегии России. Москва: Граница, 2008. С. 32.

¹⁵⁴ Ян С. Что такое геополитика? С. 92.

¹⁵⁵ Мальченков С.А. Категория "геостратегический приоритет" в современной политической науке. *Известия Саратовского университета*. Серия: Социология, политология. Т. 10. Вып. 3. С. 94.

географічного та соціального простору, а також із позиції глобальних інформаційних процесів. З'ясовано, що просторовий та географічний аспекти прямо чи опосередковано є факторами впливу на поведінку великих держав та визначають їхню зовнішню політику.

1.2. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ВІЗІЇ РОСІЙСЬКОЇ ГЕОСТРАТЕГІЇ

За порівняно короткий відрізок часу сформувалася своєрідна політико-економічна ідеологема пасіонарності розвитку Росії як імперії із власним царем-самодержцем і патріархом. В історичній ретроспективі концепція "третього Риму" поклала початок формуванню не лише політичних, ідеологічних, але й стратегічних ідей і концепцій. Відтак перед Росією здавна постала стратегічна дилема щодо того: бути їй частиною Європи, чи самостійно створювати новий полюс впливу, замістивши собою Візантію? Свого часу московські царі проголосили себе спадкоємцями візантійських імператорів (не нормандських Рюриковичів), що служило обґрунтуванню спадкоємності династичної лінії римських правителів. Таким чином, Росія ніби ставала спадкоємицею Заходу (Римської імперії) через спадщину Сходу (Візантійської імперії)¹⁵⁶. Правителі тодішньої Московії, апелюючи до Східної Римської імперії, докладали максимальних зусиль, щоби довести віру в безсмертя своєї універсальної держави і тим самим уберегти Росію від долі першого та другого Риму. За правління Петра I та після скасування інституту патріархату ідейна місія "третього Риму" була вестернізована та набула нового вираження в термінах ідеології західного світу. Внаслідок таких історичних претензій, у Росії було закладено ідеологічне підґрунтя західництва, а згодом панславізму та євразійства¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Тойнби А.Дж. Постигение истории /пер. с англ. Москва: Прогресс, 1991. С. 495–496.

¹⁵⁷ Бельянинов А.Ю. Интеграционная политика России в Евразии. Москва: Научная книга, 2013. С. 83.

Парадигма панславізму постала у ХІХ ст. як один із перших теоретико-методологічних напрямів обґрунтування геополітичного домінування Росії як у східній Європі, так і в Євразійському регіоні через федеративне об'єднання всіх слов'янських земель під російським верховенством. Відомий соціолог М. Данилевський у своїй основній праці "Росія і Європа" виступав за відродження Східної імперії зі столицею не в Москві чи Санкт-Петербурзі, а саме в Константинополі-Царгороді. Останній мав стати столицею так званого Всеслов'янського союзу, до якого входили б Росія, Чехія, Моравія, Словаччина, Сербія, Хорватія, Словенія, Болгарія, Румунія, Македонія, Греція, Угорщина і частина Туреччини¹⁵⁸. М. Данилевський бачив для Росії два шляхи політичного розвитку – слов'янський союз як неодмінна умова розквіту самобутньої слов'янської культури, або втрата будь-якого культурно-історичного значення¹⁵⁹. Панславісти як і згодом євразійці планували боротися із Західною цивілізацією хоча і не виступали за її повне знищення. Звідси в історичній пам'яті росіян укарбований образ Заходу як джерела загрози незалежності та самому існуванню Росії¹⁶⁰.

Таким чином, прагнення до самовизначення та бажання створити національні держави взяло гору над створенням абстрактного на той час маловідомого слов'янського союзу. При всьому, тодішні вчені та філософи визнавали існування розмитої "загальнопраслов'янської" ідентичності, що відрізнялася русофільсь-

¹⁵⁸ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к романо-германскому. Москва: Благословения Ин-т русской цивилизации, 2011. С. 564–586.

¹⁵⁹ Дубнов А.Г. "Падения Запада" и глобальные проблемы человечества (общедоступное введение). Шпенглер О. *Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории*: в 2 т. Москва: Мысль, 1998. Т. 1: Гештальт и действительность/пер. с нем., вступ ст. и примеч. К.А. Свасьяна. С. 30.

¹⁶⁰ Піляєв І.С. Соціально-політична трансформація президентської Росії: авторитарний постмодерн з відкритим фіналом "Третя хвиля" демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності: зб. наук. праць/за заг. ред. П.М. Рудякова. Київ: Вид-во "Фенікс", 2015. С. 89.

кими почуттями та заручалася підтримкою Росії. Незабаром ідея відродження Східної/Візантійської імперії під російським патронатом поступилася місцем ідеї створення держави, що об'єднує всіх православних греків. Зрештою, панславісти прийшли до висновку, що жоден союз з іншими слов'янськими народами Росії непотрібний, оскільки їй необхідно передусім зміцнювати своє духовне, національне ядро. Зрештою, останнє свідчить про зародження ідей побудови Росії як національної держави¹⁶¹.

Констатовано, що, по-перше, ідея панславізму покликана стати на той час альтернативою пангерманізму, що також виступав за об'єднання всіх німецьких земель і народів під гегемонією Пруссії. По-друге, концепт панславізму мав також служити й альтернативою пантюркізму, що був поширений серед тюркських народів і передбачав об'єднання останніх під впливом Туреччини шляхом створення Великого Турану – простору на північ від Ірану, Кавказу до Саян. При цьому тюркський світ, як і Росію, розглядали як ядро Турану¹⁶². На думку теоретиків політології, виникнення подібних течій у ХІХ ст. ознаменувало передусім становлення в Євразії політико-економічних конкурентів ліберальній Англії та початок протиборства за вплив як на європейському, так й азіатському просторах. Така ідеологічна діалектика продовжує визначати стратегію боротьби за Євразію як ключовий форпост гегемонії провідних геополітичних гравців в умовах формування нового світопорядку.

З огляду на геополітичну концепцію Хартленду, Росія завжди була сухопутною, континентальною імперією та на відміну від Іспанської чи Британської морських колоніальних держав, а також новітніх економічних імперій – Японії та США, постійно розширювала свої сухопутні володіння шляхом відкритої експа-

¹⁶¹ Степанов С.А. Черная сотня в России (1905–1914 годы). Москва: Росвузнаука, 1992. С. 22.

¹⁶² Пантюркизм: вековая угроза России. URL: <http://www.pravda.ru/world/asia/centralasia/11-12-2007/248234-turkey-0/>; Пантюркистский проект (Туран). URL: <http://www.geopolitics.ru/2012/09/pantyurkistskij-proekt-turan>.

нсії¹⁶³. Росія була для представників євразійства особливим типом цивілізації, своєрідним синтезом арійсько-слов'янської культури, тюркського кочівництва і православної традиції¹⁶⁴.

Євразійська система поглядів базувалася на східних витоках російської культури та стала альтернативою концепції західництва, а згодом і євроатлантизму як геостратегічного проекту США¹⁶⁵. У переважній більшості геополітичних концепцій різних часів євразійський простір є чи не найголовнішим ареалом концентрації інтересів провідних гравців світової політики¹⁶⁶. Серед усіх теоретико-методологічних напрямів і дискурсів зазначене вчення вже тривалий час використовують як месіанське обґрунтування посилення Росії як трансконтинентальної держави через нарощування її присутності в Євразії. Саме тому представники євразійства твердять про ідентичність кордонів Євразії, Російської імперії та СРСР. Також для євразійців сакральним було існування певного геополітичного простору "серединної Євразії" з її особливою природою, відмінною від Західної Європи і від Далекого Сходу на південь від кордонів колишньої царської імперії¹⁶⁷.

¹⁶³ Kaplan R. *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate*. New York: Random House Trade Paperbacks, 2013. P. 155–160.

¹⁶⁴ Шеръязданова К.Г. Развитие евразийской идеи в современном геополитическом измерении. URL: <http://credonew.ru/content/view/084/65>.

¹⁶⁵ Паростки євразійства як ідеологічної течії та геополітичного вчення з'явилися у першій пол. XIX ст. Остаточно ж євразійство як новий інтелектуальний і суспільно-політичний напрям геополітичного вчення сформувалося у 20–30-х рр. XX ст. в середовищі російських білоемігрантських кіл, представлених зокрема такими російськими вченими, філософами та письменниками як: Г. Вернадський, М. Алексєєв, В. Ільїн, Л. Карсавін, Д. Святополк-Мирський, С. Франк, Л. Шестов, М. Трубецької, П. Савицький, Г. Флоровський, П. Сувчинський та ін.

¹⁶⁶ Маккіндер Х.Дж. Географическая ось истории. *Полис*. 1995. № 4. С. 162–169.

¹⁶⁷ Будкін В.С. Євразійська геополітична концепція в контексті демократизації суспільства. *"Третя хвиля" демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності*: зб. наук. праць /за заг. ред. П.М. Рудякова. Київ: Вид-во "Фенікс", 2015. С. 100.

Зокрема, ще А. Краєвський, як один із перших представників євразійства, у своїй програмній статті "Думки про Росію" (1837) доводив те, що Росію не можна віднести ні до Європи, ні до Азії, оскільки вона, на його думку, є чимось серединним і самобутнім¹⁶⁸. Представники євразійського напрямку намагалися принципово підійти до формування ідеї щодо необхідності реінтеграції євразійського простору шляхом відновлення над ним російського контролю. Маючи спільні корені з пізнім панславізмом (М. Данилевський, К. Леонт'єв), головною проблемою євразійства став пошук шляху економічного і політичного розвитку Росії, пов'язаний із її особливим географічним положенням і розташуванням між Заходом і Сходом¹⁶⁹. Поштовхом до виникнення та становлення євразійства стала критика європоцентризму, бездуховної європейської культури, універсальних законів історії, загальнолюдських цінностей у роботі М. Трубецького "Європа і людство"¹⁷⁰.

М. Трубецькой хоч і вважав економічне існування Росії "західницьким", відстоював у своїх працях "культурну своєрідність" Росії. На його думку євразійські народи вирізняються своєю самобутністю, оскільки їх не можна віднести ні до європейців, ні до азіатів. Через це представники народностей євразійського простору, згідно з ученням М. Трубецького, є своєрідним "сплавом", які увібрали у себе традиції як Європи, так й Азії і на основі цього створили самобутню "пасіонарну культуру". Учений підкреслював особливий, самобутній шлях Росії, відкидаючи при цьому ідеї європоцентризму і євразійського шовінізму, зокрема наголошуючи на створенні особливої культури через самопізнання представників євразійського простору. Разом із тим, М. Трубецькой обстоював ідеократичність Росії, засновану на відданості керівної еліти спільній ідеї, а також провів паралелі між імперією Чингісхана, Російською імперією та СРСР як прикладами різних моделей інтеграції Євра-

¹⁶⁸ Цит. за: Гумилев – "последний евразиец". URL: <http://www.gumilev-center.ru/gumilev-poslednijj-evraziiec>.

¹⁶⁹ Вахитов Р.Р. Генеалогия евразийства: роль старших славянофилов. *Вестник Башкирского университета*. 2014. Т. 19. № 4. С. 1503–1508.

¹⁷⁰ Трубецкой Н.С. Европа и человечество. София, 1920. 36 с.

зії¹⁷¹. Також М. Трубецької активно виступав за духовне відмежування Росії від Європи через: "...утвердження власної національної самобутності, прагнення до самобутньої національної культури і відкидання європейської культури. Якщо такий перелом відбудеться, то перемога забезпечена і жодна служба іноземцям, жодне фізичне підпорядкування романо-германцям не загрожує. Якщо цього не відбудеться – Росію чекає безславна й остаточна загибель"¹⁷². На його думку й інших євразійців саме західництво як й антинаціональна династія Романових ослабили історичну Росію.

Ще один відомий представник євразійства й один із перших геополітиків П. Савицький активно виступав проти європеїзації Росії шляхом заснування різних ідеологічних і політичних течій. Згідно з П. Савицьким, Росія є особливим цивілізаційним утворенням та геополітичним ареалом і визначається при цьому через так звану якість "серединності"¹⁷³. Російська держава, за його словами, посідає центральне місце на євразійському континенті, а також вона не є ні частиною Європи, ні частиною Азії, а існує радше як самостійний світ, особлива духовно-історична геополітична реальність – Євразія¹⁷⁴. Помітним його твердженням є те, що Росії варто відмовитися від застарілих методів приєднання сусідніх територій через насильство і війну, а здійснювати об'єднавчий процес на основі співпраці. У часи насильницького натиску європейства П. Савицький наголошував на самодостатності Росії/Євразії як окремого "океана-континента" та

¹⁷¹ Трубецкой Н.С. Исход к Востоку Пути Евразии. Русская интеллигенция и судьбы России/сост. И.А. Исаев. Москва: Русская книга, 1992. С. 314; Трубецкой Н.С. Русская проблема. Класика геополитики XX века. Москва: ООО "Издательство АСТ", 2003. С. 328–342.

¹⁷² Трубецкой Н.С. Наследие Чингиз-хана. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока. Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. Москва: Прогресс, 1995. С. 262.

¹⁷³ Савицкий П.Н. Европа и Евразия Русская мысль. София. 1921. январь/февраль. С. 123–126; Савицкий П.Н. Континент Евразия. Москва: Аграф, 1997. 464 с.

¹⁷⁴ Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти/за заг. ред. Ф.М. Рудича. Київ: МАУП, 2002. С. 36.

євразійського геополітичного "мосту" між Заходом і Сходом. Також задля створення повноцінної євразійської держави, учений радив обрати за основу євразійську культуру, яка як істинна ідеологія має перетворитися на "органічну системну ідею"¹⁷⁵. Народи, які населяють Росію, за твердженням П. Савицького, утворюють особливу євразійську націю "собор національностей" і "собор вір". Крім того, суть євразійства полягає в подоланні "західництва" і саме через нього на їхню думку відкривається шлях до "дійсного братерства євразійських народів: слов'янських, фінських, тюркських, монгольських та ін."¹⁷⁶. Зважаючи на це, для євразійців Росія можлива лише як багатонаціональна держава-імперія – своєрідний полікультурний ареал слов'янських, угро-фінських і туранських етносів. В іншому форматі існування Російської держави для представників цієї ідеологічної течії є неможливим.

У революції 1917 р. євразійці, окрім негативу, вбачали формування іншого типу культури, а російський комунізм на їхню думку створив передумови для формування нового суспільства. Саме тому євразійство трактувало СРСР як традиційного правонаступника Російської імперії, а його представники загалом позитивно ставилися до Радянського Союзу. Євразійці також підтримували відверто антизахідну, імперіалістичну й ідеократичну позицію СРСР, у зв'язку із чим їхня політична ідеологія є надто популярною при виробленні геостратегії для сучасної Росії.

Саме в євразійській доктрині зроблено акцент на поверненні Росії до природних меж свого стратегічного, політичного, економічного, ідеологічного та культурного впливу. Зокрема, представники класичного євразійства вважали, що континентальна євразійська імперія мала би стати не клерикальною, а ідеократичною державою, де правляча верхівка обиралася б на основі відданості спільній ідеї. Імперія, на їхню думку, мала би бути за-

¹⁷⁵ Иманалиев К.К. Об истоках евразийства. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 6. С. 101–102.

¹⁷⁶ Будкін В.С. Євразійська геополітична концепція в контексті демократизації суспільства *"Третя хвиля" демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності*: зб. наук. праць /за заг. ред. П.М. Рудякова. Київ: Вид-во "Фенікс", 2015. С. 100–101.

снованою не на монархічному правлінні, а формувалася б як православна республіка, у якій би обраний на певний термін лідер вважав себе представником народу перед Богом і захисником православ'я¹⁷⁷. У свою чергу, православ'я, на думку євразійців та його сучасних інтерпретаторів, є центром цілого релігійно-культурного світу, який поки що перебував поза Руською православною церквою, утім мав би прийняти православну віру як потенційно вселенську релігію. Відповідно до ідейного концепту євразійців "православний світ" надзвичайно масштабний, що прямо або потенційно охоплює навіть народи Туреччини, Ірану та Китаю, які ніколи не проживали в Росії¹⁷⁸. Звідси впливає формула російської державницької тріади: "православ'я – самодержавство – народність". Саме із "православного світу" частково беруть свої витoki ідеї "русского мира" в сучасній Росії, яка до того ж, розглядається неоевразійцями як центр православної цивілізації. Також євразійські ідеологи стверджують, що Росія у своїх стосунках з іншими країнами намагається переважно керуватися не власними інтересами, а прагне розкрити свій внутрішній світ як своєрідну "загальнолюдську правду"¹⁷⁹.

Геополітичним еталоном євразійства вважалася євразійська держава в межах кордонів СРСР до 1939 р. з єдиною відмінністю, що полягала в належності Монголії до складу Радянського Союзу як держави, розміщеної в самому центрі Євразії. Також актуальним серед представників даної течії було те, що євразійському простору, обмеженому Східноєвропейською, Західносибірською і Туркестанською рівнинами належить особливий "окраїнно-приморський" осіло-степовий світ й особливе "континентальне" – "монгольське" його сприйняття. Отож охоплення Росією значної частини Євразії визначає її культурну спорідненість, близькість і культурно-історичну особливість поряд з іншими державами євразійського простору. Останнє відрізняє Ро-

¹⁷⁷ Трубецкой Н.С. Мы и другие. *Классика геополитики, XX век*: сб. /сост. К. Королев. Москва: ООО "Изд. АСТ", 2003. С. 106–125.

¹⁷⁸ Савицкий П.Н. *Континент Евразия*. Москва: Аграф, 1997. С. 28.

¹⁷⁹ Там же. С. 173.

сію від "морського" "західноєвропейського" сприйняття світу західною цивілізацією¹⁸⁰.

На відміну від ідей М. Данилевського про формування все-слов'янського союзу, євразійці висунули концепцію "континентальної держави" – імперії, що поєднувала б у собі низку різних, у тому числі й неслов'янських і неправославних етнічних та релігійних груп. Першим політичним втіленням євразійської єдності представники цієї течії вважали імперію Чингісхана. Наголошується також на особливій євразійській місії та пасіонарності Росії, завдяки чому вона є окремим євразійським ареалом між Європою та Азією, поєднуючи при цьому елементи обох субконтинентів. Звідси зароджується думка про історичне покликання Росії завдяки своїй унікальності географічного розташування в центрі Євразійського материка. Як зазначав російський учений і президент Академії геополітичних проблем Л. Івашов: "Росія як геополітичний суб'єкт є основою Євразії, яка географічно, ландшафтно, лінгвістично, кліматично, культурно й ідеологічно об'єднує євразійський Захід і євразійський Схід"¹⁸¹. Саме тому російська держава володіє, нібито, здатністю синтетично поєднувати протилежності євразійського Заходу і євразійського Сходу, утілюючи таким чином євразійський політико-економічний "міст". Водночас наголошується на спільності проблем Європи та Азії, що тим самим має сприяти їх зближенню.

Окремі представники євразійської течії, з одного боку, визначили "серединну частину" Євразії як географічне поняття території між лінією "Балтика – Адріатика" і Кавказьким хребтом, що охоплює Середню Азію, обмежену Курилами і кордоном із Китаєм на півдні та південному сході, а з іншого – "розташування" особливої євразійської культури, ядром якої є культура східнослов'янських народів¹⁸². Подібну позицію займав і К. Леонтьєв,

¹⁸⁰ Трубецкой Н.С. Мы и другие *Классика геополитики, XX век*: сб. /сост. К. Королев. Москва: ООО "Изд. АСТ", 2003. С. 106–125.

¹⁸¹ Івашов Л. России нужен собственный геополитический проект. URL: <http://akademiagp.ru/l-ivashov-rossii-nuzhen-sobstvennyj-geopoliticheskij-proekt>.

¹⁸² Иманалиев К.К. Об истоках евразийства. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 6. С. 100.

який виступав тим самим за відновлення православ'я в Константинополі як релігійного християнського центру, що має стати головною духовною і геополітичною місією Росії¹⁸³.

Подібно до панславізму євразійство було спрямовано проти експансії західних (романо-германських) раціонально-прагматичних економічних і політичних цінностей, що ведуть до стирання культурних відмінностей між Європою і Росією в умовах наростання глобалізації та європеїзації¹⁸⁴. Президент Міжнародної слов'янської академії Б. Ісаков доводить, що "концепція слов'яно-євразійства суттєво відрізняється від концепції євразійства і панславізму... Наприклад, євразійство принижує роль слов'ян, а "слов'янські фундаменталісти" ігнорують факт глибокого проникнення Росії на Схід..."¹⁸⁵.

У 1980-х – на початку 1990-х рр. після тривалої наукової та ідеологічної паузи відбулося поступове відродження євразійства через формування якісно нової течії, що в підсумку отримала назву "неоєвразійство" (Л. Гумільов, О. Сулейменов)¹⁸⁶. Зокрема, Л. Гумільов як представник неоєвразійства обґрунтував концепт пасіонарності, у якій він бачить ключ до розуміння причин загибелі великих держав. Для нього пасіонарність – це "нестримне внутрішнє прагнення (частіше неусвідомлене)". Пасіонарність має відрізнитися якістю правлячої еліти, без чого ефективно

¹⁸³ Леонтьев К.Н. Византизм и славянство: сб. ст. Москва: Дарь, 2005. С. 126.

¹⁸⁴ Семенов-Тянь-Шанский В.П. О могуществе территориальном владении применительно к России. Очерк политической географии. URL: <http://www.geopolitica.ru/Articles/381/>; Ламанский В.И. Три мира Азийско-Европейского материка. – Санкт-Петербург, 1892. 132 с.; Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. Антология. Москва: Наука, 1993. 368 с.

¹⁸⁵ Исаков Б.И. Супер-этнос на перепутье. URL: <http://stepanov-plus.ru/literator/interviews/iskakov.html>.

¹⁸⁶ Гумильов Л.Н. От Руси к России. Очерки этнической истории. Москва: Айрис-пресс, 2003. С. 87; Сулейменов О.О. Аз и Я. Москва: Грифон, 2005. 272 с.

управління є неможливим¹⁸⁷. На його думку етноси як природні утворення піддаються впливу "енергетичних імпульсів" з космосу і здатні викликати "ефект пасіонарності". Він стверджує, що люди-пасіонарії, породжені цим ефектом, готові до жертвності заради могутності свого етносу чи держави, а також є творцями нових культур, держав і цивілізацій, оскільки виявляють гіперактивність у досягненні поставлених цілей, віддаючись цілковито своїй справі. Поряд із цим учений доводить, що всі етноси мають свої стереотипи поведінки, які формуються під впливом конкретних географо-кліматичних умов. Зважаючи на це, росіяни, на думку Л. Гумільова, доволі легко встановлюють зв'язки з монголоїдами, а власне євразійський культурно-етнічний тип ґрунтується на слов'яно-тюркському началі¹⁸⁸.

Звернення до європейського й азіатського начал, на думку багатьох політиків та ідеологів, має стати запорукою єдності та гарантом уникнення розпаду Росії. Євразійська ідеологема відстоювання та захисту геостратегічних інтересів на пострадянському просторі пов'язана з наростанням претензій РФ до участі в побудові нового світопорядку як рівної серед інших потужних геополітичних гравців¹⁸⁹. До того ж, власну могутність РФ ото-

¹⁸⁷ Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. URL: <http://gumilevica.kulichki.net/EAB>.

¹⁸⁸ Иманалиев К.К. Об истоках евразийства. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 6. С. 100–102.

¹⁸⁹ У низці вітчизняних і зарубіжних публікацій пострадянський простір часто іменується як євразійський, що є на нашу думку штучним терміном. Також у ролі означення цього регіону можна зустріти термін "Мала Євразія", під якою розуміють сукупність держав, яких об'єднує не лише сусідство територій і спільність історичного розвитку та зв'язків, членство в СНД і його структурах, а передусім приналежність до спільного геополітичного ареалу, сформованого Російською імперією та СРСР. До "Малої Євразії" зазвичай включають Росію, Білорусь, Україну, Казахстан, Киргизію, Таджикистан, Узбекистан, Туркменистан, Вірменію, Азербайджан, Грузію та Молдову. Найприйнятнішим з наукового погляду є термін "пострадянський простір", що позначає сукупність країн, яка у свій час формувала єдину союзну спі-

тожнює зі статусом євразійської наддержави з її монопольним правом особливих інтересів на пострадянському просторі¹⁹⁰.

Варто говорити про сучасне трактування геополітичних рамок Євразії, які досить мінливі й активно піддаються дискурсу. Російська економістка С. Глінкіна визначає Євразію як географічний ареал, що відповідає території колишнього СРСР, утім виводить із нього країни Балтії¹⁹¹. Існує й ширше тлумачення поняття *Євразія*. Зокрема, згідно з геополітичною концепцією О. Дугіна, євразійський простір, окрім сучасної Росії та країн колишнього СРСР, охоплює Фінляндію, частину Румунії, Монголію, Північний Афганістан, Синьцзян-Уйгурію та Маньчжурію. Окремі неоевразійці також включають до Великої Євразії не лише Східну, а й усю континентальну Європу, тоді як класичне євразійство обмежувалося Східною Європою та Північною Азією/Євразією.

Євразія, по суті, стала геополітичним та ідеологічним стрижнем, а також сенсом існування Росії. Іншими словами, з огляду на це міркування Росія і є тією самою Євразією, яку Х. Маккіндер іменував Хартлендом. Звідси випливає ідея євразійського центризму як світоглядного і політичного вектора, що має бути прийнятий за вісь геополітичного центру. Загалом же Росія має лише євразійське майбутнє, а росіяни тут визначені як особливий народ, що формує самостійну систему, "...вписану в загальний планетарний баланс цивілізацій, культур, народів, релігій і держав". Щодо внутрішнього устрою Росії, у програмі чільне місце відведено управлінню її стратегічним потенціалом, яке має бути зосереджено в руках невеликої групи осіб (вищої ради) чи окремої особи – монарха, президента, вождя тощо¹⁹².

льність та має рівноправне правонаступництво колишнього суб'єкта міжнародного права під назвою СРСР.

¹⁹⁰ Clover C. Dreams of the Eurasian Heartland. The Reemergence of Geopolitics. *Foreign Affairs*. 1999. Vol. 78. No 2. March/April. P. 10.

¹⁹¹ Евразия в поисках идентичности /под ред. С.П. Глинкиной, Л.З. Зевина. Санкт-Петербург: Нестор-История. 2011. С. 3.

¹⁹² Motyl A. Is Putin's Russia Fascist? *The National Interest*. 2007. 3th December. URL: <http://nationalinterest.org/commentary/inside-track-is-putins-russia-fascist-1888>.

Час від часу, зокрема, лунали заяви про те, що свої національні інтереси на міжнародній арені Росія розглядає у широкому контексті формування нової світ-системи, тобто такої, де вона зможе найкращим чином забезпечити собі гідне місце¹⁹³. Центральною ідеєю неоевразійства як альтернативи атлантизму є те, що російський та інші народи (кавказькі, тюркські) євразійського простору об'єднані спільною долею та мають спільну мету в сенсі створення нової трансконтинентальної імперії. Ядром же цього особливого ареалу, звісно ж, є російський етнос. Одним із головних завдань для Росії, на думку євразійців, є консолідація центрально-азіатських держав, країн Близького Сходу та етнічних росіян пострадянського простору задля протистояння побудові однополярного світу, а також проти атлантизму та мондіалізму¹⁹⁴. Нова євразійська парадигма передбачає зосередження Росії на власному розвитку з урахуванням її унікальності, створення загальноєвразійського простору на противагу західноєвропейському світу. Росії в цьому випадку відведено роль лідера, до того ж ключовим її геостратегічним пріоритетом є відновлення та забезпечення статусу великої держави, повернення ролі, яку мали свого часу Російська імперія та СРСР. Також передбачається участь Росії в ухваленні ключових міжнародних рішень як одного із впливових центрів багатопольярного світу. Власну національну безпеку Росія бажає формувати у статусі євразійської держави, не надаючи при цьому переваги азіатському чи західному стратегічному вектору¹⁹⁵. Також згідно з О. Дугінім, сучасний світ є біполярним: одна сторона – це євразійські континентальні держави на чолі з Росією, що схильні до авторитаризму, а друга – атлантичні держави, представлені США та Великою Британією, яким притаманний лібера-

¹⁹³ Иванов И.С. Россия в мировой политике. *Международная жизнь*. 2001. № 5. С. 5.

¹⁹⁴ O'Loughlin J. Geopolitical Fantasies and Ordinary Russians. Perception and Reality in the Post-Yeltsin Era. URL: http://www.colorado.edu/ibs/intdev/johno/pub/pittsburgh_v3.pdf.

¹⁹⁵ Цыганков А.П. Что для нас Евразия? Пять стратегий российского освоения пространства после распада СССР. *Вопросы философии*. 2003. № 10. С. 3.

льно-демократичний устрій. Співіснування двох геополітичних блоків, вважають нові євразійці, є ірреальним¹⁹⁶.

Неоєвразійці й інші ідеологи державництва й імперства готові визнати пріоритет слов'янської єдності через призму всезагального сповідання православ'я. Державники на відміну від лібералів і поміркованих консерваторів виступали на захист життєвих інтересів Росії у ближньому зарубіжжі, а також за визнання сили як інструмента в міжнародних відносинах. Додамо, що ключовою ідеєю державництва є перетворення Росії на потужну країну, у тому числі й у військовому сенсі. Тобто, Росія має бути державою, яка повинна постійно зміцнюватися, щоби протистояти зовнішньому ворогу. Також релігійно-православний консерватизм розглядається євразійцями як альтернатива західництву. Водночас вигідне геостратегічне положення помножене на територіальні, енергетичні, військові зовнішньополітичні ресурси, на думку неоєвразійців, мають забезпечити Росії належний статус у світі.

На Росію, зокрема, покладається місіонерська роль у створенні євразійської цивілізації як окремого світового геополітичного центру. Зокрема, російська історик і політична та громадська діячка Н. Нарочницька вважає, що Росія має відчувати себе лідером східнослов'янського світу та відстоювати його геостратегічні інтереси. При цьому вона зауважує, що в боротьбі за пост візантійський, як і за євразійський простір, де має домінувати Росія, відбувається зіткнення інтересів православної, латинської та ісламської цивілізацій. На її думку, основною метою Заходу є недопущення появи великої слов'янської держави з яскраво вираженим національним духом¹⁹⁷. Дослідниця є певною мірою прибічницею ізоляціонізму в російській зовнішній політиці, особливо коли це стосується західного геополітичного вектора. Аналізуючи геостратегію РФ, Н. Нарочницька в ролі нової зовнішньополітичної орієнтації пропонує стриманість і відмову від участі в європейських справах, окрім тих, що без-

¹⁹⁶ Мир по Александру Дугину, или как понять современную Россию. URL: <http://inosmi.ru/politic/20151130/234625892.html>.

¹⁹⁷ Нарочницкая Н.А. Борьба за поствизантийское пространство. *Наш современник*. 1997. № 4. С. 232, 238–240.

посередньо стосуються Росії. На її думку, саме про таку політику Росії мріяв М. Данилевський¹⁹⁸. Водночас російський дослідник С. Хатунцев виступає з ідеєю створення "євразійської квадриги" – стратегічного союзу Росії, Китаю, Індії та Ірану – як антизахідного контральянсу¹⁹⁹.

Відповідно до євразійської парадигми геополітики, Росія на тлі протистояння між Заходом та ісламським світом має залишатися самостійною цивілізацією зі статусом великої держави, що займає більшу частину Євразії²⁰⁰. Євразійство покликане стати для сучасної Росії свого роду новим комунізмом ХХІ ст. Саме на основі цієї ідеології російський політикун якийсь час намагався обґрунтувати стратегію реінтеграції Євразії, реалізація якої замістила би два попередні геополітичні проекти (Російська імперія та СРСР), що зазнали краху. Загалом же євразійство С. Хатунцевим розглядається як альтернатива глобалізації/вестернізації, противаги атлантизму/мондіалізму, західному лібералізму та американським цінностям. Саме тому одним із найголовніших зовнішньополітичних імперативів Російської держави є її участь у побудові нового світового порядку та протидії однополярній глобалізації²⁰¹. Євразійство несе в собі переважно імперський концепт і цілковито відкидає ідею як демократії, так і національної держави, а взаємовідносини між народами майбутньої мегаімперії, на думку представників цього напрямку, мають відбуватися за участі жорсткого централізованого керівництва²⁰². Відродження Росії як великої держави євразійці бачать винятково че-

¹⁹⁸ Нарочницкая Н. Москва – Киев. Историческая ретроспектива и геополитическая перспектива. URL: <https://www.kazedu.kz/referat/79523>.

¹⁹⁹ Хатунцев С.В. Россия, Китай, Запад, и "евразийская квадрига". *Полис*. 2015. № 5. С. 147–151.

²⁰⁰ Современная концепция евразийства. URL: <http://constitutions.ru/archives/5422>.

²⁰¹ Лушников О. Евразийская перспектива: современные проекты стратегического развития России. *Вестник Челябинского гос. ун-та*. Серия: востоковедение, евразийство, геополитика. 2006. № 3 (76). С. 7.

²⁰² Дугин А.Г. Деконструкция демократии. URL: <http://konservatizm.org/konservatizm/konservatizm/071112131204.xhtml>.

рез побудову імперії та новий євразійський порядок²⁰³. З огляду на це неоевразійці намагаються трансформувати власне вчення у глобальну ідеологію, так само як у свій час більшовики сподівалися на розповсюдження своїх ідей у планетарному масштабі.

Зважаючи на це, учасниками формування російської геостратегії наголошується на створенні Євразійської імперії через реінтеграцію пострадянського простору шляхом відновлення над ним російського контролю. На думку деяких російських експертів, зокрема таких як Л. Косикова, РФ мала би реінтегрувати пострадянський простір за наднаціональним і політико-економічним принципом на кшталт ЄС²⁰⁴. Існувало, принаймні, три підходи до вибору довготермінової стратегії інтеграційного розвитку пострадянського (євразійського) простору:

- за першим пріоритет надається винятково двостороннім відносинам в економічній сфері;

- за другим на пострадянському просторі варто формувати євразійський економічний союз із елементами блокового протекціонізму як засобу обмеження зовнішньополітичної конкуренції;

- за третім наголошується на поєднанні двосторонніх і багатосторонніх зв'язків та наявності компромісних форм інтеграції у світову економіку через дво- і багатосторонні угоди та спільні економічні простори²⁰⁵.

Євразійська парадигма у межах Співдружності Незалежних Держав (СНД) охоплює дві паралельні інтеграційні лінії: слов'янську (православну) і тюркську (ісламську). І саме остання покликана робити їх взаємодоповнювальними, оскільки базується на рівноправності всіх народів. За будь-яких умов, відповідно до євразійської стратегічної доктрини, Росія має стати центром нової інтеграції, що тим самим дозволить зберегти їй свою уні-

²⁰³ Шеховцов А. Палегенетический проект неоевразизма: идеи возрождения в мировоззрении А. Дугина. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. 2009. № 2. С. 115.

²⁰⁴ Косикова Л.С. Трансформации в СНГ и их последствия для отношений с Россией. *Россия и Центрально-Восточная Европа: трансформации в конце XX – нач. XXI века*: в 2 т./под ред. С.П. Глинкиной и И.И. Орлика. Москва: Наука, 2005. Т. 1: Преобразование. С. 304–359.

²⁰⁵ Там же.

кальність і захистити суверенітет самобутніх культур Євразії від нав'язування ліберально-культурних цінностей США. Проте основною перепорою нової інтеграції євразійського простору, на думку автора, є його культурна й етнічна неоднорідність.

Отже, євразійці роблять акцент на так званому третьому шляху Росії, суть якого полягає в тому, що Російська держава, як уже йшлося, не належить остаточно до жодного з регіонів (Азії чи Європи), а тому має обрати власний шлях зовнішньополітичного розвитку. Останній полягає у формуванні не національної держави, а створенні відкритого геополітичного простору – тобто євразійської інтеграційної імперії на кшталт ЄС, утім заснованої на власних принципах і цінностях, таких як російськість і православ'я. Однак, як за часів існування Російської імперії, так і СРСР, не склалося єдиної інтеграційної культури, а всі парадигми спільного культурного ареалу євразійського простору стали переважно міфом. Усе ж інтеграційні процеси на пострадянському просторі на кшталт МС чи ЄАЕС, координовані Росією, мають на меті сприяти збереженню єдиного політико-економічного, безпекового, гуманітарного та культурно-цивілізаційного простору. Водночас ЄАЕС, з огляду на стратегічні міркування Москви, покликаний стати своєрідною геополітичною та гео економічною ланкою між ЄС та АТР.

Росія та низка впливових регіональних акторів змушені будуть зближуватися перед обличчям спільних викликів і загроз. Російські геополітики виокремлюють кілька варіантів євразійських континентальних альянсів. Так, О. Арін звертає увагу на соціалістичний Китай як на головного стратегічного партнера Росії. О. Панарін виступає за російсько-індійську вертикаль співпраці та проти горизонтального "розрізання" євразійського простору по периметру поясу країн, що відокремлює Росію від інших геополітичних центрів, сформованих на платформах решти цивілізацій.

О. Дугін, який обстоював також ідею формування осі "Москва – Берлін – Париж" наголошував, що такі потужні геополітичні актори як ЄС, Японія, Іран та Індія разом із Росією можуть створити потужний клуб прибічників багатополлярності та домагатися реалізації власного проекту майбутнього світоустрою. Звідси, одним із головних завдань для Росії та її наявних і потенційних

союзників є спроба довести США неспроможність однополярності в сучасній системі геополітичних координат²⁰⁶.

О. Дугін пропонує комплексний підхід і багаторівневу систему блоків та розділяє потенційних партнерів Росії на три категорії:

- ЄС, Японія, Іран, Індія (економічно-технологічне спонсорство і політико-стратегічне партнерство на півдні);

- Китай, Пакистан, арабські країни (зацікавлені у багатополлярності, але не є симетрично-взаємодоповнюючими для Росії);

- країни третього світу, щодо яких Росія має вести диференційовану політику, сприяючи їхній геополітичній інтеграції до зон, контрольованих потужними партнерами Росії по євразійському блоку.

У Тихому океані, на його думку, РФ має сприяти посиленню Японії, в Азії – посиленню Індії та Ірану, а ЄС повинен поширити вплив на арабський світ й Африку загалом. В інтересах РФ є також обережна підтримка антиамериканських настроїв у Південній і Центральній Америці²⁰⁷.

Подібних ідей дотримувався і В. Добреньков, зокрема стосовно того, що Росія має стати самостійним політичним гравцем у межах усієї планети, забезпечуючи таким чином національну безпеку у глобальному масштабі. Із цією метою передбачалося встановлення стратегічного партнерства як із країнами-сусідами, так і з державами, що розташовуються у віддалених куточках світу. Зважаючи на це, питання стратегічних союзників для Росії є більше глобальним, а не локальним. Зокрема, новими євразійцями пропонувалося, що Росія має поширити зону свого впливу на територію Східної Європи, більшою мірою на православні країни, як от: Румунію, Болгарію, Македонію, Сербію та Грецію. Саме тому паралельно в російських політичних та ідеологічних колах виникла ідея Великого євразійського союзу, який би, окрім країн колишнього СРСР, передбачав на порядок ширшу інтегра-

²⁰⁶ Лушников О. Евразийская перспектива: современные проекты стратегического развития России. *Вестник Челябинского гос. ун-та. Серия: востоковедение, евразийство, геополитика.* 2006. № 3 (76). С. 7–8.

²⁰⁷ Дугин А.Г. К внешнеполитической стратегии России в XXI веке. URL: <http://konservatizm.org/konservatizm/theory/180410222514.xhtml>.

цію за рахунок Китаю, Індії, Ірану й інших держав Європи та Азії²⁰⁸. Водночас РФ має, на їхню думку, сформувати систему двосторонніх військово-політичних альянсів з іншими полюсами сили, такими як ЄС, Китай, Індія, Іран, Туреччина, Пакистан, Бразилія, Ізраїль тощо задля стримування планетарних геополітичних амбіцій США (рис. 1.3)²⁰⁹.

Рис. 1.3. Пріоритетні вектори геостратегії Російської Федерації згідно з концептом О. Дугіна²¹⁰

Досить нестандартними є погляди на формування геостратегії Росії зnanого геополітика В. Цимбурського, який намагався узагальнити свої думки в ізоляціоністській концепції "Острів Росія", викладеній в однойменній праці. Росія, на його думку, – це великий континентальний острів (Росія – Атлантида), що простягнувся від романо-германського ареалу на Заході й до Китаю на Сході, а також захищений при цьому поясом нових незалежних держав. Він доводив, що Росія попри розпад СРСР не втратила своєї гео-

²⁰⁸ Российско-китайский союз против американской "стратегии анаконды". URL: <http://www.geopolitics.ru/2012/09/rossijsko-kitajskij-soyuz-protiv-amerikanskoj-strategii-anakondy>.

²⁰⁹ Дугин А.Г. К внешнеполитической стратегии России в XXI веке.

²¹⁰ Там же.

політичної ваги, оскільки займає левову частину "острова Євразія". Учений розглядав російські геополітичні моделі у їх взаємозв'язку з різними циклами імперської експансії Росії, а в ширшій перспективі – із ритмами її цивілізаційного розвитку²¹¹.

Згідно з концептом В. Цымбурського, територіальні розміри, які нині займає Росія, відповідають географічним межам XVII ст. та є, на його думку, оптимальними. Учений зауважує, що Росія є великою землею, яка простяглася від Тихого океану до своїх нинішніх західних кордонів і відділена від інших цивілізацій – Євро-Атлантики, Китаю, арабо-ізраїльського мусульманського світу, смугою Великого Лімітрофу, ланцюгом територій, що населені народами, які не належать до жодної зі згаданих цивілізацій. Утім, без відновлення в Євразії Великого простору кількість неврегульованих проблем буде лише збільшуватися, а тому ним задля реалізації стратегії щодо відновлення геополітичного панування Росії в Євразії вважається необхідним і саме через "зведення" трансконтинентального євразійського економічного "мосту". На відміну від деяких прибічників євразійської концепції В. Цымбурський пропонував стратегію дистанціювання як від Заходу, так і від Сходу та зосередитися, в умовах прискорення глобалізації, на розвитку таких малозаселених регіонів "острова" як: Урал, Сибір, Далекий Схід. Автор зазначеної геостратегічної концепції пропонував Росії відмовитися від експансивної політики щодо Європи, а також у східному та південному геостратегічних напрямках. Він виступає за повернення Росії до "острівної" геополітичної ідентичності за рахунок послаблення контролю над територіями Лімітрофу²¹².

Іншими словами, Росії для того, щоб вижити, потрібно насамперед "відрізати" себе від Європи та відкинути намагання копіювати західну модель внутрішньо- та зовнішньополітичної поведінки. Головне завдання для Росії він убачав у нейтралізації можливостей потенційної небезпеки по периметру російських

²¹¹ Цымбурский В. Геополитика для "евразийской" Атлантиды. *Pro et Contra*. 1999. Т. 4. № 4. С. 141–175.

²¹² Цымбурский В.Л. Остров Россия. Геополитические и хронологические материалы. Москва: РОСПЭН, 2007. 544 с.

кордонів (окрім північної їх частини) у межах так званого Великого Лімітрофу (міждержавного, міжцивілізаційного простору)²¹³. Саме Лімітроф, згідно з його концепцією, виокремлює Росію та надає їй риси своєрідного острова всередині континенту Євразія. Посилення російського впливу на формування світового порядку має здійснюватися шляхом перетворення РФ у Тихоокеанський плацдарм Євразійського материка, який був би не просто міжцивілізаційним, трансконтинентальним мостом, а своєрідним ядром/модератором інтеграційних процесів на євразійському просторі та в АТР²¹⁴. Таким чином, концепт В. Цимбурського є поясненням трансформаційного переходу російської геостратегії від активних дій держави на євразійському просторі до її ізоляціонізму.

Щодо безпекового аспекту геостратегії деякі євразійські ідеологи пропонують також акцентувати саме на створенні альянсів із тими державами, які в рівній мірі зацікавлені в захисті власних геостратегічних інтересів на тлі протистояння атлантистському універсалізму й утвердженню одноосібного панування США і НАТО. Такі держави разом із Росією мають створити потужний клуб прибічників багатополарності та домагатися реалізації власного проекту майбутнього світоустрою з тим, щоби протистояти *Pax Americana*. Стратегічним механізмом до встановлення контролю над пострадянськими країнами мала би стати активна підтримка у цих державах проросійських політичних сил з метою протидії їх входженню до сфери впливу Заходу. Категорично неприйнятним для неоевразійців є вступ до НАТО України, Грузії, Молдови, Азербайджану чи Вірменії, в іншому разі РФ має відмовитися від ролі "гаранта" забезпечення територіальної цілісності зазначених держав. Євразійці роблять акцент

²¹³ Згідно з В. Цимбурським великий міжцивілізаційний пояс (Лімітроф) тягнеться від Прибалтики через Східну Європу й, охоплюючи Кавказ, пострадянську Центральну Азію і так звану стару Тибет-Синьцзян-Монгольську Центральну Азію, закінчується в Кореї. Він констатує, що зазначений пояс територій-проток відокремлює Росію від силових центрів, що сформувалися на платформах інших цивілізацій.

²¹⁴ Цымбурский В.Л. Остров Россия. Геополитические и хронологические материалы.

на тому, що Росія має використати шанс для зміцнення своїх позицій за умов послаблення Заходу. При всьому ідеологи Євразії застерігали щодо побудови однополярного світу, за якого Росія опиниться оточеною кільцем держав, що перебувають під прямим впливом США та НАТО²¹⁵.

Такі науковці, як О. Панарін, В. Пантін, Б. Єрасов, І. Орлова, М. Титаренко, що представляють академічну гілку євразійства, обстоюють ідею геополітичного і цивілізаційного поліцентризму, засновану на критичному ставленні до загальнолюдських цінностей. Сучасна Росія, на їхню думку, може зберегтися лише в умовах багатополярного світу. Загалом же ідея багатополярності стала "священною коровою" і для тих представників російського політологічного дискурсу, які чимдалі більше розуміли примарність ідеї наддержавності для нової Росії. Також головним імперативом стратегії сучасної російської зовнішньої політики вони вбачають протистояння однополярним глобалізаційним процесам, а побудова багатополярного світу можлива лише через гнучку систему стратегічних альянсів²¹⁶.

Досить нестандартно позиціює себе одна із сучасних прибічників євразійства К. Мяло, яка вважає: євразійський проект лише сприятиме закріпленню при владі туранських еліт, що призведе до знищення православної Росії²¹⁷. Ще одні представники цього напрямку К. Смирнов й О. Катаєва відносно лояльно ставляться до мусульманського світу, однак їх насторожує євразійська ідея віддалення від слов'янства і зближення Росії зі Сходом. Водночас вони виступають за створення всеслов'янського економічного союзу, де в кожній із держав-учасниць будуть перебувати в обігу власні національні валюти, а задля розрахунків за межами союзу буде використовуватися конвер-

²¹⁵ Дугин А.Г. Проект Евразия. Москва: Эксмо, Яуза, 2004. С. 55.

²¹⁶ Лушников О. Евразийская перспектива: современные проекты стратегического развития России. *Вестник Челябинского гос. ун-та*. Серия: Востоковедение, евразийство, геополитика. 2006. № 3 (76). С. 10–12.

²¹⁷ Мяло К. Русский вопрос и евразийская перспектива. *Евразийская идея и современность* /под ред. Н.С. Кирабаева, А.В. Семушкина, С.А. Нижникова. Москва: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2002. С. 106.

тований рубль²¹⁸. Звертаючись до робіт О. Дугіна, А. Шеховцов пропонує ідею, згідно з якою вся Земна куля має бути поділена на три частини/сфери – "Світовий острів" (головним чином США та Велика Британія), Євразію (Центральна Європа, Росія та Азія) та Прикордонну зону (держави-лімітрофи між Євразією та "Світовим островом")²¹⁹.

Зрештою, можна констатувати, що за чверть століття, маючи колосальний інтелектуальний потенціал, Росія так і не спромоглася сконструювати свою національну ідею, обмежившись євразійським проектом, який не може навіть перетворитися на повноцінний дискурс інтелектуалів²²⁰. Саме тому з моменту відродження своєї популярності євразійство зазнало об'єктивної критики. Ще в середині 1990-х рр. розгорнувся дискурс щодо доцільності реанімації євразійської ідеї, оскільки остання сприяє переорієнтації Росії переважно на схід та фактично повністю нівелює її європеїзацію. Чи не головним у євразійському концепті є акцент на імперському векторі зовнішньополітичного розвитку Росії, що навіть російським академічним експертом О. Арбатовим визнано як тупиковий шлях. Він вважає, зокрема, що механізмом уникнення Росії від розпаду та колапсу державності є "перехід до інноваційної моделі економіки, нерозривно пов'язаної з розширенням демократичних інститутів і норм, а також будівництвом громадянського суспільства"²²¹.

Д. Тренін, зі свого боку, наголошує на тому, що євразійська ідея є нездійсненною, зважаючи на те, що сучасна Росія не володіє матеріальною базою та ресурсними можливостями для особливого шляху розвитку. Він також зауважує: за своїм походженням і культурою Росія залишається європейською державою,

²¹⁸ Смирнов К.А., Катаева О.В. Исторический вызов славянскому обществу. Москва: [б. и.], 2000. С.77, 123.

²¹⁹ Шеховцов А. Палегенетический проект неоевразизма: идеи возрождения в мировоззрении А. Дугина. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. 2009. № 2. С. 113.

²²⁰ Мурадян И. Путин проиграл, остается обосновать его отставку. URL: <http://inosmi.ru/world/20150220/226387269.html>.

²²¹ Арбатов А.Г. Россия: основной имперский путь? *Россия в глобальном мире 2000–2011*: хрестомат. Москва: Аспект пресс, 2012. Т. 1. С. 127.

а тому вона є сходом географічним, утім жодним чином не цивілізаційним²²². Тож Росія, на думку вченого, має відмовитися від євразійства й імперських амбіцій та, з огляду на ідентифікацію себе з європейською цивілізацією, активізувати західний геополітичний вектор з метою побудови демократичної, правової та економічно розвиненої держави, у тому числі через проведення антикорупційних реформ²²³.

Російський методолог геополітики К. Гаджиев намагається довести неможливість існування нині однополярного світу. Зникнення однієї з наддержав, яким був Радянський Союз, та припинення холодної війни не сприяло стабілізації міжнародного порядку. Більше того, в умовах формування поліцентричного порядку світ зіштовхнувся з новими викликами, серед яких міжнародний тероризм, світова бідність, множення локальних і регіональних конфліктів, виникнення нових ядерних та порогових держав, поширення соціальної маргіналізації тощо. Тим паче, на його думку, що конкуренція між різними світовими акторами буде лише посилюватися та набуде складнішого і багатоаспектного характеру²²⁴.

Методологічний аспект формування російської зовнішньополітичної стратегії, окрім позицій ідеологів та вчених, чітко характеризує риторика політиків першого ешелону в РФ. Окрема увага після розпаду СРСР приділялася російським керівництвом відносинам із Заходом у період реалізації геостратегічної парадигми американоцентризму/атлантизму чи так званої доктрини Козирєва. Тодішній очільник МЗС РФ А. Козирєв, який представляв лібералів і західників, у 1992 р. наголосив, що Москва відмовляється від глобальної зовнішньої політики, а її інтереси зосереджуються на сусідніх із Росією країнах та в СНД. Інакше кажучи, ішлося про зміну стратегічних імперативів у контексті забезпечення переходу від радянської зовнішньої політики до

²²² Тренин Д. Ненадежная стратегия. *Pro et Contra*. 2001. Т. 6. № 1/2. С. 59–60.

²²³ Там же. С. 60.

²²⁴ Гаджиев К.С. К полицентрическому миропорядку. *Полис*. 2007. № 4. С. 8–23.

російської та її цілковитої деідеологізації²²⁵. У першій половині 1990-х рр. – періоду так званого романтизму в зовнішній політиці та геостратегії Росії, її керівництву важливо було вирішувати надскладне завдання щодо "вбудовування" Росії в міжнародне середовище, яке різко змінилося, намагаючись при цьому звести до мінімуму неминучі втрати. Загалом "доктрина Козирєва" стала фактичним відображенням настроїв ліберально-демократичних сил, які щойно прийшли до влади і розраховували на динамічну переорієнтацію Росії на високорозвинені демократичні держави з перспективою входження до їхнього клубу, а також на швидке перетворення РФ із "хворої людини Євразії" у процвітаючу державу з ринковою економікою²²⁶. Задля налагодження та стабілізації відносин із Заходом Росії необхідно було забезпечити передусім партнерські зв'язки із США. Зрештою, А. Козирєв у відомому часописі "Foreign Affairs" наголошував на неприпустимості відмови від стратегічного партнерства із США, оскільки це, за його словами, означатиме втрату історичної можливості для сприяння формуванню демократичної, відкритої та стабільної Росії в нестійкому постконфронтаційному світі²²⁷.

Досить потужним голосом у дискурсі зовнішньої політики та геостратегії Росії відзначалися державники й імперці. Відомий російський економіст та член Ради із зовнішньої й оборонної політики С. Караганов уже в 1992 р. стверджував, що "Росія не зможе уникнути постімперської ролі... Москві доведеться грати на суперечностях, укладати тимчасові угоди, посылати війська, тобто провадити політику, яка багато в чому схожа на ту, що її російська держава провадила в попередні сторіччя"²²⁸. Тож можна з упевненістю казати, що експансіоністська геостратегія Російської Федерації почала формуватися

²²⁵ Ковальчук А. Постсоветское пространство в российских внешне-политических концепциях. Москва: Аспект Пресс, 2015. С. 38.

²²⁶ Kozyrev A. Russia: A chance for survival. *Foreign Affairs*. 1992. Vol. 71. No 2. Spring. P. 11.

²²⁷ Kozyrev A. The Lagging Partnership. *Foreign Affairs*. 1994. Vol. 73. No 3. May/June. P. 59.

²²⁸ Цит. за: Скороход Л., Скороход Ю., Перепелиця Г. Миротворча діяльність на теренах СНД. *Політична думка*. 1997. № 4. С. 125.

вже одразу після розпаду СРСР. Далі С. Караганов через 25 років в одному з інтерв'ю журналісту видання "Der Spiegel" ніби продовжив свою думку щодо того, що "Росія ніколи не буде воювати на своїй території... ми прагнемо статусу великої держави. Хочемо отримати його знову. На жаль, ми просто не можемо відмовитися від цього – 300 років позначилися на наших генах. Ми хочемо стати центром Великої Євразії, місцем, де панує мир і співпраця. До цієї Євразії буде належати і континентальна Європа"²²⁹. Отже, судячи зі слів не останніх осіб політичного й експертного істеблішменту (С. Караганов паралельно є радником президента В. Путіна), Росія повертається у ХІХ ст. – до концепції "жандарма всієї Європи".

Більшість лідерів Росії виступали за багатополлярний устрій, у якому їхня держава має отримати статус одного із геополітичних центрів впливу на міжнародні та безпекові процеси. Уже в 1992 р. тодішній голова Верховної Ради РФ Р. Хасбулатов зауважував про зміну біполярності поліцентризмом, виступав при цьому проти перебільшення міжнародного статусу РФ та акцентував увагу на відмові від стереотипів біполярності. Уже тоді ним відводилося особливе місце відносинам із пострадянськими державами на тлі розвитку стосунків із такими провідними центрами впливу, як США, Китай, Індія, Японія, Європейська співдружність. Порушувалася проблема статусу російськомовного населення в нових незалежних державах, оскільки із цим пов'язувалася генеза міжетнічних конфліктів. Примітним є те, що Р. Хасбулатов застерігав щодо втягування РФ у вирішення подібних конфліктів навіть у ролі арбітра²³⁰.

Загалом же ідея багатополярного світу (багатополярної альтернативності) та теоретичне обґрунтування місця Росії в ному належить досвідченому політику і науковцю Є. Примакову, який зробив акцент на утвердженні прагматизму та політичного реа-

²²⁹ Тышкевич И. Почему противостояние Украины с Россией будет долгим. URL: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/pochemu-protivostoyanie-ukrainyi-s-rossiey-budet-dolgim.html>.

²³⁰ Преображенная Россия в новом мире. Научно-практическая конференция 26–27 февраля 1992 года. *Международная жизнь*. 1992. № 3/4. С. 88–89.

лізму в зовнішньополітичній діяльності Росії. Власне бачення багатополлярності, як альтернативи однополярній моделі світоустрою, обстоюваній США, Є. Примаков виклав у своїй відомій статті "На горизонті – багатополярний світ"²³¹. Є. Примаков ставив за мету повернення РФ у світову політику як самостійного центра впливу, доводячи при цьому, що Росія залишається великою державою. Він зокрема акцентував увагу на колективній відповідальності за долю та безпеку майбутнього світу, а також недопущення проведення нових розділових ліній у Європі та розширення НАТО на схід за рахунок східноєвропейських країн, які свого часу були протекторовані СРСР²³².

Після тривалої одновекторності на користь Заходу, Є. Примаков виголошував позицію щодо балансування Росії між Заходом і Сходом – насамперед через зміцнення східного геостратегічного вектора (у т. ч. шляхом її повернення на Близький Схід як традиційну сферу впливу СРСР) за умов підтримки тісних зв'язків із традиційними друзями в Європі на кшталт Сербії та посилення присутності на пострадянському просторі. Таким чином, згідно із цією доктриною, політика США як єдиної наддержави, а разом із ними й однополярний світ мають бути збалансовані за рахунок таких геостратегічних полюсів, як ЄС, Китай, Японія, Індія тощо²³³. За словами Є. Примакова, зовнішня політика Росії має активізуватися "за всіма азимутами", серед яких – США, євразійський напрямок, Китай, Індія, Японія, Близький та Середній Схід, а також інші – середні та малі країни АТР. Зокрема, на західному напрямку Є. Примаков теоретизував ставку на формуванні осі "Росія – Німеччина – Франція", а на східному на формуванні трикутника "Росія – Китай – Індія". Також Росія задля підвищення свого геополітичного авторитету, згідно з доктриною Є. Примакова, повинна брати участь у врегулюванні міжнародних криз, зокрема – у Югославії, Іраку на Близькому Сході

²³¹ Примаков Е.М. На горизонте – многополюсный мир. *Международная жизнь*. 1996. № 10. С. 3–13.

²³² Garnett S. Russia's Illusory Ambitions. *Foreign affairs*. 1997. Vol. 76. No 2. March/April. P. 67.

²³³ Lo B. Russian Foreign Policy in the Post-Soviet Era: Illusion and Mythmaking. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. P. 24.

тощо²³⁴. Загалом же зазначена доктрина по суті означала диверсифікацію зовнішньої політики РФ та відмову від превалювання в ній західного вектора. Стратегічною основою російської зовнішньої політики другої половини 1990-х рр. стало "вибіркове партнерство" у відстоюванні власної позиції та національних інтересів²³⁵.

На думку прокремлівського аналітика В. Фролова, доктрина багатополярності полягала у відмові від асиметричної та неефективної прозахідної зовнішньої політики з подальшим переходом до багатовекторної з акцентом на особливий – "третьої шлях" зовнішньополітичного розвитку Росії, який би взаємоунеможлиблював пріоритет як західного, так і східного геостратегічного вектора РФ. Останнє означало, що Росія приречена залишатися самостійним центром сили, а тому їй варто покладатися на свій власний цивілізаційний код із тим, щоб мати рівновіддалені стосунки з усіма геополітичними центрами впливу²³⁶. Щодо пострадянського простору, то Є. Примаков наполягав на "різношвидкісній" інтеграції до Співдружності нових членів по мірі їх готовності вступу як до повноцінного інтеграційного об'єднання. Таким чином, було запропоновано формування "інтеграційного ядра" держав, які були готові вийти на вищий рівень інтеграційної співпраці²³⁷.

Утім, багатополярна модель, що передбачала створення стійких коаліцій у Євразії, не враховувала моделі трансатлантичних зв'язків, що виявилася під час іракської кризи 2003 р. Зрештою, як відомо, саме безпекова взаємозалежність знижує ризики агресії проти членів певної коаліції. Також російські експерти вва-

²³⁴ Концепции внешней политики Российской Федерации: сравнительный анализ. URL: <http://mgimo.ru/upload/iblock/64c/64c1af3dde997df9ff3afd0a0c8bdb01.doc>.

²³⁵ Богатуров А.Д. Три поколения внешнеполитических доктрин России. URL: <http://www.intertrends.ru/thirteen/005.htm>.

²³⁶ Shevtsova L. Post-Communist Russia: A Historic Opportunity Missed. *International Affairs*. 2007. Vol. 83. No 5. P. 902.

²³⁷ Москвин Л. Многоуровневая система интеграции в СНГ (Причины, тенденции, перспективы развития). URL: http://old.nasledie.ru/politvne/18_20/article.php?art=96.

жають прийнятною для формування багатопольярного світу модель розумного "розподілу відповідальності" між США та європейськими державами²³⁸. Загалом же, ідея багатопольярного світу була лише припущенням, які збігалися з офіційною позицією тодішнього керівництва РФ в особі президента Б. Єльцина та міністра закордонних справ Росії Є. Примакова. Автори концепції так і не запропонували чіткої дефініції багатопольярності, а більшою мірою відстоювали аморфний образ бажаного майбутнього для Росії (рівної серед інших великих держав) у новій світ-системі, яка втратила роль наддержави з розпадом СРСР.

Російські лідери час від часу вдаються до ідей панславізму та євразійства з метою відродження великодержавних настроїв у середовищі російських еліт і суспільства. Д. Медведєв, перебуваючи у статусі президента РФ, розглядав пострадянський простір як стратегічний регіон де "...Росія буде дуже уважно працювати...", – уточнивши при цьому, що йдеться не лише про прикордонні держави²³⁹. Згодом лідер "Євразійського союзу молоді" В. Коровін, коментуючи доктрину Д. Медведєва, акцентував на тому, що Росії для початку варто створити власну імперію (євразійську) з тим, щоби протистояти імперії світовій, якою на його думку є США²⁴⁰. Справжнім викликом для Росії в рубриці ключових документів щодо стратегії її зовнішньої політики було визначено інформаційний вплив на молодь з боку реальних і потенційних супротивників²⁴¹. У проголошених Д. Медведєвим

²³⁸ Торкунов А.В. От "холодной войны" к коалиции победы. Новая философия внешней политики России. *Россия в глобальном мире 2000–2011*: хрестомат.: в 6 т. Москва: Аспект пресс, 2012. Т. 1. С. 103.

²³⁹ Медведєв огласил госканалам пять принципов внешней политики. URL: <http://newsru.com/russia/31aug2008/uytr.html>.

²⁴⁰ Коровин В. Противостоят США может только Империя: выступление на круглом столе "Пять принципов российской внешней политики: многополярность как неизбежность". URL: <http://konservatizm.org/speech/korovin/06032009021027.xhtml>.

²⁴¹ Концепция внешней политики Российской Федерации Утверждена Президентом Российской Федерации Д.А. Медведевым 15 июля 2008 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/785#sel=7:24,7:32;14:1,14:8;16:1,16:28>; Концепция внешней политики Российской Федерации

у серпні 2008 р. "П'ятьох принципах зовнішньої політики Росії" було акцентовано увагу на захисті життя та гідності російських громадян незалежно від їхнього місця проживання, а також тому, що Росія має свої інтереси в багатьох регіонах і йшлося не лише про прикордонні держави, де б вони не мешкали"²⁴². Незабаром в одному з інтерв'ю для каналу НТВ Д. Медведєв підкреслив, що "...Росія буде захищати своїх громадян, де б вони не перебували"²⁴³, аж до застосування із цією метою збройних сил²⁴⁴. Власне, цю заяву було здійснено фактично одразу ж після серпневих подій у Грузії 2008 р.

В. Путін акцентує увагу на слов'янофільській спадщині Росії, яка, на його думку, не повинна ідентифікувати себе із Західною Європою, а навпаки, боротися із "м'якою силою" Заходу. У такій ситуації Україні відведено роль буферної (лімітрофної) зони у захисті нової путінської моделі устрою Росії від спокус європейського ліберально-демократичного устрою²⁴⁵. Концептуальне бачення майбутнього Євразійського союзу В. Путін обґрунтував у статті, присвяченій новому інтеграційному проекту для Євразії, який передбачав відкриття нових перспектив формування єдиного економічного простору на пострадянських теренах²⁴⁶. Для нього, фактично від самого початку правління, важливим було забезпечити побудову держави із "замкненою ідентичністю"

Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г. URL: http://archive.mid.ru//brp_4.nsf/0/6D84DDED EDBF7DA644257B160051BF7F.

²⁴² Медведєв огласил госканалам пять принципов внешней политики. URL: <http://newsru.com/russia/31aug2008/uytr.html>

²⁴³ Интервью Дмитрия Медведева телеканалам "Россия", Первому, НТВ, 31 августа 2008 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/1276>.

²⁴⁴ Военная доктрина Российской Федерации, опубликована 5 февраля 2010 года. URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/461>.

²⁴⁵ Фрашон А. Ранимая душа или завоеватель? Кто на самом деле Владимир Путин? URL: http://inosmi.ru/russia/20150224_/226394140.html#ixzz3SbjSV35z.

²⁴⁶ Путин В.В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня. *Известия*. 2011. 3 октября. URL: <http://izvestia.ru/news/502761>.

– захищену від зовнішнього впливу, яку можна було би відносно безболісно інтегрувати у глобальну економіку²⁴⁷.

В одному із виступів В. Путін заявив про те, що Росія загалом має нести зіставну зі своїм становищем і можливостями відповідальність за глобальний і соціально-економічний розвиток²⁴⁸. Подібна риторика надавала підстави судити про зародження глобальної доктрини російської геостратегії. Незважаючи на те, що ще у вересні 2001 р. В. Путін, виступаючи перед німецьким Бундестагом, говорив про об'єднання "можливостей Європи з російськими природними, територіальними і людськими ресурсами, а також оборонним, економічним та культурним потенціалом Росії", уже із другої половини 2000-х рр. російський лідер різко змінив свою позицію, що стало ознакою зміни стратегії на суто антизахідну. Тут варто звернути увагу на заяви російського президента, які дедалі більше стосувалися нагнітання образу ворога в особі Заходу та США. Основною тому причиною, на думку експертів, стала американська стратегія з розгортання системи ПРО в Європі та прийняття країн Прибалтики до НАТО. До того ж, США розпочали активно зміцнювати свої позиції в Україні, Грузії та країнах ЦА. У зв'язку з цим, замість ставки на зближення із Заходом В. Путін, як і свого часу Є. Примаков, наголосив на російській ідентичності та її особливому "третьому шляху" зовнішньополітичної діяльності, підтверджуючи тим самим тезу євразійців. Російський керманіч наголошував на відсутності чітких ліберальних і демократичних цінностей та неможливості оновлення "простим перенесенням на російський ґрунт абстрактних моделей і схем, узятих із зарубіжних підручників"²⁴⁹. Така позиція російського лідера дала в підсумку поштовх до культивування ідей євра-

²⁴⁷ Крастев И., Леонард М. Новый европейский беспорядок. *Россия в мировой политике*. 2014. № 6. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/novyi-evropeiskii-besporjadok-17196>.

²⁴⁸ Президент России. Выступление на совещании с послами и постоянными представителями Российской Федерации. 27 июня 2006 г. URL: <http://www.kremlin.ru/text/appears/2006/06/107802/shtml>.

²⁴⁹ Путин В. Россия на рубеже тысячелетий. *Независимая газета*. – 1999. 30 декабря. URL: http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html.

зійства та "русского мира"²⁵⁰. Подібні геополітичні амбіції означають прагнення Росії до участі в побудові багатопольярного світу на рівні із провідними центрами впливу. Про це зауважив В. Путін у своєму зверненні на пленарному засіданні наради послів Росії від 12 липня 2004 р.: "...у цій ситуації ми маємо використовувати будь-яку можливість участі Росії у формуванні справедливого світопорядку, що відповідає інтересам безпеки і соціально-економічного розвитку нашої держави"²⁵¹. Разом із тим, було виголошено про СНД як головний пріоритет для Росії та акцентовано на формуванні мережі інформаційних і культурних центрів для роботи зі співвітчизниками²⁵².

Мюнхенська (2007) і так звана Валдайська (2014) промови В. Путіна були етапними у формуванні агресивної геостратегії Росії. Виголошені тези фактично оформили та підтвердили так звану доктрину Путіна, що ознаменувала перехід від фактичної співпраці до конфронтації Росії із Заходом. Зокрема, у Мюнхенській промові, що остаточно згорнула курс на "європейський вибір Росії", російський президент гостро засудив наміри Заходу щодо стримування Російської Федерації. Валдайська промова є ще одним підтвердженням старту нової неформальної геостратегії, ключовим пунктом якої стало невизнання однопольярного світу та неприйняття розширення НАТО за рахунок пострадянських країн, більшою мірою за рахунок України, Грузії та Молдови. Також у цій промові йдеться про домагання Росією рахуватися з її геостратегічними інтересами як із рівним партнером із формування та стабілізації нової світ-системи²⁵³. Привертає ува-

²⁵⁰ "Мы имеем дело с российским Путиным, а не с путинской Россией". *Die Zeit*. URL: <http://hvylya.net/news/digest/myi-imeem-delo-s-rossiyskim-putinyim-a-ne-s-putinskoj-rossiey-die-zeit.html>.

²⁵¹ Выступление В.В. Путина на пленарном заседании совещания послов и постоянных представителей России 12 июля 2004 года. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22545>.

²⁵² Там же.

²⁵³ СМІ: Речь Путина в Мюнхене – попытка зафиксировать свои исторические заслуги. URL: <https://www.newsru.com/world/12feb2007/putin.html>; Валдайская речь Путина, Основные тезисы. URL: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2071341>.

гу також відома стаття В. Путіна "Росія і світ, що змінюється" від 27 лютого 2012 р., у якій він виклав своє бачення майбутнього світоустрою. Традиційно ним було виголошено своє негативне ставлення до політики США та Заходу загалом, також окремо було акцентовано увагу на питаннях розширення НАТО на схід, що йде в розріз із російськими інтересами та проблематиці нівелювання Вашингтоном ролі ООН²⁵⁴.

Разом із тим, ще однією рисою антизахідної риторики В. Путіна стало чергове послання до Федеральних зборів 4 грудня 2014 р., де було яскраво підкреслено невдоволення Росії політикою західних країн, які нібито задля стримування її геополітичних можливостей вдалися до введення санкцій²⁵⁵. Імперська риторика щодо неправомірності розділення російського народу прозвучала з вуст російського очільника від 18 березня 2014 р. з нагоди приєднання Криму, у якій розпад СРСР прирівнювався до пограбування Росії. Ішлося про те, що Захід до Росії не дослухався, намагаючись втягнути Україну до ЄС та НАТО і тим самим "перейшов межу". Зокрема наголошувалося: "...Росія відчула, що її не просто обікрали, а пограбували. Забули про Крим, про базу ЧФ, про Севастополь... Мільйони росіян вмиль опинилися національними меншинами. Російський народ став одним із найбільш розділених народів у світі... А Росія опустила голову і змирилася із цією образою. Наша країна перебувала в такому важкому стані, що не могла захистити свої інтереси"²⁵⁶.

Палітра методологічних бачень російської геостратегії та її витоків активно представлена в історіософській спадщині провідних західних політологів і теоретиків міжнародних відносин. Теоретико-методологічний дискурс впливу просторового фактора на

²⁵⁴ Путин В. Россия и меняющийся мир. *Московские новости*. 2012. 27 февраля.

²⁵⁵ Послание Президента Федеральному Собранию от 4 декабря 2014 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/47173>.

²⁵⁶ Выступление Владимира Путина по вопросу принятия Крыма в состав России. URL: <http://portal-kultura.ru/articles/person/32534-vystuplenie-vladimira-putina-po-voprosu-prinyatiya-kryma-v-sostav-rossii/>; Обращение Президента Российской Федерации В. Путина от 18 марта 2014 г. URL: <http://www.kremlin.ru/transcripts/20603>.

зовнішню політику Росії активно розпочався вже між представниками класичного напрямку геополітики. Скажімо, згадуваний нами німецький геополітик К. Хаусхофер основним полем світової політики бачить не євразійський материк, а саме тихоокеанський простір, де стикалися інтереси англосаксонського світу, а також інтереси Росії, Китаю та Японії. К. Хаусхофер був автором ідеї встановлення колективного контролю над мегапростором через укладання стратегічного союзу Німеччини Росії та Японії, який інтерпретував як континентальний тип цивілізації, що протистоїть морській цивілізації, тобто осі "Велика Британія – США". Також К. Хаусхофер брав активну участь у переговорах з укладання союзу між Третім рейхом та Японією (Антикомінтернівського пакту), а також схвально поставився до підписання німецько-радянського пакту про ненапад²⁵⁷. Загалом же, К. Хаусхофер зауважував, що "росіянам вдалося за порівняно короткий час пройти вздовж північної ойкумени через Сибір і досягнути Тихого океану, створити величезне імперське утворення"²⁵⁸.

Хартленд як вирішальний регіон у встановленні світового панування перебуває у ключі геополітичних інтересів таких провідних центрів геополітичного впливу, як Росія, США та Китай. Росія розглядається експертами як центральна компонента євразійської військово-політичної системи. З огляду на це головним геополітичним завданням для РФ є утримання периметру Хартленду через зміцнення свого впливу на пострадянській периферії, оскільки розширення НАТО на схід, на думку російських геостратегів, зумовлює стискання Євразійського регіону, а отже, загрожує геостратегічним інтересам Москви. Більше того, уже в середньотерміновій перспективі може постати проблема дезінтеграції російського геополітичного простору. Вивчаючи нові реалії світоустрою після краху біполярної світ-системи, знаний американський учений-геополітик Р. Каплан концентрує свою увагу на нестабільних зонах Євразії, апелюючи при цьому

²⁵⁷ Рукавицын П.М. Немецкая классическая геополитика в период фашистской диктатуры. *Армия и общество*. 2009. № 1. С. 69–75.

²⁵⁸ Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет. Москва: Мысль, 2001. С. 60.

до Ф. Броделя, А. Мехена, Х. Маккіндера, Н. Спикмена та ін. Ураховуючи чисельність і конфліктність Євразійського регіону, Р. Каплан прогнозував Євразії так звану геополітичну клаустрофобію. Вирішальну роль у контролі євразійських морських шляхів він відводив таким країнам, як Іран, Китай, Індія, меншою мірою Пакистану. Крім того, на його думку, конфліктною геополітичною точкою світу стане не Атлантичний чи Тихий, а саме Індійський океан²⁵⁹.

Для Х. Маккіндера як і для багатьох інших геополітиків класичної доби, Росія та Німеччина були провідними державами, здатними контролювати Хартленд через об'єднання своїх сил. Утім, панування Росії в "серединній землі" базувалося переважно на її впливі у Східній Європі, що свідчило про конфлікт російських інтересів з інтересами Німеччини. Об'єднана і могутня Німеччина мала всі інфраструктурні можливості (тоді Німеччина активно будувала мережу залізниць) для встановлення контролю над Східною Європою, яка зрештою вважалася геополітичним плацдармом для управління Хартлендом як світовим островом. До того ж, Німеччина вже на початку ХХ ст. допускала своє пряме зіткнення з Росією, оскільки для здобуття домінуючої сили на континенті їй, окрім *Lebensraum*, необхідні були російські природні та людські ресурси. Проте і збіг геостратегічних інтересів цих двох держав не важко було спрогнозувати в разі відчуття спільних загроз, що послугувало би для них своєрідним імунітетом. У такому випадку Німеччина та Росія пішли б на об'єднання своїх зусиль щодо встановлення спільного контролю над Хартлендом через створення геополітичного континентального альянсу. З огляду на це, головним пунктом морської геостратегії Заходу стало недопущення гегемонії зазначених двох держав у Євразії²⁶⁰.

Саме тому Британія та США вбачали небезпеку в історичному зв'язку Росії та Німеччини, які теоретично здатні були створити

²⁵⁹ Kaplan R. The Revenge of Geography. *Foreign Policy*. 2009. May/June. P. 132–138.

²⁶⁰ Mackinder H. *Democratic Ideals and Reality a Study in the Politics of Reconstruction*. Washington: National Defense University Press, 1942. P. 106–107.

євразійський континентальний блок (стрижень Євразії) шляхом поєднання німецької технологічної і фінансової потужності та російських природних і людських ресурсів. Останнім часом на небезпеку для США від зближення Росії та Німеччини звертають увагу і такі імениті американські експерти як очільник приватної розвідувально-аналітичної компанії "Stratfor" Дж. Фрідман²⁶¹.

Задля уникнення такого розкладу геополітичних сил у Х. Маккіндера виникла ідея встановлення лінії контролю, яка проходила б територією Східної Європи, що незабаром була втілена в геополітичному концепті "Залізної завіси" В. Черчилля. Алгоритм реалізації цієї стратегії Х. Маккіндер вбачав у створенні великої коаліції морських держав, яка була б здатна протистояти посиленню імовірного російсько-німецького альянсу та його територіальній гегемонії, що цілком відповідало постулатам англійської зовнішньополітичної доктрини. Також із метою завадити такому зближенню для західного світу важливим би мало стати створення у Східній Європі геополітичного поясу держав-лімітрофів, які б орієнтувалися на атлантичну цивілізацію і служили би своєрідною буферною "санітарною зоною" між Росією та Німеччиною²⁶². Нині на роль такої "дуги балансу" в Європі ХХІ ст. претендують Норвегія, Польща, Україна, Туреччина. Вихід України з-під впливу Росії порушує баланс геополітичних сил у Східній Європі²⁶³.

Водночас, з метою запобігання поширенню впливу Росії та Німеччини до теплих морів Х. Маккіндер пропонував створення додаткових – "блокуючих" зон за рахунок Кавказу та країн ЦА. Ще одним пунктом британської стратегії, прописаним Х. Маккіндером щодо стримування як Росії, так і Німеччини, є поси-

²⁶¹ Глава Stratfor: США стремятся не допустить создания коалиции России и Германии. URL: <https://russian.rt.com/article/80298>.

²⁶² Удовик С. Борьба за модерн – 10. Геополитика. URL: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/borba-za-modern-10-geopolitika.html>.

²⁶³ Гончар М. "Газова імла" від Атлантики до Уралу от Атлантики про необхідність активізації американської політики в Європі. *Дзеркало тижня*. 2001. 26 січ.–2 лют. URL: http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/gazova_imla_vid_atlantiki_do_uraludo_neobhidnosti_aktivizatsiyi_amerikanskoji_politiki_v_evropi.html.

лення британсько-американських зв'язків аж до створення союзницького альянсу, що незабаром і було втілено з оформленням блоку НАТО. Найважливішим геополітичним законом для Х. Маккіндера було забезпечення світового панування морських держав переважно через встановлення контролю над Російською імперією (насамперед Хартлендом) після її повного колапсу. Так, рішення Британії щодо укладання союзного договору з Японією у 1902 р. було для Х. Маккіндера геополітичною необхідністю з метою запобігання можливості російської експансії. Такий договір багато в чому послужив початку російсько-японської війни 1904–1905 рр. Наступним пунктом доктрини Х. Маккіндера щодо стримування Росії мало би стати її роздрібнення на низку незалежних держав, що дозволило би також встановити контроль над природними ресурсами Сибіру та зупинити тривалу історію російського експансіонізму²⁶⁴.

В останні роки творчої діяльності Х. Маккіндера особливо непокоїла здатність індустріалізованого СРСР кинути виклик пануванню всій Євroatлантичній цивілізації як основоположниці морської потуги. Таким чином, СРСР зміг би використати значні ресурсні можливості та величезні території Внутрішньої Євразії для своїх експансіоністських устремлінь²⁶⁵. В основу таких побоювань Х. Маккіндера було покладено ідею геополітичної закономірності вторгнення із глибини Євразії на терени континентальної Європи. Він вважав, що подібний процес простежується впродовж усієї історії, коли кочові народи: гуни, авари, угорці, тюрки, монголи із центру Євразії здійснювали масову експансію, впливаючи таким чином на долю всієї Європи. Такий рух народів із глибини Євразії був зумовлений, на думку геополітика, нестачею їжі, води, а також демографічним зростанням, що змушувало кочівників масово переміщуватися в ті частини материка, де проживали потужні, багаті цивілізації: європейська,

²⁶⁴ Mackinder H. Democratic ideals and reality a study in the politics of reconstruction. Washington: National Defense University Press, 1942. P. 201–202.

²⁶⁵ Лукин А. Возвращение к Маккиндеру: Сможет ли Китай создать евразийскую империю 3.0? URL: <http://inosmi.ru/world/20150213/226252310.html#ixzz3RcgsPMix>.

індійська, китайська, арабська, що розміщувалися в басейнах Атлантичного, Тихого та Індійського океанів²⁶⁶.

Можна припустити, що подібний процес продовжується і в нинішніх умовах, який штучно можна назвати "виверженням Хартленду". Свідченням цього явища є колосальний вплив мігрантів із Кавказу та ЦА до європейської частини Росії, а також із пострадянських країн та з Африканського континенту до ЄС. Зауважимо, що в пізніший період своєї творчості Х. Маккіндер вивів із Хартленду так звану Леналенд як малозаселену та неосвоєну територію Сибіру на схід від Єнісею, довкола російської р. Лена, на якій проживало тоді близько 9 млн осіб, п'ять із яких розселилися вздовж Транссибірської магістралі.

Зазначена територія із практично незайманими тоді природними ресурсами могла, на думку Х. Маккіндера, бути використана "острівними" державами для боротьби проти "географічної осі історії". Встановлення контролю над Хартлендом дає право використовувати його колосальні запаси вугілля, нафти та газу. До того ж, уже на початку ХХ ст. геополітичний статус євразійських держав радикально посилювали нові транспортні технології, зокрема залізничне сполучення, що розширювало можливості мобілізації природних і демографічних ресурсів Євразії, яка за цим показником перевершує континентальні ресурси будь-якого іншого географічного блоку²⁶⁷. Зрештою, залізниці для сухопутних держав покликані відігравати ту ж саму роль, що і флот для морських держав. Зважаючи на це, побудова та введення в дію залізничних магістралей для Росії як континентальної держави мали по суті таке ж значення як і відкриття Суецького каналу для морських держав²⁶⁸. Таким чином, поява за-

²⁶⁶ Бондаренко Д. Россия – Евросоюз: Битва за Смоленские ворота URL: <http://www.charter97.org/ru/news/2015/6/30/157720>.

²⁶⁷ Dodds K., Kuus M., Sharp J. Introduction: Geopolitics and its Critics. *The Ashgate Research Companion to Critical Geopolitics*. Farnham: Ashgate, 2013. P. 1–18.

²⁶⁸ Kaplan R. *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate*. New York: Random House Trade Paperbacks, 2013. P. 164–187.

лізниць як провідного фактора забезпечення сухопутних комунікацій стала причиною подолання монопольної гегемонії Моря.

Також Х. Маккіндер передбачив геополітичну конкуренцію між Росією та Німеччиною (меншою мірою Австро-Угорщиною) за вплив над Східною Європою як ключовим поряд із Хартлендом регіоном для великих держав. Перша світова війна розглядалася Х. Маккіндером, зокрема, як конкурентна боротьба за вплив над Хартлендом, внаслідок якої з геополітичної арени було усунуто Австрійську імперію. Під час Другої світової війни Х. Маккіндер прогнозував, що в разі перемоги СРСР над Німеччиною, Радянський Союз правомірно отримає статус найбільшої сухопутної держави планети. Крім того, останній матиме найпотужнішу оборонну позицію завдяки повному підпорядкуванню Хартленду, який для Х. Маккіндера був найпотужнішою природною фортецею у світі²⁶⁹.

Вагому наукову цінність представляє цивілізаційна парадигма аналізу політики великих держав. Так, для німецького філософа О. Шпенглера центровою та поворотною подією для Росії була соціалістична революція, що відбулася на тлі світової війни. При всьому він не підтримував ототожнення Росії з Європою, а феномен особистості Петра Великого, за його словами, – "на ціле століття підмінив історичну тенденцію примітивної народної маси, на противагу чому російський інстинкт відмежовує Матінку Росію від Європи"²⁷⁰.

Відомий британський історик А. Тойнбі, як і свого часу московські царі, звертав увагу на постійну боротьбу Росії за імперську спадщину Риму та більшою мірою Візантії, що тим самим виражається у прагненні вкотре проголосити Москву "третім Римом", успадкувавши при цьому велич Константинополя. Не випадково Російська держава зробила акцент на православ'ї, а Московський митрополит отримав у 1589 р. титул Патріарха Всея Русі з тим, щоби показати успадкування як світського, так і

²⁶⁹ Mackinder H. *Democratic ideals and reality a study in the politics of reconstruction*. Washington: National Defense University Press, 1942. P. 201.

²⁷⁰ Шпенглер О. *Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: в 2 т.* Москва: Мысль, 1998. Т. 1: Гештальт и действительность/пер. с нем., вступ статья и примеч. К.А. Свасьяна. С. 50.

духовного престолів Візантії. Увібравши ідею "третього Риму", російський народ усвідомлював себе єдиним оплотом православ'я і тим самим це усвідомлення стосувалося насамперед успадкування прав й обов'язків Римської імперії. Прихід у Росію марксизму після 1917 р. прагнув перетворити Росію в розвинену промислову державу, утім не капіталістичного і не західного типу. Також А. Тойнбі розглядав проблему вестернізації Росії крізь призму архетипних цивілізаційно-культурних кодів, які беруть своє начало в російській культурній традиції. На його думку, російський комуністичний режим оголосив себе єдиною істинною марксистською ортодоксією, передбачаючи тим самим, що теорія і практика марксизму може бути виражена в розумінні тільки російського досвіду²⁷¹.

Автор концепції "зіткнення цивілізацій" С. Хантінгтон досить нестандартно висловився щодо концепту "м'якої сили" зважаючи на те, що комуністична ідеологія як радянська форма "*soft power*", приваблювала світову спільноту на той час, коли СРСР демонстрував економічну та військову потугу. Зрештою, ця привабливість швидко "випарувалася" одночасно зі стагнацією радянської економіки, яка була вже нездатною обслуговувати військовий потенціал СРСР. Утім, західні цінності були привабливими для представників інших культур насамперед тому, що розглядалися як джерела західної потуги і благополуччя²⁷². Звідси, сучасна Росія, частка якої становить трохи більше 2 % у світовій економіці, навряд чи може демонструвати свою цивілізаційну привабливість для серйозних потенційних союзників. З огляду на це "м'який вплив" Росії переважно обмежується країнами пострадянського простору.

З. Бжезинський, як і свого часу Х. Маккіндер, наголошував на важливості встановлення гегемонії над Євразією, оскільки саме вона, на його думку, дозволить контролювати всі процеси, що відбуваються у світі. Вивчаючи нові реалії світоустрою після

²⁷¹ Тойнбі А. Дж. Постигание истории /пер. с англ. Москва: Прогресс, 1991. С. 495–496, 567.

²⁷² Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций /пер. с англ. Т. Велимеева. Москва: Астрель, 2011. С. 131.

холодної війни, він образно назвав Євразію "Великою шахівницею" у своїй знаменитій однойменній роботі. Основною тезою З. Бжезинського є те, що США мають використовувати свій вплив у Євразії таким чином, щоб забезпечити стабільну континентальну рівновагу, позиціонуючи себе в ролі світового арбітра. Водночас американський політолог закликав Вашингтон бути пильним з тим, щоб не допустити появи в Євразії сильного конкурента, який буде домінувати в цьому регіоні та здатен кинути виклик гегемонії США. Він зауважив, що "Упродовж чотирьох десятиліть холодної війни Євразія була гігантською ареною цього протистояння і головною ставкою в боротьбі, оскільки саме на її просторах розміщено більшість динамічних і політично амбіційних держав світу"²⁷³. Разом із тим, позиція відомого американського геополітика стосується того, що сучасна Росія як правонаступниця СРСР переважно нездатна до політико-економічної конкуренції із США на міжнародно-політичних фронтах²⁷⁴. З. Бжезинський продовжив розвивати концепцію боротьби за встановлення контролю над Євразією/Хартлендом шляхом оточення Росії по периметру її кордонів лояльними державами США, які стали на демократичний шлях розвитку, що знову ж таки нагадує спікменівський "Зашморг анаконди". Зважаючи на це, Євразійський регіон для багатьох стратегів є геополітичним плацдармом, де триває боротьба за світове панування в контексті зіткнення великодержавних інтересів провідних світових акторів²⁷⁵. За цих обставин сучасні представники російського стратегічного планування пропонують зміцнювати південний фланг Хартленду, тобто південний сектор периметру російських кордонів, як авангард геополітичної експансії на південь, оскільки з геополітичного погляду наявність берегових смуг, непідконт-

²⁷³ Бжезинський З. Мировое господство или глобальное лидерство / пер. с англ. Москва: Междунар. отнош., 2005. С. 62.

²⁷⁴ Brzezinski Z. A Geostategy for Eurasia. *Foreign Affairs*. 1997. Vol. 76. No 5. September/October. P. 56–57.

²⁷⁵ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы.

рольних Хартленду/Росії становлять постійну загрозу скорочення підконтрольних територій²⁷⁶.

У ключі класичної геополітики сформовано концепцію американського дипломата Дж. Кеннана. Геополітичне бачення останнього містило два найважливіші компоненти, які полягали в тому що:

- по-перше, Радянський Союз займав центральне геостратегічне місце у Хартленді;
- по-друге, мав стратегію подальшого розширення свого впливу за своїми межами.

Політика США, на думку Дж. Кеннана, мала полягати у пропонуванні привабливішої альтернативи соціально-економічного розвитку європейських країн порівняно з радянською політикою сателітизації. Зрештою, його ідеї були взяті за основу при формуванні американської *Grand Strategy*²⁷⁷.

У свій час на просторову складову російської зовнішньої політики звернув увагу й відомий американський політолог, стратегічний аналітик і державний діяч Г. Кіссинджер, відзначивши, що "Розриваючись між нав'язливою ідеєю незахищеності і місіонерським завзяттям, між вимогою Європи і спокусою Азії, Російська імперія завжди відігравала певну роль у європейській рівновазі, але в духовному сенсі ніколи не була її частиною. В умах російських лідерів зливалися воєдино потреби в завоюваннях і потреби в безпеці... Рухаючись уперед, Росія рідко виявляла відчуття міри; наштотхуючись на протидію, вона зазвичай поринала у стан похмурого обурення. Упродовж значної частини своєї історії Росія була річчю в собі в пошуках самореалізації"²⁷⁸. Окрім усього, Г. Кіссинджер закликав США пильнувати геополітичну ситуацію заради недопущення посилення Росії в ролі нової континентальної імперії, а також, як і свого часу Х. Маккіндер, застерігав про імовірність геополітичного збли-

²⁷⁶ Савин Л.В. К геополитике. Сумы: Университ. книга, 2011. С. 239.

²⁷⁷ Nixson W. George F. Kennan: Cold War Iconoclast. New York: Columbia University Press, 1989. P. 21–22.

²⁷⁸ Киссинджер Г. Дипломатия / пер. с англ. В. Львова; послесл. Г. Арбатова. Москва: Ладомир, 1997. С. 16–17.

ження Росії з Німеччиною, проте водночас виступав і проти нового протистояння між ними. Він, зокрема, стверджує, що "В Америки і Європи існує взаємна зацікавленість не допустити, щоб національна німецька і російська політика безконтрольно стикалися в самому центрі континенту"²⁷⁹.

Ще один відомий західний учений, позаштатний співробітник Королівського інституту міжнародних відносин Великої Британії (Chatham House) Дж. Шерр презентував своє бачення російської політики, спрямованої на розширення та зміцнення впливу через використання/поєднання "м'якої" та жорсткої сили. РФ завжди прагнула симетричних відносин із таким Заходом, який би поважав її інтереси на пострадянському просторі, у тому числі й через урахування російських об'єднувачих проектів на кшталт ЄАЕС, покликаних стати альтернативою євроатлантичної інтеграції. У свідомості російських політичних еліт й інтелектуальному просторі Росії загалом, останнім часом дедалі активніше бере гору геополітика "як суворий і незламний реалізм". Зважаючи на це, саме геополітика в Росії дедалі активніше підмінює собою зовнішню політику та решту аспектів міждержавних відносин. Росія, за словами Дж. Шерра, апелює часто не до цінностей, а більшою мірою до ідентичності, що тим самим надає їй можливість утримувати пострадянські країни в полі свого геополітичного впливу, особливо ті, які відчують себе культурно і соціально пов'язаними з нею. Пострадянський світ (простір) для Дж. Шерра – "...це розділений світ, до якого належать не лише держави, але й різні спільноти, галузеві інтереси і транснаціональні зв'язки – і як до інших частин світу, нерівність багатства і влади"²⁸⁰. Росії притаманна свідомість наддержави, імперська ментальність та прагнення бути своєрідним маятником між Азією і Заходом. Зрештою, ці ознаки створюють когнітивні і культурні перепони для встановлення найбільш бажаних для Росії відносин, пропагованих свого часу слов'янофілами. Колись

²⁷⁹ Киссинджер Г. Дипломатия. С. 748.

²⁸⁰ Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом /пер. с англ. Київ: Заповіт, 2013. С. 14.

СРСР був головним суперником США у сенсі "м'якої сили", нині ж ця ситуація змінилася не на користь Росії²⁸¹.

Західними представниками геополітичної думки аналізувалися різні формати відновлення російського впливу – від повернення радянської моделі та встановлення цілковитого російського контролю над пострадянським простором до формального геополітичного впливу Росії за умов збереження політичної й економічної незалежності пострадянських країн. Уже з 1993 р. дискурс щодо російської держави змістився від її національних інтересів й адекватної зовнішньої політики в бік концепції держави, яка може нести потенційну загрозу Заходу, зокрема сприяти дестабілізації ситуації в Європі. Водночас Росія, на думку західних учених, має стати фактором забезпечення стабільності Євразійського регіону як сфери особливої відповідальності, а не фактором його дестабілізації²⁸².

Старший науковий співробітник Брукінгського інституту (США) Л. Шевцова при розгляді тематики російської політики звертається до нормативістської методології, що передбачає ціннісний підхід як до внутрішніх політичних подій, так і зовнішньої політики. Саме нормативісти зауважують, що в основу міжнародних відносин покладено норми і договори, а не баланс сил та інтересів, як гадають реалісти. Разом із тим, на думку Л. Шевцової, нормативісти вважають, що Росія використовує свою міжнародну політику як інструмент для виживання російської системи персональної влади – передусім В. Путіна та його вузького оточення²⁸³.

Сучасні представники російського стратегічного планування пропонують зміцнювати південний фланг Хартленду, тобто південний сектор периметру російських кордонів як авангард геополітичної експансії на південь, оскільки з геополітичного погляду наяв-

²⁸¹ Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом. С. 8, 17.

²⁸² Sherman P. Defining the national insource: Russian foreign policy and domestic politics. *The Foreign Policy of the Russian Federation*. New York: Houndsmill, 1997. P. 2–27.

²⁸³ Шевцова Л. Как Запад допустил появление В. Путина. URL: <http://nv.ua/opinion/shevcova/kak-zapad-dopustil-pojavlenie-putina-91176.html>.

ність берегових смуг, непідконтрольних Хартленду/Росії становить постійну загрозу скорочення підконтрольних територій²⁸⁴.

Отже, за понад столітній період сформувалися три ключові ідеологічні та теоретико-методологічні напрями: панславізм, євразійство та неоєвразійство, що вплинули на формування геополітичної парадигми сучасної Росії. В основу геостратегії Російської Федерації вибірково покладені ідеї слов'янофільства з метою обґрунтування геополітичних претензій на патрунування України та Білорусі як російських периферій. Водночас РФ, дискутуючи концепт євразійства, висуває прагнення збереження впливу в геостратегічному периметрі всього пострадянського (євразійського) простору. Активно питання російської геостратегії дискутувалося західними науковцями, які також звернули увагу на значимість встановлення контролю над Євразійським регіоном як надважливим геополітичним плацдармом.

1.3. СУЧАСНЕ ГЕОСТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ В РОСІЇ

Стратегічне планування є необхідністю забезпечення успішної зовнішньої політики держави, а також одним із механізмів стратегії її розвитку. Будь-яка держава, яка прагне зайняти гідне місце в системі світопорядку, що формується, змушена займатися геостратегічним плануванням. Адже саме відсутність геополітичних і геостратегічних розробок характерна переважно для відсталих країн, що існують у циклічному часі²⁸⁵. У процесі стратегічного планування формуються прогностні, концептуальні документи: концепції, стратегії, планувальні та розпорядчі документи тощо. Саме концептуальні документи є вираженням системи поглядів влади на зміст й основні напрями зовнішньополітичної діяльності держави, а також шляхи реалізації її геостратегічних інтересів на міжнародній арені²⁸⁶. Національна

²⁸⁴ Савин Л.В. К геополитике. С. 239.

²⁸⁵ Удовик С. Борьба за модерн – 10. Геополитика. URL: <http://hvylyya.net/analytics/geopolitics/borba-za-modern-10-geopolitika.html>.

²⁸⁶ Концепция внешней политики Российской Федерации Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 28 июня 2000 г.

стратегія РФ безпосередньо впливає на формування концепту її зовнішньої політики, військову доктрину, а також на стратегію соціально-економічного розвитку, стратегію розвитку економіки, промисловості, фінансів, регіонів тощо. Скажімо, військова доктрина РФ як один із ключових документів, що має довготермінове значення, є законодавчою, політичною та нормативно-правовою основою для діяльності всієї військової організації держави та її силових інституцій²⁸⁷.

У прийнятому в червні 2014 р. федеральному законі "Про стратегічне планування в Російській Федерації" було визначено власне саму дефініцію стратегічного планування, що розуміється в Росії як "...відносини, які виникають між учасниками стратегічного планування у процесі цілепокладання, прогнозування, планування та програмування соціально-економічного розвитку Російської Федерації..."²⁸⁸. Стратегія національної безпеки Російської Федерації, утверджена від 31 грудня 2015 р., вимагала коригування Концепції зовнішньої політики, прийнятої в лютому 2013 р., а також низки інших документів, що стосувалися стратегічного планування²⁸⁹. Дедалі актуальнішим для Росії стає питання формування комплексу Великої стратегії (*Grand Strategy*), що базується на комплексному врахуванні всіх ресурсних можливостей держави при забезпеченні проектування геополітичного впливу (рис. 1.4)²⁹⁰. Проте в останню чверть століт-

Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002: хрестомат.: в 4 т. / ред.-сост. Т.А. Шаклеина. Москва: МГИМО МИД России, РАМИ, АНО "ИНО-Центр", 2002. Т. IV: Документы. С. 109.

²⁸⁷ Стратегическое прогнозирование и планирование внешней и оборонной политики: в 2 т. / под ред. А.И. Подберезкина / Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России. Москва: МГИМО–Университет, 2015. Т. 1: Теоретическое основы системы анализа, прогноза, и планирования внешней оборонной политики. С. 456.

²⁸⁸ Федеральный закон "О стратегическом планировании в Российской Федерации" от 28 июня 2014 г. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102354386>.

²⁸⁹ Подберезкин А.И. Стратегия национальной безопасности России в XXI веке: аналит. докл. Москва: Изд-во "МГИМО–Университет", 2016. С. 66.

²⁹⁰ Monaghan A. Putin's Russia: Shaping a Grand Strategy? *International Affairs*. 2013. Vol. 89. No 5. P. 1225.

тя в Російській Федерації простежується криза стратегічного планування та ухвалення зовнішньополітичних рішень. Гальмом розвитку планування став принцип одноосібності, оскільки відповідальність за міжнародну діяльність РФ надто централізована/персоніфікована та покладена фактично на одну людину, якою є президент Російської Федерації, що загалом відповідає ст. 80 та 86 Конституції РФ²⁹¹.

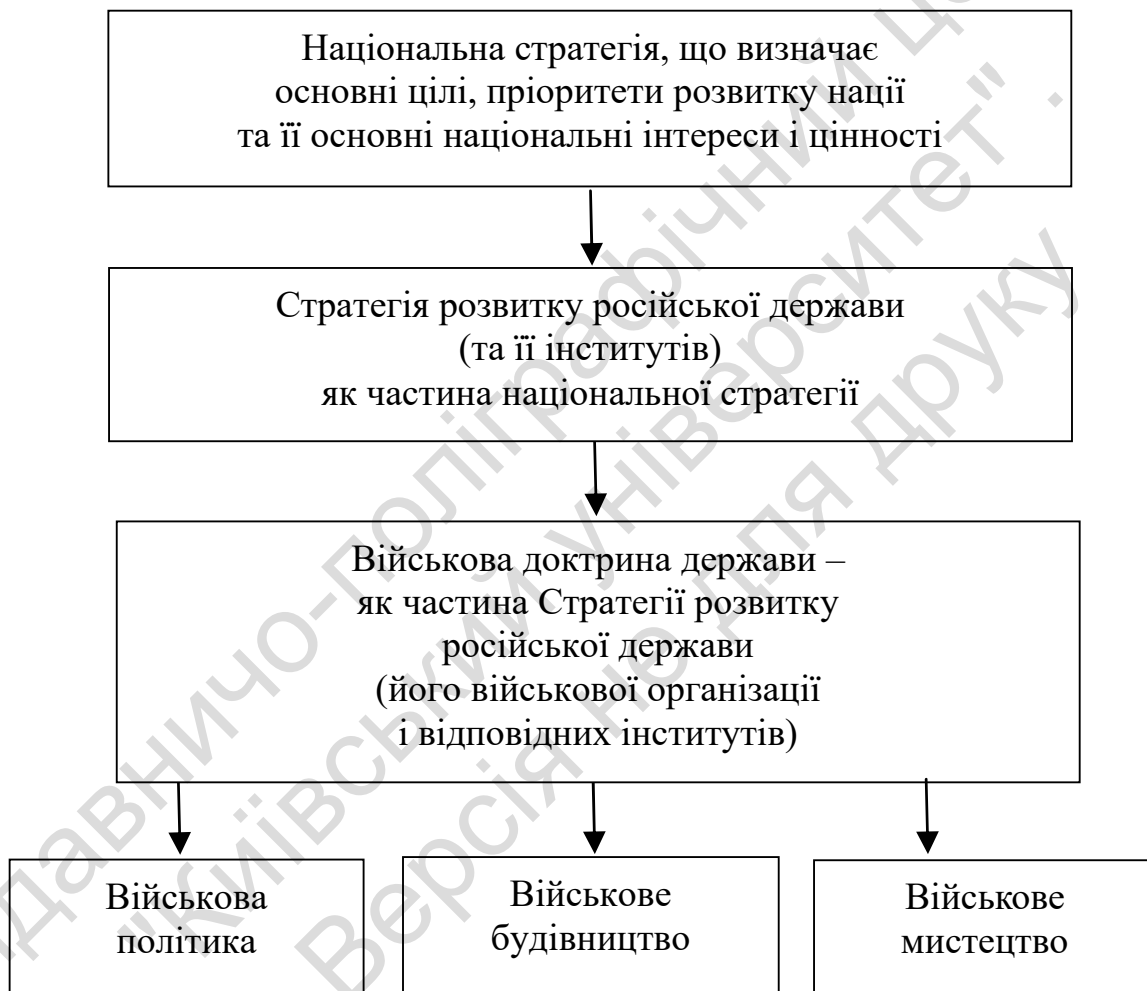

Рис. 1.4. Схема стратегічного планування в сучасній Росії²⁹²

²⁹¹ Конституция Российской Федерации. URL: <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-6.htm>.

²⁹² Стратегическое прогнозирование и планирование внешней и оборонной политики. С. 459.

Перед Росією як національною державою постало завдання входження в систему міжнародних відносин відповідно до ресурсних можливостей. Загалом Росія, відповідно до нової стратегії, прагне зайняти гідне місце в майбутній світ-системі. Представниками політичних і наукових кіл було констатовано, що попри втрату РФ значної частини свого геополітичного ресурсного потенціалу і всупереч її слабким економічним позиціям, держава все ж володіє потужними природними, економічними і військовими можливостями. Саме завдяки останнім Росії вдалося зберегти роль суб'єкта міжнародних відносин, а разом із тим і здатність визначати геополітичну картину світу. Першочерговим завданням, після дезінтеграції пострадянського простору, для РФ став пошук свого місця у новій геополітичній системі, синонімом якої є багатополярний світ. У зв'язку із цим питання оптимізації геостратегії та стратегії зовнішньої політики РФ ставиться в залежність від реалій нового світоустрою. Доповненням до зазначеної тези є констатація того, що зовнішньополітичний розвиток РФ має бути нерозривно поєднаним із пошуком нового вектора політичного і соціально-економічного розвитку²⁹³.

Сучасна Росія намагається вибудувати власну геостратегію впливу переважно в межах двох ключових імперативів – євразійського/пострадянського та глобального. Перший імператив полягає у відновленні та закріпленні власного домінування на пострадянському просторі через його геополітичну реінтеграцію та створення об'єднань на кшталт ЄАЕС, які б у стратегічній перспективі замінили б собою СРСР. Другий геостратегічний імператив полягає у відновленні свого впливу на світовій арені головним чином через створення стратегічних альянсів із державами чи групою держав, одним із головних інтересів яких є побудова багатополярного світу як альтернативи однополюсної гегемонії США. Водночас для РФ обмеженість ресурсного забезпечення її зовнішньої політики розцінюється як загроза її національній безпеці та неможливість належним чином успішно відстоювати власні геостратегічні інтереси²⁹⁴.

²⁹³ Лавальє Ф. Геополитические стратегии современной России. URL: <http://www.proza.ru/2010/06/01/440>.

²⁹⁴ Концепция внешней политики Российской Федерации Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 28 июня 2000 г. С. 120.

Уже до середини 1990-х рр. відбулося перепідпорядкування всіх зовнішньополітичних відомств безпосередньо президенту РФ, що дало можливість відновити зовнішньополітичний механізм майже в попередньому (радянському) вигляді, замінивши при цьому Центральний комітет Компартії СРСР апаратом президента. Президент як лідер, який фактично володіє абсолютною владою, ухвалює рішення з усього спектру питань зовнішньої, оборонної та безпекової політики. У цій системі МЗС РФ має досить обмежені повноваження та виконує суто технічну роботу в ролі сполучної ланки між центральними органами держави Росії та закордонними представництвами. Крім МЗС та його інфраструктурного апарату, участь у зовнішньополітичній діяльності Росії забезпечують понад 40 міністерств і відомств, зокрема такі, як Рада безпеки, Міністерство оборони, Міністерство фінансів, ФСБ, Служба зовнішньої розвідки (СЗР), "Газпром", "Роснафта", "Росатом", які мають свої дипломатичні представництва за кордоном тощо²⁹⁵.

У згаданому законі "Про стратегічне планування в Російській Федерації" передбачалося, що стратегічне планування здійснюється на федеральному рівні, рівні суб'єктів РФ та рівні муніципальних утворень. Власне ж стратегія національної безпеки Росії розробляється Радою безпеки "спільно з іншими учасниками стратегічного планування з урахуванням стратегічного прогнозу РФ на довготерміновий період" і коригується кожні шість років. Також визначено, що головними учасниками стратегічного планування є президент РФ, Федеральні збори РФ та уряд РФ. Усе ж, сучасний російський механізм ухвалення зовнішньополітичних рішень несе на собі відбиток трьох основних факторів: інституційного досвіду СРСР, зменшення ролі інститутів і паралельне заміщення їх персональ-

²⁹⁵ Полтораков О. Геостратегія Росії: у пошуках альтернативного "полюсу сили". URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/geostrategija-rosiji-u-poshukakh-alternativnogo-poljusu>.

ними мережами відносин, підвищення значимості персональної ролі керівництва держави у процесі ухвалення рішень²⁹⁶.

У період правління Б. Єльцина, незважаючи на його бажання ухвалювати рішення одноосібно, свій вплив на зазначений процес здійснювали чисельні інститути, що не входили до ближнього кола президента. Централізація в ухваленні рішень посилилася з обранням президентом РФ В. Путіна, який як виходець із радянських спецслужб багато в чому переніс алгоритм прийняття рішень із радянського КДБ за підтримки силових структур та олігархату – тобто, з опорою на систему особистих зв'язків. Остаточно централізована система ухвалення рішень за В. Путіна склалася у 2004 р., коли з керівництва держави пішли представники попередньої правлячої еліти з оточення Б. Єльцина. Зважаючи на це, певної апаратної рівноваги вдається дотримуватися лише за рахунок свідомо допустимого дублювання функцій, зокрема для гарантії альтернативності каналів отримання інформації, що свідчить про значну бюрократизацію стратегічного планування та фактичну відсутність кореляції між міністерствами та відомствами, що беруть участь у цьому процесі²⁹⁷. Для ефективної національної стратегії Росії важливою є власне процедура підготовки, ухвалення та реалізації документа, де закріплені всі основні її положення. При цьому наголосимо, що у прийнятті доктрини або концепції національної стратегії простежується цілковита відсутність її публічного обговорення. Також часто після ухвалення відповідного документа, який декларує початок реалізації національної стратегії, настає тривалий період її конкретизації²⁹⁸. У Росії зазначена процедура зводиться до простої формули, коли в надрах апарату Радбезу народжується певний проект документа, який приймається президентом РФ й оголошується керівництвом для інших органів влади. Власне ж зовнішньополітичне планування, якщо його розглядати у спрощеному вигляді, відбувається за такою схемою:

²⁹⁶ "О стратегическом планировании в Российской Федерации": Федеральный закон от 28 июня 2014 г. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102354386>.

²⁹⁷ Аверков В. Принятие внешнеполитических решений в России *Международные процессы*. 2012. Т. 10. № 2(29). С. 121.

²⁹⁸ Подберезкин А.И. Стратегия национальной безопасности России в XXI веке. С. 293.

зовнішньополітичні інтереси – зовнішньополітичні ресурси – зовнішньополітичні цілі та завдання. Сучасне зовнішньополітичне планування РФ в обов'язковому порядку має інформаційно-аналітичний супровід ухвалення рішень (рис. 1.5)²⁹⁹.

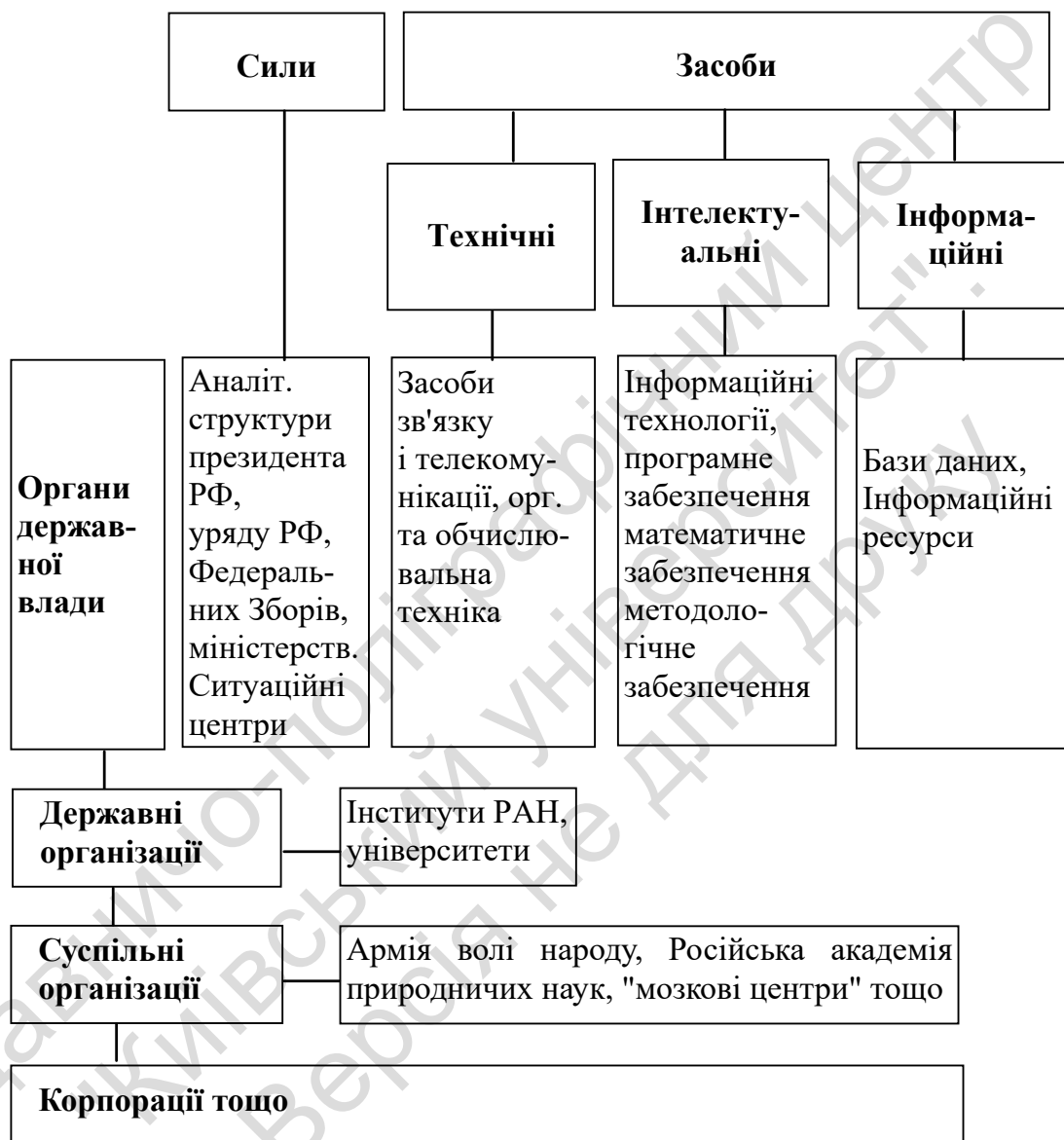

Рис. 1.5. Система інформаційно-аналітичного забезпечення ухвалення рішень в РФ³⁰⁰

²⁹⁹ Картунов С.В. Россия: не сердиться, а сосредоточиться. *Россия в глобальном мире 2000–2011: хрестомат.* : в 6 т. Москва: Аспект пресс, 2012. Т. 1. С. 112.

³⁰⁰ Подберезкин А.И. Стратегия национальной безопасности России в XXI веке. С. 51.

Примітною ознакою російського стратегічного планування є тотальна суперечність між реальним змістом ключових зовнішньополітичних документів (у яких, зокрема, ідеться про дотримання норм міжнародного права, забезпечення стабільної взаємодії на основі принципів рівності невтручання у внутрішні справи та виведення двосторонньої співпраці на справді новий стратегічний рівень взаємної поваги народів, сприяння рівноправному торговельно-економічному співробітництву тощо) та реальним процесом реалізації і забезпечення геостратегічних інтересів РФ³⁰¹.

Загалом же дисонанс між реалізацією стратегії в зовнішній політиці Росії та її плануванням пояснюють тим, що остання більшою мірою не використовує свою писану стратегію у зовнішньополітичній діяльності, а діє переважно тактично залежно від ситуативної кон'юнктури та балансу геополітичних сил на світовій арені. До того ж такий формат дій характеризується відвертою агресивністю. Загалом, навіть російські експерти стверджують, що зовнішня політика Росії не спирається на стратегічне планування щодо забезпечення планування коротко-, середньо- і довготермінових зовнішньополітичних рішень. Владні еліти навіть намагаються обґрунтувати це тим, що в сучасному світі стратегії стали абсолютно неможливими³⁰². Так, на думку керівника Центру військово-стратегічних досліджень Інституту США і Канади РАН В. Сізова: "Нині прогнозування у сфері національної безпеки, як складова частина і форма аналітичної діяльності супровідних структур і самих органів державного управління країни, перебуває на початковій стадії свого становлення. Органи державного управління зазвичай зайняті підготовкою і реалізацією оперативних рішень поточних проблем національної безпеки. Довготермінові прогнози розвитку країни відсутні, середньотермінові мають описовий характер,

³⁰¹ Черненко Е.В. Что написано пером? Концепция внешней политики РФ: переписать нельзя оставить. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Chto-napisano-perom-17437>.

³⁰² Горбулін В. 2017-й: далі буде *Дзеркало тижня*. 2016. 2–9 лип. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/2017-y-dali-bude-cinnisni-resursi-viyni-i-miru-ukrayinskiy-format-.html>.

відсутні сценарії розвитку обставин з опорою на обґрунтовані критерії і показники. Потенціал ситуативних центрів використовують недостатньо, а можливості сучасних технологічних засобів – не повністю"³⁰³.

Отже, Росія упродовж чверті століття так і не виробила концепту чіткого зовнішньополітичного алгоритму, що свідчить про фактичну відсутність в РФ якої-небудь ефективної науково-інформаційної системи підготовки й ухвалення зовнішньополітичних рішень, що збереглася лише в кількох структурах, де спирається на залишки радянської експертної системи, що існувала в МЗС СРСР, ЦК КПРС, Міноборони, Генштабі, а також у КДБ, СРСР та АН СРСР³⁰⁴.

В адміністрації президента РФ сконцентровані найважливіші відомства з підготовки стратегічних рішень і низка інструментів щодо їх реалізації, зокрема: Управління із зовнішньої політики; Управління з міжрегіональних і культурних зв'язків із зарубіжними державами; Управління зі співпраці із країнами СНД, Абхазією і Південною Осетією тощо³⁰⁵. Вагома роль в ухваленні зовнішньополітичних рішень належить Раді Безпеки РФ. Питома вага в ухваленні рішень щодо зовнішньої політики належить уряду РФ, оскільки той має ресурсні важелі впливу. Утім, в останні роки рішення питань безпеки і зовнішньої політики в РФ активніше зміщується до Радбезу, який претендує підмінити собою інші ключові інституції, зокрема й адміністрацію президента. Таким чином, весь механізм ухвалення зовнішньополітичних рішень концентрується в руках Ради Безпеки, адміністрації президента та

³⁰³ Сизов В.Ю. О создании системы долгосрочного прогнозирования угроз национальной безопасности России в интересах принятия решений органами государственного управления в сфере национальной безопасности В.Ю. Сизов. *Общество, власть и аналитика*: сб. ст. и докл. / под ред. А.Н. Каньшина. Москва: МГТУ им. Н.Э. Баумана. 2013. С. 27.

³⁰⁴ Подберезкин А.И. Стратегия национальной безопасности России в XXI веке. С. 51.

³⁰⁵ Аверков В. Принятие внешнеполитических решений в России. *Международные процессы*. 2012. Т. 10. № 2(29). С. 113–114.

частково уряду³⁰⁶. Такі громадські інституції, мозкові центри (*think-tank*) та неурядові організації, як Московський центр Карнегі, Горбачов-фонд, Рада із зовнішньої і оборонної політики, некомерційне партнерство – Російська рада з міжнародних справ, Ізборський клуб, дискусійний клуб "Валдай" покликані:

- сприяти виробленню концепції розвитку Росії, формуванню та реалізації зовнішньополітичної й оборонної стратегії Російської держави;

- реалізації стратегічних концепцій розвитку Росії, її зовнішньої та оборонної політики;

- забезпеченню зв'язку РФ між державою й експертним співтовариством, бізнесом і суспільством у розв'язанні зовнішньополітичних завдань³⁰⁷.

До участі у стратегічному плануванні РФ активно залучають науково-дослідні установи, зокрема такі як Національний дослідницький центр "Курчатовський інститут", а також установи РАН, серед яких Інститут світової економіки та міжнародних відносин ім. Є.М. Примакова, Інститут США і Канади, Інститут загальної історії тощо. Також у Росії існує навіть спеціальна установа Академія геополітичних наук, де, зокрема, розробляють доктрину протистояння світу капіталізму і "традиційних духовних цивілізацій", насамперед православної та ісламській. Зрештою, місія Росії полягає в організації та консолідації всіх духовних цивілізацій Сходу і Півдня для боротьби із Західною цивілізацією – або тим, що іменують "золотим мільярдом"³⁰⁸.

Зрештою, Росія акцентує увагу на програмі розвитку власних інформаційних технологій на базі досягнень у галузі фундаментальної науки. Згадуваний Національний центр управління обо-

³⁰⁶ Їжак О. Спекотне і дощове літо в обложеної фортеці. *Дзеркало тижня*. 2016. 20–26 серп. URL: http://gazeta.dt.ua/international/spekotne-i-doschove-lito-v-oblozheniy-forteci_.html.

³⁰⁷ Совет по внешней и оборонной политике. Официальный сайт. URL: <http://svop.ru/about/>; Российский совет по международным делам. Официальный сайт. URL: <http://russiancouncil.ru/about-us/rsmd>.

³⁰⁸ Ивашов Л.Г. О состоянии национальной безопасности России и первоочередных задачах офицерского корпуса страны. 8 мая 2005 г. URL: http://www.uralpress.ru/politika/show_news.php?id=6869.

роною Росії ("Російський пентагон") призначений для моніторингу загроз національній безпеці у мирний та воєнний час. Окрім цього, зазначений центр діє в системі регіональних ситуаційних центрів держави, покликаний координувати проведення інформаційних операцій, смислових і гібридних війн, які використовує Росія як засіб геополітичного тиску щодо країн пострадянського простору та ЄС з метою впливу на суспільну думку³⁰⁹.

У свою чергу, комітет Ради Федерації з міжнародних справ забезпечує здійснення Радою Федерацій як урядових, так і законодавчих повноважень у сфері законодавчого супроводу зовнішньополітичного курсу РФ і виконання нею міжнародних зобов'язань³¹⁰. Часто очільник держави в ухваленні рішень ставав заручником свого не зовсім компетентного оточення. Прикладом тому є надання *a priori* неправдивої інформації В. Путіну різними експертними групами щодо тотальної підтримки населенням південно-східних регіонів України ідеї створення Новоросії. Отож, уведення в оману інсайдерами формування стратегії зовнішньої політики президента ядерної держави може мати непередбачувані наслідки для глобальної безпеки загалом.

У стратегічному плануванні Росії, зокрема і щодо повернення їй ролі потужної світової держави, чітко простежується його "архаїзація", про що свідчить перманентне звернення до ідей класичної геополітики. Констатовано, що "геостратегія Росії має передбачати два аспекти: консолідацію довкола Росії євразійської геополітичної осі із проривами на окремих напрямках через проміжну геополітичну сферу (*Rimland*) до власне геополітичної сфери морської цивілізації для створення їй у цих сферах загрози та структурного розчленування атлантичного блоку"³¹¹.

³⁰⁹ Что такое "Национальный центр управления обороной России" и зачем он создан. URL: http://interpolit.ru/blog/chto_takoe_nacionalnyj_centrupravlenija_oboronoj_rossii_i_zachem_on_sozdan/2014-11-02-2981.

³¹⁰ Комитет Совета Федераций по международным делам. Официальный сайт. URL: <http://international.council.gov.ru>.

³¹¹ Концепция геополитического развития Российской Федерации на период до 2050 года от 21 мая 2013 г. URL: <http://www.twirpx.com/file/449469>.

Останнім часом у Росії особлива увага відводиться документам, що стосуються та визначають її зовнішню політику. А тому, за словами В. Горбуліна, навіть сама сутність внутрішньої політики підпорядковується Кремлем зовнішнім цілям і завданням³¹². При цьому для Росії зовнішня політика, як відомо, є одним із найважливіших інструментів її поступального розвитку та забезпечення конкурентноздатності у глобалізованому світі³¹³. Росія як правонаступниця СРСР вже у 1990-х рр. ставила собі за завдання відновити колишній політичний вплив, хоча й через відродження її як демократичної та вільної держави. Також у контексті одного із перших документів, який регламентував реалізацію концепції зовнішньої політики РФ, ішлося про участь держави у формуванні нового світопорядку на тлі глобальних викликів і загроз. Тим часом уже в 1992 р. пострадянський простір було визначено як сферу особливих геостратегічних інтересів та виняткового впливу Росії³¹⁴. Цього ж року Рада із зовнішньої і оборонної політики РФ у своїх "серпневих тезах" здійснила напівофіційну атаку на стратегію атлантиської (прозахідної) орієнтації Росії, у тому числі й на МЗС РФ, очолюване А. Козиревим. У стилі сталінського "запаморочення від успіхів" було наголошено на небезпеці такої односторонньої політики Росії та пропонувалося замінити її на пропагування стратегії захисту національних інтересів як великої держави. Останнє означало по суті перехід до імперської парадигми формування та реалізації стратегії зовнішньополітичного курсу Росії³¹⁵.

³¹² Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку. *Дзеркало тижня*. 2016. 27 серп.–2 верес. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-neviznachenist-novogo-svitoporyadku-.html>.

³¹³ Концепция внешней политики Российской Федерации утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.

³¹⁴ Основные положения концепции внешней политики Российской Федерации утверждены Распоряжением Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г. *Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002: хрестомат. : в 4 т. / ред.-сост. Т.А. Шаклеина*. Москва: МГИМО МИД России, РАМИ, АНО "ИНО-Центр", 2002. Т. IV: Документы. С. 19.

³¹⁵ Adomeit H. Russia as a 'Great Power' in World Affairs: Images and Reality. *International Affairs*. 1995. Vol. 71. No 1. P. 66.

Подальша еволюція стратегії зовнішньої політики Росії означала поступову відмову від доктрини американоцентризму та пошук альтернативи фактичній одновекторності. Зміна акцентів у формуванні зовнішньополітичного концепту відбулася із приходом до МЗС РФ Є. Примакова й утвердження неофіційної доктрини "багатополярної альтернативності"³¹⁶.

Поворотним у розвитку Росії став 2000 р. з ухваленням нової Концепції зовнішньої політики й обранням нового президента, яким став В. Путін. Саме тоді Росія остаточно відмовилася від ідей інтеграції в західні інституції. Порівняно з передньою Концепцією 1993 р., у якій превалювали сентенції "зміцнити", "досягнути" в новому документі від 28 червня 2000 р.³¹⁷ з'явилися вирази на кшталт "Росія – активна учасниця міжнародного процесу", а також вона "здійснює вплив на формування нового світоустрою"³¹⁸.

Попри збереження на 2000 р. мирної риторики й акцентів щодо формування "поясу добросусідства по периметру російських кордонів", РФ дедалі активніше намагається просувати тезу "Росія в оточенні ворогів". Відштовхуючись від зазначеного, перманентна войовничість і прагнення до розширення сфери геополітичного впливу стали базисною основою формування та реалізації геостратегії Росії. На тлі конструктивних тез, таких як: "припинення ідеологічної конфронтації", "послідовне подолання спадщини холодної війни" та "деідеологізація міжнародних відносин", що зафіксовані в основоположних документах російської зовнішньої політики, РФ поступово відновлює своє протистояння із Заходом, більшою мірою на пострадянському просторі³¹⁹.

³¹⁶ Примаков Е.М. На горизонте – многополюсный мир. *Международная жизнь*. 1996. № 10. С. 3–13.

³¹⁷ Примітно, що вже в Концепції зовнішньої політики Росії від 1993 р. країни колишнього Варшавського договору були названі не інакше як сферою особливих інтересів.

³¹⁸ Шкапяк О.Н. Концепции внешней политики Российской Федерации 1993, 2000, 2008 годов: сравнит. анализ. URL: <http://articlekz.com/article/7879>.

³¹⁹ Концепция внешней политики Российской Федерации Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.

Як зауважив британський політолог Дж. Шерр – занепокоєність у сусідів тоді викликали три основні цілі, сформовані в Концепції 2000 р., такі як: "спільні зусилля з урегулювання конфліктів у державах учасниках СНД... особливо в боротьбі з міжнародним тероризмом й екстремізмом; серйозний акцент на розвитку економічної співпраці, ураховуючи... спільне раціональне використання природних ресурсів; усебічний захист прав та інтересів російських громадян і співвітчизників за кордоном, популяризація російської мови, збереження та примноження спільного культурного простору тощо"³²⁰.

Чільне місце у плануванні та концептуалізації зовнішньої політики відведено питанням національної безпеки РФ. Так, у Концепції національної безпеки Російської Федерації від 10 січня 2000 р., Військовій доктрині Російської Федерації від 21 квітня 2000 р., Концепції зовнішньої політики Російської Федерації від 15 липня 2008 р., Стратегії національної безпеки Російської Федерації від 12 травня 2009 р. та від 31 грудня 2015 р., Концепції зовнішньої політики Російської Федерації від 12 лютого 2013 р. та інших документах серед нових викликів і загроз національній безпеці Росії окреслено:

- стримування РФ з боку США та їх союзників з метою збереження домінування у світових справах та позбавлення її статусу великої держави;
- послаблення інтеграційних процесів на теренах СНД, а також виникнення та загострення конфліктів біля російських кордонів;
- послаблення політичного, економічного та військового впливу Росії у світі;
- створення однополярної світ-системи;
- розширення інфраструктури НАТО до кордонів Росії;
- розміщення американських систем ПРО у Східній Європі, АТР та на Близькому Сході;
- економічна, демографічна та культурно-релігійна експансія суміжних держав на російську територію;

³²⁰ Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом. С. 55–56.

- протидія інтеграційним процесам і створення осередків нестабільності в Євразійському регіоні;
- співвідношення сил між провідними державами та групами держав;
- фінансово-економічні виклики на тлі накопичення критичних елементів у світовій економіці;
- якісні трансформації в енергетичній сфері, пов'язані з використанням інноваційних технологій видобутку вуглеводнів³²¹;
- міжнародний тероризм, яким "розв'язана відкрита кампанія з метою дестабілізації ситуації в Росії" та неконтрольований трафік зброї і наркотиків;
- поширення зброї масового знищення та засобів її доставки;
- відновлення гонки озброєнь;
- ігнорування інтересів РФ у розв'язанні проблем міжнародної безпеки та протидія становлення її як одного із впливових центрів багатопольярного світу³²²;
- поява новітніх інформаційних озброєнь і комунікаційних технологій, які використовують держави для досягнення своїх геополітичних цілей;
- територіальні претензії до Росії та її союзників;
- мілітаризація навколоземного космічного простору тощо³²³.

³²¹ Концепция национальной безопасности Российской Федерации утверждена Указом Президента Российской Федерации № 24 от 10 января 2000 г. *Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002: хрестомат.: 4 т. /ред.-сост. Т.А. Шаклеина. Москва: МГИМО МИД России, РАМИ, АНО "ИНО-Центр", 2002. Т. 4: Документы. С. 88.*

³²² Военная доктрина Российской Федерации утверждена Указом Президента Российской Федерации от 21 апреля 2000 года. URL: http://www.ng.ru/politics/2000-04-22/5_doktrina.html.

³²³ Концепция национальной безопасности Российской Федерации утверждена Указом Президента Российской Федерации № 24 от 10 января 2000 г. С. 86; Концепция внешней политики Российской Федерации утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.; "О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации": Указ Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 года № 683. URL: <https://rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html>; "О мерах по реализации внешнеполитичес-

Такі загрози та виклики свідчать про чутливість РФ до низки геополітичних трансформацій сучасного світу та передбачають відповідне реагування Росії в разі загрози її стратегічним інтересам. Підтвердженням останнього є те, що в Концепції національної безпеки Росії (2000) територію пострадянських країн РФ було визначено як зону своїх особливих/стратегічних інтересів, у контексті яких стратегічним завданням було формування єдиного економічного простору в межах СНД³²⁴.

Якщо говорити про конкретні механізми планування стратегії безпеки як складової геостратегії, то в новій редакції Військової доктрини РФ від 26 грудня 2014 р. передбачено синтез військової сили з політичними, економічними, інформаційними й іншими невійськовими засобами, які набувають дедалі більшого значення та перевершують військові за своєю ефективністю. У зазначеній доктрині акцент був зроблений саме на прагненні США забезпечити собі ключові глобальні позиції у світі, зокрема й за рахунок інтересів інших учасників міжнародних відносин. Ішлося також і про небезпеку поширення локальних конфліктів у зв'язку з наростанням суперництва між регіональними геополітичними гравцями, що тим самим розглядалося як збільшення загроз національній безпеці Росії. Усе ж, імовірність глобальної війни, зокрема ядерної, у зазначеній доктрині характеризується як мінімальна. З підписанням нової доктрини було окреслено коло держав, які можуть нести потенційну загрозу Росії, до яких зокрема віднесено й пострадянські країни, зміна політичного режиму в яких розцінена як виклик російській безпеці. Розгортання криз, нарощування іноземних військових контингентів, повалення легітимних органів влади в сусідніх із Росією державах, а також проведення воєнних кампаній поряд із її кордонами у Кремлі розцінюють як абсолютну неприйнятність. Водночас НАТО і США вкотре розглядаються як суб'єкти, що

кого курса Российской Федерации" : Указ Президента Российской Федерации № 605 от 7 мая 2012 года. URL: http://rs.gov.ru/sites/default/files/ukaz_o_vneshnepoliticheskom_kurse_0.pdf.

³²⁴ Концепция национальной безопасности Российской Федерации Утверждена Указом Президента Российской Федерации № 24 от 10 января 2000 г.

несуть загрозу стабільності Росії через посилення потенціалу Альянсу та розгортання глобальної системи ПРО, у тому числі й поблизу кордонів із Росією³²⁵.

На відміну від попередніх редакцій Військової доктрини в останній зафіксовано появу нових загроз для РФ, які були випи-сані у змінах до документа та схвалені 19 грудня 2014 р. на опе-ративній нараді Ради безпеки Росії. Зауважимо, що нарада була скликана більшою мірою у зв'язку з подіями в Україні більш ві-домими як "Революція гідності". Загалом зміст доктрини за ре-зультатом зазначеної наради було запропоновано залишити не-змінним, однак деякі "новації" до нової редакції все ж було за-пропоновано внести через появу нових загроз, які найбільше "виявилися в ситуації в Україні і навколо неї, а також у подіях на півночі Африки, у Сирії, Іраку та в Афганістані". Окрім того, знову ж таки, маючи на увазі Україну та політику США, до но-вих загроз безпеці й інтересам Росії віднесено: "використання протестного потенціалу населення, радикальних та екстре-містських організацій, приватних військових компаній". Також особливу увагу відведено поняттю так званого неядерного стримування, що полягає в підтримці на високому рівні бойової го-товності сил загального призначення³²⁶.

Чільне місце в геостратегічному, військовому та міжнародно-політичному сенсі відводиться фактору ядерної зброї. Прагнен-ня В. Путіна відродити певні елементи радянського минулого в зовнішній політиці Росії стурбували США ймовірністю нелега-льного поширення ядерної зброї та ракетних технологій у світі з метою поповнення російського бюджету. Росія активно розгля-дає цей вид зброї як засіб стратегічного стримування "потенцій-них загроз і конфліктів як по периметру кордонів так і в даль-ньому зарубіжжі з урахуванням ризику поширення ЗМЗ та засо-

³²⁵ Военная доктрина Российской Федерации опубликована 30 декабря 2014 года. URL: <http://rg.ru/2014/12/30/dokrina-dok.htm>.

³²⁶ Об итогах оперативного совещания Совета Безопасности Российской Федерации по вопросу "О внесении уточнений в Военную доктрину Российской Федерации" от 20 декабря 2014 г. URL: <http://www.scrf.gov.ru/news/838.html>.

бів її доставки"³²⁷, а також як можливість "гарантованого забезпечення нанесення заданого збитку будь-якому агресору (державі або коаліції держав) за будь-яких умов... РФ має право на застосування ядерної зброї у відповідь на використання проти неї чи її союзників ядерного чи інших видів зброї масового знищення, а також у відповідь на повномасштабну агресію із застосуванням звичайного озброєння..."³²⁸. Остання теза означає повернення до доктрини нанесення Росією превентивного ядерного удару (*first nuclear strike*) по ймовірному супротивнику, від якої СРСР відмовився ще наприкінці 1970-х рр. РФ водночас має неофіційну концепцію "Росіяного протиборства з опорою на ядерне стримування", яке полягає в тому, що, здійснюючи широкомасштабне інформаційне й економічне протиборство, воєнно-силові дії Росія допускає як вимушений крок³²⁹. Зокрема, виступаючи 2 жовтня 2003 р. на нараді вищого командного складу держави у зв'язку з підготовкою Міністерством оборони нової редакції Військової доктрини РФ, тодішній міністр оборони С. Іванов підкреслив: "Якщо НАТО збережеться як військовий альянс із діючою нині військовою наступальною доктриною, то російське військове планування і принципи будівництва російських збройних сил, включаючи їх ядерну складову, будуть адекватно переглянуті"³³⁰.

³²⁷ Основные положения концепции внешней политики Российской Федерации утверждены Распоряжением Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г. *Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002* : хрестомат. : в 4 т. / ред.-сост. Т.А. Шаклеина. Москва: МГИМО МИД России, РАМИ, АНО "ИНО-Центр", 2002. Т. IV: Документы. С. 30.

³²⁸ Концепция национальной безопасности Российской Федерации утверждена Указом Президента Российской Федерации № 24 от 10 января 2000 г. С. 101.

³²⁹ Концепция геополитического развития Российской Федерации на период до 2050 года от 21 мая 2013 г. URL: <http://www.twirpx.com/file/449469>.

³³⁰ Иванов С. Вооруженные силы России и ее геополитические приоритеты. *Россия в глобальной политике*. 2004. № 1. URL: http://www.globalaffairs.ru/number/n_2471.

Як зауважує авторитетне американське видання "The National Interest" – на відміну від СРСР, який зобов'язувався не завдавати превентивного ядерного удару, Росія відмовилася від дотримання таких умов у листопаді 1993 р. Москва ніби, таким чином, забезпечила право на використання свого ядерного арсеналу в будь-якому конфлікті в межах доктрини з парадоксальною назвою "деескалація"³³¹. Напередодні ухвалення нової доктрини розгорнувся дискурс про зміну пункту щодо можливих випадків використання її ядерного потенціалу. Згідно із цими повідомленнями, Росія збиралася "дозволити собі" застосування ядерної зброї не лише у відповідь, а й "у випадку загрози", тобто здійснювати превентивний ядерний удар. Однак з оприлюдненням офіційного тексту доктрини, жодних принципових змін щодо використання ядерних сил до нього внесено не було³³². Усе ж у Військовій доктрині йдеться про те, що РФ залишає за собою право застосування як ядерної, так і звичайних видів зброї у відповідь на агресію не лише проти неї, але і проти її союзників, а також у разі, коли постає загроза власне існуванню держави³³³. Цілком імовірно, що останнє стосується Китаю, який може теоретично претендувати на російські території та, зважаючи на свій колосальний мобілізаційний ресурс, матиме переваги перед Росією у звичайній – неядерній війні. Загалом же, подібні інформаційні маніпуляції певною мірою демонструють російський підхід в оборонній сфері, який нагадує "бряцання зброєю" та створює напружену ситуацію в безпековій сфері.

Ситуацію ускладнює механізм Договорів СНО щодо скорочення стратегічних ядерних озброєнь, який працює надто повільно, оскільки як Росія, так і США досі не скоротили до визначених документами граничних норм свої стратегічні ядерні ар-

³³¹ Majumdar D. Five Russian Nuclear "Weapons" of War the West Should Fear. *The National Interest*. 2015. 31th January. URL: <http://nationalinterest.org/feature/5-russian-nuclear-weapons-war-the-west-should-fear-12159>.

³³² Изменения в военной доктрине России – право на превентивный ядерный удар. URL: <http://www.mk.ru/politics/2014/09/02/izmeneniya-v-voennoy-doktrine-rossii-pravo-na-preventivnyy-yadernyy-udar.html>.

³³³ Военная доктрина Российской Федерации опубликована 30 декабря 2014 года. URL: <http://rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.htm>.

сенали. РФ, як уже йшлося, має програму до подальшого нарощування та модернізації своєї стратегічної ядерної тріади, що несе нові загрози та виклики у сфері глобальної безпеки. Тим паче, у передостанній Концепції зовнішньої політики РФ чітко зазначено, що Росія буде "...діяти на випередження подій, залишаючись готовою до будь-якого варіанту розвитку міжнародних обставин"³³⁴. Значну частину Військової доктрини від 2014 р. присвячено миротворчій діяльності РФ, зокрема її участі в операціях у межах ОДКБ³³⁵, СНД та під егідою ООН. Миротворчі місії Росія розглядає як інструмент забезпечення геополітичного впливу насамперед на країни пострадянського простору³³⁶. Погоджуємося із твердженням українського науковця І. Мельничука, який зазначає, що "...принцип силового невтручання у кризові ситуації поступається своїм місцем принципу активних дій, причому, якщо буде й потрібно, то і силових"³³⁷.

Економічна складова стратегічного планування полягає передусім у розширенні присутності РФ на ринку озброєнь і доступі до світової високотехнологічної продукції, конверсійних технологій, у тому числі через участь Росії в найбільш значимих програмах науково-технічного співробітництва, а також розвиток співпраці із провідними світовими економіками. Примітним є те, що в Концепції зовнішньої політики РФ за 2013 р. з'являється термін "економічна дипломатія"³³⁸. Економічний вимір зовніш-

³³⁴ Концепция внешней политики Российской Федерации Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.

³³⁵ ОДКБ – Организация Договора про коллективную безопасность, який набув чинності в 1994 р. Зазначена організація, до якої входять нині Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія та Таджикистан, покликана на колективній основі сприяти зміцненню миру, міжнародній і регіональній стабільності та безпеці, а також захисту незалежності, територіальної цілісності та суверенітету держав-учасниць.

³³⁶ Военная доктрина Российской Федерации опубликована 30 декабря 2014 года. URL: <http://rg.ru/2014/12/30/dokrina-dok.htm>.

³³⁷ Мельничук І.М. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. С. 94.

³³⁸ Концепция внешней политики Российской Федерации Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.

ньої політики РФ спрямований насамперед на "...сприяння модернізації та диверсифікації російської економіки, а також підвищення частки наукомістких інноваційних та інших пріоритетних галузей у загальноекономічній структурі за рахунок залучення передових зарубіжних науково-технічних знань і технологій, методів господарювання і ведення ділових операцій, а також іноземних інвестицій"³³⁹. Із цією метою Росія планує розвивати відносини насамперед із країнами Західної Європи. Паралельно РФ виступає за набуття статусу ключової транзитної ланки із забезпечення торговельно-економічних зв'язків між Європою та АТР.

Росія зацікавлена в розширенні своєї присутності на ринку сировини й особливо це стосується енергоресурсів. Зважаючи на це, слід виокремити формування енергетичної стратегії РФ, оскільки саме енергоресурси Москва розгадає як один із провідних інструментів забезпечення геополітичного впливу та міжнародної безпеки Російської держави. Саме високі ціни на енергоресурси дали підстави стратегічного розрахунку щодо створення умов для її закріплення серед держав – лідерів світової економіки на основі ефективної участі у світовому розподілі праці та підвищення глобальної конкурентноспроможності національного господарства³⁴⁰. У розробці документів, що визначають енергетичну стратегію РФ, чітко відображено підміну комерційної складової геополітичною. Зрештою зрозуміло, що Росія фактично готова жертвувати економічною вигодою в торгівлі вуглеводнями заради врегулювання "...не лише національних, але і світових проблем"³⁴¹. В "Енергетичній стратегії Росії на період до 2020 р.", ухваленій у 2003 р., Кремль неприховано акцентував увагу на енергоресурсах і потужному паливно-енергетичному комплексі РФ, як чи не головному геополітичному "інструменті

³³⁹ Концепция внешней политики Российской Федерации Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.

³⁴⁰ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. URL: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>.

³⁴¹ Энергетическая стратегия России на период до 2035 года. Основные положения: ред. от 7 февраля 2014 г. URL: <http://www.energsovet.ru/stat835.html>.

здійснення внутрішньої та зовнішньої політики", про що йдеться зокрема в першому пункті зазначеного документа, а також розглядає їх як геостратегічний фактор побудови нової архітектури міжнародної енергетичної безпеки³⁴².

Водночас вищезазначена стратегія була зорієнтована на досягнення лідерства в експорті енергоресурсів – нафти, газу та електроенергії як у східному, так і західному напрямках. До ключових компонентів енергетичної стратегії належать: контроль над енергетичними ресурсами, доступ до ринків, контроль над транспортними шляхами та конкурентне домінування. У досягненні поставлених цілей передбачається використання різних методів ведення конкурентної боротьби – від експорту корупції, непрозорих методів ведення бізнесу, тіньових фінансових трансфертів до використання філософії нестабільності та керованого хаосу. Таким чином, переформатування стратегії енергетичної політики дає можливість Росії створити передумови для відновлення колишнього геополітичного статусу³⁴³.

З ухваленням низки документів стратегічного характеру Росія зафіксувала свої наміри використовувати нафтогазові ресурси як зброю та засіб шантажу, завдяки зміцненню свого статусу на пострадянському та європейському енергетичних ринках. Одними із пріоритетних напрямів енергетичної геополітики РФ є формування єдиної російської енергетичної і енерготранспортної інфраструктури (у т. ч. й у сусідніх регіонах Європи й Азії) та постачання енергоносіїв на світовий ринок, що і зафіксовано в "Енергетичній стратегії Росії на період до 2030 р." Зокрема, у "Стратегії національної безпеки РФ до 2020 р." від 12 травня 2009 р. йшлося про те, що ресурсний потенціал РФ і прагматична політика його використання розширили можливості Росії щодо зміцнення її впливу на світовій арені, до того ж з'явився пункт про можливість

³⁴² Энергетическая стратегия России на период до 2020 года утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 28 августа 2003 г. URL: http://www.cpnt.ru/userfiles/_files_normativ_energосafe_energostrategy.pdf.

³⁴³ Мельничук І. Геостратегічні орієнтири енергетичної політики РФ. *Науковий вісн. Чернівецького ун-ту*. Серія: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. 2012. Вип. 607–609. С. 262, 264.

суперництва за володіння енергетичними ресурсам³⁴⁴. Росія, окрім усього, має стратегічну зацікавленість у диверсифікації своєї присутності на світових ринках, а також диверсифікації видобування та постачання енергоресурсів. Стратегічним вектором диверсифікації постачання енергоресурсів Росією активно розглядають Китай, який може послужити в перспективі заміщенням європейського та євразійського ринків вуглеводнів.

Питання використання "м'якої сили" порушується лише в одній з останніх редакцій Концепції зовнішньої політики РФ. Зокрема, у контексті подій, відомих як "арабська весна", зазначається про "...нелегальне використання "м'якої сили" та уявлень про права людини для забезпечення тиску на суверенні держави, втручання в їхні внутрішні справи і дестабілізацію шляхом маніпуляції суспільною думкою"³⁴⁵. Загалом, "*soft power*" для Росії відіграє роль "комплексного інструменту розв'язання зовнішньополітичних завдань з опорою на інформаційно-комунікаційні, гуманітарні й інші альтернативні класичній дипломатії методи та технології"³⁴⁶.

Тема захисту росіян та статусу російськомовного населення на пострадянському просторі, яке представляє російську діаспору, червоною ниткою проходить через більшість основоположних документів, що юридично та концептуально формують зовнішню політику та політику національної безпеки РФ. Саме російське та російськомовне населення дає підстави до розширення РФ культурної присутності за її межами, також до формування позитивного образу, який би відповідав її геостратегічному статусу, ресурсам та місцю на світовій сцені. Ще одним стратегічним вектором посилення російського "м'якого впливу" є сприяння експорту російських освітніх послуг, розширення обсягів підготовки іноземних фахівців у російських освітніх закладах. Також важливим у стратегії Росії є підтримка розвитку міжнародних контактів у сфері фізичної культури та спорту, між-

³⁴⁴ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г.

³⁴⁵ Концепция внешней политики Российской Федерации Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.

³⁴⁶ Там же.

народних туристичних обмінів, проведення міжнародних виставок, фестивалів, конкурсів мистецтв, гастрольних турне за російською участю, підтримка російської кінопродукції, міжнародної міжконфесійної співпраці Руської православної церкви тощо³⁴⁷.

Зокрема, у Концепції зовнішньої політики РФ останніх двох редакцій акцентовано на підтримці та популяризації російської мови, а також розширенні російськомовного та культурного простору на міжнародній арені. Звертається також увага на те, що багатомільйонна російська діаспора розглядається як засіб зміцнення російської культури за кордоном. Водночас у ролі стратегічного інструменту проектування культурного та гуманітарного впливу російську мову визначено як засіб міжнародного і міжнаціонального спілкування. Із 2008 р. у Концепції зовнішньої політики РФ, окрім культурної дипломатії, було також поставлено питання розвитку публічної дипломатії як нового інструменту російського геополітичного впливу через створення відповідних центрів і культурних представництв за кордоном. Зазначена концепція лише підтверджувала курс багатовекторності як найоптимальніший для Росії зовнішньополітичний курс³⁴⁸.

Особливе місце у стратегії Росії відведено інформаційній складовій. Так, у Військовій доктрині Росії від 5 лютого 2010 р. йшлося про "проведення заздалегідь заходів інформаційного протиборства для досягнення політичних цілей без застосування військової сили, а надалі – в інтересах формування сприятливої реакції міжнародного співтовариства на застосування військової сили"³⁴⁹. Водночас в останній Концепції зовнішньої політики РФ від 2016 р. серед найважливіших своїх пріоритетів Росія акцентує на розвитку ефективних засобів інформаційного впливу на

³⁴⁷ Основные направления политики Российской Федерации в сфере международного культурно-гуманитарного сотрудничества от 10 декабря 2010 г. URL: <http://archive.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255/fd3aa5ccb0c5f96b442579ec004ec849!OpenDocument>.

³⁴⁸ Tsygankov A. Preserving Influence in a Changing World: Russia's Grand Strategy. *Problems of Post-Communism*. Vol. 58. No 1. March/April, 2011. P. 33.

³⁴⁹ Военная доктрина Российской Федерации опубликована 5 февраля 2010 года. URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/461>.

суспільну думку за кордоном та забезпеченні посилення позицій російських ЗМІ у глобальному інформаційному просторі через надання їм необхідної державної підтримки, а також сприянні трансляції російських телеканалів за кордоном³⁵⁰. Попри те, що в документах, які визначають інформаційну політику РФ, жодним чином не йдеться про її участь в інформаційних війнах, а лише про захист інформаційного простору, Росія веде досить агресивну зовнішню інформаційну політику на пострадянському та європейському просторах³⁵¹.

Новим трендом російської геостратегії стала "гібридна війна" або "нелінійна війна", що поєднує два ключові компоненти: інформаційної війни та збройної інтервенції. Власне термін *гібридна війна*, яку можна частково розцінювати як новий вид "м'якого" впливу (гібридну війну інколи іменують як "м'який" тип війни), з'явився в західній політичній думці в середині 2000-х рр. Ураховуючи обмеженість ресурсів та з огляду на геополітичні можливості, Росія дедалі більше робить ставку на невоєнні засоби в забезпеченні досягнення своїх геостратегічних цілей в умовах сучасної геополітичної ситуації (рис. 1.6). Директор Центру військово-політичних досліджень Московського інституту міжнародних відносин А. Подберьозкін визначає "гібридну"/"мережево-центричну війну" як концепцію, орієнтовану на підвищення бойових можливостей перспективних озброєнь за рахунок досягнення інформаційної переваги й інтеграції учасників воєнних дій у єдину мережу шляхом створення єдиного інформаційно-комунікаційного простору. Така війна передбачає, що практично в реальному масштабі часу буде збиратися і перероблятися мак-

³⁵⁰ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 30 ноября 2016 г.). URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248.

³⁵¹ Доктрина информационной безопасности Российской Федерации утверждена Президентом Российской Федерации В. Путиным 9 сентября 2000 г. URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:A_SWQGWRmmkJ:www.scrf.gov.ru/documents/6/5.html+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua.

симально швидко повна інформація, ухвалюватися рішення, які будуть доводитися до окремих ділянок воєнних дій³⁵².

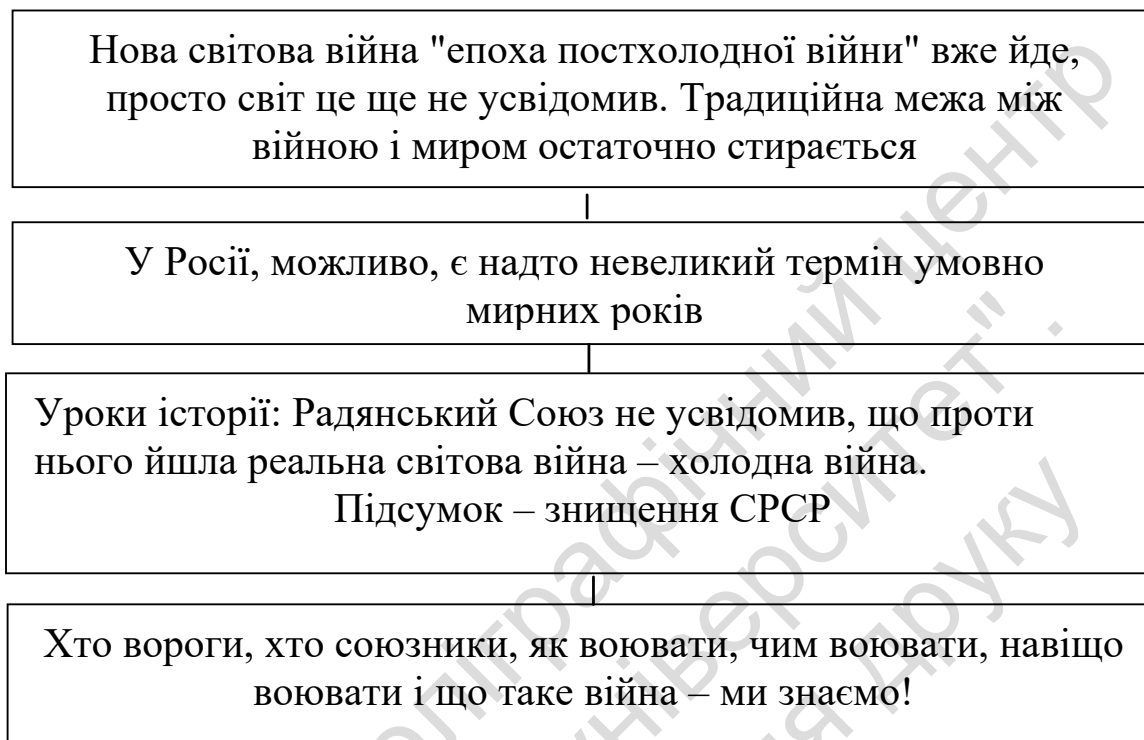

Рис. 1.6. Геополітична ситуація у світі згідно з російською стратегією³⁵³

Військові засоби в "мережево-центричній війні" можуть мати як провідну так і другорядну/підпорядковану роль. Також, окрім традиційних військових заходів (використання регулярних військових підрозділів та озброєнь), зазначений тип війни передбачає здійснення агресії засобами невоєнного характеру, як от:

- політична пропаганда, активна діяльність спецслужб на території іншої держави,

³⁵² Стратегическое прогнозирование и планирование внешней и оборонной политики: в 2 т. / под ред. А.И. Подберезкина / Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России. Москва: МГИМО-Университет, 2015. Т. 1: Теоретическое основы системы анализа, прогноза, и планирования внешней оборонной политики. С. 209.

³⁵³ Подберезкин А.И. Стратегия национальной безопасности России в XXI веке. С. 203.

- дезінформація або маніпуляція інформаційним простором,
- економічний тиск на супротивника тощо.

Важливим пунктом ведення "гібридної війни" є боротьба за душі та розум людей, що проживають зазвичай на території суміжних держав. Типовим прикладом "гібридної війни" є агресія Росії проти України, у якій РФ заперечує свою пряму участь, надаючи допомогу місцевим сепаратистським силам³⁵⁴.

Зокрема, у 2013 р. начальник Генштабу ЗС РФ В. Герасимов у своїй знаковій доповіді "Основні тенденції розвитку форм і способів застосування ЗС, актуальні завдання військової науки з їх вдосконалення" наголошував на переосмисленні форм і способів ведення бойових дій у нових умовах. Чи не головна роль у новітніх війнах належить невійськовим методам тиску на супротивника, зокрема політичному, економічному та гуманітарному³⁵⁵. Проте ключове місце в сучасній ("гібридній", "непрямій", "нелінійній", "багатомірній") війні В. Герасимов відводить інформаційному протистоянню як наскрізній діяльності на всіх етапах конфлікту, що відкриває широкі асиметричні можливості щодо зниження військового потенціалу супротивника. Однією із ключових складових цієї стратегії є інформаційна блокада супротивника, розбудова внутрішньої опозиції та зростання інформаційного впливу на об'єкт нападу³⁵⁶.

Важливим завданням для Росії є створення розгорнутої системи військово-космічної оборони й активне використання безпілотних систем в умовах ведення сучасного бою. Важливий складник російської геостратегії – концепція "трьох кварталів", суть якої зводиться до того, що сучасний військовий має бути готовим: в одному кварталі – вести загальновійськовий бій, у другому – здійснювати поліцейські функції, у третьому – вико-

³⁵⁴ Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається. *Дзеркало тижня*. 2016. 25 берез.-1 квіт. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-vse-tilki-pochinayetsya-.html>.

³⁵⁵ Герасимов В. Ценность науки в предвидении. URL: <http://www.vpk-news.ru/articles/14632>.

³⁵⁶ Горбулін В. "Гібридна війна" як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу.

нувати гуманітарні місії³⁵⁷. Також досить нестандартною є стратегія створення приватних армій і способів ведення сучасної війни, у якій держава фактично втрачає монополію на ведення війни та насильство. Механізм такої війни забезпечується зазвичай різними недержавними компаніями та реалізується через використання нерегулярних (неконвенційних) військових формувань – бойовиків, найманців, бандформувань, терористів і груп місцевого населення ("ополченців"). Приміром, не припиняється потік добровольців на український Донбас, який коригують недержавні структури – так звані приватні військові компанії Росії з метою "захисту" там росіян. Також є інформація, що звільнення сирійського міста Пальміри урядовими військами в березні 2016 р. відбувалася за участі російської приватної військової компанії Вагнера³⁵⁸.

Інакше кажучи, у воєнних компаніях подібного типу беруть участь не військові контрактної чи строкової служби, а особи на добровільних засадах, що можна кваліфікувати як складову "гібридної війни" Росії. З огляду на аналіз основних аспектів і механізмів російської геостратегії важливим завданням є простежити й основні геостратегічні вектори зовнішньої політики РФ. На думку українських учених основними векторами російської геостратегії можна вважати: євразійський, європейський та азіатсько-тихоокеанський³⁵⁹.

Окремо слід зосередитися на конкретних напрямках російської геостратегії. Пріоритетним у російському геостратегічному плануванні є, як відомо, пострадянський вектор. Насамперед зауважимо, що впродовж останньої чверті століття Росія намагається реінтегрувати пострадянський простір через реалізацію таких геополітичних проєктів, як СНД, ЄАЕС, СДРБ, ОДКБ тощо, а тому підтримка інтеграційних процесів, протекторованих Росією

³⁵⁷ Krulak C. The Three Block War: Fighting in Urban Areas. *Vital Speeches of the Day*. 1997. Vol. 64. Issue. 5. P. 139–141.

³⁵⁸ Бабченко А. Це, безумовно, війна Росії проти України. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/27847791.html>.

³⁵⁹ Гольцов А.Г. Імперська геостратегія Російської Федерації у світі: основні напрями та засоби реалізації. *Наукові праці МАУП*. 2014. Вип. 42 (3). С. 15.

в зазначеному регіоні є архіважливим завданням для Кремля. Уперше питання вибірково-обмежувального характеру інтеграційних процесів у Євроатлантичному регіоні було порушено в Концепції зовнішньої політики РФ від червня 2000 р. в контексті неприйнятності "приниження ролі суверенної держави як основоположного елемента міжнародних відносин"³⁶⁰. План так званої "різношвидкісної" інтеграції пострадянських країн був запропонований уже в Концепції зовнішньої політики РФ за 1992 р. Реалізація власних інтеграційних проектів була важливою для країни в тому сенсі, що "...Росія опинилася в певній ізоляції від інтеграційних процесів, що відбуваються в АТР", а тому останнє стало неприйнятним для РФ як найбільшої євразійської держави, що має геостратегічні інтереси в Європі, Близькому Сході, Центральній і Південній Азії та АТР³⁶¹.

Згодом поряд із пострадянськими країнами зовнішньополітичними пріоритетами стали невизнані республіки Абхазія та Південна Осетія, які "...межують із державами – учасницями СНД"³⁶². Інакше кажучи, у документах із геостратегічного планування офіційно йдеться про сприяння Росією становленню невизнаних республік як "сучасних демократичних держав"³⁶³. В інтеграційних проектах, що набувають дедалі більшої значимості у світовій економіці та безпеці, пріоритетність надається ЄАЕС як новому етапу інтеграції на євразійському просторі щодо сприяння стабільності розвитку, кооперації та підвищення конкурентоздатності економік пострадянських держав. Зазна-

³⁶⁰ Концепция внешней политики Российской Федерации Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 28 июня 2000 г. С. 120.

³⁶¹ Концепция национальной безопасности Российской Федерации утверждена Указом Президента Российской Федерации от 17 декабря 1997 г. *Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002*: хрестомат.: в 4 т. /ред.-сост. Т.А. Шаклеина. Москва: МГИМО МИД России, РАМИ, АНО "ИНО-Центр", 2002. Т. IV: Документы. С. 56.

³⁶² "О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации": Указ Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 года № 683. URL: <https://rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html>.

³⁶³ Там же.

чене об'єднання, двері якого "відкриті для інших держав", покликане стати ефективною об'єднавчою ланкою між Європою та АТР³⁶⁴. РФ вбачає себе повноправною учасницею формування нового світопорядку власне через утвердження континентальної багатополюсної моделі світоустрою, про що, зокрема, ідеться у проекті Концепції стратегічного розвитку до 2050 р. У такому разі саме створення євразійського континентального союзу на противагу атлантичному стало би підставою для унеможливлення мондіалізму як напряму подальшого цивілізаційного розвитку³⁶⁵. ШОС Росія розглядає як інструмент зміцнення економічної співпраці із країнами ЦА та країнами – спостерігачами цієї організації³⁶⁶. Зрештою, ОДКБ служить РФ як головний міжнародний інструмент, покликаний протистояти регіональним викликам і загрозам військово-політичного та військово-стратегічного характеру³⁶⁷. Паралельно акцентується на перетворенні ОДКБ в монопольний засіб підтримки стабільності та забезпечення безпеки на просторі СНД, а також трансформації безпекової організації у "...стрижневий інститут забезпечення безпеки в зоні її відповідальності"³⁶⁸. Загалом же, у довготерміновій перспективі

³⁶⁴ Концепция внешней политики Российской Федерации Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.

³⁶⁵ Концепция геополитический развития Российской Федерации на период до 2050 года от 21 мая 2013 г.

³⁶⁶ ШОС – Шанхайська організація співробітництва, створена у 2001 р. Нині до організації входять Казахстан, Киргизстан, Китай, Росія, Таджикистан та Узбекистан. Також із червня 2017 р. повноправними членами ШОС стали Індія та Пакистан. Організація не є військовим блоком на кшталт НАТО, а її головними завданнями стало зміцнення стабільності та безпеки на широкому просторі, що об'єднує держави-учасниці, а також боротьба з тероризмом, сепаратизмом, екстремізмом і наркотрафіком. Також ШОС покликана сприяти економічній співпраці, енергетичному партнерству та культурній взаємодії і координації політики РФ та США в ЦАР.

³⁶⁷ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г.

³⁶⁸ Концепция внешней политики Российской Федерации Утверждена Президентом Российской Федерации Д.А. Медведевым 15 июля 2008 г.

РФ планує реалізувати ідею формування спільного економічного, інформаційного й оборонного простору з інтеграцією в майбутньому в єдиний правовий простір³⁶⁹.

Західний геостратегічний вектор РФ представлений геополітичними інтересами в контексті відносин із США та ЄС. У відносинах із ЄС першочерговим для РФ було налагодження та розвиток зв'язків із провідними, основоутворюючими країнами ЄС – Німеччиною, Францією та Великою Британією. Також актуальним для Росії залишається створення єдиного енергетичного комплексу Європи. Ще одна стратегічна мета РФ полягає у формуванні єдиного економічного і людського простору від Атлантичного до Тихого океану. Ключовим акцентом також тривалий час була підготовка угоди з ЄС про стратегічне партнерство³⁷⁰. Геостратегічні амбіції Росії полягають у принциповій зміні існуючої європейської структури безпеки з метою ізоляції або ж кардинального зниження впливу НАТО, а також зменшення ролі США в забезпеченні європейської безпеки. Загалом же, в основоположних документах ідеться про амбіції щодо перетворення Росії на світову державу, діяльність якої як і Сполучених Штатів буде спрямована на підтримку стратегічної стабільності і взаємовигідних стосунків в умовах потенційного багатопольярного світу³⁷¹.

Росія домагається стратегічного партнерства із США, заснованого на рівноправній участі в контексті спільного врегулювання міжнародних конфліктів і розв'язання проблем безпеки та стратегічної стабільності, зокрема шляхом встановлення контролю над зброєю масового знищення, її подальшого скорочення та непоширення, а також розширення співпраці у сфері боротьби з тероризмом. Водночас ідеться про відкидання Росією глобалізації/вестернізації в контексті несприйняття західних цінностей

³⁶⁹ Концепция геополитический развития Российской Федерации на период до 2050 года от 21 мая 2013 г.

³⁷⁰ "О мерах по реализации внешнеполитического курса Российской Федерации": Указ Президента Российской Федерации № 605 от 7 мая 2012 года. URL: http://rs.gov.ru/sites/default/files/ukaz_o_vneshnepoliticheskom_kurse_0.pdf.

³⁷¹ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г.

і захисту культурної самобутності більшістю держав і народів³⁷². У згаданому проекті Концепції геополітичного розвитку РФ до 2050 р. акцентовано, що західна цивілізація і насамперед США є головним джерелом геополітичної загрози для Росії, так як вважають у Москві поборники однополярного світу. Також США та Британія є для Кремля уособленням морської цивілізації, тоді як Росія – центр цивілізації континентальної через її географічне розташування як геополітичної ланки між Європою та Азією. Зважаючи на це, Росія в низці стратегічних ситуацій керується постулатами класичної геополітики, згідно з якими, як ми знаємо, – держави, що уособлюють морську та сухопутну стихію, є одвічними антагоністами³⁷³.

У новій редакції Стратегії національної безпеки РФ від 31 грудня 2015 р. йдеться про те, що ведення РФ незалежної зовнішньої політики спрямовано на протидію США та їхнім союзникам, які таким чином прагнуть зберегти своє домінування у світових справах, у тому числі й за рахунок реалізації стратегії стримування Російської Федерації, позбавляючи її таким чином права відігравати одну із ключових ролей на міжнародній арені. Захід, як зазначається в документі, намагається створити осередки нестабільності в Євразійському регіоні, зокрема шляхом усунення легітимних політичних режимів. Таке трактування покликане забезпечити РФ завуальованість її дій. Загалом же, документ визначає алгоритм перетворення Росії на світову державу, що є для неї ключовим національним і геостратегічним інтересом³⁷⁴.

Ще один геостратегічний вектор Росії передбачає посилення позицій та інтересів на Близькому та Середньому Сході, оскільки зазначений регіон, у свою чергу, має етноконфесійний резонанс геополітичного впливу на Кавказі та в ЦА. Близький Схід також важливий для Росії в енергетичному контексті, оскільки

³⁷² Концепция внешней политики Российской Федерации утверждена Президентом Российской Федерации Д.А. Медведевым 15 июля 2008 г.

³⁷³ Концепция геополитического развития Российской Федерации на период до 2050 года от 21 мая 2013 г.

³⁷⁴ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/40391/page/1>.

регіон є конкурентом у постачанні енергоресурсів на європейський ринок. З огляду на це Росія намагається відігравати роль геополітичного стабілізатора та балансира на Близькому Сході, а також у сусідніх регіонах. Крім того, РФ прагне формувати стратегію постійної участі в ролі "модератора" кризової ситуації в Перській затоці, позиціонуючи себе посередником урегулювання арабо-ізраїльського конфлікту та виступаючи за створення Палестинської держави і її мирного співіснування з Ізраїлем. Втручання РФ у сирійський конфлікт є переслідуванням цілей щодо контролю видобування та транзиту енергоресурсів. Власне, втручання Росії в сирійський конфлікт підтверджує її стратегію – змусити інші потужні країни рахуватися з РФ як великою державою із глобальними інтересами й амбіціями. Туреччина та Ізраїль важливі для Росії у сенсі підтримки торговельно-економічного і технологічного діалогу³⁷⁵. При всьому окремим пунктом у новій редакції Концепції зовнішньої політики РФ від 30 листопада 2016 р. виокремлено сирійську кризу, у якій Росія "...підтримує політичне врегулювання ситуації"³⁷⁶.

Провокуючи кризи та беручи безпосередню участь у регіональних конфліктах, Росія домагається загального визнання ролі вагомого міжнародного гравця поряд з іншими геополітичними центрами. Так, у тезах робочої групи Ради із зовнішньої та оборонної політики щодо формування стратегії зовнішньої політики РФ до 2020-х рр. зауважено, що "Активна політика на Близькому Сході, довкола Сирії разом із твердим курсом у європейській українській кризі зміцнили позиції Росії як однієї із провідних держав"³⁷⁷. З тим, щоб компенсувати слабкість економічних

³⁷⁵ СМІ Австрії: Путин – геополитический пират. Обзор публикаций о России, 26 мая – 1 июня 2016 года. URL: http://inosmi.ru/overview/20160601/236730641.html?utm_source=vk1.

³⁷⁶ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В.Путиным 30 ноября 2016 г.). URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248.

³⁷⁷ Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов от 23 мая 2016 года. URL: http://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/%D1%82%D0%B5% D0%B7% D0%B8%D1%81%D1%8B_23%D0%BC%D0%B0%D1%8F_sm.pdf.

компонентів та збільшити глобальну сукупну силу, Росія надалі планує "використовувати конкурентні переваги – відновлену і модернізовану військову потужність..."³⁷⁸. Загалом же, зовнішня політика покликана компенсувати недоліки внутрішньої, а саме економічного спаду, який продовжується в Росії упродовж кількох останніх років.

РФ має стратегічне прагнення виходу до внутрішніх сфер морської цивілізації в Індійському океані, спираючись на стратегічну орієнтацію щодо Іраку, Ірану та власне Індії. Завдяки останньому Росія планує у віддаленій перспективі здійснювати геополітичний рух у напрямку Південно-Східної Азії та Африки з тим, щоби знизити таким чином тиск на її союзників³⁷⁹.

Стратегія зовнішньої політики Росії у ключі українських подій дедалі більше переорієнтовується із Заходу на Схід. Співпраця РФ із Китаєм стала своєрідним фактором стратегічного зсуву російської геостратегічної парадигми у бік Сходу/Азії. Більше того, на тлі посилення західного зовнішньополітичного вектора Китаю, Росія має намір робити ставку на заміщення європейської геополітичної орієнтації євразійською – шляхом "руху від Великої Європи, яка не відбулася, до Великої Євразії"³⁸⁰.

Однією з важливих складових нової російської геостратегії на шляху становлення Росії як ядра континентальної євразійської осі є намагання заручитися підтримкою бажаних союзників із впливових світових (глобальних) та регіональних геополітичних гравців. Важливим вектором такої стратегії є розвиток дружніх відносин насамперед із Китаєм та Індією, що стало одним із завдань східного геостратегічного вектора Росії³⁸¹. Водночас

³⁷⁸ Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов от 23 мая 2016 года.

³⁷⁹ Концепция геополитического развития Российской Федерации на период до 2050 года от 21 мая 2013 г.

³⁸⁰ Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов от 23 мая 2016 года.

³⁸¹ Концепция национальной безопасности Российской Федерации Утверждена Указом Президента Российской Федерации № 24 от 10 января 2000 г. С. 128.

центральним пунктом нової доктрини стало започаткування імперативу перетворення Росії на один із впливових центрів сучасного світу поряд із Китаєм та Індією. В основоположних документах констатовано, що збіг інтересів Росії та Китаю з приводу ключових питань світової політики є однією з базових опор регіональної та глобальної стабільності, а також те, що Росія буде нарощувати стратегічне партнерство із цією державою у всіх сферах на основі дотичності принципів підходів до ключових питань світової політики³⁸². Утім, Росія вбачає в КНР і геополітичного конкурента, який зберігає динаміку свого економічного розвитку на відміну від Росії. Особливе занепокоєння для РФ викликає китайська "м'яка сила", що активно конкурує з російською "soft power" у ЦАР³⁸³.

В основоположних документах щодо зовнішньої політики РФ зокрема зафіксовано, що вісь "Росія – Індія" є для РФ своєрідним стратегічним проектом протидії американській стратегії стримування Москви³⁸⁴. Такі стосунки покликані у перспективі перетворитися із суто торговельно-економічних на стратегічне партнерство. Індія як і весь Південноазіатський регіон важливі для Росії ще і в тому сенсі, що окремі країни, такі як Афганістан, спричиняють безпековий вплив на пост-радянські центральноазіатські країни – у зазначеному випадку на Таджикистан. Ще однією підставою для формування союзницьких відносин у межах тристороннього формату "Москва – Пекін – Делі" є перетин їхніх стратегій у точці несприйняття гегемонізму вестернізації на чолі із США та багатьох ключових питань забезпечення міжнародної стабільності та безпеки. Загалом же аналіз геостратегії РФ дає підстави стверджувати, що всі держави, які розділяють ідею континенталіза-

³⁸² Концепция внешней политики Российской Федерации Утверждена Президентом Российской Федерации Д.А. Медведевым 15 июля 2008 г.

³⁸³ Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов от 23 мая 2016 года.

³⁸⁴ Концепция геополитического развития Российской Федерации на период до 2050 года от 21 мая 2013 г.

му та багатопольярного світоустрою, є її реальними та потенційними союзниками³⁸⁵.

У контексті східного геостратегічного вектора РФ особливе місце відводить неформальному клубу БРІКС, розглядаючи його як платформу для створення блоку держав антизахідного спрямування та альтернативи євроатлантичної цивілізації. Також Росія вбачає у БРІКС організацію, покликану "відіграти важливу роль у формуванні технологічних альянсів, здатних зміцнити технологічний суверенітет країн, що до них входять"³⁸⁶. З огляду на такий контекст, Росія буде свої партнерські, стратегічні та добросусідські стосунки з Китаєм як у межах БРІКС, ШОС, АТЕС, так і поза межами зазначених організацій. Цікавими для російської економічної та безпекової співпраці є країни АСЕАН як одні з найдинамічніших економік Азії.

Росія також може бути зацікавлена у створенні геостратегічної трансконтинентальної осі "Берлін – Москва – Пекін" на противагу США, яка збігається з теоретичними імперативами євразійства зі створення трансрегіонального сухопутного блоку, у якому також могло би знайти місце Франції та Туреччині. Зважаючи на це, в експертних і журналістських колах фігурує також проект "Париж – Берлін – Москва". Він почав обговорюватися експертами після виходу РФ із кризи на початку 2000-х рр. та за умов збільшення обсягу торговельного обігу між Німеччиною, Росією та Китаєм. Теоретично таке об'єднання означало б союз інноваційних технологій (Німеччина), природних ресурсів (Росія) та людських ресурсів як дешевої робочої сили (Китай), а також освоєння нових ринків, що є важливим як для Німеччини, так і Китаю³⁸⁷. Паралельно Росія має неофіційний проект синхронного зближення з Німеччиною та Японією задля формування великої євразійської геостратегічної осі "Берлін –

³⁸⁵ Концепция геополитического развития Российской Федерации на период до 2050 года от 21 мая 2013 г.

³⁸⁶ Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов от 23 мая 2016 года.

³⁸⁷ Эскобар: ось Берлин – Москва – Пекин спасет немецкую экономику. URL: <http://vostexpress.org/eskobars-os-berlin-moskva-pekin-spaset-nemetskuuyu-ekonomiku>.

Москва – Токіо"³⁸⁸. Утім, такі трансконтинентальні проекти не були озвучені жодним офіційним представником зазначених держав, а тому існують лише на рівні дискурсів окремих експертів та не можуть відігравати роль гео- чи зовнішньополітичної стратегії Росії. До того ж, наростання кризи у відносинах РФ із Німеччиною, Францією та Японією через українське питання абсолютно не надає підстав для обговорення такого мегаблоку навіть в осяжній перспективі. Одним із головних аспектів як російсько-китайського партнерства, так і співпраці в межах усього АТР є сприяння соціально-економічному розвитку російського Східного Сибіру та Далекого Сходу.

Стратегія стосунків із Японією в основоположних документах зовнішньої політики РФ представлена досить скупко. Наголошується зазвичай на динаміці розвитку стійких і добросусідських багатопланових відносин, які б відповідали національним інтересам обох сторін. Наріжним каменем двосторонніх відносин, як відомо, є питання приналежності Курильських о-вів, переданих СРСР за підсумками Другої світової війни, які згодом успадкувала Росія. Для Росії ці території перетворилися на проблему Північних територій. Було виокремлено проблему політико-дипломатичного врегулювання ситуації довкола іранської та корейської ядерних програм у межах денуклеаризації цих країн. Також РФ має власну стратегію щодо участі у врегулюванні корейської проблеми в контексті налагодження відносин між КНДР та РК³⁸⁹.

Росія має свої геостратегічні інтереси в Африці та Латино-Карибській Америці, а відносини з державами цього регіону Москва прагне будувати на основі взаємної вигоди. Останні головню стосуються політичного діалогу щодо просування взаємовигідних торговельно-економічних взаємин, врегулювання і запобігання регіональним конфліктам, а також посильній протидії утвердженню ісламських цінностей. Щодо економічних інтересів РФ в Африці, то тут превалюють питання координації дій в

³⁸⁸ Концепция геополитического развития Российской Федерации на период до 2050 года от 21 мая 2013 г.

³⁸⁹ Концепция внешней политики Российской Федерации Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.; Стратегия национальной безопасности Российской Федерации Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 г.

енергетичній сфері, а також зацікавленість щодо участі у видобутку й імпорту кольорових металів, експорту оборонної продукції та експорту послуг, особливо у сфері охорони здоров'я³⁹⁰.

РФ активно виступає проти зміни режимів в африканських та латиноамериканських країнах з ініціативи США, розцінюючи це не інакше як продовження "кольорових" революцій. В інтересах РФ є також обережна підтримка антиамериканських настроїв у Південній і Центральній Америці. Росія відводить стратегічне місце співпраці із Бразилією як членом БРІКС та країні, що претендує на геополітичний центр багатопольярного світу, а також такими потужними державами регіону як Аргентина та Мексика. Також РФ прагне відновити зв'язки з державами Латино-Карибського регіону: Венесуелою, Кубою, Нікарагуа – з більшістю яких мав у свій час тісні стосунки СРСР. Основний наголос у співпраці із зазначеними країнами зроблено на закріпленні російських компаній у таких секторах економіки, як енергетика, зв'язок і транспорт³⁹¹.

Росія відкрито педалює свої претензії на лідерські позиції та присутність в Арктиці через створення там системи військових баз і розширення присутності військово-морського флоту, який є одним з інструментів зовнішньої політики Росії. Арктичний простір розглядається РФ як об'єкт її енергетичних інтересів щодо потенційного видобування нафти та газу в цьому регіоні. Паралельно йдеться про перспективне юридичне закріплення зовнішнього кордону континентального шельфу РФ у Північному Льодовитому океані. Із цією метою РФ намагатиметься активізувати морську діяльність на архіпелагах Шпіцберген, Земля Франца Йосифа, Нова Земля та о. Врангеля³⁹². У лютому 2013 р. було прийнято

³⁹⁰ Маслов А. Что нужно России в Африке. *Стратегия России*. 2007. № 3. URL: http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=show-full&id=1175072204&archive=1175072874&st.

³⁹¹ Концепция внешней политики Российской Федерации утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.

³⁹² Russia's Plans for Arctic Supremacy. *Stratfor global intelligence*. 2015. 16th January. URL: <https://www.stratfor.com/analysis/russias-plans-arctic-supremacy#axzz3PMtY6OsF>.

Арктичну стратегію Росії до 2020 р., що передбачає також підтримку військової безпеки як складової захисту державного кордону РФ шляхом підтримки достатнього рівня боєготовності російських військ, дислокованих в арктичній зоні³⁹³. Дотичним пунктом арктичної стратегії Росії є забезпечення навігації через використання Північного морського шляху, вирішальна роль у чому покладається саме на Північний флот. Зокрема, у Морській доктрині РФ ВМФ Росії розглядається як силова основа розв'язання завдань національної морської політики. Крім того, останній служить захисту стратегічних інтересів РФ та її союзників у Світовому океані за допомогою військових методів, забезпечує військово-морську присутність Росії, а також "демонстрацію прапора та військової сили у Світовому океані"³⁹⁴.

Здійснений аналіз надає підстави стверджувати про те, що навіть ті офіційні геостратегічні цілі, які зафіксовані в основоположних документах щодо зовнішньої політики та безпеки є нездійсненними, з огляду на наявні ресурси, якими володіє РФ. Загалом така стратегія Росії, за словами О. Шаповалової, є радше "...опором периферізації, який, окрім нетривалого початкового бажання увійти до світового центру на повноправних засадах, виражається у прагненні домогтися визначення власних статусних характеристик, отримати доступ до функціональних мереж і ресурсів, але при цьому зберегти внутрішню та зовнішню автономність"³⁹⁵.

Отже, стратегічне планування Росії переживає системну кризу, а надмірна централізація прийняття рішень зовсім не сприяє його оптимізації, оскільки центр ухвалення рішень нині в РФ

³⁹³ Стратегия развития арктической зоны Российской Федерации и обеспечения национальной безопасности на период до 2020 года от 20 февраля 2013 года. URL: https://mines.gov-murman.ru/upload/iblock/b36/strategy_azrf.pdf.

³⁹⁴ Морская доктрина Российской Федерации. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/50060>.

³⁹⁵ Шаповалова О.І. Структурні параметри постбіполярної системи міжнародних відносин. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2014. Вип. 119. С. 39.

зосереджено фактично на одній особі. Офіційні основоположні документи, що забезпечують реалізацію зовнішньої політики й підтримки безпеки Росії відображають її геостратегічні інтереси та їх відстоювання в контексті основних зовнішньополітичних векторів у напрямку пострадянського простору, Близького Сходу, таких потужних країн як Китай та Індія, а також у напрямку Африки, Латинської Америки та Арктики. Тож, можемо стверджувати, що РФ має алгоритм забезпечення дворівневої геостратегії – на глобальному та на регіональному рівнях.

* * *

Резюмуючи викладене, зазначимо, що геополітика трактується як наука (окрема галузь) з міжнародних відносин і зовнішньої політики, а також постає в ролі методологічного та емпіричного аналізу поведінки держав у межах конкретного географічного простору. Геополітичний аналіз підтверджує, що діяльність держави визначають: географічне середовище, клімат і наявні природні, економічні та демографічні ресурси, завдяки яким вона здатна проектувати вплив на інших учасників міжнародного життя. Інакше кажучи, існує тісний взаємозв'язок політичних подій і географічного простору, у межах якого вони перебігають. Геополітика від моменту свого виникнення зазнала кардинальної трансформації. Зокрема, у класичному розумінні геополітика – це насамперед боротьба за контроль над територією та ресурсами. Геополітика тут бачиться як своєрідний фундаментальний дуалізм і стосується двох ключових аспектів – морської потуги та континентальної сили; протистояння моря та суші, Римленду та Хартленду, таласократії і телурократії. У посткласичному трактуванні геополітику розуміють передусім як дискурс просторової поведінки держави, урахуваючи проблеми боротьби суспільства й особистості за свободу. Критична геополітика розуміє географію в міжнародній політиці як соціальний конструкт ідентичності та відмінності культур. Критична геополітика при цьому надає перевагу розгляду простору винятково в контексті його соціального конструювання. Критичний підхід у геополітиці полягає в деконструкції існуючих уявлень про геополітику, які більшою мірою є

відірваними від реальності інтелектуальними побудовами та гарними естетичними конструктами. Подальша трансформація геополітики в бік постмодерну супроводжується зазвичай інформаційним протиборством, культурною та цивілізаційною експансією, що в комплексі часто характеризується як *"soft power"*. Геостратегія, на відміну від геополітики, визначає просторові пріоритети, а також є основою зовнішньополітичної доктрини та зовнішньополітичного планування великих держав. При цьому варто враховувати, що геополітика є насамперед динамікою, оскільки характеризує тактику поведінки держав-гегемонів на міжнародній арені, тоді як геостратегія формується більшою мірою відповідно до зміни геополітичної ситуації у світі.

Теоретичне обґрунтування російської геополітики та геостратегії бере свої витoki з таких теоретико-методологічних напрямів, як панславизм та євразійство та, меншою мірою, західництво. Зокрема, слов'янофіли виступали за створення панслов'янської держави під егідою Росії. Ідея покликана була служити альтернативою пангерманізму та пантуранізму/пантюркізму, які як ідеологічні течії так само передбачали об'єднання етнічних німців і турків. Намаганням довести, що в основі російської державності лежать два начала: Візантійської та Монгольської імперій, євразійці виступали проти інтеграції Росії зі Східною та Південно-Східною Європою. З огляду на географічне положення і геополітичний статус Росії, більшість експертів її розцінюють як євразійську трансконтинентальну державу. Не менш важливими регіонами для встановлення континентального панування є Східна Європа та Центральна Азія, за які триває боротьба між основними світовими гравцями. Своїм першочерговим завданням сучасні прибічники неоевразійства вважають відновлення впливу Росії на пострадянському просторі через створення сучасної Євразійської імперії (Хартленду) з перспективою її континентального розширення передусім за рахунок Близькосхідного регіону. Територіальне розширення та відновлення так званої Великої (історичної) Росії трактується як необхідність компенсації ресурсного потенціалу та подолання асиметричності у протиборстві із Заходом. Загалом же зазначена стратегія та її реалізація

спрямована насамперед на відновлення статусу Росії як великої держави та недопущення встановлення *Pax Americana*. Ідеї неоевразійців передбачають необхідність "геополітичної кооперації" РФ із такими впливовими міжнародними суб'єктами, як Китай, Індія, Іран та низкою держав третього світу, для яких непринятною є монопольна гегемонія США. Російське керівництво й експерти доволі часто звертаються до великодержавної риторики, величі історичного минулого, що тим самим проектує вплив на формування геостратегії Росії та її поведінку на міжнародній арені. Зарубіжна геополітична думка розглядає Росію як державу, що веде боротьбу за "серце Євразії" – Хартленд. Зокрема Х. Маккіндер відзначає активну боротьбу за Хартленд Російської імперії/СРСР. Згодом З. Бжезинський, Дж. Кеннан та Г. Кіссінджер відзначали важливість встановлення гегемонії США над Євразією, що дозволить контролювати всі процеси, які відбуваються у світі. Британський учений Дж. Шерр доводить, що Росія апелює часто не до цінностей, а більшою мірою до ідентичності, що тим самим надає їй можливість утримувати пострадянські країни в полі свого геополітичного впливу.

Нинішня геостратегія РФ спрямована насамперед на патрунування інтеграційної трансформації пострадянського простору та створення окремого об'єднання, яке б зайняло гідне місце серед інших міжнародних інтеграційних проектів. Задля забезпечення геополітичного впливу в зоні своєї геополітичної відповідальності Росія має алгоритм застосування досить специфічної "м'якої сили" аж до її радикалізації – через ведення "гібридної війни". У ролі досить ефективних економічних важелів на пострадянському просторі та ЄС Росія у своїй геостратегії визначила енергоресурси. Також геостратегія РФ спрямована на її участь у побудові нового світопорядку, де б вона зайняла місце одного з геополітичних центрів та мала б змогу впливати на політичні, економічні та безпекові процеси глобального і регіонального виміру. Так, офіційні документи із зовнішньополітичного планування свідчать, зокрема, про те, що РФ намагається брати участь у формуванні міжнародної системи безпеки, у тому числі й через розширену співпрацю з ЄС, НАТО, АТЕС, БРІКС тощо. З метою підвищення

своєї ролі потужного міжнародного гравця, Росія має неофіційну стратегію глобальної участі у проектуванні/врегулюванні міжнародних конфліктів більшою мірою на Близькому та Середньому Сході. Задля пошуку стратегічних союзників Росія прагне встановлювати партнерські зв'язки з Китаєм, Індією, Японією тощо, а також має наміри щодо проектування геополітичного впливу на країни Африки та Латинської Америки. Окреме місце в російській геостратегії відведено захисту її територіальних інтересів в Арктиці як багатому на енергоресурси регіоні.

РОЗДІЛ 2

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

2.1. ВПЛИВ ВНУТРІПОЛІТИЧНОГО СТАНУ НА ФОРМУВАННЯ ГЕОСТРАТЕГІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Міжнародна та зовнішньополітична діяльність держави багато в чому залежить від внутрішніх процесів, трансформацій і внутрішнього стану загалом. Тим самим внутрішні процеси прямо пропорційно впливають на формування міжнародної діяльності та реалізацію зовнішньополітичної стратегії Росії. Геополітичні можливості будь-якої країни, у тому числі й РФ, прямо залежать від суспільних настроїв і рівня підтримки влади. Якщо стосовно внутрішньої політики в РФ простежуються значні проблеми, то в зовнішньо- і геополітичному сенсі Росії вдається демонструвати силу у відстоюванні своєї позиції та інтересів. Загалом же геополітику РФ можна розцінити як імперську, насамперед через те, що російський народ має імперську психологію, свідомість, характер, ментальність тощо. Як зауважив відомий американський політолог та аналітик П. Гобл: "Росія стала імперією до того, як росіяни консолідувалися як нація, а психологічні межі держави та російської ідентичності завжди були проблематичними для Росії, оскільки вона донедавна завжди була імперією із центром і периферією"³⁹⁶. РФ як і практично всі великі держави має свою геополітичну особливість та ідентичність, пов'язану насамперед зі специфікою національної сили, яка, незважаючи на трансформацію ідеологій, фактично не піддається еволюції впродовж століть.

³⁹⁶ Goble P. Russian Break-Up. *NEFTE Compass*. 1993. Vol. 2. No 2. P. 11.

Росія після холодної війни та розпаду СРСР позбулася національної ідентичності та перебуває в пошуках і теоретичному обґрунтуванні ідеї ідентифікації як національної держави. Визначено, що геополітична ідентичність – це результат когнітивного, ціннісного й емоційного процесу усвідомлення приналежності до певної спільноти, а також її місця та ролі в системі державної взаємодії. Геополітична ідентичність відіграє роль індикатора, що дозволяє судити про характер і спрямованість інтеграції держав у світову спільноту, а також про основні вектори їх геополітичної стратегії³⁹⁷. Незначний відсоток суспільства залишився на комуністичних позиціях, деякі намагаються апелювати до панславізму та євразійства. Вибір шляху значною мірою є вибором геополітичної ідентичності. Власне, пошук геополітичної ідентичності Росії передбачає усвідомлення її нової ролі у світі, визначення характеру відносин з іншими державами³⁹⁸.

Обширність території Росії із її суворими кліматичними умовами і багатими природними ресурсами, величезна довжина кордонів, слабкість комунікацій, низька концентрація населення, а також низка інших факторів здійснили істотний вплив на формування політичної свідомості та системи РФ, а отже, і її зовнішньої політики. Постійна централізація політичної влади була спрямована на нейтралізацію зовнішньополітичних загроз, що зрештою негативно позначилося на модернізації країни на всіх етапах її розвитку³⁹⁹. Представники геополітики беруть до уваги не лише зовнішню політику, але й політику внутрішню – тобто, внутрішній просторовий порядок та устрій держави. Приміром, будівництво Транссибірської магістралі Росії розглядається як геополітично мотивований акт внутрішньої політики, метою

³⁹⁷ Жаде З.А. Соединяя геополитику и идентичность: новые факторы развития полицентрического миропорядка. URL: http://old.pglu.ru/science/researches/nii-panin/vestnik/v1/Zhade_Z_A.pdf.

³⁹⁸ Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / пер. с англ. А. Башкирова. Москва: ООО "Изд. АСТ": ООО "Транзиткнига", 2004. С. 67.

³⁹⁹ Лукьянович Н.В. Геополитика России: теоретико-методологические основы, генезис, особенности формирования и развития в условиях глобализации: автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.04. М., 2004. С. 7.

якого було встановлення сполучення між так званими підпросторами держави і таким чином між просторово віддаленими одна від одної частинами суспільства⁴⁰⁰.

Росія розпочала своє формування як централізована держава й ідеократична, сакральна імперія у XVI ст. Цю державу багато в чому можна розглядати як колоніальну імперію, розширення якої розпочалося ще у XVI ст., і пов'язане воно із серією завоювань Івана Грозного. Як наголосив російський учений М. Ільїн, "...образ фронтірної імперії породив особливу геополітичну формулу російської долі. Зазначена модель має виражений центристський характер: окремі області Русі самоутворюються як острівки, а власне Русь розширюється, перетворює приєднані території в ті ж острівки, що прагнуть замкнутися, але вже в межах острова Росія"⁴⁰¹.

З початку 1990-х рр. формування російської зовнішньої політики відбувалося в умовах економічних криз і політичних трансформацій. "Хвора людина Євразії" та "сіра зона, звідки походять загрози" саме такими термінами можна охарактеризувати тогочасне внутріполітичне, економічне та геополітичне становище РФ на міжнародній арені. Як зазначав британський політолог Дж. Шерр, "...у 1990-х рр. Росія була схожа не на державу, а радше на арену боротьби впливових груп інтересів за багатство і владу, часто за рахунок країни"⁴⁰². Наприкінці 1993 р., коли конфлікт президента РФ Б. Єльцина та Держдуми переріс у збройне придушення антипрезидентського крила, стало очевидним, що розпочалося поступове згортання перших ознак демократизації пострадянської Росії. Таку тактику тодішнього президента можна розцінювати не інакше як перший крок до встановлення авторитаризму в РФ⁴⁰³. Саме тоді отримали поразку лібе-

⁴⁰⁰ Ян Є. Что такое геополитика? С. 92.

⁴⁰¹ Ильин М.В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий. Москва: РОСПЕН, 1997. С. 375–376.

⁴⁰² Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом. С. 54.

⁴⁰³ McFaul M. A Precarious Peace Michael McFaul Domestic Politics in the Making of Russian Foreign Policy. *International Security*. 1998. Vol. 22. No 3. P. 13.

рали та реформатори, а виграли від цих подій державники, які прагнули бачити Росію знову великою державою. Утім, незважаючи на цей тривожний дзвіночок авторитаризму, Захід загалом підтримав Б. Єльцина, оскільки вбачав у діях Держдуми реванш серпневого путчу 1991 р. та небезпеку реставрації комуністів, що могло би сприяти повному або частковому відродженню СРСР. У такій ситуації США розраховували на швидку лібералізацію Росії в контексті структурно-функціонального формування політичних систем країн СНД⁴⁰⁴.

Разом із тим, намагання Б. Єльцина на початку 1990-х рр. реалізувати стратегію багатонаціональної Росії без духовної стрижневої ідеї, яка би стала об'єднавчим фактором, не увінчалися успіхом. У середині 1990-х рр. російським президентом було навіть запроваджено спеціальну комісію з метою встановлення суті національної ідентичності Росії у контексті риторичного питання "що означає бути росіянином?".

Пробудження російського націоналізму послужило активізації сепаратистських настроїв у національних автономіях, зокрема в Північному Кавказі (Чечня, Дагестан), що в підсумку призвело до двох чеченських війн, а також до формування невдоволення діями центру в Татарстані, Південному та Східному Сибіру тощо. Тривожним для РФ може бути Волого-Уральський регіон, де фактично зосереджено всі поклади енергоресурсів Росії. Так, у 1990-х рр. націоналістичні групи Татарстану, Башкортостану і так звана Конфедерація народів Кавказу заявили про формування власних збройних сил, власної валюти тощо. Татарські націоналісти виношують відродження ідеї створення тюркської (татаро-башкирської) Ідель-Уральської республіки⁴⁰⁵, неофіційне

⁴⁰⁴ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? С. 44.

⁴⁰⁵ Ідель-Урал (Урало-Волзький Штат) – проект створення тюркської ісламської національної держави татар і башкир. Внаслідок політичної активізації татарського народу після Лютневої революції 2-й Всеросійський мусульманський військовий з'їзд (Казань, 8 (21) січня – 18 лютого (3 березня) 1918) ухвалив резолюцію про створення у складі РРФСР Штату Ідель-Урал (вся Уфимська губернія, частина Казанської, Симбірської, Самарської, Оренбурзької, Пермської, Вятської губерній) та формування його законодавчих і виконавчих органів "Міллі Ідар"

проголошення якої відбулося з появою відповідного сайту у 2010 р. під назвою "Вілайт Ідель-Урал". Такий стан речей варто розглядати як продовження єдиного процесу поширення ісламської ідентичності на теренах РФ поряд із проголошенням на Північному Кавказі Імарату Кавказ у 2007 р. Відомо, що на початку 1990-х рр. Татарстан запровадив свій герб, гімн і Конституцію, а ідея реалізації державного суверенітету в цій республіці залишається досить актуальною попри те, що остання перебуває в цілковитій інкорпорації РФ та не має зовнішніх – позаросійських кордонів, на відміну від Чечні чи Дагестану. До того ж ситуація може бути ускладненою рішенням російського керівництва від 11 липня 2017 р. не продовжувати договір про розмежування повноважень між РФ і Татарстаном, що тим самим значно зужує його автономію. Таким чином, можна констатувати про формування єдиного ісламістського фронту від Північного Кавказу до Поволжя, що зумовлює тим самим значний ризик сепаратизму у межах так званого тюркського клину "Татарстан – Башкортостан". Крім того, під гаслами "Досить годувати Москву!" може бути актуалізований проект Сибірської республіки⁴⁰⁶. Хоча й життєздатність останньої є досить сумнівною, актуальним нині є дискурс про економічну самодостатність Сибіру на тлі існування так званого Новосибірського руху, мету якого можна звести до слогану "Почути Сибір!". Водночас у віддаленій перспективі може постати питання створення Далекосхідної республіки демографічний склад котрої, як до речі й Сибіру, стрімко зміню-

(Національне управління) у складі трьох міністерств (духовного, освіти і фінансів) і двох комітетів (військового і закордонних справ). Спроба реалізації плану створення республіки привела лише до нетривалого (1 березня – 28 березень 1918) існування так званої Забулачної республіки, що функціонувала в татарській частині Казані. Досі в татаромовній літературі термін Ідель-Урал (Волга-Урал) використовують для позначення всіх тринадцяти регіонів Поволжя і Приуралля: Чувашії, Марій Ел, Татарстану, Башкортостану, Мордовії, Удмуртії, Самарської, Ульяновської Челябінської, Оренбурзької, Саратовської, Волгоградської й Астраханської областей.

⁴⁰⁶ Stern J. Moscow Meltdown. Can Russia Survive? *International Security*. 1994. Vol. 18. No 4. P. 57, 60.

ється не на користь етнічних росіян. Таким чином, можна констатувати, що існує ризик сепаратизму в межах так званого тюркського клину "Татарстан – Башкортостан – Якутія – Далекосхідна республіка", хоча на Далекому Сході поки не спостерігається явних сепаратистських ознак.

Можна говорити про "тиху німецьку анексію" калінінградських земель, оскільки кількість німецького населення там постійно зростає – із 1,5 тис. осіб на початку 1990-х до 10 тис. на початку 2000-х рр. Збільшується залежність від німецьких інвестиційних проектів і кредитних програм. Існує можливість проведення референдуму про визначення етнічних німців. Розширення ЄС на схід поступово перетворює калінінградський ексклав на анклав, оточений Польщею та Литвою і на 400 км віддалений від основної російської території. Із 950 тис. його жителів 425 тис. проживає в м. Калінінграді. За різними соціологічними даними 80 % молоді Калінінграду не були в Росії, а сам ексклав перебуває в оточенні більш розвинених країн. Одним словом, населення Калінінградської обл. дедалі більше дивиться в бік Заходу, аніж у бік Росії⁴⁰⁷.

Стратегія Росії щодо перетворення Калінінграду на європейський Гонконг з особливим міжнародно-правовим статусом не увінчалася успіхом. З огляду на це Москві нічого не залишається, як поступово перетворювати Калінінградську обл. на військово-морську базу, що дає їй певні геополітичні прерогативи, оскільки зазначена територія є географічно наближеною до розвинених країн Європи. Також, перебуваючи на стику між ЄС/НАТО та Східною Європою область стала місцем базування Балтійського флоту. Зрештою, Росія перебрала на себе радянську етику з метою не лише зміцнення своєї державності та територіальної цілісності, але й задля об'єднання різноманітних територій уздовж її околиць⁴⁰⁸. Ці традиції, що набули актуальності в період розквіту євразійства, базувалися переважно на спільності

⁴⁰⁷ Неймышева Н., Евстигнеева Е. Офшор не получится. Минэкономразвития написало концепцию особой зоны в Калининграде. *Ведомости*. 2003. 25 апреля.

⁴⁰⁸ Coodrich L. Putin's Iron Grip, Forged in the Fires of Terrorism. URL: <https://www.stratfor.com/analysis/putins-iron-grip-forged-fires-terrorism?>

слов'янської та православної ідентичностей. Росія останнім часом остаточно відмовилася від очікувань універсальних цінностей свободи, демократії та прав людини. Догматами національної ідеї для Росії стали по суті патріотизм і віра в особливе місіонерство євразійської цивілізації⁴⁰⁹.

Разом з тим, існують різні типи російського націоналізму, найрадикальнішим із них є концепт створення суто національної держави – Росії для росіян. Показником подібних суспільних настроїв є сентенції та гасла на кшталт – "Годі годувати Кавказ", "Понаїхали тут!" тощо. Націоналісти подібного ґатунку навіть не відкидають при цьому розпаду федерації задля спасіння Російської республіки, яка закритється таким чином від наступу Кавказу і ЦА. У свою чергу, православні комуністи як і євразійці, навпаки, намагаються відстоювати відродження імперії в її "природних кордонах", охоплюючи колишні країни соціалістичної співдружності. Зрештою, боротьба євразійців, імперців і державників із російським націоналізмом розглядається як боротьба за цілісність та збереження Росії⁴¹⁰.

Упродовж 1995–1998 рр. на тлі погіршення внутріполітичної ситуації, викликаній загостренням сепаратизму й економічною кризою – більш відомою як валютний дефолт, рейтинг тодішнього президента РФ Б. Єльцина впав до безпрецедентних 3 %. Надходження до федерального бюджету фактично припинилося, а обіцяний пакет допомоги від МВФ РФ так і не отримала через тотальну корупцію у вищих та середніх ешелонах влади. Загалом же Росія перебувала на межі колапсу⁴¹¹. Складна ситуація в державі, зрештою, змусила Б. Єльцина та його оточення запустити механізм передачі влади обраному спадкоємцю та шефу ФСБ – В. Путіну. На тлі колапсуючої економіки російське суспільство потребувало сильного лідера. Своєї лідерської популярності

⁴⁰⁹ Сурков В. Суверенная демократия и "Единая Россия". *Стратегии России*. 2006. № 3. С. 5–24.

⁴¹⁰ Гаджиев К. Об эндогенных факторах фрагментации идентичности России. *Мировая экономика и международные отношения*. 2013. № 4. С. 52.

⁴¹¹ Coodrich L. Putin's Iron Grip, Forged in the Fires of Terrorism. URL: <https://www.stratfor.com/analysis/putins-iron-grip-forged-fires-terrorism?>

В. Путін набув, уже перебуваючи на посаді прем'єр-міністра, заявивши, що "Росія була й буде залишатися великою державою... Росія переживає один із найважчих періодів своєї багатовікової історії. Напевне, уперше за останні 200–300 років вона стоїть перед обличчям реальної небезпеки опинитися у другому, а то і третьому ешелоні держав світу". Відповіддю на цю загрозу, на думку В. Путіна, мало стати уявлення щодо провіденціальної місії й особливої ідентичності Росії. Саме ідея російської винятковості послугувала фактором зміцнення особистої влади⁴¹². Однак, на думку Л. Шевцової, така політика Росії сприяє її перетворенню в "одинокую державу", що своїми діями не сприяє підвищенню авторитету й іміджу на міжнародній арені⁴¹³.

Отже, В. Путін після офіційного приходу у Кремль у березні 2000 р., з перших років свого президентства мусив сконцентруватися передусім на внутрішніх проблемах Росії – проведенні радикальних політичних та економічних реформ, подоланні проблем сепаратизму тощо. У підсумку, новий російський лідер швидко набув образу того лідера, який повернув процес руйнування держави у зворотному напрямі, прийнявши низку програмних ідей, у тому числі і щодо відродження Росії як великої держави⁴¹⁴. Як зазначалося в американському впливовому виданні "The New York Times" від 27 травня 2002 р.: "49-річний Путін став президентом два роки тому завдяки Борису Єльцину. Новий лідер країни надто популярний, утім залишається загадкою... Після 15 років хаосу, що панував за часів правління Михайла Горбачова і Єльцина, росіянам подобається відчуття порядку, яке приніс із собою Путін"⁴¹⁵.

⁴¹² Был ли взлет Владимира Путина неизбежным? URL: <http://inosmi.info/byl-li-vzlet-vladimira-putina-neizbezhnym.html>.

⁴¹³ Шевцова Л. Одинокая держава. Почему Россия не стала Западом и почему России трудно с Западом. Москва: РОССПЭН, 2010. 272 с.

⁴¹⁴ Nicholson M. Putin's Russia: Slowing the Pendulum Without Stopping the Clock. *International Affairs*. 2001. Vol. 77. No 4. P. 870.

⁴¹⁵ Цит за: Рукавишников В.О. Холодная война, холодный мир. Общественное мнение в США и Европе о СССР/России, внешней политики и безопасности Запада. Москва: Акад. Проект, 2005. С. 801.

Загалом, політична й економічна стабілізація в Росії, що стартувала з початку 2000 рр. і була пов'язана саме з "міцною рукою" В. Путіна та зростанням світових цін на нафту, дозволили Росії активізуватися на міжнародній арені. Як зауважує український аналітик В. Кулик: "Кінець ідеологічної конфронтації по лінії "Схід – Захід", консолідація російського суспільства та політичної еліти, формування "керованої демократії", поступове врегулювання чи локалізація внутрішніх проблем, зокрема чеченської, дозволили Кремлю значно підвищити ефективність міжнародної політики"⁴¹⁶.

Активна поява вільних об'єднань громадян і громадських організацій на перших порах усе ж до певної міри сприяла публічному обговоренню зовнішньої політики РФ, світової політики, сучасного світу та місця Росії в ньому. Однак становлення ліберально-демократичних інститутів тривало недовго. Фактично з початку 2000-х рр. у Росії відбувається процес згорання лібералізаційних трансформацій та перехід до перманентної централізації влади попри те, що упродовж 1990-х рр. РФ прагнула інтегруватися до євроатлантичних інститутів. Приміром, ще напередодні зміцнення авторитаризму у 2000 р. близько 55 % росіян вважали, що Росія має стати членом ЄС, тоді як приблизно 30 % мали протилежну думку⁴¹⁷. Нині ж Росія більше не розглядає себе частиною європейського чи західного ліберально-демократичного суспільства, про що, зокрема, свідчать постійні декларації російського істеблішменту щодо встановлення в Росії особливого виду лібералізму (системного лібералізму) – заснованого на авторитарних началах. Також більша половина росіян вважає неможливими дружні відносини РФ із провідними європейськими країнами.

⁴¹⁶ Кулик В. Російська політика на пострадянському просторі. URL: <http://politika.org.ua/?p=1953>.

⁴¹⁷ Піляєв І.С. Соціально-політична трансформація президентської Росії: авторитарний постмодерн з відкритим фіналом. *"Третя хвиля" демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності*: зб. наук. праць /за заг. ред. П.М. Рудякова. Київ: Вид-во "Фенікс", 2015. С. 89.

Отже, нині в Росії остаточно встановлено фактичну однопартійність, оскільки єдиною політичною силою по суті залишається політична сила "Єдина Росія", що перетворилася на кишенькову партію правлячого режиму. У свою чергу, президент РФ має повноваження схожі на ті, якими володів свого часу Генеральний секретар ЦК КПРС, а ФСБ є по суті філіалом радянської безпекової структури – КДБ. Із приходом В. Путіна, як стверджує американський політолог, професор Рутгерського університету О. Мотиль, відбувся остаточний демонтаж демократичних інститутів і формування деспотичного, гіпернаціоналістичного режиму⁴¹⁸. *De facto* відбулася реставрація авторитаризму у вигляді націоналістичної клептократії, який окремі науковці порівнюють із фашистським авторитаризмом італійського штибу (З. Бжезинський, А. Зубов) із вкрапленням радянської тоталітарної спадщини або ж іменують протофашизмом – "м'якшою" формою фашизму порівняно з європейськими фашистськими режимами 1920–1930-х рр. (О. Мотиль, В. Іноземцев)⁴¹⁹. Зрештою, Росію фашистською державою західні вчені вже почали іменувати приблизно із 2007 р., воліючи тим самим "називати речі своїми іменами та відкидаючи при цьому ілюзорність і самовдоволення". При цьому окремі аналітики прогнозують два сценарії для Росії: повна консолідація суспільства і перетворення Росії на суто фашистську державу класичного зразка або ж трансформацію її в авторитарну країну з нестійким режимом⁴²⁰.

Зважаючи на необхідність зміцнення влади в Росії, автор концепції "суверенної демократії" та тодішній перший заступник голови адміністрації президента РФ В. Сурков запропонував ідею трьох особливостей російської політичної практики: прагнення до політичної цілісності через централізацію владних функцій, ідеалізацію цілей політичної боротьби, персоніфікацію

⁴¹⁸ Мотиль О. Наступні 25 років для України: виклики і цілі. URL: <http://gazeta.ua/blog/49187/nastupni-25-rokiv-dlya-ukrayini-vikliki-i-cili>.

⁴¹⁹ Иноземцев В. Российский флирт с фашизмом. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/russia-no-long-term-fascist-danger-by-vladislav-inozemtsev-2016-07/russian>.

⁴²⁰ Motyl A. Is Putin's Russia Fascist? *The National Interest*. 2007. 3th December.

політичних інститутів⁴²¹. Посилаючись на несприйняття та неготовність росіян до демократії західного типу, а також на тлі дебатів у колі еліт, які зводилися до риторично питання "Хто втратив Росію?". "Суверенна демократія" стала своєрідною апеляцією до національних особливостей та історичних традицій Росії як великої держави⁴²². Професор Гарвардського університету Р. Пайпс відзначає те, що з 1991 р. у Росії відбувається побудова режиму як суміші царизму, комунізму і сталінізму переважно шляхом зміцнення владної вертикалі та силових інституцій. Для нього путінська Росія – це повернення до диктату всевладної держави та свідчення про стан суспільства, у якому превають антиліберальні настрої⁴²³. Його думку підтвердив також британський політолог Дж. Шерр: "Путін вдався до старого методу, випробуваного Сталіним, – відновленню "вертикалі влади" як способу повернення Росії її законного місця на міжнародній арені, передусім у колишньому СРСР"⁴²⁴. При цьому варто додати, що понад 50 % росіян вважають Й. Сталіна видатним політичним лідером.

В умовах, коли олігархічна група дедалі більше претендувала на владу, В. Путін для здобуття іміджу борця з олігархатом різко обмежив її вплив на ухвалення рішень у державі через так званий механізм "рівновіддаленості" влади від потужних економічних груп аж до "добровільного" вигнання (В. Гусинський Б. Березовський) чи арешту найменш лояльних багатіїв (М. Ходорковський). Такий жест В. Путіна послуговував тоді жорстким попередженням олігархам, які з допомогою своїх капіталів намагалися впливати на політичну систему всупереч волі Кремля⁴²⁵. Водночас

⁴²¹ Сурков В. Национализация будущего. *Эксперт*. 2006. № 43 (537). URL: http://expert.ru/expert/2006/43/nacionalizaciya_buduschego.

⁴²² Лапина Н. Российский политический режим: оценки и интерпретации. *Мировая экономика и международные отношения*. 2009. № 6. С. 19.

⁴²³ Pipes R. Flight from Freedom: What Russians Think and Want. *Foreign Affairs*. 2004. Vol. 83. No 3. May/June. P. 13–15.

⁴²⁴ Шерр Дж. Россия и Запад: переоценка. *Россия в глобальной политике*. 2008. № 2. URL: http://www.globalaffairs.ru/number/n_10632.

⁴²⁵ Goldman M. Putin and the Oligarchs. *Foreign Affairs*. 2004. Vol. 83. No 6. November/December. P. 33–44.

з тим, щоб обмежити вплив олігархів на суспільну думку, державою було завдано удар по підконтрольних їм медіа-холдингах. Утім, ситуація набула образу двоякості, оскільки досить вузьке коло наближених до влади олігархів стали очільниками ФПП та набули неабиякого впливу в галузі видобування й експорту сировини⁴²⁶. Інакше кажучи, лояльний до Кремля олігархат, сформований ще в 1990-х рр., отримав доступ до вільного розпорядження природними та фінансовими ресурсами Росії в обмін на лояльність і підтримку політики В. Путіна⁴²⁷. Ураховуючи останнє, Російська держава стає дедалі більш фрагментарною між центром і периферією, між елітою на низами, між багатими та бідними, між росіянами та неросіянами тощо⁴²⁸.

Після серії арештів, зокрема М. Ходорковського, російський лідер став менш популярним на Заході, утім забезпечив підвищення свого рейтингу в Росії. Окрім розгрому нелояльної групи олігархів, та задля підтвердження образу сильного лідера В. Путін активно обмежує вплив регіональних лідерів та виступи демонстрантів. Одним словом, через серію внутрішніх трансформацій В. Путін зміцнив міжнародний і геополітичний статус держави. У російському суспільстві за В. Путіним уже тривалий час закріпилася репутація лідера, який вивів Росію із хаосу, поборов олігархію та повернув Росії її законне місце на світовій арені⁴²⁹. Більше того, В. Путін при цьому апелював до таких притаманних Росії понять як "державність". Така ситуація сприяла реалізації путінської стратегії щодо російської уніфікації та забезпечення зміцнення ідентичності суспільства у контексті його консолідації довкола сильного лідера, який уособлював тепер людину закону і порядку.

Отже, ключовими стовпами опори влади президента В. Путіна є очільники силових структур (колеги по КДБ), наближені до

⁴²⁶ Гринберг Р.С. Россия должна быть частью цивилизованного мира. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2007. № 2. С. 92.

⁴²⁷ Явлинский Г. Немцов стал жертвой более масштабной войны. URL: <http://inosmi.ru/russia/20150303/226624314.html>.

⁴²⁸ Мотиль О. Наступні 25 років для України: виклики і цілі.

⁴²⁹ Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом. С. 54.

нього представники ФПГ, так звані системні ліберали (письменники, артисти, вчені, економісти та всі "легальні опозиціонери", які виявляють підтримку або ж лояльність до путінського режиму) та меншою мірою криміналітет. Посівши вдруге президентське крісло, В. Путін зайнявся розстановкою на ключові пости сильних фігур – Д. Рогозіна, І. Сечина, С. Шойгу та ін. Саме своїх колег, більшість із яких були вихідцями зі спецслужб, В. Путін свого часу перевів із Санкт-Петербурга до Москви, змінивши тим самим чиновників, що зберегли свої пости із часів Б. Єльцина. З початку 2000-х рр. силовики, опинившись на ключових постах, почали зміцнювати свій вплив у всіх органах влади та деяких сферах бізнесу⁴³⁰. Ураховуючи це, на ухвалення зовнішньополітичних рішень президента РФ значною мірою впливають представники його вузького оточення, переважно вихідці або очільники силових структур як от: экс-керівник адміністрації президента РФ та його товариш по службі в КДБ – ФСБ С. Іванов, экс-голова Держдуми РФ та нині директор СЗР РФ С. Нарішкін, заступник голови уряду РФ Д. Рогозін, помічник президента РФ В. Сурков, секретар Ради Безпеки РФ і колишній очільник ФСБ Росії – М. Патрушев, голова комітету Держдуми з міжнародних справ О. Пушков, міністр оборони РФ С. Шойгу, міністр закордонних справ С. Лавров, директор ФСБ О. Бортніков, а також представники ФПГ, серед яких: голова правління ВАТ "Газпром" О. Міллер, президент компанії "Роснафта" І. Сечин, очільник "Ростеху" С. Чемезов, власник інвестиційної групи "Volga Group" Г. Тимченко, підприємці брати А. та Б. Ротенберги тощо. Політичне оточення таким чином дозволяє проникати лідеру Росії у всі сфери політичного й економічного життя і контролювати всі процеси в державі.

Однак дедалі виразніше простежується перспектива кардинальних трансформацій в оточенні В. Путіна. Свідченням цього можуть бути кадрові перестановки, розпочаті у 2016 р. Особливу увагу аналітиків на цьому тлі привертає зміна очільника адміністрації президента РФ С. Іванова, якого вважали представником/очільником радикального крила "яструбів" у формуванні та

⁴³⁰ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? С. 112.

реалізації стратегії зовнішньої політики РФ, на більш поміркованого й одного з найкращих адміністративних технократів А. Вайно. Також Держдуму РФ замість офіцера розвідки С. Нарішкіна очолив технократ В. Володін, який фактично керував останніми виборами до Держдуми та забезпечував необхідний для влади результат⁴³¹. Не випадковим є і звільнення в серпні 2015 р. голови "Російських залізниць" В. Якуніна, а також у квітні – червні 2016 р. очільника Федеральної служби з контролю за обігом наркотиків В. Іванова, голови Федеральної служби охорони Є. Мурова та голови Федеральної митної служби А. Бельянінова⁴³². Імовірно, В. Путін остаточно намагається консолідувати владу та систему ухвалення рішень у своїх руках, а тому усуває від керівних постів вихідців із силових структур, які можуть завадити цьому процесу. В усякому разі, російський президент спирається на досить вузьке коло радників, жоден із яких не у змозі піддати сумніву його пропозиції та рішення. При всьому західні експерти, зокрема такі як Г. Аллісон та Д. Саймс вважають, що у російському владному істеблішменті досі ще превалюють прагматики, які здатні запобігти розгортанню повномасштабної війни Росії з НАТО та США⁴³³.

Більшість представників нинішньої російської еліти та широких суспільних верств переконана, що демократія є згубною для їхньої держави, оскільки її встановлення може стати причиною розпаду РФ. Ренесанс консервативних і патерналістських ідей, які висловлюють підтримку великодержавній політиці Росії, пояснюють історично обумовленою ментальністю росіян, багатовіковою державницькою традицією, розчаруванням у "стихійній демократії" часів М. Горбачова, а потім Б. Єльцина, що призвела до політичних й економічних втрат усередині та за межами країни. Унаслідок цього західна цивілізація ніби отримала перемогу

⁴³¹ Бершидский Л. Во что российской экономике обходится политика Путина. URL: <https://ru.insider.pro/opinion/2016-09-27/vo-chto-rossijskoj-ekonomike-obhoditsya-politika-putina>.

⁴³² Їжак О. Спекотне і дощове літо в обложеної фортеці.

⁴³³ Allison G., Simes D. Russia and America: Stumbling to War. *The National Interest*. 2015. 20th April. URL: <http://nationalinterest.org/feature/russia-america-stumbling-war-12662>.

над російською, після чого розпочалася "духовна окупація" Росії⁴³⁴. Згідно з даними соціологічних досліджень Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦВГД) за 2004–2009 рр. поняття "капіталізм" і "лібералізм" викликали найбільше несприйняття в росіян. Зважаючи на це, можна говорити про факт відторгнення демократії як такої російським народом як найгіршої форми політичного режиму. Перехід до авторитарної форми організації влади, у підсумку, не міг не позначитися на алгоритмі ухвалення рішень і реалізації стратегії російської зовнішньої політики, що набуває дедалі агресивнішого змісту. Таким чином, як зазначалося, власне російський народ є носієм імперської великодержавної ідеї та готовий підтримувати всі починання та дії влади щодо відновлення великодержавного статусу Росії.

На сторінках доволі авторитетного британського видання "Financial Times" було надано дуже стисло характеристику путінського режиму. Зокрема, у виданні йшлося про те, що В. Путін зі своїм оточенням із колишнього КДБ, яке поряд із лояльним олігархатом стало опорою його режиму, змогли відновити в Росії "м'яку" версію авторитаризму після краху СРСР. При всьому президент як і його оточення мають значні фінансові преференції та бізнес-можливості. Ведуться дискусії щодо відповідності державних і приватних інтересів путінського оточення, яке фактично контролює російську економіку. Оточення президента намагається демонструвати, що їхні власні інтереси й інтереси держави перетинаються в точці забезпечення стабільності та сталого розвитку. Зрештою, високі ціни на нафту останнього десятиріччя у значній мірі дозволяли синонімізувати прагнення російської еліти збагатитися та перетворити Росію на могутню державу. На цьому тлі режим В. Путіна розкручує культ націоналізму задля згуртування російського суспільства перед "наростанням тиску" й "агресії" Заходу, який російське керівництво намагається оформити як новий виклик. Останнім

⁴³⁴ Будкін В.С. Концептуальні основи обґрунтування процесів соціально-політичної модернізації у дослідженнях науковців європейських пострадянських країн. *Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи*: зб. наук. праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського. Київ: ДУ "Ін-т всесвітньої історії НАН України", 2016. С. 85.

часом російський націоналізм набуває загрозливих ознак масовості та політичної істерії. Утім, ситуація в російській економіці може викликати різке невдоволення путінського оточення, яке має привілейований доступ до природних багатств країни та накопичує капітали в західних банках від їх продажу. Останнє пов'язане з тим, що здешевлена нафта вже не приносить таких дивідендів російському великому бізнесу, як це було в докризовий період⁴³⁵.

Влада В. Путіна набула імперських ознак пірамідальності, централізму та крайньої забюрократизованості. Така ситуація стала внутрішнім викликом російській безпеці, що перевершує, зрештою, виклики зовнішні. Зокрема, відомий російський економіст М. Черкасов із цього приводу зауважив: "Величезна концентрація влади в руках правлячої еліти неодмінно призводить до її загнивання, величезний чиновницький апарат неодмінно породжує великомасштабну корупцію, суперечності між різними народами імперії, що опинилися в нерівному становищі, претензії на світове панування – об'єктивна основа загибелі імперії"⁴³⁶. Приміром, упродовж лише 1991–2007 рр. чисельність чиновництва в Росії зросла із 950 тис. до 1 млн 750 тис. осіб. При цьому загальна кількість населення Росії за цей період скоротилася на 6 млн осіб. Як і в усі часи, незмінною залишається ключова для імперської держави фігура верховного правителя-суверена, а фактично "доброго царя", який формує та є відповідальним за долю внутрішньої і зовнішньої політики держави. Таким чином, російським керівництвом в останні роки було завершено реалізацію концепту "неліберальної" або "керованої демократії"⁴³⁷.

⁴³⁵ Freeland C. Putin's populist bluster belies the loneliness of the cynic. *Financial Times*. 2014. 28th December. URL: <https://www.ft.com/content/ab3d7a44-8a15-11e4-9271-00144feabdc0>.

⁴³⁶ Черкасов Н.А. О миссии России в современном мире и развитии ЕвразЕС. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2008. № 4. С. 33.

⁴³⁷ Бульвінський А.Г. Проблема модернізації сучасної Росії у контексті у контексті імперської державної традиції. *Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи*: зб. наук. праць/за заг. ред. А.Г. Бульвінського. Київ: ДУ "Ін-т всесвітньої історії НАН України", 2016. С. 139.

Перемоги Росії в локальних конфліктах, на думку експертів, необхідні Кремлю задля збереження існуючого авторитарного режиму. Приміром простежено, що президентський рейтинг В. Путіна зростає саме під час загострення протистояння із внутрішнім чи зовнішнім ворогом або ж у разі загроз національній безпеці. Дії В. Путіна на посту прем'єр-міністра як жорсткого державника в 1999 р. підтримували 80 % росіян, що дозволило йому здобути перемогу вже в першому турі на президентських виборах у березні 2000 р. В. Путін у перші роки свого президентства мав робити все, щоб запобігти подальшому погіршенню ситуації в політичній та економічній сферах, а також не допустити дезінтеграції держави⁴³⁸.

Ще однією підставою для такого різкого стрибка рейтингу В. Путіна стала, як відомо, жорстка реакція на вибухи багатоквартирних будинків у Москві, Буйнакську та Волгодонську в 1999 р., за якою була активізована контртерористична операція на Північному Кавказі – більш відома як друга чеченська війна. Активна фаза цієї війни розпочалася в жовтні 1999 р. із вторгненням федеральних військ до Чеченської Республіки. Зрештою, економічне зростання в Росії за рахунок високих цін на нафту дозволило вчасно виплачувати пенсії та підвищити заробітні платні в різних галузях господарства, у тому числі й бюджетній сфері, що також сприяло підтримці політичного курсу В. Путіна. Усе це, так чи інакше, забезпечувало зростання популярності нового російського президента, рейтинг якого коливався в межах 70–80 %⁴³⁹. Черговим подібним прикладом стала спецоперація Росії у Грузії у 2008 р., після якої рівень підтримки В. Путіна збільшився до безпрецедентних 88 % (тоді В. Путін вдруге обіймав посаду прем'єр-міністра), що дозволило йому випередити у змагання за народні симпатії діючого тоді президента Д. Медведєва⁴⁴⁰.

Відмову від ліберально-демократичної моделі устрою Росії частково пояснюють складністю управління територіально

⁴³⁸ Goldman M. Moscow's New Economic Imperialism. *Current History*. 2008. Vol. 107(711). October. P. 323.

⁴³⁹ Hill F. *Energy Empire: Oil, Gas and Russia's Revival*. London: The Foreign Policy Centre, 2004. P. 15–18.

⁴⁴⁰ Рейтинг Путина: аномалия или закономерность? URL: <http://www.levada.ru/15-01-2015/reiting-putina-anomaliya-ili-zakonomernost>.

найбільшою державою у світі. Надто громіздкий адміністративно-територіальний устрій, що охоплює таку величезну кількість автономних республік, областей, країв та автономних округів із їхньою строкатістю та культурно-етнічною розмаїтістю лише ускладнює державне адміністрування на рівні такої масштабної держави як РФ⁴⁴¹. Проблемою є й те, що більшість території сучасної Росії (77 %) розміщується в Азії, де проживає всього лише 20 % її населення⁴⁴². Мотивуючи небезпекою дезінтеграції Росії та виявами сепаратизму через надмірні повноваження федеральних інституцій, В. Путін послідовно реалізував курс на згорання демократичних інститутів і посилення вертикалі президентської влади в бік її централізації через посилення політичного та фінансового контролю над російськими регіонами. Зрештою, централізація адміністративної вертикалі була необхідною і для консолідації ухвалення зовнішньополітичних рішень шляхом мінімізації участі в цьому процесі регіональних еліт. Так, у 2004 р. скасовувалася виборність голів суб'єктів (губернаторів) РФ. Паралельно із цим було запроваджено інститут уповноважених представників президента РФ – повпредів. Чи не головним їх завданням став контроль за ситуацією в регіонах (федеральних округах) від імені російського президента й інформування федерального центру про ситуацію та стан речей на місцях. Іншим словами, призначені повпреди мали визначати здатність губернаторів лобіювати інтереси Москви в регіонах, що суттєво вихолощувало верхню палату (Раду Федерацій) парламенту РФ⁴⁴³.

У 2006 р. було законодавчо обмежено діяльність неурядових організацій у Росії. Згідно зі звітом організації "Freedom House"

⁴⁴¹ Російська Федерація нині адміністративно складається із 83 федеральних суб'єктів: 21 республіки, 46 областей, 9 країв, 1 автономної області, 4 автономних округів та 2 міст федерального значення. Усі названі адміністративні одиниці об'єднуються у вісім федеральних округів за аналогом із військовими округами, хоча їхня кількість і не є відповідною.

⁴⁴² Сучасний адміністративно-територіальний устрій Російської Федерації. URL: http://studme.com.ua/16310505/ekonomika/sovremennoe_administrativno-territorialnoe_ustroystvo_rossiyskoy_federatsii.htm.

⁴⁴³ Інститути президентського впливу в регіональній політиці. URL: <http://pid.atwebpages.com/institutyi-prezidentskogo-vliyaniya.html>.

у 2013 р. Росія за індексом свободи преси перебувала на 176 місці зі 197 країн⁴⁴⁴. У 2015 р. за даними організації "Worldwide Press Freedom Index" Росія посіла 152 місце зі 180 можливих у світовому рейтингу країн за рівнем свободи преси. Як бачимо, рівень централізації влади та згортання демократичних свобод у Росії є одним із найвищих у світі, що таким чином прямо пропорційно впливає на формування та реалізацію зовнішньополітичної стратегії РФ⁴⁴⁵.

Отже, населення Росії фактично є вилученим із політичних і суспільних процесів та не впливає на ухвалення ключових рішень. У зв'язку із цим росіяни як і мешканці інших пострадянських країн відрізняються низьким рівнем самоорганізації та впевнено заявляють, що не впливають на рішення влади і тим самим знімають із себе відповідальність за події у власній державі та її поведінку на світовій арені. Проте, як зазначалося вище, важливим моментом російської політики є підтримка суспільством як першої особи, так і її дій усередині та за межами держави⁴⁴⁶. Загалом, вплив суспільної думки на політику зводиться багато в чому не лише до тиску суспільства на владу, але й виявляється в діяльності політичних партій, організацій, через ЗМІ, зрештою, під час виборчих процесів. Нині зовнішньополітичні проблеми та проблеми безпеки вже не є прерогативою перших осіб держави, оскільки "активно обговорюються пресою та вулицею"⁴⁴⁷.

Останнім часом підтримка курсу російського керівництва сприяла появі такого феномена як "кримнашизм". Загалом, Крим для Росії має виняткове/сакральне внутріполітичне значення, передусім для імперського коду та підтримки відповідних настроїв у суспільстві. Імперське мислення росіян та зростання підтримки

⁴⁴⁴ Бульвінський А.Г. Імперська модель модернізації (на прикладі Росії). *"Третя хвиля" демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності* : зб. наук. праць /за заг. ред. П.М. Рудякова. Київ: Вид-во "Фенікс", 2015. С. 83.

⁴⁴⁵ Репортёры без границ: Всемирный индекс свободы прессы 2014–2015. URL: <http://gtmarket.ru/news/2015/02/12/7090>.

⁴⁴⁶ Перепелиця Г. Культ силы во внешней политике России как квинтэссенция российского национального интереса. *Dyplomacja i Bezpieczeństwo*. 2015. No 1(3). С. 103.

⁴⁴⁷ Рукавишников В.О. Холодная война, холодный мир... С. 818.

правлячого режиму, як доведено, найактивніше виявляється з "маленькими перемогами" Росії. За соціологічними даними на 2011 р. кількість невдоволених політикою Росії становила понад 60 %. Упродовж 2008–2012 рр. В. Путін втратив третину свого електорату і, здавалося, російський режим опинився в безвиході. Зрештою, існує припущення, що впевнено виграти безрезневі президентські вибори 2012 р. В. Путіну вдалося не без застосування фальсифікацій. Якщо ще в січні 2014 р. за діючого президента готові були віддати свої голоси лише 29 % росіян, то з анексією Криму, за даними (звісно завищеними) ВЦВГД, рейтинг В. Путіна підвищився – із 60,6 % у лютому до 82,3 наприкінці березня 2014 р. і до 89,9 % у жовтні 2015 р. (рис. 2.1)⁴⁴⁸.

Водночас з анексією Криму, навіть на тлі погіршення економічної ситуації у країні, зростання цін та падіння курсу рубля, відбулося поліпшення ставлення російського суспільства до більшості державних інститутів⁴⁴⁹. З огляду на це варто зауважити, що анексія Криму набула переважно внутріполітичного змісту та була потрібною російському президенту насамперед для підвищення свого рейтингу серед російського суспільства, що висловило таким чином "гордість за свою країну". Останнє також дозволило В. Путіну повернути собі статус лідера, який урятував Росію від розпаду та повної поразки на міжнародній арені. Згідно із твердженнями Дж. Фрідмана, імідж В. Путіна будується на жорсткій зовнішній політиці, а стан економіки свідчить про те, що до інтервенції в Україну його рейтинги були не надто високими⁴⁵⁰. Крім того, поясненням утримання високого рейтингу В. Путіним є пропагандистське нагнітання в суспільстві російськими ЗМІ відчуття безальтернативності вибору лідера, експлуатації існуючих у населення комплексів і фобій, більшість яких сформувалася ще в часи холодної війни. Паралельно за активної

⁴⁴⁸ Sperling V. A Case of Putin Envy. Behind the Obsession With Russia's Leader. *Foreign Affairs*. 2015. 5th November. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/2015-11-05/case-putin-envy>.

⁴⁴⁹ Петров В. Рейтинг Путина достиг нового максимума. *Российская газета*. 27 марта 2014. URL: <https://rg.ru/2014/03/27/putin-reiting-site.html>.

⁴⁵⁰ Фридман Дж. Уцелеет ли В. Путин? URL: <http://inosmi.ru/Russia/20150318/226940320.html>.

участі ЗМІ відбувається створення ілюзії соціальної стабільності. Загалом внутріполітична ситуація в Росії, що визначає її зовнішню політику, залежить в однаковій мірі як від президента, так і, власне, самих росіян⁴⁵¹.

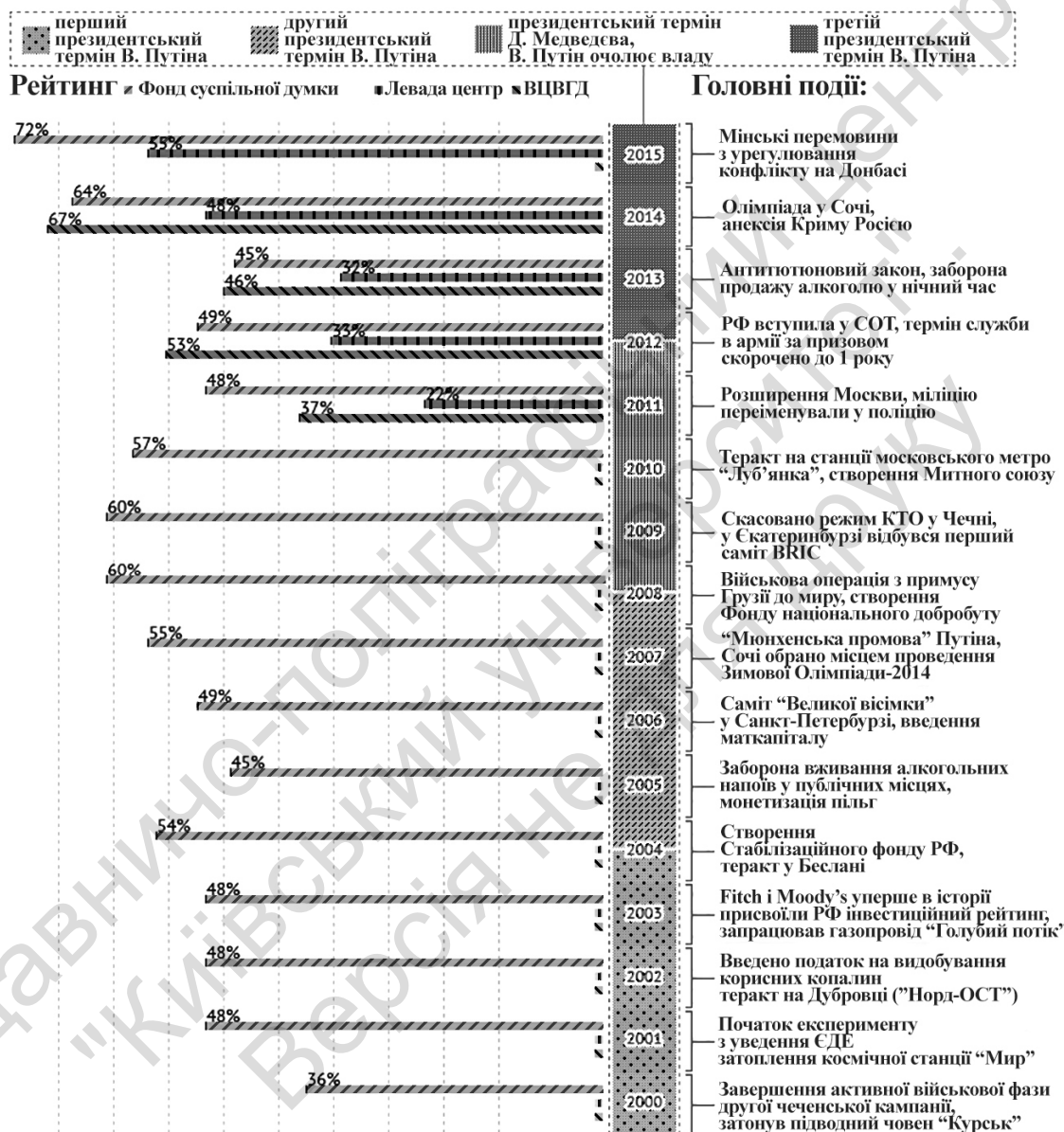

Рис. 2.1. Електоральний рейтинг В. Путіна у 2000–2015 рр.⁴⁵²

⁴⁵¹ Волков Д. Рейтинг В. Путіна – реальність или вимисел соціологов? URL: <http://carnegie.ru/2015/07/02/ru-60582/ibli>.

⁴⁵² Електоральний рейтинг Путіна за 15 лет. Інфографіка. URL: <http://www.aif.ru/dontknows/infographics/1475392>.

Як вважають західні експерти, В. Путін вибудував хоча й досить авторитарний режим за сутністю, утім нестабільний за своїм змістом. Першою ознакою крихкості та неефективності путінського режиму, на думку О. Мотиля, стала серія масових демонстрацій у Росії на Болотній площі та проспекті академіка Сахарова після виборів до Держдуми 4 грудня 2011 р. Причиною масового суспільного невдоволення стали очевидні фальсифікації під час виборчого процесу, внаслідок чого правляча партія "Єдина Росія" "отримала" найбільшу кількість голосів – 49,3 % (табл. 2.1). Досить масштабним було також суспільне обурення (вилилося в мітинг "Марш мільйонів") після президентських виборів у березні 2012 р., унаслідок яких прем'єр В. Путін та президент Д. Медведєв здійснили чергове владне рокірування й, умовно кажучи, помінялися постами прем'єр-міністра та президента⁴⁵³. Особливу активність тоді виявили середній клас і молодь Росії, які не погодилися із результатами виборів, у яких В. Путін здобув 71,31 % суспільної підтримки на тлі падіння його популярності в середньому на 20 %. Як вважає Л. Шевцова, із 2011 р. після виступів на Болотній площі та проспекті Сахарова російське керівництво взяло курс на подальше зміцнення авторитаризму в РФ. Такі дії Кремля не могли не позначитися на зовнішній політиці Росії, що в підсумку вилилися в геополітичну експансію⁴⁵⁴. Ще одним сигналом для влади стали масові антикорупційні виступи в понад сотні російських міст 26 березня 2017 р. після викриття опозиціонером О. Навальним корупційних схем прем'єр-міністра Д. Медведєва. При всьому, російські експерти намагаються довести, що авторитаризм та "керована демократія" є нині безальтернативним шляхом розвитку Росії, оскільки єдиною заміною авторитаризму в цій ситуації може бути лише хаос та анархія. До

⁴⁵³ Motyl A. Fascistoid Russia: Whither Putin's Brittle Realm? URL: <http://www.worldaffairsjournal.org/article/fascistoid-russia-whither-putin%E2%80%99s-brittle-realm>.

⁴⁵⁴ Шевцова Л. Путин и его помощник планируют скупить новую ВР. URL: <http://telegraf.com.ua/ukraina/politika/1602318-liliya-shevtsova-putin-i-ego-pomoshhnik-planiruyut-skupit-novuyu-vr.html>.

того ж переважна більшість (близько 70 %) росіян поки не готові вийти на масові акції протесту попри наростання соціальних проблем⁴⁵⁵.

Перехід до авторитаризму прямо пропорційно позначився на ухваленні зовнішньополітичних рішень, одним із прикладів чого можна вважати рішення Росії щодо інсценізації подій у Грузії (2008) й Україні (2014) задля "запобігання "кольоровій революції" в самій Росії". Занепокоєння в РФ із приводу можливої кольорової революції викликано насамперед тим, що політичний устрій і режим інших країн пострадянського простору були надто схожими на російську автократію⁴⁵⁶.

Підтримку ескалації конфлікту в Україні варто розцінювати як намагання російського керівництва зберегти путінську систему авторитаризму в умовах економічної рецесії і запроваджених санкцій. Розцінюючи події в Україні 2014 р. як американський сценарій, в РФ було ухвалено рішення розпочати спецоперацію із дестабілізації України задля закриття їй шляху до ЄС та НАТО. Водночас російському суспільству варто було продемонструвати, що Росія таким чином захищає співвітчизників у Криму і на Донбасі від українських націоналістів, а також протистоятиме США та зокрема розширенню НАТО до кордонів РФ⁴⁵⁷. У зазначеному випадку Україна стала для Кремля своєрідною "лабораторією", через яку він намагається втихомирити Росію. Саме тому наукова й експертна громадськість дедалі частіше схиляється до думки, що розв'язання Росією війни проти України зумовлене насамперед внутріполітичними міркуваннями – не допустити майдану в Росії⁴⁵⁸.

З погіршенням внутрішньої ситуації в РФ російському керівництву вдається на певний час відволікти населення від соціа-

⁴⁵⁵ Режим Путіна перед викликами часу: аналітична доповідь / М.М. Розумний, І.В. Валюшко, Р.В. Власенко та ін.; за заг. ред. М.М. Розумного. Київ: НІСД, 2017. С. 11.

⁴⁵⁶ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? С. 139.

⁴⁵⁷ Шевцова Л. Три главных цели Путина в Украине. URL: <http://nv.ua/opinion/shevcova/tri-glavnyh-celi-putina-v-ukraine-20803.html>.

⁴⁵⁸ Мотиль О. Страх Путіна перед Майданом був раціональним. URL: <http://zbruc.eu/node/32988>.

льних проблем через експлуатацію ностальгічної тези про особливість і пасіонарність Росії, що, як стрижень православ'я, перебуває у ворожому оточенні, протистоїть розбещеному Заходу тощо. Зважаючи на це, так звана пасіонарність росіян часто використовується Кремлем задля нагнітання антизахідних настроїв. До того ж усі локальні конфлікти російські ЗМІ інтерпретують як політику США, спрямовану на ізоляцію та знищення російського суверенітету. Отже, однією із головних складових внутрішньої геополітики Росії є створення образу ворога з метою консолідації/мобілізації російського суспільства довкола правлячого режиму⁴⁵⁹.

На тлі згортання демократичних свобод у Росії відбувалося загострення її відносин із Заходом, що виявилось у прагненні відродити велич держави, а радикальні та войовничі заяви російського лідера, на кшталт відомої Мюнхенської промови, значною мірою розраховані на внутрішню аудиторію⁴⁶⁰. У Росії впродовж останнього півтора десятиліття культивується антиамериканізм, який фактично зводиться до такої тези: "Вашингтон скористався розпадом СРСР, втягнув країни Східної Європи до НАТО та намагається знищити Росію як цілісну державу". Нині, за даними групи соціологів із "Гамільтон-коледжу", 88 % російської еліти вважає, що США вороже налаштовані до РФ, а тому унеможлиблюється будь-яке зближення із цією державою та Заходом загалом. Також останнім часом серед росіян значно збільшилася кількість прибічників мілітаристських та експансіоністських ідей, а кількість прибічників використання Росією військових інструментів у міжнародній політиці вперше перевищила кількість прихильників інструментів економічних. У російському суспільстві власне антиамериканізм корелюється з націонал-патріотизмом шовіністичного толку⁴⁶¹.

З метою формування антизахідної громадської позиції російські політексперти, з ініціативи Кремля, час від часу нага-

⁴⁵⁹ Умланд А. Роль и цели Кремля в "украинском" кризисе. URL: <http://www.geopolitika.lt/index.php?artc=7120>.

⁴⁶⁰ Мотиль О. Наступні 25 років для України: виклики і цілі.

⁴⁶¹ Їжак О. Спекотне і дощове літо в обложеної фортеці.

дують про так звану американську доктрину колишнього заступника міністра оборони США П. Вулфовіца, яка зокрема передбачає недопущення будь-яких вагомих інтеграцій євразійських країн довкола Росії з тим, щоб запобігти виникненню на євразійському просторі будь-якого стратегічного об'єднання. Також риторика російського керівництва підкріплена пропагандистською діяльністю ЗМІ, зокрема щодо "змови" Заходу стосовно розчленування Росії і встановлення протекторату над її ресурсами та ядерною зброєю. Крім того, на офіційному рівні політики РФ апелюють до заяв перших осіб США щодо інтернаціоналізації ресурсів російського Сибіру в контексті нераціонального розпорядження ними однією державою. У зв'язку із цим позиція представників російської еліти часто зводиться до відомого дугінського вислову: "Росія буде або великою, або її не буде взагалі". У свою чергу інтеграційні проекти Кремля тлумачаться не інакше, як політика відстоювання своїх державницьких інтересів на євразійському просторі та збереження територіальної цілісності РФ⁴⁶². Культивування антиамериканізму в Росії актуальне також на тлі зниження рівня життя росіян, який вигідно пов'язати з діями Заходу щодо начебто безпідставного введення ним санкцій. З огляду на цю ситуацію російська влада намагається унеможливити масовість соціальних протестів і забезпечити собі подальше безпроблемне перебування при владі⁴⁶³.

Так, за даними опитування авторитетної російської недержавної дослідницької організації "Левада-Центр" у жовтні 2015 р. 29 % росіян назвали відносини РФ зі США ворожими, а ще 45 % напруженими. В останні роки у колах російської еліти та суспільства зросла кількість тих, хто вважає пострадянський

⁴⁶² Дугин А.Г. ШОС, ОДКБ, ЕврАзЭС как инструменты создания нового мироустройства. *Известия Уральского гос. ун-та. Серия 3: Общественные науки.* 2010. Т. 80. № 3. С. 55.

⁴⁶³ Стратегия – XXI: версия для обсуждения. URL: <http://svop.ru/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%8B/strategy-xxi/9997>.

простір зоною особливих національних інтересів Росії. Так, згідно із соціологічними дослідженнями того ж таки "Левада-Центру", 88 % представників російської еліти та 81 % верств російського суспільства вважають приєднання Криму законним. Крім того, 76 % російських еліт і 53 % російського суспільства вважають російську операцію в Сирії правомірною, а також спрямованою на нейтралізацію терористичної загрози. До того ж, на тлі участі РФ у конфлікті, російські ЗМІ транслювали пропаганду про прахристиянську солідарність російського і сирійського народів. У цьому сенсі ситуація схожа на 1999 р., коли спостерігалася негативна реакція російського суспільства на операцію НАТО в Косово⁴⁶⁴. Тоді весною тисячі громадян Росії узяли участь у масових акціях протесту проти військової кампанії в Косово. Таким чином, можемо констатувати, що антиамериканізм й антизахідні настрої притаманні як російським елітам, так і російському суспільству загалом⁴⁶⁵.

У 2016 р. було проведено напевне наймасштабніші навчання в Росії за останні 20 років – "Кавказ-2016", які в тому числі були зорієнтовані на внутрішню аудиторію. Під час навчань, у яких узяло участь 120 тис. військових, Генштаб РФ проводив випробування нової системи управління державою на випадок військового конфлікту з НАТО. Згідно з останньою, за умов військового стану функції всіх керівних інститутів мають бути негайно передані чотирьом військовим округам, які терміново будуть сформовані в межах усієї території держави⁴⁶⁶.

Також по всій країні масово проводять навчання із цивільної оборони, оновлюють бомбосховища, ведуть розрахунок продовольства на одну особу упродовж 20 днів ведення бойових дій тощо. Одним словом, російське керівництво готує

⁴⁶⁴ Іжак О. Спекотне і дощове літо в обложеної фортеці.

⁴⁶⁵ Иносми: Как (и когда) мы вступили во вторую холодную войну? URL: <http://www.pravda-tv.ru/2016/10/12/259820/inosmi-kak-i-kogda-my-vstupili-vo-vtoruyu-xolodnuyu-voynu>.

⁴⁶⁶ Военные настроения в России. URL: <http://www.economica.com.ua/top/article/64323813.html>.

свою країну до війни, прагнучи показати всьому світу, що РФ упорається з будь-якими викликами й таким чином натякає на неефективність запроваджених санкцій і необхідність їх зняття. Ураховуючи таку ситуацію, експерти вважають, що В. Путін "грає м'язами" як для блефу перед Заходом, так і не меншою мірою з метою консолідації суспільства перед гіпотетичними/надуманими викликами, передусім задля зниження ризику розпаду держави⁴⁶⁷.

За даними соціологічних досліджень, проведених у 2001 та у 2003 рр. 71 та 75 % росіян, відповідно, вважали свою державу євразійською чи православною цивілізацією. Західною цивілізацією, за результатами даних опитувань, Росію вважали не більше 13 % її громадян⁴⁶⁸. Примітно, що в 1992 р., коли проголошена зовнішньополітична доктрина РФ відзначалася своєю орієнтованістю на США та Європу, кількість опитуваних респондентів, які висловили позитивне ставлення до Заходу, становила 40 %⁴⁶⁹. У 1999 р. кількість тих, хто вважав, що Росії варто прагнути до членства в Євросоюзі сягнула вже 67 %. Однак на 2014 р. прибічників зближення Росії із ЄС набралось лише 13 %, тоді як 64 % вважали, що таке зближення є протипоказаним для їхньої держави. За даними опитування згаданої організації "Левада-Центр" на початок 2016 р. 60 % жителів РФ не визнавали свою державу європейською і лише 32 % бачили Росію частиною Європи⁴⁷⁰. Водночас росіяни прагнуть зміцнення позицій і присутності Росії в Європі, більшою мірою через видобування та постачання сировинних ресурсів (рис. 2.2).

⁴⁶⁷ Военные настроения в России. URL: <http://www.economica.com.ua/top/article/64323813.html>.

⁴⁶⁸ Всероссийский центр изучения общественного мнения (ВЦИОМ). *Пресс-выпуск*. 2001. № 32. 13 ноября.

⁴⁶⁹ Huntington S. *The Clash of Civilisations? The Clash of Civilisations: The Debate*. New York: "Foreign Affairs", 1993. P. 26.

⁴⁷⁰ Россия хочет быть Россией. URL: <http://politobzor.net/show-80788-rossiya-progolosovala-za-razryv-s-evropoy.html>.

Рис. 2.2. Напрями, з яких Росія могла би посилити свої позиції в Європі (у % до кількості опитаних)⁴⁷¹

Зрештою, в умовах нагнітання антизахідної пропаганди російськими ЗМІ свою суспільну підтримку отримують ідеї євразійства та великодержавності. За даними соціологів, ідеї євразійства знаходять підтримку в російському суспільстві, проте це жодним чином не позначається на чисельності та якісному впливі євразійських організацій на політичні процеси в державі. Загалом же, згідно з даними соціологічних опитувань, більшість росіян визнають, що "Росія – це євразійська цивілізація, яка об'єднує в собі Схід і Захід"⁴⁷². Водночас на 2002 р. 35 % опитаних

⁴⁷¹ Российская идентичность в социологическом измерении. URL: http://www.isras.ru/analytical_report_Ident_10.html.

⁴⁷² Гражданские, этнические, и религиозные идентичности в современной России / отв. ред. В.С. Магун. Москва: Изд-во Ин-та социологии РАН, 2006. С. 25.

респондентів вважали Росію в рівній мірі як європейською, так й азіатською. Простежуються при цьому і глибоко патерналістські традиції в російському суспільстві, оскільки понад 50 % респондентів прагнуть бачити Росію насамперед сильною і великою, а не розвиненою і заможною державою⁴⁷³. У 2014 р. за даними різних соціологічних інституцій з анексією Криму кількість громадян РФ, які бажають бачити Росію великою державою, зросла до 67 %⁴⁷⁴.

Запорукою проведення російського геополітичного курсу є підтримка такого курсу народом, прийняття як внутрішньої, так і зовнішньої політики, яку здійснює влада. Отож радикальні кроки Росії на світовій арені у відстоюванні своїх геостратегічних інтересів багато в чому залежать від запиту в суспільстві на ревізійні політику, які є підставою для отримання карт-бланшу на свободу дій. Саме відчуття розпачу від втрати величі держави, яке панує в російському суспільстві, визначає експансіоністські мотиви В. Путіна як першої особи держави. Населення ностальгує та чекає повернення "несправедливо позбавленого" статусу великої держави, і незадовго до передвибірчої кампанії російській владі було зручно дати обіцянки зробити Росію знову великою, водночас відволікаючи тим самим увагу від спланованої спадковості президентського посту. З огляду на це, у Росії продовжує мусуватися міф про її месіанську місію інтернаціональної державотворчої ролі в об'єднанні під своїм началом всіх слов'янських і православних народів. Неоімперські риси суспільної психології сучасної Росії можна розглядати як наслідок загальнонаціональної свідомості, що сформувалася упродовж багатовікової історії⁴⁷⁵.

Наслідком розпаду Радянського Союзу стало колективне відчуття поразки в холодній війні та прагнення російського суспі-

⁴⁷³ Колосов В.А., Заяц Д.В. Геополитическая картина мира в средствах массовой информации. *Полис*. 2003. № 3. С. 49.

⁴⁷⁴ Все меньше россиян хотят видеть Россию "великой державой". URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/menshe-rossiyan-hotyat-videt-rossiyu-velikoy-1471255055.html>.

⁴⁷⁵ Sestanovich S. Geotherapy: Russia's Neuroses, and Ours. *The National Interest*. 1996. No 45. P. 7.

льства й еліти до реваншу. Саме тому серед населення Росії зміцнюється імперська ментальність або "веймарський синдром", який владна верхівка вміло використовує як інструмент впливу на соціальні настрої задля забезпечення високих рейтингів серед електорату та підтримки зовнішньополітичного курсу. РФ та її суспільство поки не в змозі подолати постімперський синдром, від якого у свій час відмовилися Британія, Іспанія, Франція й інші "імперіалістичні" та колоніальні держави, що перетворився зараз на національний комплекс і гальмо інноваційного прогресу. Таким чином, розпад СРСР не привів до зникнення імперської ментальності в російській суспільній свідомості, ба більше, останнім часом відбувається навіть посилення великодержавницьких настроїв, у тому числі завдяки наростанню ілюзії "збирання" імперії через інтеграційні механізми МС, ЄАЕС⁴⁷⁶. Подібне можна стверджувати і про російську еліту, яка, за словами З. Бжезинського, "...шкодує, що Москва вже не перебуває на вершині світової ієрархії, і незадоволена тим, що місце тепер беззастережно належить Америці"⁴⁷⁷. Разом із тим, 3/4 населення вважають Росію самотньою євразійською державою, у якої власний історичний шлях розвитку і ця думка, зрештою, превалює серед усіх соціальних верств населення. На відміну від західного політичного простору стабільних демократій, де панує соціальний лібералізм, у Росії ідеологічними акторами є авторитарно-державницька ідеологія й імперська свідомість, що активно підтримується в елітах та широких колах російського суспільства⁴⁷⁸.

Російський учений та експерт із питань безпеки С. Картунов зауважує, що всі намагання поставити під сумнів великодержавний статус Росії сприймаються в російському суспільстві вкрай

⁴⁷⁶ Анисимов Е. Исторические корни имперского мышления в России/Slavic Research Center. URL: <http://h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/Proceed97/Anisimov.html>.

⁴⁷⁷ Бжезинський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство/пер. з англ. А. Іщенка. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. С. 138.

⁴⁷⁸ Будкін В.С. Концептуальні основи обґрунтування процесів соціально-політичної модернізації у дослідженнях науковців європейських пострадянських країн. С. 89.

негативно. Ним, зокрема, констатовано, що "ідеал "великої Росії" залишається однією з основоположних національних цінностей не лише в політичній риторичі, але й у національній самосвідомості"⁴⁷⁹. Останнє впливає з того, що статус великої держави по суті перетворився на національну ідею в умовах завищених запитів й очікувань у російському суспільстві, окремі верстви якого досі залишаються в "шоковому" стані від втрати наддержави – СРСР. Зрештою, для цього зараз мобілізовано всі ресурси задля пропагандистського впливу на російське суспільство. Окрім розгалуженої системи ЗМІ, до цього процесу активно долучилася й РПЦ. За соціологічними даними, у середньому 35 % росіян вважають, що РФ варто повернути статус наддержави, яким володів Радянський Союз. Стільки ж росіян стверджують, що Росії у XXI ст. варто увійти до кола 10–15 економічно розвинених і політично впливових країн світу. Крім того, 16 % хотіли би створення ядра інтеграції на пострадянському просторі, а потім зайняти місце поряд із США та Євросоюзом. Зрештою, лише 7 % опитаних російських громадян не бажають, щоб Росія ставила перед собою глобальні стратегічні цілі⁴⁸⁰. Також згідно з опитуваннями, які проводили в першому десятилітті XXI ст. за участі РАН у межах дослідження питань енергетики і довкілля, 38 % опитаних росіян пріоритетом вважали не розвиток демократії, а великодержавний статус Росії, який найбільше відповідає їхнім інтересам або інтересам їхніх сімей. Водночас понад третина росіян підтримувала державне регулювання енергетичного сектора, а для 68 % опитаних є абсолютно неприйнятною ідея іноземних інвестицій у цей сектор економіки⁴⁸¹.

Відповідно до соціологічних досліджень останніх років – 58 % росіян сприймають розпад СРСР як велику трагедію, утім, якщо говорити про громадян старшого віку, то кількість таких

⁴⁷⁹ Кортунов С.В. Россия в мировой политике после кризиса. Москва: Красная звезда, 2011. С. 19.

⁴⁸⁰ Маруев А. Геостратегия России. *Обозреватель*. 2007. № 1. С. 7–8.

⁴⁸¹ Jaffe A., Soligo R. Energy Security: The Russian Connection. *Energy Security and Global Politics: The Militarization of Resource Management* /ed. by D. Moran and J. Russell. Routledge: Taylor & Francis group, 2009. P. 123.

у Росії сягнула 85 %. Для росіян як імперського народу саме велич Російської держави є чи не головною ціллю та сенсом їхнього етнокультурного буття. Так, близько 47 % росіян воліють бачити Росію імперією, яка б значно перевершувала нинішні територіальні межі, досягаючи розмірів 1917 р. Загалом же 58 % росіян вважають, що частина територій сусідніх країн має бути російською. До того ж, серед опитаних респондентів 53 % молоді, віком від 18 до 29 років стоять саме на таких імперських позиціях, що не може не викликати занепокоєння сусідніх пострадянських держав перед імовірною територіальною експансією Росії⁴⁸². Тож російський владний істеблішмент є по суті виразником бажання широких верств російського суспільства щодо збирання колишніх радянських територій та відновлення супердержави, зокрема через ЄАЕС, який бачиться для багатьох оновленим СРСР⁴⁸³.

Утім, зазначена політика є тупиковою хоча б тому, що ще навіть відомий російський дипломат О. Горчаков зауважив: "для Росії розширення території є розширенням її слабкості". Через два століття його слова підтвердив відомий російський письменник і громадський діяч О. Солженіцин, який хоч і не мислив майбутнього Росії без східнослов'янського ядра (України та Білорусі), у своєму есе "Як нам облаштувати Росію" (1990) наголосив на тому, що в Росії більше не лишилося ресурсів на імперію (ані духовних, ані господарських), а імперія "...висмоктує сили та прискорює нашу загибель"⁴⁸⁴. Водночас відомий російський економіст-міжнародник, професор В. Іноземцев акцентував на тому, що відродження Росії як великої держави означатиме її протиставлення всьому світу. А для того, щоб Росії увійти до клубу провідних світових економічних центрів (європейського чи американського) їй доведеться попрощатися з ілюзією ве-

⁴⁸² Желис П. Россия: пенсионеры тоскуют по СССР, молодежь хочет империю. URL: <http://www.geopolitika.lt/index.php?artc=3768>.

⁴⁸³ Федоров А. ЕС и Евразийский союз. URL: <http://inosmi.ru/politic/20111026/176585427.html>.

⁴⁸⁴ Солженицын А. Как нам обустроить Россию. URL: http://www.lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/s_kak_1990.txt.

ликодержавності⁴⁸⁵. Західні експерти, зокрема Г. Кіссинджер, стверджували, що внутрішні реформи в Росії тільки зміцняться, якщо країні, уперше за всю її історію, дати стимул зосередитися на розвитку власної національної території⁴⁸⁶. Загалом, як вважає Л. Шевцова, в останні два десятиліття Росія перетворилася на споживацьке суспільство і при тому, що значна частина росіян воліє жити у великій, могутній і територіально розширеній державі, жертвувати при цьому своїм матеріальним добробутом усе ж не бажає⁴⁸⁷.

Експлуатація стереотипів/архетипів на кшталт "Вдячний діду за Перемогу", "Марш безсмертного полку" у контексті помпезності святкування Дня Перемоги та проведення Олімпіади-2014 стає нормою гуманітарної політики в Росії. Додамо, що розмах святкування Дня Перемоги в останні роки перевершив масштаби радянських часів. Такі крайні націоналістичні вияви як пасіонарність, винятковість російської православної цивілізації, а також її місіонерство активно підтримуються та експлуатуються державою. Звідси бере свій початок переписування та ревізія власної історії в контексті ідеологізації цивілізаційної місії Російської імперії та СРСР, а також прославляння російської воєнної героїки, що виявляються у встановленні монополії на перемогу у Другій світовій війні тощо. Загалом же Росія витрачає багато ресурсів на створення позитивного іміджу як усередині країни, так і за її межами, часто через власну інтерпретацію історичних подій, що має важливе значення для легітимізації політики з відстоювання привілейованих інтересів щодо колишніх сателітів. Також у російському суспільстві склалися стереотипи, що православна цивілізація є винятковою, православна церква – визначальним культурним інститутом нації, а централізована держава має велике значення для захисту від зовнішніх і внут-

⁴⁸⁵ Иноземцев В. Россия в системе международных отношений XXI века. *Международная жизнь*. 2002. № 1/2. С. 68.

⁴⁸⁶ Киссинджер Г. *Дипломатия* /пер. с англ. В. Львова; послесл. Г. Арбатова. Москва: Ладомир, 1997. С. 745.

⁴⁸⁷ Шевцова Л. Началась агония российской системы? URL: <http://inosmi.ru/russia/20150319/226943407.html>.

рішніх ворогів⁴⁸⁸. Одним словом, задля підтримки своєї геостратегії та стратегії зовнішньої політики В. Путін дедалі активніше апелює до таких почуттів росіян, як історичні образи і втрати, колишня слава, – відкрито при цьому вихваляючи мілітаризацію та ірредентизм⁴⁸⁹.

Водночас міжнародна репутація РФ перебуває під тиском негативного іміджу та стереотипізації, що утвердились у політичних і соціальних колах Заходу. Зокрема, негативний імідж Росії створюють виражено політичні справи на кшталт арешту ще 2003 р. власника нафтової компанії "ЮКОС" М. Ходорковського, війна в Чечні, війни із Грузією та Україною тощо. Політичний поворот РФ відбувся після ухвалення Закону "Діми Яковлева" у 2012 р., який став своєрідною дзеркальною відповідь на прийняття у цьому ж році США "акта Магнітського", що передбачав заборону на в'їзд окремих громадян США, причетних до порушення прав російських громадян й арешту їхніх активів, а також забороняв усиновлення російських дітей громадянами США⁴⁹⁰. Різке зниження іміджу Росії на Заході та погіршення їхніх відносин відбулося після вбивств відомих журналістів і політиків, серед яких Г. Старовойтова у 1998 р., П. Хлебніков у 2004 р., А. Політковська у 2006 р., А. Бабурова у 2009 р., Б. Немцов у 2015 р. Досить резонансним було вбивство підполковника держбезпеки О. Литвиненка у 2006 р., організоване російськими спецслужбами за замовленням Кремля. Не менший резонанс у сенсі погіршення політичного іміджу Росії мало надання Московою політичного притулку колишньому спецагенту та співробітнику ЦРУ Е. Сноудену. У громадській думці Заходу Росія часто постає в образі бідної, часто слабкої, другорядної авторитарної держави зі слабкою сировинною економікою, що організовує політичні вбивства, захоплюється відновленням імперії, збиран-

⁴⁸⁸ Санто М. Древний роман России и Украины. URL: <http://inosmi.ru/russia/20150313/226835694.html>.

⁴⁸⁹ Иноземцев В. Российский флирт с фашизмом.

⁴⁹⁰ Федеральный закон от 28 декабря 2012 года № 272-ФЗ "О мерах воздействия на лиц, причастных к нарушениям основополагающих прав и свобод человека, прав и свобод граждан Российской Федерации". URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Федеральный_закон_от_28.12.2012_№_272-ФЗ.

ням пострадянських земель під виглядом економічних об'єднань і нових військово-політичних блоків, таких як ЄврАзЕС, МС, ЄАЕС ОДКБ тощо.

Падіння світових цін на енергоресурси та прямий вплив цієї кон'юнктури на подальше загострення економічних проблем, може похитнути ауру непереможності та всемогутності В. Путіна, що тим самим не унеможливилює прискорення його падіння. Проте загалом, на думку низки експертів, поки не варто сподіватися на швидке падіння путінського режиму або ж радикальну зміну його стратегії поведінки на світовій арені. Є всі підстави припустити, що по мірі падіння рівня життя росіян, єдино можливою стратегією збереження влади для російського керівництва буде його агресивна політика, спрямована на підтримку старих і розпалювання нових криз⁴⁹¹.

Не менш характерною рисою як російського владного істеблішменту, так і суспільства загалом є формування образу внутрішнього та зовнішнього ворога, а також образного перетворення Росії на "оточену фортецю". Одним із таких ворогів внутрішнього штибу є "ісламські терористи", які міцно укорінилися в російській свідомості як виклик ХХІ ст., що формує тим самим своєрідний ідеологічний базис правомірності заходів, спрямованих проти ісламських радикалів, зокрема кавказців, як на внутрішньому, так і зовнішньому фронтах російської політики. Дедалі активніше в російському суспільстві формуються антиіммігрантські настрої в контексті звинувачення кавказького етносу в усіх соціальних проблемах росіян. В одному зі своїх інтерв'ю В. Сурков зазначив: "Усі ми повинні усвідомити – ворог біля воріт. Фронт проходить через кожне місто, через кожен дім. Нам потрібна пильність, солідарність, взаємовиручка, об'єднання зусиль громадян і держави"⁴⁹². Останнім часом в РФ активно лунають заяви щодо протистояння Росії з НАТО та ймовірності третьої світової війни з тим,

⁴⁹¹ Выпловш Ч. Почему экономика России не рухнет. URL: <http://inosmi.ru/russia/20150128/225882560.html>.

⁴⁹² Сурков В. Путин укрепляет государство, а не себя. *Комсомольская правда*. 2004. 29 сентября. URL: <http://www.kp.ru/daily/23370/32473>.

щоб розпалювати в російському суспільстві антизахідні настрої. Таким чином, суспільна думка щодо підтримки агресивної політики Кремля в Росії дедалі більше перетворюється на проблему світової політики⁴⁹³.

Отже, пошук образу ворога та нагнітання загроз безпеці РФ покликані сприяти монолітності та єднанню російського суспільства, нехай і перед штучними загрозами та викликами. Тож подібні фобії мають відповідати масовим антимітинговим настроям у російському суспільстві.

Досить активно на формування геостратегії держави впливає діяльність політичних партій і суспільних рухів та організацій. Власне ж бачення представниками цих інституцій зовнішньополітичного розвитку держави відображено в партійних програмах. Тут варто говорити як про політичні сили, що перебувають при владі внаслідок проходження до Держдуми шляхом виборів, так і партійні організації, які в різний час намагалися вибороти своє місце в російському парламенті чи хоча б посилено впливати на суспільно-політичне й економічне життя держави. Ідеться, насамперед, про опозиційні партії. Так, Демократична партія Росії (ДПР) у своїй програмі ставила серед пріоритетів негайний вступ до ЄС, виступала за повну свободу й ініціативу громадян, а також проти будь-яких виявів культу особи⁴⁹⁴. Подібних принципів дотримувалися й інші партії демократичного штибу. Приміром, партія "Яблоко" як найперспективніший зовнішньополітичний пріоритет для Росії розглядає інтеграцію до кола найрозвиненіших демократичних держав після структурних внутрішніх трансформацій, відновлення її участі в G-7 та входження до Організації економічної співпраці і розвитку (ОЕСР). Також пропонувалася відмова від агресивної зовнішньої політики, базованої на "емоціях, образах, міцних висловах". На пострадянському

⁴⁹³ Кондратьева Н. Что остановит Россию. URL: <http://inosmi.ru/russia/20150311/226786183.html>.

⁴⁹⁴ Программа политической партии "Демократическая партия России" Принята на XXI съезде партии 18 сентября 2007 г. URL: <https://rg.ru/2007/11/07/demokrat.html>.

просторі пропонували відмовитися від неоімперської політики та небезпечних геополітичних фантазій, що випливають із неї⁴⁹⁵.

Як альтернативу протидії просуванню НАТО на схід партія "Яблоко" зробила акцент на багатосторонніх гарантіях збереження цілісності і суверенітету колишніх пострадянських республік, а також на розвитку взаємовигідних і рівноправних відносин у всіх сферах взаємних інтересів. Саме гарантія територіальної цілісності на теренах СНД має бути представлена в межах нової архітектури європейської безпеки. Також Росія, відповідно до передвиборної програми партії "Яблоко", має налагодити відносини з Україною та Грузією і жодним чином не перешкоджати зближенню пострадянських країн з ЄС, проте таке зближення має бути скоординоване з урахуванням відносин РФ із Євросоюзом. Партія активно виступає за синхронний рух Росії й України до ЄС та акцентує увагу на відмові Москви від "доктрини обмеженого суверенітету" щодо України. Утім, щодо Криму партія пропонує проведення чесного референдуму під егідою міжнародних інституцій. Стосовно Донбасу позиція партії зосереджена на виконанні Мінських угод. Усі інші геостратегічні вектори Росії ("за всіма азимутами") мають базуватися на прагматизмі та дотриманні норм міжнародного права⁴⁹⁶.

Проте шанси потрапити до Держдуми в нинішніх опозиційних сил, таких як "Парнас" та "Яблоко", є примарними, що зрештою показали останні вибори 2016 р. (табл. 2.1). Більше того, згідно із "Законом про іноземних агентів", прийнятого в липні 2012 р., будь-які організації, які займаються політичною діяльністю на території Російської Федерації й отримують фінансування з-за кордону, будуть реєструватися в окремому списку⁴⁹⁷.

⁴⁹⁵ Предвыборная программа партии "ЯБЛОКО" "Уважение к человеку", 2016 год. URL: http://www.yabloko.ru/content/2016_0#_Тос459908182.

⁴⁹⁶ Там же.

⁴⁹⁷ Федеральный закон "О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части регулирования деятельности некоммерческих организаций, выполняющих функции иностран-

За умов "керованої демократії" Кремль здійснив низку кроків щодо розгортання різних напрямів залучення громадян до нібито широкої участі в політичних процесах у вигляді різних рухів, патріотичних організацій, які б сприяли забезпеченню підтримки існуючої владної моделі⁴⁹⁸. Серед низки російських організацій та рухів політичного толку варто також виділити рух "Пам'ять" (лідер М. Скородумов), "Конгрес Руських общин", "Добровольчий рух особливого призначення (ДОН (рос.))", "Російська національна єдність" (лідер О. Баркашов), "Націонал-більшовицький фронт" (лідер Е. Лимонов), який виокремився з однойменної партії, російські козацькі організації тощо. Окрім пропрезидентської партії "Єдина Росія", владою було простимульовано виникнення праворадикальних молодіжних організацій. Одразу після приходу в Кремль В. Путіна вже в липні 2000 р. було створено організацію "Ті, що йдуть разом", очолюваної В. Якименком. Основою цієї організації стали хулігани футбольного клубу ЦСК (Москва) "Gallant Steeds" за керівництва О. Мітрюшина⁴⁹⁹. У 2005 р. було організовано рух "Наші", яким опікувався путінський сірий кардинал В. Сурков та об'єднання "Євразійський союз молоді" (ЄСМ). У 2015 р. створено молодіжну організацію "Тигри Родіни", завданням якої є підтримка політики російського президента і боротьба проти так званої п'ятої колони або так званих неолібералів. Зрештою, подібні молодіжні організації були створені з метою боротьби з опозиційно налаштованою молоддю. Таких "скінхедів на захисті Кремля" часто фінансували із надходжень від торгівлі енергоресурсами та використовували з метою залякування інших неурядових організацій, опозиційних ЗМІ та навіть іноземних дипломатів⁵⁰⁰.

ного агента" от 20.07.2012 № 121-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_132900.

⁴⁹⁸ Будкін В.С. Концептуальні основи обґрунтування процесів соціально-політичної модернізації у дослідженнях науковців європейських пострадянських країн. С. 80–81.

⁴⁹⁹ Харпен М.Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, України: незасвоєні уроки минулого. Харків: Віват, 2015. С. 170.

⁵⁰⁰ Smith K. Lack of Transparency in Russian Energy Trade The Risks to Europe. Washington: Center for Strategic and International Studies, 2010. P. 4.

Створення неурядової організації "Міжнародний євразійський рух" (МЄР) у листопаді 2003 р., до якого входив "Євразійський союз молоді" (голова В. Коровін) на правах окремої секції, ознаменувало новий етап євразійської ідеї в Росії. Останнім часом масштаби розширення діяльності організації до міжнародних масштабів є помітними, оскільки МЄР має свої філії у 29 країнах⁵⁰¹.

Користуються успіхом як націоналістичні організації, так і військово-патріотичні та спортивні клуби. МЄР як і низкою інших було взято за основу історичну героїку Росії, покликаною формувати ностальгічний патріотизм. Так, представники даного союзу вважають себе нащадками опричників Івана Грозного та позиціюються як борці за протистояння експорту та проти поширення "кольорових революцій" на євразійських теренах, у тому числі і фізичними засобами через організацію вуличних боїв із прибічниками західних цінностей. Примітно, що до ЄСМ і подібних йому організацій входила значна кількість учасників спортивних гуртків та секцій, зокрема борцівських клубів. Існувала також низка "філій" євразійських об'єднань в інших пострадянських державах⁵⁰².

Створена у 2001 р. партія "Євразія" у значній мірі виражала позиції російського владного істеблішменту⁵⁰³. У програмі партії йшлося про те, що Росія, як це й зазначалося євразійцями ще наприкінці ХІХ ст., має власний (третій) шлях економічного та суспільно-політичного розвитку. Саме "третій шлях" покликаний гарантувати Росії стійкий соціально-економічний розвиток

⁵⁰¹ Создано международное евразийское движение. URL: <http://evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=1545>.

⁵⁰² Putin's agenda. URL: <http://evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=2363>.

⁵⁰³ У 2004 р. партія "Євразія" була перейменована на партію "Євразійський союз" і очолював її останнім часом не О. Дугін, а П. Суслов, утім якоїсь активної політичної діяльності цієї політичній силі розвинути не вдалося. Партія "Євразія" була відновлена у 2012 р. з подачі В. Путіна як "помічника" формування Євразійського союзу. Проте більшість політичних ідей О. Дугіна так і не були реалізовані.

та бути альтернативою як східного, так і західного вектора її зовнішньої політики⁵⁰⁴.

Чільне місце у програмі партії "Євразія" відводилося так званому євразійському федералізму. Євразійський федералізм розглядався як системна ідея устрою майбутньої євразійської імперії, що передбачає наявність двох ключових складових – стратегічного унітаризму й етнокультурного, регіонального плюралізму. Геополітичним центром/ядром такої імперії, згідно із програмою, звісно ж, має стати Росія. У програмних документах євразійських партій ідеться зокрема про те, що ідеалом геостратегії Росії є створення євразійського геостратегічного блоку з багаторівневим членством, що служив би противагою атлантичним і мондіалістським тенденціям у глобальному масштабі. В основу такого блоку мають бути покладені геостратегічні принципи та цивілізаційні імперативи. Євразійський блок також покликаний брати якомога активнішу участь у формуванні багатопольярного світу⁵⁰⁵. Відчутний вплив на сучасне неоєвразійство здійснює спадщина ідеолога історичного євразійства і першого російського геополітика П. Савицького. Загалом програма партії "Євразія" зводиться переважно до жорсткого протистояння процесу однополярної, американо-центричної глобалізації шляхом реалізації євразійського проекту планетарного масштабу⁵⁰⁶.

Згідно із програмними ідеями створеної у 2002 р. Євразійської партії Росії (ЄПР) (лідер А. Ніязов), євразійство – це послідовна система поглядів і уявлень, основи якої закладені в роботах вітчизняних і зарубіжних мислителів і політиків (М. Данилевського, К. Леонтєва, П. Савицького, П. Сувчинського, Г. Флоровського,

⁵⁰⁴ Программа политической партии "Евразия" принята на Учредительном съезде 30.05.2002 г. URL: <http://www.evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=76>.

⁵⁰⁵ Программа Общественно-политического движения "Евразия". URL: <http://eurasia.com.ru/programma.html>; Программа политической партии "Евразия" принята на Учредительном съезде 30.05.2002 г. URL: <http://www.evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=76>.

⁵⁰⁶ Лушников О. Евразийская перспектива: современные проекты стратегического развития России. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2006. № 3. С. 6–23.

М. Трубецького, Г. Вернадського, Л. Гумільова)⁵⁰⁷. Праці цих класиків знайшли свою інтерпретацію євразійства ЄПР.

Партія "Євразія" в контексті реінтеграції євразійського простору відстоювала монолітніше утворення із жорсткішою централізацією. Євразійський союз у програмі партії це – геополітична конструкція з єдиною системою економіки, транспортних артерій, митним союзом, спільною валютою, єдиним стратегічним командуванням, спільною системою колективної безпеки та спільною системою представницьких органів. Також євразійське об'єднання мало би створюватися на добровільних засадах країн СНД із можливим подальшим вступом Сербії та Монголії⁵⁰⁸. У той час, коли "Євразія" прагнула активно взаємодіяти з урядовими й іншими інстанціями як в РФ, так і на теренах СНД з метою прискорення євразійських інтеграційних процесів, ЄПР бачила себе лише як інструмент переведення євразійської проблематики у сферу ефективної практичної політики, спрямованої на розвиток і стабілізацію євразійського простору⁵⁰⁹.

Партія "Євразія" виступала за євразійську економічну модель як альтернативу лібералізму і марксизму. Зазначена модель декларується в ролі економічного плюралізму і визначає самобутність економічної системи кожного народу та держави. Цей принцип на господарчому рівні відображає сутність багатополярності. Економіка, що бачилася як елемент облаштування суспільного цілого, мала служити народу. Передбачалося також розширення МС за рахунок країн СНД для організації широкої зони вільної торгівлі. У зазначеній зоні, на думку євразійських партійних ідеологів, варто робити ставку на "полюси розвитку" (економічно потужні країни), які б стали своєрідним геополітичним локомотивом. Особливу увагу у програмі партії було приділено "коридорам розвитку" – євразійським транспортним мережам⁵¹⁰.

⁵⁰⁷ Сачко Г. Евразийство и современные евразийские партии. URL: http://www.lib.csu.ru/vch/10/2003_02/001.pdf.

⁵⁰⁸ Программа политической партии "Евразия" принята на Учредительном съезде 30.05.2002 г.

⁵⁰⁹ Сачко Г. Евразийство и современные евразийские партии.

⁵¹⁰ Программа Общественно-политического Движения "Евразия".

Серед базових принципів обох партій, Росія є особливим світом синтезованої багатокультурної цивілізації, іменованої як "вісь історії". Євразійство як ідеологічний стрижень партії "Євразія" та ЄПР відіграло роль альтернативи лібералізму (оксамитовому ліберальному націонал-тоталітаризму). Геополітичний і цивілізаційний вимір є основою для решти сфер розвитку: економічної, соціальної, культурної і політичної тощо. Партійні ідеологи зрештою стверджують про необхідність подальшої прискореної реінтеграції простору СНД як основи виживання народів Євразії⁵¹¹.

ЄПР, у свою чергу, на відміну від дугінської "Євразії", не наголошувала на винятковості геополітики, але при цьому засуджувала згубний вплив глобалізаційних процесів, виступала проти політики розширення НАТО. Як альтернатива євроатлантичним інститутам, пропонувалося формування субрегіональних об'єднань і союзів, таких як ЄврАзЕС, союзу Білорусі і Росії, ЦАЕС тощо. Віталася також загальноросійська інтеграція як стимул інтеграції пострадянського простору. ЄПР закликала Росію дотримуватися своїх національних інтересів у відносинах із США та паралельно надати нового імпульсу "східному вектору"⁵¹². Партія передбачала й тісну співпрацю Росії із країнами ісламської цивілізації та її активну участь у врегулюванні Близькосхідного (Палестино-Ізраїльського) та Пакистано-Індійського конфліктів, кризи у Східному Туркестані, відновленні прав континентального населення Тибету тощо. Разом із тим, пропонувалося встановлення тісних зв'язків із країнами АСЕАН, особливо з державами буддійської цивілізації: Японією, Кореєю, Монголією, країнами Індокитаю⁵¹³.

Отже, євразійство в Росії є новим допоміжним механізмом соціальної інтеграції на рівні громадських об'єднань та інститутів, а також єдине інформаційне поле з урахуванням усіх культурних, етнічних і конфесійних особливостей. Тим самим пропагандистська діяльність владних інститутів і контроль над інфор-

⁵¹¹ Лушников О. Евразийская перспектива: современные проекты стратегического развития России. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2006. № 3. С. 16.

⁵¹² Программа Евразийской партии России (2002 г.). URL: <http://gumilevica.kulichki.net/fund/fund24.htm>.

⁵¹³ Сачко Г. Евразийство и современные евразийские партии. URL: http://www.lib.csu.ru/vch/10/2003_02/001.pdf.

маційним простором у Росії дає можливість останнім забезпечувати підтримку реалізації ключових напрямів геостратегії.

Попри все експерти констатують, що в Росії немає справді потужного політичного руху чи партії, заснованих на ідеології класичного євразійства. Партія "Євразія" не користувалася значною підтримкою електорату, а тому змушена була приєднуватися до електоральних коаліцій, щоб узяти участь бодай у місцевих виборах. Приміром, на виборах до Державної думи у 2003 р. політичний блок "Велика Росія – Євразійський союз", створений на основі партії "Євразійська партія – Союз патріотів Росії" А. Ніязова отримала лише 0,28 % голосів. Ще одна поміркована партія євразійського толку "Істинні патріоти Росії" здобула 0,25 %, не маючи таким чином, жодних шансів потрапити до Держдуми та бодай якось впливати на ухвалення стратегічних рішень⁵¹⁴.

Варто також говорити про бачення стратегії зовнішньої політики РФ партіями, які мають найвищий рівень довіри у російському суспільстві та пройшли після виборів до Держдуми. Так, передвиборча програма найчисельнішої партії РФ "Єдина Росія", яка вже понад десятиліття отримує найбільшу кількість мандатів та є по суті партією В. Путіна, порушувала питання зовнішньої політики, основою якої є зміцнення безпеки Російської держави за рахунок активного розвитку і підтримки високої боєготовності Збройних сил, а також забезпечення партнерських відносин як із Заходом, так і зі Сходом. Особливе місце у відносинах, зокрема, відведено стратегічним стосункам із Китаєм, Індією, В'єтнамом, а також консолідації в межах БРІКС і ШОС. Питання партнерства із країнами АТР передусім пов'язано зі стратегією розвитку Далекого Сходу. Саме тому було порушено питання щодо угоди про співпрацю між ЄАЕС та КНР, а також підтримки ініціативи "Шовкового шляху". Ураховуючи те, що Росія всіма шляхами прагне відновити статус великої держави та одного із незалежних геополітичних світових центрів, ідеологи правлячої партії у співпраці РФ із Заходом на перше місце ставлять "...принципи рівноправ'я, повагу взаємних інтересів, невтручання у внутрішні справи один одного і колективне політико-економічне лідерство". Також про-

⁵¹⁴ Результаты выборов в Думу IV созыва 7 декабря 2003 г. URL: <http://www.politika.su/fs/gd4rezv.html>.

грамою визначено, що головним принципом міжнародних відносин має стати співіснування різних регіональних порядків і моделей розвитку культурних цивілізацій⁵¹⁵.

Програма другої за чисельністю партії в Держдумі – КПРФ практично зовсім не торкається питань геостратегії та зовнішньої політики (табл. 2.1). У розділі програми "Сучасний світ і Росія" зазначено, що "...сучасний світ постає як завершення конфлікту між капіталізмом і соціалізмом з перемогою останнього"⁵¹⁶. Згідно з партійною програмою, в умовах реставрації капіталізму на пострадянському просторі та Східній Європі Сполучені Штати та їхні союзники здійснюють політику імперської глобалізації. Також подальше збереження капіталізму як домінуючої системи, для лідерів КПРФ загрожує планетарною катастрофою, а отже і загрозою безпеці самій Росії. Таким чином, головним геополітичним супротивником для РФ, згідно із сучасними комуністичними постулатами, є капіталізм в особі США та їхніх союзників⁵¹⁷.

О. Мотиль зауважує те, що рухи та політичні сили, які прагнули відродження імперії, існували завжди у всіх імперських метрополіях і Росія тут не є винятком. Типовим прикладом став очільник Ліберально-демократичної партії Росії (ЛДПР) В. Жириновський. Він та його політична сила з початком 1990-х рр. відверто закликають до відродження Російської імперії⁵¹⁸. Програма ЛДПР містить тези, що на сучасній світовій арені ведеться боротьба без правил. Отримавши реальні політичні поступки, США та країни Заходу порушили свої політичні зобов'язання та скористалися ситуацією щоби "...зміцнити свої позиції та перейти до нового наступу на Росію. І нині, на думку очільників партії, ядерна зброя залишається єдиним й останнім аргументом стримування США та їхніх союзників. Ключовими загрозами для Росії визначені події в Україні, Сирії та Туреччині. Головне для ЛДПР

⁵¹⁵ Предвыборная программа Партии "Единая Россия" на выборах депутатов Государственной Думы ФС РФ VII созыва. URL: <http://er.ru/party/program/#25>.

⁵¹⁶ Программа коммунистической партии Российской Федерации. URL: <https://kprf.ru/party/program>.

⁵¹⁷ Там же.

⁵¹⁸ Мотиль А. Чему большевики и нацисты могут научить нас сегодня. URL: <http://inosmi.ru/world/20150316/226881110.html>.

– зупинити зростання антиросійських настроїв у колишніх республіках СРСР. Події в Україні та Грузії в партії розцінюють як дії Заходу щодо "...руйнування історичної російської держави". До цього потрібно додати, що ЛДПР на чолі з її лідером В. Жириновським була однією із перших, хто виступив із заявою про необхідність повернення Криму Росії ще в 1992 р., після чого на півострові розпочала свою діяльність регіональна організація цієї партії. Згодом ЛДПР зробила заяву про підтримку Держдуми в її березневій постанові від 1996 р. щодо невизнання Біловезьких угод, що не мають жодної юридичної сили. У 1998 р. В. Жириновський закликав колег по Держдумі не ратифікувати договір про дружбу з Україною, який юридично підтверджував українську незалежність⁵¹⁹.

Починаючи з 2014 р., ЛДПР виступає за входження південно-східних регіонів України до складу Росії та за те, щоби "...змінити антиросійський курс Києва". Також лідер ЛДПР акцентує на активності Росії в боротьбі з тероризмом та збереження її військової присутності в Сирії. Крім того, стратегічними пунктами передвиборчої програми ЛДПР стала підтримка Балканських країн – Греції та Болгарії, а також окремо Вірменії, які мають неврегульовані конфлікти з Туреччиною з кінця ХІХ ст. Щодо інтеграційного виміру геополітики, то в ЛДПР пропонують зміцнювати інтеграційні процеси на пострадянському просторі шляхом "...інтеграції колишніх республік СРСР в єдину унітарну державу за прикладом Російської імперії". Пріоритетним вектором геостратегії Росії для ЛДПР мав стати пошук союзників на Півдні, а не на Заході, а ключовими партнерами РФ мають бути країни БРІКС та ШОС. Зрештою, пропонується розширити ЄАЕС через прийняття до його складу Таджикистану, Туркменістану, Придністров'я, Абхазії, Південної Осетії, Нагорного Карабаху, Л/ДНР, а у перспективі, Сербії та інших країн Східної Європи⁵²⁰. Саме завдяки лобюванню імперської політики РФ, що знаходить підтримку серед широких верств населення, існує стійка популярність ЛДПР (табл. 2.1). Серед націоналістичних партій консервативного толку варто також назвати партію "Роді-

⁵¹⁹ Програма ЛДПР. URL: http://ldpr.ru/party/Program_LDPR.

⁵²⁰ Там же.

на", неофіційним лідером якої є перший віце-прем'єр РФ Д. Рогозін. Зазначена партія, рівень суспільної підтримки якої хоч і перебуває на досить низькому рівні, цілком підтримує зовнішню політику сучасної Росії та відстоює засади культивування патріотизму серед широких верств населення (табл. 2.1).

Таким чином, пропонована основними політичними силами стратегія російської зовнішньої політики загалом полягає у протистоянні формуванню однополярного світу, протидії геополітичній гегемонії США, визнанні за Росією сфери її особливих інтересів на пострадянському просторі та забезпеченні особливого – євразійського/"третього" шляху геополітичного розвитку РФ.

Одну із провідних ролей у формуванні внутрішньої та зовнішньої політики РФ відіграє РПЦ, оскільки саме православ'я претендує нині на роль нової ідеології наддержавного рівня. РПЦ, водночас, підтримує та розвиває ідею Росії як особливої євразійської православної цивілізації. На думку О. Дугіна – православна цивілізація і євразійська цивілізація є синонімами, поряд із ними як ще один синонім він ставить російську цивілізацію. РФ вбачається своєрідним стрижнем і ядром світового православ'я, яка має його очолити та виявити активність в експорті православної віри. Вважається, що частина православних країн, у яких існують потужні православні настрої та проросійські сили, може цілком увійти у православний світ, очолюваний Росією. Отже, православ'я в такій ситуації може відігравати як роль політичної релігії, так і громадянського чи етнічного проекту. Інша група країн, що не увійде до православного вселенського проекту, ризикує розпастися й у підсумку увійти до цього світу частково, або ж узагалі залишитися за межами останнього. Таким чином, Росія покликана сформувати політичний союз через набуття ролі об'єднавчого ядра православ'я. Із концепції євразійства випливає, що найбільш універсальною з усіх існуючих версій політичного православ'я є місія православного світу, покликана об'єднати всі антизахідні сили для священної війни проти ліберального, демократичного та ринкового Заходу⁵²¹. Вважають, що західна доктрина однаково ворожа православ'ю, ісламу й іншим традиційним релігіям.

⁵²¹ Дугин А.Г. Крестовый поход против нас. 20 июня 2000 года. URL: <http://zarodinu.org.ua/page/155>.

Таблиця 2.1

Підсумки виборів до Державної Думи основних російських партій у 1993–2016 рр., % [складено автором]

Назва об'єднання, блоку	1993	1995	1999	2003	2007	2011	2016
"Єдина Росія"	–	–	–	37,56	64,3	49,32	54,19
КПРФ	12,4	22,3	24,29	12,61	11,57	19,19	13,34
"Єдність"	–	–	23,32	–	–	–	–
"Справедлива Росія"	–	–	–	–	7,74	13,24	6,22
"Родіна"	–	–	–	9,02	–	–	–
"Вітчизна – вся Росія" (ВВР)	–	–	13,33	–	–	–	–
"Союз правих сил" (СПС)	–	–	8,52	3,97	0,96	–	–
ЛДПР	22,9	11,18	5,98	11,45	8,14	11,67	13,15
"Наш дім – Росія" (НДР)	–	10,13	1,19	–	–	–	–
"Яблоко"	7,86	6,89	5,93	4,3	1,59	3,43	1,99
"Євразійська партія – Союз патріотів Росії"	–	–	–	0,28	–	–	–
"Істинні патріоти Росії"	–	–	–	0,25	–	–	–
"Партія народної свободи" (ПАРНАС)	–	–	–	–	–	–	0,73

Тож православ'я в Росії трансформується із релігійного в політичний зміст, схожий на той, який мають політичний іслам (ісламський фундаменталізм, радикальний іслам), що нарощує свою популярність у країнах Близького і Середнього Сходу та ЦА. Досить активними є такі прибічники єдності православного світу, як рухи і партії проросійської соціалістичної орієнтації, що займають серединну позицію між православними, комуністами та панславістами. Найвірогіднішим проектом спільної ідеології православного світу є євразійство у його лівому варіанті. Скажімо, соціалізм є досить привабливим для проросійських сил у православному світі.

Таким чином, Росія сформувалася як авторитарна держава із власною специфікою, яку підкреслює так звана керована демократія. Разом із тим, становлення та реалізація геостратегії Російської Федерації на пряму належать від її внутрішньополітичного стану – головним чином суспільних настроїв, які визначають рівень підтримки дій влади у тому числі й на міжнародній арені. З'ясовано, що переважна більшість широких верств російського суспільства, зокрема й еліти, підтримує зовнішньополітичний курс діючої влади у регіональному та глобальному вимірах.

2.2. ГЕОПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Геополітичний статус держави тісно пов'язаний із питанням визначення індексу її національної потужності як ключового індикативного імперативу здатності домінувати на міжнародній арені. Положення держави у світі залежить від її економічного та техніко-технологічного потенціалу, військових можливостей, соціально-політичної стабільності, сукупності географічних, економічних, військових, демографічних, соціальних і духовних факторів, які у своєму загалі формують національну силу держави. З огляду на це національна сила дозволяє державі підтримувати достатній ступінь позитивної динаміки власного розвитку, мати можливість ефективно протистояти реальним і потенційним загрозам, а також на основі розробленої геостратегії забезпечувати можливість досягнення стратегічних цілей і завдань

як усередині держави, так і за її межами. Зрештою, компонентами національної сили сучасної держави, а також складовими показниками її геополітичного статусу, як відомо, є: територія, населення, клімат, ландшафт, комунікації, природні ресурси, екологія, збройні сили тощо. У свою чергу, показником національної сили держави є здатність її відновлюватися та самозберігатися після історичного циклу, що характеризується спадом⁵²². Загалом політологи, які є апологетами Realpolitik, стверджують, що "сила продовжує залишатися вирішальним мотивом поведінки. Баланс сил, нерівність сил, вакуум сили та її ілюзію слід завжди брати до уваги"⁵²³.

Нагальним є визначення поняття геополітичного статусу держави, що є показником її місця на міжнародній арені. Досить вдалу дефініцію пропонує у своїй монографії згадуваний І. Мельничук, який визначає геополітичний статус як політико-правове становище держави або іншого політичного суб'єкта у межах глобальної геополітичної системи, яке характеризує її військово-політичну й економічну могутність, можливості у розв'язанні проблем у тій чи іншій сфері міжнародних взаємин, визначає її геополітичний потенціал⁵²⁴.

Зміна геополітичного статусу держави зазвичай відбувається через появу надлишку національної сили, що призводить у підсумку до експансивного розширення її впливу. Сутність природи російської агресивності полягає насамперед у тому, що Росія ніколи чітко не визначала меж початку та закінчення своїх кордонів, оскільки переважну більшість власної історії вона вважала саме імперією та не мала статусу національної держави. Зрештою, це пояснює філософію історичного прагнення Росії до перманентного розширення периметру свого геополітичного впливу та виражену конфліктність. Остання переважно поро-

⁵²² Лукьянович Н.В. Геополитическое положение России в XXI веке: проблемы, модели и вероятные сценарии развития. Москва: МГУП, 2003. С 185, 246.

⁵²³ Шлезигер А.М. Циклы американской истории. Москва: Прогрес, 1992. С. 185.

⁵²⁴ Мельничук І.М. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. С. 32.

джена невизнанням Росією прав сусідніх народів на державність і суверенність на постімперському та пострадянському просторі. У кращому ж разі Москва може визнати лише формальну незалежність сусідніх держав, відводячи їм роль так званого геополітичного буфера⁵²⁵.

За часів СРСР центральна частина Росії була захищена Сибіром, чотирнадцятьма радянськими республіками та сімома країнами тодішнього Східного блоку – ОВД. Із крахом СРСР цей геостратегічний захист автоматично зник, змінивши при цьому геополітичний статус Росії як нового суб'єкта міжнародних відносин. Нині центральна частина Росії, що простягається від Санкт-Петербурга і Москви до Поволжя, розміщена на кількох рівнинах, що з геополітичного погляду підвищує загальну вразливість Росії⁵²⁶.

Водночас трансформація статусу держави відбувається і через послаблення її потужності, зміни ресурсної бази та територіальних втрат. Зауважимо, що існує низка методик визначення та розрахунку територіального компонента національної сили, який займає перше місце в рейтингу важливості характеристики її геополітичного статусу. Таким чином, елементи і параметри національної сили прийнято розподілити на повністю контрольовані, частково контрольовані і слабо контрольовані державою; а ступінь їх впливу на інтегральний показник сили в коротко-, середньо- і довготерміновому періоді – на високий середній і низький⁵²⁷.

У визначенні здатності геополітичного впливу держави до уваги беруть такі індекси потужності держави, як стан та динаміка економічного розвитку, промислова та військова потужність, а також рівень освіченості населення⁵²⁸. Ще американський адмірал і геополітик А. Мехен запропонував низку критеріальних ознак, що визначають геополітичний статус держави, як

⁵²⁵ Кацюнас Л., Легатас Ш. Где начинается и где заканчивается Россия? URL: <http://inosmi.ru/politic/20161110/238175897.html>.

⁵²⁶ Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом. С. 41.

⁵²⁷ Лукьянович Н.В. Геополитическое положение России в XXI в.: проблемы, модели и вероятные сценарии / Н.В. Лукьянович. Москва: МГУП, 2003. С. 176.

⁵²⁸ Agnew J. Geopolitics: Re-visioning World Politics / J. Agnew. London: Routledge, 1998. P. 75.

от: географічне розташування та наявність виходів до моря, конфігурація морського узбережжя та кількість морських портів, площа території, кількість населення, національний і політичний характер правління⁵²⁹. На основі зазначених критеріїв А. Мехеном було виведено формулу визначення могутності держави, що формулювалася таким чином:

$$SP=N+MM+NB,$$

де SP – "sea power" – морська потужність; N – військовий флот; MM – торговельний флот; NB – військово-морські бази; SP – морська могутність⁵³⁰.

Американський учений та автор концепції "політектонічних зон" Р. Клайн, з огляду на сучасні умови запропонував формулу для визначення інтегральної потужності держави:

$$P=(C+E+M) \cdot (S+W+P),$$

де P – сукупна міць держави; C – критична маса держави (населення+територія); E – економічна потуга; M – військова міць; S – стратегічна концепція (доктрина); W – державна воля; P – сила переконання політичного керівництва країни та його здатність повести за собою не лише населення своєї країни, але й союзників⁵³¹.

Розвиваючи цю формулу, К. Матос додає ще одну змінну – K – ступінь авторитету керівників держави. Зважаючи на це, формула набуває такого змісту:

$$P=(C+E+M) \cdot (S+W+K).$$

Усе ж, на думку окремих геополітиків, подібна формула може бути застосована лише для аналізу динамічної взаємодії держав із різною силою та асиметрією геополітичних ресурсів⁵³². Американський геополітик Н. Спикмен визначив стратегічну матрицю могутності держави на основі таких параметрів, як:

⁵²⁹ Мехэн А.Т. Влияние морской силы на историю 1660–1783. URL: <http://militera.lib.ru/science/mahan1/index.html>.

⁵³⁰ Гаджыев К.С. Геополитика. Москва: Юрайт, 2011. С. 17.

⁵³¹ Cline R. World Power Assessment. A Calculus of Strategic Drift. Washington: Center for Strategic and International Studies, Georgetown University, 1975. 173 p.

⁵³² Макаренко А.С. О возможности количественного прогноза геополитических сценариев. URL: [www.erudition.ru/referat /ref/id.48786_1.html](http://www.erudition.ru/referat/ref/id.48786_1.html).

- природа кордонів; обсяг/кількість населення;
- наявність чи відсутність корисних копалин, економічний і технічний розвиток;
- фінансова допомога;
- етнічна однорідність;
- рівень соціальної інтеграції;
- політична стабільність;
- національний дух⁵³³.

Західні вчені до цих показників додають ще й такі індекси, як кількість міського населення, абсолютні показники виплавки сталі та споживання палива тощо⁵³⁴.

В умовах сучасного світового порядку постулати сили і могутності як і в епоху класичної геополітики мають винятковий характер, з яких *a priori* випливає здатність держави проектувати вплив на інші суверенні країни чи окремі території. З. Бжезинський аналізує силу держави на основі чотирьох аспектів сили (військовому, економічному, технологічному і культурному), які у своїй сукупності визначають вирішальний політичний вплив суб'єкта у світовому масштабі⁵³⁵.

Деякі зарубіжні геополітики до важливих геополітичних параметрів додають ще й ракетно-ядерну зброю, повітряний простір і космос, а також ЗМІ. Із прискоренням глобалізаційних процесів і виникненням нових загроз національній безпеці та державному суверенітету визначення показників національної сили дедалі ускладнюються. Водночас сучасні представники геополітики вважають, що кращим показником визначення національної потужності держави є національний дохід поряд із кількісними показниками населення та ефективністю управління⁵³⁶.

⁵³³ Spycman N. *America's Strategy in World Politics. The United States and balance of Power.* New York: Harcourt, Brace of Co., 1942. 500 p.

⁵³⁴ Ray J.L., Kaarbo J. *Global politics.* Boston: Wadsworth, Cengage Learning, 2010. P. 113–114.

⁵³⁵ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. С. 231.

⁵³⁶ Баланс сил в мировой политике: теория и практика /под ред. Э.А. Позднякова. Москва: ИМЕСО РАН, 1993. С. 15–16.

Зауважимо, що для геополітики важливим є встановлення співвідношення компонентів національної сили всередині країни та з метою забезпечення балансу поза її межами. Російська економістка Т. Шустрова запропонувала власний механізм визначення геополітичного індексу та розрахунку могутності держави, а отже і її геополітичний статус:

$$R = \bar{K}_t \sum_{p=1}^2 a_p \bar{B}_p + \bar{K}_a \sum_{v=1}^3 c_v \bar{D}_v + \bar{E}_n,$$

де R – ранг, приписаний досліджуваній державі, з огляду на оцінку сукупності її потужності; \bar{K}_t – оцінка коефіцієнта науково-технічного прогресу країни, що змінює її первинне ресурсне середовище; Σ – знак сумування складових потужності; p – первинний фактор (кількість факторів дорівнює двом); a_p – значимість первинного фактора держави, що досліджується, тобто її частка загальносвітових чи регіональних ресурсів із цього фактора; \bar{B}_p – оцінка первинного фактора як оцінка його ролі в загальній базовій потужності держави, що розглядається; \bar{K}_a – оцінка коефіцієнта політичної активності керівництва держави, що змінює вторинне ресурсне середовище держави, яка розглядається; v – вторинний фактор (кількість факторів дорівнює трьом); c_v – значимість вторинного фактора держави, що досліджується, тобто її частка в загальносвітових чи регіональних витратах за зазначеним фактором; \bar{D}_v – оцінка вторинного фактора як оцінка його ролі в загальній динамічній потужності держави, що розглядається; \bar{E}_n – оцінка внеску специфічного фактора держави, що досліджується⁵³⁷.

Відомо, що у ХХ ст. ключову роль у визначенні могутності держави відігравала військова складова, утім у ХХІ ст. військовий фактор поступово змінюється технологічним фактором, який у свою чергу також витісняє географічний. Дедалі більше замість територіально-географічного фактора на перше місце виходять технологічні ресурси, а згодом, починаючи із ХХІ ст., у геополі-

⁵³⁷ Шустрова Т.В. Структура модели геополитического статуса. URL: <http://jurnal.org/articles/2010/polit7.html>.

тиці починає превалювати інформаційний фактор, що стає базисом для зміцнення "м'якої сили" провідних держав світу.

Нині військова сила поступово втрачає критерій визначення могутності держави на міжнародній арені. Скажімо, ядерна зброя, як у принципі і звичайні озброєння, залишилися засобом стримування та фактором залякування інших держав, зокрема як імовірних агресорів, так і потенційних жертв агресії. Дедалі більшої значимості в досягненні геополітичних цілей набувають невоєнні інструменти – інформаційний вплив, культурний вплив, зрештою, "м'яка сила". Прийнято вважати, у разі, якщо геополітичні можливості держави не надто високі, то вона так чи інакше змушена шукати підтримки та вступати у стратегічний союз з метою посилення своєї геостратегічної проєкції⁵³⁸.

Усе ж, аналіз компонентів національної сили важливий не як такий, а насамперед для ухвалення геополітичних рішень і вироблення геостратегії держави. До того ж, як стверджують гуманітарії позаминулого століття: "ні економіка, ні політика, ані мораль не можуть дати нам відправної точки для роздумів, що ставлять для себе умови поступального розвитку людських суспільств, таку можливість може забезпечити лише спільний підхід"⁵³⁹. Також індекси визначають геополітичний статус держави, її здатність проєктувати вплив на міжнародній арені та протистояти новим викликам.

Можливість забезпечувати геополітичний вплив часто напряду пов'язують із можливістю проєктування сили – тобто можливістю держави використовувати наявні ресурси для досягнення поставлених цілей, зокрема зміни поведінки інших держав на свою користь. Приміром, Г. Кіссинджер прямо називає силу впливом або здатністю впливати⁵⁴⁰. Доволі цікавий акцент із приводу сили робить знаний учений Р. Клайн, зауважуючи, що "сила на міжнародній арені може бути визначена як здатність уряду однієї держави

⁵³⁸ Мельничук І.М. Інтеграційні проєкти Російської Федерації на пострадянському просторі. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. С. 44.

⁵³⁹ Ковалевский М.М. О задачах школы общественных наук. *Вестник воспитания*. 1993. № 6. С. 134–146.

⁵⁴⁰ Kissinger H. *American Foreign Policy*. New York: Harper & Row, 1977. P. 57.

примусити керівництво іншої держави вчинити те, що остання за жодних обставин не зробила б за власною волею, причому це може бути здійснено за рахунок переконання, примусу або відкритого застосування військової сили"⁵⁴¹. Тобто, сила більшою мірою визначається не наявністю ресурсів щодо забезпечення геополітичного впливу, а здатністю держави впливати на свого потенційного об'єкта – конкурента/супротивника.

Кардинальні "геотектонічні зсуви" на пострадянському/євразійському та світовому геополітичному ландшафті розпочалися із крахом соціалізму у країнах ЦСЄ та деструктивними процесами в СРСР на початку 1990-х рр. З розпадом ОВД та РЕВ, як стовпів міжнародного соціалізму, відбулося різке скорочення російського суверенітету, а РФ як спадкоємиця СРСР, перестала розглядатися провідними міжнародними гравцями в ролі наддержави. Водночас відбулося і скорочення контрольованого Росією Хартленду (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Втрата ідеологічного контролю та скорочення євразійської континентальної імперії за З. Бжезинським⁵⁴²

⁵⁴¹ Cline R. World Power Assessment. A Calculus of Strategic Drift. Washington: Center for Strategic and International Studies, Georgetown University, 1975. P. 8.

⁵⁴² Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы /пер. с англ. О.Ю. Уральской. Москва: Междунар. отношения, 1998. С. 110.

Зрештою, з розпадом СРСР з'явилося поняття *ближнє зарубіжжя*, яке разом із Росією формує пострадянський геополітичний простір. Російська Федерація відтоді змушена була рахуватися зі скороченням своєї реальної частки участі в міжнародних справах як європейського, так й азіатського регіонів. У свою чергу, розпад РФ на певний час привніс небезпеку втрати контролю над ядерною спадщиною СРСР. Так, із крахом світової соціальної системи Росія втратила геополітичний вплив на Східну Німеччину, яка одразу об'єдналася з НДР, а також на інші країни соцтабору, що перебували під стратегічним протекторатом СРСР після Другої світової війни. Усі постсоціалістичні країни Східної Європи вступили до євроатлантичних структур, а їхню територію полишили радянські війська, що дислокувалися там упродовж усього періоду холодної війни⁵⁴³. Відтак, у Росії більше немає "подушки безпеки", яку колись формувала ОВД, а кількість країн, що утворюють буферну зону між Росією і НАТО та системою безпеки в Азії, скоротилася до шести. Ці країни разом із Росією є засновницями та постійними учасниками ОДКБ, покликаної стати альтернативою НАТО та системою колективної безпеки на пострадянському просторі.

За своїм військовим потенціалом і безпековими характеристиками ОДКБ поступається не те, що НАТО чи ОВД (яке було третім оборонним/буферним поясом радянського Хартленду), але й більш ніж удвічі відстає у цьому сенсі від СРСР, який можна розглядати як військовий блок другого поясу⁵⁴⁴. З огляду на це ОДКБ можна вважати "блідою тінню" ОВД та невдалою калькою НАТО. До того ж, потенціал країн НАТО базується на більш розвиненій порівняно з Росією економіці

⁵⁴³ Коткин С. Вечная геополитика России. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160822/237601288.html>.

⁵⁴⁴ Загалом СРСР можна розглядати як складну систему концентричних кіл (поясів). Принаймні автор виокремлює три такі геостратегічні (концентричні) кола-пояси, що концентрувалися довкола радянського геополітичного ядра, представленого російським етносом. Першим таким поясом вважали автономні республіки РРФСР, другим поясом – республіки СРСР, зрештою, третім геостратегічним поясом можна вважати східноєвропейські країни тодішньої ОВД.

країн, де нараховується понад 920 млн жителів, РФ разом із сателітами має значно гірші економічні показники й ледь більше ніж 185 млн населення⁵⁴⁵.

Водночас зауважимо, що упродовж майже всього 1991 р. Б. Єльцин, тоді ще президент РРФСР, зі своєю командою активно працював над проектом реорганізації СРСР, у якому Росія презентувалася як беззаперечна правонаступниця Радянського Союзу, зберігши його місце у провідних міжнародних інститутах й успадкувавши ядерний потенціал і ВМФ СРСР, які стали основою російських збройних сил. Ознаками того, що РФ – держава із глобальними інтересами, є її постійне членство в Радбезі ООН, а тому, згідно зі Статутом найбільшої міжнародної організації, вона несе відповідальність за світову безпеку. Також Росія впливає на глобальний безпековий порядок, з огляду на статус світової ядерної держави. Водночас РФ є глобальним гравцем у розв'язанні таких міжнародних проблем, як управління регіональними та локальними конфліктами, контроль над озброєннями, непоширення ЗМЗ і засобів її доставки, торгівля звичайними озброєннями, світова енергетика, екологічна безпека, протидія транснаціональному тероризму тощо⁵⁴⁶. Однак, успадкувавши постійне місце СРСР у РБ ООН, Росія нині максимально користується правом вето під час регіональних криз, блокуючи таким чином рішення ООН, які суперечать її геостратегічним інтересам, більшою мірою на пострадянському просторі, а нині й на Близькому Сході⁵⁴⁷. Своєрідним амортизаційним варіантом для пострадянських республік стала СНД, що юридично оформилася на початку 1992 р. Отже, з розпадом СРСР самостійними суб'єктами, окрім семи європейських держав (Російської Федерації, України, Білорусі, Молдо-

⁵⁴⁵ Гра з вогнем. Похмурі перспективи міжнародної політики Росії. URL: <http://tyzhden.ua/Politics/113187>.

⁵⁴⁶ Кортунов С.В. Россия в мировой политике после кризиса. Москва: Красная звезда, 2011. С. 22.

⁵⁴⁷ Системная история международных отношений 1918–1991 /отв. ред. А. Д. Богатуров. Москва: Московский рабочий, 2003. Т. 3: События 1945–2003. С. 314.

ви, Латвії, Литви, Естонії), двома окремими субрегіонами стали Центральна Азія (ЦА) та Закавказзя⁵⁴⁸.

Завершення холодної війни в 1991 р. та крах СРСР започаткував новий етап геополітичної картини світу та відкрив нову сторінку в історії зовнішньої політики Росії. Варто додати, що значна кількість західних учених фактично ототожнювала СРСР із Росією/Російською імперією. Підтвердженням тому служить вислів того ж таки З. Бжезинського, який після краху біполярного світу зазначав: "Росія – переможена держава. Вона програла титанічну боротьбу... І говорити про те, що це була не Росія, а Радянський Союз – значить уникати реальності. Це була Росія, названа Радянським Союзом"⁵⁴⁹.

Таким чином, із втратою СРСР можна говорити про кардинальну зміну геополітичного статусу Росії. Зважаючи на події останніх років, з позиції сьогодення важко погодитися з думкою іменитого російського політолога та директора Московського Центру Карнегі Д. Треніна, який зауважив: "Росія не просто нова країна, що виникла в 1991 р. після розпаду СРСР. Передусім, це держава, яка вирішила відмовитися від імперського статусу і відтоді шукає для себе нову роль у світі"⁵⁵⁰.

Загалом же, розпад СРСР зумовив крах другого євразійського геостратегічного поясу та скорочення Хартленду. Членами ЄС і НАТО стали країни Балтії, а такі як Україна, Молдова, Грузія й Азербайджан активно співпрацюють з євроатлантичними структурами в контексті широкого кола питань безпеки й економіки. Таким чином, Росія втратила "традиційні" зони геополітичного впливу практично по всьому периметру своїх кордонів⁵⁵¹.

⁵⁴⁸ Дорошко М.С. Про вплив геополітичного середовища на зовнішню політику держави (на прикладі країн пострадянського простору). *Географія та туризм*. 2010. Вип. 5. С. 54.

⁵⁴⁹ Это была Россия названная Советским Союзом. URL: <http://mr-mstislav.livejournal.com/1402341.html>.

⁵⁵⁰ Тренин Д. Россия в СНГ: поле интересов, а не сфера влияния. *Pro Et Contra*. 2009. № 5/6. С. 82.

⁵⁵¹ Лукьянович Н.В. Геополитика России: теоретико-методологические основы, генезис, особенности формирования и развития в условиях глобализации: автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.04. М., 2004. С. 42.

Усе ж варто визнати, що із крахом євразійської імперії, якою був Радянський Союз, залишилося її геополітичне ядро, яке нині уособлює Російська Федерація як його правонаступниця. Згодом прийняття Росії до Ради Європи, набуття членства у Паризькому клубі, вступ до АТЕС, ратифікація Договору про партнерство і співпрацю між Росією і ЄС та підписання Основного положення акту Росія – НАТО в 1990-х рр. до певної міри оптимізувало геополітичний статус РФ, втрачений із розпадом СРСР. Водночас розпад двополюсної системи ознаменував завершення абсолютного домінування Росії на пострадянському просторі, геополітичний вакуум якого було заповнено стратегічними інтересами таких потужних силових центрів, як США, ЄС і Китай. Москва, виходячи з усвідомлення того, що РФ вже не здатна сформувати новий біполярний світопорядок і на рівних змагатися із США у планетарному масштабі, фактично з початку 1990-х рр. виступає за модель багатопольярного світоустрою, у якій зменшується відносна значення ролі США внаслідок підйому інших глобальних центрів геополітики. Крім того, російський істеблішмент обстоює концепцію колективного світового лідерства, де чільне місце (не перше, утім, і не останнє) має посісти саме Росія. Зокрема, Москва виступає за те, щоб колективне лідерство було представлено як у географічному, так і цивілізаційному вимірах⁵⁵². На думку багатьох експертів (навіть російських) багатопольярна модель світоустрою є надто небезпечною для Росії, через її невідповідність статусу одного із сучасних полюсів, тим паче, що через власну демографічну деградацію вона ризикує територіально бути "розірваною" між потужнішими геополітичними полюсами, а тому задля усунення подібної небезпеки такий російський експерт як О. Арбатов пропонував Росії "об'єднуватися з Великою Європою"⁵⁵³.

⁵⁵² Лавров С.В. Россия и мир в XXI веке. *Россия в глобальном мире 2000–2011*: хрестомат.: в 6 т. Москва: Аспект пресс, 2012. Т. 1. С. 53.

⁵⁵³ Кортунов С.В. Россия: не сердиться, а сосредоточиться. *Россия в глобальном мире 2000–2011* : хрестомат.: в 6 т. Москва: Аспект пресс, 2012. Т. 1. С. 115.

Головним територіальним і географічним імперативом Росії залишається, як уже йшлося, її євразійське трансконтинентальне положення, покликане служити об'єднавчою платформою між Заходом і Сходом. Загалом же геополітичні пріоритети Росії детерміновані її історією, євразійським географічним положенням і територіальними особливостями розміщення промисловості й основної маси населення. Усі ці умови багато в чому обумовлюють формування російської геостратегії та створення нової системи пострадянської оборони⁵⁵⁴. Усе ж, як зазначає Д. Тренін: "Росія незручно сидить на периферії як Європи, так й Азії, пліч-о-пліч із мусульманським світом"⁵⁵⁵. Водночас, ураховуючи ідеологічний супровід сучасної її геостратегії, Росія намагається також ідентифікувати себе як окрема православна цивілізація з охопленням усього східнослов'янського світу. Зважаючи на це, можна констатувати, що РФ донині не може чітко визначитися щодо риторичного питання – "чим насправді є Росія?" – частиною Європи, православною цивілізацією чи Євразією. Російські науковці зазначають, що Російська Федерація переважно європейська держава в історико-культурному сенсі та євразійська в геополітичному. Інакше кажучи, Росія географічно належить до Європи, утім, як зауважує російський істеблішмент, політично до Європи не належить. При цьому у РФ виробилася свого роду геостратегічна позиція, щодо того, як Росія бачить себе в ролі держави, що займає унікальне положення в Північній Євразії – однаково віддаленої від Азії, Північної Америки, Близького Сходу і Європи⁵⁵⁶.

Ідентифікуючи себе з Європою, Росія водночас активно підкреслює свою пасіонарність і місіонерське прагнення стати

⁵⁵⁴ Рукавишников В.О. Холодная война, холодный мир. Общественное мнение в США и Европе о СССР/России, внешней политики и безопасности Запада. Москва: Акад. Проект, 2005. С. 666.

⁵⁵⁵ Trenin D. Russian Foreign Policy: Modernization or Marginalization? *Russia after the Global Economic Crisis*/ed. A. Aslund, S. Guriev, A. Kuchins. Washington: Edwards Brothers. Inc., 2010. P. 188.

⁵⁵⁶ Тренін Д. Внешняя политика России в ближайшие пять лет: цели, стимулы, ориентиры. URL: <http://svop.ru/main/20112>.

стрижнем нової євразійської цивілізації. З огляду на це, Росії зрештою відводиться роль "міжатлантичного інтегратора", ініціатора тристоронніх спільних політичних дій, оскільки вона займає особливий геополітичний простір між двома атлантичними полюсами – США та Європою⁵⁵⁷. Також РФ перебуває між двома торговельно-економічними системами – північноамериканською та східноазіатською і виконує роль своєрідної ланки між АТР і Європою, азіатським і європейським цивілізаційним полем. У такому статусі Росія разом із пострадянським простором утворює окремий геополітичний ареал, субрегіон безпеки та підсистему міжнародних відносин. Досить чітко ілюструє сучасний геополітичний статус Росії український науковець О. Шморгун, зауважуючи, що "Росія... геополітично розташована на євразійському просторі, перебуває на рівновіддаленні від Європи, Китаю, Близького Сходу, і, маючи ядерну зброю, зможе забезпечити в цьому величезному регіоні збалансування різноспрямованих геополітичних і гео економічних векторів..."⁵⁵⁸.

Російська держава до 1917 р. була імперією, СРСР став імперією оновленого формату, із крахом СРСР Росія знову втратила вже радянські республіки. У свою чергу, Російську Федерацію можна характеризувати як напівімперію нового типу, що втратила половину свого потенціалу внаслідок розпаду Радянського Союзу. Утім, експансіонізм невдовзі було відновлено, результатом чого стало штучне створення низки псевдореспублік. Зрештою, змінилася форма експансіоністської політики, однак не змінився її зміст. Тут варто говорити про наростання у Росії "фантомних болів" унаслідок "ампутації" імперії. Через це першочерговим завданням російського політикуму був поспішний пошук відповіді на питання щодо місця нової держави на міжнародній арені.

⁵⁵⁷ Лукин В.П. Российский мост через Атлантику. URL: http://www.globalaffairs.ru/number/n_16.

⁵⁵⁸ Шморгун О.О. Світова геостратегія і пострадянський простір. *Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи*: зб. наук. праць /за заг. ред. А.Г. Бульвінського. Київ: ДУ "Ін-т всесвітньої історії НАН України", 2016. С. 13.

Ідеться про сучасну національну силу Росії, на якій базується її політика щодо реалізації експансіоністської стратегії, що залишається фактично незмінною впродовж кількох останніх століть. Навіть після свого геополітичного ослаблення із крахом СРСР, а також перебуваючи останнім часом на межі економічного колапсу, РФ будь-що намагається робити ставку саме на національну силу, культивуючи велич нової Росії задля підтримки таким чином патріотичних настроїв у багатонаціональному суспільстві. Зважаючи на подібний стан речей і перефразовуючи британського представника класичної геополітики Х. Маккіндера, варто констатувати: "Незалежно від політичної ситуації в Росії та від того, хто буде її лідером, вона завжди намагатиметься контролювати Хартленд, що є однією з найважливіших ознак її імперських традицій як трансконтинентальної держави"⁵⁵⁹.

Одним із ключових показників геополітичного статусу Росії є її територія та довжина кордонів, що дозволяє визначати її географічну та картографічну впізнаваність. В основу як сучасних так і попередніх геополітико-ідеологічних напрямів та дискурсів покладено власне географічне розташування Росії як необхідну умову забезпечення впливу на сусідні держави. Територія великих держав донедавна розглядалася як особливий вид просторового ресурсу, необхідного для їх функціонування. Більше того, масштабність території дозволяє державі автоматично визначати свою геополітичну присутність у конкретному регіоні. У такій константі територія відіграє роль інструментарію здатності держави розміщувати в межах своїх кордонів суб'єкти соціально-економічного, політичного та військового характеру. Водночас територія держави є ареною суверенітету над сухопутним та/або морським простором, над розміщеними в її межах надрами, а також об'єктом поширення політичної влади в межах координат конкретної системи правопорядку. У юридичному сенсі територію держави, що є суб'єктом міжнародного права, слід розглядати як конститутивний, первин-

⁵⁵⁹ Mackinder H. Democratic ideals and reality a study in the politics of reconstruction. Washington: National Defense University Press, 1942. P. 201.

ний елемент його юридичної особи: поза просторовою визначеністю немислиме і юридичне буття сучасної держави. Таким чином, територія визначає собою державу як геополітичний суб'єкт, звідси виводиться теорія неподільності та недоторканої державного суверенітету⁵⁶⁰.

У геополітичному дискурсі Росію досить тривалий час за її історико-культурною сутністю та географічним розташуванням розглядають як євразійську континентальну державу, оскільки вона займає значну територію Євразії, зокрема її центральну частину – Хартленд. Німецький геополітик Ф. Ратцель наприкінці XIX ст. охарактеризував Росію як цілісну трансконтинентальну державу-імперію, яка, на відміну від європейських країн, складається з європейської метрополії у розмірі – 5,4 млн км² та азійської колонії площею – 17,2 млн км² – в Азії⁵⁶¹. Приблизно таку ж територію займав СРСР у своїх кордонах часів холодної війни як правонаступник Російської імперії. Унікальність геополітичного положення РФ полягає в тому, що вона єдина, хто межує з такою кількістю держав. Більше того, Росія межує із трьома цивілізаціями – західною, ісламською та буддистською, які, у свою чергу, проектують щодо Росії свій цивілізаційний вплив, що впливає на ідентичність населення, яке проживає в дотичних до цих цивілізацій зонах⁵⁶².

Із крахом СРСР та втратою 5,2 млн км² своєї території можна констатувати, що Російська держава ніколи не існувала в нинішніх кордонах. Однак, попри втрату 25 % своїх територіальних надбань, Росія все ж нині залишається територіально найбільшою державою світу, площа якої сягає 17,5 млн км²⁵⁶³. Для порівняння – її площа перевищує територію Китаю (9,5 млн км²), усього ЄС (4,4 млн км²) або ж Індії (3,4 млн км²). Офіційно те-

⁵⁶⁰ Устрялов Н.В. Элементы государства. URL: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/ustryalov/ustryo02.htm>.

⁵⁶¹ Ян С. Что такое геополитика? С. 94.

⁵⁶² Богомолов О. Реформы в зеркале международных сравнений. Москва: Экономика, 1998. С. 5–6.

⁵⁶³ На відміну від Російської Федерації територія СРСР дорівнювала 22,5 млн км².

риторія європейської частини Росії становить 3,9 млн км², або 20,85 % від її загальної площі. Для порівняння – європейська частина СРСР становила близько 5 млн км². Отож територія європейської частини РФ, порівняно з її попередником – СРСР, скоротилася на 1,1 млн км² або на понад 20 %, що дорівнює фактично території двох таких держав як Україна. Азіатська частина Російської Федерації порівняно із СРСР скоротилася із 17,2 млн км² до 13,1 млн км² або також приблизно на 20 %⁵⁶⁴.

Загалом же, з розпадом СРСР Росія опинилася географічно відкинутою від Заходу до кордонів XVII ст. Водночас кордони інших республік із Росією стали такими, як вони були з Кавказом на початку 1800-х рр., із центральноазіатськими країнами – у середині 1800-х рр. Володіючи найбільшою територією серед інших країн світу, Росія має значні трансконтинентальні переваги, що є чи не головним її геополітичним фактором регіонального та глобального впливу. Адже саме територія та географічне розташування визначає присутність Росії як у Європі, так і в Азії, роблячи її трансконтинентальною державою. У "Концепції геополітичного розвитку РФ на період до 2050 р.", прийнятій у 2013 р. зазначено: "Як "географічна вісь історії", Росія географічно, ландшафтної, лінгвістично, кліматично, культурно та релігійно-діалектично об'єднує євразійський Захід і євразійський Схід"⁵⁶⁵.

За доктринальними засадами праць класиків геополітики Росія продовжує займати ключове геостратегічне континентальне положення, оскільки розміщена в центрі Євразії – Хартленді. Свого часу Дж. Фрідман зауважив: "Єдиною фізичною перевагою Росії, яку може мати Росія, є глибина її території. Чим далі на Захід просунуті кордони Росії, тим більшу відстань доведеться покрити завойовникам, щоб дістатися до Москви. Тому Росія завжди прагнула просуватися по Північно-Європейській рівнині

⁵⁶⁴ Население и природа европейской части СССР. *Этнографический блог о народах и странах мира их истории и культуре*. URL: <http://lib7.com/ссср/433-naselenie-proroda-sssr.html>.

⁵⁶⁵ Концепция геополитического развития Российской Федерации на период до 2050 года. URL: <http://www.twirpx.com/file/449469>.

на захід, а Європа завжди намагалася просунути на схід"⁵⁶⁶. Звідси в Росії набирає популярності стереотип щодо того, що з метою свого виживання РФ має розширювати власні кордони. Тож Росія дотримується класичного геополітичного постулату, який полягає в тому, що розширення периметру оборони зменшує, а не збільшує загрози⁵⁶⁷. Проте ренесанс подібного розширення не може тривати вічно, оскільки воно в підсумку неминуче призведе до краху держави⁵⁶⁸.

Усе ж, колосальна територія РФ, як один із головних її геополітичних козирів, дає можливість забезпечувати Москві регіональну присутність як у Європі, так і в Азії. До того ж, як вважає директор Інституту проблем міжнародної безпеки РАН А. Кокошин, територія Росії є чи не головним фактором підвищення її національної безпеки та створює додаткові можливості для розвитку транснаціональних коридорів⁵⁶⁹. Іншими словами, унікальна географія робить Росію великою державою – що є, по суті, єдиним критерієм у визначенні такого статусу нинішньої РФ. Приміром, територіально невелика, але співмірна за населенням з Росією держава Бангладеш не має подібних геостратегічних переваг. Невипадково російські консервативні політологи вважають, що саме за рахунок географічного положення, значної довжини кордонів і величезної території, РФ здатна в перспективі хоча б частково відновити статус наддержави. Використовуючи своє геостратегічне положення та виходи до світового океану, Росія намагається досягнути своїх гегемоністських цілей на основі експансіоністської доктрини. Утім, існує низка складнощів і суперечностей у питанні раціонального використання, цього б здавалося, потужного зовнішньополітичного та геополі-

⁵⁶⁶ Фридман Дж. Следующие 100 лет: Прогноз событий XXI века. URL: <http://velesova-sloboda.vho.org/archiv/pdf/fridman-sleduyushchie-100-let-p-rognoz-sobytyy-xxi-veka.pdf>.

⁵⁶⁷ Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом. С. 41.

⁵⁶⁸ Гудрич Л. Россия борется за старое. URL: <http://inosmi.ru/politic/20161026/238087077.html>.

⁵⁶⁹ Кокошин А.А. Россия – сверхдержава, великая или региональная держава? *Международная жизнь*. 2002. № 9/10. С. 42.

тичного ресурсу, яким у зазначеному випадку є територія держави. Констатовано, що геополітичний статус Росії, починаючи з 1990-х рр., відзначається вираженою нестабільністю та, у свою чергу, підсилюється дилемою вибору стратегічного вектора зовнішньої політики. Масштабність території РФ при диспропорційній кількості наявного населення, густина якого дорівнює восьми особам на 1 км², є водночас чи не головним деструктивом модернізаційних трансформацій, а також викликом оптимізації її внутрішньої та зовнішньої політики.

Багатьма російськими політологами констатовано, що геополітичне положення Росії останнім часом може дискутуватися у двох контекстах. По-перше, Росія, що займає близько 30 % території Євразійського континенту, досі оцінюється провідними російськими ідеологами як географічний та інтеграційний центр Хартленду, а також як геополітичний "міст" між Європою й Азією. По-друге, зберігаючи свій геополітичний потенціал з огляду на обмежені ресурсні можливості щодо проектування просторового впливу, РФ усе ж трансформувалася в регіональну державу з тенденціями до подальшого зниження свого геополітичного статусу⁵⁷⁰.

Росія продовжує вважати себе носієм континентальної ідеї та вбачати в собі альтернативу атлантизму. Утім, дедалі більше територія поступово втрачає роль критерію для означення статусу великої держави, оскільки на перше місце у цьому сенсі ставлять такі фактори, як людський капітал та інноваційність економіки – тобто сфери, які в Росії переживають значний деструктив. Зрештою, навіть очільник Московського інституту міжнародних відносин (МДІМВ), акад. РАН А. Торкунов зазначав, що "Місце Росії у світовій системі визначається і буде визначатися її здатністю модернізувати суспільство, політичну систему, економіку і збройні сили"⁵⁷¹.

⁵⁷⁰ Геополитическое положение России после распада СССР. URL: <http://history.jofo.ru/547627.html>.

⁵⁷¹ Торкунов А.В. От "холодной войны" к "коалиции победы. Новая философия внешней политики России. *Россия в глобальном мире 2000–2011*: хрестомат. : в 6 т. Москва: Аспект пресс, 2012. Т. 1. С. 102.

Зміщення географічного центру РФ на північний схід, у свою чергу, стимулювало пошук нової парадигми оптимізації та зміцнення держбезпеки в контексті захищеності кордонів, що насамперед зумовлено скороченням чисельності морських портів внаслідок краху СРСР. Так, у 1991 р. Росія позбулася 13 портів на Чорному морі і 5 на Балтійському. У Росії залишилося тоді лише кілька стратегічно важливих портів на Балтиці, у Санкт-Петербурзі та Новоросійську. Як констатують російські експерти: "...РФ від розпаду СРСР стала відторгнутою від морських надбань XVIII ст., а саме від найбільш зручних портів Прибалтики і Чорного моря. Як зауважує російський дослідник С. Солодовник: "Залишок Балтійського узбережжя в районі Санкт-Петербургу та Біле море затиснуті між потенційно нестабільними зонами горських племен, кавказькими державами і Новоросією – це все, по суті, чим володіє Росія у Європі щодо морських комунікацій"⁵⁷².

Також 70 % експортних й імпортних операцій Росії проходять через території нових незалежних держав. Відомо, що найбільші порти колишнього СРСР тепер належать Україні та країнам Балтії. Загалом внаслідок розпаду СРСР Росія втратила 80 % військово-морських баз і пунктів базування на Балтиці, понад 60 % суднобудівних і судноремонтних заводів, значну кількість аеродромів у Балтійському регіоні. До того ж, РФ контролює 1/5 частину Балтійського моря, тоді як за часів СРСР і ОВД – 1/3 частину. Нині ж роль так званих геополітичних "вікон" виконують: на Балтиці – Санкт-Петербург; на Чорному морі – Краснодарський край (Новоросійськ); на Каспійському морі – Астрахань; на Тихому океані – Приморський край та меншою мірою Хабаровський край, Сахалін і Камчатка. Таким чином, звужилися можливості виходу Росії до Чорного, Балтійського та Середземного морів⁵⁷³.

⁵⁷² Солодовник С.В. Стабильность в Азии – приоритет России. *Международная жизнь*. 1992. № 1. С. 85.

⁵⁷³ Геополитическое положение России после распада СССР. URL: <http://history.jofo.ru/547627.html>.

Також вихід до Тихого океану набув критичного значення, оскільки в Росії фактично не залишилося морських портів, що не замерзають взимку. Можливе загострення суперечки з Японією довкола Курил, на тлі розширення військової присутності США в безпосередній близькості від далекосхідних кордонів РФ, може поставити під загрозу і вихід із російського Примор'я до Тихого океану. Водночас нові незалежні держави відмежовують транспортні шляхи Росії на Півдні, Заході та ЦА і Закавказзі, що різко знизило її комунікаційно-торговельні зв'язки із Західною Європою, Азією, Близьким та Середнім Сходом⁵⁷⁴. Така ситуація значно обмежує комунікаційні та торговельні можливості РФ і підтвердженням цьому є низка заяв у політичній літературі на кшталт: "...вихід Росії до моря скоротився до розмірів, що були за часів правління Петра I... Росія стає ще більше північною і континентальною державою, ніби "витісненою" в куток Євразії"⁵⁷⁵. З огляду на це, за словами того ж Дж. Фрідмана, у разі, якщо провести лінію від Санкт-Петербурга до Ростова, то позначиться основа того, що в даний час іменується "Європейським півостровом". На захід від цієї умовної лінії простягаються Прибалтика, Білорусь, Україна – складові частини європейського півострова, а на схід від неї – Росія. Остання, ураховуючи своє геостратегічне положення, за словами аналітика має "рухатися" в західному напрямку з тим, щоби здобути хоч якийсь вихід до моря та оформити деякі лімітрофні (буферні) землі. Зважаючи на це, такі держави як Україна, Білорусь та країни Балтії Росія розглядає як "передову лінію" – надто необхідну для свого подальшого існування як великої держави⁵⁷⁶.

РФ виокремила на пострадянському просторі західне ближнє зарубіжжя і південне ближнє зарубіжжя. Західне ближнє зарубі-

⁵⁷⁴ Мальгин А. Внешнеполитические ресурсы России и пределы их реализации. *Pro et Contra*. 2001. Т. 6. № 4. С. 94–95.

⁵⁷⁵ Пархалина Т. Геополитические прогнозы и Россия. *Мировая экономика и международные отношения*. 1996. № 3. С. 33–34.

⁵⁷⁶ Джордж Фридман: Страх и ненависть в Украине. URL: http://economistua.com/djordj-fridman-strah-i-nenavist-v-ukraine/?utm_medium=cpc&utm_source=marketgid-tt&utm_campaign=economistua.com_TT&utm_term=688468&utm_content=12334455.

жжя вживається щодо країн, які межують із Росією на заході, раніше були частиною СРСР, а тепер все ще входять до складу СНД. Також цей термін стосується Прибалтики – країни якої є членами ЄС та НАТО. Разом із тим, РФ усе ще змушена враховувати фактор нових незалежних держав, які стали новими реаліями у транзиті РФ енергоносіїв до ЄС. Незважаючи на диверсифікацію енергопостачання шляхом будівництва нових енергетичних магістралей, ГТС України все ще залишається потужною транзитною ланкою експорту енергоносіїв до Європи.

Таким чином, аналітики зазначали, що географічний і геополітичний буфер нових незалежних держав позбавив РФ більшої частини її кордонів із "зовнішнім" світом, що з геополітичного погляду перетворює Росію з євразійської держави на напівазіатську. Зокрема, подібну заяву робить і Г. Кіссинджер, стверджуючи: "Посткомуністична Росія опинилася в кордонах, що не мають історичного прецеденту. Як і Європа, вона змушена присвятити значну частину своєї енергії переосмисленню власної сутності..."⁵⁷⁷.

Ураховуючи вищезазначене, анексія Криму була необхідною Росії також для хоча б часткової компенсації втрати геополітичної присутності в Чорноморському регіоні та початку виходу із "глухого кута" Євразії. Анексія Криму РФ стала логічним продовженням нарощування її присутності в Чорноморському регіоні, адже після встановлення контролю над Абхазією та Кримом її вплив на Чорне море став зрівняним із радянським⁵⁷⁸. Відправною точкою перегляду кордонів для В. Путіна стало визнання незалежності Косова в лютому 2008 р. І вже через півроку ми спостерігали вторгнення російських військ у Грузію. Це дало підставу В. Путіну висловлювати свою позицію на кшталт "що можна Марсу, те не можна бику". Аргументацією Кремля на користь анексії Криму стало нібито запобігання розташуванню на півострові та прилеглому морському басейні військових сил

⁵⁷⁷ Кіссинджер Г. Дипломатія. С. 17.

⁵⁷⁸ Піляєв І.С. Перекидання шахівниці, або "модернізація" поросійськи. *"Третя хвиля" демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності*: зб. наук. праць /за заг. ред. П.М. Рудякова. Київ: Вид-во "Фенікс", 2015. С. 359.

НАТО. На цьому тлі досить логічною була заява російського очільника МЗС С. Лаврова своєму американському колезі Дж. Керрі щодо надзвичайної важливості Криму для РФ, який він порівнював зі значенням Фолклендських островів для Британії. Як відомо, РФ весь час настоювала на винятковому екстериторіальному контролі над м. Севастополем, адже саме останній є єдиним портом у розпорядженні Росії, що не замерзає і у цьому також полягає його особливе геостратегічне значення⁵⁷⁹.

З розпадом СРСР Росія вперше зіткнулася із проблемою екс-клавних територій, якою стала Калінінградська обл., а згодом внаслідок анексії – таким став Крим. Виникнення таких специфічних територіальних одиниць спричинило низку складнощів у сенсі сполучень із її населенням, переважну більшість якого становлять росіяни.

Важливим фактором реалізації геостратегії для будь-якої держави, окрім її географічного розташування та території, є кліматичні умови. Відомий український геополітик І. Дусинський характеризував Росію як обширну, холодну і малозаселену територію з високим рівнем воєнних загроз, з великою кількістю природних ресурсів зі слабкою інфраструктурою та комунікаціями, з обтяжливою бюрократією та сильною центральною владою⁵⁸⁰. Ведуться дискусії стосовно того, що природні ресурси, які розміщені на території Росії, є благом для неї чи, навпаки, злом. Відомо, що 3/4 території Росії розташовані в холодному та помірному кліматичних поясах. Таким чином, частка території Росії для проживання та економічної діяльності є досить низькою. За останніми даними лише 15 % або 2,5 із 17,5 млн км² території РФ придатні для постійного комфортного проживання, решту російської території становить вічна мерзлота та пустелі (60 %), заболочена місцевість (22), річки й озера (близько 4 %). Середня температура по Росії на січень місяць коливається у межах від +6 до –50⁰С, що ускладнює функціонування всіх

⁵⁷⁹ Окситюк А. Аннексия Крыма геополитическая потеря Украины. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774>.

⁵⁸⁰ Дусинский И.И. Геополитика России. Москва: Изд-во журнала "Москва", 2003. С. 169.

інфраструктур та різко підвищує витрати на виробничу й обслуговувальну сфери⁵⁸¹.

У Росії тиражують досить поширене уявлення, що російська економіка у 2,5 рази менш конкурентна порівняно з іншими країнами саме через суворі кліматичні умови. Це твердження, на наш погляд, недоречне. Типовими прикладами такої невідповідності є високотехнологічні економіки таких країн, як Канада, Норвегія та Ісландія (які займають перші місця за індексом людського розвитку (ІЛР)), де клімат, фактично, ідентичний російському. Однак падіння економічного зростання, зниження припливу іноземних інвестицій, вплив російського капіталу помножений на низький рівень інформаційного розвитку російських регіонів є основними причинами зниження геополітичних можливостей Росії⁵⁸².

Доволі непростою є ситуація з російськими кордонами, довжина яких сягає 60,9 тис. км, вимагаючи при цьому залучення колосальних ресурсів на їхній захист. Водночас питанням, тісно пов'язаним зі стратегією національної безпеки, є оточення Росії, яке представлене 18-ма вкрай неоднорідними державами. Складнощі безпекового характеру щодо мінімізації зовнішніх загроз викликані насамперед асиметричністю території і кордонів РФ. Відносним позитивом залишається захищеність із півночі РФ як і колись СРСР природним бар'єром – арктичними льодами та колосальними нетрями Сибіру. Проте досить негативна ситуація із безпекою кордонів простежується на інших напрямках. Так, на північному заході кордони Росії відзначаються певною слабкістю, де відсутні природні перепони, які б надійно захищали Росію, а на вдосконалення та посилення рубежів у цій частині кордону РФ бракує військових ресурсів. У період холодної війни відстань від найближчої дислокації військових баз НАТО до Ленінграду (Санкт-Петербургу) становила 1600 км, тоді як після розпаду СРСР та вступу до НАТО Прибалтійських країн у 2004 р.

⁵⁸¹ Реальная статистика происходящего в России. URL: <http://nfor.org/stati/znaniya/realnaja-statistika-proishodjashchego-v-rosi.html>.

⁵⁸² Богомолов О. Реформы в зеркале международных сравнений. Москва: Экономика, 1998. С. 5.

ця відстань скоротилася до 160 км – тобто удесятеро. Останнє означало, що підлітний час ракет, розміщених у європейських країнах НАТО скоротився до 5 хв. До того ж у 2010 р. в Естонії було відновлено військовий аеродром важких бомбардувальників, який свого часу належав СРСР⁵⁸³.

Те ж саме стосується і Москви, відстань від якої на 1989 р. до найближчих кордонів СРСР дорівнювала 1900 км, у той час як нині вона скоротилася до 360 км. Після п'ятої хвили розширення НАТО у 2004 р. довжина спільного кордону РФ та НАТО становила 787 км, а вступ до Альянсу країн Балтії означав зміну конфігурації розміщення збройних сил НАТО⁵⁸⁴. Зважаючи на все це, можна констатувати, що нині в Росії немає природних кордонів, якщо не вважати Тихий та Північний Льодовитий океани, які дедалі більше стають спірними просторами. До того ж, у зв'язку з агресивними діями Росії щодо сусідніх пострадянських держав, НАТО реагує нарощуванням своєї військової присутності у Східній Європі⁵⁸⁵.

За такої ситуації *Grand Strategy* Росії передбачає створення глибоких буферних зон вздовж Північно-Європейської рівнини, що дозволить побудувати новий регіональний баланс сил у Європі. Саме тому свою агресивну політику РФ намагається демонстративно подати широкому загалу не інакше як оборону оточеної фортеці. Реалізація російської геостратегії щодо зміцнення свого статусу передбачає три фази: перша – встановлення ефективного контролю на теренах колишнього СРСР задля відтворення радянської системи буферних зон; друга – Росія намагається побудувати другий пояс буферних зон, уже за межами колишнього СРСР; третя фаза (завершальна) – Росія спробує

⁵⁸³ НАТО помогло Эстонии восстановить военный аэродром. URL: <https://lenta.ru/news/2010/09/15/aerodrome>.

⁵⁸⁴ Москвин Л. Многоуровневая система интеграции в СНГ (Причины, тенденции, перспективы развития). URL: http://old.nasledie.ru/politvne/18_20/article.php?art=96.

⁵⁸⁵ Коткин С. Вечная геополитика России. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160822/237601288.html>.

запобігти створенню антиросійських коаліцій⁵⁸⁶. Зауважимо, що навіть так звана друга фаза, на нашу думку, є малоймовірною, оскільки країни ЦСЄ, що колись входили у геополітичну сферу впливу СРСР, пішли далеко у відрив у своєму соціально-політичному й економічному розвитку порівняно з Росією. Можемо констатувати, що Росія дедалі більше втрачатиме важелі впливу на даний Східноєвропейський регіон.

Доволі непростою є ситуація на південному периметрі російських кордонів. Прикладом цього є відносно "прозорий" кордон із Казахстаном, довжиною в 7 тис. км, через який відбувається нелегальне проникнення та міграція мусульманського населення із країн ЦА та наркотрафік. Окрім того, ЦАР є плацдармом для розширення геополітичного наступу великих держав і саме тому як США, так рівною мірою і Китай намагаються витіснити Росію із ЦА. Більше того, останнім часом між РФ і Китаєм поглиблюється інфраструктурна конкуренція⁵⁸⁷. Однак, на думку російського політестеблшменту, геополітичним козирем для РФ є неясність її природних кордонів. Російські експерти з огляду на імперські позиції доводять, що на заході, у смузі від Чорного до Балтійського морів простежується відсутність чітких мовних і культурних кордонів. На півдні російський Північний Кавказ перетікає на південний схил хребта в Абхазії і Південній Осетії, а по інший бік Каспію Росія надто плавно переходить у Казахстан завдяки досить розмитим кордонам між російським Південним Сибіром і казахськими північними областями⁵⁸⁸.

У 1990-ті рр., як зауважує С. Рогов, РФ почала інтеграцію у світову економіку, маючи при цьому досить слабкі позиції у трансформованому світі. При цьому політолог додає, що Росія після краху СРСР залишилася поза інтеграційними процесами,

⁵⁸⁶ Фридман Дж. Следующие 100 лет: Прогноз событий XXI века. URL: <http://velesova-sloboda.vho.org/archiv/pdf/fridman-sleduyushchie-100-let-prognoz-sobytyi-xxi-veka.pdf>.

⁵⁸⁷ Общая концепция развития международных транспортных коридоров. URL: <http://www.morinfocenter.ru/smp.asp>.

⁵⁸⁸ Силаев Н., Сушенцов А. Союзники России и геополитический фронт в Евразии. *Россия в глобальной политике*. 2017. № 3. URL: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/146>.

насамперед у Європі. Також РФ фактично перебувала осторонь діалогу 7+3 (АСЕАН, Китай, Японія, Південна Корея), а її участь у роботі АСЕАН була суто символічною. Вважається, що інтеграція Росії у світові економічні процеси не повинна суперечити її інтересам, допускати самоізоляції чи конфронтації в зовнішній політиці. Зрештою, прийняття Росії до "Великої сімки" – G-7 у 1998 р., яка таким чином трансформувалася у "Велику вісімку" найвпливовіших світових держав, помітно зміцнило її геополітичний статус. На знак визнання вагомішого геополітичного статусу Німеччина у 2006 р. передала Росії головування у G-8 і це на тлі того, що ще десятиліття тому шанси Росії на участь у клубі були надто примарними. Прагнення підвищити конкурентоздатність на світових ринках і співпраця зі світовою спільнотою у сфері міжнародної та світової безпеки зумовила необхідність вступу Росії у 2012 р. до СОТ. При всьому, незважаючи на унікальне географічне положення і наявність найбільшого обсягу запасів природних ресурсів, конкурентоздатність російської економіки залишається низькою⁵⁸⁹. До всього варто додати також, що представники російського ВПК не мають змоги прощтовхувати вигідні для них зовнішньополітичні пріоритети, на кшталт лобювання своїх інтересів військовими США. Головними реципієнтами російської оборонної продукції є Китай та Іран. РФ не вдалося у повній мірі вийти на ринки АТР, а за умов кризи російська воєнна продукція була витіснена американською. Саме тому РФ вимушена була частково переорієнтувати свою військову продукцію на ринки Індії⁵⁹⁰.

Досить вагомим аргументом у визначенні геополітичного статусу держави є її інфраструктура, що забезпечує транзитні потоки енергоресурсів, людей, товарів тощо. Варто підкреслити, що РФ успадкувала від СРСР добре розвинену транспортну інфраструктуру, проте прибуток від транзиту вантажів скоротився порівняно з радянськими часами із 15 млрд до 1 млрд дол. Та-

⁵⁸⁹ Рогов С.М. Евразийская стратегия России. URL: <http://www.iskran.ru/russ/rogov/ecstroit1-01.html>.

⁵⁹⁰ Мальгин А. Внешнеполитические ресурсы России и пределы их реализации. С. 101.

кож, як зазначалося, із порушенням колись єдиної транспортної мережі Росія опинилися "відрізаною" митним бар'єром нових незалежних держав від партнерів у Європі і Середньому Сході. Разом із тим, упродовж 1990-х рр. скоротилися капіталовкладення в розвиток транспортної системи. Водночас висловлюється думка, що транзити через територію РФ вже не мають стратегічного значення для світової економіки. Ще за часів існування СРСР утворилися нові транспортні шляхи в обхід його території. Таким чином, Росія стала менш привабливою в ролі транзитного простору для світової економіки. Перспективним може бути транспортний напрямок "Південь – Захід", який може мати зацікавлення у країн Закавказзя і ЦА. Також розвитку залізничного транзиту може сприяти розвиток північно-східних провінцій Китаю. Росія втратила східний морський шлях, у зв'язку із чим постає питання пошуку альтернативних транзитів. Перспективним вважають авіатранзит через територію РФ. Особливе зацікавлення викликало у європейців відкриття у 2000 р. крос-полярного маршруту, проте така перспектива нашоується на відсутність достатньої кількості транспортних коридорів і російських авіакомпаній з обслуговування повітряних суден, які виконують подібні авіарейси⁵⁹¹.

Незважаючи на низку проблем, що постали перед РФ після розпаду радянської комунікаційної інфраструктури, вона все ж зберігає значний транспортний потенціал переважно через те, що саме від Росії у значній мірі залежать транзитні коридори в Євразії. Росія як і Євразійський регіон загалом потенційно покликані забезпечувати трансконтинентальне сполучення між Європою та Азією. Завдяки цьому існує проект транспортного коридору "Західний Китай – Західна Європа", який має дозволити забезпечити вихід транзитному транспорту не лише до Росії, Китаю та Європи, але й до держав Південної Азії через Узбекистан і Киргизстан⁵⁹². Про це зокрема свідчить факт постійної бо-

⁵⁹¹ Мальгин А. Внешнеполитические ресурсы России и пределы их реализации. С. 96.

⁵⁹² Рахматулина Г.Г. Политика углубления экономической интеграции в ЕвразЕС: проблемы и задачи. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 5. С. 110.

ротьби низки сусідніх країн за альтернативні шляхи транспортування енергоносіїв та інших товарів.

Свого часу було також визначено важливість участі Росії в діалозі форуму "Азія – Європа" або АСЕМ (ASEM – Asia-Europe Meeting), предметом зацікавленості у якому стало трансконтинентальне транспортне сполучення, у тому числі й у сенсі Інтернет-мереж та електронних переказів, розвитку супутникового телебачення – через створення "інформаційного шосе". У цьому контексті Росія, що займає понад 30 % євразійського континенту, прагне використати свою територіальну перевагу, позиціонуючи себе в ролі транспортного й енергетичного "євразійського мосту" задля зміцнення свого геополітичного статусу передусім в АТР. Загальноновизнано, що стратегічно важливими для РФ є такі транспортні сполучення, як Байкало-Амурська магістраль (БАМ) та Транссибірська магістраль, морські порти у трьох басейнах океанів, що межують із Росією, а також повітряні лінії аеропортів. Саме тому набуває актуальності питання модернізації провідних російських комунікаційних сполучень з метою збільшення їх пропускної спроможності та розвитку транспортних коридорів між Європою і Середнім Сходом.

На державному рівні дано старт планам розвитку нових транспортних маршрутів, зокрема повітряних та в їхньому форматі так званим кросполярним. Варто врахувати, що через РФ проходять три із дев'яти міжнародних транспортних коридорів. Утім, зазначений потенціал використовують не повною мірою, оскільки існує необхідність активніше спрямувати товари через найкоротший шлях через існуючі залізничні магістралі "Париж – Берлін – Москва – Владивосток". Усе це зумовило стратегію участі Транссибірської залізниці як сполучної ланки між двома надпотужними економічними просторами ЄС та АТР. Загалом Транссибірську магістраль розглядають як альтернативу традиційному морському шляху доставки контейнерів із Південного Сходу Азії довкола Індії і через Суецький канал до Європи. Актуальним для Росії є будівництво нових морських портів для направлення вантажопотоків через її територію. Окрім того, здійснюються спроби розвитку трансконтинентальних транспортних потоків. Проте зберігається тенденція слідування вантажів із

Європи до Східної Азії в обхід Росії – через Закавказзя і ЦА, завдяки Транскаспійському міжнародному транспортному маршруту в межах проекту "Європа – Кавказ – Азія" (ТРАСЕКА). Саме програма ТРАСЕКА покликана стати альтернативою або ж доповненням китайської ініціативи "Один пояс, один шлях". Паралельно розвивається проект автошляху "Європа – Західний Китай" за участі Росії, Казахстану та Китаю⁵⁹³. Таким чином, можна говорити про суперництво в межах трансконтинентальних транспортних систем, де Росія вже не може бути транзитним монополістом завдяки своїй масштабній території, оскільки країни ЦА також фігурують як транспортна альтернатива щодо руху вантажів як зі сходу на захід у межах проекту "Один пояс, один шлях", так із заходу на схід у межах програми ТРАСЕКА. Одне із ключових місць у всіх вищезазначених проектах відводиться саме Казахстану⁵⁹⁴.

Якщо до 2015 р. Китай мав намір задіяти євразійські транспортні коридори (БАМ і Транссиб), то вже згодом його керівництво вирішило реалізувати проект в обхід Росії через Транскаспійський транспортний маршрут територією Казахстану, що тим самим знизило статус Росії як транзитної трансконтинентальної держави. Зважаючи на це, розстановка Китаєм інфраструктурних пріоритетів відбувається не на користь Росії. Усе це свідчить про втрату шансу Росією залучити інвестиції в інфраструктуру Сибіру⁵⁹⁵.

Росія вже тривалий час прагне з'єднати провідні азіатські країни з об'єднаною Європою. Вона позиціонує себе в ролі активного та незамінного учасника формування міжнародного транспортного коридору "Схід – Захід" за напрямком "Азія – Європа". Необхідність реалізації такого проекту постала після зростання

⁵⁹³ Рогов С.М. Евразийская стратегия России. URL: <http://www.iskran.ru/russ/rogov/ecstroit1-01.html>.

⁵⁹⁴ Аманова М.В. Интеграция транспортной системы Казахстана во всемирную экономическую систему. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2013. № 44. С. 87–90.

⁵⁹⁵ "Шелковый путь" идет в Украину: Китай, Казахстан, Азербайджан и Грузия создают транспортный консорциум. URL: <http://glavred.info/ekonomika/shelkovyy-put-idet-v-ukrainu-kitay-kazahstan-azerbaydzhan-i-gruziya-sozdayut-transportnyy-konsorcium-346715.html>.

обсягів торгівлі між Азією та Європою у понад шість разів. У цьому процесі Росія має намір якомога активніше задіяти ту ж таки Транссибірську магістраль, а також залізничні напрямки до своїх північних портів (Мурманськ, Архангельськ), балтійські й інші порти з тим, щоб з'єднати залізничну систему Центральної Європи із країнами АТР⁵⁹⁶.

Важливим для РФ є проект транзитного коридору "Північ – Південь", покликаний скласти комунікаційну конкуренцію Суецькому каналу, а можливо й китайському проекту "Один пояс, один шлях". Ініціатива "Північ – Південь", дозволить у кілька разів скоротити терміни на перевезення товарів між Азією і Європою⁵⁹⁷. Росія розглядає участь у зазначеному проекті насамперед як необхідність диверсифікації своєї економіки шляхом зниження залежності від традиційних ринків на Заході. Зазначений маршрут до того ж має сприяти доступу до ринків країн Азії, Африки та Латинської Америки, що демонструють зростання, а також покликаний з'єднати Північну Європу з Індією та державами Перської затоки через Біле море, Індійський океан, і далі через Волгу, Каспій і Перську затоку. Транспортний коридор має забезпечити переміщення вантажів з Індії, Ірану, країн Перської затоки територією Азербайджану й РФ до Північної та Західної Європи. У проекті планується задіяти російські залізниці, а також річкові та морські судна⁵⁹⁸.

У геостратегічному контексті відтепер Росія межує на заході з новими незалежними державами – Україною, Білоруссю та країнами Балтії. Особливо болісно Росія переживає втрату України як складового об'єкта великодержавності. Як підкреслив З. Бжезинський: "...незалежність України кинула виклик претензіям Росії на божественне призначення бути главою всього пра-

⁵⁹⁶ Общая концепция развития международных транспортных коридоров. URL: <http://www.morinfocenter.ru/smp.asp>.

⁵⁹⁷ Арсенов В.И. Международный транспортный коридор "Север – Юг". *Азия и Африка сегодня*. 2003. № 5. С. 28–33.

⁵⁹⁸ Коридор "Север – Юг" станет конкурентом Суэцкого канала. URL: <http://expert.ru/2016/08/7/konkurent-suetskomu>.

слов'янського суспільства"⁵⁹⁹. Реалізація геостратегії Росії враховує радикальні внутрішньополітичні зміни в Україні, що сприяють прискореній євроатлантичній інтеграції держави. Остаточна переорієнтація Україною свого зовнішньополітичного вектора в бік євроатлантичних структур значно послабила південно-західний геополітичний фланг Росії. З огляду на це утримання України в полі свого впливу є надважливим завданням для Кремля. Росія впродовж століть підтримувала рівень своєї безпеки завдяки власній території, а тому втрата впливу на пострадянські держави загалом для РФ є категорично неприпустимою. За словами В. Путіна "крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття... Російська Федерація при розвалі Радянського Союзу... пішла на безпрецедентні в історії людства жертви, віддала десятки тисяч квадратних кілометрів своїх споконвічних територій"⁶⁰⁰. Для Росії, на думку американського аналітика, важливим є створення буферної зони на своєму кордоні, на роль якої ідеально підходить Україна з нейтральним статусом. В іншому разі, за умов закріплення західних сил у Києві (вступу України до НАТО) відстань від них до Москви скоротиться до 500 км⁶⁰¹.

Прибалтика для Росії в геостратегічному сенсі є практично недосяжною, оскільки ці країни вже тривалий час інтегровані до євроатлантичних структур. Усе ж Москва намагається шукати ключі до геополітичного впливу на прибалтійські країни через енергетичний тиск і використання досить чисельної російської нацменшини. Білорусь поки є надійним сателітом Росії, завдяки укладанню так званого ситуативного союзу, а зміцнення там ро-

⁵⁹⁹ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. С. 111.

⁶⁰⁰ Послание Федеральному Собранию Российской Федерации 25 апреля 2005 года. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_53088; Стенографический отчет о встрече с творческим коллективом газеты "Комсомольская правда" 23 мая 2005 года. URL: <http://special.kremlin.ru/events/president/transcripts/22990>.

⁶⁰¹ Глава Stratfor: США стремятся не допустить создания коалиции России и Германии. URL: <https://russian.rt.com/article/80298>.

сійської присутності є водночас і посиленням геополітичного тиску на країни Балтії.

З погляду російської геостратегії "незахищеним" залишається відрізок кордону, що стикається з Польщею та Прибалтикою. У Росії немає ресурсів для відновлення силового контролю над усім пострадянським простором, а у США, у свою чергу, відсутні можливості для створення антиросійського буфера (через посилення Рімленду) по всьому периметру Євразійського регіону. За таких обставин Сполучені Штати продовжують розглядати Росію як регіональну загрозу та вимушено реагують на її випадки, у тому числі шляхом послаблення енергозалежності країн Європи та Євразії шляхом диверсифікації видобування та постачання вуглеводнів.

Хоча Росії і вдалося не допустити розгортання повноцінних військових баз НАТО в ЦАР, вплив США в регіоні почав наростати, що головню стосувалося безпекової сфери. Тому ЦАР, який Росія розглядає як буферну зону, поступово перетворюється на поле геополітичного суперництва. Однак географічна віддаленість Вашингтона не дозволяє Сполученим Штатам закріпитися в регіоні належним чином. Зрештою, естафету геополітичного змагання за ЦА підхопив Китай, який володіє значними військовими та фінансовими ресурсами і намагається інвестувати кошти в центральноазіатські країни, що можна розцінювати не інакше як "м'яке" проникнення в регіон. Таким чином, США та Китай поступово обмежують вплив Росії як у Східній Європі, так і ЦАР. Зважаючи на це, можна констатувати, що Росія перетворюється на типову регіональну силу, поступаючись по периметру сфер свого традиційного впливу іншим геополітичним центрам⁶⁰².

З розпадом СРСР Росія була витіснена на північну околицю Кавказу, а зростання нестабільності в Афганістані може стати в перспективі додатковим фактором загроз для Росії з півдня. Південний Кавказ і ЦА стали центром регіональних та глобальних інтересів – центром світової політики – де перетнулися інтереси Росії, США, Західної Європи, а також Туреччини й Ірану. Втрата

⁶⁰² Фридман Дж. Следующие 100 лет: Прогноз событий XXI века. URL: <http://velesova-sloboda.vho.org/archiv/pdf/fridman-sleduyushchie-100-let-prognoz-sobytyi-xxi-veka.pdf>.

Кавказу, за словами З. Бжезинського, сприяла появі стратегічних занепокоєнь щодо відновлення впливу Туреччини; втрата Середньої/Центральної Азії породила відчуття втрати значних енергетичних і мінеральних ресурсів⁶⁰³. Зазначений регіон як зона перетину двох світів – мусульманського та християнського, бачиться багатьма західними експертами як "євразійські Балкани", "м'яке підчерев'я" Росії чи "сонячне сплетіння" Євразії, а тому збереження контролю та геополітичної присутності в регіоні є мегаважливим завданням для Москви⁶⁰⁴. До того ж, на південь від кордонів Росії формується "дуга нестабільності" – Середній і Близький Схід, Південна Азія та низка інших азіатських регіонів. Отже, центральноазіатський геополітичний вакуум ризикує бути заповненим нестабільністю й ісламським радикалізмом. Варто додати, що свого часу радянсько-турецький кордон проходив через Закавказзя. Нині країни Закавказзя (Південного Кавказу) – Вірменія, Грузія та Азербайджан є самостійними державами, у зв'язку із чим російська присутність у цьому регіоні значно скоротилася. Російський Кавказ (Північний Кавказ) заселений переважно мусульманськими етносами⁶⁰⁵.

Послаблює геополітичну присутність Росії на Кавказі власне й Грузія, яка фактично повністю вийшла з-під впливу РФ, а створення та патрунування Москвою сепаратистських республік Абхазії та Південної Осетії не додає їй особливих стратегічних переваг. Зважаючи на це, Росія надто зацікавлена у відновленні контролю над Грузією. Азербайджан також не є лояльним до політики Росії (змушений заручатися підтримкою Ірану та Туреччини), а єдиним важелем тиску у Кремля на Баку залишається підігрівання Карабаського конфлікту та патрунування в ньому Вірменії. Вірменія, як немусульманська держава, залишається єдиним надійним союзником Росії у цьому регіо-

⁶⁰³ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. С. 111.

⁶⁰⁴ Авксентьев В.А. Кавказ: реполитизация этничности и конфликтологические сценарии развития. *Обозреватель*. 2006. № 7. С. 19–27.

⁶⁰⁵ Исмаилов Э., Папава В. Центральная Евразия: геополитическое переосмысление. Стокгольм, Изд. дом SA&CC PRESS, 2010. С. 44–45.

ні. Зважаючи на те, що Грузія є об'єктом стратегічних інтересів США, а Азербайджан – геополітично привабливий для Туреччини, можна констатувати поступове проникнення та розширення присутності зазначених держав у пострадянському Кавказі. Береться до уваги також і можлива стратегічна переорієнтація Вірменії в бік Заходу в разі зміни там політичного режиму в середньотерміновій перспективі. За такого сценарію трансформацій пострадянського простору йтиметься вже про повне витіснення Росії із цієї частини Південного Кавказу⁶⁰⁶. Ще однією геополітичною загрозою для Росії є наступ радикального ісламізму у країнах ЦА. З огляду на це, можна стверджувати, що ЦАР формує особливу континентальну зону і має при цьому таке ж геополітичне значення для Азії як Центральна Європа для Європейського континенту⁶⁰⁷.

Слід додати, що гориста місцевість зазначеного регіону служить природним оборонним bastіоном для Росії і це є додатковим фактором, що спонукає останню зберігати та зміцнювати свою присутність на Кавказі. У разі втрати контролю над Кавказом через його відокремлення або потрапляння під вплив іншої потужної держави на кшталт Туреччини, РФ опиниться в досить складному геостратегічному становищі, оскільки буде витіснена на північ у кубанські степи. Саме тому Росія розглядає Закавказзя як продовження Північного Кавказу та зоною своїх геостратегічних інтересів⁶⁰⁸.

Зниженню геополітичного статусу РФ послугувало також виключення її із клубу G-8 і навіть входження до БРІКС – альтернативного об'єднання країн з економіками, що розвиваються, не може компенсувати геополітичних втрат РФ після втрати свого місця в колі найвпливовіших країн. Хоча російські політологи та геостратеги і розглядають тепер БРІКС як альтернативне об'єд-

⁶⁰⁶ Okur M. Classical text of the geopolitics and the "Heart of Eurasia". *Journal of Turkish World Studies*. 2014. Vol. XIV. Issue 2. P. 85.

⁶⁰⁷ The Heartland Theory and the Present-Day Geopolitical Structure of Central Eurasia. URL: <http://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/1006Rethinking-4.pdf>.

⁶⁰⁸ Нурышев Г.Н. Россия в современной Геополитике. Вологда: Ин-т социально-экономического развития территорий РАН, 2012. С. 42–43.

нання, що може кинути виклик G-7. Зокрема, на думку Д. Треніна: "Європа програла післявоєнний світ, а довкола Росії та Китаю формується спільнота Великої Євразії, що буде просувати ідею нового світового порядку"⁶⁰⁹. Утім, на думку автора, БРІКС є суто формальним об'єднанням держав із досить різними геостратегічними інтересами й економічною вагою, головним завданням яких є насамперед економічна співпраця, а не діяльність, спрямована винятково на переформатування світового порядку. Водночас поки що зовсім не йдеться про економічну інтеграцію країн – учасниць БРІКС. Більше того, між РФ і такими країнами як Китай та Індія існує низка суперечок, пов'язаних із демографічною експансією та контролем за експортними ринками збуту і джерелами енергоносіїв, що породжує тим самим диспропорції економічної співпраці⁶¹⁰.

Водночас географічне розташування країн – учасниць БРІКС не дозволяє їх економікам ефективно взаємодіяти. Та й у кожного із членів організації своя соціально-економічна модель розвитку, а учасники БРІКС поки не здатні вести діалог на рівних⁶¹¹. Зважаючи на це, члени організації, яка до того ж не є глобалізованою, більшою мірою зайняті оптимізацією торговельно-економічних відносин, а не перебудовою світового устрою. Загалом же члени БРІКС є більшою мірою пасивною альтернативою гегемонії Заходу, а не блоком держав, що будуть вести силове протистояння із Заходом. Останнє є неможливим хоча б тому, що в умовах глобалізації збалансований спектр економічної і політичної співпраці між Китаєм і США та ЄС на порядок вищий, аніж між Китаєм і Росією.

Тож можна стверджувати, що Росія з розпадом СРСР втратила половину зовнішньополітичних ресурсів і перетворилася на

⁶⁰⁹ Мирное сосуществование, второй раунд. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160221/235492538.html>.

⁶¹⁰ Зайцева М.В. Взаємодія країн БРІКС у постбіполярному світі: структура, тенденції, перспективи: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. К., 2016. С. 13.

⁶¹¹ Демченко А. БРИКС разрушит Россию. URL: <http://hvylya.net/analytics/politics/briks-razrushit-rossiyu.html>.

геополітично затиснену державу між двома потужними економічними центрами, що динамічно розвиваються – ЄС і Китаєм, а також не менш потужними цивілізаційними блоками – Західним трансатлантичним блоком та АТР. Західний трансатлантичний блок (США, Канада, ЄС) має населення понад 800 млн із близько половиною світового ВВП, а також АТР, геополітичним ядром якого є Китай із населенням понад 1,3 млрд осіб і близько 15 % світового ВВП. РФ за таких умов буде дедалі більше потрапляти в залежність від західних технологій та певною мірою китайського капіталу⁶¹². Загалом же зміщення центру РФ відбулося на схід, а Росія стала більш азіатською державою за своїм географічним розташуванням порівняно з СРСР. Як Росія, так і весь пострадянський простір, за словами російського вченого В. Лукіна, опинилися в затиснутому положенні між "двома Європами" – Західною, що інтегрується, й АТР – який водночас є інтеграцією держав, що найбільш динамічно розвиваються. Зокрема, В. Лукін зауважує: "Нам нікуди подітися від окремих фактів. Наприклад, від того факту, що ми зараз відділені ланцюгом незалежних держав від Європи, ми стали далі від неї істотним чином, що неминуче зумовлює істотний і суттєвий перерозподіл наших ресурсів, наших можливостей, наших зв'язків і наших інтересів на користь Азії, на користь східного напрямку"⁶¹³. Також російський учений та політик С. Бабурін підтверджує вищеведену думку, стверджуючи, що "Росія, яка мала у ХХ ст. назву Радянський Союз, єдиний організм, єдина культура, єдина цивілізація опинилася розірваною на кілька частин"⁶¹⁴. Саме тому Росія так активно намагається розширити сферу свого геополітичного впливу на захід за рахунок пострадянських країн, оскільки хоче вирватися із "задвірків" азіатчини, збільшити тим самим свою європейську вагу.

⁶¹² Путин ведет в Украине гибридную войну. URL: http://ipress.ua/ru/mainmedia/putyn_vedet_v_ukrayne_gybrydnuyu_voynu_61876.html.

⁶¹³ Преображенная Россия в новом мире: науч.-практ. конф. (26–27 февраля 1992 года). *Международная жизнь*. 1992. № 3/4. С. 99, 108.

⁶¹⁴ Бабурин С.Н. Территория государства. Правовые и геополитические проблемы. Москва: Изд-во МГУ, 1997. С. 407–408.

Можна окремо констатувати, що Росія є неприродним поліетнічним конгломератом, не тільки економічно, а й цивілізаційно різноманітних анклавів та може існувати лише за умов відсутності справжнього геополітичного та гео економічного тиску ззовні. Росія дедалі більше перетворюється на таку собі геополітичну воронку, у яку зтягує її сусідів і їхні геополітичні та гео економічні інтереси⁶¹⁵.

Таким чином, геополітичний статус держави, у тому числі й Росії, визначається її місцем на міжнародній арені та здатністю реалізовувати власні національні інтереси. Крах СРСР, як і розпад біполярної світ-системи, став ключовим фактором кардинальних геополітичних трансформацій і зрушень на пострадянському просторі, що призвело до різкого зниження геополітичного статусу Росії. РФ, порівняно з СРСР, втратила 25 % території, і відтепер сусідами Росії стали нові незалежні держави, що обмежують її комунікаційні та геополітичні можливості як на західному, так і південно-східному напрямках.

2.3. СТАН РЕСУРСНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ

Загальновідома геополітична аксіома полягає в тому, що задля забезпечення незалежної зовнішньої політики та проектування своєї сили в геопросторі і на міжнародній арені держава має володіти достатньою військовою й економічною потужністю. Зважаючи на це, геополітичний потенціал великих держав у сенсі проектування ними просторового впливу на інших учасників міжнародних, а також на світові процеси, визначається насамперед їхніми ресурсними можливостями – економічними, військовими людськими, науково-технічними, дипломатичними, репутаційними тощо. Традиційно під зовнішньополітичними ресурсами розуміють потенціал країни, який може бути задіяний

⁶¹⁵ Шморгун О.О. Світова геостратегія і пострадянський простір. С. 14.

у вигляді цілеспрямованих акцій. Також у широкому розумінні зовнішньополітичні ресурси – це потенціал геополітичного гравця, який може бути використаний як інструмент для досягнення зовнішньополітичних цілей⁶¹⁶.

Саме ресурси дають змогу державі проектувати свій вплив на інших учасників світової політики, досягати своїх зовнішньополітичних цілей і відстоювати свої національні інтереси. Як зауважує у своїй знаменитій "Дипломатії" Г. Кіссинджер: "...у період холодної війни різні елементи могутності почали відділяти один від одного. Колишній Радянський Союз був у військовому сенсі наддержавою, утім він не був таким жодним чином в економічному сенсі. Інша країна цілком могла бути економічним гігантом, а у військовому розумінні – мізерно малою величиною, як у випадку з Японією"⁶¹⁷. Співмірність засобів і цілей – найважливіший аспект зовнішньої політики держави, тому необхідною стає розробка ресурсної політики в цілях забезпечення нацбезпеки та в інтересах стратегії розвитку⁶¹⁸.

Загалом же, без урахування демографічного ресурсу, неможливо будувати як зовнішньоекономічну, так і військову стратегію держави. Одним із факторів послаблення геополітичних позицій РФ є диспропорція її ресурсного балансу та нерівномірність їх розташування. Росія, як відомо, успадкувала від СРСР приблизно половину населення. Якщо РФ володіє найбільшою у світі територією, то за кількістю населення вона посідає вже дев'яте місце в ньому з населенням близько 144 млн осіб (без урахування анексованого Криму), хоча, як відомо, на момент розпаду СРСР у Росії проживало 148,3 млн осіб (табл. 2.2).

⁶¹⁶ Шишкіна О. Политика соседства или политика соседей? Россия и западный фланг СНГ. URL: <http://www.intertrends.ru/thirtieth/Shishkina.pdf>.

⁶¹⁷ Кіссинджер Г. Дипломатія. С. 15.

⁶¹⁸ Кортунов С.В. Россия в мировой политике после кризиса. Москва: Красная звезда, 2011. С. 128.

Таблиця 2.2

**Динаміка чисельності населення Російської Федерації
1991–2016 рр., млн осіб⁶¹⁹**

1991	1996	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
148,3	148,3	146,3	145,2	145	144,3	143,8	143,2	142,8
2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
142,8	142,7	142,8	142,9	143	143,3	143,7	146,3	146,5

Констатовано, що Федеральна служба держстату подає звісно ж інші цифри, рахуючи із 2015 р. населення анексованого Криму, яке становить близько 2 млн осіб⁶²⁰. Водночас, є всі підстави нині називати РФ національною державою, оскільки за даними перепису 2010 р. частка росіян від загальної кількості населення становить 78 %, або близько 111 млн осіб. Ураховуючи останнє, Росію, звісно, не можна вважати зараз імперією класичного зразка. При цьому друге місце за чисельністю населення у розмірі 3 % посідають татари – тобто не-слов'янська меншина. За низкою прогнозів частка росіян буде постійно скорочуватися, що, зрештою, буде змінювати етнічно-культурну картину РФ.

Ресурсне співвідношення потенціалів РФ та її основного конкурента/супротивника – США від часів холодної війни різко змінилося. Якщо на 1991 р. населення США становило 253 млн осіб, а СРСР – 290 млн, то нині у Сполучених Штатах воно зросло до 325 млн та збільшується швидкими темпами⁶²¹, тоді як у РФ кількість населення зменшилася до 144 млн осіб на тлі подальшого збереження тенденцій до скорочення популяції на

⁶¹⁹ Численность и состав населения. Федеральная служба государственной статистики. URL: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/demography/#.

⁶²⁰ Там же.

⁶²¹ Население Соединенных Штатов Америки в 2016 году. URL: [http://countrymeters.info/ru/United_States_of_America_\(USA\)](http://countrymeters.info/ru/United_States_of_America_(USA)).

тлі демографічного старіння та досить високого рівня смертності⁶²². Ще відомий російський учений Д. Менделєєв спрогнозував, що на кінець ХХ ст. населення Росії мало становити 350 млн осіб. Однак його розрахунки базувалися на оптимістичних прогнозах, які звісно ж не враховували участь Росії у двох світових війнах, фактор громадянської війни та репресивну політику комуністичного режиму. Загалом же, за останніми даними, частка населення Росії становить 2 % від загальної кількості жителів планети, тоді як їй належить близько 12 % площі земної суші та близько 40 % усіх розвіданих природних ресурсів. Для порівняння: частка населення СРСР від світового на 1991 р. становила близько 7 %. За різними прогнозами на 2050 р. частка росіян у світі буде лише на рівні 1,59 % від 8 млрд населення планети⁶²³. Зрештою, демографічна криза в Росії тісно пов'язана зі зниженням мобілізаційного ресурсу як запоруки стабільності її армії та безпеки державних кордонів. У зв'язку із цим, для РФ уже в середньотерміновій перспективі доволі гостро постане питання про можливість стратегічного контролю як власних територій, так і сировинних ресурсів. Зважаючи на це, В. Путін досить регулярно акцентує свою увагу саме на "...демографічному розвитку держави, нарощуванні людського потенціалу, освоєнні своїх територій". В іншому разі, за словами російського керівника "...Росія ризикує перетворитися у глобальному сенсі в "порожній простір"⁶²⁴.

Попри те, що період катастрофічного спаду населення, який розпочався в середині 1990-х рр., відомий демографії як "Чорний хрест", – коли населення Росії щорічно скорочувалося на понад 1 млн осіб, залишився позаду, тенденції до кількісного зменшення населення та зростання людей пенсійного віку зберігаються. За різними прогнозами аналітичних інституцій на

⁶²² Гра з вогнем. Похмурі перспективи міжнародної політики Росії. URL: <http://tyzhden.ua/Politics/113187>.

⁶²³ Прогноз народонаселения на 2050 год. URL: http://www.planeta-zemla.info/mir_2050.html.

⁶²⁴ Путин В. Строительство справедливости. Социальная политика для России. *Комсомольская правда*. 2012. 13 февраля.

2040 р. кількість населення Росії зменшиться до близько 90 млн осіб. Основними факторами негативної демографічної ситуації в Росії є високий рівень смертності, що перевищує рівень народжуваності (у середньому в 1,7 раза) та відносно коротка тривалість життя, що становить у середньому 69 років. Водночас кількість працездатного населення нині невпинно зменшується і за різними оцінками становить трохи більше 70 млн осіб при постійному збільшенні відсотка осіб пенсійного та передпенсійного віку, який зараз уже перевищує кількість працездатного населення і становить 53 %. Нині 93,4 млн осіб існують за рахунок бюджету і платоспроможної частини населення. Зрештою, лише 33,7 млн осіб формують малий, середній і фермерський бізнес-клас⁶²⁵.

Загалом же за такими показниками як кількісне скорочення працездатного населення, "відтік мізків" за кордон, травматизм на виробництві, масова злочинність, самогубства, кількість розлучень, дитяча смертність, убивства та нещасні випадки Росія втричі перевищує країни Західної Європи та цілком зрівнюється із країнами Чорної Африки. До того ж, демографічна ситуація в Росії напругу залежить від таких факторів, як незадовільний рівень освіти та стан системи охорони здоров'я, низький моральний і психічний стан населення, а також таких явищ як алкоголізм, куріння та наркоманія⁶²⁶.

До певної міри підтримувати демографічний баланс у Росії дозволяють міграційні процеси переважно за рахунок пострадянських країн, звідки приїзять заробітчани, етнічні росіяни та представники інших національностей. Однак в останнє десятиріччя Росію за демографічними показниками випередили такі країни як Нігерія та Бангладеш. До того ж, незважаючи на стабілізацію демографічних показників, переважно за рахунок позитивного сальдо міграції, Москві досі не вдається вирішити проблему депопуляції, оскільки тенденція до скорочення населення, незважаючи

⁶²⁵ Численность и состав населения. Федеральная служба государственной статистики.

⁶²⁶ Eberstadt E. The Dying Bear. Russia's Demographic Disaster. *Foreign Affairs*. 2011. Vol. 90. No 6. November/December. P. 95–108.

на масштабні програмні заходи з боку держави щодо стимулювання народжуваності, а також повернення російського населення на батьківщину та залучення мігрантів із пострадянських країн, зберігається. Приміром, на півночі Росії та Далекому Сході в останні чверть століття чисельність населення скоротилася на понад 40 %, а на Крайній Півночі на 60 %⁶²⁷. Не випадково одним із найбільш постраждалих ресурсів зовнішньої політики РФ вважають демографічний. Як приклад, настороженість у російських можновладців викликає Далекий Схід і Південний Сибір, що межують із демографічно перенасиченим Китаєм⁶²⁸.

Характерною демографічною рисою РФ є нерівномірність розміщення населення, що на тлі депопуляції несе в собі значні геостратегічні ризики. Примітно, що після розпаду Радянського Союзу із 208 млн жителів європейської частини колишнього СРСР Росія "отримала" 116 млн, подібно склалася ситуація і в азіатській частині РФ, де із 82 млн жителів азіатської частини СРСР на РФ після його краху припало лише 32 млн осіб⁶²⁹. Територія Якутії та Краснодарського краю, а також зона від Алтаю й Байкалу до Тихого океану утворюють досить своєрідний геополітичний ареал, населення якого формує два самостійні ядра Євразійської імперії і лише формально відіграє роль "другої Великоросії". Значною мірою ця частина росіян втратила свої етнокультурні зв'язки зі своїм східнослов'янським походженням та розглядає себе як нащадків експансії Росії. Основне великоросійське ядро як стрижень Російської держави утворює густонаселений ареал Центральної Росії з московським – імперським мегаполісом у його центрі. Оболонкою цього ядра є кільцеподібний ареал великоруських областей. Зазначене кільце пролягає від Карелії через північні автономії ненців до Комі, а звідти до

⁶²⁷ Пиирсалу Я. Разговор о китаизации российского Дальнего Востока является мифом. URL: <http://inosmi.ru/economic/20101028/163902469.html>.

⁶²⁸ Мальгин А. Внешнеполитические ресурсы России и пределы их реализации. С. 97.

⁶²⁹ Население России. Численность и размещение населения. *Полная энциклопедия: справоч. для школьн. и студ.* URL: <http://www.polnaja-jenciklopedija.ru/geografiya/naselenie-rossii.html>.

поволзьких національних республік і руських областей. Зрештою, кільце повертає на захід через Мордовію і воронезьке відгалуження "Слобідської України". Із заходу кільце функціонально продовжено новими незалежними державами – Україною та Білоруссю. Така внутрішня геополітична ситуація є прямою загрозою цілісності Російської держави, оскільки посилення національних етнічних автономій (периферії) у віддаленій перспективі призведе до розщеплення власне євразійського ядра – Російської Федерації⁶³⁰.

Також відомо, що близько 70 % жителів Росії (110 млн осіб) проживають у європейській її частині або в межах своєрідного трикутника, що окреслює головну смугу розселення – де вершиною є Санкт-Петербург на півночі, Сочі на півдні та Іркутськ на сході⁶³¹. Варто також згадати ситуацію з нерівномірністю заселення федеративних одиниць Росії та мозаїчною густотою населення, що коливається від 27 осіб у європейській частині РФ до 2 осіб на 1 км² в азіатській частині⁶³².

Скажімо, у Москві та Московській обл., як у найбільш заселених територіальних суб'єктах РФ, нині проживає приблизно 19,6 млн осіб, тоді як у Ненецькому автономному окрузі, який до того ж у чотири рази територіально більший порівняно з Московською обл. – лише 43,8 тис. осіб (різниця, у середньому, у майже 500 разів). У зв'язку із цим, асиметричне співвідношення розміру території та кількості населення Росії є очевидним, а неминуче демографічне скорочення в перспективі може призвести до проблем з утриманням у своєму підпорядкуванні малозаселених регіонів, або ж тих територій, у яких структура кількісного складу зміниться не на користь етнічних росіян. Фіксується таке негативне явище як висока смертність населення, що превалює над народжуваністю. З рис. 2.8 видно: навіть здавалося б у відносно економічно благополучній – європейській

⁶³⁰ Перепелиця Г. Виклик майбутньому: геополітичні витоки асиметрії українсько-російських відносин. *Політика і час*. 2005. № 10. С. 17–18.

⁶³¹ Там само. С. 18.

⁶³² Серед суб'єктів РФ найбільша густота населення зафіксована в Москві – понад 4600 осіб на 1 км², тоді як найменша густота зафіксована на Чукотці – близько 0,07 особи на 1 км².

частині Росії відбувається невинне скорочення населення саме через високий рівень смертності⁶³³.

До того ж, у Росії відбувається активна трансформація демографічної картини та національно-етнічного складу передусім через активне скорочення слов'янського населення на тлі демографічного зростання в національних (переважно мусульманських) автономних регіонах, де відсоток етнічних росіян стрімко знижується. За різними даними, слов'янська складова Росії щороку зменшується на 1–1,2 млн. Водночас на Північному Кавказі за 2015 р. природний приріст населення досяг 89,3 тис. осіб. Таким чином, відбувається демографічне "вимивання" російського населення із національних федеральних адміністративних одиниць упродовж останніх 25 років (рис. 2.4–2.6, табл. 2.3).

Рис. 2.4. Коефіцієнт народжуваності по регіонах Росії на 1 тис. осіб⁶³⁴

⁶³³ Терентьев И. Скрытая угроза: Россия оказалась на пороге "демографической ямы". URL: <http://www.rbc.ru/society/03/02/2016/56b1c3b69a7947bf91c297ce>.

⁶³⁴ Тышкевич И. Какие риски соседства с Россией недооценивают её соседи. URL: <http://hvylya.net/analytics/society/kakie-riski-sosedstva-s-rossiey-nedootsenivayut-eyo-sosedi.html>.

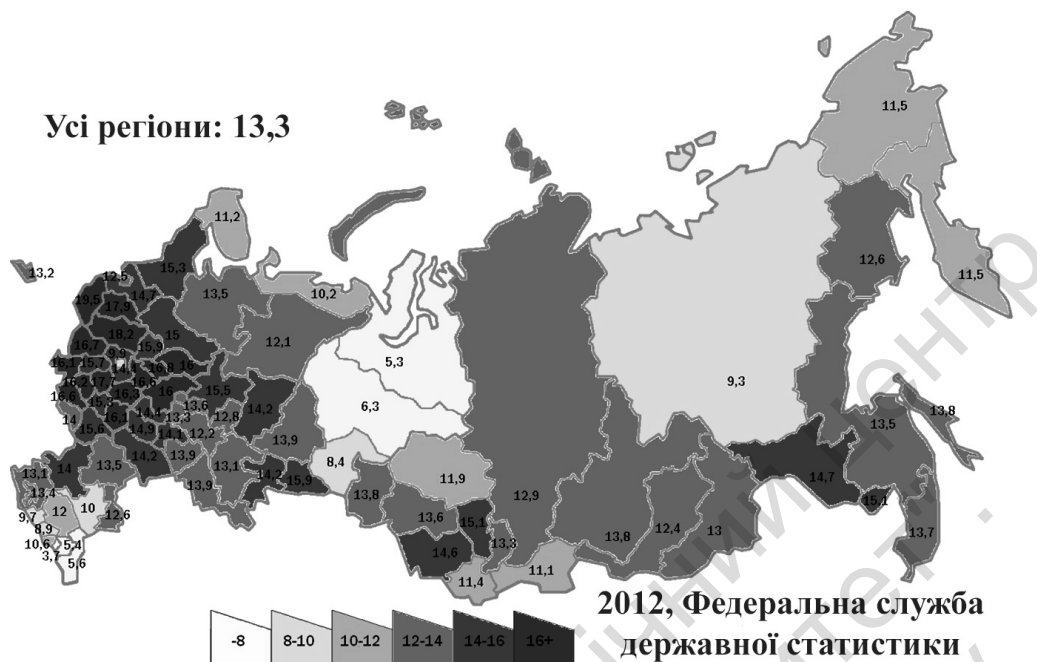

Рис. 2.5. Коефіцієнт смертності по регіонах Росії на 1 тис. осіб⁶³⁵

Рис. 2.6. Динаміка зниження/приросту чисельності населення Росії станом на 2015 р.⁶³⁶

⁶³⁵ Тышкевич И. Какие риски соседства с Россией недооценивают её соседи.

⁶³⁶ Терентьев И. Скрытая угроза: Россия оказалась на пороге "демографической ямы". URL: <http://www.rbc.ru/society/03/02/2016/56b1c3b69a7947bf91c297ce>.

Таблиця 2.3

**Демографічна динаміка по регіонах
Російської Федерації станом на 2015 р.⁶³⁷**

№	Автономний округ /республіка	Коефіцієнт природного приросту /зменшення населення на 1000 осіб	Збільшення /зменшення, осіб
1	Чеченська Республіка	18,3	25 329
2	Республіка Інгушетія	15,2	7 117
3	Республіка Тива	13,4	4 231
4	Республіка Дагестан	12,9	38 592
5	Ямало-Ненецький АО	11,4	6 136
6	Ханти-Мансійський АО – Югра	10,2	16 464
7	Республіка Саха (Якутія)	8,6	8 226
8	Ненецький автономний округ	8,2	358
9	Республіка Алтай	7,8	1 675
10	Республіка Бурятія	5,9	5 829
11	Кабардино-Балкарська Республіка	5,9	5 045
12	Тюменська область	5,2	7 510
13	Республіка Північна Осетія – Аланія	4	2 783
14	Чукотський автономний округ	3,9	198
15	Республіка Калмикія	3,9	1 080
16	Карачаєво-Черкеська Республіка	2,7	1 280
17	Республіка Татарстан	2,7	10 416
18	Забайкальський край	2,5	2 741
19	Астраханська область	2,3	2 347
20	Томська область	2	2 202
21	Удмуртська Республіка	1,8	2 662
22	Красноярський край	1,7	4 915
23	Іркутська область	1,7	4 102
24	Санкт-Петербург	1,7	8 712

⁶³⁷ Терентьев И. Скрытая угроза: Россия оказалась на пороге "демографической ямы".

Продовження табл. 2.3

№	Автономний округ /республіка	Коефіцієнт природного приросту /зменшення населення на 1000 осіб	Збільшення /зменшення, осіб
25	Москва	1,7	20 436
26	Камчатський край	1,7	524
27	Ставропольський край	1,3	3 744
28	Республіка Комі	1,3	1 131
29	Республіка Хакасія	1,3	695
30	Республіка Башкортостан	1,2	5 089
31	Омська область	1,1	2 150
32	Новосибірська область	1,1	2 947
33	Хабаровський край	0,9	1 163
34	Республіка Марій Ел	0,7	503
35	Чуваська республіка	0,7	872
36	Пермський край	0,5	1 383
37	Краснодарський край	0,5	2 676
38	Сахалінська область	0,4	177
39	Мурманська область	0,3	262
40	Оренбурзька область	0,2	367
41	Свердловська область	0,2	934
42	Московська область	0	355
43	Магаданська область	0	7
44	Челябінська область	0	97
45	Калінінградська область	-0,5	-454
46	Республіка Адігея	-0,5	-228
47	Амурська область	-0,5	-436
48	Приморський край	-0,8	-1 510
49	Вологодська область	-1	-1 233
50	Архангельська область	-1,4	-1 577
51	Єврейська АО	-1,4	-242
52	Самарська область	-1,5	-4 687
53	Севастополь (Україна)	-1,5	-601
54	Алтайський край	-1,5	-3 711
55	Ростовська область	-1,8	-7 627

Продовження табл. 2.3

№	Автономний округ /республіка	Коефіцієнт природного приросту /зменшення населення на 1000 осіб	Збільшення /зменшення, осіб
56	Кемеровська область	-2	-5 402
57	Волгоградська область	-2,3	-5 762
58	Белгородська область	-2,4	-3 712
59	Калузька область	-2,4	-2 424
60	Кіровська область	-2,5	-3 277
61	Саратовська область	-2,7	-6 700
62	Автономна Республіка Крим (Україна)	-2,7	-5 128
63	Курганська область	-2,8	-2 402
64	Ульяновська область	-3	-3 734
65	Республіка Карелія	-3	-1 917
66	Нижегородська область	-3,3	-10 714
67	Ярославська область	-3,4	-4 382
68	Костромська область	-3,5	-2 301
69	Ліпецька область	-3,7	-4 318
70	Пензенська область	-4,2	-5 647
71	Воронезька область	-4,3	-9 924
72	Брянська область	-4,4	-5 377
73	Республіка Мордовія	-4,4	-3 567
74	Курська область	-4,6	-5 166
75	Іванівська область	-4,7	-4 846
76	Рязанська область	-4,7	-5 327
77	Володимирська область	4,9	-6 904
78	Ленінградська область	5	-8 817
79	Орловська область	-5,2	-3 956
80	Новгородська область	-5,6	-3 470
81	Смоленська область	-5,8	-5 552
82	Тамбовська область	-6,3	-6 627
83	Тверська область	-6,4	-8 430
84	Тульська область	-6,6	-10 020
85	Псковська область	-7,1	-4 630

За даними американської компанії "Stratfor", такі процеси упродовж трьох останніх років викликали перманентні суспільні протести з вимогами провести імміграційну реформу і припинити субсидювати мусульманські регіони Північного Кавказу. Паралельно відбувається підйом ультраправих настроїв, прихильники яких намагаються брати відповідальність за підтримку порядку та безпеки в різних регіонах держави, перебираючи тим самим на себе частину силової монополії держави⁶³⁸.

Існують дані, що впродовж останніх півтора десятиріччя із 157,8 тис. населених пунктів Росії її громадянами було покинуто понад 40 тис. сіл і селищ, також за цей період із карти Росії зникло 13,7 тис. сіл та 214 міст⁶³⁹. Саме тому РФ активно зайнята розробкою програм повернення співвітчизників до Росії, створенням умов для залучення мігрантів – більшою мірою східнослов'янських національностей. Зокрема, ідеться про залучення представників інтелігенції та кваліфікованої робочої сили шляхом сприяння/заохочення міграції з території пострадянських країн, попри проблеми на робочому ринку в самій Росії. Про це тотожно відзначено в основоположних документах щодо зовнішньої політики Росії, презентованих після української кризи – на кшталт: "Корисною була б активна політика залучення цінних кадрів для роботи в Росії, поповнення вітчизняного людського капіталу. Це і є гуманітарне завдання. Потрібно допомагати людям, які потрапили в українське лихо та бажають жити і працювати в Росії"⁶⁴⁰.

Російське керівництво намагається ініціювати механізми із заселення демографічно неблагополучних районів Сибіру та Далекого Сходу. До певної міри джерелом міграції до малозаселених регіонів Росії покликані стати невизнані республіки Л/ДНР та анексований Крим, про що, зокрема, свідчить надання місця

⁶³⁸ Russia After Putin: The Demographic Challenge. URL: <http://www.stratfor.com/sample/analysis/russia-after-putin-demographic-challenge>.

⁶³⁹ Реальная статистика происходящего в России. URL: <http://nfor.org/stati/znanija/realnaja-statistika-proishodjashego-v-rosi.html>.

⁶⁴⁰ Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов от 23 мая 2016 года. URL: http://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%81%D1%8B_23%D0%BC%D0%B0%D1%8F_sm.pdf.

проживанням біженцям із Донбасу. Однак неконтрольоване зростання трудової міграції на територію Росії, особливо з Китаю та країн ЦА, несе в собі відповідні загрози, оскільки може в перспективі повністю змінити демографічну карту низки регіонів Росії та послужити створенню проблем, пов'язаних із сепаратизмом та територіальними претензіями сусідніх держав. За різними даними із країн ЦА до Росії щороку мігрує в середньому близько 1 млн осіб. До того ж динаміка "паспортизації" вихідців із Китаю щорічно зростає в середньому на 20 %⁶⁴¹.

Отже, на тлі спадковості зовнішньої політики, що декларується на федеральному рівні, проглядається рецепція "мусульманської картини світу", яка теоретично може претендувати на те, щоби стати складовою зовнішньополітичного розвитку РФ⁶⁴². Саме така демографічна ситуація в РФ стала однією з основ для ідеї формування слов'яно-тюркського союзу як основи стабільності в Євразії. Вагомим фактором при визначенні геополітичної стратегії РФ є етноконфесійний склад населення, який охоплює християнсько-православну й ісламську складові. Із православними християнами ідентифікує себе близько 70 % росіян, або близько 100 млн осіб. Проте варто визнати, що частка мусульманського як і загалом неросійського населення, що невпинно зростає, становить понад 15 % від загальної чисельності, завдяки збільшенню народжуваності на тлі кількісного скорочення етнічних росіян. За останніми даними кількість людей у Росії, що сповідують іслам, нараховує 23 млн осіб⁶⁴³. Таким чином, у віддаленій перспективі існують ризики ісламізації Росії та втрати нею православного обличчя у зв'язку зі зниженням відсотка російського населення. Усе це може призвести у перспективі до загострення сепаратизму в різних регіонах Російської Федерації.

⁶⁴¹ Тышкевич И. Почему Беларусь будет уходит от России. URL: <http://hvylyya.net/analytics/geopolitics/pochemu-belarus-budet-uhodit-ot-rossii.html>.

⁶⁴² Мальгин А. Внешнеполитические ресурсы России и пределы их реализации. С. 97.

⁶⁴³ Гробе К. Россия: доля мусульман растет. URL: <http://www.inopressa.ru/article/01Apr2011/fraktuell/muslim.html>.

Економіка держави є чи не головним зовнішньополітичним ресурсом поряд із демографічними показниками. Як наголошує відомий російський політолог А. Торкунов: "У межах геоекономічного бачення світової політики, загрози національній безпеці Росії породжені, у підсумку, її економічною слабкістю і, що особливо важливо, відставанням у розробці й освоєнні нових технологій. Разом із тим, технологічний процес неможливий без соціальної та політичної конкуренції, свободи інтелектуальної творчості й ефективного громадянського суспільства"⁶⁴⁴. Слід підкреслити, що Росія отримала від СРСР 60 % економіки, 60 – основних виробничих фондів та 76 % підприємств, що виробляли засоби виробництва⁶⁴⁵.

У щорічному рейтингу, що складає швейцарський Інститут менеджменту "IMD" – на 2012 р. Росія посіла 48-е місце із 59 країн зі створення сприятливого для підвищення конкурентноспроможності бізнес-середовища⁶⁴⁶. Для порівняння, у 2016 р. Росія зайняла 44-те місце із 61 можливого, що говорить про фактичну відсутність поліпшення бізнес-атмосфери в Росії⁶⁴⁷. За результатами дослідження Всесвітнього економічного форуму "Global Competitiveness Report", Росія упродовж 2008–2012 рр. опустилася із 51-го на 66-те місце за рівнем конкурентноспроможності економіки, а за ефективністю ринку праці посіла 65-те місце, за рівнем професійної і вищої освіти – 52-ге, за рівнем

⁶⁴⁴ Торкунов А.В. От "холодной войны" к "коалиции победы. Новая философия внешней политики России. *Россия в глобальном мире 2000–2011*: хрестомат. : 6 т. Москва: Аспект пресс, 2012. Т. 1. С. 103.

⁶⁴⁵ Шишков Ю.В., Евстигнеев В.Р. Реинтеграция постсоветского экономического пространства и опыт Западной Европы. Москва: ИМЭМО РАН, 1994. С. 10.

⁶⁴⁶ Institute of Management Development: Рейтинг конкурентоспособности стран мира в 2012 году. URL: <http://gtmarket.ru/news/2012/05/31/4423>.

⁶⁴⁷ Institute of Management Development: Рейтинг конкурентоспособности стран мира в 2016 году. URL: <http://gtmarket.ru/news/2016/08/21/7301>.

здоров'я і початкової освіти – 68-ме місце. Росія тоді також зайняла 71-ше місце за рівнем інноваційності економіки⁶⁴⁸.

Хоча Росії і вдалося на 2016 р. переміститися на 45-те місце за економічною конкурентноспроможністю, утім за такими показниками як інноваційність економіки та привабливість бізнес-середовища вона посіла лише 68-ме та 80-те місце (зі 140 можливих) відповідно, а також 56-те місце за рівнем охорони здоров'я та станом початкової освіти⁶⁴⁹. За даними такої організації як Всесвітній банк з інвестицій, на 2011 р. Росія посіла 10-те місце у списку найнебезпечніших для інвестицій країн світу та 123-ю позицію за інвестиційною привабливістю⁶⁵⁰. До всього варто додати колосальні масштаби відпливу капіталу з Росії, який став майже критичним у 2014 р. Згідно з даними ЮНКТАД (*UNCTAD*) Росія у 2014 р. через кризу в Україні втратила близько 70 % іноземних інвестицій⁶⁵¹. Це є свідченням прямого впливу геополітичних ризиків на інвестиції в національній економіці держав. Варто додати, що за даними Росстату різниця між відпливом капіталів і прямим інвестиціями до РФ просто колосальна. Так, у 2015 р. чистий відплив капіталів досяг 56,9 млрд дол, тоді як обсяг прямих зовнішніх інвестицій цього року був на рівні 6,7 млрд дол, що у 2,8 раза менше порівняно з попереднім роком. Загалом же, від'ємне сальдо балансу інвестиційних доходів у Росії цього року становило 67 млрд дол⁶⁵².

Усе ж Росія, на відміну від СРСР, не закрита економічна автаркія – вона так чи інакше влита у світову економіку та глобалі-

⁶⁴⁸ The Global Competitiveness Report 2011–2012. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf.

⁶⁴⁹ The Global Competitiveness Report 2015–2016. URL: http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf.

⁶⁵⁰ Пахомов А.А. Инвестиционная деятельность российских компаний за рубежом. Тенденции развития. Москва: "Дело" РАНХиГС, 2011. С. 279.

⁶⁵¹ ООН оценила масштаб падения иностранных инвестиций в Россию. URL: <http://www.rbc.ru/finances/30/01/2015/54cb66719a7947da938b8b22>.

⁶⁵² Прямые инвестиции в компании РФ в 2015 году снизились в 2,8 раза. URL: <http://www.interfax.ru/business/490190>.

заційні процеси. Справжнім критерієм економічного розвитку будь-якої країни та рейтингу її економіки у світі є показники ВВП, що визначають дохід на душу населення. Реальна питома промислова вага РФ, яка хоч і входить до найбільших економік світу, усе ж є досить незначною, оскільки її частка у світовому ВВП після розпаду СРСР становить у середньому 2,5 % або 1,8 трлн дол. Відомий російський економіст Р. Грінберг виокремлює три основні проблеми російської економіки:

- примітивна структура, що відображає домінування сировинних галузей;
- нерівномірність розподілу доходів між соціальними групами та прошарками суспільства;
- зношеність інфраструктури, що є справжнім гальмом економічного зростання Росії.

Окрім того, наводяться дані, які свідчать про відставання РФ в інноваційній сфері. Практична відсутність механізмів диференціації економічного розвитку свідчить про те, що Росія експортує високотехнологічної продукції на 60 % менше ніж США і на 16 % менше ніж Китай⁶⁵³. Загалом же частка РФ у світовому експорті дорівнює 1,8 %, також частка ВВП на душу населення становить у середньому лише 14 % від ВВП на одного жителя країн G-7. При цьому, згідно з позицією російського академіка Д. Львова, Росія володіє природно-мінеральними ресурсами вартістю 160 тис. дол на душу населення, у той час як Канада і США лише 16 тис. дол (рис. 2.7)⁶⁵⁴. Загалом же, РФ посідає лише 66-те місце у світі за рівнем ВВП на одного мешканця. Іншими словами, масштаби та запас природних ресурсів у постбіполярному світі фактично не відіграють вагомій ролі для сучасної держави.

⁶⁵³ Грінберг Р.С. Риски современной России. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2007. № 1. С. 77–80.

⁶⁵⁴ Каменик Л.Л. Ресурсосберегающая политика и механизмы ее реализации в формате эволюционного развития. Санкт-Петербург: Изд-во СПб ГПУ, 2012. С. 391.

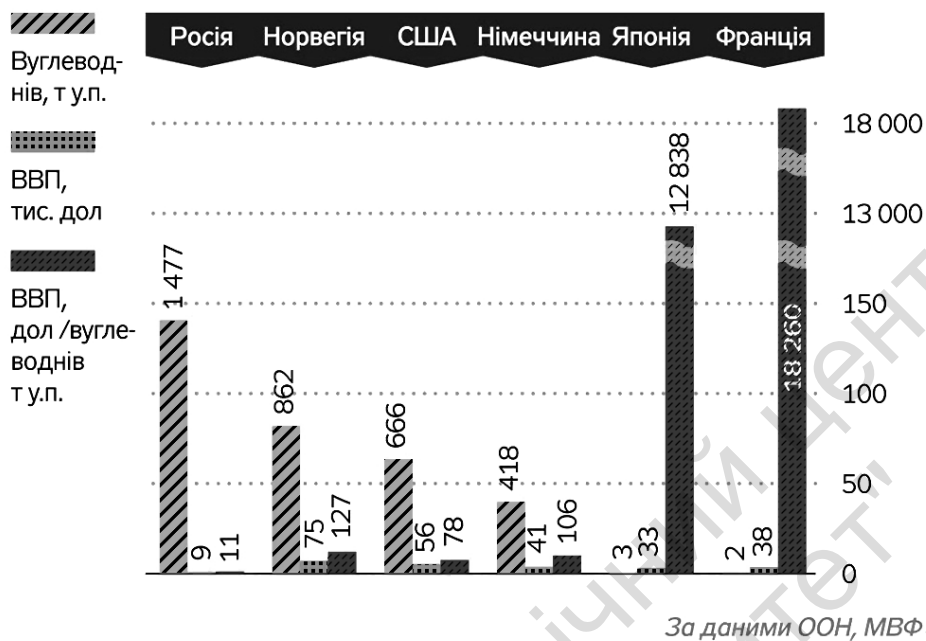

Рис. 2.7. Порівняльна діаграма запасів вуглеводнів і ВВП на одного мешканця в РФ та високорозвинених країнах у 2015 р.⁶⁵⁵

Зрештою, витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДКР) Росії разюче відстають від провідних наукових центрів світу – США, ЄС і Китаю. Так, РФ у 17 разів менше витрачає на ці заходи, ніж США, у 12 разів менше від ЄС, у 6,4 раза менше від Китаю та в 1,5 раза менше за Індію⁶⁵⁶. Фактор недофінансування впливає на зниження кількісних і якісних показників наукової продукції відповідно до "Індексу Хірша" (*h-index*). Так, за кількісними показниками наукової продукції Росія відстає від Франції та Індії у два рази, від Китаю у вісім, а від США в одинадцять разів. Щодо показників кількості наукових публікацій на рік з розрахунку на 1 тис. населення, Росія ледве потрапляє нині до топ-30 країн, поступаючись у науковій площині навіть таким країнам, як Іран, Польща, Сербія, Малай-

⁶⁵⁵ Гайдучий П. Росія: майбутнє в минулому. *Дзеркало тижня*. 2016. 6–12 серп. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/rosiya-maybutnye-v-minulomu-.html>.

⁶⁵⁶ Оболенский В. Глобализация мировой экономики и Россия. *Мировая экономика и международные отношения*. 2001. № 3. С. 25–26.

зія, Саудівська Аравія⁶⁵⁷. Якщо говорити про індекс (регулярність) цитування, то за цим показником Росія вже відстає навіть від Білорусі удвічі, а від Естонії втричі⁶⁵⁸.

За твердженням науковців, індекс складності економіки Росії упродовж 2000–2014 рр. скоротився з 0,69 до 0,05⁶⁵⁹. Останнім часом основою як ВВП, так і наповнення національного бюджету (понад 50 % в обох випадках) є саме енергоресурси і сировинна продукція, які становлять близько 70 % (за окремими підрахунками 95 %) російського експорту. Наприклад, федеральний бюджет Росії у 2010 р. формувався із доходів від продажу нафти і газу на 46,3 %, у 2011 – на 49,8, у 2012 – на 50,4, у 2013 – на 50,18, у 2014 р. – на 53 %⁶⁶⁰. Окрім нафти та природного газу, експорт Росії охоплює металургійну, аграрну продукцію та ліскругляк, що тим самим яскраво ілюструє низьку конкурентність її продукції та "сировинний перекис" економіки загалом⁶⁶¹. Усю незначну решту російського експорту формують обладнання й озброєння. Згідно з аналітичними даними Стокгольмського інституту досліджень проблем миру (SIPRI) російські виробники військової техніки у 2014 р. збільшили обсяг продажу своєї продукції на 50 % з тим, щоби хоча б частково компенсувати фінансові втрати від падіння цін на нафту⁶⁶². Одним словом, окрім нафти, газу та деяких інших сировинних товарів, РФ фактично

⁶⁵⁷ Тышкевич И. Почему Беларусь будет уходить от России.

⁶⁵⁸ Доклад Директора Института США и Канады РАН, члена-корреспондента РАН С.М. Рогова на заседании Президиума Российской академии наук 16 марта 2010 года. URL: <http://iskran.ru/news.php?id=91>.

⁶⁵⁹ Тышкевич И. Почему Беларусь будет уходить от России.

⁶⁶⁰ Нефть и бюджет РФ. URL: <http://utmagazine.ru/posts/6112-neft-i-byudzhethet-rf>.

⁶⁶¹ Bradshaw M. Putin was supposed to have the best year ever. It turned out to be the worst. *The Washington Post*. 2014. 22th December. URL: <https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2014/12/22/putin-was-supposed-to-have-the-best-year-ever-it-turned-out-to-be-the-worst>.

⁶⁶² Удовик С. Борьба за модерн – 10. Геополитика. URL: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/borba-za-modern-10-geopolitika.html#sdfootnote14anc>.

не виробляє жодної конкурентної експортоорієнтованої продукції, базованої на інноваційних технологіях.

Відомо також, що саме продуктивність праці вважають показником стану економіки в державі. Продуктивність праці в РФ у чотири рази нижча порівняно із США, навіть найпотужніші російські компанії поступаються зарубіжним за продуктивністю праці. Скажімо, найпотужніша російська енергетична компанія "Газпром" у десять разів менш ефективна ніж норвезька "Stat Oil", а хімічний гігант "Уралкалій" відстає від корпорації "SABIC" із Саудівської Аравії у тридцять разів⁶⁶³. Варто говорити про колосальний дисбаланс розподілу економічного, фінансового та наукового потенціалу Росії. Так, про гіпертрофованість російських регіонів свідчить те, що половина ВВП РФ формується лише у 9 регіонах із 83 федеративних суб'єктів, частка Москви в сукупному російському ВВП становить 23 %, також Москва забезпечує 20 % усіх надходжень до російського бюджету, тоді як друге місто РФ – Санкт-Петербург забезпечує лише 4 %. Загалом же, лише п'ять регіонів Росії перераховують половину всіх надходжень до федерального бюджету держави. У Москві та Московській обл. зосереджено 43,9 % російського персоналу, що займається науковими дослідженнями і розробками та лише 11 % у Санкт-Петербурзі⁶⁶⁴.

Також на 2012 р. Росія посіла 114-те місце зі 142 можливих за рівнем розвитку бізнес-процесів, у тому числі пов'язаних із торговельним сектором, попри те, що Кремлем було зроблено ставку на перетворення експортного сектора паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) на локомотив екстенсивної інтеграції у світове господарство⁶⁶⁵. На думку експертів, Росія поступається світовим лідерам за продуктивністю праці саме унаслідок низького рівня розвитку бізнес-процесів, недостатнього рівня підготовки

⁶⁶³ Пахомов А.А. Инвестиционная деятельность российских компаний за рубежом. Тенденции развития. Москва: "Дело" РАНХиГС, 2011. С. 69.

⁶⁶⁴ Стратегия – XXI: версия для обсуждения. URL: <http://svop.ru/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%8B/strategy-xxi/9997>.

⁶⁶⁵ Александров Ю.Г. Может ли Россия стать "евразийским тигром"? Москва: Ин-т востоковедения РАН, 2007. С. 268.

кадрів, нерозвинених технологій, бюрократичних проблем тощо. До того ж, упродовж 2005–2015 рр. частка російського ВВП, що приходить на державні компанії, зросла із 35 до 70 %. За найоптимістичнішими прогнозами Росія зможе досягнути рівня енергоємності ВВП розвинених країн щонайменше у 2030 р.⁶⁶⁶. Загалом же, за підрахунками навіть російських експертів середня продуктивність праці в російській економіці на 2005 р. була в дев'ять разів нижчою, ніж економіка США, й у сім разів нижчою порівняно з економікою ЄС⁶⁶⁷.

На кінець 1992 р. попит та ціни на нафту впали до рекордно низького рівня, що згубно позначилося на російській економіці. До цього варто додати відносно повільні темпи ринкової трансформації та технологічної модернізації економіки впродовж двох останніх десятиліть. Намагання зберегти рубльову зону в межах СНД зазнали невдачі, оскільки всі учасники Співдружності вже на початку 1990-х рр. розробили проекти введення національних валют. Зрештою, це підштовхнуло РФ до введення власної національної валюти – російського рубля⁶⁶⁸. Згодом справжнім випробуванням стала доларизація, бартеризація, що призвели до інфляції російського рубля та дефолту в 1998 р. Оптимізації торговельно-економічних відносин сприяв вступ Росії до СОТ у 2012 р. Не варто навіть говорити про різницю в економічному потенціалі та продуктивності праці США і РФ, яка за третину нинішнього століття також змінилася не на користь останньої.

Використовуючи хронологічну ретроспективу для аналізу російської економіки як зовнішньополітичного ресурсу, можна погодитися з думкою окремих експертів, що, обравши на початку 1990-х рр. одновекторну модель зовнішньої політики, спрямовану на Захід, Росія значною мірою позбавила тоді себе геополітичного та геоекономічного маневру. Повільне просування РФ

⁶⁶⁶ Загашвили В.С. Экономические интересы России в условиях глобализации. Москва: Магистр, 2010. С. 105–107.

⁶⁶⁷ Черкасов Н.А. Пессимистическая стратегия "модернизации" экономики и развития международной экономической интеграции *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 6. С. 38.

⁶⁶⁸ Караваев В.П. Внешнеэкономическая стратегия России в 90-х годах. *Международная жизнь*. 1992. № 7. С. 13.

у європейські інституції спричинило швидке розчарування російського суспільства та багато в чому сприяло консервації економічного розвитку держави. Саме тому, уже із другої половини 1990-х рр. західництво починає активно втрачати свої позиції у конструюванні геоекономічної парадигми Росії.

Дедалі переконливішою тезою значної частини російського політикуму та багатьох експертів стає апелювання до внутрішньої трансформації країни. На їхню думку запорукою успіху в контексті нарощування геополітичного впливу та зміцнення позицій РФ на міжнародній арені має стати саме економіка, що потребує модернізації. Приміром, В. Путін в одній зі своїх статей зацентрував увагу на падінні російської промисловості, наголосивши, що зростання ВВП у 1990-х рр. поступається США в десять, а Китаю у п'ять разів. Також він наголосив на зміні структури російської економіки, у якій ключові позиції займає тепер паливна промисловість, електроенергетика, чорна і кольорова металургія, а в експорті їх частка сягає 70 %⁶⁶⁹.

У пострадянській Росії превалює державний сектор економіки на тлі низького внутрішнього попиту на інноваційну продукцію, тому високі технології разом із "мізками" втікають за кордон. Ще одним прикладом низького інноваційного розвитку РФ є те, що лише трохи більше 5 % організацій із видобування енергоносіїв упроваджують високі технології. Частка російського бізнесу в науково-дослідних розробках становить не більше 35 %, у той час як у розвинених державах така частка сягає 70 %. Водночас парадоксальним є імпорт до РФ західних високих технологій, покликаних замінити російські середні технології. Усе це не дозволяє російській економіці хоч якось помітно впливати на світові економічні та політичні процеси. Зокрема, як зауважує у своїй статті відомий російський економіст, чл-кор. РАН Д. Сорокін: "...розміри економіки Росії у світогосподарській системі такі, що вона навряд чи зможе відігравати роль одного з локомотивів глобального зростання..."⁶⁷⁰. До всього дода-

⁶⁶⁹ Путин В.В. Россия на рубеже тысячелетий. *Независимая газета*. 1999. 30 декабря.

⁶⁷⁰ Сорокин Д.Е. Стратегические ориентиры антикризисной политики. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 5. С. 49.

ється ще й негативний стан її національної фінансової системи. Так, за даними того ж "Global Competitiveness Report" РФ у 2011–2012 рр. займала 127-ме місце зі 142 можливих за рівнем розвитку фінансового ринку. Останнє не дозволяє перетворитися російському рублю хоча б на регіональну резервну валюту.

Погоджуємось із думкою українського дослідника А. Бульвінського, який стверджує, що імперська державність є мало-придатною для модернізаційних процесів, оскільки посилення демократії призводить до ослаблення зв'язків між центром і національними окраїнами, а також делегітимізації владної традиції⁶⁷¹. Інакше кажучи, здійснення масштабних макроекономічних реформ за умов авторитарно-консервативного режиму є неможливим під загрозою того, що паростки лібералізму знищать власне сам режим⁶⁷².

Зауважимо, що спад темпів розвитку російської економіки та відправна точка початку її рецесії розпочалася ще за кілька років до введення санкцій (за різними оцінками із 2012) та різкого зниження цін на нафту. На думку експертів, Росія дедалі більше перетворюється на "економічного карлика" у міру зниження в останнє десятиріччя її економічної частки у світовому ВВП до 1,8 %. Частка ж Сполучених Штатів у світовій економіці становить близько 24 % ВВП або 18,5 трлн дол на 2016 р. Частка китайської економіки у світовому ВВП дорівнює 15,4 трлн дол. За інформацією різних джерел, розмір економіки Росії менший навіть від економічного потенціалу штату Каліфорнія, або ж такої країни як Італія⁶⁷³. Нині Росія, за даними МВФ та ВБ, вже займає 14-те місце за рейтингом частки у світовому ВВП провідних економік світу, "випавши" таким чином із топ-10 та поступившись таким державам як

⁶⁷¹ Бульвінський А.Г. Проблема модернізації сучасної Росії у контексті у контексті імперської державної традиції. С. 135.

⁶⁷² Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку. *Дзеркало тижня*. 2016. 27 серпня – 2 вересня. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-neviznachenist-novogo-svitoporyadku-.html>.

⁶⁷³ Экономика России стала меньше экономики одного из штатов США. URL: http://antikor.com.ua/articles/109535-ekonomika_rossii_stala_menjshhe_ekonomiki_odnogo_iz_shtatov_ssha.

Австралія та Іспанія, населення яких, відповідно, у шість та три рази менше, ніж у Росії. Ще одним прямим підтвердженням зниження геоекономічної ваги РФ є падіння російського ВВП у 2014–2016 рр. в середньому на 1–1,5 %. Проте для Росії чи не головним пріоритетом є безпека та геополітична велич (як високий фактор легітимності влади), а не економіка. Також для Росії важливішим є статус регіональної наддержави, аніж добробут населення⁶⁷⁴.

Логічним є те, що з такими економічними показниками Росія не в змозі забезпечувати реальний вплив на світові політико-економічні процеси, а тим більше бути однією із рівнозначних учасниць побудови нової світ-системи шляхом перерозподілу трудових та інтелектуальних ресурсів. У стратегії зовнішньої політики РФ до 2020 р. чітко зазначено: "Через накопичені проблеми і спад економіки Росія не в змозі в найближчі роки економічно підтримувати і субсидіювати союзників"⁶⁷⁵. У свою чергу, провідні технологічні держави світу в умовах накладених проти Росії санкцій за "гібридну агресію" проти України обмежили їй доступ до ринку новітніх технологій і фінансів. Наміри прискореного переходу РФ на інноваційну економіку за рахунок поглиблення інтеграційної співпраці та перетворення ЄврАзЕС і ШОС на стартову інноваційну ділянку також є нераціональними, оскільки основним інноваційним модератором пострадянського простору в найближчій перспективі стане саме Китай, а не Росія⁶⁷⁶. Також накопичені за попередні роки нафтодолари в

⁶⁷⁴ Горбулін В. Точка біфуркації. *Дзеркало тижня*. 2016. 5–11 листоп. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/tochka-bifurkaciyi-_.html.

⁶⁷⁵ Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов от 23 мая 2016 года. URL: http://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%81%D1%8B_23%D0%BC%D0%B0%D1%8F_sm.pdf.

⁶⁷⁶ З метою підготовки фахівців у сфері розв'язання масштабних завдань у сфері інноваційної економіки в державах ШОС та ЄврАзЕС планувалося створення цілої мережі спеціальних міжнародних наукових центрів і навчальних центрів.

різних спецфондах РФ змушена витратити не на проведення реформ щодо модернізації своєї економіки, а на розв'язане нею ж протистояння із Заходом у "новій холодній війні". Зважаючи на це, на думку низки українських і зарубіжних експертів, попри численні заяви щодо завантаження національного виробництва в умовах західних санкцій, модернізувати російську економіку за нинішнього неоімперського стану практично неможливо⁶⁷⁷.

Загалом, РФ успадкувала від СРСР 73 % запасів природного газу та майже 100 % його експорту. Відповідно до оцінок міжнародних експертів обсяг розвіданих запасів природного газу в Росії становить 47,65 трлн м³ або 26 % світових запасів, що ставить її на перше місце за показниками обсягу цього енергоресурсу порівняно з іншими країнами⁶⁷⁸. При цьому додамо, що частка Євразії у світових запасах природного газу сягає 35 %. Також РФ посідає перше місце за експортом природного газу, який становить понад 200 млрд м³ на рік, або 20 % частки світового газового ринку. Водночас Росії належить близько 13 % постачання нафти на світові ринки. Також їй належить близько 20 % розвіданих запасів кам'яного вугілля та 25 % лісу⁶⁷⁹. Російська атомна енергетика займає 5 % світового ринку атомної електрогенерації, 15 – світового реакторобудівництва, 45 – світового ринку збагачення урану та 8 % світового видобутку природного урану⁶⁸⁰.

Одне із провідних місць належить Росії за запасами нафти, 90 % видобування та 80 % експорту якої вона успадкувала від СРСР. За різними даними експертів розвідані нафтові запаси в

⁶⁷⁷ Шморгун О.О. Світова геостратегія і пострадянський простір. С. 12.

⁶⁷⁸ За різними оцінками вчених, у надрах Росії перебуває майже половина із 560 трлн кубометрів (або 42 %) світових запасів газу, ураховуючи як розвідані, так і не розвідані запаси.

⁶⁷⁹ Каменик Л.Л. Ресурсосберегающая политика и механизмы ее реализации в формате эволюционного развития. Спб: Изд-во СПб ГПУ, 2012. С. 391.

⁶⁸⁰ Энергетическая стратегия России на период до 2030 года утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 13 ноября 2009 г. URL: <http://minenergo.gov.ru/aboutminen/energostategy>.

РФ становлять 87,2 млрд бар. (близько 10 млрд т) або 6 % (за деякими даними 15 %) від світових запасів, що дозволяє їй входити до топ-десятки найпотужніших нафтових країн, займаючи в середньому впродовж десяти останніх років третє місце (600 млн т на рік) з видобутку й експорту цього енергоресурсу після таких держав, як Саудівська Аравія та США. Додамо, що провідна російська нафтовидобувна компанія "Роснафта" в останні роки посідала перше місце з експорту нафти, випередивши навіть відому американську корпорацію "ЕххонМобіл"⁶⁸¹. Отже, вищенаведені цифри дають підстави стверджувати, що енергоресурси РФ є як одним з основних засобів геополітичного впливу, так і своєрідним сировинним амортизатором у підтримці російської економіки загалом та підтримці всіх соціальних програм зокрема.

Відносно тривалий час керівництво Росії намагалося модернізувати державу з тим, щоби хоча б мінімально відповідати рівню соціально-економічного розвитку провідних держав. Утім, асиметричність економічного розвитку регіонів, відсутність належної інфраструктури Росії та величезна взаємна віддаленість її промислових центрів не дозволяє цього зробити, принаймні, у середньотерміновій перспективі. З огляду на ситуацію, пов'язану з різким здорожчанням енергоресурсів, починаючи із 2000 р., Кремль зробив ставку на активізацію зміщення акценту з індустріалізації на видобуток сировини (рис. 2.8).

Таким чином, було розпочато реалізацію стратегії щодо перетворення Росії в енергетичну наддержаву й одного із провідних постачальників сировинної продукції. На думку західних експертів сировинна економіка, на відміну від індустріальної, потребує відносно менших затрат і дозволила Росії

⁶⁸¹ Рейтинг стран по запасам природных ресурсов. URL: <http://top-rating.info/catalog/1/210/>; Экспорт природного газа из России. URL: http://newsruss.ru/doc/index.php/Экспорт_природного_газа_из_России; Крупнейшие экспортёры и импортёры нефти. URL: http://www.uptrading.ru/main/internet_trejdning_na_finansovyh_rynках/informacionnyj_blok_trejderainvestora/rynok_syrya_neft_i_gaz/krupnejshie_eksportry_i_importry_nefti.

створити ту економічну основу, яку можна підтримувати за умов скорочення населення⁶⁸². Останнє твердження є небезпідставним, оскільки за неофіційними даними за період пікових цін на нафту та газ Росією було отримано від 1,5 до 3 трлн доларових прибутків⁶⁸³.

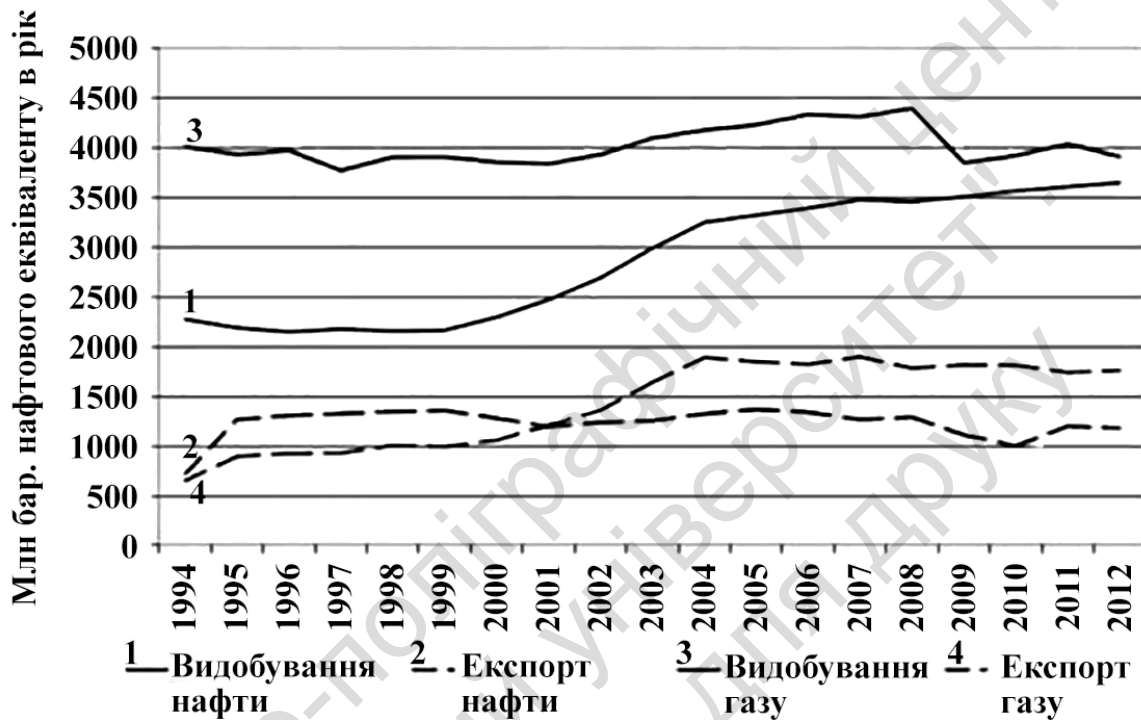

Рис. 2.8. Видобування нафти і газу в Росії та їхній експорт у 1994–2012 рр.⁶⁸⁴

Якщо ціна на нафту в період кризи російської економіки упродовж 1991–1998 рр. знизилася із 19 до 11,9 дол за барель (що наклалося на фінансову кризу в Росії), то вже на початку

⁶⁸² Фридман Дж. Следующие 100 лет: Прогноз событий XXI века. URL: <http://velesova-sloboda.vho.org/archiv/pdf/fridman-sleduyushchie-100-let-prognoz-sobytiy-xxi-veka.pdf>.

⁶⁸³ Шморгун О.О. Світова геостратегія і пострадянський простір. С. 7.

⁶⁸⁴ Казначеев П. Анализ мер давления на Россию в сфере экспорта нефти и газа. Аналит. обзор подготовлен Центром сырьевой экономики РАНХиГС. URL: http://www.ranepa.ru/docs/Nauka_Konsalting/CRE_Russian_oilgas_exports_under_sanctions_1_1.pdf.

2000-х рр., відбувся різкий стрибок цін на "чорне золото", зумовлений прискоренням економічного зростання таких гігантів, як США, Китай та Індія. Приміром, барель російської нафти марки "Urals" коштував уже 69,3 дол, тобто збільшився порівняно з початком 1990-х рр. у 5,8 раза, а на початку 2008 р. світові ціни на нафту досягли рівня 147,2 дол за бар.⁶⁸⁵ Саме висока ціна нафти та вдала фіскальна політика у 2000–2008 рр. забезпечувала річний приріст російської економіки у середньому на рівні 7 %. За цей період російський ВВП виріс у десять разів, а матеріальний добробут росіян зріс у понад чотири рази.

Дедалі помітніше ціни на енергоресурси набувають коливальної тенденції. Фінансова криза 2008 р. спричинила чергове падіння цін на нафту через зниження на неї попиту. У підсумку, вартість світової ціни на цей енергоресурс у четвертому кварталі зменшилася на 54,3 % порівняно із другим кварталом зазначеного року або зі 117,3 до 53,6 дол за бар. (в окремі дні падіння сягало до 35 дол). Російський фондовий ринок тоді втратив 75 % вартості, а валютні резерви скоротилися за 2008 р. із 600 до 400 млрд дол⁶⁸⁶. На 2009 р. ВВП Росії знизився вже до рівня 0,2 %, промислове виробництво скоротилося на 5,7 експорт на 43, інвестиції на 1,7 %⁶⁸⁷. Усе це в підсумку зумовило зростання бюджетного дефіциту Росії на середину 2009 р. до 170 млрд дол⁶⁸⁸. Згодом, у 2012–2013 рр. ціна бареля нафти на світовому ринку у межах 100–110 дол була цілком прийнятною для Росії, що зумовило економічне зростання та приріст ВВП Росії. Зниження обсягів експорту нафти –

⁶⁸⁵ Hill. F. *Energy Empire: Oil, Gas and Russia's Revival*. URL: London: The Foreign Policy Centre, 2004. P. 43–44.

⁶⁸⁶ Сорокин Д.Е. Стратегические ориентиры антикризисной политики. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 5. С. 51.

⁶⁸⁷ Росстат подає дещо інші показники. Так, у 2007 р. за його даними ВВП Росії зріс на 8,5 %, у 2008 р. на 5,2 і лише у 2009 р. ВВП РФ скоротився на 7,9 % (Цит. за.: Федеральная служба государственной статистики. URL: <http://www.gks.ru/>).

⁶⁸⁸ Зверев П.Б. Проблемы управления устойчивым развитием национальной энергетики. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 5. С. 39.

на 2,3 % та газу – на 6,1 % призвело до падіння доходів російського "Газпрому" на 10 %⁶⁸⁹.

З кінця 2013 р. та упродовж 2016 р. відбулося різке падіння цін на нафту марки "Brent" зі 110 до 30 дол/бар. у середньому. Зазначений спад розглядається як черговий – другий цикл (перший відбувся у 1981–1999) спаду цін на нафту, який відбувся головним чином унаслідок збільшення обсягів її видобування такими нафтовими країнами, як Саудівська Аравія, ОАЕ, Іран, а також через загострення геополітичної кризи довкола України⁶⁹⁰. Ще однією причиною падіння ціни на нафту, як відомо, є сповільнення темпів зростання світової економіки. Тут доречним є вираз американського журналіста М. Брайдана: "Росія – це не так економіка, як бізнес з експорту нафти, з якого фінансується все інше"⁶⁹¹. У схожій манері після анексії Росією Криму висловився американський сенатор Дж. Маккейн, назвавши РФ "великою автозаправкою"⁶⁹². Загалом же, здешевлення нафти означає, що в російських компаній буде менше доларів, які зрештою можна буде обміняти на рублі.

Зазначимо, що задля бездефіцитного наповнення російського бюджету та його збалансованості у 2015 р. прийнятна ціна на нафту мала становити з розрахунку у 117 дол за барель. До речі, щорічні втрати Росії через санкції та здешевлення нафти оцінюють майже у 150 млрд дол. Нагадаємо також, що у 2008 р. під час грузинського конфлікту вплив капіталу унаслідок економічних санкцій оцінювали на рівні 120 млрд дол. Також серед факторів, що сприяли зниженню цін на провідний енергоресурс, стала так звана сланцева революція. Зниження вартості нафти

⁶⁸⁹ Кінець Митного союзу? URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/konec-tamozhennogo-sojuza>.

⁶⁹⁰ Гончар М., Чубик А. Кінець Рах Putiniana. 2017. *Дзеркало тижня*. 2014. 18–25 квіт. URL: http://gazeta.dt.ua/international/kines-rah-putiniana-2017-_.html.

⁶⁹¹ O'Brien M. Sorry, Putin. Russia's economy is doomed. *The Washington Post*. 2014. 15th December. URL: <http://www.washingtonpost.com/blogs/wonkblog/wp/2014/12/15/russias-economy-is-doomed-its-that-simple>.

⁶⁹² Маккейн назвал Россию "автозаправкой". URL: <http://www.utro.ru/articles/2014/03/17/1182407.shtml>.

прямопропорційно впливає і на цінову політику щодо експортованого газу, оскільки, як відомо, ціни на газ за контрактами "Газпрому" індексуються з урахуванням змін світових цін на нафту і нафтопродукти. Така цінова тенденція на нафту, помножена на різке падіння курсу російського рубля є критичною для РФ, оскільки призводить до мільярдних втрат державного бюджету, скорочення резервних запасів, а також фактично нульового зростання російської економіки.

На 2015 р., унаслідок здешевлення нафти, у Росії зазнали падіння всі основні макроекономічні показники, ВВП Росії як і загалом економіка скоротилися на 3,7 %, інфляція досягла 12,9, а девальвація рубля сягнула 60 %⁶⁹³. Утім, за даними ЮНКТАД (UNCTAD) падіння російської економіки у 2015 р. та на початку 2016 р. було ще суттєвішим (рис. 2.9).

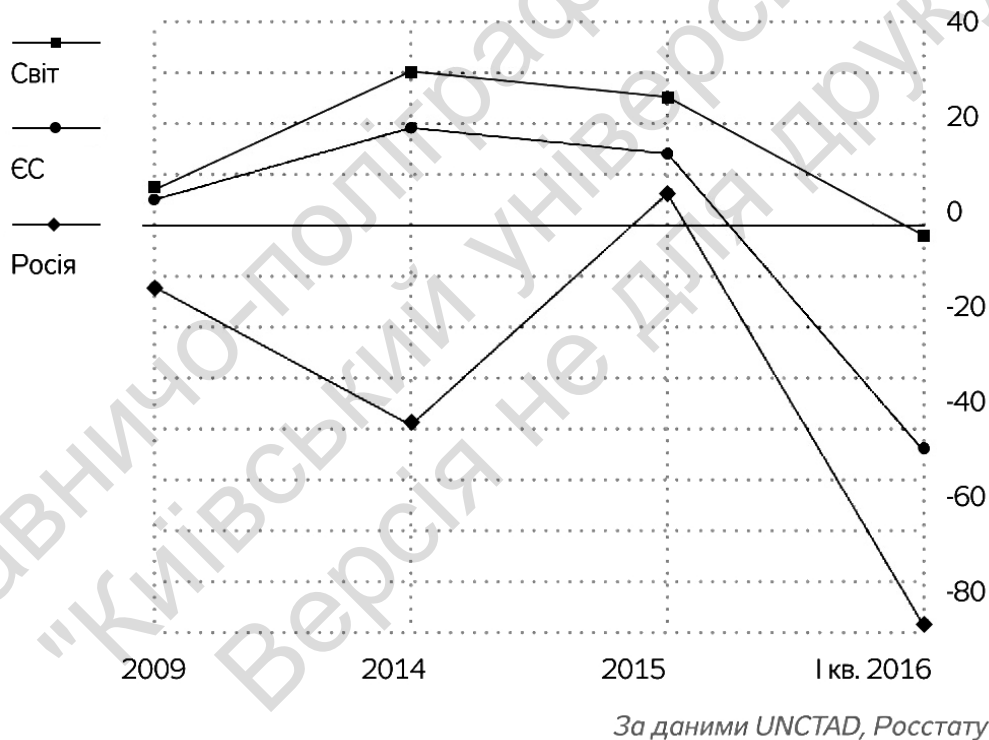

Рис. 2.9. Динаміка приросту та спаду ВВП РФ у 2009–2016 рр., %⁶⁹⁴

⁶⁹³ Валовой внутренний продукт. Федеральная служба государственной статистики. URL: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/accounts/#.

⁶⁹⁴ Гайдучкий П. Росія: майбутнє в минулому.

Варто зауважити, що Росія надто залежить від європейського енергетичного ринку, а тому зацікавлена в сильній економіці ЄС, оскільки саме від темпів її розвитку залежить попит на енергоресурси, а отже, доля російського бюджету. Тож провідним ринком експорту російських енергоресурсів та іншої сировинної продукції є саме європейський, на який припадає понад 50 % усього експорту РФ, у тому числі 67,5 % нафти та 64,7 % природного газу. Для порівняння – країни АТЕС займають 19 % у торговельному балансі Росії, а країни СНД лише 14, включаючи 27,5 % російського газу⁶⁹⁵. Зважаючи на це, надмірна експортна залежність Росії від країн Євросоюзу, які активно запроваджують енергозберігаючі технології та в недалекому майбутньому використовуватимуть альтернативні джерела енергоресурсів, змусить РФ дедалі активніше вдаватися до розробки стратегії диверсифікації постачань нафти та газу шляхом зміни енергетичного вектора в напрямку Китаю, Південної Кореї та Японії⁶⁹⁶.

Отже, варто констатувати відсутність ознак диверсифікації російської економіки, оскільки остання переживає "голландський синдром" (чи енергетичне "прокляття") у зв'язку з тим, що базується переважно на сировинній продукції, лівовою часткою якої є енергоресурси⁶⁹⁷. Різке зниження ціни на "чорне золото" на світових ринках ставить під сумнів рентабельність інвестицій у нафтові компанії, а несприятлива цінова кон'юнктура – доцільність розробки нових енергетичних проєктів – нафтогазових родовищ і трубопроводів.

Незважаючи на те, що РФ за роки економічного зростання вдалося накопичити фактично треті за розміром фінансові резерви у світі, її керівництву все ж доводиться залучати іноземні кредити, оскільки внутрішні кредити російських банків виявилися дорожчі за іноземні, що свідчить про незбалансованість

⁶⁹⁵ Кравченко Л. Как Россия пострадает от экономических санкций Запада из-за конфликта на Украине. URL: <http://sobesednik.ru/politika/20140309-kak-rossiya-postradaet-ot-ekonomicheskikh-sankciy-zapada-iz-z>.

⁶⁹⁶ Филькевич И.А. Перспективы развития экономического потенциала Содружества Независимых Государств. Москва: Экон-Информ, 2011. С. 156–157.

⁶⁹⁷ Shevtsova L. Post-Communist Russia: A Historic Opportunity Missed. *International Affairs*. 2007. Vol. 83. No 5. P. 895.

фінансової системи РФ. Зауважимо, що на початку 1990-х рр. Росія входила до переліку держав із найбільшим у світі зовнішнім боргом, "успадкувавши" при цьому борг колишнього СРСР у розмірі близько 50 млрд дол. Упродовж 2007–2009 рр. борг російських компаній і банків збільшився утричі або зі 175,1 до 497,8 млрд дол, а на 2015 р. він уже перевищив за різними даними 700 млрд дол і все це відбувалося на тлі обов'язкового щорічного погашення тіла кредиту в розмірі близько 180 млрд дол⁶⁹⁸. Як наслідок, державний борг Росії зріс на 22,1 % (до 10,5 % від ВВП), а також дефіцит державного бюджету РФ фіксується на рівні 0,06 % від ВВП (у 2012 профіцит становив 0,8 % від ВВП). Іншими словами, попри заяви представників різних політичних сил про відсутність зовнішнього боргу Росії, на 2015 р. він досяг 25 % ВВП. Загалом зовнішній борг Росії упродовж 2014–2016 рр. становив у середньому 500–700 млрд дол (рис. 2.10)⁶⁹⁹.

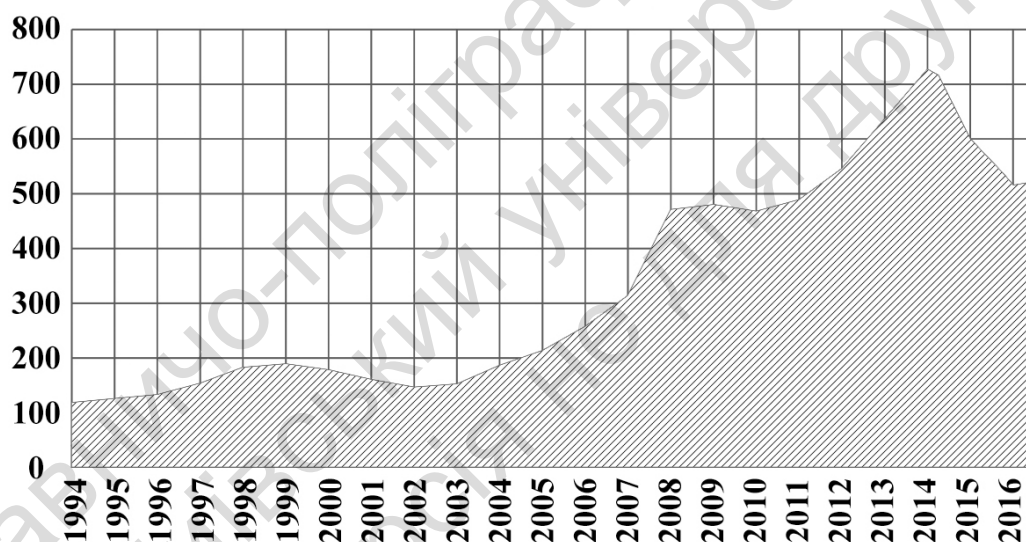

Рис. 2.10. Динаміка зовнішнього боргу Росії у 1994-2016 рр., у млрд дол США⁷⁰⁰

⁶⁹⁸ Сорокин Д.Е. Стратегические ориентиры антикризисной политики. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 5. С. 52–53; Савченко А. Война цивилизаций URL: <http://finace.obozrevatel.com/business-and-finance/37584-vojna-tsivilizatsij.htm>.

⁶⁹⁹ Долг России на 2015 год. URL: <http://godkozy2015.com/dolg-rossii-na-2015-god>.

⁷⁰⁰ Кривошапко Ю. Внешний долг России сокращается рекордными темпами. URL: <https://rg.ru/2016/01/20/gosdolg.html>.

За умов санкційної політики Заходу, що послугувала обмеженню джерел зовнішніх фінансових позик, РФ по суті нічого не залишається, як використовувати резерви золотовалютного запасу, а також кошти Резервного фонду та Фонду національного благополуччя (ФНБ), які практично не поповнюються знову ж таки через низьку ціну на енергоресурси. На 2016 р. запаси Резервного фонду становили 38,6 млрд дол, а ФНБ – 72,99 млрд дол, що за мірками Росії не є достатніми та свідчить про їх поступове фінансове виснаження⁷⁰¹.

За оцінками експертів, коштів Резервного фонду вистачить лише до кінця 2017 р. Також ФНБ скоротився нині на третину і його ресурсів вистачить максимум на 2–3 роки. При цьому вплив капіталу із РФ у 2014 р. становив понад 100 млрд дол, а падіння рубля перебувало на рівні 50 % щодо долара на тлі інфляції у понад 8 %, що тим самим дозволило говорити прагматичному керівництву Китаю про значні ризики подальшої економічної співпраці з Росією⁷⁰². Навіть створення альтернативних МВФ фінансових інституцій, таких як Банк розвитку БРІКС, не змінить залежність Росії від валютної гегемонії США та ЄС, оскільки головними бенефіціаріями такого банку будуть саме Китай та Індія. Останні не зможуть цілком відмовитися від торговельних відносин і валютних розрахунків (відповідно, у доларах та євро) зі США та ЄС, які є рушійним механізмом розвитку світової економіки⁷⁰³.

Дедалі активніше залучення енергетичного ресурсу як зовнішньополітичного, змушує РФ виявляти ширшу зацікавленість щодо участі у сфері перерозподілу енергетичних потоків як у Євразії, так й у світі загалом. Нині російська економіка, незважаючи на її сировинний уклад та падіння ВВП, поки здатна мінімально забезпечувати добробут населення, що тим самим знижує актуальність розвитку науки й інноваційних тех-

⁷⁰¹ Іжак О. Спекотне і дощове літо в обложеної фортеці.

⁷⁰² Соловьева О. Китай заявил о рисках сотрудничества с Москвой. *Независимая газета*. 2014. 24 ноября.

⁷⁰³ Савченко А. Война цивилизаций. URL: <http://finance.obozrevatel.com/business-and-finance/37584-vojna-tsivilizatsij.htm>.

нологій. Переконливим свідченням сировинної структури російської економіки є те, що енергетичні компанії РФ та корпорації, базовані на експорті сировини, мають статус ТНК, серед яких "Газпром", "Роснафта", "Лукойл", "Сургутнафтогаз", "Татнафта", "Транснафта", "Норильський нікель", "Уралкалій". Винятками є лише два російських банки – "Сбербанк" і "ВТБ", а також російська "АФК Система", яка в різні роки була пов'язана з високотехнологічним бізнесом⁷⁰⁴.

У кризовому стані перебуває російське сільське господарство, оскільки під час ринкових реформ Росія втратила значну кількість орних земель. До цієї втрати додалася фактична відсутність здійснення підтримки аграрного сектора з боку держави. Ще одним важливим моментом є те, що близько 40 % продовольчого ринку формується за рахунок імпорту, а за окремими показниками ця цифра становить 80 %, що є прямою загрозою продовольчій безпеці Росії. У середньому РФ збирає близько 90 млн т зерна, що дозволяє їй певним чином впливати на структуру світової продовольчої безпеки. Утім, середня урожайність в РФ становить близько 15 ц з 1 га, тоді як показники скажімо Німеччини, Франції та Великої Британії становлять понад 70 ц з 1 га⁷⁰⁵.

Усе ж Російській державі навіть у середньотерміновій перспективі не вдасться відійти від путінської економічної моделі, заснованої переважно на продажу енергоносіїв. Таким чином, російська економіка здатна вирішувати нині лише ситуативні регіональні завдання та конкурувати переважно на пострадянському просторі. Звісно, що подібна економічна модель є досить ризикованою переважно через те, що зростання ВВП за таких умов потрапляє у пряму залежність від інтенсивності експлуатації природних ресурсів і цінової кон'юнктури світового ринку енергоносіїв. Так само і російський бізнес виходить на ринок

⁷⁰⁴ Сумин А.В. Российские ТНК в мировой экономике. URL: <http://www.mgimo.ru/files/server/books/rami4konvent/t5-sumin.pdf>.

⁷⁰⁵ Дедеева С.А. Современное состояние сельского хозяйства России. *Вестник Оренбургского государственного университета*. 2008. № 80. С. 82–87.

переважно не з готовою продукцією, а базовими енергетичними та сировинними ресурсами.

РФ недостатньо залучає російський бізнес до проведення зовнішньої політики, оскільки її наміри використовувати бізнес-інтереси частіше спостерігаються лише у відносинах із країнами СНД. Саме тому російська економіка за рівнем конкурентноспроможності відстає від провідних економік світу у понад п'ять разів. До того ж авторитарна форма правління сучасної Росії, іменована "керованою демократією", також не сприяє модернізації її економіки. Більше того, саме в модернізації російський правлячий режим вбачає чи не головну загрозу своєму існуванню та імперській державі загалом, оскільки останнє може сприяти посиленню боротьби за повний суверенітет у низці її регіонів⁷⁰⁶.

Основною причиною технологічного й економічного відставання Росії від високорозвинених держав є відсутність збалансованої модернізаційної політики, спрямованої на посилення енергозбереження та подолання енергоємності виробництва. Загалом же, за понад два десятиліття Кремлем так і не було зроблено відчутних кроків у бік високотехнологічної та інноваційної модернізації держави. Значним гальмом інноваційного розвитку РФ є корупція та невдала приватизація підприємств, зумовлена так званою гайдарономією⁷⁰⁷. Натомість ліберальні економісти і політики школи "Гайдара – Козирева" стверджували, що економічна залежність РФ від Заходу не дозволяє останній проводити незалежний зовнішньополітичний курс. Такий фактор неповноцінності посилював антизахідні настрої в колах російської еліти. Так, скажімо, за даними неурядової організації "Transparency International", в індексі сприйняття корупції у 2013 р. Росія посіла 143-тє місце зі 180 держав світу – нижче, аніж такі африканські дер-

⁷⁰⁶ Бульвінський А.Г. Проблема модернізації сучасної Росії у контексті у контексті імперської державної традиції. С. 152.

⁷⁰⁷ Термін пов'язаний з іменем тодішнього заступника голови уряду з питань економічної політики РРФСР і міністра економіки та фінансів РФ у 1991–1992 рр. Є. Гайдара, якому належить стратегія переходу від планової до ринкової економіки в Росії.

жави як Еритрея та Сьєрра-Леоне⁷⁰⁸. Отже, можна стверджувати, що Росія є державою із примітивними способами ведення господарювання, економіка і виробництво якої характеризуються низькою доданою вартістю та корупцією.

Констатовано, що базою для успішного розвитку сучасної економіки є високотехнологічне виробництво, яке передбачає використання штучного інтелекту й альтернативної енергетики. В умовах знищення науково-технічного потенціалу російська економіка не здатна виробляти конкурентноспроможну продукцію в режимі імпортозаміщення. Компанії "Сколково", "Ростех", "Роснано", "Композити Росії" та інші відомі науково-технічних проекти без активного залучення західних технологій та інвестицій ризикують незабаром перетворитися на збиткові об'єднання. Тим паче, названі державні корпорації, засновані на тотальній централізації в умовах недостатнього фінансування, не сприятимуть створенню конкурентного інноваційного середовища⁷⁰⁹.

Загалом, завдяки нанотехнологічній революції, практично всі розвинені країни перейшли на так звану інформаційну/цифрову економіку або економіку інновацій, що передбачає впровадження нано- і біотехнологій, інформаційних і комп'ютерних технологій (NBIC). Проте в російській економіці дедалі активніше превалує сировинний сектор. Так, за 20 років пострадянського існування частка сировинних товарів в експорті РФ зросла в середньому із 40 до 70–80 % (з яких на нафту та газ припадає 60 %), тоді як відсоток інноваційно-активних підприємств скоротився із 50 до 9 % порівняно з СРСР. Тож, за часів СРСР енергоресурси не мали такої центральної ролі для економіки, яку вони відіграють для сучасної Росії. Приміром, частка таких підприємств у технологічно розвинених країнах становить у середньому 60–80 %. На 2005 р. питома вага інноваційних підприємств, що здійснюють технологічні інновації в загальній кількості організацій Німеччини, досягла 60,9 %, тоді

⁷⁰⁸ Corruption Perception Index Transparency International – 2013. URL: <https://www.transparency.org/cpi2013/results>.

⁷⁰⁹ Стратегия инновационного развития Российской Федерации на период до 2020 года. URL: https://rg.ru/pril/63/14/41/2227_strategiia.doc.

як у Росії такий показник був на рівні лише 9,7 %, а на 2014 р. частки підприємств Росії, що займаються інноваційною діяльністю, знизилася до 8,8 %⁷¹⁰.

У західних країнах, на відміну від Росії, частка інноваційних підприємств за даний період помітно збільшилася. Також питома вага нової ринкової промислової продукції від загального її обсягу у Фінляндії досягла 27,2 %, тоді як у Росії цей показник залишається на рівні 0,5 %. Частка Росії в інноваційному секторі світової економіки, ураховуючи експорт наукомісткої продукції, не перевищує 0,3 %, а на національного виробника припадає не більше 1 % верстатів, які закупаються російським бізнесом. Для порівняння: частка в інноваційному секторі світової економіки США становить 33 %, Японії – 30, Німеччини – 16 %⁷¹¹. Таким чином, скоротити відставання Росії від провідних держав із використання технологій шостого укладу нині є неможливим⁷¹². Частка технологій п'ятого укладу в РФ перебуває на рівні всього лише 10 %, до того ж переважна більшість із цього обсягу припадає на ВПК та аерокосмічну промисловість, на четвертий технологічний уклад припадає 50 % російської економіки, на третій – 35 %. Для порівняння – у США частка технологій шостого (відсутнього в Росії) укладу становить 6 %, п'ятого – 60, четвертого – 20 %. Також власні потреби у високоточних верстатах Росія задовольняє лише на 1 % за умов, коли 70 % верстатного парку перебуває на межі фізичного зносу⁷¹³. Загалом же, за

⁷¹⁰ Наука и инновации. Федеральная служба государственной статистики. URL: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/science_and_innovations/science/#.

⁷¹¹ Доклад Директора Института США и Канады РАН, члена-корреспондента РАН С.М. Рогова на заседании Президиума Российской академии наук 16 марта 2010 года. URL: <http://iskran.ru/news.php?id=91>.

⁷¹² Сорокин Д.Е. Стратегические ориентиры антикризисной политики. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. – № 5. С. 54–55.

⁷¹³ Яременко Б., Белоколот О., Хара О. Американо-російські відносини – стратегічна несумісність. *Дзеркало тижня*. 2015. 13–20 берез. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/amerikano-rosiyski-vidnosini-strategichna-nesumisnist-.html>.

оцінками навіть російських експертів, реальний внесок "інтелектуальної економіки" у ВВП Росії становить лише 13 %, тоді як цей показник у Європі перевищує 30 %, а у США – 40 %. Зрештою, в окремих високорозвинених та високотехнологічних країнах "інтелектуальна економіка" становить від 60 до 70 %⁷¹⁴.

Наукомісткість ВВП Росії перебуває нині в середньому лише на рівні 1–1,5 %, на відміну від технологічно розвинених країн, де цей показник сягає 3–5 %. Чисельність персоналу, зайнятого дослідженнями і розробками, скоротилася на 18,1 % у 2012 р. порівняно із 2000 р., а порівняно з 1992 р. – у два рази⁷¹⁵. Ще одним прикладом секторальної диспропорційності російської економіки є те, що в розвинених країнах частка машинобудування дорівнює 30–40 %, тоді як в РФ вона не досягла й 20 %. Така ситуація загрожує Росії перетворенням із суб'єкта в об'єкт політико-економічних відносин та сировинний придаток глобальної економіки, що є прямою загрозою її національній безпеці. Зокрема, світова роль Росії у вже середньотерміновій перспективі може звузитися до функцій нафтогазового емірату, експорт сировини якого цілковито контролюватиме наблизений до Кремля олігархат⁷¹⁶.

Варто наголосити, що саме економічна відсталість стали причиною краху як Російської імперії, так і СРСР. Тому цілком імовірно, що під тиском найбільш розвинених геополітичних суб'єктів, а також за умов відсутності реформ у російській економіці, заснованих на впровадженні інноваційних технологій, РФ може чекати доля своїх історичних "попередників". Єдиною надією трансформації та модернізації російської економіки залишається ВПК, покликаний стати її інноваційним локомоти-

⁷¹⁴ Россия "теряет кровь и погибает". URL: <http://inosmi.ru/longread/20170719/239837424.html>.

⁷¹⁵ Байнев В.Ф. Тенденции и проблемы перехода к инновационной экономике (мировой опыт и опыт республики Беларусь). *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2007. № 1. С. 81–87; Соколов А. Имитация инноваций: Россия отстает даже от развивающихся стран. URL: <http://top.rbc.ru/economics/17/10/2013/882656.shtml>.

⁷¹⁶ Прогноз долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2030 года (разработан Минэкономразвития). URL: <http://base.garant.ru/70309010>.

вом. Росія успадкувала від СРСР доволі потужний ВПК на який припадає 26 % усіх поставань на світовому ринку озброєння, що дає їй можливість займати друге місце у світі серед країн – експортерів зброї після США (табл. 2.4–2.5).

Таблиця 2.4
Найбільші експортери озброєння та військової техніки,
у млн дол на 2016 р.⁷¹⁷

США	Росія	Німеччина	Франція	Китай	Британія	Іспанія	Італія
20954	10951	3835	3746	3326	2857	2340	1312
Ізраїль	Нідерланди	Україна	Швейцарія	Канада	Швеція	Туреччина	–
1110	1087	980	711	566	528	470	–

Таблиця 2.5
Найбільші імпортери озброєння та військової техніки,
у млн дол на 2016 р.⁷¹⁸

Індія	Сауд. Аравія	Австралія	Китай	ОАЕ	Туреччина	В'єтнам	Ірак
6565	5943	2506	2398	2019	2004	1947	1865
Єгипет	Індонезія	Тайвань	Пакистан	США	Ізраїль	Алжир	–
1844	1819	1765	1487	1131	1126	1123	–

Зрештою, лише ВПК й авіакосмічна галузь зберігають високотехнологічний потенціал, продукція яких загалом відповідає світовим стандартам і є тією незначною часткою експорту Росією високотехнологічної продукції, здатною конкурувати на світових ринках. Останнім часом зберегти позиції на світовому

⁷¹⁷ Подберезкин А.И. Стратегия национальной безопасности России в XXI веке: аналит. докл. М.: Изд-во "МГИМО–Университет", 2016. С. 55.

⁷¹⁸ Там же.

оборонному ринку Росії дозволяє розробка зброї нових поколінь, яка, окрім залучення значних фінансів, вимагає застосування новітніх технологій і високого рівня наукового потенціалу. Утім, й у військовому секторі існують проблеми, оскільки будь-яке російське військове обладнання використовує насамперед електронну компонентну базу західного виробництва⁷¹⁹. До того ж, як відомо, РФ поки не в змозі компенсувати інноваційну залежність від комплектуючих авіаційної та ракетної техніки, що виробляються на стратегічних підприємствах України, зокрема таких як "АНК ім. О.К. Антонова", "Моторсiч", "Південмаш", "Хартрон" тощо.

Частково модернізований військовий сектор є не менш вагомим джерелом отримання іноземної валюти для РФ, аніж енергоресурси. На думку експертів, торгівля зброєю займає п'яту графу у списку російських експортних товарів після нафти, газу, чорних і кольорових металів. Зокрема, дані свідчать про те, що впродовж 1992–2009 рр. доходи "Рособоронекспорту" зросли у понад чотири рази або із 2,7 до 8,5 млрд дол. Основним вектором експорту російського озброєння є азіатський, де превалюють Китай та Індія. Щорічно Росія укладає понад 700 контрактів на постачання зброї зарубіжним країнам. Таким чином, завдяки створенню відносно сучасного та високоточного озброєння Росія намагається певною мірою розвивати в російській економіці інноваційний сектор. Прикладом тому є ВПК Росії, який забезпечує виробництво 70 % усіх засобів зв'язку, 60 – складної медичної техніки та 30 % високотехнологічного обладнання для паливно-енергетичного комплексу країни. Також на частку ВПК припадає 20 % усіх високотехнологічних підприємств, 70 – наукової продукції та понад 50 % чисельності всіх наукових працівників Росії⁷²⁰.

⁷¹⁹ Піляєв І.С. Перекидання шахівниці, або "модернізація" по-російськи. *"Третя хвиля" демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності* : зб. наук. праць /за заг. ред. П.М. Рудякова. Київ: Вид-во "Фенікс", 2015. С. 355–356.

⁷²⁰ Дятлов С.А., Селищева Т.А. Оборонно-промисловий комплекс в інноваційному розвитку економіки Росії. *Євразійська інтеграція: економіка, право, політика*. 2009. № 6. С. 47–49.

Слід констатувати, що нинішній наявний економічний потенціал Росії недостатній для того, щоб вона відігравала роль потужного світового гравця. Лише військовий і сировинний ресурси у вигляді нафти та газу дозволяють Росії забезпечувати геополітичний вплив у євразійському просторі. Попри все, Росія ставить перед собою досить амбітні плани, зокрема посісти у 2020 р. четверте місце в рейтингу найпотужніших економік світу. Такі амбіції, до речі, збігаються із прогнозами провідних західних аналітиків, однак без застосування європейського досвіду й експорту наукомістких технологій, Росії не вдасться здійснити скільки-небудь помітний економічний прорив у найближчій перспективі.

Не у кращому стані перебуває і такий ресурс РФ, як збройні сили й оборонний сектор загалом, стан яких прямо пропорційно залежить від демографічної ситуації й економічного стану держави. Відомо, що Росія отримала у спадок 85 % Збройних сил СРСР та приділяє значну увагу їх розвитку, адже використання сили перетворюється на один із ключових інструментів зовнішньої політики РФ. Москва, починаючи із 2014 р., продемонструвала, що готова використовувати сили як на пострадянському просторі, так і за його межами⁷²¹. Фактична чисельність російської армії станом на 2017 р. становила 798 тис. осіб⁷²², яка тим самим є однією з найбільших армій світу, оскільки посідає друге місце після США у світовому рейтингу та має один із найвищих кількісних показників основних видів озброєння (табл. 2.6)⁷²³.

⁷²¹ Тренин Д. Внешняя политика России в ближайшее пять лет: цели, стимулы, ориентиры. URL: <http://svop.ru/main/20112>.

⁷²² На 1993 р. Збройні сили РФ нараховували 2 млн 750 тис. військовослужбовців, згодом упродовж кількох хвиль скорочення особового складу їх кількість була оптимізована до рівня оборонної достатності та становить нині 1 млн осіб.

⁷²³ Штатная численность российской армии превысила 1 млн военнослужащих. URL: <https://rns.online/military/SHtatnaya-chislennost-rossiiskoi-armii-previsila-1-mln-voennosluzhaschih--2017-03-29>.

Таблиця 2.6

Рейтинг топ-10 провідних армій світу у 2015–2016 рр.⁷²⁴

	К-сть військових	Військові витрати, у млрд дол	ВМС у водо- тоннаж- ності	К-сть літаків	К-сть танків	Особливі примітки
США	1,4 млн	577	3 415 893	13 892	8848	Найбільший військовий бюджет серед країн світу
Росія	766 тис.	60	845 730	3429	15 398	Контролює значну частину нафтовидобу- вання у світі
Китай	2,3 млн	145	708 086	2860	9150	Постійно здій- снює військові маневри
Індія	1,3 млн	38	317 725	1905	6464	Потребує знач- ного імпорту нафти і газу
Велика Британія	147 тис.	52	367 850	936	407	Вдало захище- ний острів
Франція	203 тис.	40	319 195	1264	423	Потужна обо- ронна промис- ловість
Південна Корея	624 тис.	33	178 710	1412	2381	Перебування під постійною загрозою

⁷²⁴ Обнародован рейтинг топ-10 сильнейших армий мира. URL: http://news.liga.net/news/politics/5795886-obnarodovan_reyting_top_10_silneyshikh_armiy_mira.htm.

Продовження табл. 2.6

	К-сть вій- сько- вих	Війсь- кові витрати, у млрд дол	ВМС у водо- тоннаж- ності	К-сть літаків	К-сть танків	Особливі примітки
Німеччина	179 тис.	40	242 508	663	408	Енергетично залежна від Росії
Японія	247 тис.	42	413 800	1613	678	Конституційна обмеженість наступальних дій
Туреччина	411 тис.	18	148 448	1020	3778	Межує з ІДІЛ

Усе ж російська армія не позбавлена недоліків і проблем, із якими вона зіштовхується впродовж двох останніх десятиліть. Серед проблем ЗС Росії варто виокремити: застарілість бойової техніки, недостатній рівень модернізації існуючих і розробки новітніх видів озброєнь, проблеми кадрового складу та мобілізаційного резерву тощо. Значна частка російської армії досі представлена строковими призовниками невисокого професійного рівня і лише майже половина особового складу збройних сил РФ – професіонали, які проходять військову службу за контрактом і здатні виконувати складні завдання, проте більшою мірою, локального характеру.

Чеченські кампанії свого часу підкреслили неготовність російської армії підтримувати внутрішній суверенітет, не кажучи вже про бойові можливості за межами РФ. Сучасний стан звичайних збройних сил хоч і дає можливість РФ домінувати на теренах пострадянського простору, однак теоретично не дозволяє брати участь на європейському та азіатському театрі бойових дій, попри створення бригадних з'єднань замість громіздких полків і дивізій. Серед факторів, що впливають на стан російської безпеки, є відсутність системи договорів, здатних забезпечити військово-політичну стабільність у можливій загрозливій ситуації. До того ж, військова сила багато в чому залежить від якості солдат і їх оснащення. У Росії, як уже було зауважено,

гостро відчувається демографічна криза, що негативно позначилася на кількісних і якісних характеристиках категорії осіб призовного віку. Це стало одним із факторів того, що в січні 2015 р. В. Путін підписав указ про надання дозволу іноземцям служити у збройних силах РФ. Зазначений документ надає можливість служити іноземцям за контрактом, не набуваючи російського громадянства як, зрештою, було до цього⁷²⁵.

Вважається, що нині близько 80 % російського озброєння є застарілим, більшість вироблено ще за радянських часів, або у кращому разі пройшло символічну модернізацію⁷²⁶. Так, із 12 тис. танків, що перебувають нині на озброєнні в Росії, лише 2,8 тис. у робочому стані. До того ж основним російським танком є застаріла модель "Т-72" (1973 рік випуску), який був базовим бойовим танком СРСР. Нові розробки російського танкобудування на кшталт експериментального танка "Армата" та БМП "Курганець-25" досі не прийняті на озброєння, оскільки мають значні недопрацювання, що до кінця не усунуті. Водночас масове виробництво подібних бронемашин є надто витратним і фінансово недоцільним на тлі погіршення економічної ситуації⁷²⁷. Якщо говорити про ВМФ Росії, то більшість суден і підводних човнів є зразками радянського виробництва, хоча й не варто забувати, що останнім часом три атомні ракетні підводні крейсери (ще п'ять перебувають на стадії будівництва) стратегічного призначення проекту "Борей" та чотири багатоцільові атомні підводні човни четвертого покоління проекту "Ясен" були прийняті Росією на озброєння⁷²⁸. Зазначені проекти покликані створити противагу

⁷²⁵ Иностранцам разрешили служить в российской армии. URL: <http://www.garant.ru/news/592698>.

⁷²⁶ Гра з вогнем. Похмурі перспективи міжнародної політики Росії. URL: <http://tyzhden.ua/Politics/113187>.

⁷²⁷ Не бойтесь Путина: в США убедительно развенчали рассказы о военной мощи России. URL: <http://m.online.ua/news/743914>.

⁷²⁸ За різними даними на озброєнні в Росії нині перебуває 13 стратегічних атомних ракетноносців, 7 атомних підводних човнів, оснащених ядерними крилатими ракетами, 17 атомних ударних підводних човнів і близько 20 дизельних підводних човнів. Однак значний їх відсоток перебуває на модернізації чи ремонті.

американській системі ПРО, яка активно формується в Європі. Атомні підводні човни є фактично єдиною сферою, де російське кораблебудування досягло непоганих результатів після холодної війни⁷²⁹. Усе ж таки, кількість військових човнів РФ порівняно з СРСР скоротилася удвічі, а 60 % потребують ремонту. Додамо, що Росія володіє нині лише одним застарілим авіаносцем радянського зразка "Адмірал Кузнецов", який класифікують як авіаносний крейсер. Іншими словами, останній не можна назвати повноцінним човном такого типу, тоді як у США нараховується 11 сучасних авіаносців із ядерною силовою установкою, здатних вести бойові дії в будь-якій ділянці світу. Загалом, порівняно з Китаєм, РФ поступається за кількісними та якісними показниками ВМФ у середньому у два рази (рис. 2.11).

Утім, Росія в контексті масштабного переозброєння планує до 2025 р. звести бодай один сучасний авіаносець класу "Шторм", водотоннажністю у 100 тис., покликаний замінити застарілий "Адмірал Кузнецов"⁷³⁰. Усе ж для країн, що перебувають на пострадянській безпековій периферії, РФ залишається серйозною загрозою, тоді як за межами пострадянського простору РФ бачиться набагато слабшою, аніж вона звикла себе позиціювати⁷³¹. Про останнє зокрема свідчить спецоперація РФ у Сирії із забезпечення підтримки режиму Б. Асада. Комунікаційна складова даної операції під кодовою назвою "Російський експрес", продемонструвала слабкість російського ВМФ у контексті фактичної відсутності військово-транспортного флоту в Росії. Підтвердженням тому стало те, що військову техніку кріпили прямо на палубах військових човнів.

⁷²⁹ Majumdar D. Russia's Master Plan to Crush the Pentagon's Third Offset Strategy. *The National Interest*. 2017. 24th January. URL: <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/russias-answer-the-pentagons-third-offset-strategy-19168>.

⁷³⁰ Mizokami K. Russia's 5 Most Lethal Weapons of War in 2030. *The National Interest*. 2016. 10th September. URL: <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/russias-5-most-lethal-weapons-war-2030-17648>.

⁷³¹ Боуэн Э. Обманчивая слабость российской армии. URL: <http://inosmi.ru/russia/20150608/228455444.html>.

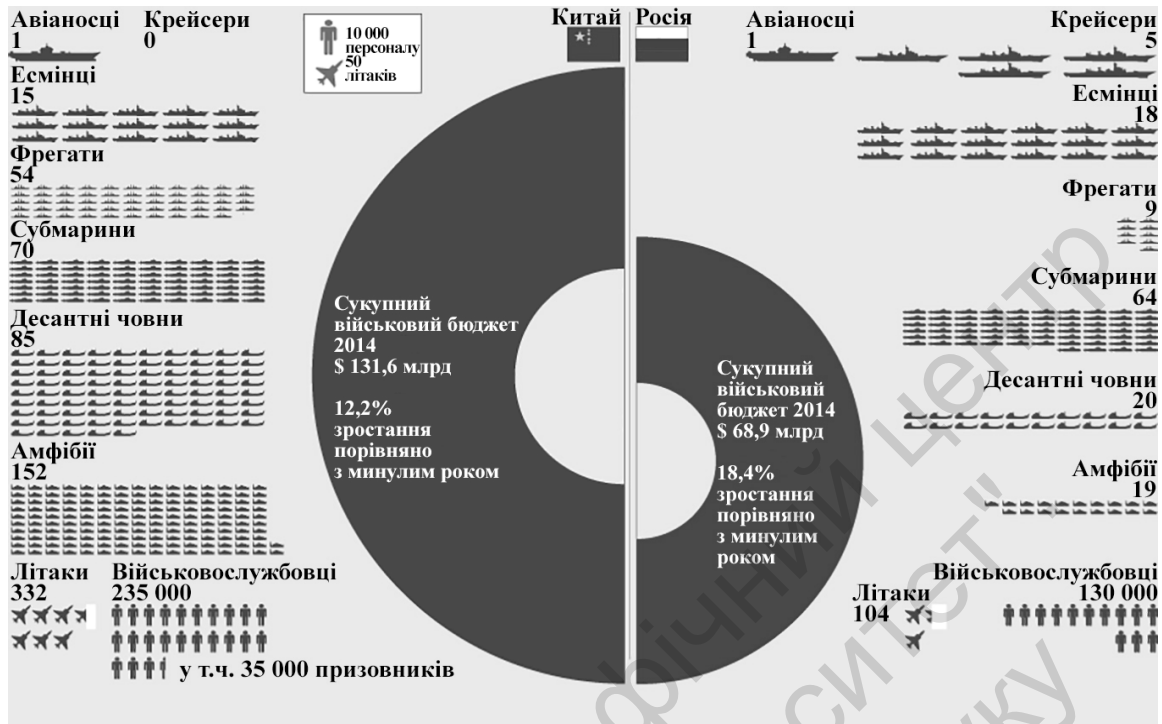

Рис. 2.11. Порівняльна інфографіка кількісних показників військово-морських сил РФ та КНР на 2014 р.⁷³²

Однак варто відзначити й помітні досягнення Росії в галузі авіабудування, хоча такий технологічний поступ має місце лише у вигляді поодиноких експериментальних розробок, а тому говорити про їхнє серійне виробництво та прийняття на озброєння Військово-повітряних сил (ВПС) Росії поки не доводиться. Ідеться насамперед про такі новітні зразки літальних апаратів, як МІГ-41, Су-35, а також Су-57, відомий ще як перспективний авіаційний комплекс фронтової авіації п'ятого покоління (Т-50 ПАК ФА), що мають стати відповіддю новітнім американським винищувачам F-22 "Raptor" та F-35 "Lightning II". Проте масове переозброєння ними російських повітряних сил планується не раніше другої половини 2020-х рр., а через різке загострення економічних проблем зазначений процес взагалі може бути відкладений на невизначений час. До того ж, на думку американських експертів, експериментальна модель Т-50 не відповідає па-

⁷³² Anderlini J. China and Russia in naval co-operation vow. *Financial Times*. 2014. 19th November. URL: <https://www.ft.com/content/16364ade-6fb2-11e4-90af-00144feabdc0>.

раметрам повітряної платформи п'ятого покоління. На 2016 р. в РФ зробили заяву про скорочення військового бюджету на 5 % на тлі міжнародних санкцій, які так чи інакше впливають на виробництво продукції військового призначення. Ще однією проблемою є те, що значну кількість надсучасних деталей для озброєння Росія закуповує в міжнародних постачальників, які через накладені санкції призупинили постачання низки категорій цієї продукції. Таким чином, робота щодо новітніх проектів РФ, у тому числі ПАК ФА призупинена через високу вартість технічних питань⁷³³.

Від СРСР Росії дістався у спадок ядерний статус, який усе ж вважають тимчасовим, оскільки він втрачає роль геополітичного аргумента на світовій арені з умов розширення можливостей "м'якої сили", геоекономіки, економічної дипломатії, інформаційного впливу тощо. Якщо СРСР разом з ОВД мав перевагу над НАТО в Європі в період холодної війни в конвенційному (неядерному) контексті, то нині ситуація для Росії складається з точністю до навпаки, оскільки конвенційно РФ значно поступається Альянсу як у кількісному, так і якісному форматі. Також, якщо наприкінці холодної війни СРСР мав пріоритет у звичайних озброєннях та відносний паритет у ядерних силах, то нині ситуація також складається не на користь спадкоємиці Радянського Союзу⁷³⁴.

Паралельно як на рівні російського політичного істеблішменту, так і на рівні російського суспільства тривалий час ведеться дискурс щодо статусу Росії – регіонального, великої держави чи статусу наддержави. Більшість експертів сходяться на тому, що нині Росія є великою державою, оскільки володіє потужним ядерним арсеналом та входить в десятку найпотужніших економік світу. За всіма іншими параметрами оцінки по-

⁷³³ Не бойтесь Путина: в США убедительно развенчали рассказы о военной мощи России. URL: <http://m.online.ua/news/743914>.

⁷³⁴ Яременко Б., Белоколот О., Хара О. Америко-російські відносини – стратегічна несумісність. *Дзеркало тижня*. 2015. 13–20 берез. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/amerikano-rosiyski-vidnosini-strategichna-nesumisnist-.html>.

тенціалу держави РФ не може нині претендувати на статус великої держави, а тим паче наддержави⁷³⁵.

Російські представники консервативного підходу або так званого державницько-центристського крила твердять, що саме ядерна зброя багато в чому дозволяє Росії бодай частково зберігати статус великої держави глобального масштабу, а також бути засобом стримування зовнішніх загроз і підтримки безпеки. Саме тому актуальним для РФ є збереження ядерного потенціалу в масштабах розумної достатності, при тому, що відносно повної відмови від ядерної зброї у Росії існує геополітичне табу. Загалом же розуміння національної безпеки РФ як однієї із центральних проблем геополітики, зводиться до балансу захисту держави як від зовнішніх, так і внутрішніх загроз⁷³⁶. Тож, як зауважує один із західних ЗМІ: "Росія – гравець світового рівня за кількістю ядерних боєголовок. Це єдина причина, за якою Росію можна вважати світовою наддержавою"⁷³⁷.

Ураховуючи реальний стан справ у сучасній російській армії, яка все ж поки не готова до сучасних масштабних операцій і протистояння з армією НАТО, політичний істеблшмент та представники військового керівництва дедалі більше роблять ставку на ядерні збройні сили стратегічного характеру, використовуючи останні переважно як засіб стримування та, більшою мірою, як інструмент шантажу⁷³⁸. З політичного погляду ядерні сили є важливим фактором залякування сусідніх держав, проте ефективність цього ресурсу має переважно статусний характер через неможливість використати ядерний фактор у рутинній зовнішньополітичній практиці. Зважаючи на це, ядерна зброя для будь-

⁷³⁵ Маруев А. Геостратегия России. *Обозреватель-Observer*. 2007. № 1. С. 8.

⁷³⁶ Жаде З.А. Национальные интересы и безопасность России в контексте геополитики. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnye-interesy-i-bezopasnost-rossii-v-kontekste-geopolitiki>.

⁷³⁷ Латковскис Б. Необходимо готовиться к краху режима. URL: <http://inosmi.ru/sngbaltia/20150226/226486782.html>.

⁷³⁸ Majumdar D. Five Russian Nuclear "Weapons" of War the West Should Fear. URL: <http://nationalinterest.org/feature/5-russian-nuclear-weapons-war-the-west-should-fear-12159>.

якої країни, що нею володіє, є винятково політичним аргументом, оскільки готовність її застосування фактично дорівнює нулю. Після передачі Україною в 1994 р. Росії ядерної зброї Москва остаточно успадкувала та зосередила на своїй території весь стратегічний ядерний потенціал колишнього СРСР. На 2015 р., за даними SIPRI, у Росії нараховувалося 7,5 тис. ядерних боєзарядів стратегічного й оперативно-тактичного характеру⁷³⁹.

Одна з останніх концепцій національної безпеки РФ містить військову доктрину, що передбачає підготовку держави до відбиття реальних і потенційних військових загроз, у тому числі й із допомогою ядерної зброї⁷⁴⁰. Тож Росія залишається ядерною надпотугою поряд із США, оскільки має повний комплекс ядерних озброєнь – так звану стратегічну тріаду, а також гарантовану можливість знищення всього живого на планеті. Водночас Росія має повний цикл виробництва, тестування та експлуатації ядерних боєзарядів. Відомий американський політик П. Вулфовіц у своїй відомій доктрині "Єдиної наддержави" зважив на те, що Росія досі залишається найбільш потужною військовою та ядерною силою в Євразії, яка здатна скласти загрозу США аж до повного знищення⁷⁴¹.

Росія, попри економічні складнощі, активно намагається забезпечити модернізацію своїх ядерних сил і розробку нових типів стратегічних озброєнь та засобів їх доставки. Так, із 2006 р. прийнято на озброєння новий оперативно-тактичний комплекс наземного базування 9К720 "Іскандер". У 2009 р. на бойове чергування було прийнято якісно нову твердопаливну міжконтинентальну балістичну ракету мобільного і шахтного базування з роздільною головною частиною індивідуального наведення (РГЧ ІН) РС-24 "Ярс". Із 2011 р. Росія почала оснащувати свої військові човни новітньою інтегрованою ракетною системою

⁷³⁹ SIPRI: Конфликт в Украине меняет ядерный баланс в мире. URL: <http://korrespondent.net/world/3527550-SIPRI-konflikt-v-ukrayne-meniaet-yadernyi-balans-v-myre>.

⁷⁴⁰ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 г.

⁷⁴¹ Доктрина Вулфовица (Wolfowitz Doctrine). URL: <http://ushistory.ru/esse/279-doktrina-vulfovitsa-wolfowitz-doctrine.html>.

"Калібр" (може нести ядерні боезаряди), дальність дії якої становить 2,6 тис. км. Крім того, у Росії існує низка програм прийняття на озброєння до 2020-х рр. різних типів і класів ядерних бойових зразків, таких як балістична ракета морського базування з роздільною головною частиною Р-30 "Булава", перспективний російський стратегічний комплекс РС-28 "Сармат", покликаний повністю замінити балістичні ракети з роздільною головною частиною індивідуального Р-36М "Воєвода" (колишня "Сатана" за класифікацією НАТО) та РТ-23 "Молодець" ("Скальпель" за класифікацією НАТО). Окремо варто додати про підготовку до введення на бойове чергування бойового залізничного комплексу "Баргузін", оснащеного кількома новітніми ракетами "Ярс"⁷⁴².

Вступаючи на черговий президентський термін, В. Путін анонсував побудову 400 нових міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) на віддалену перспективу. У 2015 р. з ухваленням нової військової доктрини президентом Росії була зроблена заява про створення та постановку на бойове чергування 40 новітніх балістичних міжконтинентальних ракет, яким немає світових аналогів⁷⁴³. Також передбачається модернізація засобів наземного базування та стратегічних бомбардувальників до 2021 р. У зв'язку із цим, Росія і на подальшу свою перспективу зробила ставку на ядерну зброю як засіб стримування від потенційних загроз⁷⁴⁴.

Однак, як зауважує С. Кортунов, фактична відсутність модернізації ядерного комплексу призведе до того, що вже у найближчі роки він буде знівельований не лише американськими ПРО, але й звичайним високоточним озброєнням "п'ятого" та "шостого" покоління⁷⁴⁵. РФ не в змозі утримувати ядерний потенціал, успадко-

⁷⁴² Majumdar D. Five Russian Nuclear "Weapons" of War the West Should Fear. URL: <http://nationalinterest.org/feature/5-russian-nuclear-weapons-war-the-west-should-fear-12159>.

⁷⁴³ Путин: Россия добавит к своим ядерным силам 40 ракет. URL: <http://inosmi.ru/russia/20150616/228624675.html>.

⁷⁴⁴ Путин: Россия будет отстаивать свою безопасность "последовательно и жестко". URL: <http://itar-tass.com/politika/1660755>.

⁷⁴⁵ Кортунов С.В. Россия в мировой политике после кризиса. Москва: Красная звезда, 2011. С. 21.

ваний переважно від СРСР, а також забезпечувати його повну модернізацію. Усе це буде змушувати Росію до поступового скорочення стратегічного ядерного арсеналу та подальшої утилізації його надлишків, що також несе в собі низку проблем. Також процес прийняття нових зразків ядерного озброєння супроводжується низкою складнощів, про що зокрема свідчать 10 невдалих запусків ракет "Булава" із 21 проведеного. Таку ситуацію пояснюють недостатньою концентрацією в Росії виробничих потужностей і фахівців у галузі ракетної техніки, частина яких залишилася після розпаду СРСР, зокрема в Україні ("Південмаш"). Водночас унаслідок різкого погіршення відносин Росії з Україною, фахівці з "Південмашу", які весь час займалися обслуговуванням ракет Р-36М, більше не надають таких послуг, а тому це створює для Росії ще одну масштабну проблему, пов'язану з необхідністю повного зняття з озброєння даного типу ракет⁷⁴⁶.

Тим часом високорозвинені технократичні держави роблять ставку саме на неядерне стримування – тобто на високотехнологічну високоточну зброю, що концентрує в собі засоби розвідки, управління, доставки і враження. До того ж, США останнім часом зробили акцент на розвиток високоточних звичайних озброєнь, зважаючи на практичну неможливість використання ядерних сил в умовах локальної війни. Вашингтон обговорює проект "швидкого глобального удару", який нівелює ядерну перевагу Росії. Реалізація такої стратегічної переваги покликана здійснюватися через застосування звичайних збройних засобів, що за своїми характеристиками максимально наближаються до ядерної зброї, утім не підпадають під міжнародні обмеження. Тож неядерна високоточна зброя здатна вражати цілі, знищення яких раніше покладалося винятково на ядерну зброю. Ядерні ж збройні сили виконують у США переважно другорядну роль⁷⁴⁷. Багато іноземних і російських експертів констатують, що подальша мілітаризація та нова гонка озброєнь із Заходом, у яку Ро-

⁷⁴⁶ Путин: Россия добавит к своим ядерным силам 40 ракет. URL: <http://inosmi.ru/russia/20150616/228624675.html>.

⁷⁴⁷ Яременко Б., Белоколот О., Хара О. Америко-російські відносини – стратегічна несумісність.

сія ризикує втягнутися, призведе до розвалу її економіки та держави загалом⁷⁴⁸. Внаслідок активного розвитку високоточного озброєння, ядерна зброя дедалі більше перетворюється на свого роду анахроністичний рудимент холодної війни та не відповідає сучасним геополітичним реаліям, а отже, уже не може повноцінно виконувати роль засобу стримування⁷⁴⁹. Водночас Росія досить неадекватно реагує щодо інших компонентів ядерної картини світу. Прикладом може стати мовчазна позиція Кремля стосовно появи в ядерному клубі таких держав як Індія та Пакистан, а також неофіційна підтримка ядерної програми Ірану.

У 1992 р. РФ змушена була скоротити свої військові витрати приблизно втричі – до 5,5 % ВВП, згодом на 1995 р. військовий бюджет Росії знизився до 2,6 % ВВП, незважаючи на початок першої чеченської війни, що можна констатувати як скорочення оборонних витрат на 1/3 з кожним роком упродовж 1992–1995 рр. на тлі зниження її ресурсного потенціалу. У подальші роки хоч і простежувалося незначне зростання фінансування військового сектора, усе ж частка виділених коштів у 1999 р. від ВВП держави становила 2,43 %, а у 2000 р. вона була на рівні 2,75 % ВВП, що свідчило про фактичну відсутність реального збільшення військових витрат на тлі складної ситуації в економіці⁷⁵⁰. Утім незабаром, з підвищенням цін на енергоресурси, РФ отримала змогу більше витратити на безпекову й оборонну сфери. З огляду на це, особливо після 2010 р. частка ВВП Росії на оборону лише зростала, досягнувши 4 % (рис. 2.12).

⁷⁴⁸ Потехин В.К. Геополитика в современной России: проблемы геополитики. Основная задача геополитики. URL: <http://human.snauka.ru/2012/05/1167>.

⁷⁴⁹ Белокопос О. Деякі роздуми про Будапештський меморандум та міжнародні гарантії безпеки України. *Дзеркало тижня*. 2014. 28 листоп. – 5 груд. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/deyaki-rozdumi-pro-budapeshtskiy-memorandum-ta-mizhnarodni-garantiyi-bezpeki-ukrayini-.html>.

⁷⁵⁰ Рукавишников В.О. Холодная война, холодный мир. Общественное мнение в США и Европе о СССР/России, внешней политики и безопасности Запада. Москва: Акад. Проект, 2005. С. 642–643.

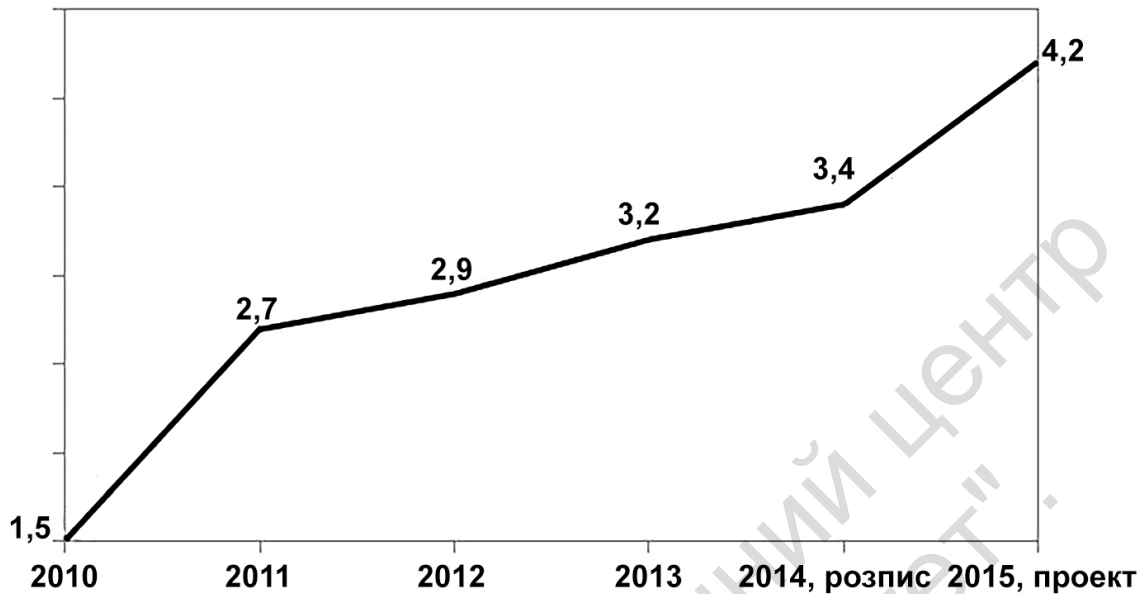

Рис. 2.12. Динаміка військового бюджету Росії до ВВП, %⁷⁵¹

З метою оптимізації потенціалу збройних сил та нарощування своєї військової потуги, починаючи ще із 2008 р., Росія окреслила стратегічний курс із підвищення військового потенціалу, професіоналізму армії та модернізації збройних сил загалом⁷⁵². Назвавши військову промисловість локомотивом нової індустріалізації Росії, у 2012 р. на офіційному рівні було прийнято програму переозброєння, що передбачає до 2025 р. витратити на модернізацію своєї армії 540 млрд дол або 23 трлн руб. Водночас було схвалено державну цільову програму роботизації ЗС Росії до 2025 р.⁷⁵³. Зазначені кошти заплановано спрямувати переважно на новітні види озброєнь нових поколінь – засобів доставки ракет, здатних долати РЛС. Крім того, РФ планує створення нових систем радіоелектронної боротьби та засобів ведення кібервійн. Також до 2025 р.

⁷⁵¹ Anderlini J. China and Russia in naval co-operation vow. *Financial Times*. 2014. 19th November. URL: <https://www.ft.com/content/16364ade-6fb2-11e4-90af-00144feabdc0>.

⁷⁵² Blank S. Can Russia Sustain Its Military Capability? URL: <https://jamestown.org/program/stephen-blank-can-russia-sustain-its-military-capability>.

⁷⁵³ Тренин Д. Внешняя политика России в ближайшие пять лет: цели, стимулы, ориентиры. URL: <http://svop.ru/main/20112>.

заплановано на 80 % оновити військову техніку⁷⁵⁴. Зрештою, тимчасове зростання цін на нафту принесло Російській Федерації значні фінансові доходи, більшу частину яких уряд скерував на модернізацію та переозброєння збройних сил.

Маючи військовий бюджет на рівні близько 70 млрд дол (за неофіційними даними 90 млрд дол), Росія за військовими видатками донедавна посідала третє місце у світі, поступаючись за цим показником лише США та Китаю. За різними даними на 2014 р. для прямих військових статей було заплановано фантастичну для Росії суму витрат – 106 млрд дол, при тому, що утаємничені статті російського бюджету вперше досягли 25 %. Звісно, що виділити такі кошти Росія не могла собі дозволити, а тому військовий бюджет того року було значно скорочено⁷⁵⁵. Утім, навіть секвестрований військовий бюджет Росії у 2014 р. став більшим порівняно з попереднім роком на 13 %, що по суті нагадував бюджет воєнного часу. Також за умов відсутності зростання та поступового падіння ВВП, РФ фінансує військові видатки лише за рахунок інших бюджетних статей, попередньо піддаючи їх секвестризації. Того ж року на 13 % було скорочено видатки на освіту – таким чином, військовий бюджет збільшили за рахунок освітньої галузі. Крім того, на 8,6 % було зменшено фінансування охорони здоров'я та на 23,7 % житлово-комунального сектора⁷⁵⁶.

Усе ж, навіть за умов збільшення фінансових видатків на оборонну сферу, розмір російського військового бюджету становить у середньому лише 7–8 % від американського. Зрештою, починаючи з 2015 р., унаслідок зниження світових цін на нафту, падіння національної валюти, введення економічних санкцій, скорочення економічного зростання та ВВП загалом, Росія змушена була секвеструвати свій річний бюджет у середньому на 5 % порівняно із 2014 р. Згідно з даними SIPRI, у 2015 р. військові витрати Росії скоротилися до 66,4 млрд дол порівняно із запланованими видатками – на

⁷⁵⁴ Мальгин А. Внешнеполитические ресурсы России и пределы их реализации. С. 101.

⁷⁵⁵ Швець В.Т. Морок над Росією. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/mrak-nad-rossiej>.

⁷⁵⁶ Там само.

рівні понад 80 млрд дол. Інакше кажучи, можна вважати, що військовий бюджет Росії у 2015 р. був недовиконаний, а РФ тоді зайняла лише четверте місце в рейтингу топ-10 країн за оборонними витратами, поступившись при цьому такій відносно невеликій державі як Саудівська Аравія, населення якої більш ніж у чотири рази менше порівняно з Росією (табл. 2.7)⁷⁵⁷.

Однак у 2017 р. за даними SIPRI Росія знову піднялася на третє місце в рейтингу країн із найбільшими витратами на озброєння, збільшивши їх на 5,9 % – відповідно до 69,2 млрд дол, що фактично свідчить про підготовку РФ до участі в повномасштабній війні⁷⁵⁸.

Тож військовий бюджет Росії масштабно співмірний із бюджетами інших великих держав і поки немає жодних підстав сподіватися на те, що РФ кардинально знизить найближчим часом свої витрати на оборону, попри економічні втрати унаслідок уведених санкцій. Слід зауважити, що перевитрати на оборонну галузь стали однією із причин "перегрівання" російської економіки та прискорення інфляції. Так, окремі автори, посилаючись на зарубіжні видання, стверджують: "Росія із запізненням зрозуміла, що вона вразливіша, ніж здавалося. Кремль передбачав, що зі своїм гігантським військовим бюджетом, який підживлюється нафтовими доходами, він може одночасно збільшувати витрати на соціальне забезпечення, стимулювати інвестиції приватного сектора, при цьому ще й жорстко демонструвати всім російську потугу. Утім, ця програма обернулася проблемами ще раніше через інфляцію, що зростає"⁷⁵⁹.

⁷⁵⁷ Россия сократит военные расходы в 2016 году – СМІ. URL: http://zn.ua/WORLD/rossiya-sokratit-voennye-rashody-v-2016-godu-smi-24847_.html; Военные расходы всех стран мира выросли до 1,7 трлн долларов. URL: <http://oko-planet.su/politik/politikarm/316957-voennye-rashody-vseh-stran-mira-vyrosli-do-17-trln-dollarov.html>.

⁷⁵⁸ Россия поднялась на третье место в мире по расходам на вооружение. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/rossiya-podnyalas-trete-mesto-mire-rashodam-1493018453.html>.

⁷⁵⁹ Савин Л.В. К геополитике. Сумы: Университ. Книга, 2011. С. 49.

Таблиця 2.7

**Витрати на оборону провідних країн світу у 2014
та у 2015 рр.: порівняльна характеристика⁷⁶⁰**

Рейтинг за обсягами витрат на оборону		Країна	Витрати, у млрд дол	Зміни у витратах, %	Частка від загальноосвітових витрат на оборону у 2015 р., %	Частка витрат на оборону від загальної кількості ВВП держави. %	
2015	2014		2015	2006-2015		2015	2015
1	1	США	596	-3,9	36	3,3	3,8
2	2	Китай	215	132	13	1,9	2
3	3	Сауд. Аравія	87,2	97	5,2	13,7	7,8
4	4	Росія	66,4	91	4	5,4	3,5
5	5	Велика Британія	55,5	-7,2	3,3	2	2,2
6	6	Індія	51,3	43	3,1	2,3	2,5
7	7	Франція	50,9	-5,9	3	2,1	2,3
8	8	Японія	40,9	-0,5	2,4	1	1
9	9	Німеччина	39,4	2,8	2,4	1,2	1,3
10	10	Південна Корея	36,4	37	2,2	2,6	2,5
11	11	Бразилія	24,6	38	1,5	1,4	1,5
12	12	Італія	23,8	-30	1,4	1,3	1,7
13	13	Австралія	23,6	32	1,4	1,9	1,8
14	14	ОАЕ	22,8	136	1,4	5,7	3,2
15	15	Ізраїль	16,1	2,6	1	5,4	7,5
Витрати 15 країн			1350	-	81	-	-
Світ загалом			1676	19	100	2,3	2,3

⁷⁶⁰ Trends in World Military Expenditure, 2015. SIPRI Fact Sheet. 2016. April. URL: <http://books.sipri.org/files/FS/SIPRIFS1604.pdf>.

Також культурні ресурси так і не стали геополітичним козирем на євразійських теренах, попри намагання розширити "м'який вплив". В РФ, на відміну від СРСР, немає тієї ідеології, яка б визначала її геополітичне домінування хоча б у регіональному масштабі. Навіть російські експерти зауважують, що "...відсутність елемента поширення політичних ідеалів і цінностей відрізняє російську зовнішню політику від політики Радянського Союзу, який достатньо успішно користувався створеною привабливою державною моделлю в зовнішній політиці у дусі принципу, зафіксованого в Сучасній стратегії національної безпеки США: кращий спосіб поширювати наші цінності – це жити відповідно до них"⁷⁶¹.

Державницька ідеологія сучасної Росії представлена за кордоном лише вузьким прошарком "руського мира". Разом із тим, жодна із сучасних ідеологій Росії, комуністична чи ліберально-демократична, не може відігравати роль політико-ідеологічного та геокультурного базису для формування "м'якого впливу", який би став альтернативою міжнародній ідеології *Pax Sovietica*, якою володів СРСР для забезпечення свого глобального впливу поряд зі Сполученими Штатами. РПЦ поки залишається важливим інструментом "м'якого впливу" на пострадянському просторі, утім і він обмежується Україною, Білоруссю та меншою мірою Казахстаном. Для прикладу російська мова хоча й залишається першою на теренах СНД та п'ятою в Європі, усе ж кількість її користувачів постійно знижується, що тим самим надає підстави стверджувати про скорочення російського "м'якого впливу". Так, згідно з даними дослідницької групи "Euromonitor International" на 2016 р. в Казахстані, як одному з найближчих союзників Росії, лише 20,7 % жителів підтвердили те, що вони регулярно користуються російською мовою, порівняно із 33,7 % у 1994 р. Нещодавно президент Казахстану Н. Назарбаєв заявив про конвертування казахського алфавіту в латинську графіку, а перехід у 1940 р. на кирилицю був, за його словами, мотивований "полі-

⁷⁶¹ Шишкина О.В. Внешнеполитические ресурсы: Россия и ЕС на пространстве "общего соседства". Москва: Аспект Пресс, 2013. С. 97.

тичними причинами"⁷⁶². Водночас на пострадянському просторі англійська мова активно конкурує з російською, насамперед у таких важливих сферах як освітня, наукова та культурна⁷⁶³.

Таким чином, з розпадом СРСР Росія зіштовхнулася зі значною асиметрією зовнішньополітичної ресурсної структури, що безумовно позначається на її геостратегічних і геополітичних можливостях. За такими показниками як вплив на перебіг подій у світі, представництвом у міжнародних організаціях, наявністю ядерної зброї, розміром території, природним ресурсами, військово-стратегічними можливостями Росія залишається великою державою. Проте за такими характеристиками як економіка, залученість до світогосподарської системи, науково-технічний потенціал, демографічна ситуація, якість життя населення РФ є державою другого порядку. Депопуляція, старіюче населення, слабка сировинна економіка не дають підстав вважати Росію повноцінною великою державою.

* * *

Отже, підсумовуючи, варто констатувати, що Росія нині остаточно відбулася як авторитарна держава, де владними інституціями поставлено під жорсткий контроль формування геостратегії, її реалізацію та ухвалення зовнішньополітичних рішень загалом. Прихід до влади у 2000 р. экс-керівника ФСБ В. Путіна ознаменував початок систематичного вибудовування піраміди одноосібної влади, заснованої на підтримці вузького кола представників олігархату і колег по службі в КДБ, які, по суті, стали соціально-політичною опорою нинішнього правлячого режиму. Надмірно централізована організація влади, що повністю замкнена на президенті та його оточенні, часто не сприяє формуванню об'єктивного алгоритму стратегічних дій Росії на міжнародній арені та ухваленню зважених рішень щодо захисту національних інтере-

⁷⁶² Johnson S. Russian language in decline as post-Soviet states reject it. *Financial Times*. 2017. 13th April. URL: <https://www.ft.com/content/c42fbd1c-1e08-11e7-b7d3-163f5a7f229c>.

⁷⁶³ Trenin D. Russia Redefines Itself and Its Relations with The West. *The Washington Quarterly*. 2007. Vol. 30:2 (Spring). P. 95–105.

сів. Нинішньому російському суспільству характерна імперська свідомість, породжена ностальгією за втратою наддержави, якою був СРСР. Зважаючи на це, Кремль активно культивує та використовує імперські настрої російського суспільства задля обґрунтування необхідності повернення Росії "несправедливо позбавленого" статусу великої держави. Саме тому експансіоністська геостратегія влади знаходить активну підтримку як серед представників російської інтелігенції, так і широких суспільних верств. Зокрема, близько 60 % росіян бажають входження сусідніх держав або частин їхніх територій до складу Росії. Більшість росіян прагнуть бачити свою державу великою світовою потугою замість технологічно розвиненої економіки. Про соціальне схвалення агресивного політичного курсу свідчать і досить високі рейтинги президента та провідної політичної сили – "Єдина Росія". Загалом же, участь Росії в локальних конфліктах необхідна владі як задля підвищення електорального рейтингу В. Путіна, так і з метою відволікання населення від наростання соціально-економічних проблем. Тож можна констатувати, нині єдиною національною ідеєю в Росії є державницький націонал-патріотизм, що базується на відчутті гордості за велич своєї держави.

З розпадом СРСР, окрім держав пострадянського простору, Росія втратила своїх традиційних союзників в інших регіонах світу, зокрема це стосується країн ЦСЄ, що тим самим призвело до пониження її геополітичного статусу у глобальному вимірі. Росія відтоді опинилася в кардинально нових геостратегічних умовах, що є прямим наслідком зазначених процесів. Загалом же геополітичний вплив Росії у світі порівняно з СРСР зменшився як мінімум утричі. Також Росія втратила 25 % території та половину населення. Однак, попри втрату своїх імперських територіальних надбань, РФ усе ж залишається і нині територіально найбільшою державою світу, площа якої сягає 17,5 млн км². З розпадом СРСР Росія опинилася географічно та геополітично відкинutoю від Заходу до кордонів XVII ст. Водночас кордони інших республік із Росією стали такими, як вони були – з Кавказом на початку 1800-х рр., із центральноазіатськими країнами – у середині 1800-х рр. Значна частина морських портів опинилася в нових

незалежних державах. Однак, попри це, Росія продовжує займати ключове геостратегічне континентальне положення, оскільки розміщена в центрі Євразії – Хартленді. Росія намагається використувати своє геостратегічне положення та виходи до світового океану, що залишилися в її розпорядженні, з метою досягнення своїх гегемоністських цілей на основі експансіоністської доктрини з розширення території і власне геополітичного впливу.

Складні кліматичні умови на більшій частині території Росії зумовили нерівномірність її освоєння та заселення. Зрештою, лише 15 % або 2,5 із 17,5 млн км² території РФ придатні для постійного комфортного проживання, на решті російської території панують вічна мерзлота, пустелі, болота тощо. Завдяки своєму географічному розташуванню Росія потенційно покликана забезпечувати трансконтинентальне сполучення між Європою й Азією, зокрема через участь у таких транзитних проектах як: "Західний Китай – Західна Європа", "Північ – Південь", "Один пояс, один шлях" тощо. Однак територіальний фактор поступово втрачає свою роль в означенні статусу великої держави, оскільки нині на перше місце у світі ставлять такі фактори, як людський капітал й інноваційність економіки.

Водночас Україну та Білорусь РФ розглядає як буферну зону зі зміцнення безпеки на південно-західному, а Кавказ та ЦА на південному геополітичному фланзі. Росія намагається домогтися створення лімітрофних (буферних) зон за рахунок цих країн. Проте трансформації в зовнішній політиці нових незалежних держав стали черговим етапом деструкції геополітичного впливу Росії на пострадянському просторі.

Важливим фактором реалізації геостратегії та здійснення зовнішньої політики будь-якої держави та Росії, зокрема, є ресурсне забезпечення. Власне, базовий геополітичний ресурс держави – її населення, оскільки є мобілізаційним резервом її економіки, збройних сил тощо. Загалом демографічний ресурс держави перебуває у кризовому стані у зв'язку зі скороченням населення. Демографічна криза в Росії тісно пов'язана зі зниженням мобілізаційного ресурсу як запоруки стабільності її армії та безпеки державних кордонів. Ще однією проблемою демографічного фо-

рмату в Росії є старіння населення та зменшення кількості осіб працездатного віку. Разом із тим, після розпаду СРСР, Росія нині набула статусу національної держави, оскільки етнічні росіяни в ній становлять понад 70 % від загальної кількості населення. Усе ж певну загрозу для Росії містить нерівномірність розташування населення, що власне на тлі депопуляції несе в собі значні геостратегічні ризики.

Економіка, як іще один важливий зовнішньополітичний ресурс, також не відзначається оптимістичною динамікою. Зокрема, нині частка Росії у світовому ВВП становить лише 2 %. З розпадом СРСР Росія втратила промислово та технологічно здатність, перетворившись на державу, у якій спостерігається значне превалювання сировинного сектора економіки. Свідченням цього є те, що понад 70 % російського експорту займають саме енергоресурси та низькоінтелектуальна продукція. Відсутність динаміки зростання економіки не дозволяє РФ брати повноцінну участь у глобальній боротьбі за геоекономічний вплив і перерозподіл трудових й інтелектуальних ресурсів. Енергоресурсна структура експорту робить економічний вимір російської зовнішньої політики досить вразливим через коливання світових цін на вуглеводні. Зрештою, уведені Заходом антиросійські санкції також не сприяють економічному зростанню РФ.

Стан оборонного ресурсу цілком залежить від демографічної та економічної ситуацій у державі. Попри те, що Росія з огляду на свої можливості намагається модернізувати власні збройні сили, характерними їх рисами залишаються: застарілість, недостатні темпи розробки та прийняття на озброєння новітніх зразків військової техніки; проблеми кадрового складу та мобілізаційного резерву тощо. Також значну частку російської армії досі презентують строкові призовники невисокого професійного рівня. Саме тому Росії фактично нічого не залишається, як делегувати свій ядерний потенціал у міжнародну площину, використовуючи його переважно як геополітичний тиск і шантаж, оскільки в конвенційному (неядерному) протистоянні з НАТО у Росії немає жодних шансів на перемогу. Утім, застосування Росією ядерної зброї проти потенційного супротивника вважають також

ірреальним, оскільки це означатиме фактичне її самознищення. До того ж, американська система ПРО та високоточна/високотехнологічна зброя США фактично повністю нівелюють російські стратегічні ядерні сили. Загалом же, Росія намагається зміцнити свій регіональний та частково відновити глобальний вплив, з огляду на наявні ресурсні можливості. Однак аналіз ресурсної структури РФ не надає підстав стверджувати, що існуючі зовнішньополітичні засоби забезпечать навіть у довготерміновій перспективі повернення Росії статусу наддержави, втраченого із крахом Радянського Союзу.

РОЗДІЛ 3

ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР ЯК РЕГІОНАЛЬНИЙ ВЕКТОР РОСІЙСЬКОЇ ГЕОСТРАТЕГІЇ

3.1. СНД ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕІНТЕГРАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Пострадянський простір залишається одним із центрових регіонів світу та плацдармом доступу великих держав до морів та океанів, а також відіграє провідну роль у забезпеченні транзиту товарів й енергоносіїв сухопутними артеріями. Термін *пострадянський простір* покликаний позначати ті країни (часто іменовані новими незалежними державами), яких об'єднує радянське минуле⁷⁶³. Усі спроби впродовж останніх 25 років науково узагальнити визначення зазначеного простору виявилися невдалими. Автор звертає увагу на геополітичне розуміння поняття Малої Євразії, що представлена переважно пострадянським простором та географічне розуміння Великої Євразії, яка охоплює Європейський регіон, Росію, Китай, Індію тощо⁷⁶⁴. Приміром, у США пострадянський простір переважно іменують Євразією (євразійським простором), проте, скажімо, в Україні часто від-

⁷⁶³ Термін "пострадянський простір" було введено екс-президентом Литви А. Бразаускасом (Цит. за: СНГ как постколониальное пространство. *Независимая газета*. 1992. 7 февраля), коли країни Прибалтики не ввійшли до СНД. До 2009 р. цей термін означав поняття "СНД і Прибалтика" та існував до тих пір, поки Грузія не вийшла зі складу СНД.

⁷⁶⁴ Ефременко Д. Рождение большой Евразии. *Россия в глобальной политике*. 2016. № 6. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Rozhdenie-Bolshoi-Evrazii-18478>.

кидають даний термін, ідентифікуючи при цьому себе з європейцями, а не євразійцями⁷⁶⁵. Загалом ми вважаємо, що термін "євразійський простір" як штучне поняття, сформований більшою мірою у свідомості європейських еліт і західних суспільств, які досі не вважають Україну, Білорусь, Молдову та Грузію повноцінними європейськими країнами. Іншими словами, східний кордон Європи в їх менталітеті проходить по лінії Російської імперії чи СРСР⁷⁶⁶. Однак логічно було би виключати з Євразійського регіону насамперед Прибалтику, а останнім часом Україну, Грузію та Молдову, які обрали шлях інтеграції з Євросоюзом.

Можна припустити, що в осяжній перспективі термін пострадянський простір втратить свою значимість для позначення відповідного геополітичного ареалу та буде виведений із наукового обігу. Цьому, приміром, може посприяти розпад Росії, який зумовить необхідність уведення ще одного поняття *постросійський простір*. Зрештою, синхронне використання понять *постросійський* та *пострадянський* простори зумовить викинення суперечностей при вивченні політико-економічних процесів у цьому регіоні. Такий стан речей, найімовірніше, сприятиме утвердженню єдиного поняття *євразійський простір* чи *Північна Євразія* для означення території, яку займала Російська імперія, СРСР, а згодом Російська Федерація разом із пострадянськими країнами. За подібних обставин на євразійському просторі на відміну від пострадянського не буде чітко визначеного геополітичного ядра проектування впливу, яким нині є Російська Федерація.

На думку В. Хачатурова, Росія, як і весь пострадянський простір, має виконувати роль своєрідної стабілізаційної глобальної геополітичної осі. Автор стверджує, що саме від ситуації в РФ та на пострадянському просторі багато в чому буде залежати стабільність в усьому світі⁷⁶⁷. Водночас К. Сорокін запропонував двокомпонентну стратегію, що передбачає як збереження/розширення геополітичного впливу Росії на пострадянському просторі

⁷⁶⁵ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? С. 136.

⁷⁶⁶ Иноземцев В. Старый тезис "Украина – не Россия" исчерпан. URL: <http://nv.ua/opinion/inozemtsev/postroit-evropu-134107.html>.

⁷⁶⁷ Хачатуров В.Р. Россия и геополитическая стабильность мира. *НГ-сценарии*. 1997. 19 сентября.

через традиційні економічні стосунки, так і підтримку зв'язків із країнами далекого зарубіжжя на основі "балансуючої рівновіддаленості". Таке формулювання спрямоване на підтримку ідеї небезпеки надмірного зближення із провідними центрами сили, ризику перетворення Росії на країну-об'єкт та загострення боротьби за перерозподіл енергетичних ресурсів⁷⁶⁸. Зрештою, подібного принципу рівновіддаленості дотримувався і С. КОРТУНОВ, який наголошує, що Росія має інтегруватися у світову економіку винятково в ролі рівноправного суб'єкта світової політики та вибудовувати при цьому прагматичні відносини із провідними центрами сили⁷⁶⁹.

Усе ж, тривалий період існування пострадянських країн в умовах інтегрованого тоталітаризму наклав свій відбиток та породив атмосферу недовіри до Росії, яка позиціює себе як центр економічної сили в євразійських інтеграційних проєктах. Розглядаючи через призму методологічної центр-периферійної моделі "Фрідмана – Валлерстайна" створену на початку 1992 р. СНД, можна стверджувати, що в зазначеному утворенні роль ядра виконує саме Росія (меншою мірою Білорусь і Казахстан), тоді як іншим його суб'єктам відводиться роль периферії. Окрім того, що РФ була визнана світовою спільнотою як найважливіша держава в СНД, їй відводилася роль правонаступниці СРСР у міжнародних інституціях, на яку до того ж припадає понад 2/3 усього економічного потенціалу країн – учасниць інтеграційних процесів. Останнє дає можливість РФ бачити себе основним центром політичного й економічного притягання периферійних держав у Євразійському регіоні. Відомий політолог О. Мотиль також розглядав імперський і пострадянський простори крізь призму центр-периферійності. Зокрема, культурний, економічний і політичний розвиток центру для нього означав водночас і розвиток периферії⁷⁷⁰.

⁷⁶⁸ Сорокин К.Э. Геополитика современности и геостратегия России. Москва: РОССПЭН, 1996. С. 55–56.

⁷⁶⁹ Кортунов С.В. Имперские амбиции и национальные интересы. Новые измерения внешней политики России. Москва: ОО "Издательский центр науч. и учеб. программ", 1998. С. 38–40.

⁷⁷⁰ Motyl A. What the Bolsheviks and Nazis can teach us about Russia today. *The Washington Post*. 2015. 14th March. URL: <https://www.washing->

Також завдяки конкуренції між центром і периферією між країнами, що їх утворювали, і союзами країн, відбувалися зміни світових лідерів, розвиток світової системи, світової економіки і встановлення нових світових порядків. Розпад Російської та Британської імперій, а також крах СРСР, створив передумови для фактично одноосібної гегемонії США та посилення Євросоюзу за рахунок країн Східної Європи. Нині процес переходу країн із периферії у статус ядра лімітований інертністю світових процесів, а також розрізненістю таких країн та їхньою конкурентною боротьбою за особливі відносини з державами світового центру. Таку боротьбу активно ведуть і євразійські країни, а подолання розрізненості вбачається саме у створенні наднаціональних проектів на пострадянському просторі⁷⁷¹.

На думку українського вченого Б. Канцелярука "Пострадянська геополітична система Східної Європи заявила чисельними структурними атракторами, найперше і найголовніше, національно-державними, що заступили попередні – радянські". Зовнішні атрактори активно шукають своє місце в міжнародній системі і зазвичай це стосується нових атракторів – учасниць СНД. Саме вони перебувають у пошуках налагодження торговельно-економічних, дипломатичних та інших зв'язків⁷⁷². Вивчаючи участь пострадянських держав у євразійських інтеграціях, можна стверджувати про те, що останні перебувають на різних рівнях ринкових трансформацій і надають перевагу двостороннім зв'язкам із країнами, які переважно розташовані за межами пострадянського простору. Таким чином, перший рівень інтеграції можна вважати периферією, тоді як другий інтеграційний рівень варто трактувати не інакше, як ядро євразійської інтеграційної системи в межах СНД. Як зазначено у статті російського вченого Є. Кутового: "Такий підхід сприяв би формуванню у Співдружності ядра держав, що об'єднані почуттям спільності долі і зацікавлених в активні-

tonpost.com/news/monkey-cage/wp/2015/03/14/to-understand-russia-and-the-ukrainian-conflict-look-to-studies-of-empires/?utm_term=.38ea1fe46f16.

⁷⁷¹ Интеграционные процессы в странах СНГ: тенденции, проблемы и перспективы /под ред. Б.М. Смитиенко. Москва: Финакадемия, 2008. С. 124.

⁷⁷² Канцелярук Б.І. Східноєвропейська дилема Америки. Київ: Ін-т світової економіки НАН, 1995. С. 80–81.

шому використанні переваг багатосторонньої співпраці. Навколо цього ядра, відкритого для будь-якого іншого учасника, могли б згодом складатися "концентричні кола" з інших держав СНД, що поки не готові піти на тіснішу співпрацю в межах СНД і надають перевагу менш зобов'язуючим формам і рівням взаємодії"⁷⁷³. Вважали, що таким ядром у перспективі мали би стати східнослов'янська трійка – Росія, Україна та Білорусь. Зрештою, участь України у євразійських інтеграціях другого рівня була по суті заміщена Казахстаном, лідер якого став одним з апологетів євразійської інтеграції пострадянського простору.

Як відомо, Біловезька й Алматинська угоди 1991 р. ліквідували союзний центр, що стояв над республіканською периферією. Відомий французький історик Е. Тодд, коментуючи досягнення Росії в 1990-х рр. ХХ ст., зауважував, що "...вона сама ліквідувала найдосконаліший тоталітарний режим, який коли-небудь існував в історії людства. Вона, не вдаючись до насильства, погодилася на те, що стануть незалежними спочатку її сателіти у Східній Європі, а потім і країни Прибалтики, а також республіки Кавказу та Центральної Азії. Вона змирилася із розщепленням суто російського ядра СРСР – з відокремленням Білорусі й України"⁷⁷⁴. Хоча з останньою ремаркою важко погодитися, оскільки Росія всіма шляхами нині намагається зберегти контроль саме над східнослов'янським ядром.

За таких умов СНД покликана була забезпечити попередні зв'язки в межах колишнього СРСР, зберегти економічну співпрацю та політичні контакти на різних рівнях. Росія *a priori* розглядала СНД насамперед у ролі альтернативи Радянському Союзу з дещо більшими повноваженнями на місцях, у якому б вона мала змогу зберігати домінуючу роль⁷⁷⁵. Попри заяви щодо неприпустимості реставрації СРСР, Росія намагалася сформувати для

⁷⁷³ Кутовой Е.Г. СНГ – не остановиться на полпути. *Международная жизнь*. 1992. № 7. С. 104. С. 98–106.

⁷⁷⁴ Тодд Э. После империи. *Rax Americana* – начало конца. Москва: *Международ. отношения*, 2004. С. 209.

⁷⁷⁵ Панфілов О. Закінчується епоха існування СНД. URL: http://zik.ua/news/2015/02/16/oleg_panfilov_zakinchuietsya_epoha_isnuvannya_snd_564919.

СНД образ відновленої імперії, і вже на початку 1992 р. інтереси РФ в СНД передбачали створення єдиної армії, інтегрованої економіки, підтримку унікального культурного простору та російської мови як спільної для пострадянських країн⁷⁷⁶. На цьому, зокрема, наголошував тоді міністр закордонних справ РФ А. Козирєв, заявивши: "Наші інтереси – це і єдина армія, і спільна економіка, й унікальний культурний простір, і єдина російська мова"⁷⁷⁷. У своєму посланні від 16 лютого 1995 р. Б. Єльцин уже розглядав держави СНД у ролі західного інструмента наступу на "історичні рубежі" Росії: "Вони не відмовляються від спокуси потіснити її з історичних рубежів, принизити міжнародну роль нашої країни. Відомі спроби стримати природне прагнення країн СНД до інтеграції на новій основі, зашкодити відновленню взаємовигідних економічних та інших зв'язків"⁷⁷⁸. Уже наступного року Б. Єльцин оголосив СНД сферою "законних російських прав та інтересів". Тож саме з таких заяв можна судити про наявність у Росії гегемоністичних інтересів вже у першій половині 1990-х рр. У 1999 р. відомий фахівець із політичної поведінки Росії та професор Стенфордського університету М. Макфол не мав сумнівів, що Росія прагне будувати економічну, політичну та військову інтеграцію як винятково російську сферу впливу⁷⁷⁹.

Росія весь час намагається перебрати на себе функцію євразійського ядра (Хартленду) – центр-утворювальної країни майбутньої інтеграції. Зважаючи на це, Кремль "обіцяв" узяти на себе низку "однобічних зобов'язань" задля створення механізму реалізації таких функцій. Саме одноосібні функції та дії дозво-

⁷⁷⁶ Преображенная Россия в новом мире. Научно-практическая конференция (26–27 февраля 1992 года). *Международная жизнь*. 1992. – № 3/4. С. 95.

⁷⁷⁷ Интервью Министра иностранных дел Российской Федерации А. Козырева. *Труд*. 1992. 28 февраля.

⁷⁷⁸ Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: "О действенности государственной власти в России". URL: <http://www.intelros.org/lib/elzin/1995.htm>.

⁷⁷⁹ Russia's Foreign Policy Objectives: What are They? Hearing before the Committee on International Relations House Of Representatives. 106th Congress, 1st Session. Washington, 2000. P. 37.

ляли в минулому різним країнам домагатися статусу світових чи регіональних держав-центрів. Нині Євразійський регіон, як до певної міри геополітичний вакуум, став полем битви за перерозподіл сфер впливу для потужних геополітичних гравців, якими є РФ, США, ЄС і Китай, а також таких регіональних держав як Іран і Туреччина.

Росія залишається стрижнем пострадянської геополітичної і гео економічної конструкції, що служить стримувальним фактором інтеграційних процесів. На Росію припадає 3/4 ВВП СНД, також доволі високою є військово-політична вага Росії в СНД. Міністр закордонних справ Росії С. Лавров заявив, що "...Росія має свої законні інтереси на пострадянському просторі і не намагається їх приховувати... ми маємо намір реалізовувати взаємозалежну і взаємовигідну співпрацю з усіма країнами Співдружності"⁷⁸⁰.

У колективній експертній доповіді "Економічні інтереси і завдання Росії в СНД" від 3 квітня 2010 р. було чітко окреслено, що простір СНД є для Росії по суті життєвим простором для збереження статусу великої євразійської держави. У доповіді також конкретизовано, що за умов асиметричного статусу Росії в СНД, ураховуючи низку диспропорцій соціально-економічних показників, Співдружність є по суті інструментом "воз'єднання" пострадянської економіки. Важливість даної організації також полягає в забезпеченні виходу Росії до кордонів ЄС та АТР, через формування спільного економічного ринку. Також СНД необхідна Росії для утвердження статусу гаранта міжнародної енергетичної безпеки, насамперед через зміцнення власної ресурсної бази за рахунок отримання доступу до дефіцитних корисних копалин інших пострадянських країн. Не менш важливим для Росії є забезпечення доступу до ресурсів надлишкової робочої сили й інтелектуальної, насамперед російськомовної, еліти в умовах наростання демографічних проблем та прискорення "відтоку мізків". Ще одним пунктом реалізації Росією геостратегії на пострадянському просторі є забезпечення

⁷⁸⁰ Лавров С. Россия имеет свои национальные интересы в СНГ. URL: <http://for.kg/news-55537-ru.html>.

гарантій співпраці у стратегічних галузях, таких як оборонна, атомна, авіаційна та ракетно-космічна⁷⁸¹.

В умовах глобалізації створення великих територій чи великих державних утворень може відбуватися винятково інтеграційним шляхом і в жодному разі не за рахунок експансійно-територіальної політики окремих великих держав. Також класичним взірцем сучасної інтеграційної політики є добровільна інтеграція на основі збігу національних інтересів і політичної культури її учасників. З розпадом СРСР на пострадянському просторі виникли й отримали динаміку відцентрові тенденції⁷⁸². У зв'язку із цим присутність Росії в Африці, Близькому Сході була або згорнута взагалі або зведена до мінімуму. РФ, яку хоча і вважають правонаступницею СРСР, на відміну від останнього вже не є наддержавою, тому всі її стратегічні зусилля впродовж двох останніх десятиліть спрямовані на зміцнення своїх позицій у регіоні "Євразія"⁷⁸³. Російський потенціал щодо проектування геополітичного впливу скоротився порівняно з радянським, а тому нинішня присутність РФ дає підстави вважати Росію суто регіональною державою. Попри доволі потужні гуманітарні фактори в активізації інтеграційних процесів основним усе ж залишається компонент народно-господарських зв'язків, що досі діють⁷⁸⁴. Відомо, що впродовж двадцяти останніх років на пострадянському просторі активно наростає інтеграційна конкуренція між євразійством і євроатлантизмом. Зазначена боротьба в контексті інтеграційних процесів у регіоні зумовлює "гравітаційну" напруженість між трьома центрами притягання – США та Німеччиною, з одного боку, та Росією, з іншого. Інакше кажучи, такі процеси є конкуренцією геополітичних центрів, що відіграють ключову роль у ЄС/НАТО

⁷⁸¹ Кулик С.А., Спартак А.Н., Юргенс Ю.И. Экономические интересы и задачи России в СНГ. М., 2010. С. 8–9.

⁷⁸² Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI в. Почему не интегрируются страны СНГ. Москва: III тысячелетие, 2001 С. 69.

⁷⁸³ Вардомский Л.Б. Регионализация постсоветского пространства: факторы, особенности тенденции. Москва: Институт экономики РАН, 2008. 60 с.

⁷⁸⁴ Гринберг Р.С. Весна Евразийского Союза: хрупкие надежды. *Мир перемен*. 2012. № 1. С. 5–7.

та СНД/ЄАЕС/ОДКБ. Субрегіональні зрушення виразилися у створенні низки інтеграційних об'єднань.

Юридично появу СНД було закріплено прийняттям Статуту у 1993 р. До того ж, на думку експертів, економічна і політична дезінтеграція пострадянського простору була посилена розгортанням валютної кризи 1993 р. – тобто руйнуванням так званої рубльової зони. Уведення національних валют було апріорі прив'язане не до нововведеного російського рубля, а до долара США, що призвело, у підсумку, до доларизації країн СНД та посилення впливу міжнародних фінансових організацій, таких як МВФ та Міжнародний банк реконструкції й розвитку (МБРР), які почали кредитувати економіки країн Співдружності через надання траншів для стабілізації національних валют, що зрештою й визначило прозахідну орієнтацію окремих країн СНД. Збільшення експорту товарів і послуг до третіх країн підірвало взаємну торгівлю країн СНД та стало також причиною несплат і появи митних бар'єрів. Останнє засвідчило про ослаблення політичного й економічного впливу Росії в СНД, зокрема неспроможність запропонувати прийнятні для всіх пострадянських країн механізмів єдиного валютного простору⁷⁸⁵. Внаслідок фактично двократного економічного спаду після розпаду СРСР практично всі пострадянські країни були витіснені на периферію світової економіки. Однак через надання дешевих кредитів країнам СНД Росія намагалася їх утримувати у своєму геополітичному фарватері. Так, із 1992 по 2000 рр. Росія надала кредитів пострадянським країнам на суму 6,2 млрд дол⁷⁸⁶.

Крах Радянського Союзу і соціалістичної світ-системи загалом призвів до кардинальної реструктуризації міжнародного порядку, скорочення та колапсу східного інтеграційного виміру, який уособлював СРСР/ОВД, та розширення західного – ЄС/НАТО. Більше того, на пострадянському просторі дедалі ак-

⁷⁸⁵ Тиммерман Х. Процессы дезинтеграции и реорганизации СНГ. *Мировая экономика и международные отношения*. 1998. № 12. С. 41–46.

⁷⁸⁶ Хейфец Б.А. Взаимные расчеты по долгам и экономическое взаимодействие стран СНГ и России. *Противоречие процессов валютно-финансовой интеграции в регионе СНГ*. Москва: Ин-т междунар. экономических и полит. исследований, 2005. С. 65–74.

тивнішими стають інтеграційні процеси, які виходять з-під контролю Москви, переважно через посилення західного стратегічного вектора Грузії, України, Азербайджану і Молдови та заснування ними в 1997 р. власного інтеграційного об'єднання – ГУАМ⁷⁸⁷. Як спрогнозував ще у 2010 р. у виданні "Pro et Contra" фінський політолог А. Мошес – децентралізація та прискорення відцентрових тенденцій у відносинах між Росією, Україною, Білоруссю та Молдовою буде лише наростати⁷⁸⁸. Таким чином, у підсумку оформилися дві групи пострадянських країн, одна з яких прямо орієнтувалася на Росію та євразійську систему інтеграції і безпеки. Друга ж група представляла країни СНД, що орієнтувалися на євроатлантичну систему безпеки й економічну співпрацю – у межах НАТО і ЄС⁷⁸⁹. Значну роль, окрім геополітики, в інтеграційних процесах відіграють власне настрої в пострадянських суспільствах, представники яких орієнтуються на Москву або ж на Брюссель. Зокрема, пострадянські республіки намагаються вибудувувати власні національні, соціально-економічні і політичні моделі розвитку, а також моделі відносин як з іншими країнами, так і між собою.

Російське МЗС неодноразового наголошувало на "неконкурентному розвитку інтеграційних проектів на просторі колишнього СРСР". РФ на словах хоч і не претендує на роль нового СРСР, утім Кремль бачить майбутню Росію одним із центрів багатоплярного світу, що формується саме за рахунок посилення впливу на пострадянському просторі. Механізмом реалізації такої регіональної стратегії для РФ є заручення підтримкою союзників в особі республік колишнього СРСР. Різні моделі євразійської інтеграції пострадянського простору, пропонувані провідними політичними силами (США, ЄС, КНР) не лише конкурують між

⁷⁸⁷ Упродовж 1999–2005 рр. до Організації за демократію і економічний розвиток (ГУАМ) входив й Узбекистан, а організація мала назву ГУУАМ.

⁷⁸⁸ Мошес А. Россия и новая "промежуточная" Европа. *Pro et Contra*. 2010. Июль–октябрь. С. 128–144.

⁷⁸⁹ Новые независимые государства: сравнительные итоги социально-экономического развития /под ред. Л.Б. Вардомского. Москва: Ин-т экономики РАН, 2012. С. 9.

собою, але й у зіткненні різних доктрин і концепцій породжують серйозні суперечності, що власне позначаються на самих інтеграційних процесах. РФ намагається впливати на процеси в ЦА, закріпитися на ринках Південної Азії й АТР, сприяти безпеці геополітичних кордонів в ЦА на Кавказі та Середньому Сході. У РФ твердять, що такі прагнення нагтовхуються на супротив Заходу, який нібито прагне бачити євразійські інтеграційні процеси без участі Росії⁷⁹⁰.

Інтеграційні процеси на пострадянському просторі багато в чому залежать від Росії, зокрема її політичного й економічного розвитку. Визнано, що інтеграція є одним із ключових засобів самоідентифікації та забезпечення стабільного розвитку учасників у сучасному світі. Зазначені процеси зазвичай відбуваються двома алгоритмами – за рівноправною згодою всіх потенційних учасників майбутнього об'єднання на зразок ЄС, або ж шляхом насаджування інтеграційної моделі з боку сильнішого суб'єкта, який є потенційним ядром інтеграційних процесів як у випадку з РФ. Саме за цим сценарієм відбувається реінтеграція пострадянського простору, де Росія є ініціатором євразійських об'єднань. Тим паче, сучасна Росія позиціює себе у ролі безальтернативного центру євразійської інтеграції.

Новий російський уряд із перших днів своєї роботи керувався такими принципами: реальний економічний суверенітет республік, перерозподіл повноважень за згодою республік і центру, делегування Союзу тільки визначеного, суворо обмеженого кола повноважень⁷⁹¹. В умовах формування нового світопорядку розгорнулася досить жорстка інтеграційна конкуренція європейської (демократичної, ринкової, громадянської) та євразійської (авторитарної, корупційної, адміністративно-силової) парадигм розвитку⁷⁹². За таких обставин СНД стала початком пошуку но-

⁷⁹⁰ Постсоветское пространство в глобализирующемся мире. *Проблемы модернизации* /отв. ред. Л.З. Зевин. СПб: Алтейя, 2008. С. 168.

⁷⁹¹ Беляев Н.И., Чичканов В.П. Стратегия внешнеэкономической деятельности России. *Международная жизнь*. 1992. № 1. С. 57.

⁷⁹² Сушко О., Лісничук О. ЄврАзЕС: економічний сир у політичній мишоловці вступ до ЄврАзЕС означатиме політичну капітуляцію України як європейської держави. *Дзеркало тижня*. 2002. 11–18 жовт-

вих формул реінтеграції в межах геополітичного й гео економічного простору, який заповнював СРСР. Учасники організації заперечували будь-яку її наднаціональність, зобов'язавшись забезпечувати координацію зовнішньополітичної діяльності, сприяти формуванню єдиного економічного і ринкового простору, а також митної та міграційної політики⁷⁹³. Тривалий час відбувається кооперування Росії з державами в межах євразійських інтеграцій, які характеризуються високим рівнем корупції, фактичною відсутністю вільної преси, самостійності судової влади, ефективних механізмів правової держави, важкою фрустрацією громадянського суспільства. Попри формально наявні демократичні інститути та процедури, реальна влада у вигляді монополю контролю за процесами ухвалення рішень та розподілу суспільних ресурсів належить вузькому колу номенклатурно-бізнесових еліт⁷⁹⁴.

Період 1990-х рр. відзначався дезінтеграційними тенденціями пострадянського простору. Загалом же, інтеграційна участь країн колишнього СРСР ускладнюється у зв'язку із сировинною структурою їхніх економік. Зважаючи на це для РФ важливо організувати інтеграцію країн-імпортерів і країн – експортерів сировини. Одним з основних інтеграційних завдань для країн-учасниць є перехід на інноваційний рівень розвитку, сприяння на ринку зростанню інноваційної та технологічної продукції. Водночас процес становлення СНД зрештою ставився у залежність від політики Росії, для якої Співдружність перетворилася на своєрідну вотчину реалізації геополітичних амбіцій Кремля. У щорічних посланнях до Федеральних зборів, зокрема у 2003 та у 2004 рр. російський президент зауважив, що Росія розглядає

ня. URL: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/evrazes_ekonomichniy_sir_u_politichniy_misholovtsi_vstup_do_evrazes_oznachatime_politichnu_kapitulya.html.

⁷⁹³ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077; Соглашение о совместных мерах в отношении ядерного оружия. URL: <http://www.zaki.ru/pagesnew.php?id=1205>.

⁷⁹⁴ Сушко О. ЄврАзЕС: економічний сир у політичній мишоловці вступ до ЄврАзЕС означатиме політичну капітуляцію України як європейської держави.

простір СНД як виняткову сферу своїх стратегічних інтересів. Також у директивах МЗС РФ ішлося про те, що політичну лінію щодо пострадянських країн передбачалося вибудовувати диференційовано, ураховуючи інтереси РФ, зокрема в забезпеченні прав і свобод співвітчизників⁷⁹⁵.

Крім того, РФ намагалася позиціювати себе в ролі провідної держави, яка бере відповідальність за статус зовнішніх кордонів СНД, мотивуючи це тим, що керівництво СРСР не дотримувалося належного врахування історичної приналежності територій та волевиявлення народів, що їх населяють. Зважаючи на багатонаціональний склад свого населення, РФ виступала за політичну, економічну і культурну транспарентність кордонів між державами СНД. Така необхідність виникла у зв'язку з надмірною "турботою" Росії про своїх співвітчизників, які утворили значну частку нацменшин пострадянських республік⁷⁹⁶. Ще на зорі становлення Співдружності, окремі експерти вважали за доцільне наявність фактора здійснення самостійної зовнішньої політики її учасників. За такої моделі Росія не мала б диктувати учасникам СНД власне бачення їхнього зовнішньополітичного розвитку, а тим паче використовувати свої важелі впливу на утримання пострадянських республік у своєму геополітичному фарватері⁷⁹⁷.

Варто зауважити, що саме асиметричність потенціалу всіх учасників СНД порівняно з РФ та позиціювання останньої у ролі беззаперечного лідера євразійських ініціатив інтеграції не дають змоги вибудовувати відносини з колишніми союзними республіками на принципах рівності, що тим самим породжує недовіру їхніх еліт до російських інтеграційних проєктів. Так, політичне, економічне та безпекове лідерство РФ на пострадянському просторі, а також беззаперечний проросійський характер інтеграційних процесів є причиною неможливості повноцінної участі України, Грузії та Молдови в таких інтеграціях, що розцінюють зазначену ситуацію як загрозу їх національному сувере-

⁷⁹⁵ Кулик В. Російська політика на пострадянському просторі. URL: <http://politika.org.ua/?p=1953>.

⁷⁹⁶ Кутовой Е.Г. СНГ – не остановится на полпути. *Международная жизнь*. 1992. № 7. С. 105.

⁷⁹⁷ Там же. С. 99.

нітету. Відома американська вчена М. Олкотт підкреслювала, що СНД так і не перетворилася на ефективний інструмент російського панування, оскільки очільники України, Грузії, Азербайджану, Туркменистану й Узбекистану чітко дотримуються позиції недопущення передачі частини суверенітету багатосторонній організації, у якій би домінувала Росія⁷⁹⁸. Більше того, Росія, виробляючи майже всі товари спеціалізації країн-партнерів, є при цьому серйозним конкурентом, що також не сприяє зближенню пострадянських республік довкола такого інтеграційного ядра. Також, окрім різнорідності учасників, значних складнощів інтеграції додає відсутність взаємоприйнятних заходів щодо координації економічної політики учасників євразійських структур. Зважаючи на це, лише економічного потенціалу та можливостей геополітичного впливу РФ недостатньо для того, щоби відігравати роль повноцінного локомотива євразійської інтеграції, якими є Німеччина та Франція в ЄС⁷⁹⁹.

Зрештою, у Росії намагалися розцінити СНД як прообраз майбутнього міжнародно-політичного суб'єкта через набуття ним наднаціональних характеристик. Тож співпраця Росії у межах СНД є ключовим вектором російської геополітики⁸⁰⁰. При всьому варто визнати, що одним із факторів створення СНД стала також стратегічна зброя масового знищення, яку, окрім Росії, успадкували Україна, Білорусь і Казахстан. З ухваленням відповідних угод у Біловезькій Пущі й Алмати нові республіки ініціювали діяльність об'єднаного командування, покликаного забезпечити контроль над військово-стратегічним простором до повного врегулювання "ядерного питання" та створення національних армій нових незалежних держав⁸⁰¹. Зокрема, в "Угоді про спільні заходи щодо яде-

⁷⁹⁸ Олкотт М. Второй шанс Центральной Азии. Москва; Вашингтон: Московский центр Карнеги, 2005. С. 72.

⁷⁹⁹ Филькевич И.А. Перспективы развития экономического потенциала Содружества Независимых Государств. Москва: Экон-Информ, 2011. С. 44–45.

⁸⁰⁰ Ушкалова Д.И. Процессы регионализации на постсоветском пространстве: вызовы российско-белорусской интеграции. Москва: ИЭ РАН, 2010. С. 23–25, 32–39.

⁸⁰¹ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077.

рної зброї" від 21 грудня 1991 р. йшлося, що "...ядерне озброєння, яке входить до складу Об'єднаних стратегічних збройних сил, забезпечує колективну безпеку всіх учасників СНД... До 1 липня 1992 р. Республіка Білорусь, Республіка Казахстан й Україна забезпечать вивезення тактичної ядерної зброї на центральні передзаводські бази для її розукомплектування під спільним контролем"⁸⁰². Разом із тим, 30 грудня 1991 р. було підписано "Угоду між державами – учасницями Співдружності Незалежних Держав щодо Стратегічних сил". У документі, зокрема, йшлося саме про єдиний контроль над ядерною зброєю й іншими видами ЗМЗ з боку "об'єданого командування стратегічними силами збройних сил колишнього Союзу РСР"⁸⁰³.

Стратегічним пріоритетом РФ як стрижневої держави православної цивілізації стало формування інтеграційних об'єднань, які в перспективі можуть сприяти залученню в російську орбіту низки суміжних держав, близьких за своєю культурною ідентичністю. Доповненням до цієї тези є констатація того, що зовнішньополітична діяльність РФ має нерозривно поєднуватися із пошуком нового вектора політичного і соціально-економічного розвитку⁸⁰⁴.

Співдружність охопила практично весь пострадянський простір, утім не стала альтернативою заміщення інтеграційного вакууму на 1/6 території земної суші. З розпадом СРСР еліти нових незалежних держав практично одразу взялися формувати свої національні ідеології, що звісно не сприяло їх входженню в СНД "єдиним фронтом". Від самого початку осторонь від усіх процесів залишилися країни Балтії. Відмовившись узяти участь у створенні Співдружності через страх опинитися в оновленій імперії, вони обрали європейський шлях. Нагадаємо, що саме Литва, отримавши незалежність у 1990 р., заклала незворотний дезінтеграційний процес Радянського Союзу. Не підписали

⁸⁰² Угода про спільні заходи щодо ядерної зброї від 21 грудня 1991 р. *Голос України*. 1991. 24 груд.

⁸⁰³ Угода між державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав щодо Стратегічних сил від 30 грудня 1991 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_082.

⁸⁰⁴ Лавальє Ф. Геополитические стратегии современной России. URL: <http://www.proza.ru/2010/06/01/440>.

в 1993 р. Статут СНД Україна, Туркменистан і Молдова. Цього ж року, як зазначалося, відбувся крах рубльової зони, що стало причиною різкої економічної дезінтеграції Співдружності. Додамо, що Україна, яка підписала Біловезьку угоду, весь цей час залишається у статусі спостерігача. Значний деструктив у ситуацію вносить відмова ратифікації Біловезької угоди Азербайджаном, Киргизстаном і Таджикистаном, які, на відміну від України, мають статус повноправних учасників Співдружності. Таким чином, уже на стадії формування фундаменту СНД під його основу було закладено уповільнену міну дезінтеграції. Курс Росії полягає у всебічному розвитку двосторонніх відносин між РФ і партнерами по СНД. Свідченням поглиблення реінтеграційних процесів на пострадянському просторі є формування союзницької інтеграції між Росією та Білоруссю та розвиток виважених відносин із країнами ЦА⁸⁰⁵.

Конкуренція провідних центрів на пострадянському просторі мала б забезпечити соціально-економічний і технологічний прорив країнам регіону. Для Росії ніби найбільш виправданим є третій підхід, відповідно до якого вона вибудовує різні взаємні зовнішньоекономічні зв'язки, з огляду на тактичні, зазвичай, прагматичні інтереси⁸⁰⁶. Відсутність якісного прориву в розвитку багатосторонніх моделей взаємовідносин не сприяє прискореному розвитку євразійської інтеграції. Усе ж інтереси інтеграції країн СНД почали превалювати щодо протидії фінансово-економічній кризі 2008 р. Тож зазначена криза стала певним каталізатором інтеграційного процесу на пострадянському просторі.

У ході дискусій політичних кіл було вироблено кілька шляхів оптимізації політики РФ щодо СНД. Москва тривалий час намагалася розробити свою модель симетричних відносин із сусідніми державами через механізми преференцій для лояльніших та санкцій проти негативно налаштованих суб'єктів Співдружності,

⁸⁰⁵ Иванов И.С. Россия в мировой политике. *Международная жизнь*. 2001. № 5. С. 3–9.

⁸⁰⁶ Быков А.Н. Геополитические аспекты евразийской интеграции. Москва: Ин-т экономики, 2012. 48 с.; Вардомский Л.Б., Шурубович А.В. Факторы и модели модернизации экономик стран СНГ. Мир перемен. 2011. № 3. С. 47–52.

а також пошуку розумного балансу між двома концепціями – Єдиний економічний простір (ЄЕП) – із країнами СНД та Об'єднаний єдиний економічний простір (ОЄЕП) – із країнами Євросоюзу. Вважають, що такий підхід дозволить Росії здійснювати диференційовану політику між країнами проросійської і прозахідної орієнтації. При всьому Москва виявилася неготовою надати самостійність СНД у процесі ухвалення рішень, убачаючи небезпеку вироблення її суб'єктами політичного курсу, який суперечитиме російським інтересам у регіоні⁸⁰⁷.

Росія намагається довести, що США прагнуть послабити економічні та політичні зв'язки в СНД за рахунок таких альтернативних пострадянських об'єднань як ГУАМ, а також Центрально-Азіатського союзу, який, утім, був невдалим. У 2001 р. на базі ЦАЕС було створено ОЦАС у складі Казахстану, Киргизстану, Узбекистану і Таджикистану. Таке об'єднання виникло через "прохолодне" ставлення країн – членів СНД до ідеї створення Євразійського союзу та наростання скептичності щодо ефективності ШОС, особливо після "кольорової революції" в Киргизстані у березні 2005 р. Проте у вересні цього року ОЦАС було ліквідовано, а його структури увійшли до ЄврАзЕС. Рішення учасників ОЦАС щодо злиття з ЄврАзЕС було ухвалено, звісно, не без участі/тиску Москви⁸⁰⁸.

При всьому варто констатувати, що робота СНД упродовж двох десятиліть відзначається досить низьким "коефіцієнтом корисної дії", оскільки всі заходи з перетворення організації на щось бодай віддалено схоже за своїми критеріями на союз із перспективою трансформації в центр міжнародного впливу, не дають бажаного результату. Усі відносини, задекларовані учасниками організації, переважно будуються на формальностях, ба більше, час від часу постає питання про розпуск СНД. Водночас російські інтеграційні проекти останнього десятиліття переводяться з економічної в політичну площину з метою реалізації

⁸⁰⁷ Волошин О.А. Політика Росії щодо Співдружності Незалежних Держав: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. К., 2012. С. 10.

⁸⁰⁸ Оптимизация военной политики России в целях обеспечения национальной энергетической безопасности. URL: <http://www.rondon.org/polit-121107120049>.

цілі зі збирання пострадянських країн. СНД від самого початку розглядали як засіб перетворення пострадянського простору на своєрідний пояс безпеки/добросусідства, сформований із колишніх радянських республік, які є для Росії країнами-лімітрофами. Співдружність, як зауважує український професор С. Шергін, "...розглядається російськими розробникам цієї стратегії як "пілотний полігон" для опрацювання проекту, що може бути запропонований міжнародній спільноті у ситуаціях, вигідних Росії і країнам СНД"⁸⁰⁹.

Таким чином, амбітний вияв формування нового полюсу світового впливу лише шкодить інтеграційним процесам. Поборники неоєвразійства передбачають створення Євразійського союзу насамперед за рахунок країн СНД, який буде відрізнитися новою моделлю ідеологічних, адміністративних й економічних засад. Проте зазначене об'єднання, згідно з євразійською стратегією, у перспективі не буде обмежуватися лише пострадянським простором, оскільки одним із його варіантів є розширення неоєвразійського ареалу за рахунок вибудовування осі "Москва – Тегеран – Делі – Пекін"⁸¹⁰. На пострадянському "полігоні" Росією передбачається апробація мультикультурної єдності, що в перспективі може сприяти об'єднанню всіх суспільств задля перетворення світу.

Встановлено, що згідно з геостратегічними інтересами Росії, усі подальші інтеграційні процеси в Євразійському регіоні будуть спрямовані на відновлення беззаперечного її домінування за рахунок тих країн, які свого часу входили до складу СРСР. Останнє є однією з необхідних умов щодо трансформації Росії у велику державу та перетворення її на "архітектора" побудови нового світового порядку. Зрештою, така геополітична поведінка не сприяла поглибленню інтеграції в межах СНД. Варто констатувати, що процес створення повноцінної зони вільної торгівлі гальмувався власне самою Росією унаслідок культивування її непомірних великодержавних амбіцій, що не сприяло як лібералізації майбутнього спільного ринку, так і власне іншим постра-

⁸⁰⁹ Шергін С.О. Геополітичні пріоритети України і Росії в контексті неоєвразійської парадигми розвитку. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. Вип. 18. С. 288.

⁸¹⁰ Там само. С. 290.

дяньським державам через посилення загрози суверенітету з боку РФ та прагнення здійснити незалежну економічну політику.

Справді серйозним дезінтеграційним фактором пострадянського простору став вихід зі складу СНД Туркменистану (2005) та Грузії (2009), а також призупинення співпраці України з СНД у 2014 р. Доволі неоднозначну позицію в організації займає Молдова, що періодично орієнтується на інтеграцію з Румунією тощо. Починаючи із 2005 р., постало питання щодо подальшого існування Співдружності. У ході дискусій висловлювалася думка про розпуск організації як такої, що виконала свою місію, проте в підсумку зійшлися на її реформуванні. 5 жовтня 2007 р. на саміті СНД в Душанбе була ухвалена "Концепція подальшого розвитку Співдружності", проте її не підтримали п'ять із дванадцяти держав, чим підтвердили існуючі суперечності. Утім, уже 6 жовтня 2007 р. Росією, Білоруссю і Казахстаном було підписано "Договір про створення єдиної митної території і формування Митного союзу"⁸¹¹. Зокрема, на останніх наголошує російський автор Ю. Нікулічев: "міжнародна організація", "конфедерація" або "союз держав", – на момент утворення СНД така потрійна суперечність була неминучою, оскільки за кожним із цих начал стояли ті чи інші інтереси держав-засновниць"⁸¹².

Отже, щодо майбутнього Співдружності в експертів немає однозначних поглядів. Існуючий спектр думок охоплює позиції від реформування організації і перетворення її на один із центрів світового господарства – до падіння ролі СНД і набуття нею статусу дорадчого органу. У перші роки створення Співдружності відносини Росії із Заходом не характеризувалися гострими суперечностями. Держави євроатлантичного регіону тоді ще не вели активної політики на пострадянському просторі, надаючи перевагу створенню умов для інтеграції в європейські структури колишніх членів ОВД та РЕВ, а також країнам Балтії⁸¹³.

⁸¹¹ Три самміта в Душанбе. URL: <http://www.infoshos.ru/ru/?idn=699>.

⁸¹² Нікулічев Ю. Содружество Независимых Государств. Очерк современной истории. URL: http://sbiblio.com/biblio/archive/nikulichev_sng/2.aspx.

⁸¹³ Козьменко В.М. СНГ на современном этапе. *Вестник Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова*. 2008. № 3. С. 15–20.

Із середини 1990-х рр. розпочався період серйозних суперечностей між Росією та країнами Заходу, зумовлений оформленням сфер геополітичного впливу на пострадянському просторі. Російське керівництво демонструвало впевненість у тому, що в обмін на входження країн ЦСЄ до НАТО США не буде заважати Москві формувати власний пояс особливої відповідальності за рахунок країн пострадянського простору. Інтересам Росії суперечила поведінка США в її "особливих відносинах" із країнами Балтії, у яких ігноруються інтереси досить потужної російської діаспори. У 1996 р., коли МЗС РФ очолив Є. Примаков, кардинально змінився тон дискусій щодо пострадянського простору в контексті трансформації доктринальних основ зовнішньої політики РФ. Пріоритетним завданням російської зовнішньої політики проголосили "зміцнення доцентрових тенденцій на території колишнього СРСР". Водночас було визнано, що американська концепція розширення НАТО на схід несе загрозу інтересам Росії на пострадянському просторі⁸¹⁴.

Можна припустити, що вже на початку 1990-х рр. СНД розглядали як перехідний варіант до тіснішого інтеграційного утворення, оскільки згідно зі ст. 2 Статуту Співдружності, серед широкого діапазону цілей (починаючи питаннями безпеки, і закінчуючи проблемами екології) було виокремлено розширення міждержавної співпраці в межах єдиного економічного простору⁸¹⁵. Оформленню Співдружності як повноцінної міжнародної інституції сприяло створення відповідних органів, покликаних забезпечувати її функціонування, серед яких: Рада глав держав СНД, Рада голів урядів, Міжпарламентська асамблея та штаб-квартира в Мінську.

Однією із причин наростання песимізму щодо майбутнього СНД є криза її безпеки. Перманентні міжетнічні суперечності, закладені на зорі створення СРСР, дали про себе знати одразу після його розпаду, вилившись у збройні протистояння на території Нагі-

⁸¹⁴ Ляхович А.Г. Геополитическая структура постсоветского пространства: основные факторы и этапы развития. URL: <http://www.espi.ru/Content/Conferences/Papers2006/2006razd4/Lyakhovich.htm>.

⁸¹⁵ Устав Содружества Независимых Государств. *Россия и СНГ*: сб. док. 1991–2004. СПб.: Изд-во Политехнического ун-та, 2006. Ч.1. С. 45.

рного Карабаху, Придністровської Республіки, Абхазії, Південної Осетії тощо. Черговою підставою щодо невизначеності майбутнього СНД є наявність суперечностей її учасниць як політичного, так й економічного характеру. Росія дедалі активніше відмовляється до-тувати членів Співдружності, прагнучи позбавитися цього тягара шляхом переходу до встановлення ринкових цін на свою продукцію. Утім, такі дотації слугували тривалий час платою Росії за збереження свого політичного домінування на пострадянському просторі та лояльність її геополітичного оточення, що мало служити зміцненню безпеки в регіоні. Варто також урахувати і те, що на початку 2000-х рр. Росія забезпечувала на 80 % потреб сусідніх держав в енергоносіях і сировині. Незважаючи на це, більшість економічних перетворень у регіоні проходять асинхронно, що зовсім не сприяє поглибленню його інтеграції. До всього варто додати й те, що за пострадянським регіоном уже давно закріпилася репутація зони соціальної нестабільності, де у середньому 35–40 % населення мають доходи нижчі від прожиткового мінімуму. На високому рівні залишається частка безробітних, відчутною є проблема нестачі кваліфікованих й управлінських кадрів, необхідних для проведення модернізаційних заходів⁸¹⁶.

Додають скептицизму щодо майбутнього євразійських об'єднань дезінтеграційні процеси. Проте така тенденція притаманна не лише пострадянському простору, але й Євросоюзу та іншим інтеграційним проектам, які донедавна виглядали досить перспективно. У західній і російській політичній та історичній літературі зустрічається така термінологія, як "реінтеграція" пострадянського простору без урахування тенденції дезінтеграції як винятково негативного явища. Ще у 1992 р. американський політолог і фахівець із Росії та пострадянського простору П. Гобл прогнозував, що СНД є "найбільшим у світі "фіговим листком", який покликаний прикрити втрату імперії, а тому СНД зрештою розпадеться"⁸¹⁷. На дезінтеграційних процесах і відцентрових

⁸¹⁶ Соколова Т.В. Модернизация на постсоветском пространстве: социальный ракурс. *Журнал Новой экономической ассоциации*. 2011. № 11. С. 157.

⁸¹⁷ Goble P. Forget the Soviet Union. *Foreign Policy*. 1992. № 86. P. 56.

тенденціях на пострадянському просторі неодноразово наголошував і власне російський президент В. Путін, стверджуючи у 2004 та 2006 рр., що СНД фактично вичерпала свій інтеграційний ресурс, а тому потребує перегляду діяльності в бік зміцнення, в іншому разі вона припинить своє існування, що означатиме для Кремля початок геополітичного розмивання євразійської регіональної системи⁸¹⁸. Зважаючи на ситуацію щодо завищених очікувань СНД, В. Путін констатував: "...усі розчарування від надлишкових очікувань... Якщо хтось очікував від СНД якихось особливих досягнень у сфері економіки, політики чи у військовій сфері, то, природно, цього і не було б, бо й бути не могло..."⁸¹⁹. До цього варто ще додати слова відомого німецького експерта О. Рара, який заявив: "СНД розвалюється на очах, і це треба визнати Москві, яка не помічає, скільки негативу останнім часом нагромадилося в її стосунках із партнерами по Співдружності"⁸²⁰. Ще одним підтвердженням песимістичних прогнозів щодо майбутнього Співдружності є визнання того, що "Із 900 рішень, документів і угод, прийнятих за десятирічний період існування СНД, реально застосовувалося на практиці не більше 130, що негативно позначалося на ефективності функціонування самої зони вільної торгівлі і спровокувало фрагментарний розвиток колись єдиного економічного і політичного простору"⁸²¹.

Зрештою, задля оптимізації Співдружності у листопаді 2008 р. було узгоджено "Стратегію економічного розвитку СНД

⁸¹⁸ Путин В.В. Выступление на заседании Совета Безопасности РФ. 2004. Июнь. URL: http://news.isvestia.ru/politic/news_86737; Послание Президента Российской Федерации В.В. Путина Федеральному Собранию Российской Федерации. 10 мая 2006 г. URL: <http://www.kremlin.ru>.

⁸¹⁹ Зарождение и развитие партнерских отношений в рамках СНГ. URL: http://studbooks.net/1007911/pravo/organizatsionno_pravovoy_mehanizm_sotrudnichestva_protivodeystvii_transgranichnoy_prestupnosti_ramkah_sodruzhestva.

⁸²⁰ Рар А. СНГ разваливается на глазах. *Независимая газета*. 2009. 8 октября.

⁸²¹ Фаминский И.П., Кочетов Э.Г., Пресняков В.Ю. и др. Глобализация экономики и внешнеэкономические связи России /под ред. И.П. Фаминского. Москва: Республика, 2004. С. 421.

на період до 2020 р."⁸²², а 22 травня 2009 р. – План реалізації її заходів⁸²³. Документами визначено стратегію СНД щодо розвитку торгівлі, паливно-енергетичного й агропромислового комплексу, транспорту та сфери інновацій. Проте зазначені алгоритми дій так і не були підтверджені реальними кроками з їх реалізації, оскільки передбачали створення регіонального міждержавного економічного об'єднання, як одного із провідних центрів економічного та науково-технічного розвитку.

Можна припустити, що глобалізаційні процеси сприятимуть інтеграції в межах СНД як організації, що слугуватиме поетапному формуванню ЄСП через відкриття національних кордонів на шляху вільного пересування товарів, послуг, робочої сили та капіталів. Проте поки що спостерігаємо протилежну картину: перспективи участі в ньому України рівні нулю; втрачають свою рентабельність торговельно-економічні зв'язки; скептично сприймається запровадження на теренах СНД єдиного валютного простору з подальшим уведенням єдиної регіональної валюти.

РФ також зацікавлена у створенні економічного пострадянського простору ще й через те, що визнає неконкурентноспроможність своєї продукції на світових ринках, а тому планує посилювати свою гео економічну присутність на теренах колишнього СРСР. Особливу увагу Москва приділяла політико-економічному аспекту регіональної інтеграції з метою розширення ринку збуту своїх товарів на пострадянському просторі. Як зауважував відомий російський економіст-міжнародник В. Караваєв: "У регіональному контексті зовнішньоекономічні інтереси країни зміщуються у євразійському напрямку, концентруючись переважно на її ближньому і віддаленішому оточенні. При розробці зовнішньоекономічної стратегії висхідною є та обставина, що Росія за

⁸²² Стратегия экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года Утверждена Решением Совета глав правительств СНГ от 14 ноября 2008 года. URL: <http://cis.minsk.by/page.php?id=18764>.

⁸²³ Решение о Плане мероприятий по реализации первого этапа (2009–2011 годы) Стратегии экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/997_k96.

своєю природою – велика регіональна держава"⁸²⁴. Однак, на думку російських експертів, для самодостатнього функціонування єдиного економічного простору необхідне проживання в його межах не менше 300 млн осіб. Зважаючи на це, навіть інтеграція всієї пострадянської Євразії не дозволить забезпечити повноцінне функціонування зазначеного простору. Більше того, пострадянські країни надто зацікавлені у збереженні та зміцненні свого економічного суверенітету, що гальмує економічну інтеграцію пострадянського простору⁸²⁵.

Для Росії створення СНД означало не ліквідацію центру колишнього СРСР, а його зміщення до Росії. Завдяки перевазі свого економічного і географічного статусу, РФ зайняла ключову ланку в СНД. Ще в 1992 р. очільники урядів країн СНД підписали Угоду про принципи митної політики як передумови створення МС. Восени наступного року дев'ять країн-учасниць підписали рамковий "Договір про створення Економічного союзу"⁸²⁶ терміном на 10 років, який передбачав поетапне створення у межах СНД МС, зони вільної торгівлі, спільного ринку товарів, капіталів, робочої сили і, зрештою, єдиного валютного простору⁸²⁷. Договір був покликаний компенсувати крах рубльової зони, з яким розпочалися некеровані дезінтеграційні процеси в економіці. У квітні 1994 р. укладено "Угоду про створення зони вільної торгівлі", а в лютому цього року "Угоду про створення Платіжного союзу держав – учасниць СНД"⁸²⁸. Зазначе-

⁸²⁴ Караваев В.П. Внешнеэкономическая стратегия России в 90-х годах. *Международная жизнь*. 1992. № 7. С. 19.

⁸²⁵ Гринберг Р.С. Россия должна быть частью цивилизованного мира. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2007. № 2. С. 94.

⁸²⁶ Такими учасниками Договору про Економічний союз від 24 вересня 1993 р. були переважно країни Центральної Азії: Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан, а також Росія, Білорусь та Молдова, до яких невдовзі приєдналася Україна та Туркменістан.

⁸²⁷ Договор от 24 сентября 1993 г. о создании Экономического союза. URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=5465>.

⁸²⁸ Соглашение о создании зоны свободной торговли. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=3635&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6113004425690772#0>.

ний документ підписало 12 держав – членів СНД, у тому числі Україна, що приєдналася до Угоди на правах асоційованого члена майбутнього союзу. Проте угода тривалий час не набувала чинності, переважно через надто виражені та неприйнятні для інших учасників амбіції РФ щодо беззаперечної ролі провідного суб'єкта СНД⁸²⁹.

Зв'язки між країнами СНД дедалі більше послаблювалися, а нові незалежні держави не були готовими до нових квазіринкових умов. Тим часом кооперація між підприємствами цих держав ставала не вигідною, неконкурентні товари втрачали внутрішнього споживача і швидко витіснялися імпортом із країн дальнього зарубіжжя. Також не всі країни СНД погодилися на реалізацію угод, підписаних у 1993–1994 рр., остерігаючись прагнення Росії зберегти політичний і військовий контроль на пострадянському просторі. Саме за таких умов було започатковано реалізацію концепції "різношвидкісної" інтеграції через створення на пострадянському просторі регіональних організацій, орієнтованих на дво- або багатосторонні економічні та політичні зв'язки⁸³⁰. У 1994 р. було прийнято меморандум "Основні напрями інтеграційного розвитку СНД", а в 1996 р. – "Перспективний план інтеграційного розвитку СНД"⁸³¹.

Тісніша економічна кооперація на пострадянському просторі вигідна насамперед Росії, оскільки остання активно відчуває на собі наслідки розриву колись єдиного виробничого циклу. Розрив особливо негативно позначається на оборонній промисловості РФ у зв'язку з тим, що вона так і не змогла за весь цей час компенсувати втрати від розпаду колись єдиного ВПК. Приміром, в Україні залишився значний відсоток підприємств із виробництва ракетних та авіадвигунів, технологій кораблебудування, а також високоточного військового обладнання, сконцентрова-

⁸²⁹ Договор от 24 сентября 1993 г. о создании Экономического союза. URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=5465>.

⁸³⁰ Головнин М.Ю., Ушкалова Д.И. Интеграционные проекты в регионе СНГ. *Евразия в поисках идентичности* /под. ред. С.П. Глинкиной. М.; СПб.: Нестористория, 2011. С. 185–187.

⁸³¹ Шумилов М.М. К истории процесса экономической интеграции в СНГ (Основные решения и проблемы). *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2007. № 2. С. 30.

них переважно на території південних та східних областей⁸³². Також Росія досі не має повного замкнутого циклу виробництва ракетної та авіаційної галузі. РФ також була зацікавлена у створенні та підтримці існуючих спільних підприємств із модернізації військової продукції. Серед них спільна з Україною програма "Морський старт" ("Енергія", КБ "Південне", "Боїнг", "Кваернер" (запуск із морської платформи РН "Зеніт-SL"))⁸³³.

З 1995 р. здійснювалися перші конкретні кроки зі створення єдиного торговельного простору через заснування МС у складі Росії, Білорусі, Казахстану як основи ринку збуту в СНД. Попри очікування, Україна відмовилася від цієї участі, керуючись винятково політичними мотивами, далі діалог з Україною було продовжено у форматі "3+1". Упродовж наступних чотирьох років до Договору приєдналися Киргизстан і Таджикистан⁸³⁴. 20 січня 1995 р. задля збалансування економічних відносин було підписано угоду про МС між РФ та Білоруссю, з одного боку, та Казахстаном, з іншого. Поряд із розвитком патрованої Росією інтеграції пострадянських країн, упродовж 1990-х рр. активізуються паралельні формати розширеної міждержавної співпраці. Про це, зокрема, свідчить "Договір про поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній сфері", підписаний 29 березня 1996 р. лідерами Росії, Білорусі, Казахстану і Киргизстану. Документ засвідчив перспективу створення об'єднання інтегрованих держав шляхом поступового поглиблення співпраці в економіці, науці, освіті, культурі, соціальній сфері тощо⁸³⁵. Загалом, Казахстан для Росії став своєрідною об'єднавчою євразійською ланкою політико-економічного оформлення пострадянського

⁸³² Цветков В.А. Основные направления посткризисного развития ЕвразЭС. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2010. № 8. С. 47.

⁸³³ Шишков Ю. Россия и СНГ: неудавшийся брак по расчету. *Pro et Contra*. 2001. Т. 6. № 1/2. С. 99.

⁸³⁴ Там же. С. 94–95.

⁸³⁵ Договор между Республикой Белоруссия, Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой и Российской Федерацией об углублении интеграции в экономической и гуманитарной областях от 29 марта 1996 г. URL: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3990.

простору. Для цього навіть були запроваджені відповідні інституції, покликані сприяти інтеграційному зближенню учасників, як от: Міждержавна рада, Інтеграційний комітет і Рада голів урядів СНД. При всьому єдиним прийнятним фундаментом інтеграції пострадянського простору залишається економіка. З розпадом СРСР, а разом із ним і колись єдиного господарського комплексу, республіки розпочали побудову національних економік. На 1997 р. взаємний товарообіг країн СНД дещо зріс порівняно з 1994 р., проте вже в 1999 р. він скоротився на 19 млрд дол або на 38 % порівняно з 1997 р. у зв'язку з негативною фінансовою ситуацією як у Росії, так і в СНД⁸³⁶.

Зауважимо, що держави, які не входили до Співдружності на 1997 р., навпаки, збільшили свій зовнішньоторговельний обмін. Частка ж Росії в торговельних зв'язках СНД й інших євразійських структурах на той рік становила близько 40 %, а частка СНД у товарообігу Росії знизилася із 54,6 до 24 %⁸³⁷. Також доведено, що до країн – членів СНД різко зріс російський експорт, тоді як їхній імпорт до Росії дещо знизився. Хоча Росія й залишається провідним торговельним партнером для більшості країн СНД, усе ж сальдо торгівлі з ними Москві вдалося стабілізувати лише на початку 2000-х рр. та й то за рахунок сприятливої кон'юнктури енергетичного ринку. Товарообіг Росії із країнами СНД у 2004 р. становив 46,1 млрд дол, у тому числі експорт був на рівні 29,4 млрд дол, а імпорт – 17,7 млрд дол. У 2009 р. товарообіг Росії із країнами Співдружності був уже на рівні 68,5 млрд дол, що фактично дорівнювало товарообігу Росії в цей час із Китаєм. Зрештою, режим вільної торгівлі СНД вдалося трансформувати в МС лише у 2010 р.⁸³⁸.

⁸³⁶ Адрианов В. Проблемы и перспективы формирования единого экономического пространства СНГ. URL: <http://economic.narod.ru/nbene/econom/feconom20.htm>.

⁸³⁷ Ляхович А.Г. Геополитическая структура постсоветского пространства: основные факторы и этапы развития. URL: <http://www.espi.ru/Content/Conferences/Papers2006/2006razd4/Lyakhovich.htm>.

⁸³⁸ Адрианов В. Проблемы и перспективы формирования единого экономического пространства СНГ.

Відповідно до цифр, які наводить відомий російський економіст Ю. Шишков, товарообіг між державами СНД упродовж 1991–2000 рр. знизився зі 138 до 59 млрд дол, тобто більш ніж удвічі. Частка взаємного експорту країн СНД у загальному його обсязі скоротилася у 3,5 раза. Загалом торгівля РФ із країнами СНД значно поступається рівню торгівлі із країнами так званого дальнього зарубіжжя⁸³⁹. Докладніше: упродовж 1991–2000 рр. частка взаємних торговельних зв'язків СНД у їхньому загальному обсязі скоротилася із 60 до 28,5 %, щодо експорту – із 71,8 до 20,2 %, щодо імпорту – із 50,6 до 45,4 %. За цей же період частка країн СНД в обсязі зовнішньої торгівлі Росії знизилася із 54,6 до 18,6 %, а обсяг торгівлі Росії із країнами СНД скоротився зі 138,1 до 25,5 млрд дол⁸⁴⁰. Загалом, взаємний товарообмін у Співдружності на 1999 р. зменшився приблизно до 19 млрд дол. І лише на початку 2000 р. певною мірою вдалося подолати дефолтні наслідки, за чим послідувало незначне збільшення обсягу загальної торгівлі до 24,5 млрд дол. У наступні кілька років ця цифра практично не зростала⁸⁴¹.

Якщо на 1992 р. на експорт між країнами СНД припадало 67 % сукупного експорту Співдружності, то у 2010 р. цей показник становив лише 18,5 %. Такий стан експортної політики в СНД пояснюють переорієнтацією близько 50 % експортних потоків на далеке зарубіжжя. Аналогічна картина спостерігалася з імпортом, частка якого, що припадала на СНД, скоротилася із 77,4 до 26,7 %⁸⁴². Усе це надає підстави говорити про нерентабельність торговельно-економічних міжреспубліканських зв'язків пострадянського простору. Наступним етапом, що спричинив

⁸³⁹ Шишков Ю. Россия и СНГ: неудавшийся брак по расчету. С. 97.

⁸⁴⁰ Содружество независимых государств в 1991–2010 гг.: стат. сб. /Межгос. стат. комитет СНГ. Москва: МСК СНГ, 2011. С. 101.

⁸⁴¹ Косикова Л.С. Трансформации в СНГ и их последствия для отношений с Россией. *Россия и Центрально-Восточная Европа: трансформации в конце XX – начале XXI в.:* в 2 т. /ред. С.П. Глинкина, И.И. Орлик. Москва: Наука, 2005. Т. 1: Преобразования. С. 304–359.

⁸⁴² Филькевич И.А. Перспективы развития экономического потенциала Содружества Независимых Государств. Москва: Экон-Информ, 2011. С. 32.

зниження товарообігу на пострадянському просторі, стала фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. Тоді товарообіг в СНД скоротився на рівні близько 40 % та навіть на 2012 р. порівняно з попереднім роком він зріс не більше ніж на 1 %. На 2012 р. була досить стійкою тенденція позитивного сальдо в торговельних відносинах між країнами СНД, утім вона відбувалася за рахунок Росії. Понад 80 % зовнішньої торгівлі МС того року припадало саме на РФ. Частка Білорусі і Казахстану в зовнішній торгівлі МС становила 5 і 14 %, відповідно (рис. 3.1)⁸⁴³. Отже, загалом торгівля між країнами СНД значно поступається торгівлі із країнами дальнього зарубіжжя.

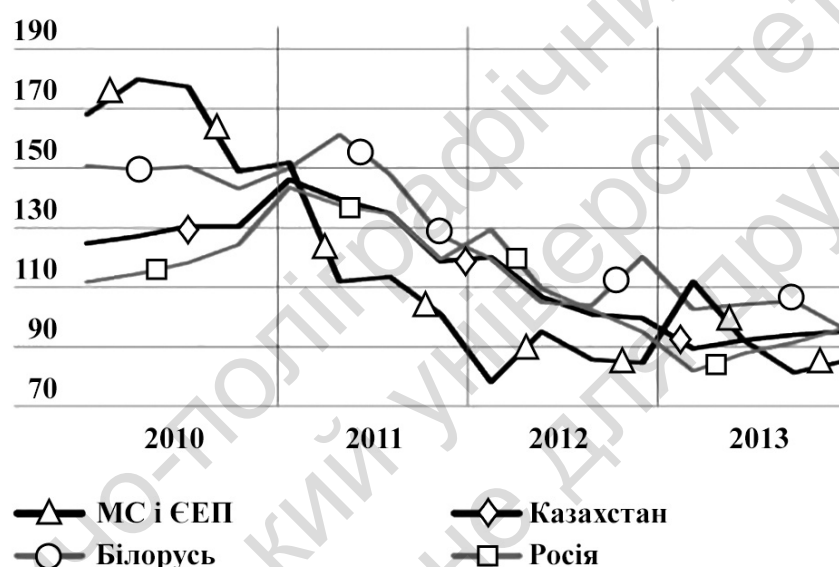

Рис. 3.1. Динаміка обсягів взаємної торгівлі країн-учасниць МС/ЄЄП у 2010–2014 рр.⁸⁴⁴

Зважаючи на це, попри намагання відновити геоекономічний вплив на пострадянському просторі, Росія дедалі помітніше втрачає лідируючі позиції в СНД на тлі загострення економічних і соціальних суперечностей в організації. Уже на початку 2000-х рр. РФ значно втратила роль торгового партнера по СНД та свій регіональний вплив у контексті наростання взаємовіддаленості

⁸⁴³ Бельянинов. А.Ю. Интеграционная политика России в Евразии. Москва: Научная книга, 2013 С. 141.

⁸⁴⁴ Аналіз стану та перспектив розвитку євразійського економічного об'єднання. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/eazs>.

центру та периферії. Росія як і низка інших учасниць СНД намагається вийти на позарегіональні та світові ринки зі своїми базовими ресурсами, що різко позначається на торговельній структурі в самій Співдружності. Ключову роль тут займає схожість або навіть однотипність ресурсної частини господарського виробництва. Згаданий Ю. Шишков ще 12 років тому констатував: "...Країни однакового виробничого профілю у видобувній галузі і сільському господарстві не так взаємодоповнюють одна одну, як є конкурентами і тому взаємовідштовхуються. Який сенс обмінювати, скажімо, азербайджанську нафту на російську чи російський природний газ на туркменський?"⁸⁴⁵. При цьому автор додає, що готова продукція країн СНД відзначається низьким рівнем взаємообміну, оскільки через свою низьку якість витісняється зарубіжним аналогом⁸⁴⁶. З огляду на вищезазначене можна констатувати факт переходу країн Співдружності від співпраці до конкуренції через сировинний тип своїх господарств. За всіма показниками лише енергоресурси мають тенденцію до зростання російського експорту у країни СНД. Боротьба за ринки в СНД сприяє введенню антидемпінгових заходів з їх захисту, що перетворює пострадянський простір на арену торговельних конфліктів. Наростання торговельно-економічної кризи у Співдружності збіглося в часі із прагненням суб'єктів СНД дистанціюватися від Росії задля зміцнення своєї національної безпеки, що розумілося як незалежність від РФ у стратегічних галузях – енергетиці та транзитній сфері⁸⁴⁷.

Реінтеграцію пострадянського простору з моменту розпаду СРСР можна розцінювати не інакше як процес трансформації, патронований Росією. Показником є те, що політична складова інтеграційних процесів у регіоні Євразії завжди превалювала над економічною, оскільки Росія розглядала всі інтеграційні проекти не інакше як засоби досягнення своїх геополітичних цілей. Також РФ не приховує планів використання євразійської інтеграції як

⁸⁴⁵ Шишков Ю. Россия и СНГ: неудавшийся брак по расчету. С. 97.

⁸⁴⁶ Там же. С. 98.

⁸⁴⁷ Косикова Л.С. Интеграционные проекты России на постсоветском пространстве: идеи и практика. Москва: ИЭ РАН, 2008. С. 34.

інструменту підвищення свого геополітичного статусу та забезпечення вищого рівня політико-економічного впливу в регіоні⁸⁴⁸.

Отже, СНД була створена насамперед задля пом'якшення наслідків розпаду СРСР і збереження єдиного економічного, культурного та гуманітарного простору. Утім, відчутних економічних вигод учасники об'єднання так і не отримали, а Прибалтика, Грузія та частково Україна припинили своє членство в СНД як неперспективній для них організації. Тож СНД так і не перетворилася на ефективний простір інтеграції, а радше стала віртуальним об'єднанням зі складною і забюрократизованою системою управління та передусім інструментом збереження геополітичного та геоекономічного впливу Росії на пострадянському просторі.

3.2. "РІЗНОШВИДКІСНІ" ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЕКТИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Черговим і найбільш тісним шаблоном інтеграції на пострадянському просторі стала Союзна держава Росії та Білорусі (СДРБ). Стартом до формування утворення було проголошення у квітні 1996 р. створення Союзної спільноти Росії та Білорусі. Ключовими документами, що юридично закріпили початок створення СДРБ, стали "Договір про Союз Білорусі і Росії" від 2 квітня 1997 р.⁸⁴⁹ та "Договір про створення союзної держави" від 8 грудня 1999 р.⁸⁵⁰. Утім, зазначені договори були переважно символічними і не мали нічого спільного з реальною інтеграцією двох країн, основи якої тільки закладалися. Захід приділяв незначну увагу Білорусі як державі, що нібито не відігравала вагомій ролі у європейських справах. Цього ж року було ухвалено закон "Про громадянство Союзної держави". Були навіть створені союзні

⁸⁴⁸ Язев В.А. "Идеальный шторм" должен стать катализатором интеграционных процессов. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 5. С. 19.

⁸⁴⁹ Договір о Союзе Белоруссии и России. URL: <http://www.soyuz.by/about/docs/dogovor3>.

⁸⁵⁰ Там же.

органи влади, серед яких: Вища державна рада, двопалатний парламент, Рада міністрів, суд, Рахункова палата Союзної держави. Бюджет СДРБ формується на основі щорічних відрахувань Росії і Білорусі⁸⁵¹.

Білорусь є надто економічно залежною від Росії, на яку загалом припадає 45 % білоруських товарів. Зважаючи на це, РФ залишається для Мінська основною торговельною державою. З іншого боку, російський капітал є важливим засобом впливу на білоруську економіку, хоча б тому, що значна кількість білоруських підприємств і цілих ключових галузей промисловості належить саме Росії. Разом із тим безпекова сфера є ключовим компонентом російсько-білоруського геополітичного тандему, оскільки Москва здійснює інтеграцію з Білоруссю також через об'єднання оборонних структур. Зважаючи на це, для Росії Білорусь має таке ж виняткове геополітичне значення, як й Україна, а союзницькі відносини між Москвою та Мінськом є стратегічним імперативом РФ у контексті ліквідації перспектив Балто-Чорноморського союзу східноєвропейських країн, здатного ізолювати західний геостратегічний вектор Москви⁸⁵². На думку російських учених, політичні трансформації в Білорусі ще більше скоротять геополітичний простір Хартленду та змістять кордони Росії на схід від Калінінградського анклаву. З огляду на це для РФ першочергове завдання – утримання Білорусі у площині свого геополітичного поля⁸⁵³.

Утім, Білорусь, у свою чергу, не поспішає здавати власний суверенітет сусідній державі, про що свідчать тривалі дискусії між білоруським та російським керівництвом щодо формату майбутнього союзу. Також досить стриманою є власне реакція оточення О. Лукашенка, не кажучи вже про опозиційні сили. Зрештою, як виявилось, остаточного юридичного оформлення зазначеного об'єднання так і не відбулося, оскільки такий союз

⁸⁵¹ Чекаленко Л. Інтеграційний проект: Союзна держава Росії та Білорусі. URL: aforeignaffairs.com/en/expert-opinion/view/article/integraciinii-proekt-sojuzna-derzhava-rosiji-ta-bilorus.

⁸⁵² Bugajski J. InterestRussia's New Europe. *The National Interest*. 2003. No 74. P. 88.

⁸⁵³ Савин Л.В. К геополитике. Сумы: Университ. Книга, 2011. С. 230.

існує лише *de-facto*. Процес створення СДРБ є досі незавершеним через низку суперечностей, викликаних неготовністю обох сторін до такого інтеграційного суб'єкта, зокрема до заснування єдиного валютного простору російського рубля⁸⁵⁴. Більше того, так званий союз зазначених держав тісно переплітається з паралельною участю в інших інтеграціях. Окрім усього, союз Росії і Білорусі не має офіційного статусу міжнародної організації. Проте, незважаючи на незавершеність оформлення союзу, варто визнати, що в умовах геополітичної реструктуризації пострадянського простору Білорусь усе ж залишається чи не єдиним ідеологічним послідовником і союзником Росії, а модель організації влади останньої є фактичною копією російських авторитарних інституцій⁸⁵⁵.

Можна стверджувати, що Білорусь зайняла досить вигідну для себе позицію, оскільки як учасниці практично всіх євразійських структур та маючи преференції на дешеві російські енергоносії, цій державі вдалося побудувати доволі стійку модель економіки, яку можна умовно віднести до соціалізму білоруського зразка. Тож для О. Лукашенка союз із Росією був необхідним для отримання дешевих енергоресурсів та забезпечення тривалого та відносно динамічного економічного зростання. Маючи союзницькі умови взаємовідносин, РФ, таким чином, вимушена дотувати білоруську промисловість знижками на природний газ на знак "вдячності" за лояльність до Москви. У підсумку, Білорусь є радше додатковим тягарем для російської економіки, аніж партнером з економічної інтеграції Євразійського регіону. Таку ситуацію пояснюють хоча б тим, що РФ втрачає значний відсоток коштів від експорт газу до Білорусі за заниженими цінами, які є значно нижчими за ринкові. Знижуючи ціни на природний газ, Росія тим самим дотує машинобудування Білорусі, яке по суті є локомотивом її економіки⁸⁵⁶.

⁸⁵⁴ Danilovich A. Russian-Belarusian Integration: Playing Games Behind the Kremlin Walls. Basingstoke: Ashgate, 2006. 234 p.

⁸⁵⁵ Лукашенко: "Считающие, что Белоруссия – часть Русского мира, – забудьте". URL: <https://regnum.ru/news/polit/1889647.html>.

⁸⁵⁶ Суздальцев А. Сменит ли Евразийский экономический союз Союзное государство Белоруссии и России. *Мировая экономика и международные отношения*. 2013. № 8. С. 71–75.

Остаточна реалізація російсько-білоруського проекту надто обмежується небезпекою втрати суверенітету Білоруссю з подальшим її перетворенням на федеральний суб'єкт. Наприкінці січня 2015 р. президент Білорусі на прес-конференції для білоруських і зарубіжних ЗМІ підкреслив важливість незалежності країни, у тому числі і від "русского мира", зокрема зазначивши: "І якщо є тут люди, які вважають, що білоруська земля – це частина, ну, як вони говорять тепер, "русского мира" і майже Росії, – забудьте. Раніше не було незалежної Білорусі – а тепер є, і з цим варто рахуватися. І ми свою землю нікому не віддамо. Це моє завдання. Яким би воно не було складним і важким – я його вирішу. Я виконаю свою місію, чого би мені цього не вартувало. І за моєю спиною стоять сотні, тисячі таких людей озброєних"⁸⁵⁷. Варто додати, що згідно із соціологічним опитуванням Білоруського незалежного інституту соціально-економічних та політичних досліджень, якщо на 2001 р. за об'єднання Білорусі з Росією висловилось 80 % респондентів, то у 2011 р. кількість таких скоротилася до 31,4 %⁸⁵⁸. Зрештою, розглянуте союзне об'єднання було необхідне насамперед Росії задля утримання в орбіті свого найближчого економічного партнера і політичного союзника – Республіки Білорусь.

Подальша реінтеграція пострадянського простору у "різношвидкісному" форматі є для Росії геополітичною необхідністю. Як згадували російські дипломати ще на початку 1990-х рр.: "Ми вважаємо себе частиною світової спільноти, утім нинішнє місце Росії у світовій системі розподілу праці, у світових народногосподарських зв'язках ніяк не відповідає ані нашим прагненням, ані нашим потенціям"⁸⁵⁹.

⁸⁵⁷ Мельничук Т. Лукашенко: Белоруссия может противостоять любым замыслам. URL: http://www.bbc.com/russian/international/2015/04/150429_lukashenko_address.

⁸⁵⁸ Салин П. "Духовные скрепы" для Евразийского союза. *Россия в глобальной политике*. 2013. № 4. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Dukhovnye-skrepy-dlya-Evraziiskogo-soyuza-16110>.

⁸⁵⁹ Беляев Н.И., Чичканов В.П. Стратегия внешнеэкономической деятельности России. *Международная жизнь*. 1992. № 1. С. 57.

Ще одним прикладом тіснішої інтеграції в межах СНД як наступного її етапу стало ЄврАзЕС, яке офіційно було створено відповідним Договором у жовтні 2000 р. у складі Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану⁸⁶⁰. Передбачалося, що нове інтеграційне об'єднання покликане на той час вивести євразійську "п'ятірку" на якісно новий рівень співпраці та перетворитися на справжнє ядро пострадянських інтеграційних процесів із товарообігом понад 1 трлн дол. У перші роки функціонування співтовариства було підписано Угоду про заходи доступу на ринки держав – учасниць МС товарів і послуг із третіх країн від 6 жовтня 2000 р.⁸⁶¹, Протокол про порядок введення і застосування вивізних мит держав – учасниць МС від 22 травня 2001 р.⁸⁶², Угоду про єдиний порядок експортного контролю держав – членів ЄврАзЕС від 28 жовтня 2003 р. тощо⁸⁶³. Утім, як показав досвід, уже на початковому етапі існування ЄврАзЕС зіштовхнулося із критичною різноманітністю країн-учасниць, розмаїтістю структур національних економік і схем реформування, а також суперечностями економічних стратегій і моделей розвитку, а головне – економічним домінуванням Росії. До того ж, жодна із держав-учасниць не збиралася узгоджувати свою зовнішньоекономічну політику з іншими членами співтовариства, що особливо стало помітним при обговоренні митних тарифів і перспектив вступу до СОТ держав – членів ЄврАзЕС⁸⁶⁴. Саме в ре-

⁸⁶⁰ Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества от 10 октября 2000 года. URL: <http://www.evrazes.com/docs/view/3>.

⁸⁶¹ Соглашение от 6 октября 2000 года о мерах по регулированию доступа на рынки государств-участников Таможенного Союза товаров и услуг из третьих стран. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_33610.

⁸⁶² Протокол о порядке введения и применения вывозных таможенных пошлин государствами-участниками Таможенного Союза. URL: http://www.lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=1323124.

⁸⁶³ Соглашение о едином порядке экспортного контроля государств – членов Евразийского экономического сообщества. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/39747>.

⁸⁶⁴ Гринберг Р.С., Ушкалова Д.И. 10 лет ЕвразЭС: все только начинается. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2010. № 7. С. 63.

лізації стратегії щодо СОТ повною мірою виразився відвертий економічний і торговельний диктат з боку РФ. Так, Росія остерігалася, що приєднання нових незалежних держав до СОТ завдасть удару по російських підприємствах через наплив якісніших товарів із Європи.

Створення ЄврАзЕС було мотивовано "близькістю культур, спільністю історичних доль, тривалими добросусідськими відносинами, єдиним географічним простором і схожістю геополітичних інтересів його учасників". До цього варто додати практичне існування єдиного мовного простору, який хоча й розмивається національними ідентичностями пострадянських держав, усе ж іще зберігає ознаки регіонального ареалу на пострадянських територіях. Однак виявилася складність реінтеграції пострадянського простору, що зокрема визнали і власне російські експерти. Зазначена проблема полягає в поглибленні фрагментарності економік нових незалежних держав, що зробили акцент на самостійному формуванні відкритих економічних систем ринкового типу⁸⁶⁵.

Уже тоді не відкидалося також того, що в найближчій перспективі постане питання уніфікації зовнішньої політики учасників євразійських інтеграційних структур і створення відповідної посади відповідальної особи координації зовнішньої політики на кшталт Верховного представника ЄС із питань закордонних справ і політики безпеки. У свій час заступник Генерального секретаря ЄврАзЕС С. Глазьев стверджував, що "...ураховуючи своє системоутворююче положення в ЄврАзЕС, Росії необхідно створити механізм постійних консультацій із метою вироблення консолідованої позиції, яку Росія могла б представляти при формуванні міжнародних механізмів регулювання"⁸⁶⁶.

Доцільно буде говорити про поглиблення як інтеграційних, так і дезінтеграційних процесів на пострадянському просторі, оскільки:

- по-перше, на тлі розпаду колись єдиного економічного простору постають нові форми інтеграції;

⁸⁶⁵ Цветков В.А. Основные направления посткризисного развития ЕвразЭС. С. 47.

⁸⁶⁶ Глазьев С.Ю. Интеграция против глобального кризиса. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 5. С. 30.

▪ по-друге, пострадянські країни, інтегруючись до євразійських структур, паралельно намагаються дедалі активніше вести самостійну економічну політику, надаючи перевагу торговельним відносинам із ЄС, Китаєм та іншими потужними геоекономічними центрами;

▪ по-третє, усі держави – учасниці євразійських інтеграційних структур висловлюють своє невдоволення їхньою асиметричністю в контексті рівноправної участі та захисту своїх національних інтересів.

Підтвердженням цьому були непоодинокі заяви з боку Білорусі щодо неефективності співпраці в межах ЄврАзЕС. Зрештою, Казахстан так само висловлював претензії до Росії щодо фактичної відсутності принципу рівноправ'я в доступі до інфраструктури національних ринків нафти та газу.

Зі свого боку, у 2007 р. під час підписання в Душанбе Договору про створення єдиної митної території та формування МС, Росія заявила про свої наміри посісти 57 % голосів у майбутньому наднаціональному органі, тоді як Білорусі і Казахстану діставалося по 21,5 % голосів, що стало повним розчаруванням для Мінська й Астани. У зв'язку із цим, казахський лідер Н. Назарбаєв як під час офіційної зустрічі, так і після неї вкотре наголошував на дотриманні принципу рівності в реалізації євразійських інтеграційних проєктів та актуалізував питання створення центрально-азіатського економічного союзу з тим, щоб дозволити 50-мільйонному регіону створити власний самостійний ринок. Така заява Н. Назарбаєва є нічим іншим як відповіддю на надмірні амбіції Росії в інтеграційних об'єднаннях пострадянського простору⁸⁶⁷. Також варто додати, що у грудні 2015 р. відбулося підписання Угоди про розширене партнерство і співробітництво між ЄС та Казахстаном, а наступного року ЄС скасував санкції щодо Білорусі, яка, у свою чергу, веде діалог про спрощення візового режиму⁸⁶⁸.

⁸⁶⁷ Гетьманчук А. Прощальні подарунки імениннику Путіну. *Дзеркало тижня*. 2007. 12–19 жовтня. URL: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/proschalni_podarunki_imeninniku_putinu.html.

⁸⁶⁸ Казахстан и ЕС: политические отношения. URL: http://eeas.europa.eu/delegations/kazakhstan/eu_kazakhstan/political_relations/index_ru.htm;

Утім, Росія наполягала на винесенні за дужки подібних питань під час формування МС. Також підписання рамкових угод та угод про асоціацію з ЄС пострадянськими країнами вкотре підтверджує низький рівень популярності євразійських інтеграційних проектів і розмивання пострадянського простору⁸⁶⁹. У свою чергу РФ декларувала, що ЄврАзЕС як й інші євразійські інтеграційні об'єднання, покликані стати запорукою стійкого розвитку в нових геополітичних та геоекономічних реаліях, пов'язаних із виникненням ділянок міжнародної турбулентності, транскордонних ризиків і кризи глобальної валютно-фінансової системи. Не випадково ЄврАзЕС, СНД й ОДКБ у програмній статті президента РФ Д. Медведєва "Росія вперед!" від 9 вересня 2009 р. названі найближчими стратегічними партнерами: "У нас із ними спільні завдання з модернізації наших економік, забезпечення регіональної безпеки, більш справедливого устрою світового порядку"⁸⁷⁰. Черговим аргументом на користь створення ЄврАзЕС у 2007 р. стало економічне зростанням ВВП учасників організації у середньому на 8,5 %⁸⁷¹. Проте задля успішності інтеграційних процесів украй необхідною є гармонізація економічного розвитку потенційних учасників, чого аж ніяк не скажеш про країни пострадянського простору. Лише за умов такого розвитку економік можна подолати нерівність участі суб'єктів євразійської інтеграції⁸⁷².

Економісти зауважують, що упродовж докризових 2000–2008 рр. товарообіг між країнами – учасницями ЄврАзЕС зріс із

ЄС зняв санкції з Білорусі та Лукашенка. URL: <http://www.unian.ua/world/1265722-es-chastkovo-znyav-sanktsiji-z-bilorusi.html>.

⁸⁶⁹ ЄС зняв санкції з Білорусі та Лукашенка. URL: <http://www.unian.ua/world/1265722-es-chastkovo-znyav-sanktsiji-z-bilorusi.html>.

⁸⁷⁰ Медведєв Д.А. Россия, вперед! URL: http://15.gazeta.ru/articles/dmitrii_medvedev_rossiya_vpered.shtml.

⁸⁷¹ Нарышкин С.Е. ЕврАзЕС на пути углубления интеграции. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2008. № 3. С. 15.

⁸⁷² Бельянинов А.Ю., Матусов В.Б. Интеграция стран СНГ (этапы, условия, и предпосылки взаимодействия). Москва: Научная книга, 2012. С. 13–18.

29 до 135 млрд дол або в понад чотири рази⁸⁷³. Проте таке збільшення відбулося саме за рахунок Росії, яка займає лівову частку євразійського ринку й отримує більшість прибутку в ЄврАзЕС. Водночас саме на цей період припадає підвищення світових цін на енергоресурси та сировинну продукцію, експорт яких Росія постійно збільшувала. Зниження темпів економічного зростання як Росії, так і ЄврАзЕС було об'єктивно пов'язано з початком світової фінансової кризи. Про це, зокрема, свідчать цифри взаємного торговельного обігу ЄврАзЕС, який на перше півріччя 2009 р. становив лише 17,5 млрд, що було на 40,8 % менше порівняно з аналогічним періодом 2008 р. При цьому спостерігалось різке зниження рівня взаємної торгівлі між найбільшими країнами Співдружності – Росією, Білоруссю та Казахстаном⁸⁷⁴. Зокрема, обсяг торгівлі Росії з Казахстаном та Білоруссю за зазначений рік зменшився на 42 %. Також знизився рівень припливу іноземних інвестицій до всіх учасників ЄврАзЕС, у тому числі в РФ на 30,9 % порівняно з першим півріччям 2008 р. До того ж, удвічі знизилися інвестиції в РФ із країн СНД⁸⁷⁵.

Ставав дедалі зрозумілішим факт формального існування ЄврАзЕС, участь у якому практично ні до чого не зобов'язувала. За такої ситуації Росія із заснуванням ЄврАзЕС підтримувала створення зони вільної торгівлі, а згодом і єдиного економічного простору в межах МС з єдиною системою тарифікації мит і переходом на принцип стягування непрямих податків із "країни призначення". Саме тому МС *de-facto* мав стати наступним щаблем євразійської реінтеграції під егідою РФ після ЄврАзЕС. У підсумку, Росія, Білорусь і Казахстан, починаючи із 2009 р., ухвалили рішення про необхідність формування тіснішого інтеграційного

⁸⁷³ Язев В.А. "Идеальный шторм" должен стать катализатором интеграционных процессов. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 5. С. 20.

⁸⁷⁴ Финогенов И.В. Взаимная торговля, инвестиции и тренды интеграции в ЕвразЭС. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 6. С. 29–31.

⁸⁷⁵ Язев В.А. Страны ЕвразЭС на пороге нового этапа сотрудничества. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 6. С. 21–22.

простору в межах ЄврАзЕС, який би дозволив у перспективі скасувати всі митні бар'єри. Проте в ході діалогу так і не було визначено тоді конкретних часових меж завершення створення МС. Також проект обговорюваного майбутнього союзу ні з економічного, ані з правового погляду не відповідав своєму змісту. П'ятірці учасників ЄврАзЕС тоді так і не вдалося узгодити формування єдиної митної території зі спільними зовнішніми кордонами та єдиною системою управління, яка б діяла на основі системи двосторонніх угод⁸⁷⁶. Основною перепорою до запровадження МС тоді стала розбіжність економічних інтересів потенційних учасників, що не дозволяло узгодити загальний перелік тарифних і нетарифних вилучень із режиму вільної торгівлі. Також одним із каменів спотикання формування МС залишалося узгодження питання формування цін на енергоносії, що в підсумку спричинило нові обмеження і перепони щодо вільної торгівлі⁸⁷⁷.

Зрештою, з липня 2010 р. все ж набрав чинності Митний кодекс і єдиний тариф на території Росії, Білорусі та Казахстану, який й ознаменував початок роботи МС як максимальної на той час форми інтеграції пострадянських країн⁸⁷⁸. Однак уже з перших днів роботи МС своє занепокоєння щодо різкого посилення впливу Росії в новій організації висловила Білорусь. Мінськ домагався скасування мит на російські товари, особливо на нафту, від постачань якої залежить Білорусь, проте Росія так і не пішла назустріч країні-партнеру по союзу. До того ж, у 2010 р. Білорусі не вдалося домогтися зниження цін на російський газ як для учасниці МС. Через розбіжності в ціновій політиці між РФ та Білоруссю Москва навіть припинила постачання газу, мотивуючи несплатою боргів. Досить чітко тодішню ситуацію передавала одна з опозиційних білоруських газет, що характеризувала

⁸⁷⁶ Базарова Г.Т. Таможенный союз ЕвразЭС: возможности и перспективы. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 6. С. 33.

⁸⁷⁷ Загашвили В. Региональный вектор интеграционной политики России. *Мировая экономика и международные отношения*. 2012. № 5. С. 16.

⁸⁷⁸ Смирнова М.Н. Этапы формирования Таможенного союза. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2010. № 8. С. 122.

приєднання Білорусі до МС як "...злочин, який зробив цілу націю заручником імперської Москви, і та почала шантажувати Білорусь, цинічно вимагаючи нашу територію й економіку – без війни, – маніпулюючи залежністю від російських енергоресурсів"⁸⁷⁹. З тим, щоби вкотре показати Білорусі відсутність альтернатив і недопущення подібних випадів, Росія змусила Казахстан підписати Митний кодекс без Білорусі. Таким чином, РФ не приховувала свого прагнення нав'язувати в МС власні правила і норми та використовувати інтеграційні проекти як засоби посилення свого економічного і політичного впливу на пострадянські республіки аж до встановлення цілковитого контролю по мірі їх просування шляхом інтеграції⁸⁸⁰.

Росія, Білорусь та Казахстан, як три ключові країни – учасниці євразійських об'єднавчих процесів, відмовилися від заснування нової євразійської організації задля уникнення дублювання інтеграційних інститутів, а тому створення МС в межах уже існуючої на перший погляд було цілком логічним. Передбачалося, що дві інші країни – учасниці ЄврАзЕС – Вірменія та Киргизстан приєднаються до МС по мірі готовності їхніх економік та ухвалення необхідних законів національними парламентами. Переважно саме неготовність економік Вірменії та Киргизстану стала причиною відтермінування їхнього приєднання до МС відповідно на 2014 та 2015 рр. Окрім усього, МС став ще однією організацією як засобу із залучення України в геополітичну та геоекономічну сфери Кремля як ключової для нього держави пострадянського простору⁸⁸¹.

Президент Д. Медведєв вкотре озвучив у 2011 р. пропозицію щодо зниження цін на газ для України з тодішніх 400 до 230 дол

⁸⁷⁹ Таможенный союз – могильная яма. URL: <http://inosmi.ru/Belorussia/20100707/161114249.html>.

⁸⁸⁰ Russia's Mounting Influence In Belarus and Kazakhstan. *Forbs*. 2010. 7th June. URL: <http://www.forbes.com/sites/energysource/2010/07/06/russias-mounting-influence-in-belarus-and-kazakhstan>.

⁸⁸¹ Дорошко М.С. Митний союз і Єдиний економічний простір як російські геополітичні проекти. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2011. Вип. 17. С. 67–68.

за 1 тис. м³ у разі згоди приєднання Києва до МС⁸⁸². Парадоксально, але Київ за часів президентства проросійського В. Януковича до 2013 р. підтримував європейський вектор і не поспішав зближуватися з МС, яке б суперечило встановленню зони вільної торгівлі та набуття Україною асоційованого членства в ЄС. Росія одразу ж запропонувала Україні приєднатися до МС, після того, як Брюссель відклав на невизначений час зустріч з українським лідером. Загалом же, обсяг торгівлі РФ із країнами МС на 2012 р. становив близько 50 млрд дол, а сумарний обсяг зовнішньої торгівлі країн МС із третіми країнами був на рівні 913 млрд дол. Понад 80 % обсягу зовнішньої торгівлі МС того року припадали саме на РФ. Частка Білорусі і Казахстану в зовнішній торгівлі МС становила 5 і 14 %, відповідно. Примітно, що основними покупцями товарів МС (понад 50 %) були країни ЄС. Частка МС в обсязі зовнішньої торгівлі ЄС становила 11 %, США – 13,8, Китаю – 13,3 %⁸⁸³.

Таким чином, МС почав функціонувати як форма міждержавної торговельно-економічної інтеграції на пострадянському просторі. Зазначене об'єднання в межах ЄврАзЕС було першим реально функціональним інтеграційним об'єднанням на пострадянському просторі з єдиною системою тарифно-цінового і нетарифного регулювання, єдиною митною територією та єдиним митним законодавством щодо вільного пересуванням товарів, послуг, капіталу і робочої сили. У межах МС було скасовано митний контроль і встановлено єдиний митний тарифний збір на зовнішніх кордонах країн – учасниць союзу, із чим була запроваджена єдина зовнішньоторгівельна політика щодо третіх країн⁸⁸⁴. У 2011 р. було скасовано внутрішні митні кордони між державами-учасницями та перенесено всі види держконтролю на митний кордон союзу. При всьому можна стверджувати, що

⁸⁸² Russia Urges Ukraine to Join Customs Union After EU Snub. *Bloomberg*. 2011. 18 October. URL: <http://www.bloomberg.com/news/articles/2011-10-18/medvedev-says-russia-ukraine-ties-aren-t-just-about-gas-1->.

⁸⁸³ Аналіз стану та перспектив розвитку євразійського економічного об'єднання. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/eazs>.

⁸⁸⁴ Там само.

євразійські інтеграційні структури та МС, зокрема, користуються популярністю передусім в авторитарних країн. Так, окрім пострадянських автократій, про свій намір приєднатися до МС у 2013 р. оголосила Сирія та антидемократичний режим Б. Асада, який активно підтримується Кремлем, а у 2015 р. своє бажання щодо приєднання до зазначеної організації висловив Туніс. Створення МС, як і зрештою інших євразійських об'єднань, мало демонструвати здатність російського політичного режиму організувати власний регіональний центр економічного зростання та брати таким чином участь у структурному переформатуванні світової економіки⁸⁸⁵.

Також РФ прагне координувати всі інтеграційні процеси, що відбувалися в межах пострадянського простору, шляхом узгодження своїх національних програм із програмами формування єдиного економічного простору. У зв'язку із цим пропонувалося навіть узгоджувати національне законодавство всіх учасників євразійських інтеграційних структур. Таким чином, РФ особливо ретельно намагається контролювати доступ на євразійський ринок товарів з інших економічних інтеграційних структур, особливо з ЄС, а також відстоює введення єдиної зовнішньоторговельної політики, охоплюючи повну уніфікацію ввізних митних тарифів як необхідної умови створення МС⁸⁸⁶.

Дедалі активніше Росія намагалася патрунувати й інші проекти подальшої інтеграційної трансформації. Зокрема, РФ була ініціатором створення в межах ЄврАзЕС Транспортного союзу, свідченням чого стало запровадження пілотного проекту "Транспортні ворота ЄврАзЕС", який передбачав заснування міжнародних логістичних центрів поблизу зовнішніх кордонів МС за напрямками основних експортно-транспортних потоків. Не менш важливою стала стратегія формування спільного енергетичного ринку задля підтримки євразійського паливно-енергетичного балансу.

⁸⁸⁵ Gordon D. Headstrong. Putin's Involvement in Syria—And How Obama Can Leverage It. *Foreign Affairs*. 2015. 30th September. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/syria/2015-09-30/headstrong?cid=nlc-twofa-20151001&sp_mid=49684032&sp_rid=b2xlZ3ZhQHVrci5uZXQS.

⁸⁸⁶ Гринберг Р.С., Ушкалова Д.И. 10 лет ЕврАзЭС: все только начинается. С. 65.

Доволі важливим для Москви було також створення спецфондів для фінансування цільових міждержавних програм до 2020 р.⁸⁸⁷.

Зрештою, 18 жовтня 2011 р. було підписано "Договір про створення зони вільної торгівлі в межах СНД"⁸⁸⁸, який ратифіковано у вересні 2012 р. вісьмома його учасниками. Окрім учасників ЄврАзЕС, до Договору приєдналися ще дві пострадянські країни прозахідної орієнтації – Україна та Молдова. Проте, як відомо, із загостренням відносин між Росією й Україною з початку 2016 р. Договір між сторонами не діє. Маючи власні інтереси, на особливих умовах приєднався Узбекистан, також підписав, утім не ратифікував Договору, Таджикистан. Загалом же Договір мав на меті підсилити та поглибити зв'язки як у МС, так і в СНД насамперед за рахунок таких держав як Україна, без якої всі євразійські інтеграції є половинчастими та низькопродуктивними. Так, частка МС у світовій торгівлі, за даними директора Інституту стратегічних оцінок П. Гайдуцького, становила на 2013 р. усього лише 11 %, що в шість разів менше порівняно з показниками ЄС й у чотири рази менше з організацією НАФТА⁸⁸⁹.

Упродовж останніх півтора десятка років частка внутріорганізаційної торгівлі в СНД скоротилася майже удвічі. У структурі експорту СНД 63 % припадає на мінеральні ресурси, тоді як у світовій торгівлі 70 % відводиться продукції обробних галузей. Попри заяви В. Путіна про перетворення МС на локомотив Євразійського співтовариства, частка товарного експорту Росії в МС становила тоді лише 7,4 % а імпорт – 5,7 %. Для порівняння, частка РФ у зовнішньоторговельному обміні з ЄС досягала 50 %, приблизно стільки ж припадало на інші країни, зокрема імпорт у Росію із Китаю перевищив рівень імпорту із СНД. Також частка ЄврАзЕС у зовнішній торгівлі Росії становить лише

⁸⁸⁷ Черкасов Н.А. О миссии России в современном мире и развитии ЕвразЕС. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2008. № 4. С. 34–35.

⁸⁸⁸ Решение о Договоре о зоне свободной торговли от 18 октября 2011 г. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_p01.

⁸⁸⁹ Гайдуцький П. Україна і Митний союз: проблеми інтеграції. *Дзеркало тижня*. 2013. 22–29 березня. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/ukrayina-i-mitniy-soyuz-problemi-integraciyi-.html>.

8 %, тоді як країни СОТ – 88 %. Росія імпортує із країн СНД у середньому 3 % високотехнологічної продукції, тоді як із Європи – 35, з інших країн світу – 62 %⁸⁹⁰. Загалом же, згідно зі звітом ЮКТАД за 2015 р., у 2005–2014 рр. на країни ЄС припадало близько 50 % як російського експорту, так й імпорту, тоді як на країни СНД – у середньому лише 17 %. Проте варто зауважити, що рівень експорту РФ до ЄС у 2014 р. на тлі санкцій знизився до 24,7 %. Також, якщо бути точнішим щодо євразійських інтеграційних структур, то за цей період частка країн СНД в імпорті Росії скоротилася із 20,9 до 11, 9 %, а в експорті відповідно із 17,8 до 9,3 %⁸⁹¹.

Поряд із цим активно відбувається зростання тінізації митної торгівлі. РФ поступово скорочує свій імпорт із країн МС, нарощуючи тим часом експорт, тоді як торговельна ситуація в Білорусі та Казахстані протилежна, породжуючи від'ємне торговельне сальдо цих держав. Так, до середини 2000-х рр. частка експорту продукції із Білорусі та Казахстану до Росії скоротилася відповідно із 99 до 94,3 % та із 92 до 80,6 %⁸⁹². Загалом, як вважає вже згадуваний Ю. Шишков: "Зона вільної торгівлі у форматі 12 країн, ЄврАзЕС та СРДБ – не більше ніж віртуальна будова, позбавлена реального інтеграційного змісту... Росія витісняється зі світових ринків готових виробів, переходить у ряди енергетично-сировинних придатків світового індустріального ядра. У такому випадку підтримка переробної промисловості вимагає орієнтації на СНД, а взаємозв'язок із країнами СНД набуває виняткового значення"⁸⁹³. Зважаючи на це, інтеграція на території колишнього СРСР є безперспективною через низький рівень економічного розвитку країн-учасниць, а пострадянський простір – це інтеграційний симулякр. Такі показники, попри все, є свідченням відсутності єдиної зовнішньоторговельної політики як у межах МС, так і поза ними. Таким чином, справдилися пе-

⁸⁹⁰ Гайдуцький П. Україна і Митний союз: проблеми інтеграції.

⁸⁹¹ UNCTAD Handbook of Statistics. New York; Geneva, 2014. P. 42, 60.

⁸⁹² Шишков Ю. СНГ. Полтора десятилетия тщетных усилий. *Вопросы экономики*. 2007. № 4. С. 113–126.

⁸⁹³ Шишков Ю. Россия и СНГ: неудавшийся брак по расчету. *Pro et Contra*. 2001. Т. 6. № 1/2. С. 104.

симістичні прогнози щодо торговельно-економічних втрат Казахстану і Білорусі після їх вступу до євразійських інтеграційних структур, тоді як оптимістичний сценарій щодо забезпечення додаткового приросту ВВП від участі цих країн у МС на 15 % не підтвердився⁸⁹⁴.

Пострадянські країни, що стали на шлях інтеграції, практично не отримали відчутних економічних вигод, що задовольнили б їхні національні інтереси. Більше того, однотипний уклад сировинної економіки служить переважно наростанню конкуренції в МС, аніж кооперації виробничих галузей економіки його учасників.

Досить вичерпну картину щодо торговельно-економічної ситуації у МС дала свого часу аналітична група "Da Vinci AG". За висновками її експертів, зі створенням МС уже впродовж 2012 р. темпи зростання обсягів взаємної торгівлі його учасників скоротилися втричі – із 30 до 9 %, а власне обсяги торгівлі у межах МС знизилися на 9,9 % порівняно з попереднім роком. Останнє частково пояснюють низьким рівнем конкурентності несировинної продукції. Зважаючи на це, створення МС не позначилося на диверсифікації економіки країн-учасниць. Більше того, в експортних операціях усередині МС продовжують домінувати сировинні товари, ціни на які залишаються невисокими та мають тенденцію до зниження. Росія ж намагається утримувати монополію на постачання енергоресурсів у межах МС. Прикладом тому є те, що Білорусь так і не змогла домогтися імпорту казахської нафти, у чому був зацікавлений і власне сам Казахстан. Складається ситуація, що Білорусь і Казахстан у межах МС та інших євразійських об'єднаннях дедалі більше починають відігравати роль сировинних додатків Росії. Найбільшу вигоду від МС отримали саме російські ФПГ, орієнтовані на сировинні ресурси. Формат МС не дозволяє забезпечити рівномірний розвиток усіх учасників даного об'єднання. МС перетворюється на напівзакритий ринок для то-

⁸⁹⁴ Ибрагимова Г.Е. Содружество независимых государств в 2005–2010 гг.: актуальные проблемы и перспективы (по мат. период. прессы). URL: <http://repository.enu.kz/xmlui/bitstream/handle/123456789/2895/Sodrujestvo.pdf?sequence=1>.

варів, вироблених переважно в Росії, питома вага якої у взаємній торгівлі МС становила 65,1 % на 2012 р.⁸⁹⁵.

Загалом же, на тлі підвищення цін у межах МС обсяг взаємної торгівлі країн-членів упродовж 2012–2013 рр. скоротився із 67,9 до 64,1 млрд дол⁸⁹⁶. До всього додалася стагнація російської економіки, що різко позначилося на економічному стані партнерів по МС. Так, у 2012 р. темпи зростання російського ВВП знизилися із 4,3 до 3,4 %⁸⁹⁷, (а у 2015 вони взагалі стали фактично нульовими, оскільки російську економіку охопила рецесія – *О. К.*). Загалом же, як ми знаємо, сукупна частка країн із найвищим рівнем взаємної інтеграції, якими є Росія, Білорусь і Казахстан, становить у світовому ВВП нині лише 3 %, тоді як ЄС – 25 %.

Задля лібералізації зовнішньоекономічних відносин та забезпечення колективного протекціонізму за межами МС 9 грудня 2010 р. було підписано Декларацію про створення Єдиного економічного простору у складі Росії, Білорусі та Казахстану, що передбачала вищий рівень інтеграції, вільне пересування товарів, послуг, капіталів, робочої сили і ведення узгодженої макроекономічної політики. З 1 січня 2012 р. після рішення Вищої євразійської економічної ради набрали чинності документи про ЄЕП (17 базових угод), із чим організація юридично оформила свій статус, проте інтеграційні угоди в його межах повною мірою розпочали працювати лише з липня зазначеного року⁸⁹⁸. Саме ЄЕП мав стати наступним проектом щодо "різношвидкісної" інтеграції пострадянського простору. Загалом ЄЕП покликаний стати вищою формою інтеграції порівняно з МС, оскільки запроваджував спільний ринок, який, окрім пострадянської трійки, із 2014 та 2015 р. поширився й на Вірменію та Киргизстан – відповідно після їх вступу до МС та ЄАЕС. За словами

⁸⁹⁵ Таможенный союз: кризисные явления и риски для Украины. URL: <http://ru.davinci.org.ua/docs/CU030913.pdf>.

⁸⁹⁶ Аналіз стану та перспектив розвитку євразійського економічного об'єднання. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/eazs>.

⁸⁹⁷ Таможенный союз: кризисные явления и риски для Украины.

⁸⁹⁸ А. Лукашенко: РФ, Белоруссия и Казахстан подписали 17 документов по созданию ЕЭП. URL: <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20101209174302.shtml>.

українського науковця К. Вітмана, ЄЕП був ще одним інтеграційним інститутом, розрахованим насамперед на залучення України до євразійського інтеграційного процесу, оскільки три названі сусідні держави були вже інтегрованими до ЄврАзЕС та МС⁸⁹⁹. Однак Україна, зрештою, відмовилася брати участь у зазначеному проекті, ураховуючи свої євроінтеграційні інтереси.

Усе ж суперечності між Росією та іншими учасниками МС і ЄЕП щодо економічної та політичної складових діяльності організацій посилювалися. Зокрема, із критикою діяльності МС постійно виступав президент Казахстану Н. Назарбаєв, особливо щодо намірів РФ використовувати МС як засіб реалізації зовнішньополітичних цілей на пострадянському просторі. Попри те, що у 2006 р. Н. Назарбаєв підтримав ідею "різношвидкісної" інтеграції, уже наприкінці 2013 р. він заявив про недоцільність існування двох паралельних організацій – МС та ЄврАзЕС, а тому запропонував розпустити ЄврАзЕС⁹⁰⁰. Згодом, під час одного з виступів, Н. Назарбаєв наголосив, що Казахстан залишає за собою право виходу з будь-якої організації, у разі загрози його суверенітету. Значні розбіжності простежуються також між Росією та її, здавалося б, найближчим союзником – Білоруссю як в економічній, так і безпековій сферах⁹⁰¹.

Вищезгадані факти та цифри підтверджують розмитість торговельного простору Євразійської співдружності. Приміром, ринок експорту енергоресурсів простягається далеко за межі євразійських інтеграційних структур, а тому зближення їх учасників часто підмінялося конкуренцією. Загалом лише енергоносії та продукція металургії до певної міри витримують конкуренцію на світових ринках. Усе це дозволяє країнам СНД, які мали у своєму розпорядженні значні поклади нафти та газу, шукати нові ринки збуту. Уже зі створенням ЄврАзЕС стало зрозумілим, що відбувається активна переорієнтація експортних товаропотоків

⁸⁹⁹ Вітман К.М. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі як продовження дезінтеграції СРСР. *Держава і право*. 2010. № 48. С. 606.

⁹⁰⁰ Назарбаєв предлагает распустить ЕвразЭС и расширить Таможенный союз. URL: <https://ria.ru/economy/20131024/972390055.html>.

⁹⁰¹ Кінець Митного союзу? URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/konec-tamozhennogo-sojuza>.

із пострадянського простору в бік таких геоекономічних центрів, як США, ЄС, Китай, країни Південно-Східної Азії тощо.

У свою чергу, країни АСЕАН зацікавлені в РФ та Казахстані здебільшого як транспортному коридорі для виходу на європейські ринки. Саме тому окрема увага керівництва РФ була зосереджена на формуванні транспортних євразійських коридорів. Транспортна політика концентрувалася на створенні спільних ринків транспортних послуг і підвищенні ефективності тарифної політики. Об'єднання транспортних та інформаційних комунікацій від Китаю до Східної Європи з подальшою орієнтацією на створення єдиного транспортно-інформаційного комплексу було покликане сприяти розвитку країн ЄврАзЕС і розширенню інтеграційних процесів за рахунок нових учасників⁹⁰². Із цією метою у 2009 р. було підписано Угоду про узгодження розвитку міжнародних транспортних коридорів, що проходять територією країн СНД⁹⁰³. Також було сформовано Координаційний комітет транспортних коридорів СНД. У 2012 р. у зв'язку зі вступом РФ до СОТ було розроблено нову Транспортну стратегію Росії до 2030 р., що передбачала багаторазове збільшення експорту транспортних послуг до 80 млрд дол. Водночас була розроблена та прийнята в січні 2008 р. Концепція формування єдиного транспортного простору ЄврАзЕС, за якою до 2020 р. передбачалося збільшення сукупного транзитного потенціалу країн пострадянського простору із 230 до 430 млн т на рік⁹⁰⁴.

Таким чином, досвід ЄврАзЕС, МС та ЄЕП як загалом і СНД, показав досить низький ступінь готовності учасників до всеохоплюючої інтеграції, оскільки лише окремі пострадянські країни

⁹⁰² Тельнов В. Экономические аспекты посткризисного развития евразийской интеграции. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2010. № 7. С. 147.

⁹⁰³ Соглашение о согласованном развитии международных транспортных коридоров, проходящих по территории государств-участников СНГ. URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/mejdunapodnyie_otnosheniya_respubliki_kazahstan/id-P1000001400.

⁹⁰⁴ Рогов С.М. Евразийская стратегия России. URL: <http://www.iskran.ru/russ/rogov/ecstroit1-01.html>.

виявили таке зацікавлення, переважно мотивоване збереженням авторитарних режимів управління. Євразійське співтовариство, а також МС та ЄЕП мали тимчасовий характер та були необхідні Росії як підготовка до наступного етапу інтеграції вже в межах ЄАЕС, що став черговим інтеграційним кроком РФ у бік відновлення цивілізаційних, історичних, соціокультурних, геополітичних та господарських зв'язків на території колишнього СРСР, а разом із ними й остаточного закріплення геополітичного впливу Росії на пострадянських теренах.

При цьому апологети сучасного євразійства відкидають можливість створення єдиного економічного простору від Лісабона до Владивостока, попри те, що навіть В. Путін наполягав на формуванні ЄАЕС як невід'ємної складової Великої Європи, зауважуючи: "Росія – невід'ємна, органічна частина Великої Європи, широкої європейської цивілізації. Наші громадяни відчують себе європейцями. Нам далеко не байдуже, як розвиваються події в об'єднаній Європі. Ось чому Росія пропонує рухатися до створення від Атлантики до Тихого океану єдиного економічного і людського простору..."⁹⁰⁵. Однією із причин подібних заяв було соціально-економічне і науково-технологічне відставання Росії, що водночас також є стримувальним фактором для інтенсивнішої економічної інтеграції пострадянського простору. Тому РФ стратегічно намагалася певний час синхронізувати євразійські інтеграційні процеси із процесом економічного зближення з ЄС.

Усе ж, варто констатувати, що євразійські інтеграційні проекти навряд чи коли-небудь стануть альтернативою ЄС, що свідчить про практичну вичерпаність інтеграційного потенціалу пострадянського простору. Зважаючи на це, усі спроби різнорівневої та "різношвидкісної" його інтеграції показали, що будь-якого прогресу в цьому напрямі не спостерігається. Проевропейська позиція сучасної української еліти зводить практично нанівець реалізацію бажаного Кремлем інтеграційного проекту в межах ядра пострадянської четвірки: Росії, Казахстану, Білорусі й України. Погоджуємось із думкою О. Ірхіна, який вважав, що еконо-

⁹⁰⁵ Путин В.В. Россия и меняющийся мир. *Московские новости*. 2012. 27 февраля.

мічна інтеграція пострадянського простору ("як форма реалізації життєвих інтересів держави та необхідність збереження своєї території з порівняно невисокою густотою населення") в сучасних умовах є малоперспективною, оскільки моделі економічного розвитку пострадянських країн стимулювали економічний націоналізм (навіть у самій РФ), а економіки, орієнтовані на експорт сировини, стали конкурентами⁹⁰⁶.

Отже, ЄврАзЕС, МС та інші євразійські інтеграційні проекти служили транзитивним етапом переходу Росії, Білорусі, Казахстану й інших учасників на наступний – вищий рівень інтеграції/деінтеграції пострадянського простору. Усе ж значних економічних переваг від створення безмитної зони учасники зазначених об'єднань не отримали у зв'язку з орієнтацією своїх економік на дальнє зарубіжжя.

3.3. ЄАЕС ЯК НОВИЙ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПРОЕКТ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Ідейним натхненником ЄАЕС, як і євразійської інтеграції загалом, був лідер Казахстану Н. Назарбаєв. Уперше проект такого рівня інтеграції був запропонований Н. Назарбаєвим як філософська ідея збереження існуючих зв'язків у 1994 р. під час виступу в МДУ ім. М.В. Ломоносова. Саме тут казахським лідером було обґрунтовано необхідність інтеграції пострадянського простору на принципі рівноправ'я шляхом скасування митних обмежень і відкриття кордонів країн СНД⁹⁰⁷. У розумінні Н. Назарбаєва євразійський інтеграційний проект є альтернативою глобалізації та вестернізації, а також має базуватися на рівноправній участі всіх держав-членів, тоді як В. Путін ставив у центр інтеграційного проекту Росію як станову державу

⁹⁰⁶ Ірхін О.А. Конкуренція центрів сили в контексті формування сфер впливу на пострадянському просторі. URL: <http://www.rusprostranstvo.com/article/view/13>.

⁹⁰⁷ Оригінальний текст виступлення Н.А. Назарбаєва 29 марта 1994 г. в Московском государственном университете. URL: <http://e-history.kz/ru/publications/view/567>.

ЄАЕС, що із самого початку заклало асиметричну основу в конструкцію майбутнього об'єднання⁹⁰⁸. Слід конкретизувати, що всі євразійські інтеграційні проекти варто розглядати не як спробу відновлення СРСР чи Російської імперії, а радше як намагання створити союз із більшістю колишніх радянських республік з подальшим оформленням його політичної правосуб'єктності на світовій арені. Про що зокрема В. Путін відзначав в інтерв'ю газеті "Известия": "Маємо надію, що до нас долучаться й інші країни, насамперед країни СНД"⁹⁰⁹. Отже, РФ мала принаймні далекосяжну стратегію щодо геополітичного реформатування всього пострадянського простору у межах Євразійського союзу як найвищого рівня інтеграції.

Саме євразійський вектор пострадянської Росії передбачає так званий третій шлях – альтернативний як Заходу так і Сходу. Старту такого об'єднання було присвячено тираду російського президента В. Путіна, виголошену у 2011 р., що стала відправною точкою оформлення союзу. У своїй промові російський лідер іменував створення ЄАЕС не інакше як новим інтеграційним проектом для Євразії, відкинувши тим самим план відродження СРСР. В. Путін як і щодо інших євразійських інтеграцій наголосив на максимально ефективному використанні пострадянської інфраструктури, єдиного мовного та науково-технічного простору, а також виробничої спеціалізації для подальшої інтеграції пострадянського простору. Також ЄАЕС, як відкритий проект для всіх географічно близьких учасників, має стати одним із ключових геополітичних гравців і центрів глобального розвитку. Зрештою, концепція ЄАЕС передбачала створення на основі гармонійної спільноти економік трансконтинентального інтеграційного "мосту", який би з'єднав Європу й АТР. Із цього приводу В. Путін зазначав, що "...Євразійський союз буде потужним наднаціональним об'єднанням, здатним стати одним із полюсів сучасного світу і при цьому відіграти роль ефективної "зв'язки" між Європою і динамічним Азіатсько-Тихоокеанським

⁹⁰⁸ Путин В.В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня. *Известия*. 2011. 3 октября. URL: <http://izvestia.ru/news/502761>.

⁹⁰⁹ Там же.

регіоном"⁹¹⁰. СНД ж залишалася при цьому інструментом збереження та підтримки діалогу на пострадянському просторі між РФ та тими країнами, які ще не готові до вступу в ЄАЕС.

Схема практичного втілення імперативів євразійської доктрини була окреслена В. Путіним напередодні свого повернення у крісло президента від березня 2012 р. Виступаючи з інавгураційною промовою від 7 травня 2012 р., В. Путін наголосив: "...Ми всі маємо розуміти, що життя майбутніх поколінь, історична перспектива держави та нашої нації залежать нині саме від нас, ... від нашої спроможності стати лідерами і центром тяжіння всієї Євразії"⁹¹¹. Відтоді було взято зовнішньополітичний курс Росії, спрямований на створення ЄАЕС як наступного етапу інтеграції пострадянського простору та перетворення його на один із полюсів сучасного світу. У перспективі ЄАЕС має замістити собою СНД та стати ядром майбутньої інтеграції потенційних його учасників. Майбутній інтеграційний проект передбачає врахування прав народів, що інтегруються, зокрема їх культурних, мовних й етнічних особливостей. Окрім економічної складової євразійських інтеграційних процесів, В. Путін зважає і на політичну та геополітичну, що означає закладення підвалин стратегії та процесу майбутньої інтеграційної моделі з перспективою створення наднаціонального цивілізаційного утворення як своєрідної альтернативи ЄС⁹¹². Водночас реалізацію доктрини ЄАЕС загалом підтримують китайські політичні кола, вважаючи при цьому реінтеграцію пострадянського простору об'єктивною необхідністю за умов прискореної глобалізації і регіональної інтеграції, наростання фінансової кризи тощо⁹¹³.

⁹¹⁰ Путин В.В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня. *Известия*. 2011. 3 октября. URL: <http://izvestia.ru/news/502761>.

⁹¹¹ Владимир Путин вступил в должность Президента России. URL: Официальный сайт Президента РФ <http://kremlin.ru>.

⁹¹² Евразийская идея в качественном пространстве. URL: <http://evrazia.org/modules.php?name=News&file=print&sid=1904>.

⁹¹³ Шуцунь В., Чинсун В. Перспективы Евразийского интеграционного проекта и Китай. URL: <http://www.svom.info/entry/315-perspektivy-evrazijskogo-integracionnogo-proekta-i>.

На конференції в Дубліні від 6 грудня 2012 р. тодішня держсекретар Г. Клінтон зробила заяву про "рерадянізацію" регіону (тобто реінтеграцію пострадянського простору). "Це не буде іменуватися саме так... Це буде називатися Митним союзом, Євразійським союзом. І головна ціль США – уповільнити чи запобігти зазначеним процесам"⁹¹⁴. Такими словами Г. Клінтон акцентує на тому, що США будуть протистояти створенню нової версії Радянського Союзу як і, зрештою, "рерадянізації" простору колишнього СРСР, особливо після того, як В. Путін втретє повернувся у Кремль у 2012 р. і дав зрозуміти, що він планує зосередитися на зміцненні впливу Росії на її околицях⁹¹⁵.

Офіційно ЄАЕС розпочав роботу в січні 2015 р. з набранням чинності Договору про створення однойменної організації на базі МС та ЄврАзЕС із юридичним їх заміщенням. Російський політестеблшмент усе ж розглядає ЄАЕС як механізм переходу від суто економічної до політико-економічної інтеграції, до якої у віддаленій перспективі мають бути залучені всі пострадянські держави, окрім хіба що Прибалтики. Власне, зазначене об'єднання відповідатиме всім нормам *International law*. Росія намагатиметься перетворити ЄАЕС на окремий суб'єкт міжнародного права, що *de facto* означатиме геостратегічну "реанімацію" СРСР на пострадянському просторі, завуальовану економічною реінтеграцією. Отже, РФ розраховує створити окремий центр впливу майбутньої багатополлярної системи і вести діалог у міжнародних структурах не від РФ, а зрештою від імені новоствореного ЄАЕС. Ідеться, передусім, про можливість укладання договорів між ЄАЕС та іншими міжнародними організаціями чи державами⁹¹⁶. ЄАЕС у планах Росії має трансформуватися у стратегічний і геополітичний блок, який за параметрами більший від звичайної держави,

⁹¹⁴ Clinton vows to thwart new Soviet Union. *Financial Times*. 2012. 6th December. URL: <https://www.ft.com/content/a5b15b14-3fcf-11e2-9f71-00144feabdc0>.

⁹¹⁵ Ibid.

⁹¹⁶ Грызлов Б.В. Будущее за нами – "Единая Россия" на деле доказала, что способна решать стоящие перед страной задачи. *Независимая газета*. 2011. 15 ноября.

оскільки – це радше наддержава⁹¹⁷. У центрі такого об'єднання, звісно ж, має бути Росія. ЄАЕС надасть змогу РФ забезпечити досягнення статусу одного з полюсів сучасного світопорядку та сприяти можливості повноцінної конкуренції на світових ринках товарів і послуг отримати численні вигоди від ролі трансконтинентального "мосту". Новий інтеграційний проект у Євразії покликаний стати єдиним неподільним організмом у військово-стратегічному значенні, а в політичному контексті становитиме "конфедерацію великих просторів"⁹¹⁸.

До складу нового об'єднання, окрім "традиційної трійки" – Росії, Білорусі та Казахстану як пострадянського інтеграційного ядра, приєдналися Вірменія та Киргизстан. Зрештою, Таджикистан також має певні наміри щодо приєднання до новоствореного клубу пострадянських диктаторів. Таким чином, своє прагнення приєднатися до ЄАЕС виразили ті пострадянські країни, які найбільшою мірою геополітично й економічно залежать від Росії. Однак за приєднання до ЄАЕС у 2015 р. висловилася навіть охоплена громадянською війною Сирія, про що зокрема заявив її тодішній прем'єр-міністр Ваїль аль-Халькі⁹¹⁹. У червні 2016 р. на Санкт-Петербурзькому форумі В. Путін ініціював створення "Великого Євразійського партнерства" за участі ЄАЕС, Китаю, Індії, Пакистану, Ірану та решти зацікавлених держав та об'єднань, у тому числі й СНД⁹²⁰. Тим самим Росія вкотре підтвердила свою стратегію щодо перетворення її на сполучну ланку всього Євразійського регіону та "провідного постачальника безпеки на континенті". Шляхом до реалізації такої стратегії є участь Росії у проекті "Велика

⁹¹⁷ Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти /за заг. ред. Ф.М. Рудича. К.: МАУП, 2002. С. 43.

⁹¹⁸ Гольцов А.Г. Геополітика Російської Федерації в пострадянському просторі. *Наукові праці МАУП*. 2015. Вип. 44(1). С. 21.

⁹¹⁹ Полтораков О. Геостратегія Росії: у пошуках альтернативного "полюсу сили". URL:<http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/geostrategija-rosiji-u-poshukakh-alternativnogo-poljusu>.

⁹²⁰ Пленарное заседание Петербургского международного экономического форума. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/52178>.

Євразія" як "спільного поля економічної, логістичної, інформаційної співпраці, миру та безпеки від Шанхаю до Лісабона та від Делі до Мурманська". Географічно зазначений проект покликаний охоплювати країни, що входять до ШОС, ЄАЕС, АСЕАН, а також держави, які потенційно будуть залучені до логістичного об'єднання "Один пояс, один шлях", серед яких Туреччина, Іран, Ізраїль, Єгипет тощо. Разом із тим, до "Великої Євразії" передбачається входження й нового економічного простору, який буде формуватися по мірі реалізації Регіонального всеосяжного економічного партнерства, що просувається Китаєм та АСЕАН за участі Індії, Японії та Південної Кореї⁹²¹.

Попри те, що ідеологи євразійства, на кшталт О. Дугіна чи І. Панаріна, бажають бачити в ЄАЕС Туреччину, Шотландію, Нову Зеландію і В'єтнам, помірну зацікавленість у приєднанні до ЄАЕС, як бачимо, виявили переважно країни з авторитарною формою правління⁹²². Так, Білорусь і Казахстан тісно пов'язані з РФ у межах раніше створених євразійських інтеграцій і зацікавлені у стабільному власному розвитку та безпеці. Зазначена зацікавленість насамперед полягає в отриманні дешевих енергоносіїв Білоруссю. У свою чергу, Казахстан і Киргизстан виявляють інтерес щодо отримання дешевих кредитів та іншої допомоги на пільгових умовах, а також сподіваються на можливість здобути вихід на зовнішні ринки⁹²³. Усе це Росія намагається максимально використати у своїх інтересах. Так, відоме видання "Financial Times" приводить слова аналітика однієї із західних консалтингових фірм Л. Геворгян, які досить чітко передають застосування Москвою енергетичного важеля впливу щодо своїх пострадянських партнерів: "Росія буде тримати Білорусію під крапельницею. За рахунок постачання енергоресурсів зі знижками вона

⁹²¹ Караганов С.С Востока на Запад, или Большая Евразия. *Россия в глобальной политике*. 2015. № 4. URL: <http://www.globalaffairs.ru/pubcol/S-Vostoka-na-Zapad-ili-Bolshaya-Evraziya-18438>.

⁹²² Харпен М.Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Х.: Віват, 2015. С. 120.

⁹²³ Иноземцев В.Л. Евразийский экономический союз: потерянные в пространстве. *Полис*. 2014. № 6. С. 77.

буде давати Білорусії достатньо, щоб її економіка трималася на плаву, але недостатньо для того, щоби Лукашенко осмілів і почав кидати виклики Росії"⁹²⁴.

Водночас мотивом входження Білорусі до ЄАЕС є витримка балансу між ЄС і Росією, а Казахстан, у свою чергу, намагається знайти противагу Китаю, вплив якого дедалі більше посилюється в Середньоазіатському регіоні. Вірменія зацікавилася проектом нової інтеграції насамперед через розрахунок заручитися підтримкою Москви в перспективі врегулювання нагірно-карабаського конфлікту з Азербайджаном, хоча Росія й акцентувала на приєднанні Вірменії до ЄАЕС без Нагірного Карабаху. Позиція Киргизстану була продиктована насамперед складною економічною ситуацією та прагненням отримати від Росії допомогу в розмірі 1,7 млрд дол в обмін на вступ Киргизстану до союзу. До того ж, Киргизстан має занепокоєнням опинитися в ізоляції в умовах посилення економічного тиску з боку Китаю. Росія тим часом дозволила імпортувати Бішкеку дешеву китайську продукцію для внутрішнього споживання за попередніми митними ставками, що можна розцінити як своєрідний підкуп Киргизії. Разом із тим, за даними Світового банку, грошові перекази з РФ від заробітчани досягають понад 30 % ВВП Киргизстану, що є ще одним важелем додаткового впливу Москви на Бішкек"⁹²⁵.

Також ЄАЕС має виступати для Росії в ролі геостратегічного балансиру в умовах наростання геополітичної конкуренції за Євразію між провідними центрами світового впливу. Ураховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що задля успішності інтеграційної політики на пострадянському просторі РФ демонструвала намагання витримати баланс між двома ключовими векторами її зовнішньої політики. Не менш важливим для Росії було

⁹²⁴ Buckley N. Putin sets sights on Eurasian economic union. *Financial Times*. 2011. 16th August. URL: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/a7db2310-b769-11e0-b95d-00144feabdc0.html#axzz3QPu0BDY9>.

⁹²⁵ Farchy J. Eurasian unity under strain even as bloc expands. *Financial Times*. 2014. 23th December. URL: <http://www.ft.com/intl/cms/s/b08c2e4e-8ab2-11e4-8e24-00144feabdc0,Authorised=false.html>.

питання геополітичного вибору країн пострадянської Євразії, який пролягає між ЄС, НАТО, США і Китаєм⁹²⁶.

Експерти стверджують, що ЄАЕС, за задумом правлячої еліти РФ, покликаний реанімувати інтеграцію Євразії після двох попередньо невдалих проектів – СРСР та Російської імперії⁹²⁷. Саме сукупність потенційних учасників ЄАЕС має забезпечити додаткові ресурси Росії для нарощування нею геополітичного впливу у світі, оскільки наявні засоби, якими володіє Кремль, явно недостатні для подібних цілей. Останнє, зокрема, чітко ілюструють слова прокремлівського політичного аналітика С. Маркова, які наводить "Financial Times": "...Створення ЄАЕС ставить Росію в центр світу – те місце, що їй за правом належить"⁹²⁸. Паралельно російські політологи стверджують, що створення ЄАЕС буде означати початок завершення існування американського монопольного домінування у світі. Також зазначене союзне утворення покликане слугувати своєрідним засобом встановлення константного впливу Росії на більшу частину території колишнього Радянського Союзу, що, зрештою, надасть можливість стати противагою впливу ЄС. Усе ж варто визнати: євразійська модель інтеграції, що пропонується Росією, далека від потреб запитів пострадянських країн, а тому досі залишається малопривабливою, особливо для тих, які обрали євроатлантичний шлях свого інтеграційного поступу та відчувають нині на собі тиск Москви⁹²⁹.

⁹²⁶ Васильева Н.А. Концепт "Евразийский экономический союз" как новая интеграционная парадигма. *Управленческое консультирование*. 2013. № 10. С. 85.

⁹²⁷ Pryce P. Putin's Third Term: The Triumph of Eurasianism? *Romanian Journal of European Affairs*. 2013. Vol. 13. No 1. P. 25–43.

⁹²⁸ Hille K. Russia: Dangers of isolation. Cracks exposed in Vladimir Putin's dream of building a Eurasian economic powerhouse. *Financial Times*. 2015. 8th January. URL: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/657967da-9725-11e4-845a-00144feabdc0.html#axzz3QPu0BDY9>.

⁹²⁹ Rachman G. China, Russia and the Sinatra doctrine. *Financial Times*. 2014. 24th November. URL: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/74419cd6-71a7-11e4-b178-00144feabdc0.html#axzz3QPu0BDY9>.

Створення ЄАЕС також мало би врегулювати проблеми неконтрольованої міграції та зняття питань асиміляції й адаптації, національної та релігійної нетерпимості тощо. У межах ЄАЕС зовнішня міграція мала би бути трансформованою у внутрішню, що тим самим сприяло б вирівнюванню умов соціально-економічного розвитку та скороченню міграції до Росії, зокрема. Ще одним завданням інтеграційного проекту, як зауважувалося, є розв'язання демографічних проблем самої Росії, насамперед за рахунок слов'янського населення. Утім, як стверджує В. Іноземцев: "Прагнучи своїм проектом Євразійського економічного союзу "розширитися" за рахунок пустель і гір Центральної Азії та Кавказу, Росія йде проти історичної тенденції. І її тупики у країнах Балтії і в Молдові, у Грузії та в Україні відображають, на мій погляд, не так невдачі "авторитаризму" в боротьбі з "демократією", не так меншу привабливість азіатчини порівняно з європейськістю, а насамперед провал ідей розвитку континентальних економік в епоху однозначного домінування морських"⁹³⁰.

Окремі західні вчені воліють радше говорити не про рерадянізацію ("*resovietization*"), а про реімперіалізацію ("*reimperialization*"), у разі, коли досліджується процес політико-економічної реінтеграції пострадянського простору, проваджуваний Росією. Приміром, директор програми нових європейських демократій Центру стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні Я. Бугайскі зауважує: "Основна мета путінізму – відновлення Росії як неоімперської держави – якщо не глобальної, то регіональної наддержави... Кремль використовує кілька взаємопов'язаних стратегій, що стоять на порядку денному підступної і прагматичної реімперіалізації Росії"⁹³¹. Американський експерт А. Коен розглядає інтеграційну динаміку на пострадянському просторі як мету створення антиамериканського полюсу в умовах формування нового світопорядку⁹³².

⁹³⁰ Іноземцев В.Л. Евразийский экономический союз: потерянные в пространстве. *Полис*. 2014. № 6. С. 78.

⁹³¹ Bugajski J. Russia's Pragmatic Reimperialization. *Russian's Review International Affairs*. 2010. Vol. 4 (1). P. 7.

⁹³² Cohen A. Russia's Eurasian Union Could Endanger the Neighborhood and U.S. Interests. URL: <http://www.heritage.org/research>

Новостворений союз є насамперед організацією регіональної співпраці провідних країн колишнього радянського блоку. Утім, як стверджують політологи, потреба створення ЄАЕС виглядає дещо алогічно через те, що організація *de facto* вже існує як ЄврАзЕС із 2000 р. зі штаб-квартирою в Москві, а країни – учасниці Співдружності вже повною мірою зайняті усуненням митних бар'єрів і гармонізацією відносин із країнами, що не входять до євразійських інтеграційних структур. У зв'язку із цим, створення ЄАЕС стало радше політичним жестом і своєрідною "забавкою" Кремля, аніж реальним утіленням намірів поглиблення інтеграції. Адже зрозуміло, що політична складова ЄАЕС преважує над економічною, що, зрештою, не може не підтверджувати думки західних аналітиків щодо відродження імперії в модернізованому форматі⁹³³. До того ж, Росія в ЄАЕС, як вищому рівні інтеграції порівняно з усіма попередніми, матиме значно більше як економічних, так і політичних важелів впливу.

Зауважимо, що ЄАЕС відповідно до стратегії Росії також буде перехідним інтеграційним об'єднанням на шляху створення до 2025 р. політичного об'єднання – Євразійського союзу (ЄАС) як завершального етапу інтеграції всіх пострадянських країн, а також інших потенційних учасників⁹³⁴. Євразійський союз передбачає конфедеративне об'єднання всіх держав пострадянського простору й у віддаленій перспективі країн Східної Європи як історичної частини Російської імперії з єдиним політико-економічним, митним, культурним і гуманітарним простором. Проте навіть нинішні учасники висловили своє небажання/неготов-

/reports/2013/06/russias-eurasian-union-could-endanger-the-neighborhood-and-us-interests.

⁹³³ Vitkine B. Vladimir Putin's Eurasian Economic Union gets ready to take on the world. *The Guardian*. 2014. 28th October. URL: <http://www.theguardian.com/world/2014/oct/28/eurasian-economic-union-russia-belarus-kazakhstan>.

⁹³⁴ Евразийская интеграция как глобальный геополитический проект России: его сила и слабость. URL: <http://hvylyya.net/analytics/geopolitics/evraziyskaya-integratsiya-kak-globalnyiy-geopoliticheskiy-proekt-rossii-ego-sila-i-slabost.html>.

ність щодо участі у створенні наднаціонального об'єднання, яким може стати Євразійський союз та виступають за збереження власного суверенітету⁹³⁵.

ЄАЕС зобов'язує учасників здійснювати узгоджену політику у ключових сферах економіки, насамперед в енергетиці, промисловості, сільському господарстві та транспорті. Звісно, що узгоджувати свою економічну політику учасники ЄАЕС мають із союзуотворюючою державою – Росією. РФ у створенні нової євразійської організації намагається зробити ставку на подальше поглиблення як вертикальної, так і горизонтальної інтеграційної складової. Так, окрім вільного пересування товарів, людей, послуг і капіталів існує проект створення спільного енергетичного ринку. Дедалі активніше лунають заяви з боку РФ щодо перспектив створення до 2025 р. в межах ЄАЕС єдиного валютного простору з конвертованою грошовою одиницею – "євразі" чи "алтин". Учасники ЄАЕС, що прагнуть зберегти в його форматі власний суверенітет, у тому числі й економічний та фінансовий, звісно ж, не будуть поспішати відмовлятися від своїх національних валют у короткотерміновій перспективі⁹³⁶. Варто додати, що ЄАЕС, як і всі попередні євразійські проекти, не сприяв торговельно-економічному зростанню держав-учасниць. Приміром, зовнішній товарообіг ЄАЕС із третіми країнами за дев'ять місяців 2016 р. скоротився на 17,2 % або до 361,7 млрд дол порівняно з аналогічним періодом переднього року. Така ситуація була зумовлена насамперед здешевленням на світовому ринку нафти та сировинної продукції, що свідчить про фактичну безперспективність Союзу як торговельно-економічного об'єднання⁹³⁷. Попри те, що товарообіг між учасниками ЄАЕС та їхня торгівля із третіми країнами у 2017 р. помітно збільшилися, таке поживав-

⁹³⁵ Казахстан против создания Евразийского парламента. *Астана ТВ*. 2013. 18 сентября.

⁹³⁶ Создание единой финансовой среды ЕАЭС: перспективы и подходы. URL: <http://m.ritm Eurasia.org /news--2015-11-11--sozдание-edinoj-finansovoj-sredy-eaes-perspektivy-i-podhody-20486>.

⁹³⁷ Внешнеторговый оборот стран ЕАЭС падает второй год подряд. URL: <http://russian.eurasianet.org /node/63751>.

лення відбувалося знову ж таки за рахунок Росії, яка наростила свій товарообіг із країнами – членами ЄАЕС та ЄС. Також на загальну ситуацію вплинуло незначне зростання цін та попиту на мінеральні продукти, зокрема енергоресурси.

Усе ж, з метою підвищення популярності майбутньої інтеграційної інституції, Росія ініціювала перемовини про створення зони вільної торгівлі із В'єтнамом, договір про яку підписано у травні 2015 р. Росія розраховує на те, що в разі успіху торговельно-економічних зв'язків між ЄАЕС та В'єтнамом переговори про встановлення зони вільної торгівлі можна буде розпочинати між Євразійським союзом та Сингапуром, Камбоджею, Таїландом й Індонезією⁹³⁸. Паралельно зауважувалося: як потенційних кандидатів розглядають навіть такі країни як Туреччину. Такий амбітний монолог потрібен Росії задля демонстрації того, що її інтеграційні ініціативи виходять далеко за межі колишнього СРСР, а отже, усі закиди про відродження колишньої радянської імперії є як би некоректними.

Однак перспективи створення повноцінного інтеграційного об'єднання класичного зразка насправді є далекими від реальності. Причина криється в асиметричності як ЄАЕС, так і попередніх інтеграційних утворень. Адже відомо, що напередодні падіння російського рубля у грудні 2014 р. на частку Росії припадало 87 % ВВП та 83 % населення ЄАЕС. Загалом економіка Росії у вісім разів більша за економіку Казахстану, а розмір економіки Білорусі, яка посідає третє місце в ЄАЕС, становить лише 4 % від російської. Для порівняння: економіка Німеччини становить 15,8 % ВВП та лише 6 % населення від загальної кількості мешканців ЄС. Навіть за умов подальшого падіння економіки РФ і надалі залишатиметься беззаперечним лідером ЄАЕС, на яку припадатиме у середньому 3/4 всіх її промислових і виробничих показників. Якщо говорити про економічні перспективи Євразійського союзу, то вони є не менш примарними, аніж політичні, передусім через слабкість

⁹³⁸ Kireeva A. Positive Scenario II. URL: http://www.theasanforum.org/category/alternative-scenarios/?post_id=8375.

економік усіх його учасниць. Крім того, своє невдоволення економічною політикою в МС демонстрували Мінськ та Астана, оскільки білоруським і казахським товарам дедалі важче конкурувати з дешевшою російською продукцією. Так, якщо товарообіг Казахстану з Росією у 1995 р. становив близько 47 %, то нині він перебуває на рівні лише 9 проти 40 % товарообігу з Європою⁹³⁹.

Вищезазначене ще раз підтверджує превалювання в ЄАЕС геополітичної складової над економічною. Саме через Євразійський союз РФ намагатиметься зберегти свій вплив на економічний розвиток пострадянських республік та, зрештою, втілюватиме власну ідеологію антизахідного консерватизму у масштабах євразійського блоку⁹⁴⁰. Отже, Росія довела, що її геополітичні інтереси вищі за інтереси ЄАЕС, тому демонструє готовність пожертвувати вигодою від створення союзу, як для своєї економіки, так й економіки своїх партнерів по союзу, заради своїх геополітичних амбіцій.

Небажання окремих пострадянських країн інтегруватися до євразійських об'єднань та їх переорієнтація на ЄС, викликає обурення в Росії. У свою чергу, будь-яка підтримка євроінтеграційних стратегій пострадянських країн з боку Заходу розцінюється Росією як спроба зірвати процес євразійської інтеграції. Особливе значення в майбутній інтеграційній організації РФ відводить, звісно ж, Україні. Саме відмова України приєднуватися до євразійських структур і її різка переорієнтація на євроатлантичну спільноту, багато в чому зумовила анексію Криму та розгортання кризи на сході України. Штучно створена криза

⁹³⁹ MacFarquhar N. Russia and 2 Neighbors Form Economic Union That Has a Ukraine-Size Hole. *The New York Times*. 2014. 29th May. URL: <http://www.nytimes.com/2014/05/30/world/europe/putin-signs-economic-alliance-with-presidents-of-kazakhstan-and-belarus.html>.

⁹⁴⁰ Barbashin A. The Eurasian Illusion. *Foreign Affairs*. 2015. 15th January. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/2015-01-15/eurasian-illusion>.

в Україні є прикладом того, як В. Путін реагуватиме в разі, якщо відчує будь-які спроби зірвати його інтеграційні плани⁹⁴¹.

Тривалий час у Кремля існувала стратегія щодо участі в ЄАЕС України. Здавалося, В. Путіну наприкінці 2013 р. вдалося переконати/залякати тодішнього українського президента В. Януковича змінити зовнішньополітичний вектор держави з європейського на євразійський. При цьому Україні навіть було запропоновано надання кредиту в розмірі 15 млрд дол на вигідних умовах та зниження ціни на газ. Білоруський лідер О. Лукашенко висловив тоді думку, що Україна так чи інакше приєднається до євразійських інтеграційних процесів. На думку більшості експертів, ЄАЕС без України, як найважливішої для Москви пострадянської держави, втрачає свою трансрегіональну сутність і підриває його економічну вагу загалом. Події 2014 р. в Україні змінили владу та вектор зовнішньополітичної орієнтації держави, чим завадили планам РФ інтегрувати Україну до ЄАЕС. Після невдалих дій Російської Федерації із залучення України до євразійських інтеграційних структур через використання керованої прокремлівської влади, Москва відмовилася від цього варіанту, іменованого нами як сценарій "А" та перейшла до сценарію "Б", відповідно до якого було реалізовано стратегію розпалювання та підтримку сепаратизму в південно-східних областях України. Саме сценарій "Б" передбачав створення за рахунок цих територій маріонеткової псевдодержави "Новоросія", яка б у перспективі змогла увійти до Євразійського союзу. Отже, розуміючи те, що офіційно залучити Україну до свого євразійського дітища Росії не вдасться, Кремль, зрештою, перейшов до силового втягнення промислово розвинених південно-східних регіонів України. Утім, очікування Росії щодо тотальної підтримки проросійським населенням ідеї відокремлення від прозахідного Києва виявилися значно завищеними, що означало крах сценарію "Б".

⁹⁴¹ Hille K. Russia: Dangers of isolation. Cracks exposed in Vladimir Putin's dream of building a Eurasian economic powerhouse. *Financial Times*. 2015. 8th January. URL: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/657967da-9725-11e4-845a-00144feabdc0.html#axzz3QPu0BDY9>.

Україна цілком могла б збалансувати ЄАЕС, на тлі енергетично багатих Росії та Казахстану, відіграючи при цьому роль економічного активу завдяки своїй розвиненій комунікаційній інфраструктурі, промисловості та сільськогосподарській галузі. Проте підписання 27 червня 2014 р. разом із Грузією та Молдовою Угоди про економічну асоціацію між Києвом та ЄС *de-facto* ставило крапку на інституційному залученню Росією своїх сусідів у її геополітичну орбіту. Зрештою, саме через зміну геополітичного вектора України, а також крах проекту "Новоросія" РФ перейшла до сценарію "В", розпочавши "гібридну війну" з метою фрагментації України шляхом підтримку сепаратистських псевдореспублік Л/ДНР, з тим, щоб остаточно закрити Києву шлях до європейської інтеграції.

Загалом, навіть якщо теоретично припустити інтеграцію до ЄАЕС усіх пострадянських держав, усе ж компенсувати відсутність України в організації не вдасться. Адже, як зазначалося, для повноцінного забезпечення функціонування ринку єдиного економічного простору в умовах сучасної світової економіки потрібно як мінімум 300 млн населення. З огляду на це Україна з її понад 40-мільйонним населенням покликана хоча б частково компенсувати цю нестачу потенційних виробників і споживачів ЄАЕС⁹⁴².

Відтепер заяви В. Путіна про те, що ЄАЕС покликаний урівноважити економічну потугу Європейського Союзу, відіграючи роль альтернативної протизваги, далекі від своєї мети, а нове євразійське інтеграційне об'єднання є насправді "паперовим тигром". Особливо легко підтвердити цю позицію тим, що загальна сума економічного виробництва (ВВП) РФ, Білорусі та Казахстану як ядра новоствореної організації становить близько 2,7 трлн дол та фактично дорівнює ВВП Франції⁹⁴³. Створюючи таку організацію, Росія хоча й ураховує певною мірою особливості розвитку пострадянських держав, усе ж у більшості випадків невдало копіює організаційну структуру ЄС, знижуючи тим

⁹⁴² Snyder T. Don't Let Putin Grab Ukraine. *The New York Times*. URL: http://www.nytimes.com/2014/02/04/opinion/dont-let-putin-grab-ukraine.html?smid=fb-share&_r=0.

⁹⁴³ Piet R. Putin's Eurasian dreams. URL: <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/06/putin-eurasian-dreams-2014630601421111.html>.

самим її інтеграційну альтернативність та унікальність. З іншого боку, ЄАЕС на інституціональному рівні хоча й нагадує ЄС, утім його діяльність майже повністю замикається на Москві. На відміну від ЄС функціонування Євразійського економічного союзу забезпечується за управлінською схемою "зверху вниз". Наміри Росії створити цілковиту альтернативу ЄС шляхом зменшення торгових, фінансових та економічних зв'язків із Заходом є неможливими через відсутність реформ, несприятливих демографічних тенденцій та залежності від західних кредитів. Водночас намагання заручитися фінансовою підтримкою Китаю, у тому числі й через зміну вектора експорту сировинної продукції й енергоносіїв, геополітично зміщуватиме Росію в бік Азії та служитиме поступовому перетворенню її на сировинний придаток більш розвинених економік АТР⁹⁴⁴.

Створення Євразійського союзу припало на досить складний період зовнішньополітичного розвитку Росії, коли та опинилася в геополітичному цугцвангзі та фактичній ізоляції після анексії Криму. Уведення західних санкцій проти РФ через її дії щодо України призвело до обвалу курсу рубля. Усе це в поєднанні зі зниженням світових цін на нафту до менш ніж 50 дол за барель, у зв'язку з небажанням країн організації експортерів нафти (ОПЕК) зменшити обсяги її видобування, спричинило масштабну кризу в російській економіці. Зрештою, усі сподівання Москви на підтримку Китаю у протистоянні європейським та американським санкціям, а також створення країнами БРІКС альтернативи західним фінансовим інститутам є примарними⁹⁴⁵.

Зауважимо, що значного ажіотажу в інших потенційних кандидатів на вступ до ЄАЕС не спостерігається. Така позиція російських партнерів по євразійській інтеграції викликана насамперед кризою в економіці РФ. Проблеми в російській економіці

⁹⁴⁴ Roubini N. Russia's Eurasian vision contest. *The Guardian*. 2014. 5th August. URL: <http://www.theguardian.com/business/2014/aug/05/russias-eurasian-vision-project-syndicate-nouriel-roubini>.

⁹⁴⁵ Clarke A. So what should Vladimir Putin's New Year's Resolutions be? *The Telegraph*. 2015. 1th January. URL: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/russia/11320434/So-what-should-Vladimir-Putins-New-Years-Resolutions-be.html>.

мають прямий вплив на ситуацію у країнах Євразійського регіону з огляду на те, що всі вони досі так чи інакше пов'язані з РФ у різних галузях виробництва. За таких умов ставиться під сумнів доцільність подальшої інтеграції зазначених країн із Росією в межах євразійських проектів. Скажімо, падіння курсу російського рубля у 2014 р. щодо долара на понад 50 % вплинуло на курс національних валют у низці інших країн пострадянського простору. Зокрема, у Білорусі національна валюта щодо долара девальвувала на 13,3 %, у Казахстані на 15,2, в Україні на 47,9, Молдові на 17,1, Вірменії на 11,2, Киргизстані на 14,5 %⁹⁴⁶. Саме тому уряди країн Центральної Азії та Білорусі поставили свої національні валюти під жорсткий контроль з метою утримання від падіння щодо долара. Як зауважив наприкінці 2014 р. тодішній прем'єр-міністр Білорусі М. М'ясникович: "Ми не маємо достатньо доларів у країні, щоб повною мірою задовольнити попит в іноземній валюті"⁹⁴⁷.

Спад російської економіки бодай на кілька відсотків провокує прямо пропорційне зниження економік членів ЄАЕС. Загалом обвал курсу рубля в Росії в поєднанні зі складною економічною ситуацією автоматично вплинув на ситуацію в Білорусі та Казахстані, де інфляція у 2014 р. досягла 16 і 7 %, відповідно. Ці країни висловлюють помірковану невдоволеність російською політикою. Особливо їхня насторога виявилася під час української кризи, коли Астана та Мінськ поряд із Пекіном висловилися за територіальну цілість України і тим самим негласно відмовилися підтримувати Росію в її експансіоністській політиці. Така ситуація ставить під цілковиту загрозу весь проект Євразійського союзу. Загалом, у зв'язку з погіршенням економічної ситуації в Росії "купувати" лояльність Білорусі та Казахстану через надання додаткових пільг на енергоносії Кремлю буде дедалі складніше. Зважаючи на це, Казахстан та інші країни центральної Азії як потенційні кандидати на вступ до ЄАЕС навряд чи фор-

⁹⁴⁶ Farchy J. Russia's ills spread around the region. *Financial Times*. 2014. 22th December. URL: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/0aa2fb42-89fa-11e4-9b5f-00144feabdc0.html#axzz3QPu0BDY9>.

⁹⁴⁷ Ibid.

суватимуть делегування свого суверенітету до нової пострадянської організації, оскільки цілком задоволені своєю 20-річною незалежністю. У більшості з них достатньо ресурсів, щоб зацікавити, окрім Росії, інших потенційних партнерів, таких як Китай, Індія та Японія.

Уже з перших місяців існування ЄАЕС підтверджуються песимістичні прогнози західних експертів щодо майбутнього організації. Зокрема, хоча й не варто перебільшувати самостійність лідерів Білорусі та Казахстану, усе ж таки останні провели офіційні зустрічі з українським колегою та обговорили питання щодо врегулювання ситуації на сході України. Водночас Н. Назарбаєв провів серію зустрічей із лідерами провідних європейських країн, де також обговорювали українське питання. Представники цих двох держав прагнуть представити свої країни в ролі майданчика для переговорного процесу щодо встановлення миру в Україні, демонструючи таким чином лояльність Заходу. Помірковане зближення Мінська й Астани з Україною є також наслідком відчуття загрози з боку Москви та спробою знайти противагу російській експансії на пострадянському просторі. Білорусь і Казахстан намагаються максимально використати російсько-українську кризу у своїх інтересах задля лобювання власного впливу в ЄАЕС через поміркований шантаж Москви. При всьому зауважимо, що дві країни переслідують різні цілі в українському питанні. Якщо ціль Н. Назарбаєва полягає у формуванні ролі посередника між Росією та ЄС задля стабілізації їх відносин, то для О. Лукашенка мінський формат миротворця – це шанс на входження до цивілізованого світу, вихід із геополітичної ізоляції та послаблення тиску Москви.

Свого часу білоруський президент зробив кілька несподіваних офіційних заяв аж до виходу з ЄАЕС, які хоча і є до певної міри блефом білоруської сторони, утім покликані змусити Москву звернути увагу на інтереси Білорусі. Зокрема, на нараді 9 грудня 2016 р. О. Лукашенко вимагав забезпечити дотримання національних інтересів Білорусі під час ухвалення Митного кодексу ЄАЕС, чим дав зрозуміти Кремлю, що не готовий автоматично підписувати доку-

мент⁹⁴⁸. Перед цим білоруський лідер анонсував наміри переходу в торговельних відносинах із Росією з рубля на долар. Це стало наслідком фактичного відновлення митного контролю з Росією після спроб Мінська використати МС для реекспорту європейської сільгосппродукції до РФ. Останнє є демонстрацією того, що Білорусь намагається таким чином показати некритичність залежності від Росії й у разі наростання тиску з боку Кремля натякає та можливість змінити свій курс на прозахідний. У свою чергу, як зазначалося, Астана підписала угоду про співпрацю з ЄС та має наміри її поглибити, а також планує зміцнити зв'язки з Китаєм, що є свідченням пошуку альтернативи євразійській інтеграції з Росією. Сам факт візиту лідерів Білорусі та Казахстану до Києва і їхній діалог із західними політиками напередодні створення ЄАЕС засвідчує наявність подвійних стандартів серед учасників євразійських структур, а також політичних торгів із Росією. Ураховуючи такий стан речей, у контексті майбутнього ЄАЕС можемо стверджувати, що організація дала "тріщини" вже в момент закладання її фундаменту⁹⁴⁹. Прикладом настороженого ставлення до нового інтеграційного проекту Росії стала заява О. Лукашенка про готовність Білорусі захищати себе навіть із допомогою зброї у разі, якщо Росія буде вести діалог з позиції сили, як у випадку з Україною⁹⁵⁰. Тож основним засадничим принципом та умовою приєднання Білорусі до російських наднаціональних проектів є збереження суверенітету. Загалом подібні заяви білоруського лідера щодо захисту країни є своєрідним індикатором занепокоєння сусідів Росії щодо виявів її неоімперської політики⁹⁵¹.

⁹⁴⁸ Совещание по проекту договора о Таможенном кодексе ЕАЭС 9 декабря 2016 года. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/coveschanie-po-proektu-dogovora-o-tamozhenom-kodekse-eaes-15039.

⁹⁴⁹ Мирзаян Г. Зачем Лукашенко и Назарбаев в Киев летали. URL: <http://expert.ru/2014/12/22/zachem-lukashenko-i-nazarbaev-v-kiev-letali>.

⁹⁵⁰ Казахстан і Білорусь шукають у Києві протизагугу російській експансії. URL: <http://www.dw.de/a-18146954?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>.

⁹⁵¹ Гольцов А.Г. Євразійський союз як неоімперський проект Російської Федерації. *Наукові праці МАУП*. 2014. Вип. 1 (40). С. 27–33.

Н. Назарбаєв, у свою чергу, на тлі активізації антиєвразійських настроїв у казахському суспільстві, також, як і його білоруський колега, допускав можливість відмови від членства в Євразійському союзі на випадок загрози незалежності його країни. В одному з інтерв'ю казахському телеканалу "Хабар" казахський президент заявив: "Якщо правила, які були встановлені в договорі, не виконуються, то Казахстан має повне право відмовитися від членства в Євразійському союзі. Астана ніколи не буде у складі організацій, які представляють загрозу незалежності Казахстану... Наша незалежність – найдорожчий скарб, за яку боролися наші діди. Ми зробимо все можливе, щоб захистити її"⁹⁵².

Тим самим Астана дала зрозуміти, що не погодиться зі спробами перетворити суто економічне об'єднання на геополітичний альянс. Водночас намагання Москви представити Казахстан як абсолютного і беззастережного союзника РФ щодо української та інших криз може підштовхнути Астану до ухвалення рішення про недоцільність перебування Казахстану в ЄАЕС. Не останню роль в обережній позиції президента Казахстану щодо євразійських структур відіграли заяви В. Жириновського щодо "насадження в Казахстані русофобських настроїв" та позиція В. Путіна під час молодіжного форуму "Селігер-2014", що ставила під сумнів казахську державність. Ураховуючи ситуацію в Україні, Астана не може не передбачати загрози підтримки сепаратизму в зазначених територіях та створення Південно-Сибірської Республіки. Подібні випадки, поки що на неофіційному рівні, РФ демонструє і щодо Білорусі. З огляду на це Росія для Казахстану є радше небезпечним союзником, аніж стратегічним партнером.

Білорусь як і Казахстан відмовилася від "рекомендацій" Росії накладати заборону на імпорту західної продукції. Зрештою, обидві країни визнали відсутність вільного руху товарів у межах МС⁹⁵³. Один з експертів американського часопису "New Republic"

⁹⁵² Строкань С. Нурсултан Назарбаєв вступив за незалежність. *Коммерсантъ*. 2014. 1 септєбря. URL: <http://www.kommersant.ru/doc/2557170>.

⁹⁵³ Hille K. Russia: Dangers of isolation. Cracks exposed in Vladimir Putin's dream of building a Eurasian economic powerhous. *Financial Times*.

вказав, що ЄАЕС був приречений у той момент, коли Росія анексувала Крим. РФ здавалося б пожертвувала масштабним інтеграційним проектом заради анексії невеликого півострова. Водночас новостворена інституція дала поштовх як націоналістичним виявам, так і сепаратизму власне в самих країнах – членах євразійських структур⁹⁵⁴. І замість того, щоб заохочувати пострадянські країни до інтеграції шляхом підвищення привабливості євразійських структур, В. Путін їх використовує переважно для оформлення російської гегемонії. Завуальована невдоволеність російською політикою з боку Білорусі та Казахстану щодо пострадянських країн, що обрали альтернативний шлях зовнішньополітичного розвитку, свідчить про штучність євразійських інтеграційних структур і має служити тривожним сигналом для Москви. З огляду на це цілком можливо, що подальше розчарування російських партнерів по євразійській інтеграції та відчуття прямої загрози їхньої безпеці спричинить недовіру до інтеграційної політики РФ, а також зумовить зміну їх геополітичного вектора аж до переорієнтації на Захід⁹⁵⁵. На думку українського дослідника О. Волошина, з погляду економіки МС як і ЄАЕС не несе очевидних переваг Росії, а навпаки, пов'язаний з істотними втратами для неї. Проте великодержавна парадигма бере гору над можливими економічними вигодами. Росія готова жертвувати економічними інтересами на користь політичних⁹⁵⁶.

Необхідною умовою пострадянської інтеграції є трансформація зовнішніх просторів євразійських країн у єдиний внутрішній простір у межах ЄАЕС. Росія намагається стати ініціатором мо-

2015. 8th January. URL: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/657967da-9725-11e4-845a-00144feabdc0.html#axzz3QPu0BDY9>.

⁹⁵⁴ Michel C. Even Vladimir Putin's Authoritarian Allies Are Fed Up With Russia's Crumbling Economy. *New Republic*. 2015. 18th January. URL: <http://www.newrepublic.com/article/120778/eurasian-economic-union-putins-geopolitical-project-already-failing>.

⁹⁵⁵ Климовский С. Путин объявляет войну Евросоюзу. URL: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/putin-obyavil-voynu-evrosoyuzu.html>.

⁹⁵⁶ Волошин О.А. Митний союз та політика регіонального лідерства Росії на сучасному етапі. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. Вип. 18. С. 68.

дернізації науково-технологічного потенціалу країн пострадянського простору. Для Росії як потужної регіональної держави важливим завданням є також формування ЄАЕС шляхом подолання соціально-економічної закритості⁹⁵⁷. ЄАЕС розглядається Росією і як одна із форм самоізоляції на випадок посилення тиску з боку ЄС та США. Росія імовірно не відкидає досвіду СРСР, який використав політику ізоляціонізму як інструмент "побудови соціалізму в окремо взятій державі". Відомо, що інтеграційні процеси зазвичай відбуваються в умовах системної кризи та формування нового світопорядку. Про це, зокрема, наголошував В. Путін: "...найближчі роки будуть вирішальними і, можливо, навіть переломними, і не тільки для нас, а й практично для всього світу, який вступає в епоху кардинальних змін, а можливо, навіть, і потрясінь"⁹⁵⁸.

З часом не варто відкидати навіть білоруський приклад зі створення союзу тепер уже трьох держав (за участі Казахстану) на основі нового більш розширеного союзного договору в межах ЄАЕС. Утім, поки що складно спрогнозувати, настільки перспективним для розширення буде ЄАЕС, оскільки цілком імовірно, що об'єднання й надалі залишиться організацією з обмеженим колом учасників. Також з упевненістю можна стверджувати, що особливо після подій 2008 та 2014 рр., пов'язаних з агресією Росії, ЄАЕС навряд чи коли-небудь матиме у своєму складі такі держави, як Україна, Грузія та Молдова. Ю. Шишков із цього приводу зауважує: "Навіть найпалкішим прибічникам збирання колишніх союзних республік довкола Росії час зрозуміти, що і зона вільної торгівлі у форматі 12 країн, й економічна співдружність п'ятірки і СДРБ – не більше, ніж віртуальні побудови, позбавлені реального інтеграційного змісту"⁹⁵⁹. Можемо цілковито погодитися із провідними аналітиками та політологами, які не

⁹⁵⁷ Бельянинов А.Ю. Интеграционная политика России в Евразии. Москва: Научная книга, 2013. С. 44, 62.

⁹⁵⁸ Путин В.В. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации. *Российская газета*. 2012. 12 декабря. URL: <http://www.rg.ru/2014/12/04/poslanie-site.html>.

⁹⁵⁹ Шишков Ю. Россия и СНГ: неудавшийся брак по расчету. *Pro et Contra*. 2001. Т. 6. № 1/2. С. 106.

бачать особливих перспектив Євразійського союзу, вважаючи його черговою геополітичною ілюзією Росії. У Москві озвучували сподівання, що у всіх попередніх євразійських об'єднаннях – починаючи з СНД, економічна складова організації призведе в підсумку до політичної інтеграції., Л. Шевцова, зокрема, зазначила, що "...Євразійський проект – це міраж пострадянського архіпелагу, у якому авторитарні лідери використовують один одного задля збереження своєї влади". У свою чергу, один із провідних американських фахівців із політики Росії А. Аслунд назвав ЄАЕС "неімперіалістичною дірою", у яку дедалі більше заглиблюється Росія⁹⁶⁰.

Також, як стверджує знана українська вчена Л. Чекаленко: "...усі утворення (на пострадянському просторі. – О. К.) виявилися неповноцінними об'єднаннями. Одним не вистачає правової основи для розвитку всеосяжної діяльності й утвердження у світовій системі міжнародних координат, іншим – економічної і політичної могутності, що вивело б об'єднання на міжнародний простір інтеграційного спілкування на паритетних засадах"⁹⁶¹. За словами фахівця з історії Росії та професора університету у Східній Фінляндії Дж. Сміта економічний зиск Росії від ЄАЕС є примарним, оскільки більшість економічних зв'язків вона має з Європою, Китаєм та іншими країнами. Саме тому, за його словами, весь цей проект має служити винятково зміцненню гегемонії Росії на теренах пострадянського простору, а за найгіршим сценарієм, призведе до відбудови СРСР в тому чи іншому вигляді. Також він вважає, що, як й у випадку з ЄС, усі вияви економічної інтеграції в Євразійському союзі супроводжуватимуться сильним наголосом на політичній інтег-

⁹⁶⁰ A brief primer on Vladimir Putin's Eurasian dream. *The Guardian*. 2014. 18th February. URL: <http://www.theguardian.com/world/shortcuts/2014/feb/18/brief-primer-vladimir-putin-eurasian-union-trade>.

⁹⁶¹ Чакаленко Л.Д. Нестійке сьогодні – запорука хиткого майбутнього (з досвіду СНД). *Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи*: зб. наук. праць /за заг. ред. А.Г. Бульвінського. Київ: ДУ "Ін-т всесвітньої історії НАН України", 2016. С. 49.

рації, з єдиною відмінністю, що в союзі, будованому Росією, буде виразно акцентовано на її гегемонії⁹⁶². Значна кількість західних експертів вважають, що ЄАЕС з'явився не для того, щоб відновити Радянський Союз чи захопити країни ЦА, тому єдиною і найважливішою метою для проекту є утримати Україну у своїй геополітичній орбіті та позбавити її можливостей зближення з ЄС та НАТО⁹⁶³. Загалом погоджуємося з такими експертними твердженнями, утім лише додамо, що допоміжною метою створення ЄАЕС є посилення геополітичного впливу Росії на пострадянському просторі через масштабізацію економічної, а в перспективі й політичної залежності пострадянських країн. Зважаючи на це, нечисельний склад ЄАЕС, представлений винятково авторитарними країнами, свідчить про його внутрішню слабкість та низьку популярність у зовнішньому вимірі. Сподівання Росії на те, що новостворена організація закріпить її вплив на всі республіки колишнього СРСР та стане повноцінною альтернативою ЄС, виявилися марними.

Таким чином, проголошення створення ЄАЕС стало новою віхою реінтеграції пострадянського простору як чергового проекту Росії. Зазначений етап інтеграційних процесів припав на час різкого загострення стосунків РФ із Заходом у контексті російсько-української кризи. Така геополітична поведінка Росії радикально знизила рейтинг ЄАЕС серед інших потенційних учасників інтеграції, вплинувши тим самим на позицію ключових країн – учасниць Союзу – Білорусі та Казахстану, які нині ставляться до євразійських інтеграцій із поміркованою насто-роженістю. Зрештою, члени ЄАЕС не отримали від даного об'єднання значних торговельно-економічних преференцій. Росія, у свою чергу, розглядає ЄАЕС переважно як інструмент утвердження власних геополітичних амбіцій на пострадянському просторі, жертвуючи при цьому отриманням економічного зиску від зазначеного об'єднання.

⁹⁶² Цит. за: Харпен М.Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, України: неза-своєні уроки минулого. Харків: Віват, 2015. С. 295.

⁹⁶³ Там само. С. 295–296.

3.4. СПЕЦИФІКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ РОСІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Після другого напіврозпаду імперії з крахом СРСР (перший відбувся у 1917) Росія намагається взяти реванш шляхом здійснення ревізійської політики експансіонізму, прагнучи тим самим не лише зупинити подальший розпад постімперського простору, а й частково "реанімувати" його суверенні кордони за рахунок територій новостворених квазідержав та анексованого Криму. Зрештою, пострадянський простір став для Москви фактично тим, чим були країни ЦСЄ для СРСР у період холодної війни⁹⁶⁴. У тезах робочої групи Ради із зовнішньої і оборонної політики "Стратегія для Росії: кінця 2010-х – початку 2020-х рр." було прямо зазначено, що своїми діями останніх років (у т. ч. і щодо агресії Росії проти Грузії та України) Росії "...вдалося зупинити і навіть, можливо, повернути назад розпад пострадянського й історичного російського імперського простору, що загрожував поглибленням конфліктності, боротьби зовнішніх сил за вплив у ньому"⁹⁶⁵. Значна кількість політичної еліти дотримується думки, що лише рух "назовні" забезпечить Росії попередні тактичні здобутки. Інакше кажучи, Росія завжди намагалася забезпечити свою безпеку через зміщення своїх кордонів, з тим, щоб запобігти нападу⁹⁶⁶. Варто зауважити, що з моменту краху комунізму вплив Росії більшою мірою обмежується пострадянським простором, який став зоною її мілітаристської парадигми,

⁹⁶⁴ Sestanovich S. Giving Russia its Due. *The National Interest*. 1994. No 36. P. 8.

⁹⁶⁵ Стратегія для Росії. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов от 23 мая 2016 года. URL: http://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%81%D1%8B_23%D0%BC%D0%B0%D1%8F_sm.pdf.

⁹⁶⁶ Коткин С. Вечная геополитика России. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160822/237601288.html>.

а за межами колишнього СРСР РФ усе ж відіграє досить скромну геополітичну роль⁹⁶⁷.

Користуючись моментом ослаблення глобальних позицій США та наростанням внутрішніх проблем у ЄС, РФ прагне знизити вплив Вашингтона в Європі і на пострадянському просторі, головним чином через підрив зв'язків із ЄС та деструкцію євроатлантичної безпекової солідарності в межах НАТО. Нині вже не існує підконтрольної Москві ОВД, а всі її экс-члени та частина колишніх республік самого СРСР, як відомо, є союзниками США по НАТО. Росія наразі абсолютно неприваблива як союзник для будь-якої цивілізованої демократичної держави. Інтеграція до ініційованих нею євразійських структур відбувається лише завдяки поєднанню комбінацій економічного, безпекового та політичного шантажу з боку Москви. Відтак, як уже йшлося, союзниками РФ переважно стають або її військово-політичні й економічні протекторати, як Білорусь, Казахстан, Вірменія, Таджикистан, або ж створені чи патроновані Кремлем маріонеткові квазідержавні утворення на територіях пострадянських республік на кшталт Абхазії, Південної Осетії, Придністров'я, а нині й Л/ДНР. Зрештою, такий кількісний і якісний склад союзників не здатен радикально вплинути на геополітичну ситуацію в разі прямого військового тиску на РФ чи воєнного конфлікту за її участі. Для порівняння, США як ядро та центр тяжіння західних ліберальних демократій має нині близько 50 держав у ролі союзників або ж лояльних держав. Здебільшого зацікавленість у відносинах із Росією виявляють диктаторські режими, що позбулися підтримки всередині країни та мають проблеми у відносинах із навколишнім світом. Узагалі, останнім часом відбувається активізація підтримки Росією авторитарних лідерів, яких вона розглядає як союзників у боротьбі з ліберально-демократичним світом, очолюваним США⁹⁶⁸.

⁹⁶⁷ Адоманис М. "Возрождающаяся" Россия в действительности демонстрирует тревожные признаки упадка. URL: <http://inosmi.ru/russia/20151014/230813925.html#ixzz3oXSk7wB5>.

⁹⁶⁸ Гра з вогнем. Похмурі перспективи міжнародної політики Росії. URL: <http://tyzhden.ua/Politics/113187>.

Москва сприймає зміцнення позицій США та Європи на власній периферії (пострадянському просторі) як потенційну загрозу базовим стратегічним позиціям. Росії притаманна постійна геополітична клаустрофобія, безпосередньо пов'язана зі зменшенням її території, у чому вона вбачає головну причину втрати своєї обороноздатності⁹⁶⁹. Як зауважувалося, пострадянський простір для Росії є чи не головною (винятковою) сферою її стратегічних інтересів, який вона будь-що намагається зберегти у своєму геополітичному фарватері. Саме тому Росія передусім домагається, щоб США та Захід загалом нарешті визнали російську геополітичну сферу по периметру її так званої периферії, за винятком, звісно, Прибалтики. У свою чергу, претензії на євразійську геополітичну спадщину стали для Росії питанням національного самовизначення. Задля збереження та зміцнення своєї присутності в зазначеному регіоні Росія вдається до використання різних інструментів і механізмів – від "м'якої сили" (проникнення в пострадянські країни російського бізнесу, корумпованих схем, поширення великоросійської культури й інформаційного впливу) до прихованого/прямого військового втручання. Саме на пострадянському просторі РФ використовує насамперед наступальну або експансіоністську геостратегію (поряд з оборонною, залежною чи відступальною геостратегією, геостратегією активної участі, що базується на розвитку політичної, економічної та культурної співпраці з іншими країнами), спрямовану на розширення сфери власного впливу, а також здобуття контролю над геопростором та його елементами⁹⁷⁰.

З розпадом СРСР Росія в односторонньому порядку взяла на себе відповідальність за вирішення нею ж створених так званих заморожених конфліктів. Росія завжди намагається позиціювати себе в ролі миротворця на пострадянському просторі, утім насправді своїми діями лише розпалює конфлікти й ускладнює їх розв'язання, формуючи таким чином власну модель безпекової

⁹⁶⁹ Романенко Ю. Пределы устойчивости. Мир и Украина в 2017 году. Сценарии. URL: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/predelyi-ustoychivostimir-i-ukraina-v-2017-godu-stsenarii.html>.

⁹⁷⁰ Гольцов А.Г. Геостратегія держав світу: основні типи і рівні. *Наукові праці МАУП*. 2011. Вип. 1(28). С. 23.

політики. Ураховуючи зазначене, можна говорити про експорт та підтримку Росією керованих конфліктів на пострадянському просторі. Беручи участь у миротворчих операціях, Москва зацікавлена в наслідках конфлікту, адже підтримуючи ту чи іншу сторону, Росія намагається врегулювати конфлікт винятково на свою користь. З позиції критичної геополітики така безпосередня участь держави у врегулюванні конфліктів означає їх деконструкцію відповідно до локально-просторових факторів. Перелік апробованих ОБСЄ в Південно-Східній Європі механізмів конфліктного врегулювання був недостатнім для врегулювання саме пострадянських конфліктів, де часто спостерігалася відсутність волі до примирення сторін. Таку ситуацію часто використовувала на свою користь Росія відповідно до класичного принципу "поділяй і володарюй"⁹⁷¹.

Ще за президентства Б. Єльцина Москва зберігала російські війська на території нових незалежних держав часто проти волі їх керівництва аж до завершення формування національних збройних сил. Б. Єльцин у 1993 р. зробив заяву щодо того, що ООН та інші провідні держави мають визнати особливі права Росії на території СНД як гаранта миру та стабільності. Навіть ліберальний тодішній міністр закордонних справ РФ прозахідного штибу А. Козирєв, який виступав проти політики "партії війни" та ризиків у разі повернення до влади неокомуністів, вже в 1994 р. запропонував концепцію російської монополії на миротворчу діяльність у пострадянських республіках та звернувся до ООН і ОБСЄ із пропозицією надати Росії спеціальні повноваження миротворця у країнах ближнього зарубіжжя, що можна трактувати як теоретичне обґрунтування початку запровадження Москвою відновлення над ними свого геополітичного контролю. Разом із тим, міністр зробив заяву перед послами країн СНД про необхідність зберегти присутність російських збройних сил на території колишнього СРСР, акцентуючи, що в разі утворення

⁹⁷¹ Гончаренко І.О. СНД, ОБСЄ і ООН у попередженні конфліктів на пострадянському просторі у 90-х рр. ХХ ст.: досвід співробітництва (теоретико-методологічний аналіз). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 269.

вакууму сили останній буде заповнений іншими державами, геостратегічні інтереси яких суперечать російським. А. Козирєв заявив про те, що Росія "...не залишить регіони, які вона одвічно вважала сферою своїх інтересів"⁹⁷². Також окремими військовими РФ було зроблено заяву про те, що чим довший час російські військові бази будуть розташовані в колишніх союзних республіках, тим швидше єдиний економічний і військовий союз буде відновлено⁹⁷³. Докладніше свою позицію очільник МЗС Росії виголосив в одному з інтерв'ю газеті "Известия" в 1994 р., стверджуючи, що "...коли Росія не втручатиметься в конфлікти у "близькому зарубіжжі", то вона ризикує втратити географічні позиції, на завоювання яких були затрачені століття"⁹⁷⁴.

Згодом В. Путін неодноразово наголошував на тому, що саме РФ на просторі СНД бере участь в урегулюванні різних конфліктів і позиціонує себе в ролі гаранта безпеки та стабільності, розцінюючи, насамперед, таку політику як миротворчу діяльність. Останнє зокрема підтверджують слова знаних російських учених В. Лапкіна та В. Пантіна: "Реалії етнополітичних конфліктів на пострадянському просторі такі, що жоден із зазначених конфліктів не може бути врегульований чи хоча б переведений у "заморожений" стан без участі Росії"⁹⁷⁵. Відтоді фактично весь пострадянський простір проголошувався стратегічною сферою російських життєвих інтересів у контексті такої собі євразійської "доктрини Монро". На основі цього було висунуто ідею "ближнього зарубіжжя" в контексті формування трьох сфер європейської безпеки: Західній Європі гарантують безпекову сферу США, СНД – Росія, а колишньому зовнішньому кільцю СРСР – США та Росія. Після того, як пострадянськими країнами було відкинуто доктри-

⁹⁷² Цит. за: Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом /пер. с англ. К.: Заповіт, 2013. С. 50.

⁹⁷³ Rivera D. Engagement, Containment, and the International Politics of Eurasia. *Political Science Quarterly*. 2003. Vol. 118. No 1. P. 94.

⁹⁷⁴ Цит. за: Скороход Л., Скороход Ю., Перепелиця Г. Миротворча діяльність на теренах СНД. *Політична думка*. 1997. № 4. С. 125.

⁹⁷⁵ Лапкин В., Пантин В. Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве: роли внешнеполитических факторов. *Мировая экономика и международные отношения*. 2016. № 12. С. 99.

ну "ближнього зарубіжжя", Росія обрала тактику встановлення двосторонніх відносин за імперсько-васальною схемою⁹⁷⁶.

РФ від самого початку заснування СНД намагалася переконати нові незалежні держави не відроджувати національну мову та культуру, не будувати власну зовнішню політику через налагодження контактів із зовнішнім світом, а також, що головне, не створювати власні збройні сили. Тож радянська армія з розпадом СРСР набувала статусу спільних збройних сил, яка тимчасово мала захищати кордони пострадянського простору. У 1992 р. Росія розпочала процес виведення своїх військ із країн ближнього зарубіжжя – Прибалтики, Грузії, Молдови, Таджикистану, Вірменії. Проте вже незабаром цей процес було призупинено. Статус збройних сил СРСР було вирішено лише в 1993–1994 рр. – тобто в період, коли кожна нова незалежна держава почала створювати національні збройні сили. Внаслідок розподілу радянської спадщини на території Молдови Росії залишилася підпорядкована 14 армія, а на території України Чорноморський флот, розділений у 1997 р.⁹⁷⁷.

За окремими підрахунками на пострадянському просторі вже на 1992 р. відбулося 154 конфлікти, у 20 з яких використовували зброю. Внаслідок останніх загинуло вже близько 10 тис. осіб⁹⁷⁸. Саме через проектування нестабільності Росія намагається заповнити геополітичний вакуум, який виник на пострадянському просторі з розпадом СРСР. Із цього приводу у 1994 р. Б. Єльцин заявив, що "на зміну ідеологічним конфліктам приходить боротьба за сфери впливу в геополітиці"⁹⁷⁹. Загалом, доки інспіровані Росією конфлікти не врегулювані – тобто мають гарячу фазу чи "статус" незавершених/невирішених ("заморожених"), у Москві є геополітичний козир для торгів із пострадянськими країнами, де такі конфлік-

⁹⁷⁶ Панасюк П. Балто-Чорноморський регіон: геополітичний шанс. URL: <http://soskin.info/ea/2006/3-4/20060303.html>.

⁹⁷⁷ Шишкіна О.В. Внешнеполитические ресурсы: Россия и ЕС на пространстве "общего соседства". Москва: Аспект Пресс, 2013. С. 53.

⁹⁷⁸ Кутовой Е.Г. СНГ – не остановиться на полпути. *Международная жизнь*. 1992. № 7. С. 100–101.

⁹⁷⁹ Цит. за: Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом. С. 52.

ти мають місце. Об'єктом "заморожених конфліктів", що існують на пострадянських теренах, є такі псевдодержавні території як: Придністровська Молдовська Республіка (ПМР) або Придністров'я, Південна Осетія, Абхазія, Нагірний Карабах, а нині небезпека появи ще одного "замороженого конфлікту" постала в Україні через підтримувані Росією сепаратистські анклав Л/ДНР. Загалом, як уже зазначалося, Росія зацікавлена у створенні лімітрофних (буферних) зон за рахунок України, Молдови та країн ЦА, у тому числі і шляхом дестабілізації цих субрегіонів.

Отже, зазначені країни як такі, що відмовилися йти у фарватері російських геостратегічних інтересів, отримали "заморожені конфлікти" та "гібридну війну" – тобто керовані Москвою процеси. Відповідно Україна, Білорусь, Молдова є досі сірою геополітичною зоною безпеки між Росією і Євросоюзом, яку РФ намагається дедалі більше дестабілізувати. Отож саме сіра зона і є власне буфером у розширенні євроатлантичних структур на пострадянський простір. Створення так званих буферів стратегічної глибини довкола Росії покликано гарантувати захист від проникнення американського глобального домінування у сферу впливу Москви через розширення НАТО. На думку працівника Інституту глобального діалогу в Університеті Південної Африки Ф. Корнегея, створення такої периферійної буферної зони дозволить оформити завершення холодної війни та зміцнити при цьому систему глобального управління передусім через збереження своєрідного статус-кво і припинення розширення НАТО на схід⁹⁸⁰.

Звернувши увагу на пострадянську геополітичну парадигму РФ, З. Бжезинський акцентує увагу на те, що російська велич завжди ототожнювалася із приєднанням нових територій. У зв'язку із цим, впродовж останніх десятиліть Росія намагається зберегти вплив над неросійськими народами, паралельно тиражуючи при цьому ідею воз'єднання всіх росіян у межах єдиної, так званої Великої Росії⁹⁸¹. Протекторовані Москвою "євразійські

⁹⁸⁰ Корнегей Ф. Верхушка айсберга. *Россия в глобальной политике*. 2014. № 2. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Verkhushka-aisberga-16588>.

⁹⁸¹ Бжезинський З. *Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство /пер. с англ.* Москва: Междунар. отношения, 2005. С. 62.

сатрапії" були й залишаються характерною рисою більшості пострадянських країн, одним із прикладів чого є білоруський режим, режим у Вірменії та низка проросійських керівництв у країнах ЦАР. Саме такі керовані політичні верхівки багато в чому дають можливість Росії реалізувати свої євразійські інтеграційні проекти, які є додатковим геополітичним інструментом у побудові новоформатної пострадянської імперії.

Серед головних факторів політики російської військової присутності на пострадянському просторі є етнічний, який використовує Росія для реалізації своїх геостратегічних інтересів по периметру території колишнього СРСР. У цьому випадку Росія, окрім "мовно-етнічної карти", намагається розіграти ще й "карту ідентичності". Саме зазначений комплекс факторів є інклюзивною підставою для здійснення військової агресії щодо пострадянських країн. Ще на початку 1990-х рр. російська вчена Н. Нарочницька стверджувала, що "...кожна республіка є редукованою копією СРСР – тобто багатонаціональною державою, що робить проблему дроблення країни безкінечною"⁹⁸². Механізм розпалювання Росією конфліктів на пострадянському просторі полягає в підтримці сепаратизму в нових незалежних державах переважно через нагнітання націоналістичних настроїв серед російських нацменшин, які виконують роль "п'ятої колони" Кремля у сусідніх державах. Якщо, скажімо, у часи холодної війни для обох геополітичних блоків – СРСР і США інструментом забезпечення впливу були політичні сили, які через підтримку наддержави підривали легітимність місцевої влади, то для РФ подібною силою в ролі геополітичного інструменту є саме російська діаспора та російськомовне населення, у кількості понад 20 млн осіб у пострадянських країнах. Росія тривалий час намагається домогтися регіональної автономії для російських нацменшин, які проживають у пострадянських країнах. Як зауважує відомий український учений-конфліктолог Г. Перепелиця: "...Для відродження Великої Росії необхідна нова порція людського матеріалу – "російських імперців", які проживають на

⁹⁸² Нарочницкая Н.А. Национальный интерес России. *Международная жизнь*. 1992. № 3/4. С. 117.

території України і Білорусі"⁹⁸³. Водночас, згідно із заявою МЗС РФ "Російська діаспора за кордоном є соціально-гуманітарною опорою інтересів Російської Федерації в державах пострадянського простору"⁹⁸⁴. Тож примітно, що саме російська діаспора у глобальному вимірі, разом із "руським миром", за умов широкої підтримки Москви, претендує на роль нового неурядового геополітичного актора.

"Сепаратистську карту" Москва почала розігрувати вже напередодні розпаду СРСР, шантажуючи потенційні незалежні держави етнічним протистоянням і громадянською війною, демонструючи тим самим їх нежиттєздатність. Далі процес розпаду Радянського Союзу супроводжувався не лише проголошенням нових республік, але й збереженням потенційних сепаратистських квазіформувань, що невдовзі призвело до низки локальних криз і конфліктів, які підігрівала Росія з перспективою подальшого "збирання справжніх російських земель", плекаючи таким чином поновлення суверенітету історичної/Великої Росії"⁹⁸⁵. Під приводом захисту етнічних росіян РФ формує агресивну геостратегію та веде відповідну зовнішню політику щодо пострадянських країн аж до прямого (хоча й завуальованого) військового втручання (у випадку з Молдовою, Грузією та Україною). Кроки Росії щодо посилення свого впливу на пострадянських теренах часто супроводжувалися дестабілізацією ситуації за участі спецслужб. Ще в 1994 р. Б. Єльцин, виступаючи перед Федеральною службою контррозвідки (перейменованою згодом у ФСБ), заявив: "...широкі можливості ФСК потрібно ефективно використовувати для захисту росіян як у нашій країні, так і за кордо-

⁹⁸³ Перепелиця Г. Виклик майбутньому: геополітичні витоки асиметрії українсько-російських відносин. *Політика і час*. 2005. № 10. С. 23.

⁹⁸⁴ Чепурин А. Ориєнтир: конгрес с соотечественников. *Международная жизнь*. 2009. № 6. С. 47–60.

⁹⁸⁵ Doroshko M. Ethno-political Conflicts in Post-soviet Countries Participating in "Eastern partnership" as a tool of Russian Influence in The Region. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. Вип. 1 (43). С. 5–6.

ном"⁹⁸⁶. Паралельно в реалізації такого сценарію відбувалося витіснення корінних етнічних груп з їх історичної батьківщини.

Отже, ключовим у російській стратегії на пострадянському просторі було використання РФ "мовно-етнічної карти" в низці пострадянських республік шляхом нагнітання істерії пропаганди щодо утисків етнічних росіян на території нових незалежних держав. Як наголошує професор М. Дорошко, "...фактичний відхід США з теренів СНД за часів президентства Б. Обама створював сприятливі умови для реалізації пріоритетного зовнішньополітичного завдання Кремля – перетворення території держав Співдружності на винятково російську сферу впливу"⁹⁸⁷. Саме тому З. Бжезинський вважає, що РФ не варто перебирати на себе роль посередника у врегулюванні національних конфліктів в СНД, оскільки це буде тягнути її до позицій верховного арбітра у Співдружності. Прийнятнішим, на його думку, було би врегулювання таких конфліктів через міжнародні механізми, у тому числі через ОБСЄ⁹⁸⁸. Усе ж Росія поступово втрачає етнічний важіль тиску на пострадянські країни, а роль російської діаспори в цьому сенсі дещо перебільшена. Свідченням тому є стрімкий відплив російського та російськомовного населення із центральноазіатських країн до Російської Федерації, який поступово вичерпується. Скажімо, одразу після розпаду СРСР російська етнічна діаспора в Казахстані становила близько 40 % від загальної кількості населення, тоді як нині вона зменшилася до 21,47 %, переважно через міграцію до Росії⁹⁸⁹.

⁹⁸⁶ Цит. за: Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом. С. 52.

⁹⁸⁷ Дорошко М. Політика "перезавантаження" американсько-російських відносин як чинник геополітичних змін на просторі СНД. *Міжнародні відносини. Серія "Політичні науки"*. 2013 № 2. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/94/68.

⁹⁸⁸ Николаенко В.Д. Развивающиеся страны в нашей политике. *Международная жизнь*. 1992. № 5. С. 19.

⁹⁸⁹ Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2014 г. *Этнодемографический сборник Казахстана*: стат. сб. Астана: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2013. 83 с.

Упродовж 1994–2016 рр. кількість російськомовних у Латвії знизилась із 40,5 до 29,8 %, а в Естонії відповідно – із 33,3 до 23,4 %. Також різко зменшилася кількість російськомовного населення в Азербайджані, Литві, Туркменістані й Узбекистані. В Україні кількість російськомовних за період незалежності скоротилася із 33,9 до 24,4 %. У Грузії впродовж останніх двадцяти років кількість російськомовних громадян скоротилася із 6,4 до всього лише 1,1 % (рис. 3.2). До того ж, після війни з Росією президент М. Саакашвілі оголосив про плани щодо заміни російської мови як другої державної⁹⁹⁰.

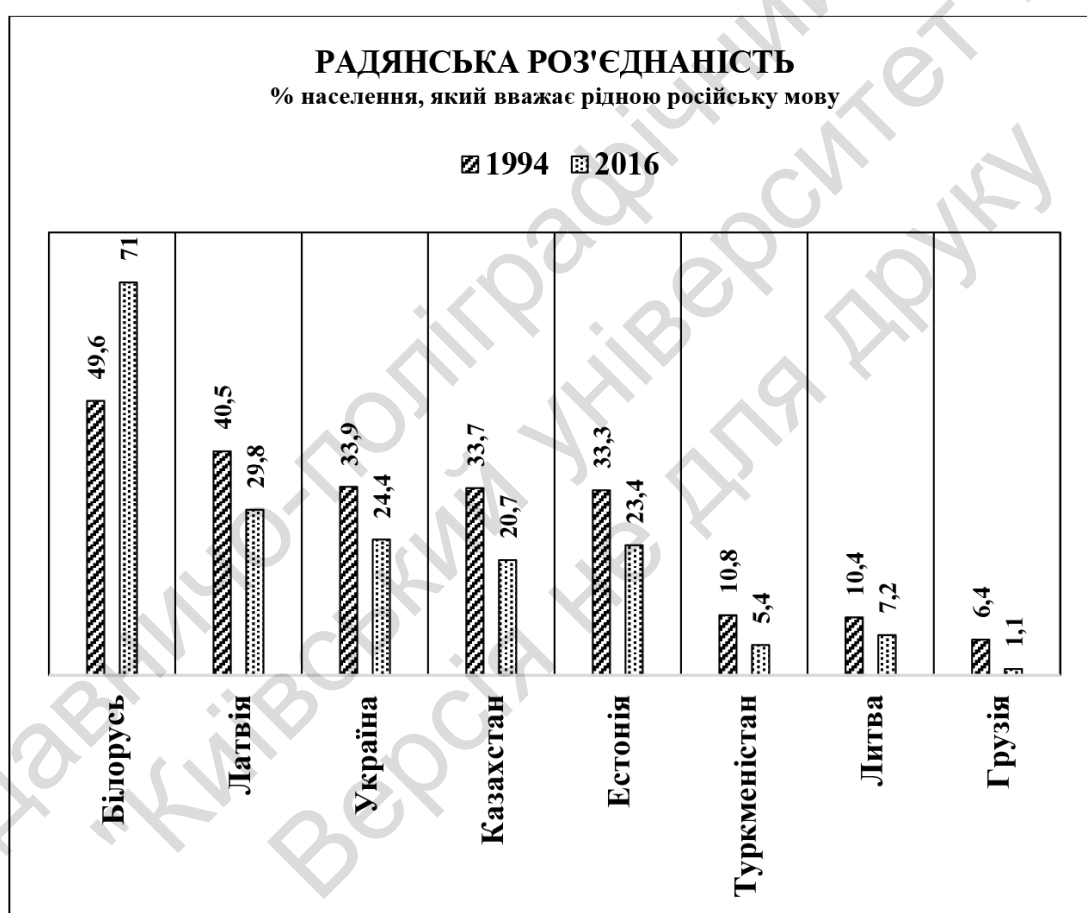

Рис. 3.2. Скорочення кількості російськомовного населення в пострадянських країнах упродовж 1994–2016 рр.⁹⁹¹

⁹⁹⁰Johnson S. Russian language in decline as post-Soviet states reject it. *Financial Times*. 2017. 13th April. URL: <https://www.ft.com/content/c42fbd1c-1e08-11e7-b7d3-163f5a7f229c>.

⁹⁹¹Ibid.

Таким чином, зниження впливу російської мови на теренах пострадянського простору підкреслює тим самим прямо пропорційне скорочення інструментарію (поряд із цивілізаційним, культурним і політичним) Москви з відновлення значення Росії як світової держави на міжнародній арені, а російська мова впродовж останнього двадцятиріччя втратила більше прихильників, аніж будь-яка інша. Останнє також пояснюють тим, що нові незалежні держави (колишні республіки СРСР) намагаються зміцнювати свій мовний суверенітет через запровадження спеціальних програм і шляхом прямих урядових рішень, зокрема щодо припинення використання російської мови як другої державної, як це було, наприклад, у Грузії після конфлікту з Росією⁹⁹².

З огляду на концепцію "міжнародного суверенітету", суверенною державою, у розумінні російських експертів та вищого керівництва, є та держава, що здатна самотійно вести внутрішню, зовнішню й оборонну політику, укладати та розривати договори, вступати чи не вступати у відносини зі стратегічним партнерами⁹⁹³. Як наголошував В. Путін, "...не так уже й багато нині у світі країн, які мають задоволення і щастя заявити, що вони є суверенними, їх можна на пальцях порахувати. Це Китай, Індія, Росія і ще кілька держав. Усі інші перебувають у дуже суттєвій залежності або один від одного, або від лідерів блоку"⁹⁹⁴. Для Росії у зміцненні суверенітету велике значення має пострадянський простір, який відіграє роль зовнішнього поясу суверенітету історичної Росії. Зважаючи на це, Москва будь-що намагається запобігти "геополітичному розукрупненню" історичної Росії у зв'язку з перспективою розриву зв'язків із країнами СНД та подальшим їх залученням до західних інтеграційних проектів.

⁹⁹² Johnson S. Russian language in decline as post-Soviet states reject it.

⁹⁹³ Кокошин А. Реальный суверенитет. Москва: Европа, 2006. С. 49–50.

⁹⁹⁴ Обращение Путина к членам международного дискуссионного клуба "Валдай", Сочи, 14 сентября 2007 года. URL: http://www.kremlin.ru/eng/text/speeches/2007/09/14/1801_type82917type84779_144106.html.

Тому компенсацію даних ризиків Росія вбачала у створенні військово-політичного союзу під своїм патронатом⁹⁹⁵.

Геополітичний вплив Росії на пострадянському просторі характеризується як прямим, так і непрямим втручанням у внутрішню політику нових незалежних держав, що стає причиною породження локальних та регіональних криз. Важливим плацдармом для забезпечення геополітичного тиску та контролю над Молдовою є штучно створена в 1990 р. Придністровська Молдавська Республіка, де близько 30 % населення становлять росіяни та російськомовні. З огляду на свою близькість розташування до країн НАТО, зокрема Румунії, а також до Чорного моря Молдова має для Росії виняткове геостратегічне значення. Так, Придністров'я у віддаленій перспективі може стати базою для розширення геополітичного плацдарму в бік Балкан⁹⁹⁶. Крім того, узятий у 1990 р. Молдовою курс на об'єднання з Румунією (у межах кампанії "За Велику Румунію"), призвів до кривавих сутичок у Гагаузії, внаслідок чого вона в 1994 р. отримала статус автономії. Також молдовська криза призвела до утворення ПМР та військових дій улітку 1992 р., коли війська Молдови здійснили наступ на Придністров'я з метою заволодіти комунікаціями Тирасполя, Дубоссар та Рибниці. Тоді в бойових діях брала участь 14-та російська армія, яку нині комплектують із придністровців. Також у Придністров'ї розміщується російський військовий контингент у кількості понад 3 тис. та значна кількість військової техніки, що визначає російську військову присутність у цій невизнаній республіці⁹⁹⁷.

21 липня 1992 р. в Москві було підписано Угоду "Про принципи мирного врегулювання збройного конфлікту у Придністровському регіоні Республіки Молдова", який лише підтвердив участь Москви в даному протистоянні. Із 29 липня 1992 р. російський миротворчий контингент зайняв Бендери з "миро-

⁹⁹⁵ Кокошин А. Реальный суверенитет в современной мирополитической системе. Москва: Европа. 2006. С. 50.

⁹⁹⁶ Хёглунд Я. Украина на пути в тупик. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160913/237844184.html>.

⁹⁹⁷ На кордоні з Україною знаходиться 63,5 тисяч військових РФ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/27/7060005>.

творчою" місією, а смугу вздовж Дністра оголосили зоною безпеки, яку було доручено контролювати Об'єднаній контрольній комісії (ОКК). Зрештою, саме в Москві було підписано "Меморандум про основи нормалізації відносин між Республікою Молдова і Придністров'ям". Усі подальші намагання розв'язати конфлікт, у тому числі шляхом створення федеративної держави Молдови із центром у Кишиневі та Тирасполі ("План Козака", запропонований у 2003) за підтримки гарантів в особі Росії, України й ОБСЄ, а згодом ЄС і США не увінчалися успіхом. Загалом Росія прагне бути головним геополітичним арбітром у налагодженні діалогу між Кишиневом і Тирасполем та забезпеченні процесу врегулювання конфлікту на вигідних для себе умовах. До того ж після перемоги в Молдові на парламентських виборах у 2001 р. Партії комуністів Республіки Молдова (не без сприяння Москви), Росія дедалі активніше почала просувати плани розширення впливу на молдовську економіку та ЗМІ, ігноруючи при цьому всі механізми виведення військ із ПМР, обумовлені договірною системою у ході спроб врегулювання конфлікту. Таким чином, конфлікт у Придністров'ї існує у формі "замороженого" як типовий класичний приклад пострадянських нерегульованих криз⁹⁹⁸.

Вплив Росії на виборчі кампанії у країнах пострадянського простору можна розцінити як особливий тип "*soft power*" і Молдова не є винятком у цьому сенсі. Так, 13 листопада 2016 р. внаслідок президентських виборів у Молдові перемогу отримав проросійський кандидат і висуванець Партії соціалістів Республіки Молдова (ПСМ) І. Додон, який виступає за зближення з Росією та не відкидає вступ Молдови до ЄАЕС. Зрештою, у Кремлі мають стратегію допомоги І. Додону в отриманні контролю над парламентом й ухваленні нового плану федералізації країни. Проте проєвропейський парламент і прем'єр-міністр Молдови навряд чи дозволять у найближчій перспективі зробити різкий розворот Кишинева в бік Мос-

⁹⁹⁸ Орлова Т.В. Зіткнення цивілізацій на пострадянському просторі і України. *Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи*: зб. наук. праць /за заг. ред. А.Г. Бульвінського. К.: ДУ "Ін-т всесвітньої історії НАН України", 2016. С. 41–42.

кви. Тож патроновані Москвою ліві сили залишаються в Республіці Молдова досить популярними⁹⁹⁹. Внаслідок виборів національного лідера автономної Гагаузії – башкана в березні 2015 р. перемогу здобула проросійська кандидатка І. Влах завдяки беззаперечній підтримці та прямому втручанням РФ. Зокрема, перевагу І. Влах багато в чому забезпечили гасла розвитку торговельно-економічних відносин із РФ та ЄАЕС і несприйняття інтеграції до ЄС. Зауважимо, що за результатами референдуму в лютому 2014 р. більшість жителів Гагаузії висловилися за вступ до МС¹⁰⁰⁰.

У Росії неодноразово порушувалося питання про можливість приєднання Придністров'я до її складу. Зі свого боку керівництво ПМР зверталось до Держдуми РФ із проханням на законодавчому рівні передбачити входження Придністров'я до Росії¹⁰⁰¹. За твердженням українських експертів саме ПМР як проросійський анклав утримує Молдову в орбіті геополітичного впливу Москви завдяки енергетичному фактору. Так, якщо брати до уваги енергетичну сферу, то саме російський газ на шляху до Молдови відбирається ПМР для власних підприємств, більшість із яких контролюється російськими власниками¹⁰⁰². У 2005 р. "Газпром" припинив постачання блакитного палива до Молдови за несплату, отримавши в підсумку частку в компанії "Молдовагаз". Молдова, таким чином, винна "Газпрому" близько 4,5 млрд дол за споживання газу придністровськими підприємствами. Зі свого боку, для Молдови розділити контракти "Молдовагаз" та "Тира-

⁹⁹⁹ Портников В. Домовленості Києва і Кишинєва. Окупант так просто не йде. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/28112105.html>.

¹⁰⁰⁰ Северин І., Вагнер А. В Гагаузії вииграла Росія. Піддержуємий Москвою кандидат побеждає на виборах глави Гагаузії, автономного регіона Молдавії. URL: <http://inosmi.ru/sngbaltia /20150324 /227075436.html>.

¹⁰⁰¹ Более 185 тысяч жителей Приднестровья просят о вхождении в состав РФ. URL: <https://www.novayagazeta.ru/news/2014/05/14/100574-boleee-185-tysyach-zhiteley-pridnestrovyya-prosyat-o-vhozhdenii-v-sostav-rf>.

¹⁰⁰² Chamberlain-Creanga R., Allin L. Acquiring Assets, Debts and Citizens Russia and the Micro-Foundations of Transnistria's Stalemated Conflict. URL: https://www2.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/demokratizatsiya%20archive/GWASHU_DEMO_18_4/R1174K4N5U2V2H42 /R1174K4N5U2V2H42.pdf.

спольтрансгаз" означало би визнати незалежність Придністров'я, з іншого, якщо Молдова не визнає ПМР, то вона змушена буде сплатити борг Москві, а тому Кишинів опинився в патовій гео-економічній ситуації¹⁰⁰³.

Експерти впродовж останнього часу допускають у своїх прогнозах імовірність російської експансії щодо тих пострадянських країн, де російське та російськомовне населення становить значну частину від загальної їх демографічної кількості. Росія намагається якомога активніше скористатися цим засобом задля збереження своєї євразійської присутності, зважаючи на доволі швидкі темпи відсоткового скорочення росіян серед чисельності національного населення пострадянських республік.

Одним із головних інструментів геополітичного впливу на пострадянські країни, у тому числі і для захисту етнічних росіян та російськомовного населення, варто виокремити військові бази, які Росія також використовує як засіб тиску та противаги у випадку розширення військової інфраструктури США в зазначеному регіоні. Усе ж, маючи лише 10 військових баз за межами своїх кордонів, переважна більшість яких розміщується у межах пострадянського простору, Росія не може проектувати глобальний геополітичний вплив¹⁰⁰⁴. Зокрема, на території Білорусі вже розміщені такі російські військові об'єкти, як радіолокаційна станція в Ганцевичах, 43-й вузол зв'язку ВМФ Росії у Вілейці, який забезпечує зв'язок Головного штабу ВМФ Росії з атомними підводними човнами, що перебувають на бойовому чергуванні в Атлантичному, Індійському і частково Тихому океанах. Також із метою тиску на Мінськ поблизу білоруської території розгортаються два ударні угруповання ЗС РФ: під Смоленськом та у Клинцях. Обидві бази розміщені на залізничних магістралях, а можливою їх ціллю є великі залізничні ву-

¹⁰⁰³ Іжак О. Як це робить Росія. *Дзеркало тижня*. 2014. 25 квіт. – 16 трав. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/yak-ce-robit-rosiya-tehnologiyi-zamorozhenih-konfliktiv-.html>.

¹⁰⁰⁴ Для порівняння, США мають у своєму розпорядженні близько 650 військово-повітряних та військово-морських баз, що охоплюють усі континенти світу.

зли Орша та Гомель, які до того ж відкривають можливість для ведення бойових дій проти України¹⁰⁰⁵.

Білорусь має спільну з РФ систему ППО, а білоруські та російські збройні сили постійно проводять спільні військові навчання, до того ж дві країни тісно співпрацюють в оборонній сфері¹⁰⁰⁶. Зважаючи на союзницькі відносини з РФ, Мінськ завжди дотримувався твердої позиції нейтралітету у пострадянських конфліктах, зокрема про це свідчить позиція білоруського керівництва під час українського конфлікту. Білорусь як союзна держава входить із Росією в усі військово-політичні союзи та блоки, має з РФ єдине регіональне угруповання військ, єдину регіональну систему ППО. Усе ж, незважаючи на це, Білорусь може стати потенційним об'єктом агресії з боку Росії в разі зміни політичного режиму в цій країні або ж унаслідок надмірного її зближення із Заходом. Потрібно нагадати, що Росія фактично повністю блокувала постачання газу у 2004, 2006, 2009 та 2010 рр. до Білорусі. Причиною загострення двосторонніх відносин між Москвою та Мінськом стала маніпуляція "Газпрому" ціновою політикою у 2006 р., який як і у випадку з Україною, підвищив ціни на блакитне паливо для Білорусі у чотири рази або із 50 до 200 дол за 1 тис. м³, що змусило О. Лукашенка навіть заявити про розрив двосторонніх відносин, оскільки від цін на природний газ безпосередньо залежала доля всієї машинобудівної галузі Білорусі. Урешті, сторони домовилися про поетапний перехід на ринкові ціни, ураховуючи вартість транзиту російського газу¹⁰⁰⁷. У підсумку, у 2007 р. "Газпром" викупив 50 %

¹⁰⁰⁵ Тышкевич И. Россия готовится к более масштабным операциям за рубежом. URL: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/rossiya-gotovitsya-k-bolee-masshtabnyim-operatsiyam-za-rubezhom.html>.

¹⁰⁰⁶ Фомін С.С. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі: євразійська інтеграція. *Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи*: зб. наук. праць /за заг. ред. А.Г. Бульвінського. Київ: ДУ "Ін-т всесвітньої історії НАН України", 2016. С. 59–60.

¹⁰⁰⁷ Российско-украинские газовые конфликты. URL: <http://tass.ru/info/1128520>.

акцій "Белтрансгазу" за 2,5 млрд дол, а у 2011 р. решту 50 % акцій за таку ж суму. Це дозволило знизити ціну на блакитне паливо Білорусі майже на 50 %, яка на 2016 р. становила 142 дол за 1 тис. м³. У 1990-ті рр. "Газпром" спорудив газопровід "Ямал – Європа", який також проходить територією Білорусі. Для керування обома газопроводами на базі колишнього "Белтрансгазу" було створено нову дочірню компанію "Газпром трансгаз Беларусь", 100 % акцій якої належить саме "Газпрому"¹⁰⁰⁸.

Цілком імовірно, що навчання Колективних сил оперативного реагування (КСОР) ОДКБ на кшталт "Взаємодія – 2016" чи "Захід – 2017" можуть свідчити про підготовку сценарію введення російських військ на територію Білорусі. За "необхідності" РФ також може розіграти російськомовну карту проти Білорусі. Чого варті заяви представників російських ультраправих націоналістичних сил щодо неправомірності передачі у 20-ті рр. ХХ ст. Білорусі прилеглих до РФ Гомельської, Вітебської та Могилевської областей, де в середньому проживає близько 10 % етнічних росіян, що утворюють другу за чисельністю меншину після білорусів та можуть бути використані як засіб розпалювання сепаратизму. Окремі російські науковці навіть тиражують заяви про безпідставне створення більшовиками Білоруської республіки та передачу їй "споконвічних" російських територій¹⁰⁰⁹. Також на відміну від інших пострадянських країн у Білорусі частка російськомовного населення впродовж останнього двадцятиріччя зростає із 49,6 до 71 % (рис. 3.2). Зважаючи на окреслену ситуацію, офіційний Мінськ виступає категорично проти створення російської авіабази на території Білорусі, яка би значно зменши-

¹⁰⁰⁸ Фомін С.С. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі: євразійська інтеграція. *Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи*: зб. наук. праць /за заг. ред. А.Г. Бульвінського. Київ: ДУ "Ін-т всесвітньої історії НАН України", 2016. С. 58–59.

¹⁰⁰⁹ Савин Д. Образи будущего: о границах Русского государства. URL: <http://www.novorossia.org/politika/1660-obrazy-budushhego-o-granicax-russkogo-gosudarstva.html>.

ла можливості білоруського режиму для політичного маневрування між РФ і Заходом¹⁰¹⁰.

Досить специфічна ситуація склалася довкола Прибалтики. У 1993 р. остаточно було урегульовано питання щодо виведення російських військ із Литви та демонтажу радянської системи ПРО в латвійському містечку Скрунді. Литва була першою з Балтійських країн, що підписала договір із РФ про кордони (оскільки не була зацікавлена в конфронтації з РФ через Калінінград), хоча останній так і не було ратифіковано. Прикордонні питання РФ, а також Латвії й Естонії були похідними від проблем російської нацменшини і використовувалися обома сторонами як засіб взаємного тиску¹⁰¹¹. У 1997 р. РФ запропонувала гарантії безпеки Прибалтиці, проте це було не вигідно насамперед прибалтійським країнам під час вступу до НАТО, а тому сторони відмовилися від будь-яких безпекових зобов'язань.

Загалом же, підставою до занепокоєння з приводу російської "гібридної експансії" щодо Прибалтики є значний відсоток російського населення, яке попри його скорочення у країнах зазначеного регіону представлено досі найбільшою національною меншиною та може бути потенційно використане як додатковий геополітичний важіль. Так, в Естонії та Латвії його частка становить у середньому близько 30 % (рис. 3.2). Також 1/4 території Латвії займає район Латгалія (східний, прилеглий до РФ край Латвії), де другою за чисельністю етнічною групою є росіяни, частка яких становить 39 % від усієї кількості населення регіону. У зв'язку із цим, потенційно із посиленням сепаратистських настроїв може виникнути дискусія щодо надання автономії цьому регіону. До того ж, у грудні 2012 р. із цього приводу відбулася конференція в м. Даугавпілс, де більшість (53,6 %) становлять росіяни, а для

¹⁰¹⁰ Сивицкий А., Царик Ю. Новая геостратегия России: последствия и вызовы для архитектуры международной безопасности. URL: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/novaya-geostrategiya-rossii-posledstviya-i-vyzovy-dlya-arhitekturyi-mezhdunarodnoy-bezopasnosti.html>.

¹⁰¹¹ Арбатова Н.К. Национальные интересы и внешняя политика России: европейское направление (1991–1999). Москва: ИМЭМО РАН, 2005. С. 75.

80 % жителів міста російська мова є рідною¹⁰¹². Прикладом потенційної "гібридної експансії" може також служити третє за кількістю населення естонське місто Нарва, що нині перебуває у стані економічного занепаду, а тому енергію соціального невдоволення місцевого населення, яке до того ж на 80 % складається з етнічних росіян (понад 30 % із яких уже мають російські паспорти), Росія може спрямувати на дестабілізацію ситуації в Естонії. Загалом у Латвії проживає 27 % етнічних росіян, в Естонії – 24,5, у Литві – 6 %¹⁰¹³.

Чорноморсько-Каспійський регіон є досить складною і проблемною ділянкою євразійського простору, де перетинаються геостратегічні інтереси як держав першого ешелону – США, КНР, Росії, так і регіональних держав – насамперед Туреччини й Ірану. У Чорноморсько-Каспійському регіоні Росія намагається не допустити політичної, економічної та безпекової експансії Заходу, зокрема проникнення НАТО на Кавказ через вступ до альянсу Грузії. Також важливим завданням для Росії є унеможливлення поширення ісламського екстремізму в кавказьких республіках та власне в самій Росії¹⁰¹⁴. Туреччина висловлює свою позицію на захист етнічно близьких їй кримських татар після анексії Криму та підтримує Азербайджан у його конфлікті з Вірменією, маючи опосередковані наміри щодо стримування геополітичних амбіцій Росії. Тож перспективи залучення Закавказзя і ЦА до сфери впливу Туреччини за підтримки США стало серйозним викликом національним інтересам РФ. Зокрема Азербайджан, як світська мусульманська та багата на енергоресурси

¹⁰¹² Линдерман В. О проекте "Латгальская Народная Республика". URL: <https://regnum.ru/news/society/1890941.html>; Постоянное население статистических регионов и краев Латвии по национальности на 1 марта 2011 года. URL: http://www.csb.gov.lv/predef_tables_ts2011_fin2_lv.xlsx.

¹⁰¹³ Попытки Путина возродить советскую власть только усилятся – экс-чиновник ЦРУ. URL: <http://kontrakty.ua/article/83322>.

¹⁰¹⁴ Корсунський С. Спекотне літо 2016-го: російський план євразійської інтеграції в дії. *Дзеркало тижня*. 2016. 27 серп.–2 верес. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/spekotne-lito-2016-go-rosiyskiy-plan-yevraziyskoyi-integraciyi-v-diyi-.html>.

держава, є доволі цікавою для США. До того ж він займає важливе геостратегічне положення між Росією та Іраном, а тому став частиною антитерористичної програми США. Загалом США зацікавлені в тому, щоб багаті нафтою центральноазіатські держави балансували у своїх відносинах між Москвою та Вашингтоном. Зважаючи на це, за сприяння Москви в 1993 р. в Азербайджані було повалено владу президента А. Ельчібея, якого змінив лояльніший до Росії Г. Алієв. Перед загрозою нарощування впливу Туреччини в Азербайджані, Баку зробив вибір у своїй зовнішньополітичній орієнтації на користь Росії, що дало їй можливість відновити вплив на країну. З огляду на це Чорноморсько-Каспійський регіон має більше геополітичне, аніж економічне значення для зазначених регіональних гравців¹⁰¹⁵.

Вірменія в конфлікті з Азербайджаном та в історичному протистоянні з Туреччиною вбачала захист в особі Росії як православному союзнику. Зі свого боку, РФ розглядає православну Вірменію як єдиний бар'єр на шляху до геополітичного об'єднання Туреччини з тюркськими народами ЦА в межах відродження Великого Турану. У 1995 р. РФ і Вірменія підписали договір, який дозволяє Росії розміщувати збройні сили та дислокувати 102 військову базу в м. Гюмрі, перебування якої у 2005 р. було пролонговано до 2050 р. У 1997 р. між Москвою та Єреваном було укладено "Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу"¹⁰¹⁶.

На території Вірменії дислокувалося до 15 тис. російських військових більшою мірою на кордоні з Туреччиною та Іраном. США, у свою чергу, виявляють геостратегічний інтерес щодо Вірменії в контексті взаємодії цієї країни з Азербайджаном через посередництво Туреччини, а також висловлюють готовність надати допомогу у зміцненні військового флоту Казахстану і Туркменистану. Для Росії небажаною була протурецька політика Азербайджану, оскільки останній має надзвичайне значення для

¹⁰¹⁵ Савин Л.В. К геополитике. Сумы: Университ. книга, 2011. С. 256.

¹⁰¹⁶ Договор между Республикой Армения и Российской Федерацией о российской военной базе на территории Республики Армения от 16 марта 1995 года. URL: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_673/doc673a332x809.htm.

РФ щодо забезпечення стабільності в кавказькому регіоні. Свого часу війни Росії в Чечні та Дагестані, які можна вважати складовою кавказької дуги нестабільності загалом¹⁰¹⁷, надто ускладнили відносини Москви з Азербайджаном і Туреччиною, що зайняли тоді відверто прозахідну позицію у Північнокавказькому конфлікті¹⁰¹⁸. Більше того, у 1999 р. Азербайджан вийшов із Ташкентського договору ОДКБ та заявив про свої наміри щодо вступу в НАТО. Тож для Росії надважливим завданням було встановлення геостратегічного контролю над Азербайджаном, що дозволило би Кремлю "відрізати" всю ЦА від Заходу в сенсі геополітичної орієнтації її держав та постачання енергоресурсів. Адже не дарма З. Бжезинський назвав Азербайджан "важливою пробкою, що контролює доступ до "пляшки" з багатствами басейну Каспійського моря та Середньої Азії"¹⁰¹⁹. На думку окремих західних експертів, зокрема американського вченого, фахівця зі східноєвропейських і євразійських досліджень М. Хакарда, конфлікт на Кавказі, точніше в Чечні, був спровокований окремими політичними колами США з метою встановлення контролю над цим регіоном задля створення енерготранспортного коридору з Каспійського моря на Балкани й далі до Європи. За таких умов Росії важливо було зберегти контроль над Чечнею, оскільки дестабілізація ситуації в цій республіці унеможливила би транзит нафти з Азербайджану до Новоросійська через м. Грозний¹⁰²⁰. Західні вчені трактують Кавказький регіон як своєрідний геополітичний плацдарм для встановлення контролю над енергетичними ресурсами Євразії. Із цим, зокрема, пов'язують створення на початку 2000-х рр. "Американського комітету за мир на Кавказі", робота якого стосується просування демок-

¹⁰¹⁷ Кризова ситуація в Чечні й Дагестані була напряму пов'язана із політичними та безпековими обставинами на Південному Кавказі – а саме в Грузії й Карабаху, що можна розглядати як єдиний вузол геополітичних проблем Великого Кавказу.

¹⁰¹⁸ Menon R., Fuller G. Russia's Ruinous Chechen War. *Foreign Affairs*. 2000. Vol. 79. No 2. March/April. P. 38–39.

¹⁰¹⁹ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. С. 155.

¹⁰²⁰ US Policy Elites and Chechnya. URL: <http://beforeitsnews.com/opinion-conservative/2013/02/us-policy-elites-and-chechnya-2583594.html>.

ратії та розвитку прав людини¹⁰²¹. З огляду на це Москва була твердо переконана, що тоді США мали важелі впливу на Росію саме через Північний Кавказ, де забезпечували допомогу чеченським радикальним бойовикам, а також завдяки підтримці опозиційних Москві сил¹⁰²².

У нагірно-карабаському конфлікті Вірменії та Азербайджану, що розпочався в 1987 р. як етнополітичний, Росія як непрямий його учасник підтримує свого союзника – Вірменію і з 1994 р. (часу досягнення перемир'я між Баку та Єреваном) відіграє роль посередника в конфлікті. У Росії серйозну занепокоєність викликала мілітаризація Азербайджану та його готовність поновити військові дії задля зміцнення контролю над Нагірним Карабахом у разі спроб Вірменії повернути суверенітет над цією територією¹⁰²³. У Вірменії розміщується п'ятитисячний контингент російських військ, що надає їй можливість перебувати під російською "парасолькою безпеки"¹⁰²⁴.

Однак Азербайджан, незважаючи на конфлікт, зміцнив свою державність, що надало поштовх його динамічному розвитку. Азербайджан як багата енергоресурсами країна надає перевагу свободі вибору та балансує свої відносини як із Заходом, так і з пострадянським світом, у тому числі і з Росією.

До того ж у цьому конфлікті Захід надав перевагу саме Азербайджану як багатій енергоресурсами країні, що в підсумку сприяло реалізації двох потужних проектів – нафтопроводу "Баку – Тбілісі – Цейхан" та газопроводу "Баку – Тбілісі – Ерзу-

¹⁰²¹ US Policy Elites and Chechnya.

¹⁰²² Menon R., Fuller G. Russia's Ruinous Chechen War. P. 38–39.

¹⁰²³ Нагірно-Карабаський конфлікт між Азербайджаном та Вірменією стосується спірних територій, зокрема Нагірного Карабаху, населеного переважно вірменами. Відомо, що більша частина території Нагірного Карабаху контролюється невизнаною Нагірно-Карабаською Республікою і лише третина Шаумянського р-ну, незначні частини Мартакертського і Мартунінського р-нів республіки перебувають під контролем Азербайджану. Вірменія надає підтримку етнічно близькій Нагірно-Карабаській Республіці, зокрема в підтримці збройних сил.

¹⁰²⁴ Федулова Н. Конфликтные зоны ближнего зарубежья: угроза интересам России. *Мировая экономика и международные отношения*. 2010. № 2. С. 75–89.

рум", які забезпечують постачання енергоресурсів до європейських країн як альтернативу російським енергоресурсам (рис. 3.3). За таких обставин Вірменія, за відсутності геополітичного вибору в зарученні підтримкою, фактично потрапила в ізоляцію та змушена зберігати стратегічне партнерство з Росією, насамперед у безпековій сфері¹⁰²⁵.

Рис. 3.3. Нафтопроводи "Баку – Супса" та "Баку – Тбілісі – Цейхан"¹⁰²⁶

Алгоритмом урегулювання нагірно-карабаського конфлікту для США ("план Гобла") мав стати обмін Лачинського коридору на Мегринський коридор, який би з'єднав Туреччину й основну частину Азербайджану. Також отримання Баку контролю над Мегринським районом забезпечило б доступ Азербайджану до його Нахічеванської автономії, а кордон Вірменії з Іраном мав би

¹⁰²⁵ Федулова Н. "Замороженные" конфликты в СНГ и позиции России. *Мировая экономика и международные отношения*. 2008. № 1. С. 58–59.

¹⁰²⁶ Гичка О. Курдський фактор Росії. *Дзеркало тижня*. 2015. 2–9 жовт. URL: http://gazeta.zn.ua/international/kurdskiy-faktor-rossii-_.html.

зміститися при цьому дещо на північ¹⁰²⁷. Іран у нагірно-карабаському конфлікті зайняв дещо двояку позицію через прозахідну орієнтацію Азербайджану, однак надавати якусь підтримку Вірменії Тегеран також не став. При всьому Іран, рівною мірою як і Туреччина, зацікавлений у розширенні свого геополітичного впливу на Азербайджан¹⁰²⁸.

Можемо констатувати, що "розморожування" нагірно-карабаського конфлікту (ознаки чого почали виявлятися упродовж 2015–2016) є вигідним насамперед Москві, оскільки вона прагне отримати за рахунок цього конфлікту коридор до Вірменії (рис. 3.4)¹⁰²⁹. Ще одним фактором посилення російської уваги до конфлікту став невеличкий територіальний спір у 2014 р. в районі Південного Дагестану й Азербайджану, де посилюється вплив останнього. Росія навіть погодилася на незначні територіальні поступки Азербайджану, передавши два дагестанських селища, половину водозабору р. Самур та три ділянки з гірськими пасовиськами¹⁰³⁰. Загалом Азербайджан має важливе значення в сенсі зміцнення безпеки своїх південних кордонів, розвитку транзитного коридору "Північ – Південь" та доступу до енергоресурсів Закавказзя. Росія ж вважає, що найоптимальнішим і найкоротшим шляхом урегулювання нагірно-карабаського конфлікту є вступ Азербайджану до ЄАЕС, оскільки економічні пріоритети між Вірменією та Азербайджаном усунуть підстави до продовження конфлікту¹⁰³¹.

¹⁰²⁷ План Гобла по карабахской проблеме до сих пор является предметом интенсивного обсуждения. URL: <http://www.panarmenian.net/rus/details/42634>.

¹⁰²⁸ Федулова Н. Конфликтные зоны ближнего зарубежья: угроза интересам России. *Мировая экономика и международные отношения*. 2010. № 2. С. 78.

¹⁰²⁹ Goujon R. The Logic and Risks Behind Russia's Statelet Sponsorship. URL: <https://www.stratfor.com/weekly/logic-and-risks-behind-russias-statelet-sponsorship>.

¹⁰³⁰ Тикер Э. Путин подарил часть территории Дагестана Азербайджану. URL: <https://newsland.com/user/4297770699/content/putin-podaril-chast-territorii-dagestana-azerbaidzhanu/4725200>.

¹⁰³¹ Южный А. О ключевой роли России в урегулировании нагорно-карабахской проблемы. URL: <http://webcache.googleusercontent.com>

Рис. 3.4. Кордони невизнаної Нагірно-Карабаської Республіки¹⁰³²

Із цього виходить, що безпека та стабільність на Південному Кавказі може цілком залежати від стосунків між Москвою та Баку. Тож Росія намагається позиціювати себе в ролі єдиного геополітичного арбітра з урегулювання нагірно-карабаського конфлікту з перспективою витіснення із цього процесу США. Проте Вашингтону все ж вдалося активізувати дипломатичні зусилля, запропонувавши співпрацю щодо контролю над лінією зіткнення між сторонами конфлікту¹⁰³³. Зокрема, очільник МЗС РФ наголошує на тому, що Вірменія має погодитися на передачу Баку п'яти районів, не вимагаючи за це високих і нереалістичних поступок від Азербайджану. Головною вимогою з боку Єревану має стати гарантія безпеки життя вірмен з боку Росії. При цьому Росія своїми діями прямо доводить Єревану, що зміна Москви на Вашингтон як гаранта мирного врегулювання конфлікту не забезпечить Вір-

/search?q=cache:suV4D4XLUdMJ:www.cisnews.org/news/5433-o-klyuchevoy-rol-i-rossii-v-uregulirovanii-nagorno-karabahskoy-problemy.html+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua.

¹⁰³² Савчук А. Карта "миротворческих" проектов России. URL: <http://www.mediaport.ua/karta-mirotvorcheskih-proektov-rossii>.

¹⁰³³ Кравченко В. Шантаж війною. *Дзеркало тижня*. 2015. 4–11 верес. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/shantazh-viynoyu-.html>.

мені гарантій територіальної цілісності¹⁰³⁴. Не варто також відкидати і план з уведення російських миротворчих сил на територію Нагірного Карабаху з подальшим проголошенням цієї території нейтральною. В обмін на відданість Москві РФ обіцяє Вірменії, яка критично залежить від неї в економічному та військовому сенсі, широкий пакет економічних проектів, що мають завершити процес повної інтеграції цієї держави в ЄАЕС¹⁰³⁵. Тим часом Росія продає зброю обом учасникам конфлікту, зокрема Азербайджану за завищеними цінами, починаючи із 2011 р., РФ постачає новітні зразки озброєнь¹⁰³⁶. Таким чином, РФ прагне підтримувати баланс відносин у межах регіонального геополітичного трикутника "Росія – Вірменія – Азербайджан". До того ж економічна та безпекова співпраця Москви, Баку та Єревану значно переважає західну і тим самим це дозволяє Кремлю поступово витіснити Брюссель і Вашингтон із зазначеного регіону.

У Північнокавказькому регіоні РФ розглядає Грузію як майбутню базу НАТО, а тому недопущення Тбілісі щодо зближення з НАТО є критично важливим геостратегічним завданням для Росії. Також РФ убачає геостратегічну загрозу у тому, що після зближення Грузії з Альянсом таким же шляхом піде й Азербайджан. Росія свого часу надала підтримку Е. Шеварнадзе, який підтримував ідею вступу Грузії до СНД, намагаючись таким чином нормалізувати конфліктну ситуацію у Грузії. Це сприяло тому, що на абхазькому фронті тоді вдалося досягти статус-кво. Усунення у 2004 р. від влади президента Аджарії А. Абашидзе та встановлення з боку Тбілісі контролю над цією автономією, а також події в Південній Осетії були розцінені в Москві не інакше як витіснення Заходом Росії із Грузії. Уже на початковому етапі грузино-осетинського (1991–1992)¹⁰³⁷ та грузино-абхазького (1992–1993)

¹⁰³⁴ Clapp A. Prisoner of the Caucasus. *The National Interest*. 2017. March/April. URL: <http://nationalinterest.org/feature/prisoner-the-caucasus-19473>.

¹⁰³⁵ Корсунський С. Спекотне літо 2016-го: російський план євразійської інтеграції в дії.

¹⁰³⁶ Хёглунд Я. Україна на пути в тупик. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160913/237844184.html>.

¹⁰³⁷ Фактично ж грузино-осетинський конфлікт розпочався у 1989 р. і був пов'язаний з різкою активацією національних рухів в останні роки

конфліктів на території Південної Осетії й Абхазії розгорнув свою дислокацію російський контингент "миротворчих" військ, який було введено за згоди Сухумі та Цхінвали¹⁰³⁸.

У 1994 р. між РФ і Грузією було підписано договір, що дозволяв мати три російські військові бази у Грузії для дислокації двох дивізій. Росія ж зі свого боку взяла на себе відповідальність за захист грузинських кордонів, озброєння грузинської армію, гарантуючи при цьому територіальну цілісність за умов надання особливого автономного права Абхазії й Південній Осетії. Політика Москви щодо Грузії зблизила останню з Туреччиною та Азербайджаном та, у свою чергу, сприяла виробленню стратегічного плану вступу до НАТО. Зі свого боку Туреччина і США підтримали прокладання газопроводу "Баку – Тбілісі – Ерзурум" (співвласниками є чотири західні енергокомпанії) та нафтопроводу "Баку – Тбілісі – Цейхан" (співвласниками є вісім західних енергокомпаній) через Тбілісі в обхід Росії територією Грузії, яка тим самим виконує роль транзитного ключа до Південного Кавказу¹⁰³⁹. Грузія має, таким чином, стратегічне значення для Вашингтона у сенсі забезпечення енергетичної безпеки, оскільки є важливою ланкою для транзиту каспійської нафти і газу на світові ринки. Усе це забезпечує диверсифікацію постачання енергоресурсів, що стало однією із ключових цілей політики США на пострадянському просторі. У свою чергу Москва розглядала будівництво цього газопроводу як частину стратегії США зі зниження російського впливу в сусідніх країнах та в Європі¹⁰⁴⁰.

До 2001 р. Росія зобов'язувалася евакуювати військові бази у Грузії. Так, у 2002 р. відбулося відкриття переданої Грузії та реконструйованої бази Вазіані, на якій планували підготовку та тренування грузинських підрозділів за участі офіцерів збройних

існування СРСР. Однією із причин гарячої фази грузино-осетинського та грузино-абхазького конфліктів на початку 1990-х рр. був також і авторитарний стиль правління грузинського президента З. Гамсахурдіа.

¹⁰³⁸ Frear T. The foreign policy options of a small unrecognised state: the case of Abkhazia. *Caucasus Survey*. 2014. Vol. 1. No2. P. 87.

¹⁰³⁹ Smith K. *Russia-Europe Energy Relations*. Washington: Center for Strategic and International Studies, 2010. P. 10.

¹⁰⁴⁰ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? С. 237.

сил США. Однак залишалися російські військові бази в таких грузинських містах, як Гудаута (Абхазія), Батумі (Аджарія) та Ахалкалакі, де 95 % населення становлять вірмени. Мотивація збереження військових баз полягала також у недопущенні переміщення на територію Грузії чеченських бойовиків, яких Тбілісі до цього намагався використовувати у відносинах із Росією як засіб торгу для стимулювання здійснення Москвою впливу на Сухумі задля припинення ним курсу на самостійність. В Аджарії та Джахетії були розміщені російські військові бази, що лишилися ще із часів СРСР, проте у 2004 р. під тиском НАТО РФ погодилася ліквідувати їх¹⁰⁴¹. Тбілісі домогся тоді виведення російських військ із грузино-турецького кордону, почав наголошувати на виведенні двох дивізій у 1999 р., а також призупинив участь в ОДКБ. Загалом, упродовж 2005–2008 рр. Росія здійснила майже повне виведення своїх військових контингентів із Грузії. Зі свого боку Тбілісі провадив лінію зі згортання відносин із Москвою, розширюючи паралельно співпрацю з Альянсом. Як уже зауважувалося, у серпні 2008 р. офіційний Тбілісі оголосив про вихід Грузії з СНД. Із 2004 р. було затверджено План індивідуального партнерства, що зорієнтований на підготовку Грузії до членства в НАТО, а наступного року було розгорнуто програму допомоги з боку НАТО щодо реорганізації збройних сил Грузії відповідно до стандартів Альянсу¹⁰⁴².

Свого часу Є. Примаков, перебуваючи на посаді міністра МЗС РФ, акцентував увагу на тому, що Москва не бажає присутності у Грузії представників збройних сил США, які тривалий час займалися вишколом грузинських військових задля підвищення їх рівня в боротьбі з терористами, що розміщувалися в Панкінській ущелині. На думку директорки Центру євразійських досліджень та професорки Джорджтаунського університету А. Стент, попри те, що Росія сподівалася на конструктивний діалог із новообраним президентом М. Саакашвілі, який прийшов

¹⁰⁴¹ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? С. 58–59.

¹⁰⁴² Никитин А.И. Конфликт в Южной Осетии и Абхазии в контексте международного права и практики миротворческих операций. URL: <http://рос-мир.рф/node/2754>.

до влади внаслідок "Революції троянд" у 2003 р. як прозахідний лідер, її відносини із Грузією різко погіршилися, коли стало очевидним, що Тбілісі має наміри встановити контроль над Південноосетинською та Абхазькою автономіями, після чого розпочати діалог про вступ Грузії до НАТО. Якщо РФ без особливих заперечень погодилася на те, щоб до складу Грузії повернулася Аджарія, то щодо Абхазії та Північної Осетії Кремль дав зрозуміти, що не допустить аджарського сценарію. Більше того, у 2004 р. Росія ухвалила рішення про будівництво військових баз у Джаві та Цхінвалі¹⁰⁴³.

Усе це так чи інакше підвело Росію до агресивних дій, оскільки нез'ясоване питання статусу Абхазії та Південної Осетії не давало можливості Грузії розраховувати на швидке приєднання до Альянсу. Росія нарощувала свій військовий потенціал, розбудовуючи для цього необхідну інфраструктуру на території Південної Осетії, та збільшуючи кількість важкого озброєння¹⁰⁴⁴. Такі маневри без згоди Тбілісі прямо свідчили про акт агресії Росії проти Грузії та порушення її суверенітету, оскільки російські війська перебували на території Південної Осетії – грузинській землі¹⁰⁴⁵.

¹⁰⁴³ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? С. 149.

¹⁰⁴⁴ У квітні 2008 р. Росія ввела на територію Абхазії додаткові "миротворчі сили", а саме батальйон у складі 400 солдатів у повному озброєнні. У травні цього ж року РФ спрямувала до Абхазії інженерні війська для ремонту залізниці, що з'єднувала столицю Абхазії Сухумі з південною провінцією Очамчіра, яка розташована на кордоні із Грузією. Зазначена залізнична лінія, як відомо, проходить уздовж абхазького узбережжя та поєднує північ Абхазії з російським Сочі. Водночас у Північній Осетії після військових навчань "Кавказ – 2008", які закінчилися 2 серпня 2008 р., російські війська не повернулися до своїх казарм, що зайвий раз підтверджувало агресивні наміри Росії щодо Грузії. Із середини липня 2008 р. контрольовані проросійською владою осетинські підрозділи постійно обстрілювали грузинські поселення, чим провокували до дій грузинську поліцію. Паралельно відбувалася масова евакуація мешканців Південної Осетії (переважно жінок та дітей) до Північної Осетії.

¹⁰⁴⁵ Trenin D. The Revival of the Russian Military. How Moscow Reloaded. *Foreign Affairs*. 2016. Vol. 95. No 3. May/June. P. 24.

Варто додати, що напередодні військового вторгнення Росія здійснила низку масованих кібератак проти Грузії. Такі дії Росії, на думку автора, були нічим іншим, як масштабною провокацією Тбілісі Москвою, що, зрештою, і спровокувало перестрілку на кордоні між Грузією та Південною Осетією на початку серпня 2008 р. У цій ситуації М. Саакашвілі, під приводом відновлення конституційного ладу на території невизнаної республіки, пішов на ризик з тим, щоб випередити Москву в її намірах можливого повномасштабного вторгнення в Грузію та віддав наказ про входження грузинських військ на територію Південної Осетії та зайняття її столиці Цхінвали з метою стримати наступ російських військ. Це, фактично, була третя спроба встановлення контролю з боку Тбілісі над Південною Осетією після воєнних дій 1991–1993 рр. та 2004 р., внаслідок якої було зайнято більшу частину м. Цхінвали¹⁰⁴⁶. Також Грузія розраховувала швидко взяти штурмом столицю Південної Осетії і таким чином спробувати ліквідувати сепаратистський анклав, розпочавши масовані атаки й обстріли, під час яких загинуло кілька російських "миротворців"¹⁰⁴⁷. Такі дії Грузії дали підстави Росії кваліфікувати це як агресію та геноцид населення Південної Осетії.

Повномасштабні бойові дії між російськими та грузинськими ЗС розпочалися 8 серпня 2008 р., іменовані як "п'ятиденна війна" після того, як значна частина російських військ увійшла до Грузії під виглядом миротворчої місії через Рокський тунель із Північної до Південної Осетії. Внаслідок воєнних дій РФ, мотивованих захистом своїх співвітчизників серед цивільного населення Південної Осетії, грузинські збройні сили були витіснені із цієї протекторованої Росією автономії. У цей же час абхазькі збройні формування за вогневої підтримки Росії до 12 серпня повністю витіснили грузинські війська із верхньої частини Кодорської ущелини (над якою Тбілісі встановив контроль у 2006), встановивши тим самим контроль над усією територією Абхазії.

¹⁰⁴⁶ King C. The Five-Day War: Managing Moscow After the Georgia Crisis. *Foreign Affairs*. 2008. Vol. 87. No 6. November/December. P. 7.

¹⁰⁴⁷ Харпен М.Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, України: незасвоєні уроки минулого. Х.: Віват, 2015. С. 268.

До того ж, бойові дії велися далеко за межами Абхазії та Південної Осетії. Зокрема, російські війська вторглися на територію Західної Грузії, блокуючи тим самим м. Зугдіді й м. Сенакі та здійснюючи бомбардування Тбілісі. Загалом же Росія просунулася на понад 200 км углиб Грузії, маючи при цьому наміри взяття Тбілісі. Зрештою, лише рішення дії Вашингтона та світової громадськості дозволили уникнути Грузії повного розгрому та захоплення столиці російськими військами. Загалом у бойових діях у Грузії брало участь близько 19 тис. військових РФ, понад 300 російських бойових літаків та 4 військових судна ЧФ Росії для блокади узбережжя Грузії, що дає підстави розцінювати дії РФ як повномасштабне воєнне вторгнення¹⁰⁴⁸.

Москві такими діями насамперед необхідно було покарати Тбілісі за відмову рухатися в геополітичному фарватері Росії. Крім того, експансія РФ до Грузії мала на меті передусім забезпечити консервацію територіальних проблем задля унеможливлення приєднання Тбілісі до НАТО, а також створення буферних зон у глибині Грузії за рахунок двох протекторатів, – Південної Осетії та Абхазії, – де Москва дислокує свої військові бази на постійній основі. До того ж, на цих протекторованих Росією територіях ведеться подальше витіснення залишків грузинського населення¹⁰⁴⁹. Для Росії вступ Грузії до НАТО є неприйнятним через те, що реалізація такого сценарію змінила би баланс безпеки у всьому Чорноморсько-Каспійському регіоні.

План максимум Кремля щодо Грузії полягав в усуненні від влади М. Саакашвілі та повернення в Грузію проросійськи налаштованого лідера. Разом із тим, Росія своєю агресією проти Грузії прагнула продемонструвати, що її армія пододала кризу та готова рішуче захищати геостратегічні інтереси держави. Цю війну можна розглядати також як демонстрацію Росією можливостей свого впливу на пострадянському просторі, а також як засіб урегулю-

¹⁰⁴⁸ Allison R. Russia Resurgent? Moscow's Campaign to Coerce Georgia to Peace. *International Affairs*. 2008. Vol. 84. No 6. P. 1145–1171. P. 1157.

¹⁰⁴⁹ Ibid. P. 1151, 1158.

вання російсько-американських суперечностей. Водночас така демонстрація сили була тоді адресована Києву як сигнал того, що Росія не буде більше миритися в разі зміни зовнішньополітичного вектора України в бік Заходу та зближення з євроатлантичними структурами. На думку тодішнього міністра оборони США Р. Гейтса: "Росія покарала Грузію не так за конфлікт із сепаратистами, як за прагнення грузинів інтегруватися із західним світом. Це сигнал усім колишнім членам Радянського Союзу, які прагнуть інтегруватися із Заходом і вийти з-під впливу Росії"¹⁰⁵⁰.

Також події 2008 р. у Грузії були розцінені західними аналітиками не лише як амбіції Росії з недопущення проведення офіційним Тбілісі проєвропейських реформ та інтеграції до НАТО, а водночас і як спроба зашкодити реалізації прозахідних енерготранспортних проєктів і скоротити масштаби впливу США і Європи на Закавказзя. Експерти стверджують, що саме задля цього РФ вдалася до порушення суверенітету Грузії через створення маріонеткових анклавів Абхазії та Південної Осетії. Зокрема, доцент Пенсильванського університету М. Стейнберг вважає, що бомбардування російською авіацією зосереджувалося саме на тих ділянках території Грузії, якими проходили нафтогазові трубопроводи "Баку – Тбілісі – Цейхан", "Баку – Тбілісі – Супса" та "Баку – Тбілісі – Ерзурум", які, нагадаємо, забезпечували транспортування енергоресурсів до Європи без участі Росії¹⁰⁵¹. Зруйнувавши енерготранспортну інфраструктуру Грузії, Росія таким чином намагалася значно знизити її привабливість для західних інвесторів із будівництва нових трубопроводів.

Росія своїми діями демонструвала, що американські гарантії безпеки нічого не вартують, а наміри Вашингтона щодо переозброєння Грузії та сприяння її зближення з НАТО лише підвищують ризики для Тбілісі. Загалом невизнані республіки можуть у майбутньому послугувати перетворенню Кавказа на лімітроф-

¹⁰⁵⁰ Грузинський конфлікт зашкодить співпраці США і Росії. URL: <http://www.voanews.com/ukrainian/archive>.

¹⁰⁵¹ Steinberg J. Return of the Bear? he Extent of Russian Revisionism as Applied to Oil and Gas Machinations. *College Undergraduate Research Electronic Journal*. 2009. No 5. P. 13.

ну зону між Росією, з одного боку, й Іраном і Туреччиною, з іншого¹⁰⁵². Тож Росія фактично за тиждень зруйнувала систему безпеки на пострадянських теренах, що склалася після холодної війни. До того ж своїми діями Москва дискредитувала політику західної "м'якої сили" на пострадянському просторі¹⁰⁵³.

Зрештою, до врегулювання конфлікту долучилася Франція, що сприяла виробленню механізму врегулювання конфлікту більш відомого як "план Медведєва – Саркозі". 26 серпня 2008 р. Росія оголосила про офіційне визнання незалежного статусу Південної Осетії та Абхазії на основі "звернення" осетинського та абхазького парламентів. Характерно, що незалежність самопроголошених республік – Південної Осетії та Абхазії не визнала жодна країна – учасниця СНД. Попри те, що факт прямого російського військового втручання був очевидним, в РФ серпневі події 2008 р. трактували не інакше, як "миротворчу операцію" та "операцію із примусу Грузії до миру". Також Російська Федерація кваліфікувала свою спецоперацію у Грузії як "гуманітарну інтервенцію", що за канонами міжнародного права спрямована на запобігання гуманітарної катастрофи, етнічних чисток чи геноциду, ознак чого на території ні Абхазії, ані Південної Осетії не було¹⁰⁵⁴.

30 квітня 2009 р. президент Росії Д. Медведєв та так звані президенти Абхазії та Південної Осетії С. Багапш та Е. Кокойти підписали угоду про охорону "державних" кордонів цих республік, що стало фактичним порушенням угоди щодо врегулювання конфлікту ("плану Медведєва – Саркозі"), посередником якої став ЄС (рис. 3.5)¹⁰⁵⁵.

¹⁰⁵² Steinberg J. Return of the Bear? the Extent of Russian Revisionism as Applied to Oil and Gas Machinations. P. 13.

¹⁰⁵³ Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом. С. 58.

¹⁰⁵⁴ Никитин А.И. Конфликт в Южной Осетии и Абхазии в контексте международного права и практики миротворческих операций. URL: <http://рос-мир.рф/node/2754>.

¹⁰⁵⁵ Распри и сотрудничество на Кавказе. Нынешнее состояние и тенденции в Каспийско-Кавказском регионе. URL: <http://www.tsiganok.ru>.

Рис. 3.5. Сепаратистські невизнані республіки на території Грузії – Абхазія та Південна Осетія¹⁰⁵⁶

Наступного року прем'єр РФ В. Путін заявив про те, що Грузії необхідно вступити в переговори із представниками сепаратистських республік – Південної Осетії та Абхазії для врегулювання "замороженого конфлікту"¹⁰⁵⁷. Згодом, починаючи із 2014 р., керівництво Росії демонструвало такі ж самі заяви щодо Києва, рекомендуючи останньому вступити в переговори із самопроголошеними республіками – Л/ДНР.

У лютому 2014 р. між президентами Росії та Абхазії було підписано "Договір про союзництво та стратегічне партнерство" терміном на 10 років, відповідно до якого створювався спільний оборонний простір та спільне угруповання військ із перспективою військово-політичної інтеграції Росії й Абхазії. Цьому сприятиме те, що на нині існує 7-ма російська військова база в Абхазії та 4-та військова база в Південній Осетії. Також Росією було затверджено інвестиційні програми щодо соціально-економічного розвитку Абхазії на 2015–2017 рр. у розмірі 4 млрд руб щорічно. Президент Абхазії С. Багапш заявив також

¹⁰⁵⁶ Савчук А. Карта "миротворческих" проектов России.

¹⁰⁵⁷ Путин: Грузия должна вступить в переговоры с Южной Осетией. URL: <http://inosmi.ru/russia/20100706/161091326.html#ixzz3QnMjMUM4>.

про те, що його "країна" буде домагатися приєднання до пост-радянських структур – СНД та союзу Росії й Білорусі. Усе це свідчить про цілковиту залежність Абхазії та Південної Осетії від протекціонізму Росії¹⁰⁵⁸.

Отже, Грузія, Вірменія та Азербайджан є країнами, де перетинаються геополітичні й енергетичні інтереси таких провідних міжнародних гравців, як Росія, США, а також Туреччини та певною мірою Ірану.

Надзвичайно важливе місце у геостратегії Росії посідає ЦАР, названий З. Бжезинським "Євразійськими Балканами". У зазначеному регіоні, кордони якого досить дискурсивні, Росія все ще зберігає досить міцні позиції завдяки радянській геополітичній спадщині та намагається відігравати ключову роль у стратегічній конкуренції із США та КНР. Тому саме цей регіон як "перехрестя" Євразії розглядають як одну із зон подальшого наростання зіткнення російсько-китайських і російсько-американських інтересів. Розпочнімо з того, що ключовою країною ЦА для Росії є Казахстан, лояльність/нейтралітет якого необхідні Москві для встановлення її стратегічного контролю над відносно незалежними у своїй геополітичній орієнтації Узбекистаном та Туркменистаном. Таким чином, Казахстан перебуває на лінії цивілізаційного розлому між православною північчю, ісламським півднем і буддистським сходом¹⁰⁵⁹.

Саме тому, розглядаючи Казахстан як геополітичний щит перед імовірною експансією ісламських радикалів у ЦАР, РФ виступала за створення казахсько-російського військово-політичного альянсу. Політексперти дедалі частіше починають говорити про посилення позицій Китаю в ЦА та його політику "м'якого витіснення" Росії з регіону. Останнє відбувається також на тлі того, що стагнація російської економіки під тиском західних са-

¹⁰⁵⁸ Перемитин Г. Путин и Хаджимба подписали новый договор между Россией и Абхазией. URL: <http://www.rbc.ru/politics/24/11/2014/54733485cbb20f0816f1710a>.

¹⁰⁵⁹ Lo B. Russian Foreign Policy in the Post-Soviet Era: Illusion and Mythmaking. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. P. 85.

нкцій послаблює вплив Москви в ЦА¹⁰⁶⁰. Геостратегічні інтереси Росії та США до певної міри збігаються в ЦА в тому сенсі, що сторони зацікавлені в залученні Китаю в систему обов'язків, які випливають із членства в міжнародних організаціях, тоді як Пекін, зі свого боку, надає перевагу двосторонній дипломатії¹⁰⁶¹.

Одне із ключових місць у регіоні Китай, так само як Росія, відводить Казахстану, який претендує на те, щоб стати інтеграційною ланкою між Заходом і Сходом, оскільки вважається географічним центром Великої Євразії¹⁰⁶². Ще у 2009 р. китайські банки виділили Казахстану кредитів на суму 13 млрд дол для різних сфер економіки, а станом на початку 2016 р. в Казахстані вже вели свою діяльність 668 китайських компаній, що на 35% більше порівняно із 2013 р. Найбільша кількість китайських фірм і компаній зареєстровані саме у сфері торгівлі та будівництва. За різними даними прямі інвестиції Китаю до Казахстану на 2015 р. досягли 23,6 млрд дол, з яких близько 18 млрд дол припало на енергетичний сектор (видобування та транспортування енергоресурсів). Із 2009 р. відбувається постачання газу до Китаю в обсязі близько 140 млрд м³ із Киргизстану, Узбекистану та Туркменистану через трубопровід "Центральна Азія – Китай"¹⁰⁶³.

¹⁰⁶⁰ Kaplan R. Eurasia's Coming Anarchy. The Risks of Chinese and Russian Weakness. *Foreign Affairs*. 2016. Vol. 95. No 2. March/April. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2016-02-15/eurasias-coming-anarchy>.

¹⁰⁶¹ Салин П. Три пути России в Азии. *Россия в глобальной политике*. 2012. № 5. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Tri-puti-Rossii-v-Azii-15732>.

¹⁰⁶² Примітно, що китайські компанії розробляють у ЦАР чисельні нафтогазові родовища, а місцева влада активно лобіює інтереси КНР, прагнучи укласти масштабні угоди з видобування енергоресурсів та облаштування транзитної інфраструктури. До того ж, Китай підписав низку двосторонніх енергетичних угод із Казахстаном, Узбекистаном та Туркменістаном. Такий стан речей підтверджує наміри Китаю щодо диверсифікації імпорту енергоресурсів за рахунок країн ЦА, що тим самим знижує статус Росії як головного постачальника енергоресурсів до КНР.

¹⁰⁶³ Bin J. Putin's Glory and Xi's Dreams. *China-Russian Relations*. 2014. January. P. 124.

Китай через інвестування в розробку центральноазіатських родовищ має змогу регулювати диверсифікацію споживання природного газу. Зокрема Пекін контролює 30 % видобування нафти в Казахстані, який, у свою чергу, перетворюється на надійного постачальника енергоресурсів, ставлячи тим самим під сумнів економічну доцільність реалізації спільного російсько-китайського енергетичного проекту "Сила Сибіру"¹⁰⁶⁴. Таким чином, Китай, який до того ж тепер нарощує свою економічну присутність в Україні, Білорусі, Молдові, країнах Балтики, активно прагне закріпитися на енергоресурсному російському "задньому дворі" – ЦАР. Водночас жвавий геополітичний інтерес до регіону виявляє і такий потужний регіональний гравець як Індія в контексті налагодження імпорту енергоресурсів з Узбекистану, Таджикистану, Туркменистану та Казахстану. До того ж політична вага Індії зросла після її заяв про оренду авіабази "Айні" в Таджикистані. Не менший інтерес до ЦА демонструє Пакистан, про що свідчить підписання серії двох- та багатосторонніх договорів. Зважаючи на це, стає очевидним, що Росія дедалі більше програє Китаю в геополітичному суперництві за Хартленд, який тіснить її в ЦА як одному із ключових регіонів Євразії.

Тим часом США намагаються надавати посильну підтримку Узбекистану. З початком операції в Афганістані після подій 11 вересня 2001 р., Сполучені Штати заявили про наміри розміщення військових баз у ЦА – країнах, які були членами ОДКБ, що тим самим було розцінено в Росії як пряма загроза її геостратегічним інтересам. За такого геополітичного розкладу, Москва побоювалася того, що із появою американських військових баз у російському "підчерев'ї", США розпочнуть насаджувати демократію. До того ж, у Росії розуміли, що американські бази після їх розташування та дислокації військових США з великою вірогідністю можуть залишитися в ЦАР на постійній основі. Також у Москві виявили стурбованість, що дії НАТО призведуть до ще більшої дестабілізації в Афганістані, внаслідок чого Талібан міг би поширити свій вплив на центральноазіатські країни. Однак

¹⁰⁶⁴ Кім В. Піднебесся Казахстану. *Дзеркало тижня*. 2016. 27 серп. – 2 верес. URL: http://gazeta.dt.ua/international/pidnebessya-kazahstanu-_.html.

у Росії не було тоді достатніх важелів впливу на центральноазіатські держави задля їх переконання відмовитися від намірів/пропозицій США¹⁰⁶⁵. Зі свого боку, США завірили Москву, що не зацікавлені в поширенні впливу на ЦАР, а НАТО стане єдиним інструментом нейтралізації талібів, що сприятиме таким чином зміцненню безпеки в ЦА та зокрема в Росії.

Зрештою, зустрівши опір з боку країн ЦА, які були зацікавлені в розміщенні американських військових баз (оскільки очікували від такої присутності фінансового зиску), В. Путін усе ж погодився зі стратегією США, мотивуючи це спільною зацікавленістю Москви і Вашингтона в боротьбі з міжнародним тероризмом, осередком якого тоді був саме Афганістан. Російський лідер таким чином дав згоду на розміщення американських військових підрозділів і військово-повітряних баз у республіках ЦА (Таджикистані, Киргизії, Казахстані й Узбекистані), будучи впевненим, що Захід у відповідь не втручатиметься у військові операції Росії із придушення тероризму на Північному Кавказі, не впливатиме на хід реалізації євразійських інтеграційних проєктів та загалом не заперечуватиме домінування Росії на пострадянському просторі. Таким чином, Росія намагалася винести із цього для себе ще одну геополітичну вигоду, домагаючись визнання статусу головного гаранта безпеки на пострадянському просторі¹⁰⁶⁶. Отже, незважаючи на існуючі суперечності між США та Росією, вони все ж мали тоді спільні фундаментальні інтереси безпеки, ключовим із яких була боротьба з міжнародним тероризмом та екстремізмом, до того ж Росія мала власні проблеми, пов'язані із чеченськими бойовиками.

У свою чергу, США вбачали збереження впливу на Киргизстан через військово-повітряну базу в аеропорті Манас, яка була для Вашингтона важливою ланкою транспортної системи під операції НАТО в Афганістані. До того ж, у цей час в Узбекистані була розміщена американська військова база у Карші-Ханабад.

¹⁰⁶⁵ Macfarlane S. The "R" in BRICs: is Russia an Emerging Power. *International Affairs*. 2006. Vol. 82. No 1. P. 50.

¹⁰⁶⁶ Haas M. *Russia's Foreign Security Policy in the 21st Century Putin, Medvedev and beyond*. London; New York: Routledge, 2010. P. 130.

Усе ж у 2005 р. на тлі подій в Андижані, коли США звинуватили І. Карімова в порушенні прав людини, Росія підтримала узбецького лідера, підписавши з Узбекистаном Договір про союзницькі відносини¹⁰⁶⁷. Жестом у відповідь було закриття військової бази США в Ханабаді, вихід Узбекистану із ГУУАМ та повернення у 2006 р. до ОДКБ. Проте вже у 2008 р. на тлі призупинення членства Узбекистану в ЄврАзЕС, ВПС США отримали від Ташкенту дозвіл на користування аеропортом в м. Термез, а у 2014 р. відбувалися перемовини між США й Узбекистаном про облаштування в Термезі повноцінної бази НАТО, де мав би розміщуватися американський військовий контингент і бойова техніка¹⁰⁶⁸.

Таким чином, можемо спостерігати політику геополітичного маневрування Узбекистану між НАТО і Заходом, з одного боку, та Росією, з іншого. Киргизстан у 2009 р. не пішов на згортання розміщення авіабази США в Манасі, піднявши при цьому орендну плату за користування базою. Росія, яка перед цим надала Бішкеку кредитну допомогу в сумі 2 млрд дол, була здивована таким рішенням і задовольнилася обіцянкою Киргизстану щодо розширення російської військової присутності шляхом додаткового розміщення військового контингенту на авіабазі Кант та відкриття тут навчального центру, що і було реалізовано (рис. 3.6)¹⁰⁶⁹. Зрештою, США залишили авіабазу в Манасі у 2014 р. При цьому російський лідер дав зрозуміти Білому дому, що Росія не буде заперечувати розміщенню військових баз США в ЦА доти, доки таке розміщення матиме на меті ведення війни з тероризмом і за умов, що таке явище буде тимчасовим¹⁰⁷⁰.

¹⁰⁶⁷ Договор о союзнических отношениях между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан от 14 ноября 2005 года. URL: http://www.mid.ru/ru/maps/uz/-/asset_publisher/n9psHApVxR46/content/id/421148.

¹⁰⁶⁸ США построят военную базу в Узбекистане. URL: http://by24.org/2014/07/31/usa_will_build_a_military_base_in_uzbekistan.

¹⁰⁶⁹ Trenin D. Russia Reborn: Reimagining Moscow's Foreign Policy. *Foreign Affairs*. 2009. Vol. 88. No 6. November/December. P. 67.

¹⁰⁷⁰ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? С. 96.

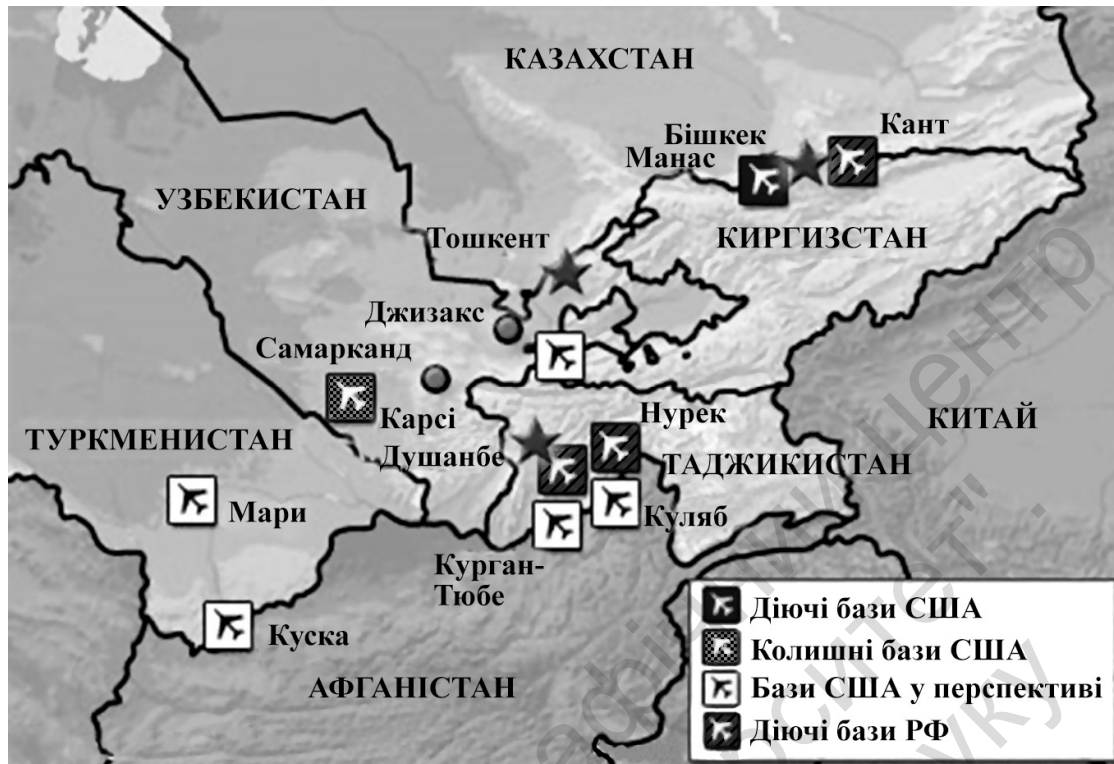

Рис. 3.6. Військові бази Росії та США в центральноазіатських країнах¹⁰⁷¹

Із 2008 р. Росія надавала свою територію та повітряний простір для забезпечення постачання вантажів невійськового характеру силам НАТО, які перебували в Афганістані, а також їх зворотного транзиту та налагодила обмін розвідувальною інформацією щодо Афганістану з Вашингтоном, що за словами американських військових стало вирішальним фактором в усуненні талібів від влади. Проте, фактично, лише цим й обмежилася тоді боротьба Росії з міжнародним тероризмом. Попри те, що одним із прямих завдань організацій ОДКБ та ШОС є саме боротьба з міжнародним тероризмом й екстремізмом, останні не брали прямої участі в антитерористичній операції в Афганістані головним чином через відсутність узгодженості стратегій із НАТО та взаємну недовіру членів цих організацій. Загалом консервативна

¹⁰⁷¹ Романенко Ю. Угроза глобальной войны: движущие силы, противоборствующие коалиции и перспективы Украины. URL: [http://hvylyya.net/interview/geopolitics2/ugroza-globalnoj-vojny-dvizhuschie -sily-protivoborstvujuschie-koalitsii-i-perspektivy-ukrainy.html](http://hvylyya.net/interview/geopolitics2/ugroza-globalnoj-vojny-dvizhuschie-sily-protivoborstvujuschie-koalitsii-i-perspektivy-ukrainy.html).

частина російського генералітету і політичної еліти вважали, що такого роду взаємодія шкодить політико-стратегічним інтересам РФ у регіоні, оскільки Вашингтон подібними діями ніби забезпечує формування зон впливу в ЦА¹⁰⁷².

У Росії неодноразово на неофіційному рівні порушувалося питання неправомірної передачі Й. Сталіним південно-сибірських територій РРФСР до складу Казахстану, населених переважно етнічними росіянами. Нині це чотири північні області Республіки Казахстан (Акмолинська, Павлоградська, Костанайська, Північно-Кавказька), які розглядаються Москвою не інакше як споконвічний російський Південний Сибір та теоретично можуть претендувати на іредентизм у разі посилення пропагандистських заходів РФ серед російського населення, яке становить там 22 % від місцевого. Більше того, саме в місцях компактного проживання росіян були прецеденти їх сутичок із місцевим населенням, що може розцінюватися в Москві як загроза життю росіян з боку ісламського фундаменталізму¹⁰⁷³. Тим паче, що В. Путін неодноразово "нагадував" на неформальних зустрічах на кшталт Валдайського дискусійного клубу про те, що "...на території нинішнього Казахстану ніколи не було державності". РФ періодично шантажує казахську еліту заявами щодо відокремлення північного і східного Казахстану, населеного переважно росіянами. Росія може мати на меті створення в північних областях Казахстану буферних зон на півдні своїх кордонів за прикладом Л/ДНР на Донбасі з тим, щоб мінімізувати дрейф Астани в бік Пекіну й утримати його в зоні свого геополітичного впливу. Можливе також взяття під контроль казахської частини каспійського узбережжя¹⁰⁷⁴. В Україні, на відміну від грузинсь-

¹⁰⁷² Nichol J. Russian Political, Economic, and Security Issues and U.S. Interests. *Congressional Research Service*. 2014. 31th March. P. 45.

¹⁰⁷³ Brletich S. The Crimea Model: Will Russia Annex the Northern Region of Kazakhstan? *Geopolitics, History, and International Relations*. 2015. Vol. 7(1). P. 17–18.

¹⁰⁷⁴ "Спроба держперевороту в Казахстані": Експерти виявили російський слід у подіях в Актобе. URL: <http://www.unian.ua/world/1368726-sproba-derjperevorotu-v-kazahstani-eksperti-viyavili-rosiyskiy-slid-u-podiyah-v-aktobe.html>.

кого конфлікту, де Росія відкрито застосовувала тактику військового вторгнення, було реалізовано нову модель нелінійного втручання – "гібридну війну" за участі найманців, нелегальних військових формувань і бійців без розпізнавальних знаків.

Важливим інструментом реального та потенційного впливу Росії на Казахстан є такі військові об'єкти як російський окремих радіотехнічний вузол у м. Приозерськ, державний випробувальний полігон Сари-Шаган і полігон засобів стратегічної системи ППО та системи ПРО, космодром "Байконур", який Росія орендує в Казахстану з 1994 р. Ураховуючи ситуацію із сепаратистськими анклавами Л/ДНР в Україні, Астана не може не передбачати загрози підтримки сепаратизму на зазначених територіях та створення Південносибірської Республіки. До того ж саме через південь Казахстану проходить важлива російська комунікація – Транссибірська магістраль (її Середньосибірська і Південносибірська гілки перетинають ділянку Північного Казахстану довжиною близько 700 км). Таким чином, транспортне сполучення РФ між європейською й азіатською частинами залежить від Казахстану, а тому це може бути однією з додаткових причин потенційної "гібридної агресії" та анексії північних областей Казахстану у разі зміни влади в Астані¹⁰⁷⁵. Щоправда, казахське керівництво останнім часом здійснює активні кроки зі зміни етнічного складу населення в цій частині країни шляхом стимулювання переселення казахів у північні регіони з тим, щоб вирівняти частку російського та казахського населення та не допустити таким чином сепаратистських настроїв.

У Киргизстані за різними даними від 7 до 10 % населення є етнічним росіянами і це може стати також підставою для активізації політики Москви із захисту співвітчизників у цій країні. Допоміжним інструментом у реалізації такого сценарію може служити 999 російська військова авіабаза в м. Кант у південній частині Киргизстану. Особливо важливим був захист кордону на півночі країни, оскільки там не було жодного рубежу, який захищав би Середню Азію, Казахстан і РФ від можливого вторг-

¹⁰⁷⁵ Тодд Э. После империи. Рах Americana – начало конца / пер. с франц. Москва: Междунар. отнош., 2004. С. 70; 87–90.

нення з півдня. Упродовж 1992–1997 рр. у Таджикистані існувала реальна загроза перевороту за участі прихильників Партії ісламського відродження Таджикистану та перетворення його зі світської держави в ісламську. До того ж, ісламська опозиція Таджикистану в 1992–1993 рр. заручалася активною підтримкою з Афганістану, у зв'язку із чим допускалося вторгнення ісламських сил із цієї сусідньої країни¹⁰⁷⁶. Ураховуючи це, Росія виправдовувала свою військову присутність у Таджикистані. Так, у 1992 р. задля приборкання громадянської війни, або так званого міжтаджицького конфлікту, що точився між владними силами й ісламською опозицією, там була дислокована російська 201 дивізія, військові батальйони з Узбекистану та Киргизстану, а також особлива група прикордонних військ у кількості 8 тис. осіб (до якої також входили військові Казахстану) з метою захисту таджицько-афганського кордону від нелегальної міграції і наркоторгівлі. Крім того, Росія у 1999–2000 рр. надавала військово-технічну допомогу Киргизстану у його протистоянні проникненню з території Таджикистану бойовиків організації Ісламського руху Узбекистану, яка нині є частиною ІДІЛ та зберігає свою активність в ЦА¹⁰⁷⁷. Як уже йшлося, зважаючи на посилення зовнішніх викликів для пострадянського простору, Росія сформувала концепцію подвійних кордонів – використання периметру їх інфраструктури в межах колишнього СРСР до часів остаточного оформлення кордонів Російської Федерації.

Питання кордону Афганістану із його сусідніми – пострадянськими державами залишається досить актуальним, оскільки як Росія, так і країни ЦА не мають достатніх ресурсів на їхній надійний захист від проникнення ісламських фундаменталістів, нелегальної міграції та транзиту наркотиків. Нині на території Таджикистану розміщується 201-ша військова база Росії в м. Душанбе, сформована на базі загаданої 201 дивізії. Також російські військові частини дислокуються в таких містах цієї краї-

¹⁰⁷⁶ Allison R. Strategic Reassertion in Russia's Central Asia Policy. *International Affairs*. 2004. P. 285.

¹⁰⁷⁷ Шаклеина Т.А. Россия и США в новом мировом порядке. Дискусии в политико-академических сообществах России и США (1991–2002). Москва: Ин-т США и Канады РАН, 2002. С. 337.

ни, як Курган-Тюбе та Куляб. Збереження російської присутності в Таджикистані після громадянської війни пояснюють також тим, що ця пострадянська країна є до того ж мовно, етнокультурно й історично близькою до Ірану, який виявляє зацікавленість у геополітичному домінуванні в Таджикистані, розглядає його як частину "Великого Ірану" та складову формування осі "Тегеран – Кабул – Душанбе". Водночас у сусідньому Узбекистані існувала небезпека зростання проіранських настроїв – у Самарканді і Бухарі, населених етнічно близькими іранцями і таджиками, що також додатково мотивує Росію до збереження та посилення геополітичної присутності в регіоні¹⁰⁷⁸.

Існувала небезпека того, що виведення у 2014 р. військ НАТО з Афганістану посилить зростання в Таджикистані ісламського радикалізму, що послаблюватиме регіональну безпеку Росії. До того ж, існувала інформація про наявність в Афганістані радикальних сил (зокрема руху "Талібан"), які мають намір відродити велику фарсімовну державу із входженням до неї Таджикистану та південних областей Узбекистану. Саме тому РФ активно продовжує моніторити політичну ситуацію в Афганістані, де існує ризик поширення ІДІЛ на територію цієї держави, що тим самим посилює небезпеку поширення ісламського впливу на пострадянські країни ЦА й на територію самої Росії. Декларуючи дотримання антитерористичних принципів у своїй безпековій політиці, РФ усе ж застосовує тактику подвійної гри в Афганістані, намагаючись при цьому контактувати з менш небезпечним для неї рухом "Талібан" з тим, щоб мінімального зберегти свій "голос в Афганістані" та відволікти поширення впливу ІДІЛ на країни ЦА. Також мотивуючи запобіганням впливу ІДІЛ в ЦА, Росія може нарощувати свою військову присутність у зазначеному регіоні¹⁰⁷⁹. На цьому тлі РФ домагається передачі їй таджицького військового аеродрому, що служитиме засобом російської присутності. Проте останнє навряд чи стане серйозною перепорою на

¹⁰⁷⁸ Малышева Д. Центральная Азия в Фокусе региональной политики. *Мировая экономика и международные отношения*. 2007. № 12. С. 61.

¹⁰⁷⁹ Blank S. Moscow's Double Game in Afghanistan. *Eurasia Daily Monitor*. 2017. Vol. 14. Issue 11. URL: <https://jamestown.org/program/moscows-double-game-afghanistan>.

шляху китайської економічної експансії до Таджикистану. Досягнувши відносної лояльності серед євразійських еліт, Китай безумовно продовжить "м'який" економічний наступ на ЦА та весь євразійський простір¹⁰⁸⁰.

Україна, яка перебуває між двома потужними центрами впливу, що створюють зону геополітичної турбулентності, є для сучасної Росії особливим об'єктом у відродженні великодержавності та посідає ключове місце у встановленні російської геополітичної гегемонії як на пострадянському, так і європейському просторах. Для Росії є неприпустимим, щоб Україна самостійно визначала свою внутрішню та зовнішню політику і саме тому Москва відкидає сам факт її існування як самостійної держави. Додатковим геополітичним подразником для РФ є те, що Українська держава нині стала на шлях побудови ліберальної демократії, що може спричинити подібні трансформації і в інших країнах пострадянського простору. Український учений Є. Камінський свого часу зауважував: "демократизаційна тенденція поступово буде наростати всередині нині авторитарних пострадянських держав, у тому числі багатих на енергоресурси, під тиском неминучої економічної відкритості. За таких умов РФ опиниться перед дилемою: використання силових методів і конфліктність із непрогнозованими результатами чи слідування загальним курсом демократизації суспільних відносин у цій державі та стимулювання відповідних процесів у країнах ЦА"¹⁰⁸¹.

Надважливим геостратегічним завданням для Заходу є недопущення нового возз'єднання України та Росії, що може у перспективі лише ресурсно посилити Російську Федерацію та сприятиме зростанню її геополітичних амбіцій до розширення просторового впливу на пострадянському та європейському просторах. Уже в 1990-х рр. З. Бжезинський визначив Україну

¹⁰⁸⁰ Лузянин С.Г. Евразийская политика России. Глобальные вопросы развития в Российской и Китайской проекциях. URL: http://www.ifes-ras.ru/attaches/books__texts/luzyanin._evraziiskaya_politika_rossii.pdf.

¹⁰⁸¹ Камінський Є.Є. Світ переможців і переможених. Міжнародні відносини і українська перспектива на поч. XXI ст. Київ: Центр вільної преси, 2008. С. 59.

як новий важливий простір на євразійській шахівниці та геополітичний центр, існування якого як самостійної держави допоможе трансформувати Росію. Учений також акцентує увагу на тому, що без України Росія втрачає статус потужної євразійської імперії. Російська держава на тлі скорочення російського слов'янського етносу та зростання мусульманського населення автоматично трансформується в азіатську, віддалену від Європи напівімперську державу. Також без України неможливою є будь-яка інтеграція в межах слов'янського союзу чи "слов'янського геополітичного трикутника" у складі Росії, України та Білорусі¹⁰⁸². Подібну думку поділяє і політексперт Л. Шевцова, яка підкреслює важливість України для Кремля не лише в сенсі задоволення своїх імперських амбіцій, але й у контексті державотворчого процесу: "Україна в розумінні Кремля є системотвірним фактором для російської державності. Це означає, що для Кремля Росія без України не може бути наддержавою; Росія стане неповноцінною державою. Втрата України може спровокувати подальший розпад російської "галактики", що є опорою нинішньої системи"¹⁰⁸³. Саме тому Росія фактично не визнавала кордонів України та ставила під сумнів її права на Крим попри те, що підписана в Дагомисі в липні 1992 р. "Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи подальшого розвитку міждержавних відносин" покликана була запобігти російсько-українському протистоянню¹⁰⁸⁴.

Отже, одразу після розпаду СРСР Крим, який Росія споконвічно вважає своїм, став по суті символом висування нею територіальних претензій до України. Також із розпадом Радянського

¹⁰⁸² Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. С. 126–127.

¹⁰⁸³ Лилия Шевцова: Кремль ищет более гибкую формулу удержания Украины на своей орбите. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/26984-liliya-shevtsova-kreml-ischet-bolee-gibkuyu-formulu-uderzhaniya-ukrainyi-v-svoej-orbite.htm>.

¹⁰⁸⁴ Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи подальшого розвитку міждержавних відносин від 23 серпня 1992 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_018.

Союзу постала дилема подальшого базування ЧФ у Криму на тлі поступового зближення України із Заходом. Як відомо, початкова "Угода між Україною та РФ щодо Чорноморського флоту" у 1995 р. передбачала розподіл ЧФ між Україною та Росією у співвідношенні 18,3 та 81,7 % кораблів та різного типу суден, відповідно¹⁰⁸⁵. У 1997 р. з подальшим підписанням пакету двосторонніх угод (зокрема було підписано "Угоду між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України" від 28 травня 1997) щодо розподілу ЧФ колишнього СРСР, передбачалося визначення часових меж перебування власне російського ЧФ у Криму на правах оренди військової бази до травня 2017 р. Договірний пакет про поділ ЧФ по суті закріпив домовленість про військово-морську базу Росії за кордоном, виведення ЧФ із об'єднаних збройних сил СНД та визначення приналежності РФ 87 % корабельного складу ЧФ. У 2010 р. договір оренди ЧФ було пролонговано до 2042 р. в обмін на зниження ціни російського газу¹⁰⁸⁶. Тож російський ЧФ від самого початку його дислокації у Криму перетворився на інструмент тиску на Україну. Ще одним важливим геополітичним аспектом для Москви стало фактичне згортання поглибленої співпраці з Україною з НАТО за президентства В. Януковича.

Зрештою події, відомі як "Помаранчева революція" (2004) і "Революція гідності" (2014) стали серйозними викликами для В. Путіна й ударом по його геополітичних/імперських амбіціях щодо забезпечення реалізації інтеграційних проектів на пострадянському просторі під протекторатом Росії. Тоді, з метою посилення тиску, РФ вдалася до свого традиційного важелю впливу – енергетичного. У 2004 р. РФ, мотивуючи відмовою дотувати українську економіку, підняла ціни на газ для Києва до рівня ринкових, або в чотири рази (із 50 до 200 дол за 1 тис. м³), однак головною причиною такого кроку було все ж проголошення західного

¹⁰⁸⁵ Левик Б. Чорноморський флот Російської Федерації у російсько-українських відносинах (пострадянський період). *Схід: аналіт.-інформ. журн.* 2014. № 3 (129). С. 51.

¹⁰⁸⁶ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? С. 342.

зовнішньополітичного вектора Україною як пріоритетного¹⁰⁸⁷. У 2009 р. "Газпром" удруге повністю вимкнув постачання газу до України та його транзит у Європу головним чином через неузгодженість ціни блакитного палива для Києва. Енергетична криза, спровокована РФ, була насамперед необхідною їй як шантаж Європи та демонстрація ненадійності України як транзитера, що покликано було сприяти підтримці реалізації альтернативних проєктів постачання енергоносіїв до ЄС¹⁰⁸⁸. Водночас РФ будь-що намагається не допустити збільшення постачання газу до України з Європи у реверсному режимі за дещо зниженими цінами, про що свідчить постійне намагання знизити обсяги постачання газу до низки європейських країн. Тим самим Київ кілька років поспіль домагався створення консорціуму щодо спільного російсько-європейського управління українською ГТС¹⁰⁸⁹.

Росія особливо активно впливала на президентські виборчі кампанії в Україні у 2004 та 2010 рр., зробивши ставку на представника донецьких проросійських кланів В. Януковича, електоральною базою якого стали переважно російськомовні південно-східні регіони України. Активно виступаючи проти "експорту" демократії Сполученими Штатами на терени пострадянського простору, Росія задіяла тоді значний фінансовий і пропагандистський ресурс задля підтримки свого клієнта. У зв'язку із цим Кремль командировав в Україну цілу когорту своїх кращих фахівців із піару як із метою підтримки В. Януковича у його передвиборчій кампанії, так і з метою переконання українського суспільства у важливості співпраці з Росією. Однак громадський супротив зірвав плани Москви, а крісло президента України посів тоді экс-очільник Національного банку України та прозахідний кандидат В. Ющенко.

¹⁰⁸⁷ Солодкий С. Невгамовні месники. *Дзеркало тижня*. 2013. 11–18 жовт. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/nevgamovni-mesniki-rosiya-rochala-karati-druziv-ukrayini-.html>.

¹⁰⁸⁸ Mankoff J. *Eurasian Energy Security*. New York: Council on Foreign Relations, 2009. P. 3–4.

¹⁰⁸⁹ Цыганков С.Е. Диверсификация экспортных маршрутов российского газа как фактор обеспечения энергетической безопасности Европы. *Международная жизнь*. 2009. № 5. С. 87–92.

Щоправда у 2010 р., не без підтримки Росії, В. Януковичу все ж вдалося взяти реванш у боротьбі за найвищу посаду в державі та стати четвертим президентом України¹⁰⁹⁰.

Нині проєвропейська позиція сучасної української еліти зводить практично до нуля реалізацію бажаного Кремлем інтеграційного проекту в межах "ядра" пострадянської "четвірки" (Росія, Казахстан, Білорусь й Україна). Геостратегія Росії враховує також радикальні внутрішньополітичні зміни в Україні, які сприяють прискореній євроатлантичній інтеграції держави. Остаточна зміна Україною свого зовнішньополітичного вектора в бік євроатлантичних структур означає для Кремля різке послаблення південно-західного геополітичного флангу Росії. З огляду на це для російської геостратегії утримання у полі свого впливу України та Білорусі є надважливим завданням. Підтримку ж "кольорових революцій" Заходом у Росії розцінюють винятково як намагання змінити режимів на теренах СНД і загрозу своїм національним інтересам, зокрема через витіснення РФ із переговорно-миротворчих форматів урегулювання "заморожених конфліктів"¹⁰⁹¹.

Російський істеблішмент вважає Україну частиною православно-культурно-цивілізаційного/східнослов'янського простору. По-перше, на думку Москви, історичні корені східнослов'янської триєдності беруть свій початок винятково від часів Київської Русі, а тому, за цією логікою, Росія й Україна мають спільну генезу й історію. По-друге, Україну розглядають у Кремлі як частину великого геополітичного проекту – своєрідного ключа до омріяного Євразійського союзу, покликаного забезпечити реставрацію історичної Росії. Таким чином, Україна є по суті основним "пазлом" у новій євразійській імперії В. Путіна¹⁰⁹². Вихід України з-під впливу Росії порушує баланс геополітичних сил у Східній Європі, насамперед не на користь Москви. На думку російського керівництва такий стан речей

¹⁰⁹⁰ Карпук О. Ukraine's two different revolutions. URL: <http://www.bbc.com/news/world-europe-25210230>.

¹⁰⁹¹ Кортунів С.В. Россия в мировой политике после кризиса. Москва: Красная звезда, 2011. С. 220.

¹⁰⁹² Илларионов А. Как остановить войну? URL: <http://aillarionov.livejournal.com/762248.html>.

значно послабить позиції РФ як регіональної держави та зробить її вразливішою до зовнішніх загроз.

Агресія Росії стала по суті реакцією на зміну влади в Україні, підписання нею Угоди про асоціацію з ЄС, а також остаточну переорієнтацією на євроатлантичні структури. Російські експерти на кшталт С. Караганова напряду стверджують, що, застосувавши жорстку силу в Україні, Росія тим самим зупинила розширення НАТО на території, які Росія вважає життєво важливими для своєї безпеки¹⁰⁹³. Зрештою, із цим пов'язане і тиражування російськими політиками й експертами тези про відсутність української державності як такої. Більше того, свого часу адепт неоевразійства О. Дугін розглядав існування України у ролі самостійної держави як загрозу для всієї Євразії, а тому пропонував якомога швидше розв'язати українську проблему. В. Путін та його оточення фактично завжди ставили під сумнів державність України. Відомий факт, що ще у 2008 р. В. Путін в одній зі своїх бесід із Дж. Бушем-молодшим заявив, що "...Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її території – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!"¹⁰⁹⁴. Іншими словами, цією заявою В. Путін уже тоді кинув виклик територіальній цілісності України, яка відповідно до його переконань була штучно створена із частин території держав Східної Європи та Росії унаслідок Другої світової війни. Ревізіоністська політика Росії чітко простежується в тому, що напередодні подій 2014 р. перший віце-прем'єр РФ Д. Рогозін відкрито заявив, що Росія може підтримати розкол України в разі, якщо вона підпише доленосну угоду про зближення з ЄС. Тим часом один із провідних радників В. Путіна С. Глазьев заявив, що на випадок виходу України з-під впливу Росії й у разі її вступу до НАТО саме російськомовна меншина в Україні може зруйнувати її цілісність¹⁰⁹⁵. Також він додав, що РФ

¹⁰⁹³ Караганов С. Взаимное гарантированное сдерживание. URL: <http://www.globalaffairs.ru/pubcol/Vzaimnoe-garantirovannoe-sderzhivanie-18608>.

¹⁰⁹⁴ Блок НАТО разошелся на блокпакеты. *Коммерсантъ*. 2008. 7 апреля. URL: <http://kommersant.ru/doc/877224>.

¹⁰⁹⁵ Відомо, що в Україні проживає близько 17 % етнічних росіян, які до того ж досить компактно мешкають у Донецькій, Луганській області та окупованій Автономній Республіці Крим.

матиме законне право у наданні допомоги російській нацменшині та російськомовному населенню¹⁰⁹⁶.

Саме успішна європеїзація і процвітання України поставили би під сумнів ефективність антидемократичних режимів більшості пострадянських країн, у тому числі й Росії. Адже тріумф стратегії успішних трансформацій в Україні став би для російського суспільства наочним прикладом позитивних наслідків демократичного повстання для великої православної держави. З огляду на це обмежене воєнне втручання Росії в Україну планувалося насамперед з метою унеможливлення проведення Києвом відповідних реформ задля прогресивних внутріполітичних та економічних трансформацій¹⁰⁹⁷. Наданням Радою Федерацій РФ 1 березня 2014 р. президенту Росії права спрямовувати збройні сили на територію України для підтримки безпеки російських громадян фактично відкрило шлях прямій збройній агресії РФ. Варто нагадати, що подібне рішення було прийнято Радою Федерацій від 7 липня 2007 р. – тобто, за рік до вторгнення Росії у Грузію. Таким чином, Росія офіційно двічі заявила про використання своїх військ за межами її території¹⁰⁹⁸. Відторгнення Росією Криму та подальша підтримка сепаратистських настроїв на сході України призвела до своєрідного зламу світового порядку, що оформився. Як зауважує провідне німецьке видання "Der Spiegel": "анексувавши Крим, Москва перевернула з ніг на голову світопорядок, який був встановлений після закінчення холодної війни"¹⁰⁹⁹. Захоплення Кримського п-ва стало безпрецедентним явищем силового перегляду кордонів у Європейському регіоні із часів Другої світової війни. Водночас анексія

¹⁰⁹⁶ Motyl A. Russia's Revisionist Claims on Ukraine and Moldova. URL: <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/russia%E2%80%99s-revisionist-claims-ukraine-and-moldova>.

¹⁰⁹⁷ Умланд А. Роль и цели Кремля в "украинском" кризисе. URL: <http://www.geopolitika.lt/index.php?artc=7120>.

¹⁰⁹⁸ Allison R. Russian "deniable" intervention in Ukraine: how and why Russia broke the rules. *International Affairs*. 2014. Vol. 90. No 6. P. 1264.

¹⁰⁹⁹ Три варианта действий Путина на востоке Украины. *Der Spiegel*. URL: http://news.liga.net/foreign/politics/1370332-tri_varianta_deystviy_putina_na_vostoke_ukrainy_der_spiegel.htm.

Криму, що супроводжувалася фіктивним референдумом від 16 березня 2014 р. та була наслідком підписанням "Договору про прийняття до складу російської Федерації Республіки Крим" від 18 березня зазначеного року, стала тим вододілом, який визначатиме відносини між Україною та РФ на далекотермінову перспективу¹¹⁰⁰.

Потрібно зауважити, що захоплення Криму та війна на Донбасі є лише частиною геополітичного мегапроекту Росії, який у комплексі з її участю в сирійському конфлікті спрямований, у підсумку, на підрив євроатлантичної єдності, зокрема через посилення неконтрольованого потоку біженців. Окремі російські та навіть західні експерти, зокрема такі як професор Чиказького університету Дж. Міршаймер, пов'язують дії В. Путіна в Україні з його геополітичними страхами перед імовірністю вступу України до НАТО, розміщенням у Криму військово-морської бази Альянсу та витісненням Росії із Чорноморського простору, що розцінювалося Москвою не інакше як втрата своїх геополітичних позицій у так званому історичному регіоні¹¹⁰¹. Припустимо, що головним стратегічним мотивом анексії Криму стала геополітична фобія Москви з приводу майбутнього своєї військово-морської бази в Криму, питання подальшого перебування якої так чи інакше мало би постати на порядку денному у разі набуття Україною статусу країни – кандидата на вступ до НАТО. Також однією із причин окупації Криму можна вважати реакцію Росії на нібито дії США та проамериканських сил в Україні, спрямовані на повалення проросійського президента В. Януковича, що фактично означало атаку на саму Росію¹¹⁰². Тому, вдавшись до агресії, вона продемонструвала таким чином неприйнятність реалізації подальшого сценарію формування нових прозахідних демократій за рахунок пострадянських країн. До

¹¹⁰⁰ Dan Z. The Ukraine Crisis and the "breakdown" of world order. URL: <http://english.cntv.cn/2015/02/10/ARTI1423564627206740.shtml>.

¹¹⁰¹ Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93. No 5. September/October. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>.

¹¹⁰² Treisman D. Why Putin Took Crimea. The Gambler in the Kremlin. *Foreign Affairs*. 2016. Vol. 95. No 3. May/June. P. 50–51.

того ж на такий крок російського лідера підштовхнули його радники з найближчого оточення, які застерігали щодо небезпеки поширення хвилі "кольорових революцій" власне на терени самої Росії. Ще одним геополітичним мотивом анексії Криму став класичний імператив Москви про захист етнічних росіян та російськомовного населення на території інших держав у межах концепції "русского мира". У випадку із Кримом Кремль тиражував тезу про зростання небезпеки для росіян (які становлять у Криму близько 65 % населення) у зв'язку з приходом до влади в Україні внаслідок "державного перевороту" радикально налаштованих націоналістичних сил. У такому разі РФ позиціювала себе гарантом росіян, що проживають на півострові.

Загалом дії Росії не були спонтанними хоча б тому, що вже у 1992 р. російські політологи прогнозували невідворотність масштабних конфліктів між Україною та РФ довкола статусу Криму. І вже тоді Н. Нарочницька стверджувала, що Росія в історичній перспективі не змириться із втратою Криму та буде його повертати всіма доступними способами. Зокрема, ішлося про те, що РФ визнає Указ 1954 р. про передачу півострова Україні неконституційним і недійсним, як це у свій час зробили країни Балтії, відзначивши недійсність указів своїх верховних рад щодо входу до складу СРСР у 1940 р.¹¹⁰³

Назагал потрібно зауважити, що своїми діями Москва порушила Біловезькі угоди від 8 грудня 1991 р., які визнавали кордони нових незалежних держав на момент розпаду СРСР, а також укладений з Україною від 31 травня 1997 р. "Договір про дружбу, співпрацю і партнерство", відповідно до якого Росія юридично визнавала Україну як незалежну державу в її пострадянських кордонах¹¹⁰⁴.

Окрім того, РФ знівелювала "Договір між Україною і Російською Федерацією про російсько-український державний кордон" від 28 січня 2003 р., "Договір між Україною і Російською Федерацією про співпрацю у використанні Азовського моря

¹¹⁰³ Нарочницькая Н.А. Национальный интерес России. *Международная жизнь*. 1992. № 3/4. С. 120.

¹¹⁰⁴ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 14 січня 1998 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_006.

і Керченської протоки" від 24 грудня 2003 р. Гельсінську декларацію від 1 серпня 1975 р., Будапештський меморандум, підписаний 5 грудня 1994 р., відповідно до якого РФ поряд із США, Британією та Францією зобов'язувалася гарантувати безпеку Україні й "...утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України і що жодна їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України" в обмін на відмову від третього за потужністю у світі ядерного арсеналу¹¹⁰⁵. Також Росія продовженням "гібридної агресії" проти України далі порушує "Резолюцію Генасамблеї ООН про територіальну цілісність України" від 27 березня 2014 р.¹¹⁰⁶. Загалом, за підрахунками експертів і фахівців із міжнародного права, Росія своїми діями з окупації Криму порушила близько 400 дво- та багатосторонніх міжнародних договорів й угод¹¹⁰⁷.

З тактичного погляду російська агресія проти України, як уже зазначалося, лежить переважно у внутріполітичній площині Росії, оскільки її правлячі кола намагаються таким чином демонструвати населенню повернення геополітичної величі своєї держави через збирання територій колишнього СРСР та не допустити поширення ліберально-демократичних настроїв серед російського населення. Однак з геостратегічного погляду захоплення Криму було логічним продовженням посилення геополітичної присутності Росії в Чорноморському регіоні, адже саме після встановлення контролю над Абхазією та Кримом її вплив на Чорне море кардинально посилюється. Тим самим було знято питання оренди військової бази в Україні, а всі двосторонні домовленості щодо перебування російського ЧФ у Криму були денонсовані Росією в односторонньому порядку. Та-

¹¹⁰⁵ Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158.

¹¹⁰⁶ Бжезинский З. Характер игры меняется. Запад принимает твердую позицию по России. URL: <http://obozrevatel.com/politics/31597-bzhezinskij-harakter-igryi-menyaetsya-zapad-sejchas-prinimaet-tverduyu-pozitsiyu-po-rf.htm>.

¹¹⁰⁷ Росія порушила більше 400 договорів при окупації Криму – Е. Джапарова. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1635298-rosiya-porushila-bilshe-400-dogovoriv-pri-okupatsiyi-krimu-e-dzhaparova>.

кож з окупацією Криму було витіснено український ЧФ. Водночас анексія Криму насамперед є необхідною РФ для повноцінного відновлення статусу військово-морської бази часів СРСР, урахуваючи, що Москва планує створити військове угруповання чисельністю у 100–120 тис. осіб¹¹⁰⁸. Крим для Росії є важливим геостратегічним активом ще й у тому сенсі, що за умов нарощування військової присутності РФ на півострові, відкриття нових військових баз у Білорусі та збереження російського військового контингенту у Придністров'ї та Л/ДНР, Україна автоматично опиняється у своєрідному геополітичному "зашморгу". Саме тому Росія будь-що намагається трансформувати Крим у "непотоплюваний авіаносець" шляхом модернізації та розвитку військової інфраструктури на півострові, зокрема систем ППО, РЛС, ВМС та ВПС Росії¹¹⁰⁹.

Загалом же, перетворення Криму на потужну військово-морську базу стане підставою до зниження безпеки країн усього Чорноморського регіону. Крим може служити для РФ своєрідним геополітичним плацдармом з метою забезпечення подальшої морської експансії через посилення впливу на Румунію, Україну та Туреччину, що тим самим зруйнує баланс сил у Чорноморському регіоні. Ураховуючи розміщення в Криму ракетних комплексів із радіусом дії до 2,6 тис. км, Росія проектує загрозу вже для половини Європейського континенту. Зрештою, можливе розміщення на території півострова ядерної зброї, про що свідчать постійні меседжі зарубіжної преси. У відповідь НАТО має намір нарощувати присутність у Чорноморському регіоні шляхом посилення патрулювання повітряного та морського простору¹¹¹⁰. Нині, за словами відомого російського геополітика

¹¹⁰⁸ Піляєв І.С. Перекидання шахівниці, або "модернізація" по-російськи. *"Третя хвиля" демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності*: зб. наук. праць /за заг. ред. П.М. Рудякова. Київ: Вид-во "Фенікс", 2015. С. 356.

¹¹⁰⁹ Окситюк А. Аннексія Крима геополитическая потеря Украины. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774>.

¹¹¹⁰ НАТО через дії Росії збирається збільшувати присутність у Чорноморському регіоні. URL: <http://www.unian.ua/politics/1375071-nato-cherez-diji-rosiji-rozglyadae-mojlivist-zbilshennya-prisutnosti-u-chornomorskому-regioni-stoltenberg.html>.

Г. Нуришева, Крим є однією із ключових точок "вогняної євразійської дуги", що починається на Балканах та йде на Північний Кавказ¹¹¹¹. Однак, як вважає науковий співробітник Програми "Росія та Євразія" в США Дж. Манкофф, прагнучи закрити шлях України до євроатлантичних структур через анексію Криму та дестабілізацію в ній внутрішньої ситуації, РФ своїми діями лише сприяє зміцненню націоналістичних почуттів та зв'язків України й інших пострадянських держав із Заходом, що тим самим лише відштовхує їх від Москви. Таким чином, за його словами, Росія, отримавши Крим, втратила в довготерміновій перспективі всю Україну¹¹¹².

За таких геополітичних обставин Україні варто намагатися зміцнювати свою військову співпрацю з Польщею, країнами Балтії, Молдовою, Румунією, Туреччиною та Грузією з метою геополітичного посилення так званої Балто-Чорноморської дуги (Балто-Чорноморського союзу) чи блоку Міжмор'я. Зазначені країни могли би об'єднати свої економічні та військові потенціали в разі подальшого збільшення суперечностей між країнами ЄС і НАТО, а також за умов наростання експансіонізму з боку Російської Федерації. Водночас існувала також ідея формування геостратегічної осі "Київ – Варшава – Берлін – Париж" як формату долучення України до існуючого геостратегічного "Веймарського трикутника" з метою зміцнення балансу сил у відносинах із Росією¹¹¹³.

У разі, якщо далі продовжувати говорити про "гібридну" агресію, то Росія, як найбільший сусід Української держави (яку її керівництво вважає не інакше як штучним утворенням), завжди

¹¹¹¹ Нуришев Г.Н. Россия в современной Геополитике. Вологда: Ин-т социально-экономического развития территорий РАН, 2012. С. 43.

¹¹¹² Манкофф Дж. Как Путин получил Крым и потерял Украину. URL: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Poslednee-territorialnoe-priobretenie-RossiiKak-Putin-poluchil-Krym-i-poteryal-Ukrainu-16611>.

¹¹¹³ Russia's Path to Another Resurgence. URL: https://www.stratfor.com/analysis/russias-path-another-resurgence?utm_campaign=LL_Content_Digest&utm_source=hs_email&utm_medium=email&utm_content=38638299&_hsenc=p2ANqtz--rH07RuVyCiYdVMjkKHmOBZ6OY_g-1V4wV-7dHxvKcguxLx-9gZjMG14en1VvDU4TkMaNCnRd9BQcCmThfXI2PBMCSdw&_hsmi=38658773.

намагалася діяти з позиції сили, відстоюючи таким чином свої інтереси як на глобальному, так і регіональному рівнях. Відомий американський історик Т. Снайдер вважає агресивну поведінку Росії викликом для світового порядку та європейської системи безпеки і вбачає в її намірах намагання зруйнувати українську державність¹¹¹⁴. План максимум російської геостратегії щодо України передбачав створення згадуваної Новоросії – маріонеткового псевдодержавного утворення за рахунок восьми південно-східних областей України (шляхом пропагандистського розпалювання невдоволення політикою Києва серед населення цих регіонів) та Криму. У разі реалізації такого геостратегічного сценарію РФ створила би умови для виходу до Придністров'я, що забезпечило б його подальшу інтеграцію з Новоросією. Відторгнення українських причорноморських областей мало на меті також "відсікання" України від виходу до Чорного моря загалом. У свою чергу, вихід до Придністров'я разом із підпорядкованим Кримом дав би можливість Росії хоча б частково вивести Туреччину з американської сфери впливу та створити передумови для забезпечення розв'язання питання альтернативних джерел і маршрутів постачання енергоносіїв до Європи завдяки тотальному зміцненню позицій у Чорноморсько-Каспійському регіоні. Тож саме контрольована Новоросія у задумах Москви мала би сприяти геополітичному закріпленню Росії в Чорноморському регіоні та бути буферною зоною між нею та рештою території України, а також євроатлантичними структурами, що тим самим зміцнило б південно-західний геополітичний фланг РФ й унеможливило просування інфраструктури НАТО до російських кордонів¹¹¹⁵.

Водночас у ході боротьби за Україну РФ виявляє свою геостратегічну зацікавленість до українського ВПК і саме цим також частково пояснюється її прагнення встановити контроль над південно-східними областями, де переважно зосереджені вже згадувані високотехнологічні військові підприємства: "Південмаш" (Дніп-

¹¹¹⁴ Габриэлян Е. Тимоти Снайдер: "Цель Путина – разрушить украинскую государственность". URL: <http://ru.rfi.fr/ukraine/20140331-timoti-snaider-tsel-putina-razrushit-ukrainskuyu-gosudarstvennost>.

¹¹¹⁵ Allison R. Russian "deniable" Intervention in Ukraine: how and why Russia broke the rules. *International Affairs*. 2014. Vol. 90. No 6. P. 1272.

ро), "Хартрон" (Харків), "Моторсіч" (Запоріжжя), Миколаївський суднобудівний завод та інші підприємства, які частково інтегровані в російську економіку. Також Росія, на тлі невизначеності термінів побудови Керченського мостового переходу та технологічних ризиків, пов'язаних із його будівництвом загалом, виявляє активну зацікавленість до інфраструктурних об'єктів півдня України, що забезпечують сухопутний зв'язок з окупованим Кримом. Ураховуючи останнє, імовірно навіть використання геополітичного плацдарму Л/ДНР для подальшого просування вглиб України з метою забезпечення сполучення з анексованим Кримом. Однак за всього, у стратегічному сенсі, Л/ДНР за задумом Москви мають стати зручним важелем тиску на Київ у разі подальшої актуалізації євроатлантичного зовнішньополітичного вектора з метою подальшої інтеграції до ЄС і НАТО¹¹¹⁶.

Аналітики також припускають, що боротьба Росії за український Донбас, як і частково у випадку із Кримом, зумовлена до того ж й енергетичною складовою. Адже саме Слов'янськ став однією із перших гарячих точок сходу України, де зосереджені значні запаси сланцевого газу, що в перспективі реалізації "Юзівського проекту" могли б стати ключовим фактором у позбавленні масштабного енергетичного впливу російського монополіста в особі "Газпрому"¹¹¹⁷. Більше того, Росія реалізацією інфраструктурних проектів газопроводів "Турецький потік" та "Північний потік-2", а також залізниці в обхід України, яка звільняє від необхідності пересікти її територію російським вантажам, що прямують до Білорусі та країн Балтії, намагається остаточно позбавити статусу України як важливого транзитера енергоресурсів та товарів до Європи¹¹¹⁸. Загалом же, стратегія проектування нестабільності та руйнація українсь-

¹¹¹⁶ Racz A. Russia's Hybrid War in Ukraine. Breaking the Enemy's Ability to Resist. Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs, 2015. P. 60–61.

¹¹¹⁷ Росія воює на Донбасі не за російську мову, а за Юзівське родовище – там смерть "Газпрому" – ЗМІ. URL: <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1513246>.

¹¹¹⁸ Mancoff J., Hilman J. Russia seeks to close Ukraine's window to the west. *Financial Times*. 2017. 6th September. URL: <https://www.ft.com/content/f57f6b4c-92ed-11e7-bdfa-eda243196c2c>.

кого суверенітету шляхом реалізації геополітичного проекту Новоросія передбачала тим самим і підтримку з боку окремих країн ЄС прискорення побудови енергетичної інфраструктури в обхід України як *failed state*.

Переважна більшість російських політекспертів доводить, що, розв'язавши "гібридну війну", на тлі масового євроскептицизму, Росія намагається будь-що не допустити перетворення України на своєрідний геополітичний плацдарм Заходу для подальшого розширення *Pax Americana* в Євразії. За умов посилення "мюнхенського синдрому" існують значні ризики щодо дочасного зняття санкцій з Росії до виконання нею положень Мінських угод щодо припинення підтримки сепаратистських сил на Донбасі та передачі Києву контролю над українським кордоном із РФ. Усе це так чи інакше означатиме поступки агресору за рахунок суверенітету пострадянських країн¹¹¹⁹.

У свою чергу Росія прагне перекласти всю відповідальність за виконання Мінських угод на Україну, роблячи тим самим передачу непідконтрольної ділянки українського кордону похідною від виконання Києвом Мінських угод на умовах Росії, які полягають у проведенні на непідконтрольних Києву ділянках Донецької та Луганської обл. виборів за умов російської присутності з тим, щоб легалізувати сепаратистські сили та лідерів так званих Л/ДНР (рис. 3.7).

Також Росія обстоює питання внесення змін до Конституції України – у якій би мали бути зафіксовані поправки щодо надання особливого статусу непідконтрольним сепаратистським територіям. Експерти припускають, що такі кроки Росії спрямовані головно на запуск процесу федералізації України, а території з особливим статусом наділялися б у такому разі своєрідним правом вето на ухвалення зовнішньополітичних рішень в Україні, що йдуть у розріз із геостратегією Москви. Ілюстрацією стратегії тиску РФ на Україну щодо виконання Мінських угод служить передвиборча програма правлячої партії "Єдина Росія",

¹¹¹⁹ The Ukraine Crisis and the "breakdown" of world order. URL: http://english.cntv.cn/2015/02/10/ARTI1423564_627206740.shtml.

у якій, зокрема, йдеться: "Виконання Мінських угод є єдиною гарантією миру як на Донбасі, так і в інших регіонах цієї держави (України. – О. К.). Їх реалізація відкриє шлях для поступового відновлення російсько-українського діалогу з економічних і політичних питань – по мірі готовності до нього з боку Києва"¹¹²⁰

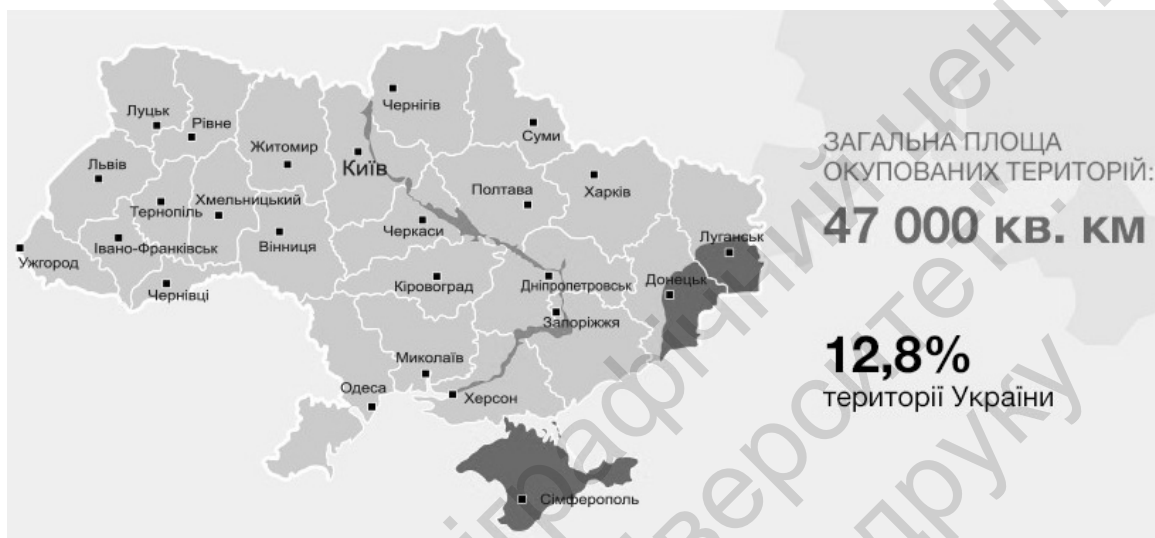

Рис. 3.7. Окуповані Росією та проросійським бойовиками території України¹¹²¹

Підписавши Мінські угоди, Росія намагалася вийти з матриці агресора і тим самим здобути статус миротворця в ролі третьої сторони. У свою чергу, РФ створює потужну військову інфраструктуру не лише на східному та північно-східному кордоні України, а й власне на самій українській території – у Криму та непідконтрольних Україні територіях Донбасу¹¹²². Зважаючи на значні іміджеві та фінансові втрати, Росія продемонструвала го-

¹¹²⁰ Предвыборная программа Партии "Единая Россия" на выборах депутатов Государственной Думы ФС РФ VII созыва. URL: <http://er.ru/party/program/#25>.

¹¹²¹ Окуповані Росією та проросійськими бойовиками території України. URL: <http://ukraineunderattack.org/13510-okupovani-rosiyeyu-ta-prorosijskumy-bojovykamy-terytoriyi-ukrayiny.html>.

¹¹²² Навіщо Росія будує військові бази біля кордонів з Україною: думки експертів. URL: <http://ukr.segodnya.ua/ukraine/zachem-rossiya-stroit-voennye-bazy-u-granic-s-ukrainoy-mneniya-ekspertov-724304.html>.

товість вдаватися до силових дій задля утримання України у своєму полі геополітичного впливу.

Подальша стратегія Москви щодо України полягає у зміні її прозахідного керівництва, поступовій федералізації за етнічним і мовно-культурним принципом, визнанні анексованого Криму російською територією на міжнародному рівні тощо. Західні експерти часто сходяться на думці щодо збереження Україною нейтралітету, або так званої "фінляндизації"/"австріїзації" як найоптимальнішого варіанту врегулювання української кризи. При цьому пропонується також розширити економічну співпрацю Росії з ЄС аж до підписання угоди про асоціацію, аналогічну тій, що була укладна з Україною. За такої геостратегічної моделі Київ мав би відмовитися від інтеграції до НАТО та гарантувати нерозміщення військових баз Альянсу на українській території, що тим самим дозволило б зупинити ескалацію конфлікту з Москвою.

Такий варіант зокрема активно пропонує згадуваний експерт та прибічник реалізму Г. Кіссінджер, який відомий своєю теорією "стратегії балансування". Остання полягає в підтримці співпраці США з Москвою на тих напрямках, де їхні спільні інтереси перетинаються, при збереженні жорсткої позиції Вашингтона, де російсько-американські інтереси конфліктують. Приблизно такої ж думки дотримується і З. Бжезинський, наголошуючи на важливості збереження та розвитку економічних зв'язків України як із Росією, так і з ЄС. Загалом, на думку прихильників ідеї "фінляндизації", саме дотримання нейтралітету дозволить Україні повільно "рухатися" на Захід через здійснення внутрішніх трансформацій за умов дотримання імперативу прагматизму у відносинах із РФ¹¹²³. Однак Захід усе ж буде зацікавлений у збереженні Українською державою проєвропейського зовнішньополітичного курсу, європеїзації та її вестернізації через поглиблення та прискорення реформ, необхідних для забезпечити формування так званої вітрини – альтернативи розвитку країн пострадянського простору, що тим самим позитивно вплинуло б і на

¹¹²³ Save Ukraine to counter Russia, says Soros. *Financial Times*. 2015. 8th January. URL: <https://www.ft.com/content/4ddfb410-9664-11e4-a40b-00144feabdc0>.

траєкторію подальшого розвитку самої Росії. Важливим кроком у цьому напрямі є ухвалення Сенатом США законопроекту "Акт про підтримку свободи в Україні" (*Ukraine Freedom Support Act*) від 11 грудня 2014 р., який передбачав надання Україні фінансової допомоги, зокрема й на військові потреби в розмірі 350 млн дол¹¹²⁴. Також наприкінці 2014 р. було прийнято "Резолюцію 758" – документ, який встановлює механізм забезпечення всебічної підтримки України на знак протипагі російській агресії. Цього ж року Київ відмовився від подальшого збереження статусу нейтралітету¹¹²⁵. Загалом, більшість західних експертів схиляється до думки, що, намагаючись силовим шляхом утримати Україну у сфері свого геополітичного впливу через окупацію частини її території, Росія остаточно втратила Україну, яка дедалі більше буде зближуватися з євроатлантичними інституціями. До того ж США на 2018 р. запланували значне збільшення обсягу фінансових видатків (до 500 млн дол) на підтримку українського оборонного сектора. Цілком імовірним вважається також і надання Україні летального оборонного озброєння в разі загострення ситуації в південно-східних окупованих територіях чи можливого наступу Росії з метою захоплення інших українських територій та розширення зони конфлікту.

Агресивна політика Росії щодо пострадянських країн породжує на Заході занепокоєння із приводу російської експансії у країни Східної Європи, які були у свій час сателітами СРСР і саме тому НАТО розпочало активно зміцнювати свій східний фланг шляхом розміщення американських сил і військової техніки у країнах ЦСЄ. Як зауважує російський політичний аналітик Міжнародного центру перспективних досліджень С. Суханкін "Пояс нестабільності (від Балтики до Чорного моря), створений із мілітаризованих анклавів, стане головним аргументом у спорі із Євросоюзом і відповіддю на можливе розширення НАТО на схід"¹¹²⁶.

¹¹²⁴ Ukraine Freedom Support 11th December 2014. URL: <http://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title22/chapter96A&edition=prelim>.

¹¹²⁵ Бубнова Н. Охлаждение в российско-западных отношениях. Назад в будущее? *Международные процессы*. 2015. Т. 13. № 4. С. 144.

¹¹²⁶ Цит. за: Савчук А. Карта "миротворческих" проектов России. URL: <http://www.mediaport.ua/karta-mirotvorcheskih-proektov-rossii>.

Усі патроновані Росією територіальні квазіутворення, що існують в умовах "заморожених конфліктів", не мають жодних перспектив, оскільки перебувають в економічній ізоляції та безпосередньо залежать від російської політичної підтримки і фінансово-економічної допомоги. Особливого значення для РФ набуває наявність на цих територіях російських військ або підконтрольних Москві місцевих військових формувань. Усе це дає можливість Росії оперувати лімітними плацдармами для зміцнення геополітичних форпостів та забезпечення інтервенції до Грузії, Молдови, України чи інших пострадянських держав¹¹²⁷. Разом із тим, квазідержави на кшталт Л/ДНР, потрібні Росії не лише для тиску на ті пострадянські країни, що відмовилися рухатися в російському геополітичному фарватері, але й із метою організації великого геополітичного торгу із Заходом щодо перерозподілу сфер впливу в умовах формування нового світового порядку. Усе ж, експерти твердять, що захоплення територій чужих країн потужнішими державами є архаїчним типом геополітики, яка абсолютно не відповідає методам відстоювання національних інтересів у XXI ст.¹¹²⁸. Здійснюючи анексію територій сусідніх держав та створюючи конфлікти анклавів, Росія забезпечує таким чином винятково свою геополітичну присутність у пострадянських країнах, оскільки, на відміну від Китаю чи Індії, а також на тлі прискорення глобалізаційних процесів, життєвий простір навряд чи потрібен Росії з її близько 70 % неосвоєної території. За умов відновлення політики ізоляціонізму США та приходу до влади у країнах ЄС лівих і праворадикальних сил, Росія лише нарощуватиме свій вплив на пострадянському просторі. При всьому, у разі продовження Росією експансіоністської політики у контексті боротьби за нові території вона суттєво підриватиме і без того обмежені геополітичні ресурси. Також стагнація російської економіки, що зумовить подальше скорочення витрат на оборону, стане тим фактором, який ускла-

¹¹²⁷ РФ создает новые ДНР–ЛНР и "отдает" Украине Донбасс, – частная разведка США. URL: http://news.eizvestia.com/news_politics/full/322-rf-sozdaet-novye-dnr-lnr-i-otdaet-ukraine-donbass-chastnaya-razvedka-ssha.

¹¹²⁸ Бондаренко К. Навіщо Путіну Україна. URL: <http://tsn.ua/analitika/navischo-putinu-ukrayina-347542.html>.

днить утримання пострадянського простору у сфері свого стратегічного впливу¹¹²⁹.

Таким чином, наростання геополітичного протистояння на пострадянському просторі трансформується останнім часом у справжню кризу глобального масштабу. РФ прагне реабілітуватися через євразійський реваншизм, інструментом якого став захист російського та російськомовного населення в суміжних регіонах. Присутність російського та російськомовного населення у країнах пострадянського простору формує для РФ своєрідний імператив на військове втручання та висування територіальних претензій до цих держав. Експорт Кремлем керованих конфліктів як механізму протидії поширенню євроатлантичного впливу на пострадянські країни є неприйнятним і таким, що підриває євразійську та європейську системи безпеки.

* * *

Отже, резюмуючи проведений вище аналіз, констатуємо, що Російська Федерація поки залишається геополітичним локомотивом трансформації та інтеграції пострадянського простору. Старі економічні зв'язки досі зберігаються в Євразійському регіоні, а російська економіка, заснована на експорті енергоносіїв, зробила більшість пострадянських країн надто залежними від геополітичного центру, яким і є Російська Федерація. Саме через економічне узалежнення, Росії вдалося відносно швидко відновити сферу свого геополітичного впливу у Євразійському регіоні та зберегти більшість його країн у своєму геостратегічному фарватері. З огляду на це Росія намагається використовувати СНД й інші євразійські інтеграційні проекти насамперед як засіб збереження єдиного економічного, політичного, безпекового та гуманітарного простору. До того ж, пострадянська політико-економічна інтеграція, керована Росією, розглядається як один з інструментів її реставрації як наддержави, а також намагання захистити свої інтереси в межах політико-економічної складової. СНД, що частково замістила собою геополітичний вакуум після

¹¹²⁹ Russia's Path to Another Resurgence. URL: <https://www.stratfor.com/sample/analysis/russias-path-another-resurgence>.

розпаду СРСР, покликана була до певної міри пом'якшити перехід від єдиної держави до системи відносин національних держав у межах колишнього Союзу. Такі організації як ЄврАзЕС, МС, ЄЕП та згодом ЄАЕС, іменовані як "різношвидкісні", почали до певної міри заміщувати СНД, існування якої нині є надто формалізованим. При всьому важливо зазначити, що основою російських інтеграційних проєктів є саме політична/геополітична, а не економічна інтеграція.

Утім, останнім часом інтеграційні можливості Росії на пострадянському просторі скорочуються прямо пропорційно до намагань нових пострадянських держав створити альтернативні об'єднання та пошуку ними ринків збуту своєї продукції за пострадянськими межами – у ЄС, Китаї та інших світових економічних центрах. До цього варто також додати утвердження євроатлантичного вектора зовнішньої політики України, Грузії та Молдови як альтернативного євразійському. Саме тому перспектива участі зазначених країн у ЄАЕС фактично зведена до нуля. Тож усі запропоновані Росією інтеграційні проєкти як і геополітична реанімація пострадянського простору залишаються нереалізованими. Усе це надто послаблює значення Росії як центра економічної та торговельної гравітації в СНД і споріднених організаціях. Із втратою значимості та динаміки інтеграційних процесів, патронуваних Росією, вона поступово втрачатиме статус регіональної держави і здатність трансформувати пострадянський простір. Останнім часом навіть російські експерти визнають, що відцентрові сили на теренах СНД превалюють над доцентровими. Росія зі своєю слабкою сировинною економікою дедалі більше програє геополітичну конкуренцію за пострадянський простір таким потужним геоekonomічним центрам, як США, ЄС і Китай. Зрештою, усі інтеграційні процеси до цього часу супроводжувалися різного роду невідповідностями та суперечностями, а також кризовими загостреннями відносин центр-периферійного штибу – головню між Росією та іншими країнами – учасницями МС, ЄАЕС тощо. Попри все, Росія дедалі активніше намагається асоціювати себе із центром нового полюсу світового впливу. Москва одночасно відмовляється від пільгового дотування своїх "братніх партнерів" по євразійських інтеграцій-

них інституціях, прагнучи тим самим вибудувати двосторонні відносини на основі "ринковості".

Загалом, у тому числі і на тлі загострення геополітичної ситуації на пострадянському просторі, у зв'язку з подіями у Грузії, а згодом Україні, усі інтеграційні проекти, пропоновані РФ, є малопопулярними серед пострадянських країн, а отже, малоефективними. Водночас, зважаючи на однотипний економічний уклад держав – учасниць ЄАЕС, які поки що зорієнтовані на експорт сировинної продукції, алгоритм їх кооперації поки що є безперспективним, оскільки останні більшою мірою конкурують між собою на євразійському, європейському й інших експортних ринках. Таким чином, усі євразійські організації відрізняються наднизьким коефіцієнтом економічної доцільності. Загалом, можна також дійти висновку, що через низку обставин головним чином через відстоювання своїх національних інтересів та світову кон'юнктуру, пострадянські країни опинилися на різних позиціях і різних полюсах інтеграційних процесів, модерованих РФ, з одного боку, та ЄС, США і Китаєм, з іншого, що свідчить про високий рівень розмивання меж інтеграційного ареалу Євразійського регіону. Загалом, є всі підстави говорити про факт вичерпності інтеграційного потенціалу ЄврАзЕС, ЄАЕС та всього пострадянського простору.

За всіх позитивів і переваг нової інтеграційної стратегії, євразійський геополітичний ландшафт затиснений нині між ЄС і Китаєм – двома надпотужними ринками й економіками, що ускладнює його інтеграційну динаміку. Власне, сам ЄАЕС досить важко назвати альтернативою ЄС з огляду на його асиметричність і відсутність привабливої ціннісної моделі об'єднання, яка б задовольняла запити всіх пострадянських країн, що перебувають на різних стадіях політичного та соціально-економічного розвитку. Одна з основних причин аморфності ЄАЕС є надмірна залежність країн-членів від стану (динаміки/спаду) російської економіки. До того ж, Білорусь і Казахстан, як два найближчі партнери Росії з євразійської інтеграції, допускають навіть припинення свого членства в ЄАЕС у разі посилення загрози своїй національній безпеці та суверенітету. Зважаючи на це, ЄАЕС через свою асиметричність та беззаперечне лідерство в ньому

Росії, яка жорстко підпорядковує всю інтеграційну вертикаль, характеризується низьким рівнем ефективності. Євразійські інтеграційні об'єднання так і не вирішили проблеми побудови на ринковій основі єдиного економічного простору, необхідного для динамічного розвитку всіх пострадянських країн, що, зрештою, і стало причиною поглиблення дезінтеграційних процесів. Саме через це низка пострадянських країн надали перевагу саме європейській інтеграційній перспективі.

Дестабілізація Росією пострадянських держав через порушення кодонів і територіальної цілісності спрямована на унеможливлення їхньої євроатлантичної інтеграції. Росія, спираючись на російські нацменшини в пострадянських країнах, намагається вибудувати нову наддержаву за етнічним принципом, намагаючись об'єднати всіх етнічних росіян пострадянського простору в межах так званого "русского мира". При цьому РФ активно використовує/потенційно може використати російське та російськомовне населення у Прибалтиці, Білорусі, Україні, Казахстані як інструмент дестабілізації внутріполітичної ситуації цих держав. За умов практичної відсутності імперативу "*soft power*" Росія зробила ставку на особливий тип забезпечення силового впливу – через "гібридну війну". Експансія у Грузію у 2008 р., порушення територіальної цілісності України після анексії Криму у 2014 р. та розпалювання "нелінійного конфлікту" на Донбасі було свого роду символічним жестом Росії щодо винятковості російських інтересів на теренах пострадянського простору та неприйнятність зближення його країн із євроатлантичними структурами. За рахунок невизнаних республік у Молдові, Грузії та Україні РФ намагається створити сіру зону нестабільності та своєрідний геополітичний буфер на своєму південно-західному фланзі з метою запобігання таким чином просуванню євроатлантичних структур на пострадянський простір як сферу особливої геостратегічної відповідальності РФ. Загалом, перетворення Криму на потужну військово-морську базу значно знижує рівень безпеки країн усього Чорноморського регіону. Крим може служити для РФ своєрідним геополітичним плацдармом задля подальшого забезпечення морської експансії через посилення впливу на Румунію, Україну та Туреччину, що тим самим зруй-

нує баланс сил у Чорноморському регіоні загалом. Своїми експансіоністськими діями щодо Грузії та України РФ продемонструвала неприйнятність для неї самостійної політики пострадянських держав і ризик їх зіштовхнутися з реальними військовими протидіями у разі виходу з геополітичного фарватеру Москви. Останнє також свідчить про геополітичну вразливість країн, які не є членами НАТО та не можуть розраховувати на юрисдикцію п'ятої статті Альянсу. За таких умов, США та їхні європейські союзники змушені координувати свої геостратегічні інтереси в Євразії з Росією, що тим самим робить РФ досить важливим фактором підтримки регіональної та глобальної безпеки. Однак експансіоністська геополітика є архаїзмом минулих століть та абсолютно не відповідає методам відстоювання національних інтересів держав у XXI ст.

РОЗДІЛ 4 ГЛОБАЛЬНИЙ ВИМІР ГЕОСТРАТЕГІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

4.1. ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ ВЕКТОР ГЕОСТРАТЕГІЇ РОСІЇ

З розпадом СРСР Російська Федерація як новий суб'єкт міжнародних відносин змушена була формувати свою зовнішньополітичну діяльність за межами пострадянського простору з огляду на наявні ресурсні можливості. В умовах гайдарономіки або "шокової терапії" по-російськи, коли спад промисловості в державі досяг 40 %, РФ реально розраховувала на новий "план Маршалла" – масштабну фінансову допомогу від Заходу по мірі трансформації її в розвинену та конкурентну демократичну державу європейського штибу. Посилювало сподівання Росії щодо прихильності Заходу і те, що подібну економічну допомогу напередодні отримали країни Східної Європи – учорашні друзі Москви по соціалістичному табору. Ключовою метою тодішньої стратегії Росії було прагнення не допустити чергового витка конфронтації із Заходом з тим, щоб:

- по-перше, мати доступ до новітніх технологій, фінансових ресурсів і світових ринків;

- по-друге, залучити інвестиції провідних країн задля сприяння відбудові національної економіки¹¹³⁰.

Ще однією причиною намірів зближення Росії із Заходом стала необхідність заручення його науково-технічною та технологічною підтримкою в ході модернізації російської економіки, а також ре-

¹¹³⁰ Богатуров А.Д. Плюралистическая однополярность и интересы России. *Свободная мысль*. 1996. № 2. С. 25–36.

лізації стратегії забезпечення розвитку Сибіру та Далекого Сходу, які дедалі більше відчуватимуть демографічний тиск Китаю.

Нова Росія мала оптимізувати стосунки зі своїм головним геополітичним суперником – США. Першим серйозним кроком до прагматизації відносин двох ядерних держав стало підписання в лютому 1992 р. "Декларації про закінчення холодної війни" в Кемп-Девіді, якою закріплювався новий формат відносин та положення про співпрацю двох держав, які більше не розглядають одна одну як супротивників¹¹³¹. У червні цього ж року Росією та США було підписано "Хартію російсько-американської співпраці і дружби", що стала ще одним кроком до пом'якшення у відносинах обох сторін. Зазначений документ, по суті, регламентував партнерство двох держав через встановлення "кодексу поведінки" та широкого двостороннього діалогу задля забезпечення міжнародної стабільності та безпеки в обмін на підтримку Сполученими Штатами внутрішніх трансформацій у Росії. Водночас Вашингтон пообіцяв Росії допомогу у створенні привабливого інвестиційного клімату шляхом удосконалення законодавства у сфері оподаткування, власності та контрактного права, а також у сфері прав інтелектуальної власності. Усе ж допомоги від провідних міжнародних фінансових інституцій – МВФ та Світового банку (СБ), Росія тоді так і не отримала. З огляду на це РФ мала провести системні реформи у сфері забезпечення верховенства права, демократії та побудови ринкової ліберальної економіки¹¹³².

Одразу після розпаду СРСР Росія, як його правонаступниця, намагалася встановити рівноправні відносини із США та спільно формувати світоустрій, міжнародну систему безпеки та разом реагувати на глобальні виклики і загрози. Як зауважував З. Бжезинський: "Після того, як американці запустили лозунг "про зріле

¹¹³¹ Декларация о завершении холодной войны. *Внешняя политика России: сб. док. (1990–1992)* /под. ред. А.С. Чернышева. Москва: Международ. отношения, 1996. С. 226.

¹¹³² Хартия российско-американского партнерства и дружбы. *Внешняя политика и безопасность современной России (1991–1998): хрестомат. в 2 т. /сост. Т.А. Шаклеина. Москва: МОНФ, 1999. Т. 2: Документы. 1999. С. 442–443, 447.*

стратегічне партнерство" між Вашингтоном і Москвою... Росії здалося, що відбувається формування російсько-американського кондомініуму, що прийшов на зміну колишньому суперництву. Таким чином, Росія буде не лише законною правонаступницею колишнього Радянського Союзу, але й *de-facto* партнером у світовому устрої, заснованому на істинному рівноправ'ї. Як не втомлюються стверджувати російські лідери, це означає не лише те, що інші країни світу мають визнати Росію рівною Америці, але й те, що жодна глобальна проблема не може обговорюватися чи вирішуватися без участі чи дозволу Росії"¹¹³³. Росія прагнула налагодження діалогу з Вашингтоном на рівних у врегулюванні ключових геополітичних безпекових питань. Як стверджує відомий російський економіст, академік РАН В. Михеєв: "Росія прагне мати "своє слово" і на рівних із США брати участь у створенні нового світопорядку, щоб із нею "рахувалися" і щоб "не бути залежною" від позиції Заходу (ідея "багатополярності", чи, точніше сказати, "Росіє-полярності")"¹¹³⁴. Приміром, перманентне втручання Росії у конфлікт на Балканах, в Україні та Сирії було спрямоване передусім на демонстрацію того, що США змушені так чи інакше мати справу з Москвою на Близькому Сході"¹¹³⁵. Про це, зокрема, ще у 2009 р. зауважував професор Колумбійського університету Р. Легвольд: "Російські лідери обґрунтовано вимагають надання їм реального голосу під час критичних міжнародних обговорень, а також можливості самим визначати національні інтереси Росії"¹¹³⁶.

Розглядаючи відносини РФ зі Сполученими Штатами, варто звернути увагу на тотальну асиметрію потенціалів двох держав

¹¹³³ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. С. 123.

¹¹³⁴ Михеев В. Восточноазиатская "многополярность": треугольник "Россия – Китай – США". *Мировая экономика и международные отношения*. 2009. № 1. С. 18.

¹¹³⁵ Trenin D. The Revival of the Russian Military. *Foreign Affairs*. 2016. Vol. 95. No 3. May/June. P. 26.

¹¹³⁶ Legvold R. The Russia File: How to Move Toward a Strategic Partnership. *Foreign Affairs*. 2009. Vol. 88. No 4. July/August. P. 83.

та їх можливості проектувати свій геополітичний вплив у світі. За фактичної відсутності в Росії "*soft power*" у класичному її розумінні, вона змушена вдаватися до обмеженого використання військової сили. Росія зацікавлена у підриві перехідного світопорядку та проектуванні керованого світового хаосу, де б вона посіла ключове місце в управлінні такою нестабільністю – тобто координацією переходу транзитивної світ-системи із одного нестабільного стану в інший¹¹³⁷.

Одним із завдань для РФ було продовження переговорів зі Сполученими Штатами, розпочатих іще за часів СРСР, щодо контролю та скорочення ядерного озброєння з метою встановлення і підтримки стратегічної стабільності. Реальні кроки щодо скорочення ядерного озброєння двох держав стартували на початку 1990-х рр. Так, Договір СНО-1, підписаний Дж. Бушем-старшим та М. Горбачовим у липні 1991 р., передбачав скорочення для кожної зі сторін засобів доставки ядерних боєзарядів на 30–40 % або до 1,6 тис. одиниць носіїв та 6 тис. боєголовок у межах так званої стратегічної тріади. Утім, невдовзі зі зникненням СРСР як суб'єкта міжнародного права діалог із єдиною наддержавою про ядерне роззброєння перебрала на себе Російська Федерація¹¹³⁸. Однак згодом представники консервативних кіл підписання договору СНО-1 назвали зрадою національних інтересів Росії.

У січні 1993 р. під час офіційного візиту до Москви Дж. Буша-старшого було підписано Договір про подальше скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2, START II). За умовами даного договору кожна зі сторін до кінця 2007 р. зобов'язувалася скоротити свої ядерні арсенали до рівня 3–3,5 тис. одиниць боєзарядів. При цьому мали бути ліквідовані всі наземні балістичні ракети, оснащені головними частинами, що розділяються, а також важкі ракети в кількості до

¹¹³⁷ Коткин С. Вечная геополитика России. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160822/237601288.html>.

¹¹³⁸ Документы, связанные с договором СНВ-1. URL: <http://www.arms-control.ru/start/rus/docs/start-11.htm>.

1750 одиниць¹¹³⁹. Водночас Договір забороняв використання балістичних ракет із роздільними головними частинами індивідуального наведення (РГЧ ІН)¹¹⁴⁰. Договір СНО-2 набув чинності лише після приєднання трьох нових незалежних ядерних держав – України, Білорусі й Казахстану до СНО-1 у статусі неядерних акторів. Такий статус став можливим після підписання цими трьома державами Лісабонського протоколу¹¹⁴¹ у 1992 р. та приєднання їх до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) у 1996 р.¹¹⁴².

Загалом же переговори щодо ратифікації Договору СНО-2 були ускладнені й тим, що в Гельсінкі у березні 1997 р. президенти Росії і США підписали спільну заяву про перенесення терміну ліквідації озброєнь на 31 грудня 2007 р. У 1990-х рр. із поглибленням фінансово-економічної кризи в Росії, яка зрештою призвела до дефолту економіки у 1998 р., реальні кроки зі скорочення ядерних наступальних озброєнь були фактично унеможливлені. Дещо поліпшило ситуацію надання Росії 2,7 млрд дол Конгресом США в межах програми "Нанна – Лугара", спрямованої на сприяння утилізації ядерних боезарядів та часткове списання боргів Москві. Остаточо ж Договір ратифіковано в 1996 р. – Конгресом США та у 2000 р. – Держду-

¹¹³⁹ Lepingwell J. Start-II and the Politics of Arms Control in Russia. *International Security*. 1995. Vol. 20. No 2. P. 63–91.

¹¹⁴⁰ Договір между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки о дальнейшем сокращении и ограничении стратегических наступательных вооружений (СНВ-2). URL: <https://www.arms-control.ru/start/rus/docs/dogovor.htm>.

¹¹⁴¹ Зрештою, якщо Казахстан і Білорусь фактично одразу відмовилися від ядерної зброї успадкованої від СРСР після підписання Лісабонського протоколу у 1992 р., то Україна здійснювала геополітичні торги до кінця 1994 р. коли зрештою було підписано Будапештський меморандум про гарантію Україні територіальної цілісності та суверенітету США, Росією та Великою Британією.

¹¹⁴² Закон України Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1996 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/248/94-%D0%B2%D1%80>.

мою¹¹⁴³. Особливістю документа було те, що він вважався чинним лише за умов дотримання умов договору ПРО 1972 р. У 2002 р. США вийшли з Договору ПРО, а тому у відповідь Росія заявила про припинення зобов'язань щодо Договору СНО-2. Вихід США із договору був насамперед пов'язаний із їхніми намірами щодо розширення власної системи ПРО в Європі. Як тимчасову альтернативу, Вашингтон запропонував Договір про скорочення наступальних потенціалів (СНП), котрий було укладено цього ж року. Договір СНП, що став перехідною альтернативою до відновлення діалогу щодо СНО, передбачав скорочення ядерних боеголовок у кількості – із 6 тис. до 1,7–2,2 тис. од. на 31 грудня 2012 р.¹¹⁴⁴.

Наступним етапом відновленого діалогу щодо скорочення ядерного роззброєння став Договір СНО-3 (START III/New START), який було підписано президентом РФ Д. Медведєвим та президентом США Б. Обамою 8 квітня 2010 р. у Празі. Договір розрахований на 10 років та передбачає скорочення до 1500–1675 одиниць ядерних боезарядів: міжконтинентальних балістичних ракет, балістичних ракет підводних човнів і важких бомбардувальників. Водночас Договором передбачалося скорочення до 500–1100 од. носіїв. Договір СНО-3 набрав чинності у 2011 р., замістивши собою СНО-1, термін дії якого завершився у грудні 2009 р.¹¹⁴⁵. Попри те, що СНО-3 розглядався Вашингтоном як останній у своєму роді документ із контролю над озброєнням і подальшою конверсією, він мав би стати першим кроком до амбітнішої мети – глобального ядерного роззброєння. Утім, як зауважує російський аналітик Д. Тренін "...Договір як і процес контролю над озброєннями, що його по-

¹¹⁴³ Гудби Дж. Неразделенная Европа. Новая логика мира в американо-российских отношениях. Москва: Междунар. отношения, 2000. С. 118.

¹¹⁴⁴ Договор между РФ и США о сокращении стратегических наступательных потенциалов 24 мая 2002 г. URL: http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_29832.html.

¹¹⁴⁵ Договор СНВ-3 вступил в силу. URL: <http://graniru.org/Politics/World/US/RF/m.185990.html>.

родив, є інструментами регулювання відносин стратегічної во- рожості чи, як мінімум, суперництва. Регулюючи ці відносини, Договір щодо СНВ їх відтворює і зміцнює"¹¹⁴⁶. З огляду на це політолог пропонував зближення Росії та НАТО в питаннях стратегічної взаємодії в межах системи ПРО з метою оптиміза- ції європейської безпеки та захисту від ракетних систем третіх країн¹¹⁴⁷. Також "яструби" російської геополітики розглядають СНО-3 як договір, що послаблює систему безпеки РФ, а то й узагалі є згубним, оскільки нібито ігнорує перевагу США у звичайній, високоточній зброї, що надає можливість нейтралі- зувати стратегічні сили Росії. У зв'язку із цим Москва ніби за- лишає за собою право завдання ядерного удару у відповідь¹¹⁴⁸. Також у Росії вважають, що СНО-3 дозволяє розгортати МБР із неядерним оснащенням без будь-яких обмежень, оскільки такі пускові установки не підпадають до категорії як розгорнутих, так і нерозгорнутих¹¹⁴⁹.

У Договорі про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ), укладеному у вересні 1996 р., Росія намагалася віді- гравати першорядну роль з тим, щоб мати вплив на процеси ядерного роззброєння на рівні зі Сполученими Штатами, а також здійснювати контроль над озброєнням, оскільки це од- на з небагатьох сфер, де Росія все ще може претендувати на роль великої держави. РФ своєю участю у ядерних проблемах демонструє, що саме від її позиції, рівня домовленості та пар- тнерських компромісів із США залежить стан глобальної без- пеки. Отож, це ще раз підтверджує те, що ядерна зброя у гео-

¹¹⁴⁶ Тренин Д.В. ЕвроПРО как смена стратегической игры. *Россия в глобальной политике*. 2011. № 2. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/EvroPRO-kak-smena-strategicheskoi-igry-15188>.

¹¹⁴⁷ Там же.

¹¹⁴⁸ Ивашов Л. Нынешний договор СНВ-3 погубит Россию. URL: http://via-midgard.info/news/in_russia/2687-leonid-ivashov-nyneshnij-dogovor-snv-3-pogubit.html.

¹¹⁴⁹ Мясников Е. О взаимосвязи стратегических ядерных и неядер- ных вооружений в новом Договоре СНВ. URL: <http://www.armscontrol.ru/pubs/em071610.htm#fn13>.

стратегії РФ служить інструментом залякування та шантажу потенційних чи реальних супротивників/суперників у геополітичній боротьбі¹¹⁵⁰.

Водночас заява МЗС РФ у 2012 р. про те, що "...програма "Нанна – Лугара" та пропозиції США з її продовження більше не відповідають інтересам Москви", по суті призупинила процес скорочення та утилізацію ядерних боєголовок в РФ¹¹⁵¹. Отже, подібна позиція російського політикуму жодним чином не сприяє діалогу щодо подальшого скорочення стратегічних наступальних озброєнь, який до того ж унеможлиблюється обопільною недовірою між сторонами. Більше того, Росія, навпаки, останнім часом намагається вдаватися до нарощування ядерних озброєнь у контексті прийняття на бойове чергування десятків новітніх балістичних міжконтинентальних ракет¹¹⁵². Усе це знижує глобальну безпеку на тлі кризи світового порядку, що, зокрема, підтверджує заява В. Путіна про готовність Росії застосувати ядерну зброю під час анексії Криму за умов сценарію протистояння із країнами НАТО¹¹⁵³.

Саме тому Москва поки не готова розпочати конструктивний діалог із США щодо реального скорочення ядерного озброєння. До того ж, СНО-3 передбачає надто стислі терміни для скорочення такої кількості озброєнь для обох держав, що є обтяжливим навіть для американського бюджету. Нині у разі, якщо США розпочнуть реалізацію програм масштабного ядерного переозброєння, то Росія змушена буде втягнутися у гонку озброєнь, яку виграти в умовах економічної рецесії у Кремля немає жодних шансів. Загалом же Росія спровокувала ситуацію, коли вона

¹¹⁵⁰ Їжак О. Спекотне і дощове літо в обложеної фортеці.

¹¹⁵¹ РФ оценил ущерб своей обороноспособности от программы Нанна-Лугара. URL: https://ria.ru/defense_safety/20151218/1344333736.html.

¹¹⁵² Їжак О. Спекотне і дощове літо в обложеної фортеці.

¹¹⁵³ Ignatius D. Back to the future in Putin's Europe. *The Washington Post*. 2015. 17th March. URL: https://www.washingtonpost.com/opinions/back-to-the-future-in-putins-europe/2015/03/17/6c8dbb94-cce9-11e4-8c54-ffb5ba6f2f69_story.html.

вже незабаром змушена буде вести переговори про скорочення ядерних озброєнь з укарай невігідних для себе позицій¹¹⁵⁴.

Тим часом РФ виступила із критикою ідеї США щодо стратегії виокремлення країн "осі зла", оскільки це давало можливість США на свій розсуд застосовувати силу до тих держав, які можуть, на думку Вашингтона, нести загрозу цивілізованому світу через підтримку тероризму та виробництво зброї масового ураження, насамперед хімічної та біологічної. Причиною подібного занепокоєння з боку Росії було те, що РФ потенційно ризикує потрапити до "чорного списку" країн, які несуть загрозу глобальній безпеці¹¹⁵⁵. На думку Д. Треніна, Кремль дедалі частіше розглядає воєнну політику США як цілковито антиросійську. У військових колах РФ починає активно відроджуватися образ супротивника/агресора США, від якого Росія має захищатися в такий спосіб, як це було за радянських часів¹¹⁵⁶.

Надзвичайно гострим тоді ще в радянсько-американських відносинах було питання місця об'єднаної Німеччини в НАТО, що фактично стало точкою відліку подальшого розширення Альянсу та в підсумку різко загостило відносини вже Російської Федерації зі Сполученими Штатами. Зрештою, М. Горбачов тоді дав згоду Дж. Бушу-старшому на вступ об'єднаної Німеччини до НАТО (яке відбулося 3 жовтня 1990) за умов поступового виведення радянських військ із її східних земель упродовж чотирирічного терміну, а також надання Берліном кредиту СРСР з метою будівництва житла для радянських військових, які залишають територію Німеччини¹¹⁵⁷. Під час процесу об'єднання Ні-

¹¹⁵⁴ Їжак О. Ядерний кут Росії. *Дзеркало тижня*. 2016. 11–18 берез. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/yaderniy-kut-dlya-rosiyi-.html>.

¹¹⁵⁵ США включають Росію в "ось зла". URL: <http://forum-msk.org/material/news/13410.html>.

¹¹⁵⁶ Тренін Д.В. Зовнішня політика Росії: самоствердження чи інструмент модернізації? *День*. 2008. 3 черв.

¹¹⁵⁷ Sarotte M. A Broken Promise? What the West Really Told Moscow About NATO Expansion. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93. No 5. September/October. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-11/broken-promise>.

меччини радянському лідеру не було надано жодних офіційних чи будь-яких документально підтверджених гарантій того, що НАТО не буде розширюватися на схід. Виступаючи проти розширення НАТО, Росії пізніше фактично нічого не залишалося, як апелювати до усних гарантій, зроблених США у 1989–1990 рр. щодо обмеження сфери діяльності Альянсу Західною та Центральною Європою. Зокрема йдеться про бесіду у Кремлі радянського лідера М. Горбачова й американського держсекретаря Дж. Бейкера, який підтвердив позицію США щодо неприйнятності розширення НАТО на схід, хоча відповідних договорів із цього приводу між сторонами укладено не було. І вже невдовзі після того, як радянські війська залишили країни ЦСЄ, Захід фактично розпочав реалізацію стратегії заповнення цієї "сірої зони" європейської безпеки, що утворилася між об'єднаною Німеччиною та СРСР/РФ. Згодом окремі політичні кола Німеччини порушили питання виведення російських військ із Калінінградської обл. та підтримки Японії в її претензіях на окремі Курильські о-ви, що може бути прецедентом майбутніх вимог щодо повернення Калінінградської обл. під контроль Берліна¹¹⁵⁸.

За всього, РФ не полишала надії зблизитися з НАТО на рівноправних засадах у період так званого медового місяця російсько-американських відносин. Принаймні, на 1992 р. РФ навіть не відкидала плану вступу до НАТО, про що, зокрема, заявляв російський президент Б. Єльцин: "...Росія розділяє цілі Північноатлантичного союзу і саме це є основною причиною її бажання вступити до НАТО"¹¹⁵⁹. Американський політолог А. Страус, який координував питання вступу до НАТО країн Східної Європи та Росії, обґрунтовував механізм вступу РФ до Альянсу синхронно з її сусідами, з огляду на те, що останнє могло б стати благом для всіх сторін, а малим країнам було б таким чином надано гарантії неповернення до минулого. Росії ж, відповідно до цієї стратегії, мав бути гарантований загальний простір безпеки

¹¹⁵⁸ Орлик И.И. Россия и Восточная Европа: проблемы и перспективы. *Международная жизнь*. 1992. № 7. С. 33.

¹¹⁵⁹ Страус А. НАТО. С Россией или без нее? *Международная жизнь*. 1998. № 4. С. 51.

в її колишній імперії, а приєднання до євроатлантичних структур повинно б сприяти її загальній демократизації. Більше того, вступ Росії до НАТО розглядали на Заході вже у 1990-х рр. як механізм балансування впливу Китаю як нового геополітичного центру. Зі свого боку, Москва вбачала в НАТО потенційний інструмент захисту від можливих китайських геополітичних амбіцій на російському Далекому Сході¹¹⁶⁰.

З 1994 р. було започатковано програму "Партнерство заради миру" (ПЗМ) і до літа цього року до неї приєдналися понад 20 країн ЦСЄ, у тому числі і члени СНД. 22 червня 1994 р. до програми приєдналася й Росія. Паралельно було складено графік виведення російських військ із країн ЦСЄ – Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини. У серпні 1994 р. останні російські військові частини залишили східні землі Німеччини. Американська стратегія щодо НАТО стала квінтесенцією фундаментальних розбіжностей між РФ і провідними західними країнами з питань безпеки на євроатлантичному просторі. Утім, США так і не надали тоді чіткого сигналу Москві щодо того, що Росія буде якимось чином залучена до процесу розширення НАТО на партнерських засадах¹¹⁶¹. До того ж, у 1993 р. Росія була ще не проти вступу до НАТО Польщі, попри заяву міністра закордонних справ А. Козирєва про те, що вся східноєвропейська зона залишається сферою життєво важливих інтересів Росії.

Однак у 1996 р., коли Вашингтон вирішив зробити розширення НАТО центральним завданням політики Америки зі створення безпечнішої європейської спільноти, Росія зайняла досить жорстку позицію стосовно колишніх сателітів СРСР, особливо із приходом до МЗС РФ Є. Примакова¹¹⁶². Саме за рахунок східноєвропейських країн Росія мала стратегічні плани щодо створення буферної зони між сферами впливу, відповідно – США в Європі та Росії на пострадянському просторі. Зважа-

¹¹⁶⁰ Страус А. НАТО. С Россией или без нее? С. 61.

¹¹⁶¹ Ельцин Б. Президентский марафон. Размышления, воспоминания, впечатления. Москва: Изд-во АСТ, 2000. С. 155–156.

¹¹⁶² Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. С. 125.

ючи на це, "рух" НАТО на схід і звуження нейтральних зон розцінювали в Москві не інакше як основну загрозу російським геостратегічним інтересам¹¹⁶³.

Під час зустрічі Б. Єльцина та В. Клінтона в Гельсінкі у 1997 р. російський президент запропонував лідеру США своєрідну негласну угоду, яка би допускала вступ до НАТО тільки колишніх членів ОВД, однак не пострадянських республік, передусім країн Балтії. В. Клінтон не погодився з такою пропозицією, мотивуючи появою в Європі нового розколу – тепер уже "...між західним простором, що розширився, та простором колишньої радянської імперії, яка звузилася". В обмін на непротивлення розширенню Альянсу президент США пообіцяв тоді Б. Єльцину підтримку при вступі до "Великої сімки"¹¹⁶⁴. Зрештою, першими позитивними підсумками тогочасних двосторонніх відносин між Москвою та Вашингтоном стало прийняття РФ до клубу G-7 у травні 1997 р. та підписання Основоположного акту про співпрацю між РФ і НАТО від 27 травня того ж року. Провідною ціллю зазначеної угоди стала програма адаптації Росії до специфіки діяльності Альянсу в контексті оптимізації співпраці сторін. Також сторони неофіційно домовилися про нерозміщення Альянсом ядерної зброї на території колишніх країн – членів ОВД¹¹⁶⁵.

Північноатлантичний Альянс, як відомо, розглядає Росію як союзника в боротьбі з міжнародним тероризмом та екстремізмом, а також партнера в розв'язанні проблем нерозповсюдження ЗМЗ. Крім того, інтереси РФ і США збігаються щодо низки таких проблем глобальної безпеки, як ядерні програми Ірану та КНДР, зміна клімату, поширення хвороб і бідності тощо. Проте в зоні особливої відповідальності (пострадянського простору) простежуєть-

¹¹⁶³ Примаков Е.М. На горизонте – многополюсный мир. *Международная жизнь*. 1996. № 10. С. 3–13.

¹¹⁶⁴ Clinton B. *My Life*. New York: Random House, 2004. P. 750.

¹¹⁶⁵ Основополагающий акт о взаимных отношениях, сотрудничестве и безопасности между Российской Федерацией и Организацией североатлантического договора от 27 мая 1997 года. URL: http://www.mid.ru/obsie-voprosy-mezhdunarodnoj-bezopasnosti-i-kontrola-nad-vooruzeniami/-/asset_publisher/6sN03cZTYZOC/content/id/608584.

ся конфлікт геостратегічних інтересів двох держав. Значні суперечності сторін зберігаються у Східноєвропейському регіоні. Так, у 1999 р. під час чергового – четвертого розширення НАТО, його членами стали Угорщина, Польща та Чехія, які свого часу були членами ОВД. РФ розцінила такі дії як порушення домовленостей, досягнених у ході процесу об'єднання Німеччини. Захід фактично скористався тодішньою геополітичною слабкістю Росії та вдався до стратегії прийняття вчорашніх її сателітів до Північноатлантичного Альянсу. Власне ж розширення НАТО на схід розглядається Москвою як підриг присутності Росії у країнах ЦСЄ та її геополітичного статусу¹¹⁶⁶. З початку 2000-х рр., коли Москва усвідомила свою геостратегічну помилку щодо алгоритму розширення сфери впливу НАТО, дискурс ведеться в контексті того, що Радянському Союзу варто було би тоді запропонувати варіант виходу ФРН із НАТО в обмін на об'єднання Німеччини вже як нейтральної держави, що на думку російських експертів зупинило би просування Альянсу на схід.

Чергове ситуативне зближення Росії із США відбулося після подій 11 вересня 2001 р., пов'язаних з атаками з допомогою захоплених терористами пасажирських літаків на вежі Всесвітнього торговельного центру у Нью-Йорку. Тоді, одразу після терористичної атаки, В. Путін був чи не першим, хто, зателефонувавши Дж. Бушу, запропонувавши США свої "добрі послуги" в боротьбі з міжнародним тероризмом як новим викликом світовій безпеці. Саме в цих подіях Росія вбачала свій шанс з утвердження одного із впливових геополітичних центрів багатопольярного світу. Російський лідер тоді зрозумів, що відтепер у Москви та Вашингтона з'явився спільний ворог – міжнародний тероризм як новий актор світової політики. У зв'язку із цим США виявили зацікавленість у залученні Росії до антитерористичної боротьби. До ініційованої США антитерористичної коаліції було залучено і Росію, яка також намагалася узяти посильну участь у нейтралізації ісламського фундаменталізму в Афганістані. Необхідність останньої, як уже зауважувалося, було пов'язане з дотичністю кордонів цієї держави

¹¹⁶⁶ Фортен О. Россия и Запад: без драки не обойтись. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170209/238697827.html>.

із країнами ЦА, з якими в Москві була домовленість щодо спільного захисту зовнішніх кордонів СНД. Проте в підсумку, РФ не брала участі в бойових діях проти руху "Талібан", а обмежилася наданням свого повітряного простору та військово-технічної допомоги Альянсу¹¹⁶⁷. Додамо, що і з приходом нової адміністрації Д. Трампа, ключовим фактором оптимізації російсько-американських відносин стала саме стратегічна перспектива спільної боротьби проти світового тероризму в особі ІДІЛ.

Зрештою, у 2001 р. після доступу НАТО до транспортної інфраструктури країн ЦА були розморожені відносини Альянсу з Росією, а 30 травня 2002 р. з підписанням "Декларації відносин Росія – НАТО: нова якість" ("Римська декларація") була створена Рада Росія – НАТО як новий робочий орган, покликаний забезпечувати рівноправну співпрацю у форматі "двадцятки" замість схеми "19+1", що діяла під час функціонування інституту консультативного органу – Спільної постійної ради¹¹⁶⁸. Серед авторитетних кіл західного істеблішменту йшлося навіть по необхідності надання Росії повноправного членства в Альянсі. Проте такі дискусії щодо приєднання Росії до НАТО швидко зійшли нанівець. Згодом лідери Північноатлантичного Альянсу підтвердили, що розширення НАТО на схід відбудеться в задалегідь визначені терміни, незважаючи на участь Росії в антитерористичній коаліції проти режиму "Талібан" в Афганістані. У квітні 2004 р. було прийнято сім нових членів НАТО¹¹⁶⁹.

Москва досить хворобливо відреагувала на п'яте розширення Північноатлантичного Альянсу у 2004 р., під час якого членства у ньому, окрім Болгарії, Румунії, Словаччини та Словенії, набули і країни Балтії, що означало вже просування інфраструктури НАТО

¹¹⁶⁷ Россия называет рамки, в которых готова помогать США. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2001/09/24/4363060>.

¹¹⁶⁸ Иванов П., Халаша Б. Россия – НАТО: европейская безопасность на рубеже столетий. *Мировая экономика и международные отношения*. 2001. № 4. С. 5.

¹¹⁶⁹ Рукавишников В.О. Холодная война, холодный мир. Общественное мнение в США и Европе о СССР/России, внешней политики и безопасности Запада. Москва: Акад. Проект, 2005. С. 665.

на пострадянський простір. Застереженням для Москви стала у 2005 р. заява держсекретаря США К. Райс, яка зауважила, що Росія має визнати наявність у США законних інтересів на пострадянському просторі з її стратегічними партнерами¹¹⁷⁰. Своїми діями Москва намагається ослабити НАТО через недопущення приєднання сусідніх країн до Альянсу, поширення його інфраструктури на терени пострадянського простору, нейтралізацію просування "м'якого впливу" на пострадянські країни з боку ЄС, а також нівелювання та дискредитацію діяльності ліберально-демократичних інституцій у Європі, на кшталт ОБСЄ¹¹⁷¹. До того ж, низка російських експертів звинувачує Захід у перетворенні ОБСЄ на суто антиросійську організацію та використанні її як інструмента для забезпечення своїх власних інтересів¹¹⁷².

У квітні 2008 р. відбувся Бухарестський саміт Північноатлантичного Альянсу, під час якого, зокрема, ішлося про перспективи членства України та Грузії, що, звісно, не могло не служити додатковим геополітичним подразником для Росії, від імені якої В. Путін, тодішній прем'єр-міністр, заявив про неприйнятність майбутнього членства України та Грузії в НАТО, оскільки це, за його словами, несе безпосередню загрозу безпеці та стратегічним інтересам Росії¹¹⁷³. Разом із тим, члени – засновники НАТО продемонстрували, що в майбутньому Росія не матиме права вето на рішення стратегічних питань, пов'язаних із набуттям членства новими країнами. Кремль свого часу також засуджував плани Вашингтона з розміщення в Північному та Балтійському морях системи перехоплення іранських ракет середньої і меншої

¹¹⁷⁰ Кондолиза Райс попросила Росію не мешать США в "освоении" постсоветского пространства. URL: <http://www.irony.ru/2006/05/05/kondoliza.html>.

¹¹⁷¹ Bugajski J. Russia's Pragmatic Reimperialization. *Caucasian Review of International Affairs*. 2010. Vol. 4(1). P. 4.

¹¹⁷² Кортунов С.В. Россия в мировой политике после кризиса. Москва: Красная звезда, 2011. С. 220.

¹¹⁷³ Rumer E. Russia and the Security of Europe. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2016. P. 10.

дальності, розцінюючи це не інакше, як загрозу Росії¹¹⁷⁴. Попри те, що у 2009 р. відбулася чергова – шоста хвиля розширення НАТО із прийняттям до нього Албанії та Хорватії, Вашингтон намагався будувати відносини з Росією із чистого аркуша, а лідери Росії та США – відповідно Д. Медведєв та Б. Обама розглядалися світовою громадськістю як представники нового покоління, які, зрештою, могли би знайти конструктив у відносинах двох великих держав.

Починаючи із 2014 р., двосторонні стосунки між двома державами різко погіршитися з розгортанням української кризи. З огляду на це, НАТО турбує Росію не стільки як військово-політичний блок, а переважно через те, що Альянс служить як цивілізаційна сила та полюс тяжіння для низки пострадянських країн, які, з одного боку, убачають можливість оптимізації своєї національної безпеки лише під парасолькою НАТО, а з іншого, можливість долучитися до ліберально-демократичних цінностей західного світу, адже саме членство в НАТО служило для багатьох країн Східної Європи своєрідною "перепусткою" до набуття членства в ЄС. Саме тому Росія будь-що намагається не допустити зближення, а тим паче членства в НАТО України та Грузії. Варто також виокремити дисонанс суперечностей, які випливають зі стратегій Росії та Заходу щодо подальшого розширення НАТО на схід. Скажімо, якщо Росія розглядає розширення НАТО насамперед як загрозу своїй безпеці та трактує цей процес як відверто ворожий крок щодо себе, то на Заході доводять, що саме розширення Північноатлантичного Альянсу забезпечить зміцнення зони безпеки та стабільності "від Ванкувера до Владивостока". Окремі представники європейського істеблішменту також намагаються тиражувати ідею про мирне співіснування двох безпекових блоків – НАТО та ОВД¹¹⁷⁵.

З метою запобігання сценарію дестабілізації в Балтійському субрегіоні Північноатлантичний Альянс нарощує свою військову

¹¹⁷⁴ Європа як порохований льох і ядерний арсенал Росії URL: www.newsru.ua/press/30may2007/inopressa.html.

¹¹⁷⁵ Rumer E. Russia and the Security of Europe. P. 8.

присутність у Східній Європі, що може лише підтверджувати доктрину Х. Маккіндера стосовно надзвичайної її геополітичної важливості та ролі плацдарму для поширення впливу на Євразію. Крім того, досить відчутним є тиск Росії на Молдову, де також присутній значний відсоток проросійських політичних сил, які відверто займають позицію євроскептиків. За такої ситуації у вересні 2014 р. на саміті НАТО Росію вперше із часів холодної війни було визнано "загрозою для Альянсу та європейської безпеки"¹¹⁷⁶. Саме така заява фактично започаткувала додаткове розміщення на ротаційній основі американських військових контингентів та об'єктів НАТО у Прибалтиці, Польщі, Румунії та Болгарії. Також Вашингтон планує посилити східний геополітичний фланг НАТО за рахунок розміщення в зазначених країнах американської танкової бригади¹¹⁷⁷.

За зміни балансу сил у ЄС та НАТО Росія теоретично могла б досягти відновлення геополітичного впливу на країни ЦСЄ. Однак етапним у російсько-американських стосунках став дискурс щодо розгортання Сполученими Штатами системи ПРО в ЦСЄ, який активізувався із 2007 р. під приводом імовірної загрози з боку Ірану та Північної Африки. У свою чергу, російські експерти порівнювали розгортання системи ЄвроПРО у Східній Європі зі спікменівською стратегією "Зашморг анаконди", зазначаючи, що: "...біля кордонів РФ уперше буде розміщений стратегічний об'єкт збройних сил США, що діє в тісному взаємозв'язку з потужними угрупованнями передового базування, які входять до складу нового контрсилового потенціалу США. З урахуванням наявних загроз з боку Північної Кореї Вашингтон коригував і географію перспективного розміщення системи ПРО в Ізраїлі, Румунії, Болгарії, Ту-

¹¹⁷⁶ Wales Summit Declaration. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Wales 5th September 2014. URL: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm?selectedLocale=en.

¹¹⁷⁷ Американська танкова бригада дислокуватиметься біля кордону України. URL: <http://glavcom.ua/video/amerikanska-tankova-brigada-dislokuvatimetsya-bilya-kordonu-ukrajini-375925.html>.

реччині, Саудівській Аравії, Грузії, Індії, Пакистані, Монголії, Японії, Австралії"¹¹⁷⁸.

Останнім часом США роблять заяви щодо розміщення системи ПРО в Південній Кореї у відповідь на дії КНДР із випробувань балістичних ракет. У свою чергу, Росія таку геостратегію трактувала як створення замкнутого протиракетного кільця. За такої ситуації, розгортання ПРО в Європі трактується російським істеблішментом як еквівалент наближення інфраструктури НАТО до кордонів РФ та стратегічне стримування її ядерного потенціалу. Плани щодо розгортання ЄвроПРО у Чехії та Польщі стали одним із мотивів для підписання В. Путіним у липні 2007 р. указу про призупинення дії Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСС від 1990) до кінця зазначеного року в односторонньому порядку. Також у відповідь на розташування системи ПРО у Східній Європі РФ навіть погрожувала націлити свої ядерні ракети на військові об'єкти в Європі, а колишнім своїм сателітам висловила те, що вони першими потраплять під російський ракетний удар. Саме тому президентом Д. Медведевим у 2008 р. та 2011 р. було зроблено відповідні заяви про розгортання тактичних ядерних ракетних комплексів "Іскандер" у Калінінградській обл. та Білорусі у відповідь на розміщення ЄвроПРО¹¹⁷⁹. Останнє має служити додатковим засобом тиску на Польщу, Чехію та Прибалтику, як країни, що перспективно погодили надання своєї території для розміщення американських протиракетних систем¹¹⁸⁰.

Водночас російський президент тоді заявив про можливий варіант виходу РФ із договору СНО-3¹¹⁸¹. Також Росія неодноразово

¹¹⁷⁸ Лата В., Мальцев В. ПРО: Искусственный тупик или окно возможностей во взаимоотношениях НАТО – Россия? *Индекс безопасности*. 2011. № 1 (96). Т. 17. С. 116.

¹¹⁷⁹ Росія VS США: відносини з нуля (за мат. NBC, The Financial Times, Труд, The Times, The Washington Post, Le Monde). URL: www.intv-inter.net/news/article/?id=57754009.

¹¹⁸⁰ Блескин М. Россия – новая сверхдержава? URL: <http://inosmi.ru/russia/20131219/215864782.html#ixzz3Pe22hI70>.

¹¹⁸¹ Мухин В. Американская ПРО в Европе уже под прицелом Москвы. *Независимая газета*. 2016. 13 мая.

робила заяви про розгортання в Калінінградській обл., як у своєрідному геостратегічному тилу НАТО, новітнього зенітно-ракетного комплексу С-400 "Тріумф" із дальністю знаходження цілі до 400 км. У 2016 р. РФ було ухвалено рішення про дислокацію в Калінінградській обл. берегових протикорабельних систем "Бастіон" для контролю територіальних вод. З допомогою цих систем Росія технічно здатна блокувати Данські протоки для ВМС НАТО в разі її агресії проти Прибалтійських країн. Також зазначений комплекс може охопити всі можливі цілі на території Польщі¹¹⁸².

Загалом же система ЄвроПРО, на думку російських військових фахівців, здатна нівелювати російські стратегічні ядерні сили всієї європейської частини РФ аж до Уралу та порушити існуючий баланс у сфері стратегічних озброєнь на користь США. До того ж, цю систему планували розмішувати в колишніх країнах ОВД, що із психології та російської геополітики було для Москви категорично неприйнятним. За таких обставин російські ядерні сили, за твердженням окремих військових експертів, втрачають статус засобу стримування потенційних загроз для РФ¹¹⁸³. Проте адміністрація Б. Обама, не бажаючи далі ускладнювати й так украй загострені відносини з Москвою, усе ж відмовилася від розміщення радарів у Чехії та ракет-перехоплювачів у Польщі. Як альтернативу Білий дім запропонував тоді "адаптивний підхід" з метою захисту США та їхніх союзників, який передбачав більш гнучке розгортання ПРО до 2020 р. з поетапним переходом від морського базування на військових човнах до розгортання наземних елементів протиракетної системи¹¹⁸⁴.

Питання зміцнення системи ПРО в Європі було вкотре актуалізовано з розгортанням "гібридної агресії" проти України, анек-

¹¹⁸² РФ развернула ракеты Бастіон под Калининградом. URL: <http://korrespondent.net/world/3777283-rf-razvernula-rakety-bastyon-pod-kalynynhradom>.

¹¹⁸³ Sweeney C. Russia still cool on new U.S. anti-missile scheme. *Reuters*. 2009. 29th September. URL: <http://www.reuters.com/article/us-russia-usa-shield-idUSTRE58S2YY20090929>.

¹¹⁸⁴ Reif K. The European Phased Adaptive Approach at a Glance. URL: <http://www.armscontrol.org/print/4392>; <http://www.state.gov/t/avc/rls/162447.htm>.

сії Криму (де РФ розмістила новітні озброєння, здатні нести ядерні боезаряди) та з початком участі Росії в сирійському конфлікті. Таким чином, мережа ПРО в Європі покликана тепер убезпечити США та їх союзників від російських міжконтинентальних ракет. Кроком до цього стало розгортання у 2016 р. на бойове чергування в Румунії наземного комплексу "Aegis Ashore" з метою перехоплення ракет різного класу. Також НАТО має наміри щодо розробки континентальної системи оборони з метою протидії авіаційним засобам повітряного нападу. Не випадково у відповідь на чергову актуалізацію питання розміщення системи ПРО у Східній Європі В. Путін зробив заяву щодо можливостей російських військ за лічені тижні захопити столиці східноєвропейських країн. Тим часом США з великою ймовірністю будуть прощтовхувати проект побудови ешелонованої системи ПРО задля стримування країн-ізолювань. Згідно із заявами Москви, до 2020 р. система ПРО буде охоплювати близько 1000 ракет наземного та морського базування як у Європі, так і в Азії з метою стримування Росії та Китаю¹¹⁸⁵. Зважаючи на це, РФ формує стратегію кооперації спільних дій із Китаєм, виступаючи, таким чином, проти порушення балансу сил у світі, яке за словами Москви та Пекіна несе побудова глобальної системи ПРО під егідою США. Мається на увазі те, що Вашингтон зберігає наміри щодо розміщення елементів системи ПРО як у Європі, так і на території країн – союзниць в АТР. Зокрема, ідеться про подальше розгортання в Південній Кореї та Японії протиракетних комплексів "THAAD" з метою запобігання пусків балістичних ракет з боку КНДР¹¹⁸⁶. У свою чергу, Росія продовжує активно експлуатувати регіональні кризи з метою геополітичних торгів задля отримання вигідних поступок з боку Заходу, у тому числі і щодо розташування систем ПРО в Європі та АТР.

¹¹⁸⁵ США хотят обезглавить РФ: в Минобороны раскрыли подробности. URL: <http://news-glance.com/43813-ssha-xotyat-obezglavit-rf-v-minoborony-raskryli-podrobnosti-full.html?>

¹¹⁸⁶ США подтвердили готовность продолжить размещение систем THAAD в Южной Корее. URL: <http://www.interfax.ru/world/557099>.

Із приходом у Білий дім Б. Обами у 2009 р. розпочалася нова сторінка двосторонніх відносин, іменована як чергове "перезавантаження", автором якого був тодішній віце-президент Дж. Байден¹¹⁸⁷. Усе це мало, зрештою, продемонструвати прагнення США повернути відносини з Росією в русло прагматизму та позбутися на пострадянському просторі комплексу політики "гри з нульовою сумою", про що було заявлено Дж. Байденом під час офіційного візиту до Києва 21 липня 2009 р.¹¹⁸⁸. Ключовими досягненнями російсько-американських відносин у 2012 р. став вступ Росії до СОТ та скасування дії поправки Джексона – Веніка, що була введена ще в 1974 р. проти СРСР та передбачала заборону надання режиму найбільшого сприяння в торгівлі й отримання доступу до міжнародної системи кредитування у зв'язку з обмеженням прав на еміграцію громадян єврейської національності¹¹⁸⁹.

Ревізіоністська політика Росії щодо зміни світового порядку збіглася із послабленням глобального геополітичного впливу

¹¹⁸⁷ Американська професорка А. Стент вважає, що у відносинах між Росією та США у постхолодний період відбулося не одне, а цілих чотири "перезавантаження". Першим "перезавантаженням" варто вважати зближення РФ і США під час завершення президентського терміну Дж. Буша-старшого у 1993 р., коли були прийняті реальні кроки до усунення ядерної небезпеки після розпаду СРСР; друге "перезавантаження" відбулося з приходом у Білий дім В. Клінтона, яке передбачало істотну участь США у трансформації російської економіки та політичної системи; третє "перезавантаження" відбулося після терактів в Нью-Йорку 11 вересня 2001 р., коли обидві держави виявили солідарність у боротьбі з міжнародним тероризмом як новим викликом міжнародній безпеці; четверте "перезавантаження" пов'язано з початком президентства Д. Медведєва у РФ з 2008 р. та Б. Обами у США з 2009 р. Обидва політика відзначилися спробою вибудувати відносини двох держав із позиції прагматизму. Останнє перезавантаження тривало до 2012 р. – тобто до повернення у президентське крісло В. Путіна.

¹¹⁸⁸ The Vice President Meets with Ukrainian President Yushchenko. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/blog/2009/07/21/vice-president-meets-with-ukrainian-president-yushchenko>.

¹¹⁸⁹ Verona E. The True Cost of Jackson – Vanik. *The National Interest*. 2012. 29th March. URL: <http://nationalinterest.org/commentary/the-true-cost-jackson-vanik-6702>.

США та розмиванням їхньої "soft power" у сенсі поширення ліберально-демократичних цінностей. На думку окремих експертів, задля демонстрації своєї геополітичної ваги РФ може навіть вдатися до завдання обмеженого ядерного удару за умов участі в регіональних конфліктах, на кшталт сирійського. З метою заперечення домінуючої ролі Вашингтона, однополярної світ-системи та західних безпекових інституцій Росія пішла на цілеспрямоване загострення відносин із США та НАТО ціною порушення низки міжнародно-правових нормативів¹¹⁹⁰.

Ставлення США до політики Росії останнім часом характеризує риторика їх перших осіб. Так, під час дій Росії в Україні та Сирії президент Б. Обама наприкінці 2014 р. поставив її в один ряд із такими глобальними викликами як вірус "Ебола" та ІДІЛ. Колишній головнокомандувач НАТО в Європі Ф. Бридлав в одному з виступів назвав Росію "екзистенційною загрозою" для США, їхніх союзників та всього світового порядку. Генерал визнав, що попри високий рівень збройних сил НАТО в Європі, військові недостатньо підготовлені до нових викликів сучасності, зокрема і до російської "гібридної агресії". У зв'язку із цим, генерал надав перевагу посиленню позицій НАТО у Східній Європі, аргументуючи такий крок агресивними діями Москви¹¹⁹¹. Водночас було обмежено дію Основного положення акта Росія – НАТО та фактично згорнуто безпекову співпрацю Альянсу з РФ. За анексію Криму та "гібридне вторгнення" до південно-східної України проти РФ країнами Заходу, а також Японією та Австралією були введені санкції, внаслідок яких Росія лише у 2014 р. втратила близько 100 млрд дол. За прогнозами російської Вищої

¹¹⁹⁰ Толстов С.В. Сучасні міжнародно-політичні процеси як відображення еволюції міжнародної системи. *Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи*: зб. наук. праць /за заг. ред. А.Г. Бульвінського. К.: ДУ "Ін-т всесвітньої історії НАН України", 2016. С. 31.

¹¹⁹¹ Экс-главком НАТО в Европе объявил Россию "экзистенциальной угрозой" для США. URL: http://www.infox.ru/authority/defence/2016/06/27/Eks_glavkom_NATO_v_Y.phtml?utm_source=vz.ru&utm_medium=partner&utm_campaign=right_240.

школи економіки за період 2014–2017 рр. РФ може втратити внаслідок дії санкцій близько 600 млрд дол¹¹⁹².

Секторальні санкції різко обмежили доступ російських банків до ринків західного капіталу як головного джерела кредитування російської економіки, що скорочує їхні можливості у фінансуванні масштабних проектів. Також західні санкційні обмеження торкнулися експорту російського озброєння й імпорту новітніх технологій в оборонній сфері (прикладом того є відмова Франції передавати Росії побудовані за контрактом вертольотоносці "Містраль"), а також енергетичного сектора, зокрема газо- і нафтовидобувних технологій¹¹⁹³. Досить потужним іміджевим ударом Заходу по Росії стало її усунення у 2014 р. із клубу держав G-8. Окрім того, санкції були введені проти низки компаній РФ, зорієнтованих переважно на експортну продукцію та багатьох російських чиновників, які підтримали анексію Криму та є причетними до війни на Донбасі¹¹⁹⁴. Уведення чергових санкцій улітку 2017 р. проти РФ Сполученими Штатами і Євросоюзом відбулося синхронно з введенням таких обмежень проти КНДР та Ірану. Останнє стало свідченням того, що Росію Захід *de-facto* вніс до категорії країн-ізгоїв. Проте введені Заходом антиросійські санкції докорінно не змінюють поведінки РФ на міжнародній арені, а відтак стратегічні здобутки для Москви є пріоритетнішими за економічні вигоди.

Попри внутріполітичні та внутріекономічні проблеми, породжені головним чином ціновою кон'юнктурою на енергоносії та перманентними фінансовими кризами світової економіки, Росія не полишає своїх експансіоністських амбіцій у Східній Європі, Кавказі, ЦА та Близькому Сході. Відомий німецький

¹¹⁹² Шереметьєва С. Российское самодержавие всегда будет угрожать развитию Украины. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160927/237924246.html>.

¹¹⁹³ Inozemtsev V. Yes, Sanctions Work. *The American Interest*. 2015. Vol. 10. No 4. URL: <http://www.the-american-interest.com/2015/02/02/yes-sanctions-work>.

¹¹⁹⁴ Sanctions after Crimea: Have they worked? URL: <http://www.nato.int/docu/review/2015/Russia/sanctions-after-crimea-have-they-worked/EN/index.htm>.

політик й экс-міністр закордонних справ ФРН Й. Фішер в одному зі своїх інтерв'ю зауважив, що "В. Путін фактично з перших днів свого президентства ставив перед собою три основні цілі: покласти край залежності пострадянської Росії від Заходу; поновити суверенітет над більшістю колишніх радянських республік з метою припинення процесу розширення НАТО на схід; і, зрештою, поступово повернути Росії статус світової держави"¹¹⁹⁵. Зазначених цілей російський лідер планує досягти, на думку німецького экс-міністра, за рахунок стратегії встановлення повного контролю над лівовою часткою світових енергоресурсів та їх експортом.

Загалом же, як стало зрозуміло, Захід виявився неготовим до дій В. Путіна в Україні та частково в Сирії. Проте, як стверджує ще один американський аналітик, професор Принстонського університету С. Коткін: "...військова перевага в регіоні (Євразійському. – О. К.) й економічні важелі впливу в Євразії не гарантують Росії стійкого великодержавного статусу"¹¹⁹⁶. Власне вторгнення В. Путіна в Україну у 2014 р. відчужило не тільки Київ від РФ, а й країни близького зарубіжжя та Заходу. Відтоді розпочався новий виток загострення протистояння між Росією і США. При цьому такий крок не приніс Росії нічого, окрім того, що й так перебувало під її фактичним контролем – проросійські Крим та Донбас¹¹⁹⁷. На засіданні Ради безпеки РФ від 22 липня 2014 р. В. Путіним були виголошені тези про те, що Захід не враховує інтереси Росії та розмовляє мовою ультиматумів, маючи на увазі запровадження санкцій. Водночас російський керівник укотре наголосив, що саме Захід спровокував революцію в Україні та привів до влади маріонетковий уряд. З огляду на це головними

¹¹⁹⁵ Фішер Й. Незалежність України – основа безпеки в Європі. URL: <http://www.dw.de/йошка-фішер-незалежність-україни-основа-безпеки-в-європі/a-17347870?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>.

¹¹⁹⁶ Коткін С. Вечная геополитика России. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160822/237601288.html>.

¹¹⁹⁷ Мотиль О. Наступні 25 років для України: виклики і цілі. URL: <http://gazeta.ua/blog/49187/nastupni-25-rokiv-dlya-ukrayini-vikliki-i-cili>.

загрозами для Росії є експорт на її територію "кольорових революцій" та провокування внутрішньої нестабільності¹¹⁹⁸.

Таким чином, можна констатувати, що РФ ніби знову переходить до суперництва зі Сполученими Штатами на міжнародній арені, внаслідок чого Вашингтон змушений укотре перейти до політики стримування Росії. Утім, нова холодна війна радше відбувається в інформаційному просторі та не є аналогом півстолітнього протистояння СРСР і США, оскільки, по-перше, США та РФ не втягнуті у глобальне протистояння, а вдаються до суперництва лише регіонального штибу. По-друге, США мають значну перевагу над РФ, а тому суперництво не є стратегічним, як це було за часів СРСР. По-третє, Росія та США не є ідеологічними супротивниками, хоча б тому, що "русский мир" не можна назвати глобальною альтернативою *Pax Americana*¹¹⁹⁹. Однак, з іншого боку, Росія, відмовившись від своїх претензій на ідеологічне суперництво із Заходом як альтернативною геополітичною системою чи окремим військово-політичним блоком, не відмовилася від своєї цивілізаційної ідентичності та прагнення участі у формуванні нового світопорядку¹²⁰⁰. Керівництвом РФ було визначено, що США втратили економічну могутність і політичний авторитет у світі. Підставою для позиціювання таких геостратегічних засад стало уповільнення темпів економічного зростання провідних геополітичних центрів багатопольярного світу, передусім ЄС, США, Японії, що асоціюються в Росії із політичним Заходом. На цьому тлі Росія спільно із незахідними центрами впливу намагається протистояти США та домінувати у просторі своїх геостратегічних інтересів, відкидаючи при цьому імператив однополярності¹²⁰¹.

¹¹⁹⁸ Заседание Совета Безопасности РФ от 22 июля 2014 г. URL: <http://www.kremlin.ru/transcripts/46305>.

¹¹⁹⁹ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? С. 368.

¹²⁰⁰ Sakwa R. "New Cold War" or Twenty Years Crisis? Russia and International Politics. *International Affairs*. 2008. Vol. 84. No 2. P. 252.

¹²⁰¹ Гольцов А.Г. Імперська геостратегія Російської Федерації у світі: основні напрями та засоби реалізації. *Наукові праці МАУП*. 2014. Вип. 42 (3). С. 14.

Також РФ останнім часом здійснює активне втручання в інформаційний простір США. Зокрема, з боку американських спецслужб лунала інформація та розгорівся скандал про кібератаки на виборчий штаб Г. Клінтон з метою змінити ситуацію на користь республіканця Д. Трампа¹²⁰². Росія намагається здійснювати непрямий вплив на політику США через лояльних до неї осіб в адміністрації президента Д. Трампа, зокрема таких як експерт з безпеки М. Флінн, що свого часу працював на телеканалі "Russia Today", а також колишній президент відомої енергетичної компанії "ExxonMobil" та нинішній держсекретар США Р. Тіллерсон, який ще донедавна виступав проти антиросійських санкцій, вважаючи їх неефективними¹²⁰³.

Надзвичайно важливим зовнішньополітичним вектором для Росії поряд із США вважається європейський. У ході формування європейського вектора геостратегії йшлося, насамперед, про активізацію співпраці Росії з Європою, яка на початку 1990-х рр. розпочала юридичне оформлення масштабного інтеграційного проекту – Європейського Союзу. Також у перші роки після краху СРСР досить актуальною для Кремля був вступ Росії до РЄ і це пояснювалося ні чим іншим, як розрахунком на значну фінансову допомогу за умов перебування у надважкому економічному становищі. На той час Росії необхідно було отримати кредитів на суму не менш ніж 10 млрд дол навіть через заставу покладів нафти й алмазів. Водночас РФ потрібно було залучення іноземних інвестицій, оскільки нагальним питанням стала саме реконструкція економіки¹²⁰⁴.

Одним із першочергових питань тодішнього політологічного дискурсу в РФ було обґрунтування цивілізаційної близькості Росії з Європою і перспектив подальшої її інтеграції до європейсь-

¹²⁰² Обама заявил о доказательствах причастности России к кибератакам на США. URL: <http://www.rbc.ru/politics/17/11/2016/582de34b9a-79473df26d2a55>.

¹²⁰³ Нексон М. Путин – Суперзвезда. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170115/238524148.html>.

¹²⁰⁴ Беляев Н.И., Чичканов В.П. Стратегия внешнеэкономической деятельности России. *Международная жизнь*. 1992. № 1. С. 59–60.

ких політико-економічних структур. Іншими словами, російський істеблішмент цілком серйозно ідентифікував Російську державу з європейськими цінностями та культурою. Російський політолог В. Караваєв ще на початку 1990-х рр. стверджував: "Своїм історичним корінням Росія тісно прив'язана до Європи, саме там виток її цивілізації, релігії і культури. Тому повернення до Європи, звідки її насильницьки вирвав комуністичний тоталітаризм, є для Росії природним шляхом розвитку"¹²⁰⁵. Першим серйозним успіхом європейської геостратегії Росії на європейському напрямку став її вступ до РЄ у 1996 р. Упродовж 1990-х було ухвалено низку документів, що декларували зміцнення відносин Росії із ЄС, серед них: "Угода про партнерство і співробітництво між Російською Федерацією і ЄС" (1994), "Стратегія відносин ЄС – Росія" (1995), "План дій ЄС щодо Росії" (1996), "Спільна стратегія ЄС щодо Росії" (1999), "Стратегія розвитку відносин РФ і ЄС на середньострокову перспективу" (1999) тощо¹²⁰⁶. У 2005 р. між РФ і ЄС було укладено Угоду (відому як чотири "дорожні карти" або чотири простори), що регламентувала співпрацю між сторонами в чотирьох сферах: економіці, внутрішній безпеці та правосудді, зовнішній безпеці, науці й освіті. Тодішньою метою Росії була не інтеграція до ЄС, а насамперед створення єдиного економічного простору¹²⁰⁷.

Важливим у налагодженні переговорів Росії з північноєвропейськими країнами – членами Євросоюзу став проект "Північний вимір", покликаний координувати участь країн регіону у моніторингу конкретних проблем і можливостей, зокрема щодо врегулювання арктичного питання. Усе ж таки, інтегруватися до європейських структур, що було ключовим пунктом "доктрини Козирєва", Росії не вдалося, а тому останнє, зрештою, і спричинило розчарування політикою західників (А. Козирєва, А. Чубайса,

¹²⁰⁵ Караваєв В.П. Внешнеэкономическая стратегия России в 90-х годах. *Международная жизнь*. 1992. № 7. С. 20.

¹²⁰⁶ Пляйс Я. Росія і Європа: навіщо ми потрібні одна одній? *Політична думка*. 2000. № 4. С. 98.

¹²⁰⁷ "Дорожные карты" по четырем общим пространствам. URL: <https://russiaeu.ru/ru/osnovnyye-dokumenty>.

С. Філатова), яких змінили консервативні і прагматичні націоналісти. Водночас відмова ЄС надавати сприяння щодо зближення Росії з європейськими інституціями трактувалася Кремлем як політика ізоляції РФ та відмова сприймати її (як і у випадку із США) як рівного партнера. Як зауважував у своїх спогадах радник президента США В. Клінтона С. Телбот: "одна із причин падіння А. Козирєва в тому, що він дивився на майбутнє своєї країни нашими очима"¹²⁰⁸.

Одним із ключових важелів геополітичного впливу на ЄС як і у випадку із пострадянським простором є енергоресурси. Так, уже із середини 1990-х рр. Росія розпочала проект транспортування природного газу територією Білорусі до Німеччини, а згодом було дано старт збільшенню експорту російського газу до Польщі та Туреччини як перспективних на той час членів ЄС. Разом із тим, тодішній російський посол у Чехії М. Рябов уже відкрито шантажував потенційних кандидатів на вступ до НАТО відімкненням постачання газу, маючи на увазі країни ЦСЄ: Польщу, Угорщину та Чехію. Нарощування постачання блакитного палива означало початок реалізації стратегії Кремля зі створення енергетичної залежності європейських країн, – членів ЄС і НАТО, від російських енергоносіїв на тлі підвищення на них цін на початку 2000-х рр. Згадуваний американський аналітик Дж. Фрідман зазначав: "У світі, що потребує енергії, російський експорт енергоносіїв подібний до постачання героїну. Країни, одного разу скориставшись газом і нафтою із Росії, потрапляють у своєрідну залежність від таких поставок. Росія вже використовує свої газові ресурси як інструмент тиску на інші країни, примушуючи їх схилитися перед своєю волею"¹²⁰⁹.

Німеччина, як найбільша високотехнологічна європейська економіка, упродовж двох останніх десятиліть усе ще залежить від експорту російського газу та нафти. Так, у 2013 р. російські ком-

¹²⁰⁸ Тэлбот С. Билл и Борис. Записки о президентской дипломатии /пер. с англ. М. Немцова. Москва: Городец, 2003. С. 227.

¹²⁰⁹ Фридман Дж. Следующие 100 лет: Прогноз событий XXI века. URL: <http://velesova-sloboda.vho.org/archiv/pdf/fridman-sleduyushchie-100-let-prognoz-sobytyi-xxi-veka.pdf>.

панії забезпечили приблизно 38 % нафти та 36 % газу від загальних енергетичних потреб Німеччини¹²¹⁰. Наступного року частка Росії в імпорті газу до Німеччини певною мірою зменшилася та дорівнювала 36 %, а частка сирової нафти становила вже 30 %¹²¹¹. У Польщі частка російського газу на польському енергетичному ринку все ще досягає близько 70 %, а частка російської нафти 80 %. При всьому Польща має перевальний нафтовий термінал у Гданську, який може повністю задовольнити потреби польських нафтопереробних заводів сировиною не лише з Росії, що робить залежність Варшави від російської нафти не надто тотальною¹²¹². Щодо природного газу, то Варшава підписала угоду з Данією та Норвегією з приводу будівництва газопроводу "Baltic Pipe", покликаною з'єднати ГТС Польщі із зазначеними країнами та в перспективі замінити газ із Росії. Загалом же Польща планує в найближчі п'ять років суттєво знизити енергозалежність від Росії аж до повної відмови від її енергоресурсів¹²¹³.

Надто високу залежність від постачання російської нафти має Литва. Потужним засобом впливу Росії на прибалтійські країни залишаються енергоресурси. Так, у 2002 р. "Транснафта" призупинила постачання сирової нафти до Латвійського порту "Вентспілс" після того, як його власник відмовився продати порт представникам Росії. Наступного року РФ призупинила транзит нафти через Латвію у відповідь на "дискримінацію російської меншини". Можливе також скорочення постачання нафтопродуктів через порти країн Балтії з метою "сприяння" подальшому усуненню транзитних бар'єрів¹²¹⁴. У 2006 р. "Газпром" зробив заяву про під-

¹²¹⁰ Лукашин Б.С. Оптимизация военной политики России в целях обеспечения национальной энергетической безопасности. URL: <http://www.rodon.org/polit-121107120049>.

¹²¹¹ Германия мотор санкций в лодке ЕС. URL: <http://sanctions.zn.ua/germany>.

¹²¹² Польша 459 градусов по фарингейту. – URL: <http://sanctions.zn.ua/poland>.

¹²¹³ Baltic Pipe: New Gas Transmission Pipeline, Connecting Norway, Denmark and Poland. URL: <https://en.energinet.dk/baltic-pipe>.

¹²¹⁴ Швидер Я. Мажейкяй под прицелом России. URL: <http://inosmi.ru/economic/20100213/158146232.html>.

вищення ціни на газ для Литви зі 105 дол до 135 дол за 1 тис м³ переважно на знак того, що Вільнюс закликав створити енергетичну коаліцію країн, яка б виступила проти будівництва "Північного потоку". Росія постійно конфліктує з Литвою із приводу компанії "Lietuvos Dujos" (у якій 37,1 % акцій належало "Газпрому", викуплених ним у 2004), що займається постачанням російського газу в балтійську країну. "Газпром" і далі вдавався до цінового тиску на Литву і вже з літа 2013 р. ціна на російський газ для Литви була піднята до 490 дол за 1 тис. м³ (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

**Ціна на імпортований Литвою російський газ
упродовж 2004–2013 рр.¹²¹⁵**

Рік	2004	2006	2007	2008	2013
Ціна в дол за 1 тис. м ³	83,52	110	260	400	490

Зазначена ситуація була спричинена частково тим, що Вільнюс, починаючи із 2011 р., намагався розділити компанію "Lietuvos Dujos" на вимогу Третього енергетичного пакету ЄС, оскільки одна й та ж компанія згідно із цим документом не може одночасно постачати газ та володіти газовою інфраструктурою¹²¹⁶. Звісно, що Росія виступала проти такого сценарію. Зрештою, у 2012 р. Стокгольмським арбітражем було ухвалено рі-

¹²¹⁵ Steinberg J. Return of the Bear? the Extent of Russian Revisionism as Applied to Oil and Gas Machinations. *College Undergraduate Research Electronic Journal*. 2009. No 5. P. 2–72. P. 33.

¹²¹⁶ "Третій енергетичний пакет", затверджений Євросоюзом у 2009 р., спрямований на лібералізацію ринку електроенергії і газу в ЄС, містить шість законодавчих актів, що передбачають обмеження для вертикально інтегрованих компаній на право володіння й управління енерготранспортними мережами іншою стороною. Одним словом, Єврокомісія намагається розділити бізнес із продажу та транспортування газу, у зв'язку із чим власники магістральних газопроводів не можуть одночасно видобувати і постачати газ. Таким чином, Третій енергопакет передбачає поділ видобування, транспортування та споживання енергоресурсів.

шення про початок розподілу компанії "Lietuvos Dujos". У 2014 р. "Газпром" змушений був знизити ціну на природний газ (підвищення якої було необґрунтованим) для Литви на 20 % або до 370 дол за 1 тис. м³ і продати свої акції частки "Lietuvos Dujos" та акції відокремленого від неї підприємства "Amber Grid". Однак Литва все ж програла Стокгольмському арбітражу щодо відшкодування Вільнюсу "Газпром" 1,4 млрд євро у зв'язку із закупівлею газу за завищеною ціною. Зі свого боку Росія із завершенням етапу постачання газу Литві за заниженою ціною, починаючи із 2016 р., запропонувала Вільнюсу нове тимчасове ціноутворення на блакитне паливо, яке передбачає підвищення цін¹²¹⁷.

Російська нафта в загальному імпорті Великої Британії, Франція та Литви становить 80 %¹²¹⁸. Надвисоку залежність від російського газу демонструє Болгарія – майже 100 % від загального його імпорту. Водночас у Болгарії "Газпрому" належить 100 % акцій компанії "Торенерго", що займається торгівлею та транспортуванням газу. Зрештою, Фінляндія, Чехія, Словаччина, Литва й Естонія залежать майже на 90 % від російського блакитного палива, а Сербія, Латвія, Греція та Угорщина у середньому – на 60–70 %¹²¹⁹. До того ж, прикладом впливу російських енергокомпаній на політичні процеси в ЄС може слугувати те, що у 2000 р. проросійська на той час політична сила Литви – Соціал-демократичний союз А. Бразаускаса, виграла парламентські вибори винятково за рахунок непрямих фінансових внесків російської нафтової компанії "Лукойл" та змогла залишатися при вла-

¹²¹⁷ Минэнерго Литвы и экс-руководители Lietuvos dujos и "Газпрома" заключили мировую о расследовании деятельности предприятия. URL: <http://www.kurier.lt/minenergo-litvy-i-eks-rukovoditeli-lietuvos-dujos-i-gazproma-zaklyuchili-mirovuyu-o-rassledovanii-deyatelnosti-predpriyatiya>.

¹²¹⁸ Відомо, що на Велику Британію припадає понад 40 % імпорту російського вугілля, а тому саме Росія є найбільшим постачальником до країни цього виду палива.

¹²¹⁹ Barker A., Oliver C., Farchy J. Gazprom: Keeping the taps open *Financial Times*. 2015. 15th March. URL: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/b57ef62e-c979-11e4-a2d9-00144feab7de.html#axzz3UZg6bml0>.

ді ще впродовж наступних восьми років. І такі приклади можна знайти у майже всіх східноєвропейських країнах¹²²⁰.

Усе ж, за прогнозами, із 2020 р. США будуть здатні постачати до Європи 80 млрд м³ скрапленого газу на рік завдяки розгортанню мережі LNG-терміналів, що складе 2/3 від того обсягу, який Росія експортувала до 2015 р. та 1/4 від загальноєвропейського обсягу споживання енергоресурсів Європою. Росія внаслідок такої політики Вашингтона або втратить частину ринку енергетичного ринку Європи, або ж змушена буде поступово знижувати ціни на енергоресурси. Водночас, як уже йшлося, у Європі поступово зміцнюють свої позиції конкуренти Росії з постачання енергоресурсів на кшталт Алжиру та Норвегії, які також можуть потіснити Росію з європейського ринку через збільшення обсягів постачання газу до ЄС. До того ж, є всі перспективи розширення постачання енергоресурсів до Європи із ЦАР. Усе ж Росія за всіма розрахунками і після 2020 р. разом із Норвегією залишатимуться найбільшими постачальними природного газу на континенті¹²²¹.

Також варто визнати, що навіть за умов, коли енергетичний вплив Росії в ЄС і буде знижуватися, усе ж запаси природного газу Алжиру й Норвегії вичерпуються, що дозволить Москві ще досить тривалий період зберігати свою енергетичну присутність у Європі.

США, які зі свого боку прагнуть дедалі більше проникати на європейський енергетичний ринок, через уведення нових санкцій проти Росії намагаються зупинити реалізацію російського проекту газогону "Північний потік-2", проти якого також активно виступають країни Східної Європи, передусім Польща та країни Балтії, оскільки вбачають загрозу своїй енергетичній безпеці. Однак, такі країни як Німеччина, Австрія, Голландія та Італія, на-

¹²²⁰ Smith K. *Managing the Challenge of Russian Energy Policies. Recommendations for U.S. and EU Leadership*. Washington: Center for Strategic and International Studies, 2010. P. 6.

¹²²¹ Tsafos N. *A U.S. Gas War With Russia?* *Foreign Affairs*. 2016. 15th May. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2016-05-15/us-gas-war-russia>.

впаки, зацікавлені у будівництві нових газогонів із Росії, оскільки повністю покрити свої потреби за рахунок лише європейського газу вони не здатні. По-друге, західноєвропейські країни намагаються підтримувати баланс щодо енергетичних амбіцій США в Європі саме за рахунок російського блакитного палива. У зв'язку із цим виникла суперечність не лише між Вашингтоном і Брюсселем щодо реалізації "Північного потоку-2", але й, власне, між самими членами ЄС, що є загрозою європейської єдності. Тож очевидно, що між РФ і США розгортається активна конкурентна боротьба за європейський енергетичний ринок¹²²².

Паралельно Росія активно відстоює свої інтереси в Європі та світі в галузі атомної енергетики, передусім для розширення мережі ядерних реакторів російського виробництва на зарубіжних АЕС з метою подальшої диверсифікації постачань ядерного палива. Будівництвом АЕС за кордоном займається зазвичай інжинірингова компанія "Росатому" – ЗАО "Атомбудекспорт"¹²²³. Так, під час візиту В. Путіна до Будапешту в лютому 2015 р. черговим кроком з надання "добрих послуг" російського очільника став контракт між РФ та Угорщиною щодо двосторонньої участі в побудові двох ядерних реакторів у м. Пакш, що саме по собі забезпечило "Росатому" просування його присутності в Центральну Європу. У серпні 2015 р. "Росатом", який, до речі, через свою холдингову компанію "ТВЕЛ" контролює 17 % світового ринку ядерного палива, уклав договір із Фінляндією про будівництво АЕС, до того ж часткове фінансування будівництва планується за рахунок Фонду національного благополуччя¹²²⁴.

Росія, окрім нафтогазового інструменту, активно використовує і ядерне паливо. Так, РФ розгорнула активну пропагандистську

¹²²² Чи зупинять нові американські санкції "Північний потік-2"? URL: <http://www.dw.com/uk//a-39856920>.

¹²²³ Глазьев С.Ю. Нужно ли нам становиться "глобальным энергетическим гарантом"? (К определению геэкономической позиции России в контексте ее представительства в "Большой восьмерке"). *Российский экономический журнал*. 2006. № 1. С. 29–36.

¹²²⁴ "Росатом" начал работы по строительству АЭС в Финляндии. URL: <https://lenta.ru/news/2016/01/21/hanhikivi>.

компанію про наростання ризиків та загрозу атомній безпеці у зв'язку з використанням американського ядерного палива. Також відмова низки європейських країн від експлуатації ядерних реакторів російської конструкції стала кроком до зменшення залежності від постачання тепловидільних елементів (ТВЕЛ) із РФ. Зокрема, Чехія нині експлуатує ядерне паливо зі Сполучених Штатів, а Литва у 2009 р. вивела з експлуатації Інгалінську АЕС, побудовану у 1980-х рр. ще за часів СРСР, через що Росія втратила "атомний" важіль впливу на ці дві країни. Натомість Литва має намір побудувати нову АЕС за участі фахівців американсько-японської компанії "Westinghouse" до 2028 р., яка буде експлуатувати ядерні реактори американського виробництва¹²²⁵.

Варто наголосити, що Росія як і у випадку з НАТО досить негативно реагує на розширення ЄС, оскільки його членами стали всі колишні учасники ОВД, країни Балтії, а Україна, Молдова та Грузія набули асоційованого членства. Таку геостратегію Євросоюзу розцінюють у Москві не інакше як зазіхання на російську сферу виняткових геостратегічних і гео економічних інтересів. Однак, з іншого боку, Європа необхідна Росії передусім для отримання кредитів та імпорту новітньої високотехнологічної продукції, тоді як Європа розглядає Росію головно як джерело постачання сировини. Зважаючи на це, варто говорити про економічну взаємозалежність Росії та ЄС. По-перше, саме територією Євросоюзу проходять транспортні маршрути, якими рухається російський сировинний експорт. По-друге, Росія залежить від європейського ринку збуту енергоресурсів, а Європа власне від російських енергоносіїв – нафти та природного газу. Примітно, що частка ЄС у всьому торговому обігу Росії становить близько 50 %. Також на зв'язки Росії з ЄС впливають інтенсивні процеси відносин країн ЦСЄ із пострадянськими країнами, що межують із Росією. Москва намагається підкреслити свою значимість у відносинах із Єв-

¹²²⁵ Висагинская АЭС: как Литва пытается "оживить мертвеца". URL: <https://easaily.com/ru/news/2015/10/23/visaginskaya-aes-kak-litva-pytaetsya-ozhivit-mertveca>.

ропою, доводячи при цьому, що "не може бути європейської безпеки без Росії, а її ізоляція лише нашкодить Європі"¹²²⁶.

РФ намагається концентрувати свою увагу на зв'язках із ключовими європейськими державами, такими як Німеччина, Франція та Італія, які в межах євроатлантичних інституцій змогли би скласти Росії потужну геополітичну опозицію. Саме тому Росія шукає шляхи запобігання формуванню такого неформального антиросійського альянсу. Ще імператорські міністри закордонних справ ХІХ ст., такі як М. Гірс та О. Горчаков, а також прем'єр-міністр С. Вітте активно виступали за потужний континентальний союз Росії із Францією та Німеччиною задля збереження стабільності в Європі та підтримки технологічного розвитку Росії. Донедавна існувала ідея долучення РФ до європейського так званого франко-німецького "твердого ядра" та перспектив формування геополітичної осі "Париж – Берлін – Москва". Також навіть на тлі різкого погіршення відносин із Заходом, Росія донині зацікавлена в розвитку політичних, енергетичних і військових відносин із двома провідними країнами континентальної Європи поза межами НАТО, а можливо і ЄС¹²²⁷.

Як зазначалося, відносини Росії з ЄС традиційно лежать у геоекономічній площині, у якій провідну роль відіграє інтеграційне ядро Євросоюзу – Німеччина. Примітно, що Німеччина займає в континентальній Європі таке ж серединне геополітичне положення як і Росія в Євразії. Не останню роль у налагодженні контактів Росії із країнами ЄС відігравали особистісні контакти російських лідерів і лідерів країн Євросоюзу. Свого часу в Б. Єльцина склалися доволі добрі стосунки з лідерами Німеччини та Франції (відповідно, Г. Кодем та Ф. Міттераном), що надавало підстави для обережного твердження про початок формування осі "Париж – Берлін – Москва", хоча і йшлося *a priori* про створення транс'європейської транспортної магістралі з одно-

¹²²⁶ Цит. за: Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом /пер. с англ. К.: Заповит, 2013. С. 60.

¹²²⁷ Tsygankov A. Preserving Influence in a Changing World: Russia's Grand Strategy. *Problems of Post-Communism*. 2011. Vol. 58. No 1. March/April. P. 37.

йменною назвою. Згодом Д. Медведєв та В. Путін мали теплі особисті взаємини із канцлером Німеччини Г. Шредером аж до завершення його перебування на цій посаді у 2005 р. і саме багато в чому завдяки останньому Росії вдалося реалізувати проект газопроводу "Північний потік"¹²²⁸ (*Nord Stream*)¹²²⁹.

Саме через Г. Шредера Росія тривалий час забезпечувала енергетичний і геополітичний вплив на Берлін, оскільки останній став гарантом безперебійного отримання Німеччиною газу. Більше того, виконавчим директором компанії "North European Gas Pipeline Company" (нині "Nord Stream AG"), яка зрештою стала оператором "Північного потоку" став колишній співробітник східнонімецької розвідки "Штазі" М. Варнінг, що паралельно очолював російське відділення "Дрезднер Банку". Останній як і низка інших фінансових установ, очолюваних М. Варнінгом, був тісно пов'язаний із російським президентом. Така участь натякає на зв'язки з В. Путіним, який у свій час також працював у НДР як радянський резидент. Як відомо, радянська розвідка мала досить потужну мережу саме в Німеччині та Австрії, тож це дало можливість РФ зберегти певний вплив своїх спецслужб, використовуючи для цього колишні агентурні зв'язки. Зважаючи на це, версія про участь російських спецслужб у прощтовхуванні проекту "Північний потік" не видається надто фантастичною¹²³⁰. Зрештою, у вересні 2015 р. між акціонерами Росії й Німеччини було узгоджено прокладання другої черги газогону "Північний потік-2", а головою ради директорів проекту знову призначено Г. Шредера. Потужність з введенням двох ліній "Північного потоку-2", запланованим на 2019 р., збільшить річну пропускну спроможність "Nord Stream" із 55 млрд м³ до 110 млрд м³. Однак

¹²²⁸ Газопровід "Північний потік" ("Nord Stream") із 2011 р. забезпечує транспортування російського блакитного палива в Німеччину й далі до Європи в обхід України по дну Балтійського моря – від російського Виборга до німецького Грайфсвальда.

¹²²⁹ Майстер Ш. Германия и Россия: размежевавшиеся партнеры. *Мировая экономика и международные отношения*. 2013. № 7. С. 26.

¹²³⁰ Smith K. Lack of Transparency in Russian Energy Trade The Risks to Europe. Washington: Center for Strategic and International Studies, 2010. P. 8.

попри те, що Німеччина зберігає зацікавленість у диверсифікації енергоспоживання у зв'язку із проникненням на європейський енергетичний ринок США, введення додаткових санкцій з боку Вашингтона значно знижують перспективи будівництва "Nord Stream-2" аж до повної невизначеності¹²³¹.

Під час канцлерства Г. Шредера, який активно лобював російсько-німецькі комерційні зв'язки, товарообіг між двома країнами був надзвичайно високим, а Росія надавала Німеччині особливі переваги як енергетичному партнеру. Стосунки російського президента із канцлером Німеччини також були досить дружніми аж до початку кризи довкола України, а російський бізнес активно проникав в економіку Німеччини й інвестував у німецьку нерухомість. Одним словом, Німеччина тривалий час виконувала роль адвоката Росії в об'єднаній Європі. Разом із тим, російський президент вже з початку 2000-х рр. встановив тісні взаємини із президентом Франції Ж. Шираком. Зі свого боку, Париж зважав на російсько-німецькі зв'язки, а тому намагався не залишатися осторонь цього енергетичного квазі-тандему¹²³².

Потрібно зауважити, що індикатором такого неформального геополітичного зближення стала солідарна позиція Німеччини, Франції, Росії та Китаю у 2003 р. щодо непідтримки іракської воєнної операції США, яку Вашингтон розпочав без санкції РБ ООН. Завдяки своїм особистим зв'язкам із лідером Франції Н. Саркозі та лідером Італії С. Берлусконі, які діяли як європейські друзі Росії, В. Путін лобював найважливіші пункти геостратегії Росії, зокрема щодо неприйнятності зближення пострадянських країн із НАТО, що тим самим сприяло стримуванню розширення НАТО на схід. Зрештою, саме провідні країни ЄС спочатку були проти вступу до НАТО країн Балтії, а згодом блокували зближення України та Грузії з Альянсом. Свідченням то-

¹²³¹ Buckley N. Russia Plays Geopolitical Gazprom Game. *Financial Times*. 2016. 28th September URL: <https://www.ft.com/content/1bb6bd4a-84c8-11e6-a29c-6e7d9515ad15>.

¹²³² Friedman G. Putin's Evolving Strategy in Europe. URL: <https://www.stratfor.com/weekly/putins-evolving-strategy-europe>.

му став згаданий Бухарестський саміт НАТО у квітні 2008 р., під час якого було висловлено позицію саме Німеччини, Франції та Італії, що членство в НАТО України та Грузії є передчасним. Нині окремі європейські політики, які виражають політичну симпатію Росії, пропагують поглиблення співпраці між Росією та Європою через зміцнення зазначеної геополітичної осі. Завдяки широкому спектру енергетичних угод РФ тривалий час прагнула заручитися підтримкою Німеччини як ключового економічного й інвестиційного локомотиву об'єднаної Європи. Свідченням тому є присутність у Росії 6 тис. німецьких компаній (а також близько 2 тис. спільних підприємств за участі німецького капіталу), а тому введення західних санкцій найбільшійше вдарило саме по торговельних і бізнес-інтересах Росії¹²³³.

Перебуваючи з офіційним візитом у червні 2008 р. у Німеччині, президент Д. Медведєв зацентрував увагу на відмові від стереотипів ідеологічного протистояння часів холодної війни та підтримці європейської системи безпеки. Із цією метою російський лідер запропонував провести загальноєвропейський саміт задля вироблення відповідного договору (своєрідного пакту) із формування нової архітектури європейської системи безпеки за участі Росії. Також Д. Медведєв наголосив тоді на тому, що НАТО втратило роль гаранта європейської безпеки після участі у воєнних операціях в Югославії (1999) та Іраці (2003), а тому роль гаранта європейської безпеки, за його словами, мала перебрати на себе ОБСЄ. Зважаючи на це, російський керівник згадав Гельсінський заключний акт від 1975 р. в контексті побудови простору безпеки "від Ванкувера до Владивостока", де одне із ключових місць знову ж таки відводилося Росії як невід'ємній складовій європейської цивілізації. Задля нормалізації відносин Росії із Заходом Д. Медведєв пропонував узяти тайм-аут у таких питаннях, як розширення НАТО на схід, визнання незалежності Косово та побудова системи ПРО в Європі. У 2009 р. Генеральний штаб Міноборони РФ наголошував, щоб майбутній договір

¹²³³ Friedman G. Putin's Evolving Strategy in Europe.

про нову європейську архітектуру безпеки поширювався і на Арктичний регіон¹²³⁴.

Утім, стратегічне партнерство Росії та Німеччини, як ключової економіки ЄС, було призупинено з початком агресії РФ щодо України у 2014 р., а канцлер Німеччини А. Меркель стала тією лідеркою, яка однією із перших виступила за введення економічних санкцій проти РФ з метою зміни її геополітичної поведінки. У свою чергу, президентом Франції Ф. Оландом, а згодом його наступником Е. Макроном активно підтримуються антиросійські санкції на тлі вимог виконання Москвою Мінських угод. У червні 2016 р. уряд Німеччини поновив редакцію "Білої книги" (стосується більшою мірою нацбезпеки Німеччини), у якій тепер Росія для Берліна визначалася не як партнер, а насамперед як суперник, який увійшов до переліку чи не головних загроз як держава, що готова "насильно просувати свої інтереси"¹²³⁵. США, як і за часів домінування тенденцій класичної геополітики, традиційно зацікавлені в недопущенні можливого російсько-німецького зближення, а тому така ситуація є для Вашингтона більш ніж прийнятною.

Ключовим фактором європейського вектора російської геостратегії є забезпечення стабільності постачання енергоресурсів до ЄС, співпраця з ОБСЄ, неприйнятність подальшого розширення НАТО та Євросоюзу за рахунок пострадянських країн. Формування ЄС стало фактом усвідомлення ідентичності та самобутності Старого світу. Окремі експерти також вважають, що євроінтеграція за умов переважання таких потужних континентальних країн як Німеччина та Франція стала своєрідним євразійством у Європі. Росія у проектах інтеграційних конструкцій різних геополітичних течій (як у самій Росії, так і в Європі) є частиною Старого світу, що пролягає до Уралу, чи пак до Владивостока, а тому не виводиться за межі цього контексту. Окрім того, ідея спільного

¹²³⁴ Первый европейский визит Медведева – в Германию. URL: <http://www.dw.com/ru/первый-европейский-визит-медведева-в-германию/a-3389833>.

¹²³⁵ Германия перевела Россию из "партнеров" в "соперники". URL: <http://www.rbc.ru/politics/05/06/2016/575366e49a7947ace70feb9a>.

економічного простору Росії і ЄС без створення наднаціональних структур була висловлена ще у 2003 р.¹²³⁶.

Агресивна поведінка Росії змушує активізуватися донедавна нейтральні країни, які дедалі активніше висловлюють бажання приєднатися до НАТО. Прикладом тому можуть служити країни Північної Європи. Зауважимо, що під час свого офіційного візиту до Фінляндії в липні 2016 р. В. Путін ультимативно попередив Гельсінкі про те, що в разі приєднання Гельсінкі до НАТО російські війська, які раніше були відведені від фінських кордонів на 1 тис. км, не будуть залишатися на постійних позиціях та повернуться на свої попередні рубежі¹²³⁷. Крім того, РФ на неофіційному рівні погрожувала навіть завданням ядерного удару по Данії на випадок розміщення на її території американської системи ПРО або за умов початку зближення Копенгагена з НАТО¹²³⁸. У 2017 р. В. Путін надто негативно висловився із приводу перспектив вступу до НАТО Швеції, розцінивши це як безпосередню загрозу для Росії.

Одним зі стратегічних завдань геоінформаційного впливу Росії є розкол Євроатлантичної цивілізації через виведення Європи з-під контролю та геополітичного фарватеру США/НАТО. Із цією метою РФ спрямовує своїх ботів і тролей у євроатлантичний простір. У політичних еліт європейських країн були нарікання на втручання у виборчі процеси шляхом нелегального проникнення в серверні системи. Завдяки такій геостратегії Росія намагається підірвати стабільність, а, головне, єдність Євросоюзу. Тож останнє служить черговим доказом того, що для Росії найоптимальнішим сценарієм буде наростання суперечностей як усередині Європи, так і власне між Європою та США.

¹²³⁶ Современная концепция евразийства. URL: <http://constitutions.ru/archives/5422>.

¹²³⁷ Путин пригрозил Финляндии из-за НАТО. URL: <http://www.segodnya.ua/world/putin-prigrozil-finlyandii-iz-za-nato-729663.html>.

¹²³⁸ Россия снова угрожает ядерным ударом: на этот раз Дании. URL: <http://glavred.info/mir/rossiya-snova-ugrozhaet-yadernym-udarom-na-etot-raz-danii-308980.html>.

Як зауважив із цього приводу згаданий історик Т. Снайдер: "У разі, якщо Європа розпадеться на національні держави, то Росія стає значно сильнішим гравцем. З огляду на це РФ прагне дезінтегрувати Європейський Союз, підтримуючи радикалів і популістів, які виступають проти європейської інтеграції і прагнуть повернення до національних держав"¹²³⁹. Так, усі партії, що проходили до польського сейму, мали звертатися саме до Селянської партії з метою отримання достатньої кількості голосів для створення уряду. Відверто русофільські позиції мають крайнє праві сили Польщі на кшталт партії "КОРВІН" (Нова правиця Януша Корвіна-Мікке). Примітним є те, що зазначеній партії вдалося подолати 5-відсотковий бар'єр у проходженні до Європейського парламенту, а лідер Я. Корвін, відомий своїми скандальними висловлюваннями на адресу України та візитом до окупованого Криму, став євродепутатом¹²⁴⁰.

Через нелінійний вплив на виборчі процеси та фінансування проросійських політичних сил Кремль намагається повернути у свою геополітичну орбіту ті країни, які свого часу входили до ОВД та РЕВ. Так, президент Чехії М. Земан неодноразово виступав за згортання санкцій, уведених проти Росії унаслідок підтримки конфлікту на сході України. Прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан, висловлюючи підтримку Росії, назвав її моделлю успішної країни, а прем'єр-міністр Греції, якій Росія пообіцяла політичну та фінансову підтримку, також не підтримує продовження санкцій Євросоюзу проти РФ¹²⁴¹. На цьому тлі, за прогнозами польських аналітиків, Росія буде сприяти формуванню проросійської коаліції в ЦСЄ. Ідеться про геополітичне зближення Сербії з Угорщиною, де проросійські лідери О. Вучич (який був обраний президентом у 2017) та В. Орбан симпатизують як Росії, так й один одному, а ці держави, зрештою як і Росія, мають

¹²³⁹ Snyder T. The Real Reason Russia Is 'Helping' Syria. *Time*. 2015. 30th September. URL: <http://time.com/4054941/putin-russia-syria>.

¹²⁴⁰ Логінов Я. На кого розраховує Москва на польських виборах? *Дзеркало тижня*. 2015. 18–25 берез. URL: http://gazeta.dt.ua/international/na-kogo-rozrahovuye-moskva-na-polskih-viborah-_.html.

¹²⁴¹ Цісик О. Москва знову перекроєє Європу (огляд преси). URL: <http://www.pravda.com.ua/inozmi/voa/2014/12/2/7046110/?attempt=1>.

комплекс втрати імперської величі – Угорщина після Першої світової війни та результатів Тріанонського договору, а Сербія внаслідок розпаду Югославії. Обидві країни мають історичну образу на Захід, дії якого призвели до втрати ними своїх позицій, а також намагаються копіювати російську авторитарну й антиліберальну систему¹²⁴².

Росія намагається підірвати позиції ліберальних сил у Європі, які твердо стоять на позиціях збереження антиросійських санкцій та сприяє приходу до влади різного ґатунку євроскептиків – радикальних, популістських, лівих, націоналістичних та ультраправих сил, які є по суті "п'ятою колоною" Москви в ЄС. Свідчення тому – непряме і таємне фінансування таких політичних сил у різних країнах Євросоюзу¹²⁴³. Приміром, у 2014 р. РФ виділила кредит майже 12 млн дол французькій крайній правій партії "Національний фронт". Також Кремль активно фінансує такі партії у Європі як "Йоббік" (Угорщина), "Альтернатива для Німеччини", "Сіріза" та "Золотий світанок" (Греція, у якій 97 % населення вважає себе православним, а партія "Сіріза" виступає проти українських "фашистів"), "Ліга Півночі" та рух п'яти зірок (Італія), "Партія свободи" (Австрія), що отримала 19,7 % голосів та чотири депутатських місця в Європарламенті у 2015 р. Існує загроза приходу до влади проросійських політичних сил у низці ключових країн Європи. У такій ситуації може бути розроблена спільна стратегія Заходу про розподіл сфер впливу, що загрожує безпеці країнам Балтії, а також Україні, Молдові та Грузії¹²⁴⁴.

Також РФ намагається впливати на виборчі процеси у таких великих країнах як Франція та Німеччина. Зокрема, у Франції боротьба за президентське крісло була представлена такими проросійськими кандидатами як М. Ле Пен та Ф. Фійон, яких фактично відкрито підтримує В. Путін. До євроскептиків і при-

¹²⁴² Щерек З. Сербия и Венгрия заключают пророссийский союз. URL: <http://inosmi.ru/politic/20161221/238428247.html>.

¹²⁴³ Кравченко В. Родоський клуб друзів Путіна. *Дзеркало тижня*. 2016. 8–13 жовт. URL: http://gazeta.dt.ua/international/rodoskiy-klub-druziv-putina-_.html.

¹²⁴⁴ Чем грозят Украине обновленные Париж и Берлин. URL: <https://www.facenews.ua/news/2016/340711>.

хильників відновлення зв'язків із Росією варто також віднести представника нідерландської Партії свободи – Г. Вілдерса¹²⁴⁵. Також прокремлівські депутати французького сенату ефективно використовують владу для лобіювання російської позиції. Так, у квітні 2016 р. французькі законодавці ухвалили резолюцію, що закликає до скасування санкцій проти Росії. Хоча їхня кількість становила лише 55 із 577, усе ж це є свідченням існування проросійського лобі у вищих законодавчих інститутах західних демократій. У червні того ж року м'якша резолюція щодо санкцій була проголосована у верхній палаті сенату за підтримки 302 депутатів. Обидві резолюції не мають зобов'язуючої дії для уряду, однак політичне значення документів, у тому числі в контексті передвиборчої боротьби, не можна недооцінювати¹²⁴⁶. У Німеччині вибори канцлера також не залишаються поза увагою Москви. Таким чином, стратегія сприяння проходження лояльніших до Росії кандидатів у перші ешелони влади ключових держав ЄС передбачає пом'якшення політики Євросоюзу до Росії загалом, зокрема й у сенсі поступового скасування санкцій.

До нелінійних інструментів впливу Росії в Європі варто віднести військові маневри в поєднанні з відкритими погрозами та шантажем. Приміром, з метою будівництва газопроводу "Північний потік-2" російський "Газпром" орендував порт Сліте у східній частині о. Готланд. В умовах загострення геополітичної ситуації довкола балтійських країн Росія нарощує свої сили (зокрема й важке озброєння та сили ППО) під виглядом захисту "Газпрому" на о. Готланд. При цьому Москва попереджає, що в разі втручання Швеції вона розцінить її дії як агресію та дасть пропорційну відсіч. Роком раніше РФ проводила масштабні навчання, сценарій яких передбачав захоплення о. Готланд. Також, за

¹²⁴⁵ Правый друг "Пророссийский кандидат" Франсуа Фийон – фаворит президентской гонки во Франции. URL: https://lenta.ru/articles/2016/11/29/fillon_2017.

¹²⁴⁶ Літра Л., Пармантьє Ф. Союзник мимоволі. Чого чекати Україні від співпраці з Францією. URL: http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/06/14/7050703/view_print.

прогнозами експертів, у разі війни РФ із НАТО російські війська, дислоковані в Калінінграді, спробують захопити цей стратегічно важливий острів. Зокрема, шведський військовий аналітик Й. Ельвінг констатував, що Росія здатна захопити о. Готланд упродовж доби. Встановлення Росією контролю над островом дасть можливість Кремлю перетворити Балтійське море на фактично російське внутрішнє озеро та різко обмежити повітряне та морське базування інших країн, а країни Балтії в такому разі опиняться під геополітичним контролем Москви. У зв'язку із цим, Швеція вирішила повернути постійні війська на о. Готланд, а її парламент ухвалив Договір із НАТО про допуск сил Альянсу як до країни, що не є її членом. Після цього у Швеції різко активізувався дискурс про її вступ до НАТО¹²⁴⁷. Отже, невеликі європейські країни у стратегічному розумінні Росії повинні мати обмежений суверенітет та перебувати під впливом Москви чи Вашингтона або ж в іншому разі дотримуватися нейтралітету. З огляду на це Росія прагне мати геостратегічну перевагу як на пострадянському просторі, так і серед східноєвропейських країн – колишніх сателітів СРСР.

Провокуючи та підтримуючи регіональні кризи, Москва тим самим тестує реакцію НАТО та ЄС задля унеможливлення вироблення єдиної політики щодо Росії і так у край роз'єданого Заходу. Ще в серпні 2007 р. В. Путін зробив заяву про відновлення постійних польотів російської дальньої авіації, що по суті відповідало корективам геостратегії РФ, виголошеним під час Мюнхенської промови в лютому зазначеного року. Проте систематичні порушення Росією повітряного та морського простору країн – членів НАТО та суміжних європейських країн на тлі постійної перевірки військ і навчань усіх військових округів, виглядає здебільшого як геополітична ілюзія створення загрози, оскільки головним завданням Москви у таких діях є створення психоло-

¹²⁴⁷ Elving J. Gotland: Sweden's Crown Jewel in the Baltic. *Eurasia Daily Monitor*. 2017. Vol. 14. Issue 10. URL: <https://jamestown.org/program/gotland-swedens-crown-jewel-baltic>.

гічного тиску на Захід і перевірка його реакції через підвищення геополітичних ставок¹²⁴⁸.

Отже, після розпаду СРСР між США та Росією позначилися ознаки потепління у відносинах, а російський політичний істеблішмент проголосив курс на зближення із Заходом. Вагомим фактором російсько-американських відносин став діалог у межах СНО, утім останній був загальмований погіршенням двосторонніх стосунків Москви та Вашингтона головним чином через розгортання Вашингтоном системи ЄвроПРО, розширення НАТО на схід тощо. Стратегія зближення Росії з ЄС також не виправдала себе, насамперед через негативну реакцію Москви на підтримку Брюсселем ліберальних трансформацій на пострадянському просторі, хоча провідні учасники ЄС тривалий час виступали проти інтеграції України, Грузії та Молдови до НАТО. Зрештою, енергоносії стали тією нішею, що сприяла частковому заповненню стратегічного вакууму російсько-європейських відносин.

4.2. ГЕОСТРАТЕГІЧНІ ІНТЕРЕСИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА БАЛКАНАХ

Під час першої та другої югославських криз РФ перебувала у досить скрутному економічному та геополітичному становищі, а тому не змогла взяти на себе роль активного гравця на Балканах. Однак, попри фактичну відсутність достатніх важелів впливу, Росія все ж намагається хоча б номінально проектувати свій геополітичний вплив у регіоні. Так, на початковому етапі протистояння Москва дотримувалася "лінії демократичної солідарності" з ЄС та США, підтримавши тим самим утворення нових незалежних держав – Словенії та Хорватії, а згодом Боснії та Македонії. Також у Москві визнали нові уряди зазначених держав через встановлення з ними дипломатичних відносин. Водночас відмова Росії підтримати центральний уряд у Белграді

¹²⁴⁸ Bugajski J. Russia's Pragmatic Reimperialization. *Caucasian Review of International Affairs*. 2010. Vol. 4(1). P. 5–6.

в боротьбі проти сепаратистів Хорватії та Словенії стала сюрпризом для низки західних політиків і дипломатів¹²⁴⁹.

Хоч якось сприяти врегулюванню балканської кризи за тодішньої міжнародної ситуації Росія не могла, як і не могла зупинити просування НАТО на схід на тлі загострення внутрішньоекономічної кризи. У вересні 1995 р. на тлі бомбардувань силами НАТО боснійських сербів під час спецоперації "Обдуманна сила", Б. Єльцин лише безпорадно міг заявити про те, що "Це перша ознака того, що може відбутися, коли НАТО наблизиться до кордонів Російської Федерації... Вогнище війни може охопити всю Європу"¹²⁵⁰. Така відсутність елементарних важелів впливу у РФ на жодну зі сторін пояснюється: по-перше, власне алогічністю одновекторного зовнішньополітичного курсу; по-друге, зобов'язаннями Росії перед США зі сприяння забезпечення регіональної стабільності, що лише послугувало звуженню поля для дипломатичного маневру. Утім, Росія все ж брала участь у підготовці Дейтонських угод¹²⁵¹ з урегулювання ситуації в Боснії та Герцеговині, де відстоювала позицію сербського населення¹²⁵². Звісно, через превалювання тоді американського вектора у зовнішній політиці РФ її стратегія на Балканах не могла набути антизахідної спрямованості. Росія активно підтримала Дейтонські угоди щодо розмежування Боснії і Герцеговини. При всьому росій-

¹²⁴⁹ Богатуров А.Д. Три поколения внешнеполитических доктрин России. URL: <http://www.intertrends.ru/thirteen/005.htm>.

¹²⁵⁰ Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93. No 5. September/October. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>.

¹²⁵¹ Дейтонська угода була спрямована на врегулювання етнічного конфлікту між сербами та боснійцями і хорватами. За результатами підписанням Дейтонської угоди Боснія і Герцеговина складається із двох адміністративних одиниць – Республіки Сербської та Федерації Боснії і Герцеговини. Таким чином, серби отримали 49 % території Боснії і Герцеговини, а боснійці та хорвати 51 % території.

¹²⁵² Абашидзе А., Солнцев А. Балканы – ахиллесова пята евроатлантической безопасности. К 15-летию Дейтонских соглашений. URL: http://www.observer.materik.ru/observer/N8_2010/057_065.pdf.

ське керівництво намагалося домогтися від своїх західних колег суттєвіших заходів заохочення щодо Сербії, якщо та буде сприяти мирним планам урегулювання ситуації в регіоні. РФ також стала на бік Британії та Франції у їхніх суперечках із США щодо зняття ембарго на постачання зброї уряду Боснії у 1994 р. Таким чином, схема партнерства РФ і НАТО в Боснії мала серйозні проблеми. Прикладом стала відсутність правової бази щодо регламенту застосування багатонаціональних сил для підтримки порядку¹²⁵³.

Росія прагнула позиціювати себе як активного учасника врегулювання косовської проблеми. Так, Є. Примаков намагався переконати С. Мілошевича, щоб той висунув ініціативу автономізації Косово з подальшим відведенням військ і надання згоди на приїзд представників ОБСЄ. 29 квітня 1998 р. під час Римської зустрічі було узгоджено пакет стабілізаційних заходів. За наполяганням Росії в підсумковий документ було внесено засудження тероризму з боку косовських албанців, а також положення про територіальну цілісність держав регіону. Росія також виступила проти економічних санкцій щодо Белграда, зокрема заборони іноземних інвестицій¹²⁵⁴.

Бомбардування Югославії в 1999 р. коаліцією НАТО (операція "Союзницька сила") під час Косовської війни¹²⁵⁵ дало зрозуміти, що США більше не рахується із запереченнями Москви щодо воєнних дій Альянсу на Балканах. Також останнє стало свідченням того, що Росія, обтяжена війною в Чечні та фінансовою кризою, втратила свою традиційну роль суперника Заходу у світовій геополітиці¹²⁵⁶. Попри те, що Б. Єльцин різко засудив

¹²⁵³ Арбатова Н.К. Национальные интересы и внешняя политика России: европейское направление (1991–1999). Москва: ИМЭМО РАН, 2005. С. 99–101.

¹²⁵⁴ Примаков Е.М. Годы в большой политике. Москва: Коллекция "Совершенно секретно", 1999. С. 346.

¹²⁵⁵ Косовська війна розуміється як конфлікт на території СРЮ у 1998–1999 рр. між албанською Армією визволення Косова з одного боку та сербською поліцією і югославською армією з іншого.

¹²⁵⁶ Haas M. Russia's Foreign Security Policy in the 21st Century Putin, Medvedev and beyond / M. Haas. London; New York: Routledge, 2010. P. 54.

воєнну акцію НАТО щодо Сербії у зв'язку із ситуацією в Косово, Росія тоді нічого не могла протиставити діям НАТО, окрім апеляції до незаконності проведення гуманітарної інтервенції без мандату ООН¹²⁵⁷. Екзистенційний страх Росії перед діями НАТО в зоні колись радянських інтересів було акумульовано в заголовку першої сторінки газети "Червона зірка", один із випусків якої вийшов у 1999 р. під назвою "Сьогодні вони бомбардують Югославію, а цілять у Росію". На той час стало остаточно зрозуміло, що Росія більше не була домінантою на Балканах та не впливала на ситуацію в регіоні, оскільки в цей час ще й переживала гострі внутріполітичні проблеми, пов'язані із другою чеченською війною. У відповідь на бомбардування СРЮ Москва фактично розірвала тоді стосунки з Альянсом, призупинивши при цьому свою участь у ПЗМ, а Балканська криза спровокувала різке погіршення російсько-американських відносин загалом. З огляду на це у ситуації простежувався певний символізм втрати Росією вирішальної ролі в європейській політиці¹²⁵⁸.

Після капітуляції С. Мілошевича РФ спрямувала контингент у складі міжнародних миротворчих сил із підтримки миру в Косово – KFOR, який перебував у його складі в 1999–2003 рр. Примітним є те, що в червні 1999 р. російський зведений батальйон повітряно-десантних військ, який дислокувався у Боснії та Герцеговині, неочікувано для командування НАТО здійснив "кидок на Приштину", опинившись таким чином на аеродромі "Слатина" (розміщеному у столиці сербського краю Косово – Приштині), випередивши тим самим британські підрозділи KFOR. Десантники намагалися встановити контроль над регіоном, що було прямим порушенням умов перемир'я. На той час Б. Єльцин так і не домогся виділення для РФ окремого сектора безпеки в Косово (була лише зона відповідальності російських миротворців), яке в 1999 р. було тимчасово розділе-

¹²⁵⁷ Averre D. From Pristina to Tskhinvali: the legacy of Operation Allied Force in Russia's Relations with the West. *International Affairs*. 2009. Vol. 85. No 3. P. 588.

¹²⁵⁸ Барановский В. Косово. Российские интересы слишком значительны. *Международная жизнь*. 1999. № 6. С. 34–46.

не на американську, англійську, французьку, німецьку й італійську зони безпекової відповідальності. Також В. Черномирдін як спеціальний посланець по косовському питанню не висунув жодних умов, на основі яких РФ мала б здійснювати посередництво¹²⁵⁹.

Росія, що здобула значне економічне пожвавлення завдяки підвищенню цін на енергоресурси та з приходом до влади В. Путіна, на початку 2000-х рр. зайняла вже більш непоступливу позицію щодо Косово, блокуючи при цьому всі намагання Заходу надати цьому краю незалежність. Усе ж 3 липня 1999 р. до Косово було введено військовий контингент НАТО, після чого СРЮ втратила контроль над Автономним краєм Косово і Метохія, а в лютому 2008 р. відбулося проголошення незалежності Республіки Косово, яка нині є частково визнаною державою. Після Косовської кризи, як підкреслює відомий російський політолог Н. Арбатова, "...відносини РФ і НАТО увійшли у стадію прагматичного мінімалізму та вузької вибіркової співпраці на тлі того, що РФ залишалася у складі миротворчого контингенту"¹²⁶⁰.

Зі свого боку РФ виступила проти операції сил Альянсу в Косово та пропонувала надання Сербії гуманітарної й економічної допомоги. У свою чергу західні політики, більшою мірою США, різко розкритикували Росію за відмову підтримки НАТО і вимагали введення проти неї санкцій. Прийнято вважати, що основним мотивом натовського втручання до Югославії було запобігання порушенню прав людини в Косово, утім російські експерти розцінюють такий крок щодо Белграда як перший досвід реалізації доктрини гуманітарної інтервенції зі "зміни режимів". Оцінюючи ситуацію з позиції тодішнього Белграда, уряд Сербії на той час вів боротьбу із сепаратизмом албанського населення Косова та за збереження суверенітету і територіальної цілісності держави¹²⁶¹. Однак Росія тоді не змогла захистити Югославію як колишнього,

¹²⁵⁹ Трухачев В. Российский десант в Косово мог изменить историю. URL: <http://www.pravda.ru/world/europe/balkans/12-06-2009/313738-kosovo-0>.

¹²⁶⁰ Арбатова Н.К. Национальные интересы и внешняя политика России: европейское направление (1991–1999). Москва: ИМЭМО РАН, 2005. С. 120.

¹²⁶¹ Богатуров А.Д. Три поколения внешнеполитических доктрин России. URL: <http://www.intertrends.ru/thirteen/005.htm>.

нехай і не зовсім надійного партнера по соцтабору, обмежившись лише гострими заявами. Таким чином, Росія більше не має змоги масштабно впливати на ситуацію на Балканах, оскільки цю геополітичну нішу зайняли з початку 1990-х рр. Сполучені Штати. Більше того, СРЮ пішла на поступки згідно з вимогами НАТО під тиском Москви (місія В. Черномирдіна)¹²⁶².

Усе ж варто визнати, що Росія вдається до вишуканішого – завуальованого/"гібридного впливу" на балканські країни. Після розгортання української кризи й офіційних заяв про "русский мир", США, Німеччина й інші країни звернули увагу на латентну нестабільність на Балканах, в умовах якої відбувається поширення російського впливу на православну складову регіону. Одним із кроків Заходу зі зниження геополітичного впливу Росії на Балканах спершу стало приєднання Боснії і Герцеговини, Чорногорії та Сербії у 2006 р. до програми ПЗМ. Згодом Захід поставив перепону на шляху амбіціям реалізації "Газпромом" "Південного потоку" та запропонував у 2015 р. приєднатися Чорногорії до НАТО. На цьому тлі також відбувається активне сприяння в досягненні стандартів Сербії та Косово зі вступу до ЄС¹²⁶³. Зрештою, така ситуація була розцінена в Москві як крок, спрямований на зміцнення Заходу на Балканах та ослаблення позицій Росії аж до повного її витіснення з регіону.

Варто зауважити, у разі, якщо США стоять на варті світового порядку, то Росія своїми діями намагається підірвати транзитивний світопорядок через проектування хаосу та нестабільності. Зрештою, одним із прикладів такої політики є саме Балканський регіон. За таких обставин Росія має намір використовувати вже апробовану на пострадянському просторі стратегію дестабілізації та підриву регіональної системи безпеки. Очевидно, що Росія позиціює себе в ролі суперника Заходу у м'якому "підчерев'ї Європи", яким залишаються Балкани. Прагнучи зберегти номіна-

¹²⁶² Политика России на Балканах. URL: <http://voprosik.net/politika-rossii-na-balkanax>.

¹²⁶³ Задорожний А. "Россия – в первой "тройке" по геополитике и военной силе, в "десятке" по экономике, в другом гораздо слабее". URL: https://www.znak.com/2015-12-30/vrazhda_s_ukrainoy_i_turciey_nadolgo_skoro_mozhet_vzorvatsya_afganistan.

льний вплив на ситуацію в Південно-Східній Європі, Росія намагалася розпалити міжетнічний конфлікт між слов'янами й албанцями, який перманентно триває із 2001 р. РФ своїми діями здатна посилити таке протистояння, розігруючи косовський сценарій, внаслідок якого албанці здатні будуть домогтися своєї повної окремішності¹²⁶⁴.

Тим часом досить специфічною була ситуація в Македонії як ще одній балканській країні. У ході мітингових подій у Скоп'є, пов'язаних із підтримкою/відставкою уряду Н. Груєвського, Росія виразила свою солідарність діючому консервативному уряду та його лідеру, який симпатизує РФ та президенту В. Путіну, зокрема. На знак підтримки РФ почала різко доукомплектовувати своє посольство у Скоп'є. Під час протестів албанська національна меншина приєдналася до македонської опозиції, що, у свою чергу, давало Росії нові можливості у розіграші "балканської карти"¹²⁶⁵. Зрештою, у 2015 р. як російські, так і сербські ЗМІ заявили про штучність кризи в цій країні, створеної ніби-то за участі Заходу та спрямованої на дестабілізацію ситуації в Македонії задля недопущення реалізації проекту газогону "Південний потік". Подібну думку висловив й очільник російського МЗС С. Лавров, який зауважив, що такі дії Заходу мотивовані буцімто й тим, що Македонія не підтримала західних антиросійських санкцій¹²⁶⁶.

Крім того, у Росії одразу виголосили позицію щодо підготовки Заходом чергової "кольорової революції" – майдану по-македонськи, що спрямована на ослаблення сербів та інших православних народів Балкан із метою їх повного відриву від Москви. Відомо, що одним зі сценаріїв подальшого розвитку

¹²⁶⁴ Трухачев В. Призрак албанского побоища в Македонии. URL: <http://www.warandpeace.ru/ru/reports/view/67869>.

¹²⁶⁵ Pop V. Macedonia Becomes Latest Stage for Russian Tensions With the West. *The Wall Street Journal*. 2015. 2 June. URL: <http://www.wsj.com/articles/macedonia-becomes-latest-stage-for-russian-tensions-with-the-west-1433202972>.

¹²⁶⁶ Bershidsky L. Macedonia, the New U.S.-Russia Battlefield. URL: <https://www.bloomberg.com/view/articles/2015-05-19/macedonia-the-latest-u-s-russia-battlefield>.

албано-македонського протистояння є створення Великої Албанії за рахунок приєднання до республіки територій із компактним проживанням албанців на півночі Греції, Македонії, півдні Сербії, Чорногорії¹²⁶⁷. З огляду на ситуацію, що склалася у двомільйонній Македонії, Росія виробляє стратегію розіграшу православної чи "панслов'янської карти", посилюючи тим самим політичний, економічний і релігійний вплив на Балканах і паралельно відволікаючи Захід від українського та сирійського питань. Росія активно намагається вкладати інвестиції в енергетичний сектор і будівництво православних храмів на Балканах¹²⁶⁸. Таким чином РФ із македонської кризи по мірі можливостей отримує свої геополітичні дивіденди через закріплення впливу на Балканах, оскільки лідер Македонії Н. Груєвський, намагаючись вести самостійну геополітичну гру у своїй зовнішньополітичній орієнтації, дедалі більше надає перевагу Росії¹²⁶⁹. Можемо припустити причетність Росії до політичної кризи в Македонії першої половини 2017 р., коли прибічники Н. Груєвського захопили парламент, звинувачуючи тодішній уряд у держперевороті. Ситуація змінилася із формуванням нового уряду на чолі із соціал-демократом З. Заєвим у червні 2017 р., коли було сформовано реформістську лівоцентристську коаліцію, завданням якої стало перезавантаження ситуації та вироблення курсу на зближення та перспективу вступу Македонії до ЄС та НАТО. Усе це, зрештою, поклало край дворічній політичній кризі в Македонії. За таких умов Росія дедалі більше втрачатиме вплив на ще одну балканську країну.

¹²⁶⁷ Гуськова Е. Македонский вопрос. США и албанцы хотят покончить с влиянием России на Балканах. URL: <http://www.fondsk.ru/news/2015/06/02/makedonskij-vopros-usa-i-albancy-hotjat-pokonchit-s-vlijaniem-rossii-na-balkanah-33638.html>.

¹²⁶⁸ Is Russia Showing Special Interest in Macedonia? URL: <http://www.slobodnaevropa.org/a/is-russia-showing-special-interest-in-russia/26919885.html>.

¹²⁶⁹ Macedonia: A pawn in the Russian Geopolitical Game? URL: <http://www.dw.com/en/macedonia-a-pawn-in-the-russian-geopolitical-game/a-18476013>.

Також Москва висловила позицію щодо неприйнятності перспективи вступу Чорногорії до НАТО, заявивши, що такий крок жодним чином не додасть стабільності в регіоні, а навпаки, призведе до збільшення напруги на Балканах та всьому Європейському регіоні¹²⁷⁰. У російському МЗС лунали заяви щодо "штучного втягування" Чорногорії до НАТО, хоча, як відомо, соціологічні опитування свідчили про те, що вступ до Альянсу готові підтримати 46 % жителів Чорногорії, тоді як проти вступу висловилися 42 %. У 2016 р. за вступ до НАТО висловилися 50,5 % жителів Чорногорії, тоді як решта 49,5 % висловилися проти вступу країни до Альянсу, а у травні цього ж року Чорногорія фактично набула членства в НАТО. Як бачимо, у Чорногорії була лише незначна перевага прихильників вступу до НАТО, на чому так чи інакше намагається грати Росія. Водночас, на думку керівництва Чорногорії, вступ до НАТО готові тоді були підтримати 75 % громадян, а у 2015 р. за приєднання до Альянсу проголосувало 50 із 79 наявних депутатів скупщини, 26 проголосувало проти, решта 3 – утрималися¹²⁷¹.

Усе ж у 2017 р. 46 депутатів Скупщини (46 присутніх із 81, оскільки опозиція бойкотує засідання парламенту) проголосували за приєднання до НАТО, а 5 червня Чорногорія офіційно стала членом НАТО, що лише підтверджує поступову втрату Росією своїх позицій на Балканах¹²⁷². Вступ Чорногорії до НАТО, ураховуючи чисельність її населення у 600 тис., не надто вплине на зміцнення європейської системи безпеки, утім матиме символічний жест Вашингтона та Брюсселя у бік Москви про те, що її думка в балканських справах відтепер не відіграє особливої ро-

¹²⁷⁰ В Кремле рассказали о последствиях вступления Черногории в НАТО. URL: https://lenta.ru/news/2016/05/20/montenegro_kremlin.

¹²⁷¹ Торба В. Фінішна пряма Чорногорії до НАТО. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/finishna-pryama-chornogoriyi-do-nato>; Парламент Чорногорії підтримав вступ до НАТО. URL: http://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/1885320-parlament_chornogorii_pidtrimav_vstup_do_nato_2096256.html.

¹²⁷² Черногорию официально приняли в НАТО. URL: https://censor.net.ua/news/442837/chernogoriyu_ofitsialno_prinyali_v_nato.

лі¹²⁷³. До того ж, приєднання Чорногорії до Альянсу значною мірою вивело цю країну із зони геополітичного ризику та можливої дестабілізації внутріполітичної ситуації з боку Росії.

Водночас РФ намагається дестабілізувати ситуацію на Балканах через втручання у внутрішньополітичний процес за участі спецслужб. Зокрема, існує низка підозр, що РФ була причетною до спроб зриву парламентських виборів 16 жовтня 2016 р. (на яких перемогли прозахідні сили) та здійснення перевороту через запровадження масових заворушень аж до захоплення парламенту в тій же Чорногорії за участі фінансованих Москвою просербських та проросійських опозиційних праворадикальних сил¹²⁷⁴. Додатковим доказом нелінійного російського втручання у внутріполітичні процеси в Чорногорії стало свідчення одного із сербських найманців про поїздку до Москви з метою обговорення плану перевороту й отримання на ці заходи 200 тис. дол¹²⁷⁵. Такі дії Росії можна розцінити як реакцію на наміри Подгориці приєднатися до НАТО та підтримку М. Джукановичем західних антиросійських санкцій у березні 2014 р.

Ще одним об'єктом та інструментом активного геополітичного впливу Росії на Балканах стала Боснія і Герцеговина. Паралельно Росія встановлює тісні зв'язки з керівництвом Республіки Сербської та безпосередньо її лідером М. Додіком, яке виражає свою готовність провести референдум про незалежність у разі наростання тиску з боку Боснії. На порядку денному постала дефініція двосторонніх зв'язків, охарактеризована експертами

¹²⁷³ Коваль О. НАТО і Росія почали бій за Чорногорію. *Дзеркало тижня*. 2015. 23–30 жовт. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/nato-i-rosiya-pochali-biy-za-chornogoriyu-.html>.

¹²⁷⁴ Эрман Г. Провал переворота в Черногории: Запад срывает планы России. URL: http://news.liga.net/articles/world/13365205-proval_perevorota_v_chernogorii_zapad_sryvaet_plany_rossii.htm.

¹²⁷⁵ Beware: The Russian bear is getting bolder. *The Washington Post*. 2016. 1 December URL: https://www.washingtonpost.com/opinions/global-opinions/beware-the-russian-bear-is-getting-bolder/2016/12/01/5f8535aeb738-11e6-a677-b608fbb3aaf6_story.html?utm_term=.6c4e51b3ad71.

так: "Республіка Сербська – це держава, а Росія її союзник"¹²⁷⁶. Власне, сам референдум може призвести до відновлення бойових дій, у яких Росія традиційно буде підтримувати своїх союзників – передусім Сербію та її етнічне населення, що компактно проживає на території колишньої Югославії. РФ, з огляду на власну геополітичну логіку, намагатиметься підтримувати сепаратизм Республіки Сербської, що може стати загрозою цілісності Боснії і Герцеговини. У таких діях західні експерти вбачають перенесення Москвою точки напруженості з євразійського простору до європейського¹²⁷⁷.

Водночас з метою посилення фрагментації суверенітету цієї країни Росія активізує зв'язки з головою Хорватського демократичного союзу Боснії Д. Ковичем та філіалом Хорватського демократичного союзу як нині правлячою партією в Загребі. Відомо, що хорватська община, як зрештою і сербська, має наміри щодо виходу зі складу Боснії та Герцеговини¹²⁷⁸. Крім того, відносини між Сербією та Албанією є досить напруженими, а у протистоянні Росії із Заходом Белград став на бік Москви. І цілком імовірно, що Росія може сприяти Сербії у відновленні її контролю над Косово, яке за її Конституцією досі вважається територіальною одиницею Республіки Сербія¹²⁷⁹. Прямим свідченням того стали спільні військові навчання Росії, Білорусі та Сербії в листопаді 2016 р. Також слід додати, що Росія є основним постачальником озброєння до Сербії, яка, у свою чергу, синхро-

¹²⁷⁶ Bechev D. Who's Playing Whom? *The American Interest*. 2016. 25th September. URL: <http://www.the-american-interest.com/2016/09/25/who-is-playing-whom>.

¹²⁷⁷ Krastev I. The Balkans are the soft underbelly of Europe. *Financial Times*. 2015. 14th January. Access mode: <https://www.ft.com/content/2287ba66-8489-11e4-bae9-00144feabdc0>

¹²⁷⁸ Mujanovic J. Russia's Bosnia Gambit. Intrigue in the Balkans. *Foreign Affairs*. 2017. 6th September. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/bosnia-herzegovina/2017-09-06/russias-bosnia-gambit?cid=nlc-fa_twofa-20170907.

¹²⁷⁹ Балканским странам грозит возобновление боевых действий, и к этому может быть лично причастен президент России Владимир Путин. URL: <https://charter97.org/ru/news/2016/9/26/224293>.

нізує військове планування з Москвою¹²⁸⁰. У цій ситуації такі країни, як Албанія, Македонія, та Боснія і Герцеговина, які не є членами НАТО або ж мають неврегульовані етнічно-територіальні проблеми, ризикують перетворитися на нове поле геополітичного протистояння між Росією та Заходом. Також вагомим інструментом геополітичного впливу РФ у цьому регіоні є російський бізнес, який є одним із ключових інструментів "м'якого впливу" Росії в Європі загалом. До того ж Балканський регіон значно залежить від російських енергоносіїв¹²⁸¹.

Назагал варто зауважити, що Росія своїми регіональними устремліннями на Балканах прагне зберегти вплив на поки неінкорпоровані євроатлантичними структурами сегменти колишньої Югославії та залишити їх у нейтральній буферній зоні. Зрештою, після вступу Чорногорії до НАТО та стабілізації ситуації в Македонії (із приходом прозахідного уряду) задля збереження своєї присутності на Балканах у серйозному геополітичному активі Росії, окрім Сербії, залишається лише Боснія і Герцеговина.

Таким чином, починаючи вже із 1990-х рр., попри складну внутріполітичну ситуацію Росія прагнула зберегти вплив на Балканах через участь в оптимізації безпекового стану в Югославії. Останнім часом Москва намагається надавати підтримку православної Сербії, засуджуючи при цьому суверенізацію Косово. З метою закриття Чорногорії шляху до НАТО РФ проектувала дестабілізацію ситуації в цій країні, свідченням чого є спроба зриву парламентських виборів від 16 жовтня 2016 р. за участі проросійських сил. Також у зоні геополітичного ризику перебувають такі балканські країни, як Албанія, Македонії та Боснія і Герцеговина, оскільки можуть опинитися в епіцентрі протистояння Росії та Заходу на Балканах. Загалом же, Москва таким чином прагне геополітично вивести Балкани з-під впливу ЄС і США та виокремити їх у своєрідну зону нестабільності.

¹²⁸⁰ Krastev I. The Balkans are the soft underbelly of Europe. *Financial Times*. 2015. 14th January. URL: <https://www.ft.com/content/2287ba66-8489-11e4-bae9-00144feabdc0>.

¹²⁸¹ Ibid.

4.3. БЛИЗЬКОСХІДНИЙ ГЕОСТРАТЕГІЧНИЙ ВЕКТОР РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Близький Схід поряд із пострадянським простором є ще одним ключовим полем зіткнення геополітичних інтересів провідних суб'єктів міжнародного впливу – Росії, США, Китаю та ЄС. З розпадом СРСР у Москві помітно погіршилися відносини з її традиційними союзниками на Близькому Сході: Іраком, Сирією та Лівією. Нині Росія традиційно намагається поширити свій вплив у тих регіонах, де існує чи потенційно назриває політична нестабільність і криза регіональної безпеки. РФ задля відновлення статусу одного із потужних геополітичних центрів нового світопорядку прагне повернутися на Близький Схід, а також змінити баланс сил в арабському світі, насамперед через закріплення свого впливу в регіоні, що колись був сферою геостратегічних інтересів СРСР.

За свого перебування на чолі МЗС РФ А. Козирєв у 1996 р. зробив кілька заяв про те, що Росія не повинна орієнтуватися винятково на Захід, а йти туди, де вона має власні стратегічні інтереси. Після цього, як стверджують політологи, Росія спрямувала свої зовнішньополітичні вектори спочатку на Північ і Південь, а зрештою й на Схід. Утім, намагання компенсувати пострадянську "втрату Сходу" в 1990-х рр. за допомогою стратегії налагодження стосунків з Іраном не принесли тоді Москві значних геополітичних дивідендів у цьому регіоні. У першій половині 1990-х рр. Росія прагнула активно налагодити тісніші відносини з Ізраїлем як найближчим партнером США у Близькосхідному регіоні. При цьому Росія діяла як коспонсор близькосхідного мирного врегулювання, участь якої в цьому процесі підтримав і Єгипет¹²⁸².

¹²⁸² Демченко А.В. Роль России в урегулировании палестино-израильского конфликта. URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:81CYTShlV5gJ:www.perspektivy.info/book/rol_rossii_v_uregulirovanii_palestino-izraiskogo_konflikta_2011-09-02.htm+&cd=6&hl=ru&ct=clnk&gl=ua.

Певною мірою урегулюванню арабо-ізраїльської кризи посприяло близькосхідне турне в 1997 р. тодішнього очільника МЗС РФ Є. Примакова, який, перебуваючи у Каїрі, запропонував прийняття "Кодексу миру і безпеки на Близькому Сході". Цим документом усі сторони конфлікту мали висловити зобов'язання щодо утримання від силових дій. Є. Примаков мав зустрічі з палестинським керівництвом на чолі з Я. Арафатом та наголошував на дотриманні Ізраїлем мадридської формули "території в обмін на мир", а також виступав проти будь-яких намірів ізраїльського керівництва відійти від уже досягнутих попередніх домовленостей¹²⁸³. Утім, така стратегія Росії тоді не спрацювала головним чином через явно виражену специфічність конфлікту, а також через його довготривалість. Росія при всьому також не пішла на підтримку ОВП та її лідера Я. Арафата у створенні Палестинської держави, проголошення якої планували на травень 1999 р.¹²⁸⁴.

З метою підвищення свого геополітичного статусу та впливу на динаміку арабо-ізраїльського конфлікту, Росія брала участь у "Квартеті" учасників (ЄС, США, РФ, ООН), ініційованому президентом США Дж. Бушем у 2002 р.¹²⁸⁵. Учасники "Квартету" запропонували "Дорожню карту" з урегулювання Близькосхідної кризи, підсумком якого мало би стати створення у трирічний термін незалежної держави Палестина та налагодження її відносин з Ізраїлем. Ізраїль, незважаючи на потужну російськомовну спільноту вихідців із колишнього СРСР, уникав тоді прямих партнерських стосунків із Росією, обмежившись співпрацею з окремими групами патріотичних сил РФ¹²⁸⁶. Із приходом до вла-

¹²⁸³ Примаков Е.М. Годы в большой политике. Москва: Коллекция "Совершенно секретно", 1999. С. 378.

¹²⁸⁴ Примаков подарил Ближнему Востоку Кодекс. Россия возвращается на Ближний Восток. *Коммерсантъ*. 1997. 4 ноября. URL: <http://www.kommersant.ru/doc/187083>.

¹²⁸⁵ Скороход Ю. Роль политики великих світових держав у подоланні збройних конфліктів та осередків воєнної напруженості в регіоні Близького та Середнього Сходу. *Дослідження світової політики*: зб. наук. праць. 2010. Вип. 50. С. 173.

¹²⁸⁶ Крылов А.А. "Квартет" посредников ближневосточного урегулирования. Десять лет спустя. URL: http://www.old.mgimo.ru/files2/2012_09/up78/file_75e776a61d0e9078fd18e8462f302134.pdf.

ди президента В. Путіна Росія розпочала свою подвійну гру на Близькому Сході, визнавши ХАМАС законним і легітимним учасником політичних процесів у Палестині, а також намагалася відвести цій організації політичну роль у близькосхідному врегулюванні. Москва також відверто закликала Ізраїль до діалогу із ХАМАС, яка для нього є терористичною організацією, еквівалентною тому, як чеченські бойовики були свого часу для Росії. Намагаючись вести подвійну гру, Росія мала на меті через підтримку ХАМАС посилити свій вплив на Близькому Сході загалом та на політику Ізраїлю, зокрема¹²⁸⁷. Стратегія подвійної гри Росії в палестино-ізраїльському конфлікті знайшла своє продовження в конфлікті на українському Донбасі, де РФ домагається налагодження діалогу з підтримуваними нею сепаратистами, дії яких слід розцінювати як терористичні.

Починаючи вже з 1994 р., Б. Єльцин дедалі більше схилявся до пошуку альтернативи одностороннім поступкам Заходу, однак не відкидаючи при цьому ідею вступу до "західного клубу". Уже цього року Росія поновила із Сирією військово-технічну співпрацю як колишнім союзником СРСР, внаслідок чого було укладено контракти на постачання російської зброї¹²⁸⁸. Зауважимо, що РФ уже в 1990-х рр. вибудовувала стратегію формування геостратегічного чотирикутника "Росія – Ірак – Іран – Сирія". У 1998 р. Сирія прийняла програму переозброєння та модернізації своїх збройних сил, у тому числі шляхом закупівлі російського озброєння, а наступного року Х. Асад (батько нинішнього президента Сирії Б. Асада) запропонував Росії широкомасштабну військово-технічну співпрацю та поновлення стратегічного союзу. Однак на той час Кремль відкинув таку ідею, оскільки зовнішньополітичні стратегії у Близькосхідному регіоні обох країн тоді різко контрастували. Усе ж військово-технічна співпраця сторін весь час залишалася відчутною в контексті збереження

¹²⁸⁷ Freedman R. Russia, Israel and the Arab-Israeli Conflict: The Putin Years. *Middle East Policy Council*. 2010. Vol. 17. No 3. URL: <http://www.mepc.org/journal/middle-east-policy-archives/russia-israel-and-arab-israeli-conflict-putin-years?print>.

¹²⁸⁸ Интересы и политика России на Ближнем Востоке. URL: http://www.bvahan.com/ArmenianWay/AW/igor_muradian/east/1.10.html.

спадковості у відносинах Москви та Дамаска¹²⁸⁹. Незабаром була налагоджена економічна й енергетична співпраця Росії з Іраком, яка, до того ж, намагалася сприяти політичному врегулюванню внутрішніх проблем цієї країни.

Свого часу Росія підтримала прохання Іраку щодо дочасного пом'якшення санкцій, накладених на нього після кувейтської авантюри, утім РБ ООН не задовольнила це прохання, посилаючись на повне роззброєння Іраку задля унеможливлення ймовірних подальших агресивних дій. РФ у край негативно відреагувала на силові операції США та їхніх союзників в Іраці у 1998 р. ("Лис пустелі") і 2003 р. ("Іракська свобода"), що були спрямовані проти режиму С. Хусейна, якого звинуватили в розробці ЗМЗ. Керівництво РФ реально побоювалося, що бойові дії в Іраку викличуть вибух терористичної активності в регіоні, що тим самим ускладнить становище у сфері безпеки Росії на Півдні РФ, передусім на Північному Кавказі, а також може стимулювати масові протестні настрої в республіках із населенням, що сповідує іслам. Росія разом із Китаєм, а також Францією, Бельгією та Німеччиною як членами НАТО виступила єдиним фронтом проти силових дій Вашингтона в обхід рішення РБ ООН. Зважаючи на таку геостратегічну ситуацію, РФ уздріла шанс зміцнення власного міжнародного статусу через підтримку консервативних кіл політичної еліти провідних країн Європи, що тим самим посилює розкол євроатлантичної спільноти як такої¹²⁹⁰.

Попри всі намагання Москви стати посередником між іракським режимом і західними країнами, особливого успіху їй досягти не вдалося. Водночас у зазначеному геополітичному розкладі Росія мала власний стратегічний фінансово-економічний інтерес, оскільки вона на 2003 р. була найбільшим постачальником зброї Багдаду, а його борг перед Москвою тоді становив близько 8 млрд дол, що лише мотивувало зацікавленість Росії у збереженні режиму С. Хусейна. Утім, на тлі погіршення європейсько-

¹²⁸⁹ Подцероб А.Б. О российско-сирийских отношениях. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:8D84VH0prYYJ:www.iimes.ru/rus/stat/2010/04-01-10.htm+&cd=4&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>.

¹²⁹⁰ Haas M. Russia's Foreign Security Policy in the 21st Century Putin, Medvedev and beyond. London; New York: Routledge, 2010. P. 79.

американських відносин через суперечності щодо іракського конфлікту, у РФ пропагували ідею зближення зі Сполученими Штатами з метою запобігання загрозі з боку інших держав і наддержавних утворень. Заради цього Москва виявила готовність дотримуватися "союзницьких" зобов'язань перед США, а ті, у свою чергу, за логікою РФ, мали би визнати пострадянський простір, Східну Європу, Закавказзя, Центральну Азію сферою геостратегічних інтересів Росії, а також законність її боротьби із сепаратистами та терористичними силами на Північному Кавказі¹²⁹¹.

Зрештою, "арабську весну" як і "кольорові революції" на пострадянському просторі, Росія сприймає як заздальгідь сплановані спецоперації США щодо усунення легітимного керівництва та його заміни на лояльніший Вашингтону режим. Своєрідним шоком для РФ було усунення від влади єгипетського лідера Х. Мубарака, оскільки дії США були розцінені Москвою не інакше як зрада вірного союзника. Під час "арабської весни" найдраматичнішого характеру, як відомо, набули події в Лівії у 2011 р. коли було повалено антизахідний режим М. Каддафі. Проте в ході лівійських подій, як і під час бомбардування Белграда та спецоперації США в Іраці, Росія мусила лише спостерігати за діями Заходу. Така ситуація жодним чином не влаштувала РФ, оскільки лівійський режим мав свого часу тісні відносини з СРСР, а згодом із Росією. Більше того, після падіння режиму М. Каддафі, Лівія фактично припинила своє існування як держава та стала одним із головних джерел тероризму. Нині ж Росія обмежується окремими контактами офіційних її представників із лідерами різних політичних і військових сил у Лівії. Зокрема, РФ встановила тісні зв'язки з Х. Хафтаром, який протистоїть Уряду національної згоди, очолюваному Ф. Сараджем, котрий, у свою чергу, отримує підтримку з боку США. Подібна ситуація склалася також в Іраці й Афганістані, оскільки нові підтримувані США політичні режими в цих країнах не мали змоги чітко контролювати безпекову ситуацію після виведення

¹²⁹¹ Іжак О., Гавриш О. Новий формат американсько-російських відносин і реалізація інтересів України. URL: www.db.niss.gov.ua/monitor/comments.php?shownews=339&catid=8 – 42к.

військ НАТО. Усе це у підсумку сприяло терористичній експансії ІДІЛ до Іраку й активізації терористичної організації "Талібан" в Афганістані.

Отже, у ситуації, що склалася на Близькому Сході, Росія намагається обґрунтувати власні дії тим, що політика США зі зміни режимів "*field states*" підтверджує свою неефектність і створює додаткові зони нестабільності та напруженості в різних регіонах світу. З огляду на це, Росія демонструє світу, що на відміну від США вона не кидає своїх союзників і надає їм посильну підтримку, недвозначно зайнявши таким чином сторону Б. Асада, фактично від початку громадянської війни у Сирії із 2011 р.¹²⁹². Попри впевненість Заходу щодо нездатності Росії застосовувати воєнну силу в регіональному масштабі, РФ використала як стратегічну перевагу фактор неочікуваності в розгортанні швидкої участі в сирійському конфлікті, що на певний час збило з пантелику Захід та, зокрема, Білий дім. Використавши фактор раптовості, РФ залучилася в сирійський конфлікт без будь-яких узгоджень і перешкод з боку Заходу. Тож саме непередбачуваність зовнішньої політики стала чи не головним козирем путінської Росії. Військово-політична присудність та участь РФ у воєнних діях на Близькому Сході ставить за мету спричинити критичний вплив на динаміку регіональних конфліктів і криз, що має сприяти збереженню чи посиленню конфліктної ситуації в регіоні¹²⁹³.

Із загостренням протистояння в Євразійському регіоні та на Близькому Сході РФ намагається діяти з позиції сили, переважно з тим, щоб підкреслити власну світову значимість і міжнародну вагу, а також демонструвати геополітичну здатність вести воєнні операції у віддалених регіонах, на кшталт гуманітарних інтервенцій, що перманентно здійснюють США на зразок афганської та іракської кампаній. Зокрема, своїми діями в Сирії Росія намагається довести те, що сферою її геостратегічних інтересів як і за часів СРСР є весь світ і тим самим вона прагне підкреслити

¹²⁹² Амидроп Я. Россия – снова сверхдержава. URL: <http://inosmi.ru/military/20161009/237992463.html>.

¹²⁹³ Сивицкий А., Царик Ю. Новая геостратегия России: последствия и вызовы для архитектуры международной безопасности.

свою роль як глобального, а не регіонального гравця. Також розширенням військової присутності в Сирії Росія намагається демонструвати те, що вона не перебуває в ізоляції та впливає на стан системи регіональної та глобальної безпеки¹²⁹⁴. Зрештою, такі кроки Росії спрямовані на створення в міжнародній спільноті уяви про те, що вона має сферу своїх життєвих інтересів, які не обмежуються лише пострадянським простором, та може втручатися навіть у ті регіони, які Вашингтон традиційно вважає своїми оперативними зонами та не сприймає появу там нових геополітичних суперників. Із цього приводу А. Стент стверджує: "...беручи участь у сирійському конфлікті, РФ намагається сформувати бодай ілюзію того, що сферою її інтересів є не лише пострадянський простір, а й будь-яка інша ділянка світу"¹²⁹⁵.

Водночас щодо Сирії РФ, як і у випадку з Лівією, висуває ключове твердження про те, що режим Б. Асада служить своєрідним захисним бастионом від поширення та загрози радикального ісламізму і фундаменталізму, у тому числі й на тлі різкого збільшення мусульманського населення в самій Росії. Також своїми діями в Сирії Москва намагається стратегічно відволікати світову увагу від своєї участі в конфлікті на південному сході України й анексії Криму¹²⁹⁶. Подвійна гра РФ у сирійському конфлікті спрямована, з одного боку, на підтримку режиму Б. Асада, якого Росія відстоює як єдиного легітимного представника Сирійської Республіки, з іншого ж боку, РФ імітує боротьбу з ісламськими терористичними силами ІДІЛ, оскільки *a priori* не має намірів вести повноцінну боротьбу проти цієї терористичної організації, що досягнула масштабів псевдодержави. Іншими словами, за-

¹²⁹⁴ Adamsky D. Putin's Syria Strategy. Russian Airstrikes and What Comes Next. *Foreign Affairs*. 2015. 1 October. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/syria/2015-10-01/putins-syria-strategy>.

¹²⁹⁵ Stent A. Putin's Power Play in Syria How to Respond to Russia's Intervention. *Foreign Affairs*. 2016. Vol. 95. No 1. January/February. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2015-12-14/putins-power-play-syria>.

¹²⁹⁶ Барановский В. Новая внешняя политика России: влияние на международную систему. *Мировая экономика и международные отношения*. – 2016. – № 7. – С. 8.

вдаючи ударів по ІДІЛ, Москва демонструє підтримку антитерористичної коаліції західних та близькосхідних країн у боротьбі з міжнародним тероризмом¹²⁹⁷. Таким чином, між провідними акторами впливу розгорнулася боротьба за стратегічне домінування у Близькосхідному регіоні, де Сирія стала одним із плацдармів геополітичного протистояння. Про важливість ролівої участі Росії у сирійському конфлікті відзначив в авторитетному виданні "Foreign Affairs" голова президії Ради із зовнішньої і оборонної політики Росії Ф. Лук'янов: "...у Росії розуміють, що без її участі режим Б. Асада не може довго утриматись при владі та контролювати ситуацію, а Сирія після відходу Росії припинить своє існування, оскільки це сталося у випадку з Іраком після виведення американського контингенту"¹²⁹⁸.

З огляду на це американські "мозкові центри" (*think-tank*) дійшли розуміння, що опозиція, яка прийде до влади після падіння режиму Б. Асада, не зможе довго протистояти ІДІЛ і швидко втратить контроль над залишками сирійської території. Саме тому Вашингтон до певної міри змушений рахуватися з інтересами Росії в Сирії¹²⁹⁹. Режим Б. Асада є також засобом тиску на США, яким необхідно припинити сирійський конфлікт. За логікою обставин Вашингтону необхідно сідати за стіл переговорів із Москвою. Зрештою, чим більше США залежать від Росії у проведенні переговорів довкола Сирії, тим Росія може більше вимагати від Вашингтона поступок щодо країн пострадянського простору. Зважаючи на це, стратегія РФ на Близькому Сході полягає у створенні основи для переговорів щодо Сирії, яку можна буде в підсумку використати як важіль тиску на США. До того ж Росія всіма силами проштовхує власний план урегулювання та деескалації сирійського конфлікту шляхом створення чотирьох демілітаризова-

¹²⁹⁷ Solomon J., Danger S. Russia, Iran Seen Coordination on Defense of Assad Regime in Syria. *The Wall Street Journal*. 2015. 21th September. URL: <http://www.wsj.com/articles/russia-iran-seen-coordinating-on-defense-of-assad-regime-in-syria-1442856556>.

¹²⁹⁸ Lukyanov F. Russia is Following a Clear Strategy in Syria. *Financial Times*. 2016. 20th March. URL: <https://www.ft.com/content/e5917508-ecf5-11e5-888e-2eadd5fbc4a4>.

¹²⁹⁹ Friedman G. Why Putin Went into Syria. URL: <https://geopoliticalfutures.com/why-putin-went-into-syria>.

них зон, який до того ж підтримали Туреччина та Іран. Тож Росія своєю стратегією намагається демонструвати/імітувати те, що вона залишається державою, без якої не можна обійтися, зокрема у формуванні міжнародної системи безпеки¹³⁰⁰.

Ще однією підставою для участі Росії в сирійському конфлікті є низькі світові ціни на нафту. Тому російська присутність на Близькому Сході та керована нею дестабілізація, у тому числі через воєнну підтримку збанкрутілого режиму Б. Асада, є також засобом тиску на нафтові монархії, зокрема Саудівську Аравію, яка свого часу, за даними Росії, підтримувала ісламську опозицію в Таджикистані – Партію ісламського відродження, що мала на меті створення ісламської держави в ЦА. Росія намагається протистояти енергетичним державам Близького Сходу, передусім таким, як Іран, Саудівська Аравія і Катар, що потенційно можуть скласти енергетичну конкуренцію російським інтересам на європейському ринку вуглеводнів. До того ж Іран і Катар мали план побудови газопроводу до Європи саме територією Сирії, а тому Росія, урахувавши таку стратегію, зацікавлена в перманентній дестабілізації Сирії й ускладненні врегулювання цієї кризи¹³⁰¹.

Переважно через обмежену участь РФ у конфлікті Сирія поки не перетворилася для В. Путіна на новий Афганістан. Російська авіація вдавалася до масованих бомбардувань м. Алеппо заради підтримки урядових військ при його штурмі. Останнє В. Путіну необхідно для того, щоби змусити капітулювати розрізнену сирійську антиурядову опозицію та зміцнити режим Б. Асада для подальшого його нав'язування на переговорах із Заходом у ролі партнера та закріплення впливу Росії в Сирії та Близькому Сході загалом¹³⁰². Кремль подібними діями в регіоні намагався схилити Б. Обаму, а нині Д. Трамп до визнання рівноправності участі Росії у врегулюванні сирійського конфлікту. У такій ситуації Росія б могла висунути свої умови, зок-

¹³⁰⁰ Bhalla A. The Logic and Risks Behind Russia's Statelet Sponsorship. URL: <https://www.stratfor.com/weekly/logic-and-risks-behind-russias-statelet-sponsorship>.

¹³⁰¹ Stent A. Putin's Power Play in Syria How to Respond to Russia's Intervention.

¹³⁰² Верне Д. Если кто-то и помешает Путину "хозяйничать" в Сирии, то только не Олланд. URL: <http://inosmi.ru/politic /20161012 /238012882.html>.

рема вести політичні торги щодо подальшого перебування Б. Асада при владі як посткризового лідера Сирії¹³⁰³.

Своїми агресивними діями в Сирії Росія намагається узалежнити стан безпеки у Близькосхідному регіоні. Загалом, від Сербії до Афганістану РФ майстерно поєднує енергетичні угоди, постачання зброї і таємні операції для зміцнення власних позицій¹³⁰⁴. Вона розширює свій геополітичний вплив на Близькому Сході шляхом формування, хоча й з обмеженими можливостями, військових баз у Латакії – "Хмеймім" (авіабаза) і Тартусі (військово-морська база), які водночас розширюють присутність Росії в Середземномор'ї. Також ще до захоплення у травні 2015 р. терористами ІДІЛ м. Пальміри у ЗМІ з'явилася інформація про будівництво там російськими військовими казарм і шпиталю, які, ймовірно, мали служити допоміжною базою РФ¹³⁰⁵. До того ж Росія дедалі активніше використовує базу в Латакії (оренду якої вона задекларувала на безстроковий термін) як логістичний хаб та стратегічний військово-морський вузол з метою підтримки російських ВМС під час їхніх дій у Середземномор'ї¹³⁰⁶. Нарощування військової присутності РФ у Сирії послужило тим самим лише подальшому загостренню військово-політичної ситуації, внаслідок чого збільшилася кількість біженців, які прянують до країн ЄС. Неконтрольоване зростання кількості сирій-

¹³⁰³ Gordon D. Headstrong. Putin's Involvement in Syria – And How Obama Can Leverage It. *Foreign Affairs*. 2015. 30th September. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/syria/2015-09-30/headstrong?cid=nlc-twofa-20151001&sp_mid=49684032&sp_rid=b2x1Z3ZhQHVrci5uZXQS1.

¹³⁰⁴ Walker J., Azuma H. Japan's Plan to Bring the United States and Russia Together. The G-7 and Abe's Eurasian Adventures. *Foreign affairs*. 2016. 17th May. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/japan/2016-05-17/japans-plan-bring-united-states-and-russia-together>.

¹³⁰⁵ Adamsky D. Putin's Damascus Steal. How Russia Got Ahead in the Middle East. *Foreign Affairs*. 2015. 6th Septemder. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/syria/2015-09-16/putins-damascus-steal?cid=nlc-twofa-20150924&sp_mid=49629706&sp_rid=b2x1Z3ZhQHVrci5uZXQS1.

¹³⁰⁶ Russia Strives to Cover Its Bases. URL: <https://www.stratfor.com/geopolitical-diary/russia-strives-cover-its-bases?>

ських біженців тим самим стало загрозою та новим викликом для європейської безпеки, що зіграло на руку Москві¹³⁰⁷. Отже, участь Росії в сирійському конфлікті лише відтерміновує його врегулювання та поглиблює нестабільність усього регіону, що, у принципі, і ставив собі за стратегічну мету Кремль.

Таким чином, Росія залучилася до процесу оскарження впливу США на Близькому Сході з моменту закінчення холодної війни. Також участь у сирійському конфлікті є по суті першою воєнною операцією Росії за межами своїх кордонів і пострадянського простору від часів виведення радянських збройних сил з Афганістану. Вважають, що з використанням своїх військ в іншій державі Росія порушила монополію на глобальне використання сили, право на яку до цього належало винятково США. Підтримка російською авіацією урядових військ цілковито змінила ситуацію щодо вирівнювання балансу сил і врятувала від повного краху збанкрутілий режим Б. Асада в цій кризі, яка на думку багатьох західних експертів та політиків більше не є громадянською війною, оскільки трансформувалася у масштабний міжнародний конфлікт, особливо після втручання Росії¹³⁰⁸. Як зауважує американський міжнародний аналітик М. Сесайр, проектування збройних конфліктів для Росії стало своєрідним брендом. Зокрема, воєнна присутність РФ у Сирії служить більшою мірою глобальною вітриною демонстрації її можливостей як великої держави, аніж як конкретний стратегічний імператив. Військові та стратегічні досягнення Росії в Сирії, як зрештою й у Грузії та Україні, мають переважно символічний/пропагандистський характер. З огляду на це, як уже йшлося, на тлі наростання внутрішніх проблем Росія намагається зміцнити свій між-

¹³⁰⁷ Gordon D. Headstrong. Putin's Involvement in Syria – And How Obama Can Leverage It. *Foreign Affairs*. 2015. 30th September. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/syria/2015-09-30/headstrong?cid=nlc-twofa-20151001&sp_mid=49684032&sp_rid=b2xlZ3ZhQHVrci5uZXQS1.

¹³⁰⁸ Khan A. How Russia Used the War in Syria to Reassert its Global Might. URL: <http://www.macleans.ca/news/world/how-russia-used-the-war-in-syria-to-reassert-its-global-might>.

народний імідж і консолідувати власне суспільство через проектування військових дій¹³⁰⁹.

Проте значного авторитету на міжнародній арені участь Росії у сирійському конфлікті не принесла, а лише погіршила відносини із Заходом, де серед політичної еліти остаточно утвердилося переконання, що РФ жодним чином не зацікавлена у швидкому врегулюванні кризи, а навпаки, прагне підтримувати конфлікт у стані перманентності невизначений час. Усе ж таки, обмеженість ресурсів не дозволяє забезпечувати Кремлю геополітичні інтереси відповідно до відомої американської формули "win-win", що передбачає фактично синхронну участь у кількох регіональних конфліктах – у зазначеному випадку в Сирії та Україні.

Тож Росія намагається повернути підтримку колишніх союзників у регіоні, втрачену із крахом СРСР, тоді як США зі свого боку намагаються обмежити вплив Російської Федерації на Близькому Сході. Зокрема, скажімо, США, підтримуючи Ефіопію в межах проекту "Великої греблі відродження", паралельно розглядають Іран, Сирію, палестинські угруповання, а також "Хезболлу" і Північну Корею як джерела загроз міжнародній безпеці, тоді як для Росії вони можуть бути реальними та потенційними союзниками. Отже, можемо говорити про початок та розгортання регіональної холодної війни на Близькому Сході¹³¹⁰.

Дедалі виразніше простежуються наміри зближення Іраку з Росією на тлі збереження загрози з боку ІДІЛ. Водночас шийтський Ірак дедалі активніше зближується з Іраном як неформальним союзником Москви в зазначеному регіоні. У 2013 р. США різко зменшили військову допомогу Єгипту після перевороту генерала Ас-Сісі, що, у свою чергу, змусило Каїр звернутися за геополітичною підтримкою до Росії, після чого лідери держав обмінялися офіційними візитами. Результатом зближення стала угода із закупівлі Єгиптом зброї в Росії на суму 2 млрд дол, до

¹³⁰⁹ Cecire M. Russia's Art War: State Branding by Other Means. *Foreign Affairs*. 2017. 7th February. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/2017-02-07/russias-art-war>.

¹³¹⁰ Карзам М. Противостояние России и Америки в арабском мире: что дальше? URL: <http://inosmi.ru/politic/20160824/237625440.html>.

того ж Єгипет пообіцяв тоді зону вільної торгівлі в межах ЄАЕС. РФ же, зі свого боку, узяла зобов'язання побудувати першу в Єгипті атомну електростанцію. У 2014 р. Росія підписала з Єгиптом серію контрактів на постачання новітніх зразків озброєння, у тому числі винищувачів, ударних гвинтокрилів і ракетних комплексів С-300 на суму 3,5 млрд дол. Водночас ведеться діалог між Москвою та Каїром щодо створення великої військово-морської бази в Александрії чи Порт-Саїді, а також оренди колишньої радянської військово-повітряної бази в єгипетському місті Сіді-Баррані із 2019 р.¹³¹¹. Ще одним прикладом зближення Росії із сунітськими державами Близького Сходу стали домовленості із Йорданією із приводу будівництва ядерних реакторів¹³¹².

Розширення російської геополітичної зони впливу на Близькому Сході зачіпає інтереси Ізраїлю як головного американського союзника в регіоні, а разом із тим і геостратегічні позиції США. РФ зі свого боку не зацікавлена у погіршенні або тим більше розірванні стосунків з Ізраїлем, зокрема через мільйону діаспору російських євреїв, що емігрували до Ізраїлю після розпаду СРСР¹³¹³. Стратегія Росії щодо Ізраїлю полягає у сприянні демонстрації альтернативи американському зовнішньополітичному вектору. Відомо, що у 2013 р. Москва призупинила постачання Сирії ракетного комплексу ППО С-300, у тому числі для того, щоб поліпшити відносини з Тель-Авівом. Хоч у 2016 р. після призупинення дипломатичних контактів США та Росії щодо Сирії, Москвою було ухвалено рішення з розгортання в цій країні групою російських військ новітніх зенітно-ракетних систем С-300ВМ "Антей"-2500 та С-400 "Тріумф". Тож Росія забезпечила собі надійний контроль над сирійським повітряним простором. Усе це відновлює тиск на Ізраїль, якому довелося відмови-

¹³¹¹ Росія має намір відновити військову базу в Єгипті. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/10/10/7055638>.

¹³¹² Йонссон П. Неожиданный миротворец на Ближнем Востоке. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160713/237182304.html>.

¹³¹³ Косач Г., Мелкумян Е. Ближний Восток в Российской внешней политике. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 9. С. 40.

тися від нейтралітету у сирійському конфлікті та зробити вибір на користь так званої західно-сунітської коаліції¹³¹⁴. Зі свого боку, під час одного з візитів, В. Путін пообіцяв Б. Нетаньяху координувати з Ізраїлем воєнну діяльність на території Сирії, оскільки Москва є гарантом того, що найбільші антагоністи Ізраїлю – Іран та "Хезболла" (як партнери Москви в цій ситуації) не будуть атакувати єврейську державу. У такій ситуації побоювання Ізраїлю стосувалися потрапляння додаткової зброї, у тому числі й російської, до рук ворожих йому сил Ірану, "Хезболли" та сирійської армії. Також існує загроза розподілу сфер впливу в Сирії між Тегераном і Москвою, а саме – на російську північ та іранський південь, що прямо означало би передачу ситуації в сирійсько-ізраїльському прикордонні на відкуп іранцям. За таких умов постане небезпека створення Іраном бази для військових дій проти Ізраїлю під прикриттям російської присутності¹³¹⁵.

Окремо варто акцентуватися на геостратегічних взаєминах Росії із двома ключовими близькосхідними державами – Іраном та Туреччиною, що дає підстави для припущення про наміри Москви зі створення та патронування регіонального геостратегічного трикутника "Росія – Іран – Туреччина" – тобто держав, інтереси яких на Близькому Сході багато в чому перетинаються. Російсько-іранські відносини тривалий час формувалися довкола ядерної програми, яка в тому числі передбачала створення ЗМЗ цієї ісламською республікою. Зі свого боку Іран зацікавлений у співпраці з Росією хоча б тому, що вона досі залишається протиположною США у Близькосхідному регіоні, а Тегеран, як Москва, прихильник побудови багатополярного світу¹³¹⁶.

¹³¹⁴ Simpson J. How Putin conned us into thinking Russia is a superpower again. URL: <http://www.newstatesman.com/politics/uk/2016/09/how-putin-conned-us-thinking-russia-superpower-again>.

¹³¹⁵ Кожанов Н. Брак по расчету. Перспективы российско-иранского сотрудничества. *Россия в глобальной политике*. 2016. № 3. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Brak-po-raschetu-18143>.

¹³¹⁶ Milani M. Iran and Russia's Uncomfortable Alliance Their Cooperation In Syria In Context. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/2016-08-31/iran-and-russias-uncomfortable-alliance>.

Тож Іран є для Росії стрижневою союзною державою в регіоні, зокрема задля моніторингу ситуації в Перській затоці. З іншого боку, Росія намагається забезпечити свій вплив на Близькому Сході через зміцнення оборонного потенціалу Ірану, який є головним геополітичним супротивником американських союзників у зазначеному регіоні, як от – держав Перської затоки (Саудівської Аравії, Катару, ОАЕ, Кувейту) й Ізраїлю. Помірковане зближення Росії з Іраном відбувалося на тлі зростання тиску на Тегеран з боку Заходу, особливо після виголошення доповіді МАГАТЕ у листопаді 2011 р. про розробку ядерної зброї на одному з об'єктів Бушерської АЕС. До того ж РФ назвала санкції проти Ірану контрпродуктивними, наголошуючи при цьому на відсутності прямих доказів щодо створення атомного боєзаряду. Показником лояльної політики Росії щодо Ірану в ядерному питанні є його домовленість із Москвою щодо реалізації проекту переозброєння іранської армії та розвиток тісних зв'язків у сфері атомної енергетики¹³¹⁷.

Свідченням намірів Ірану створити ядерну зброю став вихід із підписаної ним угоди з МАГАТЕ у 2005 р. та активізація роботи зі збагачення урану. До того ж, Іран не виконував певний час угоду з Росією про відправлення їй відпрацьованих ядерних елементів з атомної станції в Бушері. З наступного року, з метою врегулювання іранського ядерного питання розпочала роботу група держав – членів РБ ООН та Німеччина у форматі "5+1". Участь РФ у врегулюванні іранського ядерного питання ставала дедалі помітнішою, що відбувалося у площині її діалогу зі Сполученими Штатами щодо стримування нуклеаризації Тегерану. Вашингтон розумів вирішальну роль Росії у згортанні Іраном ядерної програми, оскільки саме вона стала основним джерелом переробки і постачання ядерного палива й обладнання для Тегерану, які могли ним бути використані для створення ядерної зброї. Ще в 1990-х рр. США звинувачували Росію в тому, що її підприємства та вищі навчальні заклади приклали руку до про-

¹³¹⁷ Слободян Н.В. Сполучені Штати Америки та Російська Федерація в Перській затоці: союзники – суперники. К.: ООО "Поліграф плюс", 2014. С. 123–124.

цесу реалізації іранської ядерної програми¹³¹⁸. Зрештою, це послугувало введенню Заходом у 1998–1999 рр. санкцій проти окремих російських підприємств, причетних до програми Ірану в ядерній сфері. Тоді стало зрозумілим, що слабка РФ через постачання ядерних технологій Ірану все ще здатна підірвати регіональну безпеку на Близькому Сході. Зважаючи на це, як зазначала у своїх спогадах М. Олбрайт, слабка Росія становила для США на той час не меншу загрозу аніж сильна¹³¹⁹.

За цих умов деякі представники оточення американського президента навіть пропонували уповільнення темпів розширення НАТО в обмін на "переконавання" Росією Ірану у недоцільності ядерного проекту¹³²⁰. Водночас Росія, що виступала проти міжнародної ізоляції Ірану, позиціювала себе в ролі посередника в забезпеченні діалогу між Іраном і Заходом, сприявши при цьому наданню цій державі статусу спостерігача в ШОС у 2006 р. Саме в межах цієї організації відбувається активне розширення російсько-іранської співпраці, оскільки саме Іран поряд з Індією та Пакистаном був донедавна потенційним кандидатом на повноправне членство у ШОС, до якої хотів приєднатися у 2017 р. У підсумку це привело до того, що "велика шістка"/"Група 5+1" (США, РФ, КНР, Британія, Франція, Німеччина) сприяла укладанню відповідної угоди ("Спільного і всеосяжного плану дій") з Іраном у 2015 р. щодо згортання ним своєї ядерної програми та забезпечення доступу фахівців МАГАТЕ до своїх стратегічних об'єктів. Угода полягала в поетапному знятті західних санкцій, які обмежують постачання нафти на світовий ринок, в обмін на відмову Тегерану від ядерної програми. Нарешті, у 2015 р. ЄС зняв санкції із двох нафтових компаній Ірану¹³²¹.

Водночас РФ реалізує стратегію щодо формування ситуативної коаліції з Іраном і Туреччиною. На думку автора, ці дві потужні

¹³¹⁸ Sestanovich S. Dual Frustration: America Russia and the Persian Gulf. *The National Interest*. 2002. No 70. P. 160.

¹³¹⁹ Госпожа госсекретарь. Мемуары Мадлен Олбрайт. М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. С. 566.

¹³²⁰ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? С. 58.

¹³²¹ Арбатов А., Сажин В. Ядерное соглашение с Ираном: финал или новый этап? URL: <http://carnegie.ru/2015/12/04/ru-pub-62179>.

регіональні держави мають намір у віддаленій перспективі спільно з Росією формувати основу євразійського станового хребта континентальної мегаінтеграції. Зазначений вектор російської геостратегії є важливим для стабілізації як Близькосхідної, так і Центрально-азіатської систем безпеки, а також розширення спектра виходів РФ до світового океану. Саме тому Росія позиціонує себе як обережний союзник Ірану та з допомогою останнього робить спроби протистояти Заходу на Близькому Сході. Тож Росія та Іран продемонстрували готовність боротьби із Заходом на території третіх держав¹³²². Після часткового скасування антиіранських санкцій Заходу, пов'язаних із призупиненням Тегераном ядерної програми, можна простежувати ситуативне зближення Росії з Іраном та використання Кремлем останнього в ролі геостратегічного плацдарму на Близькому Сході. Також постачання Ірану ракетних комплексів С-300, початок якого планувався із 2017 р., окрім банального сприяння російсько-іранському діалогу, було передусім спрямовано на досягнення політичного ефекту зміцнення в Тегерані позицій "партії війни" та зриву процесу американсько-іранської стабілізації стосунків, що кардинально змінило б геополітичну конфігурацію в регіоні¹³²³. До того ж, у регіоні викликала різку занепокоєність інформація про можливість надання Ірану потужніших зенітно-ракетних комплексів С-400, можливості яких серйозно підірвуть ВПС Ізраїлю та інших країн регіону¹³²⁴. Усе це можна розглядати як додаткову перевагу Москви в переговорах із США щодо питання розміщення системи ПРО у Східній Європі. Одним словом, експорт зброї надає Росії нові важелі впливу на Близькому Сході, зміцнює тим самим її військово-політичні позиції та компенсує фінансові втрати від різкого падіння цін на енергоресурси, що є чи не голо-

¹³²² Каспрук В. Сирійське покарання Туреччини. *Дзеркало тижня*. 2013. 17–24 трав. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/siriyske-pokarannya-turechchini-.html>.

¹³²³ Контракт на постачання Ірану зенітно-ракетних комплексів С-300 на суму 800 млн дол було підписано ще у 2007 р., проте введення санкцій, у тому числі й на імпорту зброї, у зв'язку з ядерною програмою, змусило Росію його анулювати та доєднатися до цих обмежень разом з іншими членами РБ ООН.

¹³²⁴ Сивицкий А., Царик Ю. Новая геостратегия России: последствия и вызовы для архитектуры международной безопасности.

вними завданнями російського ВПК. До того ж тісний контакт з Ізраїлем не заважає Росії співпрацювати із сунітськими близькосхідними державами, а також демонстративно підтримувати сирійських алавітів і шіїтських мулл у Тегерані¹³²⁵.

Здавалося б геостратегічний трикутник "Москва – Тегеран – Дамаск" почав набувати своїх обрисів і надалі може служити стартом формування антиамериканської коаліції на Близькому Сході, а Росія таким чином має значні шанси стати провідним гравцем у регіоні. Тим паче, у 1990-х рр. російські компанії закуповували в Іраці нафту в межах програми ООН "нафта в обмін на продовольство". Росію й Іран також часткового об'єднує сприйняття ІДІЛ та угруповання "Джабхат ан-Нусра" як рівнозначної загрози. За умов участі в сирійському конфлікті Росія нетривалий час активно використовувала іранську військову базу "Шахід Ноже" в Хамадані для своєї військової авіації з метою завдання ударів по антиурядових опозиційних військах та частково угрупованнях ІДІЛ¹³²⁶. Як зауважив лідер ЛДПР В. Жириновський: "Маючи базу в Ірані, ми, у випадку необхідності, можемо здійснювати воєнні операції по всьому Близькому Сході. Тобто, як у самому Ірані, так і в Іраці, Сирії, Туреччині тощо"¹³²⁷. Політик також наголосив, що саме військова присутність Росії в Ірані зміцнить її позиції не лише в цій державі, але й у всьому Близькосхідному регіоні з метою його стабілізації¹³²⁸. Хоча, як відомо, про створення повноцінної російської військової бази в Ірані з персоналом, техніками й авіафахівцями поки не йдеться, оскільки проти цього виступає передусім офіційний Тегеран, ураховуючи цілий спектр ускладнень у відносинах із Москвою. Більше того, Іран заборонив Росії використовувати летовище в Хамадані вже через тиждень після офіційного на те дозволу.

¹³²⁵ Триппе К. Ракетная сделка с Ираном – сепаратный ход Москвы. URL: <http://inosmi.ru/world/20150415/227517387.html>.

¹³²⁶ Спикер парламента Ирана: Россия по-прежнему использует базу Хамадан. URL: <http://www.svoboda.org/a/27939756.html>.

¹³²⁷ Лидер ЛДПР: база в Иране усилит наше военное присутствие в регионе. URL: http://ldpr.ru/events/LDPR_leader_Iran_will_strengthen_the_base_of_our_military_presence_in_the_region.

¹³²⁸ Там же.

До того ж обидві країни зацікавлені у збереженні режиму Б. Асада – Росія з тих причин, що радикальні джихадисти, які ведуть бойові дії проти урядових військ, можуть представляти істотну загрозу для пострадянського простору, а тому власне сирійський режим є для Росії запорукою відносної стабільності в державі. Тегерану збереження режиму Б. Асада необхідне передусім задля уникнення становища "оточеної фортеці" (оскільки Іран фактично не має союзників на Близькому Сході). Також у разі падіння Б. Асада домінування "Хезболи" в Лівані та шіїтів в Іраці буде підірвано, що тим самим знизить вплив Тегерану на Близькому Сході. Водночас Іран виступає за створення "ланцюга опору" (за рахунок Сирії, Лівану, Іраку та Ємену) проти держав, які нібито прагнуть підірвати його вплив на Близькому Сході. Ідеться насамперед про Саудівську Аравію, Катар і Туреччину¹³²⁹.

Саме тому Росія й Іран убачають кінцевою своєю метою в Сирії повернення Б. Асаду повного контролю хоча б над більшою частиною території країни, проте втіленню такого сценарію заважає брак ресурсів усіх трьох сторін. Усе ж існує усвідомлення того, що, об'єднавши зусилля, у зазначених держав є більше шансів досягти мети в цьому конфлікті, хоча про повноцінний військовий союз не йдеться. Також російська багаторівнева стратегія не дозволяє говорити про виникнення повноцінної стратегічної осі "Іран – Росія", оскільки це не вигідно передусім самій Росії, тому що союз із шіїтським Іраном зіграє на руку тим, хто прагне виставити РФ ворогом сунітів, що ослабить позиції Москви як у регіоні загалом, так і призведе до дестабілізації мусульманських областей у самій Росії. Саме цим пояснюють небажання Росії стати на бік Ірану у його суперечці із Саудівською Аравією, а також її нейтральна позиція з приводу ситуації в Ємені (тут мають на увазі громадянську війну між шіїтськими повстанцями, яких підтримує Іран, та урядовими військами). Хоча щодо Ємену Москва зайняла вичікувальну позицію, співпрацюючи в цій країні як із законною владою, так і з бунтівниками. РФ вбачає у цій країні лояльного союзника, що вкотре сві-

¹³²⁹ Кожанов Н. Брак по расчету. Перспективы российско-иранского сотрудничества.

дчить про амбіції Москви повернути на Близькому Сході вплив, подібний тому, який свого часу мав СРСР¹³³⁰.

У свою чергу окремі експерти застерігають Іран від надмірних ілюзій щодо зближення з РФ, яка в цій грі може просувати геостратегію формування паралельної коаліції із Саудівською Аравією та Ізраїлем. Свого часу Саудівська Аравія пообіцяла Росії навіть укладання багатомільйонного контракту з метою закупівлі російської зброї в обмін на відмову Москви від підтримки Ірану. До того ж Москва, як уже йшлося, зацікавлена в підтримці перманентної конфліктності у Близькосхідному регіоні та може в будь-який момент використати Іран як розмінну монету чи козир в угодах із США. У такому випадку Ірану варто остерігатися подальшої дестабілізації на північно-східних рубежах його кордонів – у Туркменістані й Афганістані, що несе ризик повномасштабного розгортання інфраструктури ІДІЛ. Також застереженням для Ірану має служити проведення цілковито незалежної політики зближення Москви з урядом Б. Асада¹³³¹. Зі свого боку Іран також веде подвійну гру у відносинах із Москвою, оскільки у квітні 2017 р. Тегеран, незважаючи на попередні домовленості, відхилив можливість підписання контракту з Росією про освоєння її корпораціями 11 іранських нафтових родовищ, заблокувавши таким чином доступ РФ до своїх вуглеводнів¹³³².

Відносини Росії та Туреччини в останню чверть століття відзначалися фактичною стабільністю, насамперед через курдський фактор, який змушує уникати Анкару погіршення стосунків із Москвою. Адже саме "курдська карта" може потенційно стати чи не головним важелем геополітичного тиску Росії на Туреччину. Так, РФ має можливість розіграти "курдську карту" у стосунках з Анкарою у разі їх погіршення (на кшталт випадку зі збит-

¹³³⁰ Кожанов Н. Брак по расчету. Перспективы российско-иранского сотрудничества.

¹³³¹ Сивицкий А., Царик Ю. Новая геостратегия России: последствия и вызовы для архитектуры международной безопасности.

¹³³² "Россия? Для вас – никаких контрактов!" – Иран "вонзил нож в спину" Кремля и обвел Москву "вокруг пальца", заблокировав свои нефтяные месторождения для российских компаний. URL: http://www.dialog.ua/news/115806_1491649946.

тям російського літака Су-24, що вторгнувся до турецького повітряного простору) через надання політичної підтримки курдам з метою дестабілізації внутрішньої ситуації в Туреччині. До того ж на тлі референдуму а Багдалі про незалежність курдів "Роснафта" підписала з регіональним урядом Курдистану угоду на 400 млн дол щодо здійснення бурових робіт у регіоні, що лише зайвий раз свідчить про вибудовування Росією стратегії відносин із курдським народом.

У свою чергу Росії вигідні партнерські стосунки з Анкарою також через те, що Туреччина потенційно може нарощувати свій вплив у Закавказзі через зміцнення зв'язків із такими країнами як Азербайджан та США. Варто додати, що свого часу головними лобістами проекту газогону "Набукко"¹³³³, як і газопроводу "Баку – Тбілісі – Ерзурум", були США та Туреччина, які для РФ стали конкурентними суб'єктами у боротьбі за встановлення контролю над енергетикою європейського та пострадянського простору¹³³⁴. Тож простежуємо таку собі геополітичну взаємозалежність двох постімперських держав, інтереси яких більшою мірою поки збігаються як на Близькому Сході, так і в Європі у контексті координації енергетичної політики на ринках ЄС. Замість нереалізованого проекту газопроводу "Південний потік" (*South Stream*) Москва з Анкарою ведуть перемовини про побудову газогону "Турецький потік". РФ надто зацікавлена в цій газовій угоді з тим, щоби випередити Іран, який поряд із центральнoазіатськими країнами також є активним конкурентом РФ у постачанні енергоресурсів територією Туреччини до Європи. Зазначений газопровід разом із "Блакитним потоком" служитиме засобом остаточної цементації енергетичного впливу на Анкару та "сприятиме" її поступливості в енергетичних торгах із Європою. Як вважає Надзвичайний і Повноважний Посол України в Турецькій Республіці С. Корсунський, цілком імовірно, що но-

¹³³³ Нереалізований проект магістрального газопроводу завдовжки 3,3 тис. км в обхід України та Росії з ЦА до країн ЄС, насамперед Австрії і Німеччини. Проектна потужність – 26–32 млрд м³ газу на рік.

¹³³⁴ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? С. 239–240.

вий газогін покликаний також посилити конкуренцію з існуючим прозахідним газопроводом "Баку – Тбілісі – Ерзурум", який постачає природний газ переважно до Туреччини. Проект, у разі реалізації побудови чотирьох ліній, передбачає постачання до Європи 63 млрд м³ газу – 14 із яких буде поставлено Туреччині за зниженою ціною, хоча й знижка ця є досить символічною – лише 6 % порівняно з ринковою ціною для Європи¹³³⁵.

Утім, на думку низки фахівців, проект спільного будівництва газопроводу "Турецький потік" має досить песимістичний вигляд на тлі різкого уповільнення темпів зростання російської економіки та санкцій, які до того ж передбачають припинення постачання технологій та обладнання в нафтогазовій сфері. Наразі, попри початок прокладання газогону, Росії навряд чи вдасться побудувати чотири його лінії, необхідних для забезпечення постачання планових обсягів природного газу до Туреччини та країн Південної та Південно-Східної Європи¹³³⁶. Таким чином, "Турецький потік" є поки радше засобом психологічного тиску чи навіть геополітичним шантажем Європи, у тому числі й задля можливих поступок щодо імплементації Третього енергопакету та розширення "Північного потоку"¹³³⁷. РФ залучилася до програми будівництва турецької АЕС "Аккую", що матиме чотири енергоблоки російської конструкції, з метою розширення спектра "добрих послуг" у сфері енергетики. Договір щодо реалізації будівництва АЕС між РФ і Туреччиною було укладено ще у 2010 р., а роботи в цьому напрямі розпочалися лише у 2016 р. Однак даний проект не позбавлений низки проблем, зокрема

¹³³⁵ Корсунський С. Турецький потік: Бути чи не бути? *Дзеркало тижня*. 2016. 14–21 жовт. URL: http://gazeta.dt.ua/energy_market/tureckiy-potik-buti-chi-ne-buti-.html.

¹³³⁶ Корсунський С. Турецький потік: міфи і реалії. *Дзеркало тижня*. 2015. 9–16 жовт. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/tureckiy-potik-mifi-i-realiyi-.html>.

¹³³⁷ Експерти про "Турецький потік" РФ: психічна атака на Євросоюз та тиск на Україну. URL: <http://tsn.ua/groshi/eksperti-pro-tureckiy-potik-rf-psihichna-ataka-na-yevrosoyuz-ta-tisk-na-ukrayinu-403014.html>.

таких, як відсутність екологічного обґрунтування, питання постачання та зберігання ядерного палива¹³³⁸.

Крім того, обидві сторони декларують підтримку боротьби з тероризмом. Ще в 1996 р. було укладено російсько-турецький меморандум про спільну боротьбу з тероризмом, а у 1999 р. підписано Декларацію про боротьбу з тероризмом¹³³⁹. Водночас тісніша співпраця Анкари із Кремлем може в перспективі призвести до послаблення південного флангу НАТО, що тим самим грає на руку Росії. Також зближення Анкари з Росією дало додаткову можливість останній продемонструвати свою незалежність від США та Європи¹³⁴⁰. Загалом же Туреччина на тлі втрати надій щодо повноправного набуття членства в ЄС (головним чином через її приналежність до ісламської цивілізації, збільшення динаміки напливу емігрантів-мусульман, а також через те, що 97 % турецької території припадає саме на Азію) дедалі активніше виявляє партнерську зацікавленість в Ірані та Росії як геополітичних центрах, убудованих у структуру багатопольярного світу. Політичні еліти Туреччини сприймають Іран як потужного лідера Близького Сходу, а Росію – Євразійського регіону.

Москва недвозначно натякає Анкарі на спільні інтереси не тільки в питанні боротьби з ІДІЛ, а й у стримуванні курдських угруповань, які активно діють уздовж усього турецько-сирійського кордону. Саме тому, попри підтримку Анкарою опозиційних сил у Сирії, збереження територіальної цілісності останньої є для Туреччини не менш важливим завданням національної безпеки, аніж боротьба з курдськими бойовиками всередині країни. Адже допомога сирійським курдам з боку Вашингтона, які визнані Ту-

¹³³⁸ Молотов И. Русская АЭС для Эрдогана. URL: <http://rusplt.ru/society/rossii-ne-vyigodno-stroit-aes-akkuyu-v-turtsii-28170.html>.

¹³³⁹ Интервью официального представителя МИД России А.В. Яковенко корреспонденту Московского бюро турецкой газеты "Хюрриет" Н. Хаджиоглу. URL: http://www.mid.ru/ru/maps/tr/-/asset_publisher/Fn23K1b76LY2/content/id/484774.

¹³⁴⁰ Мировые СМИ: Визит Эрдогана в Россию заставил Запад понервничать. ИноТВ. URL: <https://russian.rt.com/inotv/2016-08-10/Mirovie-SMI-Vizit-Erdogana-v>.

реччиною терористичними організаціями, залишається нині каменем спотикання у турецько-американських відносинах¹³⁴¹.

РФ зацікавлена у просуванні своїх енергетичних проєктів у бік Європи за підтримки Анкари як стратегічного транзитера. Також не новою є риторика щодо участі Туреччини в євразійських інтеграційних проєктах, оскільки дискурс про перспективи її приєднання до ЄАЕС та ШОС простежуються як мінімум із 2013 р. Політика Туреччини цілком вписується в євразійську стратегію Росії, а власне претензії Туреччини на регіональне лідерство у Близькосхідному регіоні в перспективі звісно ж будуть узгоджуватися з Москвою. Зі свого боку РФ висловила готовність підтримати Туреччину в курдському питанні у випадку, якщо та погодиться переглянути свою позицію щодо Сирії¹³⁴².

Візит Р. Ердогана до Росії в серпні 2016 р. ознаменував новий етап ситуативного зближення Росії з Туреччиною після зазначеного інциденту зі збитим російським винищувачем. У той час, як відносини Москви й Анкари повернулися в партнерське русло, стосунки Анкари та Вашингтона, навпаки, зіпсувалися, що тим самим грає на руку Росії, яка намагається формувати антизахідну коаліцію. Однак, на думку експертів, невдоволення обох держав політикою Заходу є недостатнім фактором для побудови союзницьких відносин. Зрештою, таке зближення двох авторитарних країн навряд чи можна розцінювати як формування стратегічного антизахідного тандему, а тому його варто радше розуміти як створення тактичного ситуативного союзу. Після невдалого перевороту в Туреччині (у якому окремі експерти вбачають слід США) Р. Ердоган обрав стратегію маневрування між Заходом і Росією. Прикладом того, що Туреччина не готова рахуватися з інтересами Росії, стала заява Р. Ердогана, зроблена наприкінці листопада 2016 р. про те, що турецькі війська розпочали свою спецоперацію в Сирії з метою покласти край правлінню

¹³⁴¹ Корсунський С. Євразійська дуга Дугіна. *Дзеркало тижня*. – 2016. 6–12 серп. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/evraziyska-duga-dugina-.html>.

¹³⁴² Там само.

російського клієнта Б. Асада¹³⁴³. Особливо відчутними стали розбіжності Москви й Анкари щодо Сирії після нанесення ракетного удару США по одній з авіабаз сирійських урядових військ у відповідь на застосування хімічної зброї проти мирного населення. На тлі цих подій Туреччина закликала Росію переглянути свою позицію щодо подальшої підтримки режиму Б. Асада. Також Туреччина, як зазначалося, не визнала анексії Криму Росією та, більше того, має намір захищати своїх співвітчизників (кримських татар) на півострові.

Загалом же, судячи з дій В. Путіна, що полягають у військової підтримці режиму Б. Асада, координації геополітичних дій із Туреччиною та використанні військової бази в Ірані, російський лідер планує сприяти вибудовуванню близькосхідної геополітичної дуги "Анкара – Дамаск – Тегеран" із ситуативним примиканням до неї Москви, що мало би остаточно забезпечити закріплення присутності Росії на Близькому Сході. Саме військово-політичне зближення між ключовими геополітичними гравцями регіону – Туреччиною та Іраном може стати одним із кроків до створення військово-політичного союзу близькосхідних країн. Таким чином, у середньотерміновій перспективі В. Путін може розпочати формування антизахідної/"антиімперіалістичної" коаліції, до якої мають увійти Іран, Ірак, Лівія, Сирія, Єгипет і Російська Федерація¹³⁴⁴.

Отже, Росія намагається зберегти свій вплив у Близькосхідному регіоні, який був традиційною геополітичною сферою СРСР. Одним із перших кроків Росії стала демонстрація її рівноправної участі щодо припинення арабо-ізраїльського протистояння та врегулювання Близькосхідного конфлікту загалом. Росія категорично не сприйняла "арабську весну", розцінивши події щодо зміни режимів у регіоні як суто інспіровані Заходом. Останнім часом під приводом боротьби з ІДІЛ Росія вдалася до відкритої підтримки авторитарного режиму Б. Асада в Сирії,

¹³⁴³ У Кремлі очікують роз'яснень від Ердогана щодо його заяв про Сирію. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/11/30/7058223>.

¹³⁴⁴ Народження коаліції Москва – Тегеран – Анкара – Дамаск – Баку. URL: <http://osp-ua.info/lastnews/59684.html>.

який протистоїть антиурядовій опозиції. РФ прагматично розвиває відносини із провідними країнами Близького Сходу – Іраном і Туреччиною з метою забезпечення підтримки її політики в регіоні через формування регіонального геостратегічного трикутника "Росія – Іран – Туреччина". РФ має стратегічні цілі щодо сприяння утворенню антизахідної коаліції на Близькому Сході, основою якої мають стати Сирія, Іран, Туреччина, Єгипет – тобто держави, які прямо чи опосередковано дотримуються проросійської орієнтації.

4.4. ГЕОСТРАТЕГІЧНА КОНФІГУРАЦІЯ "РОСІЯ VS КИТАЙ VS ІНДІЯ VS ЯПОНІЯ"

За умов визначення Росією західного вектора зовнішньої політики після розпаду СРСР як пріоритетного, її відносини на той час із такими провідними геополітичними центрами АТР як Китай і Японія були другорядними. До того ж нове керівництво, у якому превалювали атлантисти, не мало чіткої азійської стратегії. Проте завищені очікування на масштабну допомогу від Заходу стали причиною того, що Росія невдовзі змушена була коригувати свою зовнішньополітичну діяльність та геостратегію в ході її реалізації. Зрештою, РФ почала трансформувати свою геостратегію в бік подолання беззастережної проамериканської орієнтації і пошуку нових союзників. Уже починаючи із середини 1990-х рр., поступово відбувалося усвідомлення актуалізації східного геостратегічного вектора, зокрема й на тлі війни в Таджикистані. Зрештою, наприкінці 1998 р. тодішній прем'єр-міністр РФ Є. Примаков висловив думку про формування геостратегічного трикутника "Росія – Індія – Китай" (РІК) під час його офіційного візиту до Нью-Делі. З того часу східна складова зовнішньої політики Росії служила доповненням та навіть альтернативою західному геостратегічному вектору. Актуалізація азійського вектора наростала по мірі розуміння того, що загрози

походять саме зі Сходу, зокрема Закавказзя та афганської частини центральноазіатського "підчерев'я"¹³⁴⁵.

При цьому не варто забувати, що Індія як і Китай є більшою мірою навіть конкурентами чи, навіть, супротивниками, урахувавши їх територіальні суперечки та Тибетську проблему. До того ж, згідно з теорією С. Хантінгтона Росія, Китай та Індія представляють різні цивілізації, між якими можлива радше конкуренція, аніж культурна та/або цивілізаційна коаліція. Незважаючи на те, що зазначені держави прагнуть увійти до кола світових лідерів, питання виникнення такої структури є найбільш прийнятним передусім для Росії на тлі її "розвороту" обличчям до Сходу. Стратегічний вектор руху російської модернізації після 2014 р. повернено із Заходу на Схід – у басейн Тихого океану, куди у ХХІ ст. зміщується світовий центр економічної могутності. Зважаючи на це, для Москви таке зближення із провідними економіками Азії постає як необхідність бажаної стратегічної союзницької конфігурації центрів впливу, для яких неприйнятною є одноосібна геополітична й економічна гегемонія США. До того ж, в РФ подібну конфігурацію геополітичних сил наважуються трактувати як контури майбутнього багатоплярного світопорядку¹³⁴⁶.

Помітним успіхом східної політики РФ можна вважати приєднання до АТЕС у 1998 р., де Росію насамперед цікавить енергетична складова, або, одним словом – експорт енергоресурсів. Водночас російська участь в АТЕС є досить символічною, оскільки жодних серйозних ініціатив у межах цієї організації Росією запропоновано не було, а її економічні позиції ледь помітні. Також у Росії визнають, що її економічна присутність в АТР є мінімальною, а питома економічна вага держави становить там не більше 0,3 % від загальної кількості всіх країн регіону. Таким чином, скоротивши військово-політичний вплив в Азії з розпадом СРСР,

¹³⁴⁵ Прабху Д. Индии и России нужно перестроить отношения. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160928/237929421.html>.

¹³⁴⁶ Мареева Ю.А. Стратегический треугольник "Россия – Китай – Индия" в международных отношениях (теория и историческая практика). *Вестник МГИМО Университета*. 2012. № 5. С. 240–249.

Росія не змогла компенсувати його за рахунок політико-економічних інструментів, головним чином через відсутність фінансових можливостей і нездатність залучити інвестиції для розвитку Сибіру та Далекого Сходу. До того ж, швидка інтеграція російського Далекого Сходу в інституції АТР задля його економічного та технологічного розвитку поки є малоімовірною, передусім через надзвичайну географічну, демографічну, економічну, інфраструктурну складність регіону¹³⁴⁷.

Ситуативний геостратегічний трикутник у разі його можливого оформлення у свою чергу може охоплювати дві геополітичні осі "Росія – Індія" та "Росія – Китай". Нині актуалізовано дискурс серед представників експертних і політичних кіл щодо російсько-китайського зближення аж до формування військово-політичного союзу з метою балансування геополітичних амбіцій США. Підставою тому є, на перший погляд, схожість політичних і культурних систем в організації обох держав. Як зазначають американські аналітики М. Берроуз та Р. Меннінг, в обох державах культивують націоналізм, заснований на історичній і національно-культурній специфіці, тобто конфуціанстві та російському православ'ї. Зрештою, Пекін і Москва дотримуються моделі авторитарного капіталізму на протигагу "Вашингтонському консенсусу"¹³⁴⁸. Також Китай, як і Росія, має незначну кількість союзників, нестачу яких Пекін може компенсувати саме за рахунок Росії як ядерної наддержави, що дало б змогу компенсувати геополітичну асиметричність перед США.

Першими серйозним кроком до зближення в умовах постхолодного світу стали обміни офіційними візитами лідерів Росії та Китаю – відповідно у 1992 та 1994 рр. Також у 1996 р. пролунала заява про стратегічне партнерство між Москвою та Пекіном, що мало базуватися на поглибленій співпраці. У 1998 р. були узгоджені питання демаркації 4,2 тис. км східного сектора та

¹³⁴⁷ Сабельников Л. Участие России в АТЭС: преимущества, состояние, перспективы. URL: <http://ru.apircenter.org/archives/2170>.

¹³⁴⁸ Берроуз М., Мэннинг Р. Перевернутый треугольник США – Китай – Россия изменит существующий миропорядок? URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news1/Pages/View.aspx?MessageID=2548>.

54 км західного сектора російсько-китайського кордону із загальної його довжини в 7,3 тис. км. Водночас зауважимо, що під час бомбардувань військами НАТО Югославії, Китай був солідарний з позицією Росії та засуджував дії Альянсу¹³⁴⁹. Китай також загалом не підтримав уведення санкцій проти РФ коаліцією західних держав, під час агресивної політики у Грузії та Україні, дотримуючись при цьому нейтралітету. Разом із тим, КНР у 2014 р. утрималася під час голосування у Генеральній Асамблеї ООН щодо засудження анексії Криму переважно через те, щоб не псувати стратегічні двосторонні стосунки з Росією¹³⁵⁰. При всьому варто наголосити, що Пекін має свої стратегічні інтереси в Україні у сенсі інвестицій в інфраструктуру й аграрний сектор, а тому загалом не зацікавлений у руйнації її суверенітету. До того ж, існування проблеми сепаратизму власне в самому Китаї робить не вигідною підтримку Пекіном РФ у її політиці щодо "захисту" російської нацменшини на пострадянському просторі.

Серйозним пунктом російсько-китайського діалогу стало укладання в липні 2001 р. Договору про добросусідство, дружбу та співпрацю, розрахованого на 20 років, який передбачає мирний характер двосторонньої співпраці, що жодним чином не спрямована проти третьої сторони. Договір також містив: відмову від застосування ядерної зброї; взаємне визнання державної єдності; пакт про ненапад; відмову від входження у блоки, що можуть завдати збитків сторонам; дотримання принципів і норм міжнародного права; принци невтручання у внутрішні справи суверенних держав; зміцнення стратегічної стабільності. Пункт щодо визнання державної єдності артикулював підтримку Росії з боку КНР чеченського врегулювання і підтримку з боку РФ урегулювання тибетського та синьцзян-уйгурського сепаратизму. Принцип стратегічної стабільності підкреслював єдність сторін

¹³⁴⁹ Івашенцов Г. Россия и Южная Азия. *Международная жизнь*. 1996. № 4. С. 37.

¹³⁵⁰ Константинов В. Рівняння союзу. Як Китай може перетворити партнерство з Росією. *Дзеркало тижня*. 2017. 27 трав.–2 черв. URL: https://gazeta.dt.ua/international/rivnyannya-soyuzu-yak-kitay-mozhe-peretvoriti-partnerstvo-z-rosiyeyu-243695_.html.

щодо одностороннього виходу США з договору ПРО 1972 р.¹³⁵¹. У свою чергу, до зазначеного договору з певною насторогою поставилися у Вашингтоні, маючи підозру щодо формування контурів майбутнього військово-політичного союзу. Утім, як для Китаю, так і для Індії питання військово-політичного тандему не стоїть на порядку денному, оскільки Пекін дедалі активніше намагається вести незалежну зовнішню політику та власну геополітичну гру, а його економіка так чи інакше зав'язана на відносинах зі США. Усе ж деякі аспекти можуть сприяти обережному двосторонньому зближенню Москви з Пекіном, зокрема йдеться про поєднання природних ресурсів, військових технологій і дипломатичного досвіду, з одного боку, та економічних і людських ресурсів, з іншого, що тим самим може кардинально посилити геополітичний статус обох держав.

Динаміка співпраці між Росією та Китаєм вселяє в Москві обережний оптимізм. Росія, як відомо, з 1991 р. постачає КНР високотехнологічне озброєння, зокрема винищувачі, виробництво яких Китай налагодив самостійно на основі переданої Росією технічної документації. Крім того, Росія має домовленості з КНР про ремонт китайської військової техніки, а також щодо сприяння підготовки кадрів у військових вищих навчальних закладів. Примітним є те, що у 2015 р. РФ уклала договір із КНР на постачання зенітно-ракетних систем С-400 до 2020 р. на суму понад 2 млрд дол. Знаковим аспектом також є регулярне проведення російсько-китайських військових навчань задля злагодженості своїх збройних сил. Також відбуваються двосторонні військові навчання поблизу Центральної Росії, Центральної Азії у Середземному, Південно-Китайському та Японському морях, зокрема з метою геополітичного тиску на ЄС і США¹³⁵². Обидві держави активно

¹³⁵¹ Договір о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой от 16 июля 2016 г. URL: http://www.mid.ru/ru/maps/cn/-/asset_publisher/WhKWb5DVBqKA/content/id/576870.

¹³⁵² Охара Б. Российско-китайские учения в Средиземном море: совместное сдерживание США. URL: <http://inosmi.ru/world /20150602 /228362988.html>.

співпрацюють у межах ШОС як євразійській організації у сфері економіки й інституції, покликаний підтримувати безпеку в ЦА, а також у торговельно-економічних клубах БРІКС та АТЕС. Крім того, РФ і КНР спільно координують свої дії у форматі G-20 як клубі найпотужніших економік, а також мають синхронність постійного членства в РБ ООН¹³⁵³.

Росія є одним із постачальників енергоресурсів, переважно нафти, до Китаю, як найбільшого споживача енергоресурсів в АТР. РФ була зацікавлена у диверсифікації постачання енергоресурсів, тоді як Китай у диверсифікації їх споживання, що мало служити запорукою енергетичної безпеки на тлі подальшого переходу з вугілля на газ, ураховуючи досить жорсткі екологічні обмеження для китайських міст, які використовують вугілля. Ще в 1997 р. між Москвою та Пекіном було підписано проект щодо постачання природного газу до Китаю з родовищ поблизу Іркутська через Монголію. У зазначений проект планувала інвестувати свої кошти також Японія¹³⁵⁴.

Надзвичайно важливим для Росії у 2014 р. став початок реалізації проекту газогону "Сила Сибіру" щодо постачання блакитного палива до Китаю, вартість якого оцінюють на рівні 55 млрд дол. Згідно з контрактом, укладеним між російським монополістом "Газпромом" і китайським "СНРС" передбачається забезпечення щорічного постачання російського газу в обсязі 38 млрд м³ упродовж 30 років на суму 400 млрд дол¹³⁵⁵. Росія планує два проекти в межах "Сили Сибіру" – західний і східний маршрут. Східний маршрут передбачає постачання до КНР газу Якутського й Іркутського центрів газовидобування по магістральному газогону "Сила Сибіру" в обсязі 38 млрд м³ на рік, а "західний" маршрут передбачає річне постачання в Китай га-

¹³⁵³ Тренин Д. От Большой Европы к Большой Азии? Китайско-российская Антанта. URL: http://carnegie.ru/2015/05/13/ru-60066/i8ho?mkt_tok=3RkMMJWWfF9wsRojua%2FOZKXonjHpfsX67e4kUKOg38431UFwdcjKpmjr1YclSst0a.

¹³⁵⁴ Hill F. Energy Empire: Oil, Gas and Russia's Revival. London: The Foreign Police Centre, 2004. P. 32.

¹³⁵⁵ Россия и Европа расходятся? URL: <http://inosmi.ru/Russia /20150416 /227536045.html#ixzz3XVch7Wvo>.

зу з родовищ Західного Сибіру в обсязі 30 млрд м³¹³⁵⁶. Разом із тим, заплановане введення в експлуатацію західного маршруту "Сила Сибіру-2" ("Алтай"), який має з'єднати родовища Західного Сибіру із Синьцзяно-Уйгурським автономним районом (САУР), надасть можливість збільшити обсяг постачання російського газу в КНР до 68 млрд м³, що на 40 млрд м³ більше порівняно з експортом російського газу до Німеччини¹³⁵⁷. "Сила Сибіру-2" охоплює маршрут через Алтайський край, що ймовірно проходить через "вузьку щілину" між Монголією та Казахстаном. Це дозволяє Росії отримати доступ до майже безмежних енергоресурсів Західного Сибіру й експортувати газ у двох альтернативних напрямках – як до Європи, так і до Китаю¹³⁵⁸. Проте при всьому слід звернути увагу на високу вартість проекту "Сила Сибіру", загалом зумовлену його довжиною, а також тим, що більшість газової видобувної промисловості РФ зосереджено в північно-західній частині Російської держави. Також внаслідок накладених санкцій в енергетичній сфері Росії самостійно буде дедалі важче освоювати нові нафтогазові родовища без належних іноземних технологій та інвестицій. За прогнозами експертів, навіть до середини 2030-х рр. зазначений газопровід навряд чи досягне своєї повної потужності.

Також швидка зміна енергетичного вектора РФ задля збереження прибутковості "Газпрому" і "Роснафти" є малоімовірною на тлі жорсткого відстоювання Пекіном дешевої ціни на енергоресурси. Пекін зацікавлений насамперед у дешевих російських енергоресурсах, на які буде диктувати свої цінові умови як реципієнт, а не Москва, як власниця енергоресурсів. Зважаючи на це, у зазначеному випадку саме Китай буде визначати ціну на російський газ. За прогнозами експертів серед-

¹³⁵⁶ "Китайский" газопровод могут проложить через Монголию. URL: <http://www.infpol.ru/news/politics/67248-kitayskiy-gazoprovod-mogut-prolozhit-cherez-mongoliyu>.

¹³⁵⁷ Bin J. Russia's Pride and China's Power. *China-Russian Relations*. 2015. January. P. 130.

¹³⁵⁸ Gustafson T. Russia may pivot to the east but it cannot escape its European destiny. *Financial Times*. 2014. 19th November.

ня ціна російського газу для КНР становитиме не більше ніж 270 дол за 1 тис. м³ ¹³⁵⁹. Китай свого часу збирався фінансувати лінію газопроводу "Сила Сибіру" спільно з Росією, проте вже в жовтні 2014 р. офіційний Пекін відмовився вкладати необхідні кошти. Російська сторона взяла на себе зобов'язання забезпечити інфраструктуру для видобування, переробки, зберігання газу та його транспортування до кордонів КНР. Таким чином, при врахуванні всіх згаданих факторів газопровід "Сила Сибіру" викликає сумніви щодо його рентабельності, який для "Газпрому" є цілковито збитковим проектом. Однак РФ з тим, щоб підтримувати та розвивати з Китаєм стратегічне партнерство, яке також є сумнівним, ладна навіть іти на економічні збитки ¹³⁶⁰. З огляду на це, проект "Сила Сибіру" є одним із прикладів превалювання геостратегічних інтересів Росії над економічними. Тим часом Росія прагне розширювати співпрацю з Китаєм у галузі атомної енергетики з метою її диверсифікації. Зокрема, "Атомбудекспорт" виконує контракт на будівництво 16 енергоблоків у КНР та обладнання технологічних систем Тяньваньської АЕС ¹³⁶¹.

Паралельно на економічному фронті лунали заяви сторін навіть про можливість "зв'язати" проект "Один пояс, один шлях" та ЄАЕС у межах "Транс-Євразійського поясу розвитку" (через російську Транссибірську та Байкало-Амурську магістралі) з тим, щоб повністю інтегрувати Велику Євразію. Про це зокрема говорив очільник "Російської залізниці" В. Якунін на відкритті Десятого Шанхайського форуму в березні 2015 р. Російські експерти висловлюють позицію, що така геостратегія надасть можливість РФ збільшити торгіву частку Азії з тодішніх (на 2015)

¹³⁵⁹ "Газпром" в панике: газ продавать некому. URL: <http://vlasti.net/news/220028>.

¹³⁶⁰ Корсунський С. Турецький потік: Бути чи не бути? *Дзеркало тижня*. 2016. 14–21 жовт. URL: http://gazeta.dt.ua/energy_market/tureckiy-potik-buti-chi-ne-buti-.html.

¹³⁶¹ На энергоблоке № 3 Тяньваньской АЭС приступили к "проливу" на открытый реактор. URL: <http://sdelanounas.ru/blogs/82449>.

26 % до 40 %¹³⁶². Не менш гучною є заява про концепцію формування "кіберсуверенітету" – тобто, посилення контролю держав над інтернет-активністю на їхніх територіях, що призведе до розмивання вільного і відкритого Інтернету як глобального явища та нестиме пряму загрозу стратегічним інтересам США. На додаток, режим В. Путіна спирається одночасно й на ідеологічне протистояння із Заходом задля зміцнення партнерства з Китаєм. У свою чергу, для Китаю є неприйнятним розширення присутності США в АТР приблизно так, як і для Росії на пострадянському просторі. Прикладом того є оформлення бачення майбутнього світоустрою, виражене в російсько-китайських деклараціях: "Про багатополарний світ і формування нового міжнародного порядку" (1997) та "Про міжнародний порядок у ХХІ ст." (2005), а також спільній заяві "Про новий етап відносин всеосяжної і стратегічної взаємодії" (2014).

У низці конфліктів інтереси Росії та Китаю у значній мірі перетинаються. Приміром, салафітські угруповання на Близькому Сході можуть потенційно представляти загрозу національній безпеці як Росії, так і Китаю, а тому обидві сторони зацікавлені в підтримці та веденні проти них спільної боротьби разом із Заходом. Іншими словами, на думку американських експертів, зокрема таких як асоційований член Центру нової американської безпеки Дж. Стоукс, надмірний тиск США на Росію у відповідь на її дії на пострадянському просторі, призведе лише до зміцнення союзного тандему з Китаєм¹³⁶³.

Тож, втративши надію інтегруватися в західні інститути, Росія повернулася на традиційні позиції євразійської держави і змістила тим самим геополітичну вісь Євразії на схід. Гонконгська "Революція парасольок" 2014 р. була розцінена в Москві як чергова "кольорова революція", організована США у країнах, що опону-

¹³⁶² Bin J. Russia's Pride and China's Power. *China-Russian Relations*. 2015. January. P. 131.

¹³⁶³ Stokes J., Sullivan A. The Sino-Russo Rundown. Two Futures for Russia and China – And How the United States Should Respond. *Foreign Affairs*. 2015. 16th August. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2015-08-16/sino-russo-rundown>.

ють побудові *Pax Americana*. Російська делегація, що перебувала на той час у Китаї, спробувала провести паралелі з подібними революціями, що відбулися в пострадянських країнах, та навіть запропонувала свої "добрі послуги" у врегулюванні гонконгської кризи¹³⁶⁴. При всьому деякі експерти стверджують, що поворот Росії в бік Азії відбувся набагато раніше української кризи, а точніше після 2008 р., і був пов'язаний більшою мірою не з російсько-грузинською війною, а насамперед із тим, що Китай зацікавив Росію як найбільша економіка АТР, ринок якого потенційно міг би диверсифікувати торговельні стосунки з Євросоюзом.

Від самого початку увагу Москви приваблювала динамічність економічного розвитку АТР і Китаю зокрема. Потрібно зазначити, що упродовж останніх 20 років російсько-китайська торгівля й обсяг китайських інвестицій в економіку Росії значно зросли, а на 2011 р. Китай став найбільшим торговим партнером РФ порівняно з іншими державами. Сам тому Пекін поступово стає актором, здатним надати відчутний імпульс розвитку російської економіки, що перебуває у стані стагнації. Так, упродовж 1991–2014 рр. торговий обіг між РФ і КНР збільшився із 5 до 90 млрд дол, а рівень інвестицій Китаю в російську економіку зріс на 80 %¹³⁶⁵. Однак у 1992–2011 рр. позитивне сальдо для Росії в торгівлі з КНР не перевищило 26 млрд дол. У разі, якщо говорити детальніше, то на 2003 р. обсяг товарообігу між державами був на рівні 15,7 млрд дол, позитивне сальдо для Росії становило лише 3,7 млрд дол, а китайські інвестиції в російську економіку не перевищували 300 млн дол, поступаючись японським¹³⁶⁶. Для порівняння, торговий обіг Китаю та США у 2015 р. дорівнював 558 млрд дол, Китаю і ЄС – 564 млрд дол, а Китаю й Росії скоротився зі 100 до 64 млрд дол. Також варто нагадати,

¹³⁶⁴ Anderlini J. China and Russia in naval co-operation vow. *Financial Times*. 2014. 19th November. URL: <https://www.ft.com/content/16364ade-6fb2-11e4-90af-00144feabdc0>.

¹³⁶⁵ Mancoff J. Russia's Asia Pivot: Confrontation or Cooperation? *Asia Policy*. 2015. No 19. January. P. 75.

¹³⁶⁶ Китай сокращает торговый оборот с Россией, доказывая свою лояльность США и Евросоюзу. URL: <http://www.news1.ru/economics/2016/01/19/143468>.

що у 2013 р. товарообіг між Росією та ЄС зріс до рекордного максимуму, досягнувши 417 млрд дол, що становило фактично половину всього торгового обігу Росії (рис. 4.1)¹³⁶⁷.

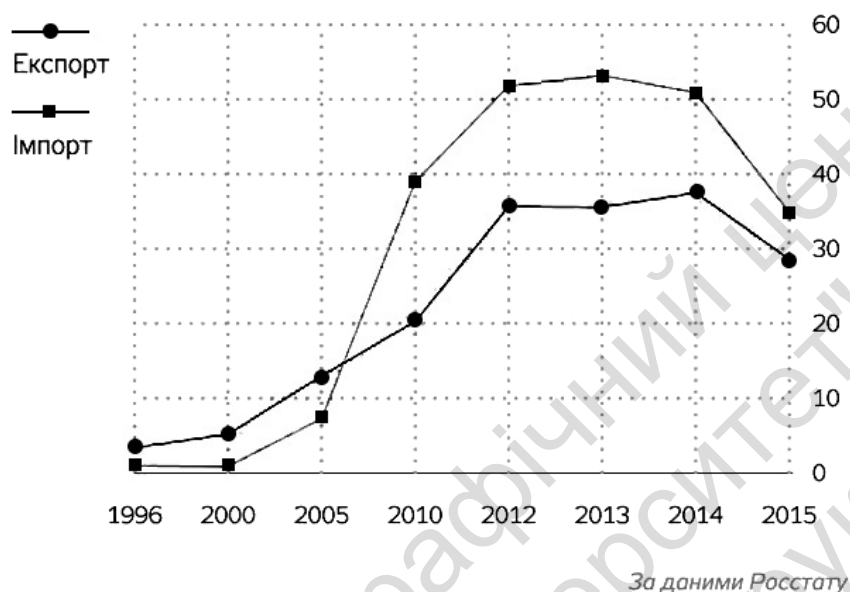

Рис. 4.1. Динаміка зовнішньої торгівлі Росії з Китаєм, у млрд дол у 1996–2015 рр.¹³⁶⁸

З виникненням кризи довкола України і послабленням західного вектора у 2014 р., зацікавленість Росії в китайському ринку та китайських фінансах трансформувалась в економічну необхідність, оскільки Росія була позбавлена тоді альтернативи¹³⁶⁹. Росія гостро потребує китайських кредитів, які вона не може отримувати від Заходу через уведені ним санкції. Також Росія і Китай навіть обговорювали питання створення альтернативної міжнародної платіжної системи на випадок відімкнення Росії від SWIFT унаслідок посилення міжнародних обмежень проти Мос-

¹³⁶⁷ Кому вершки, а кому и корешки: анализ торговли РФ с ЕС и США. URL: <http://sputnikipogrom.com/economics/11467/russia-eu-us>.

¹³⁶⁸ Гайдучкий П. Росія: майбутнє в минулому.

¹³⁶⁹ Шпангер Х. Поворот России на Восток, поворот Китая на Запад: взаимодействие и конфликты на Шёлковом пути. *Россия в глобальной политике*. 2016. № 6. URL: http://www.globalaffairs.ru/valday/Povorot-Rossii-na-Vostok-povorot-Kitaya-na-Zapad-vzaimodeistvie-i-konflikty-na-Shlkovom-puti-18208#_ftn50.

кви. При тому, що Пекін явно не підтримав жодної російської геополітичної авантюри, він усе ж погодився на виділення кредитної лінії в розмірі 150 млрд юанів (24 млрд дол) російським банкам як своєрідної компенсації за укладання угоди на постачання природного газу з Росії за прийнятною для КНР ціною – 350 дол за м³. Останнє також дає можливість ширше використовувати юань у двосторонній торгівлі. Усе це є свідченням наростання економічної та фінансової залежності Росії від Китаю¹³⁷⁰.

Загалом же, пропаговане Росією стратегічне партнерство з КНР відзначилося для РФ порівняно незначним розміром торговельного сальдо та відносно низьким рівнем надходження фінансових інвестицій із Піднебесної, які жодним чином не зможуть компенсувати втрат російської економіки, спричинених санкційною політикою Заходу¹³⁷¹. Така ситуація дає підстави для твердження про виражену слабкість східного геоекономічного вектора, а радикально переорієнтувати свою торгівлю Росії з європейського напрямку в бік Китаю, обсяг якої у п'ять разів вищий порівняно з КНР, буде вкрай складно.

Скріплений результатами холодної війни російсько-китайський тандем загалом не надто міцний, а Китай не є для Росії стратегічним партнером у класичному розумінні. Варто нагадати, що після візиту американського президента Р. Ніксона в КНР у 1972 р. США займають одне із провідних місць у китайській зовнішній політиці та торговельно-економічних зв'язках. За нинішніх геополітичних обставин Росія та Китай не створять військового блоку для протистояння зі США, хоча б тому, що, як уже йшлося, КНР і Сполучені Штати відчують взаємозалежність у своїх відносинах, передусім в економічній площині. Саме тому Росія не в змозі розіграти "китайську карту" проти США на кшталт тієї, що була розіграна Вашингтоном у 1970-х рр. проти СРСР. Однак цілком імовірно, що США зі свого боку можуть вдатися до використання стратегії Р. Ніксона, але у проти-

¹³⁷⁰ Roubini N. Russia's Eurasian vision contest. *The Guardian*. 2014. 5th August. URL: <https://www.theguardian.com/business/2014/aug/05/russias-eurasian-vision-project-syndicate-nouriel-roubini>.

¹³⁷¹ Братерский М.В. Россия в АТР: развития отношений с соседями. *Безопасность Евразии*. 2007. № 4. С. 261–278.

стоянні з Китаєм, який адміністрація Д. Трампа визначила також як одну з головних загроз безпеці й інтересам США.

З огляду на теорії "Світового острова" Х. Маккіндера та "Великої шахівниці" З. Бжезинського, можемо констатувати, що у Великій Євразії ведеться боротьба між провідними геополітичними гравцями – Китаєм, Росією та США. Зрештою, вплив США в Євразії слабшає через невдалу воєнну операцію в Афганістані та недалекоглядну політику кабінету Б. Обама на Близькому Сході. Синхронно можна констатувати і послаблення політики впливу Росії в Євразії через поступове її витіснення Китаєм із ЦА¹³⁷². З геополітичного погляду, на зміну концепції "Великої Європи" від Лісабона до Владивостока, що передбачала об'єднання інтеграційних зусиль ЄС та очолюваного Росією ЄАЕС, приходить "Велика Азія"/"Велика Євразія" від Шанхаю до Петербургу. Прогнозується, що по мірі погіршення відносин Росії із Заходом Кремль дедалі активніше буде зближуватися з Пекіном, хоча останній звісно ж матиме перевагу в цьому квазі-тандемі "м'якого альянсу"¹³⁷³.

Проте, як зазначає американське видання "Foreign Affairs", зближення Росії та Китаю радше нагадує "шлюб" за розрахунком, оскільки Пекін і Москва навряд чи зможуть прийти до міцного стратегічного партнерства. До того ж офіційна Москва активно заперечує існування будь-якого військово-політичного союзу чи стратегічного альянсу, а ідея "осі авторитаризму", здатної перекроїти світовий порядок, не враховує того, що Китай і Росія багато в чому є переважно конкурентами аніж партнерами, особливо в Євразійському регіоні. Хоча такий ситуативний союз теоретично і може посилюватися по мірі того, як США ставатимуть на перешкоді двох країн у реалізації їхніх геополітичних цілей, однак цей "шлюб" усе ж не буде трансформований у повноцінний антизахідний альянс, навіть попри те, що участь Росії

¹³⁷² Payne J. Eurasia: The Hype of Continentalism. Analysts should not allow geopolitical possibility to overshadow the divisive conflicts that exist throughout Eurasia. URL: <http://thediplomat.com/2015/02/eurasia-the-hype-of-continentalism>.

¹³⁷³ Тренин Д. От Большой Европы к Большой Азии? Китайско-российская Антанта.

у конфліктах в Україні та Сирії не призвела до напруженості чи розриву відносин між Пекіном і Москвою¹³⁷⁴.

Усе ж, цілком можливо, що в разі подальшого загострення стосунків зі США, Китай може піти на поглиблення стратегічного партнерства з РФ аж до встановлення союзницьких відносин. Останнє здебільшого пов'язано із залежністю Китаю в торговельних відносинах із Євросоюзом, які поки що забезпечують переважно морські комунікаційні шляхи, а в разі виникнення конфлікту зі США, цілком можливо, що Вашингтон може вдатися до блокування морських маршрутів. Зважаючи на це, Росія може розглядатися Китаєм як сухопутна альтернатива транзитного сполучення з ЄС у межах проекту "Один пояс, один шлях"¹³⁷⁵. На думку американського експерта Дж. Стоукса, за такої геополітичної ситуації США можуть розіграти вже "російську карту" задля балансування сил із Китаєм. Запустивши подібну геополітичну гру, Вашингтон таким чином має піти на стратегічне партнерство з Москвою у протистоянні з Китаєм та ІДІЛ¹³⁷⁶. Тож Вашингтон теоретично розглядає Росію як засіб противаги Китаю, який дедалі більше набуває обрисів економічної наддержави. Однак Росія, зі свого боку, навряд чи піде на руйнування партнерського зближення з Китаєм заради ситуативної коаліції зі Сполученими Штатами, рівень недовіри до яких у Москви надто високий на тлі перманентної нестабільності їхніх взаємин. Зрештою, вимальовується ще один геополітичний "нерівнобедрений трикутник" "Китай – Росія – США" де, за висловом китайської політичної та громадської діячки Фу Ін, найбільша відстань роз-

¹³⁷⁴ Ying F. How China Sees Russia Beijing and Moscow Are Close, but Not Allies. *Foreign Affairs*. 2016. Vol. 95. No 1. January/February. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2015-12-14/how-china-sees-russia>.

¹³⁷⁵ Константинов В. Рівняння союзу. Як Китай може перетворити партнерство з Росією. *Дзеркало тижня*. 2017. 27 трав.–2 черв. URL: https://gazeta.dt.ua/international/rivnyannya-soyuzu-yak-kitay-mozhe-peretvoriti-partnerstvo-z-rosiyeyu-243695_.html.

¹³⁷⁶ Stokes J. Russia and China's Enduring Alliance. A Reverse "Nixon Strategy" Won't Work for Trump. *Foreign Affairs*. 2017. 22th February. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2017-02-22/russia-and-china-s-enduring-alliance>.

діляє Вашингтон та Москву. У Пекіні висловили неприпустимість ситуації, коли будь-яке поглиблене зближення двох геополітичних суб'єктів у межах зазначеного трикутника автоматично означатиме погіршення стосунків із третьою його стороною¹³⁷⁷.

Пекін, у свою чергу, занепокоєний потенційними територіальними претензіями з боку сусідів щодо своїх східних територій, а також акваторії Південно-Китайського моря. Китай, за такої геостратегічної ситуації, тим часом будує власну Велику Євразію (геоекономічну вісь "Захід – Євразія") – від Південно-Китайського моря через ЦА в Європу, реалізуючи таким чином проект "Один пояс, один шлях"¹³⁷⁸. Росія зі свого боку, звісно ж, намагається дотримуватися нейтралітету в питанні розширення впливу КНР у Південно-Китайському морі¹³⁷⁹.

Однак за всього здавалося б позитиву обраної стратегії зближення Росії та Китаю, окремі експерти з насторогою ставляться щодо можливих суперечок довкола Південного Сибіру¹³⁸⁰. Адже російський учений В. Цимбурський наголошував на тому, що Росія боїться залишитися наодинці з Китаєм уже впродовж останніх 400 років¹³⁸¹. Так, Росія має 144 млн населення, тоді як у Китаї проживає 1,3 млрд осіб, до того ж їхня кількість постійно збільшується. Безпосередньо біля кордонів із Росією – на китайському боці Амуру (лише у трьох північно-східних провінціях КНР) проживає 100 млн осіб, у той час, коли населення Сибірського федерального округу становить нині близько 19 млн, а російського Далекого Сходу – лише 6,3 млн осіб. До того ж, кількість населення зазначених регіонів постійно скорочується через

¹³⁷⁷ Ying F. How China Sees Russia. URL: <http://en.people.cn/n/2015/1218/c90000-8992446.html>.

¹³⁷⁸ Більшу частину акваторії Південної-Китайського моря Пекін вважає своєю та активно мілітаризує спірні острови при тому, що, окрім Китаю, на них претендують такі держави як Філіппіни, В'єтнам, Бруней, Малайзія, Тайвань.

¹³⁷⁹ Коткин С. Вечная геополитика России. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160822/237601288.html>.

¹³⁸⁰ Савин Л.В. К геополитике. Сумы: Университ. Книга, 2011. С. 83.

¹³⁸¹ Цымбурський В.Л. Остров Росииа. Геополитические и хронологические материалы. Москва: РОСПЭН, 2007. 544 с.

зростання смертності та демографічний вплив до благополучніших регіонів Росії, здебільшого європейської її частини. Нині надто актуальним для Китаю, окрім перенаселеності, є нестача територій і природних ресурсів, що робить дедалі реальнішою стратегію китайського "м'якого" демографічного проникнення до малозаселених російських регіонів та повзучої їх анексії¹³⁸².

Демографічний тиск Китаю та загроза робітничої колонізації Далекого Сходу і Південного Сибіру гальмує розвиток поглибленої співпраці між РФ і КНР¹³⁸³. За різними даними китайська діаспора в Росії становить від 300 тис. до 2 млн осіб. Із розширенням мережі китайських діаспор на Далекому Сході і Південному Сибірі, відбувається збільшення частки китайського бізнесу в російській економіці, що періодично призводить до негативних тенденцій і прихованих загроз, зокрема в контексті витіснення місцевого підприємництва в районах російсько-китайського прикордоння, подальшої нелегальної міграції, посилення кримінальної складової в "тіньовій" економіці Сибіру та Далекого Сходу, контрабанди сировини (переважно деревини) із Росії до КНР тощо¹³⁸⁴. Ускладнює ситуацію й поширена переконаність серед широких суспільних верств Китаю про несправедливість договорів ХІХ ст., внаслідок яких до Російської імперії відійшла значна частина китайських територій. Подібна думка висловлюється і в китайській історіографії, де ці договори прямо названі як нерівні, оскільки Китай, за словами його істориків, ослаблений на той час внутрішніми кризами, змушений був погоджуватися на підписання цих не вигідних угод¹³⁸⁵. Звісно, завдяки сво-

¹³⁸² Дудченко Г. Китай и Дальний Восток России: к вопросу о демографическом дисбалансе. *Вестник Евразии*. 2002. № 3. С. 142–149.

¹³⁸³ Китай нависает над Дальним Востоком. URL: <http://ehorussia.com/new/node/3361>.

¹³⁸⁴ Лузянин С.Г. Российские политико-экономические интересы на "Большом Востоке" а начале ХХІ в. *Россия в глобальном мире 2000–2011: хрестомат.*: в 6 т. Москва: Аспект пресс, 2012. Т. 1. С. 426.

¹³⁸⁵ Ідеться про Айгунський договір 1858 р., за яким було встановлено російсько-китайський кордон по р. Амур, а територія між р. Амур та р. Аргуні визнавалася власністю Росії, а також про Пекінський договір 1860 р., який остаточно встановлював кордони між двома держава-

їй геополітичній мудрості та стриманості КНР не піде на силове захоплення чи відторгнення від Росії колись належних йому територій, надаючи перевагу "м'якому" проникненню. Утім, усе ж існують непоодинокі експертні припущення щодо анексії Китаєм Далекосхідного регіону за кримським сценарієм через проведення референдуму після того, як кількість етнічних китайців у ході робітничої колонізації досягне там критичної маси¹³⁸⁶. Окрім того, Китай активно відкриває свої підприємства на території РФ, зокрема з переробки лісу в областях Південного Сибіру та Далекого Сходу, що вкотре можна розцінити не інакше як економічну експансію.

Також у Росії зростає занепокоєння, що капіталізація російського Далекого Сходу буде в перспективі прив'язана до врегулювання територіальних проблем. Усе ж Росія активно пропагує необхідність соціально-економічного розвитку Далекого Сходу, Сибіру та Забайкалля з перспективою їх інтеграції до АТР. Адже у країні існує розуміння того, що ослаблення цих регіонів серйозно знижує її геополітичну присутність в Азії. У 2007 р. урядом РФ було прийнято цільову програму "Економічний та соціальний розвиток Далекого Сходу і Забайкалля на період до 2013 р.". Однак знелюднення Сибіру та Далекого Сходу, а також відсутність ресурсів для його розвитку змушує РФ іти на непопулярні кроки, аж до надання окремих далекосхідних районів в оренду. Варто додати, що за останнє десятиліття Росія в обмін на лояльність КНР щодо розширення економічної співпраці передала Китаю спірні островні території на р. Амур (дискусія з приводу приналежності яких велася близько 40 років), площа яких становить 337 км². Ідеться про частину о. Великий Уссурійський та о. Тара-

ми по китайському берегу р. Амур та р. Уссурі, що відповідає сучасному кордону між КНР та Казахстаном. Отже, внаслідок цих двох договорів відбулося приєднання до Росії Приамур'я (Хабаровський край) та Примор'я. Загалом же Російська імперія за результатами серії договорів та окупаційних дій анексувала 1,5 млн км² північно-східних та північно-західних китайських територій.

¹³⁸⁶ Китай может захватить часть России, как Путин аннексировал Крым – генерал. URL: <https://www.facenews.ua/news/2016/327194/>

баров у 2008 р., які після демаркації російсько-китайського кордону увійшли до складу китайської провінції Хейлунцзян¹³⁸⁷.

Цілком імовірно, що після передачі Китаю зазначених островів від Росії можуть відійти й інші землі. Це при тому, що за однією назвою плану реструктуризації Сходу Владивосток китайці називають не інакше як "Бухта Трепанга" (Хай-Шень-Вец. – *кит.*). Так, РФ має намір у найближчі роки здавати в оренду Китаю 115 тис. га (1150 км²) землі в Забайкаллі для сільгосппотреб терміном на 49 років. Крім того, шведські та данські аграрні компанії орендують або викупили в Росії загалом близько 1 млн га орних земель¹³⁸⁸. Варто додати також, що в китайських підручниках з історії частина території РФ позначена як споконвічна територія Китаю, зокрема такі райони, як Республіка Алтай, Республіка Тува, Приморський край, Сахалінська обл. (без Курильських о-вів), Хабаровський край (без його північної частини) та Амурська обл.¹³⁸⁹. Такий факт варто розцінювати не інакше, як неприховані територіальні претензії Китаю до Росії у віддаленій перспективі. До слова, у Японії також видають значну кількість географічних карт, де Південний Сахалін і Курили мають колір Японії як споконвічні "північні території".

З розпадом СРСР Росія та Китай ніби помінялися місцями за рівнем можливостей проектування геополітичного впливу, а зміст трансформації їх відносин порівняний нині з тим, що мали США та Велика Британія після завершення Другої світової війни. Крім того, саме Китай, який не зацікавлений у надмірному посиленні/послабленні Росії, зайняв позицію балансира між Заходом і Росією, перебравши на себе роль, яку виконував колись Радянський Союз. Цілком можливо, що таке геополітичне рокування у віддаленій перспективі стане причиною пе-

¹³⁸⁷ Россия передала Китаю 337 квадратных километров своей территории. URL: <http://versii.com/news/163933>.

¹³⁸⁸ Китай берет Сибирь в аренду. Только начало? URL: <http://www.mk.ru/economics/2015/06/16/kitay-beret-sibir-v-arendu-tolko-nachalo.html>.

¹³⁸⁹ "Великий похід-2". КНР як новий центр експансії в світі. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/knr-kak-novyj-centr-jekspansii-v-mire>.

ретворення Росії на сировинний придаток розвинених далекосхідних економік і призведе до втрати суверенітету над окремими територіями та контролю над ресурсами. Прикладом тому є те, що окремі китайські та західні політичні оглядачі вже називають Росію не інакше як "молодшим братом" Китаю, до того ж, в оцінках експертів чути про "фінляндизацію" Росії та перетворення її на гігантську "чорну діру", або ж лімітрофну зону, затиснену між КНР та ЄС, що розширюється¹³⁹⁰. Зокрема, доцент Школи регіональних і міжнародних досліджень Далекосхідного федерального університету А. Лукін вважає, що Росія у віддаленій перспективі може претендувати у кращому разі на роль "китайської Канади" – величезного сховища ресурсів, які Москва буде постачати потужному південно-східному сусіду, зберігаючи при цьому формальний суверенітет. За негативнішого сценарію Росія має також ризики трансформуватися у васала всередині Китайської євразійської імперії¹³⁹¹. Тому надмірний крен Росії в бік Китаю істотно обмежить її можливості маневрування між основними глобальними гравцями. Проте кримський вибір В. Путіна у будь-якому випадку зробив неможливим збереження попередньої моделі відносин із Заходом¹³⁹². Також не варто оптимістично оцінювати китайські декларативні заяви про взаємну підтримку і взаємну довіру між КНР та РФ. Водночас впливові китайські аналітики заявляють про створення нової біполярної системи, що буде формуватися довкола двох наддержав XXI ст. – США та Китаю. У межах цієї системи іншим країнам (у т. ч. й Росії) доведеться вирішувати про подальше входження до однієї із двох коаліцій¹³⁹³.

¹³⁹⁰ Mancoff J. Russia's Asia Pivot: Confrontation or Cooperation? *Asia Policy*. 2015. No 19. January. P. 73.

¹³⁹¹ Лукин А. Возвращение к Маккиндеру: Сможет ли Китай создать евразийскую империю 3.0? URL: <http://inosmi.info/vozvrashchenie-k-mak-kinderu-smozhet-li-kitay-sozdat-evraziyskuyu-imperiyu-30.html>.

¹³⁹² Ефременко Д. За флажки. *Россия в глобальной политике*. 2014. – № 3. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Za-flazhki-16764>.

¹³⁹³ Кристофферсен Г. Российско-китайское партнерство в АТР. URL: http://russiancouncil.ru/blogs/dvfu/?id_4=694.

На думку того ж З. Бжезинського, віддалення Росії від Китаю та охолодження їхніх відносин є неминучою перспективою. Для початку зауважимо, що в Росії існує тверде розуміння щодо регіонів Далекого Сходу, Південного та Східного Сибіру, багаті на природні ресурси, утім депресивні в економічному та демографічному сенсах. Білоруський експерт і координатор громадянської кампанії "Європейська Білорусь" Д. Бондаренко зазначає, що після усвідомлення неможливості просування Євразійської імперії на Захід: "Росія змушена буде змінювати вектор свого руху та зайнятися проблемами розвитку своїх малозаселених регіонів. Освоїти Сибір без західних технологій Росія не здатна. Потрібно буде віддавати її Китаю, або поступового модернізуватися та демократизуватися"¹³⁹⁴. Крім того, зазначені території характеризуються відсутністю потужних економічних районів-кластерів, які б забезпечили генерування торговельних потоків як на Захід, так і на Схід, що дозволило б Росії інтегруватися до АТР на рівних умовах. З огляду на вищезазначене, Росія активно зацікавлена в залученні китайського капіталу та дешевої робочої сили для розбудови своїх депресивних Далекосхідного та Південносибірського районів¹³⁹⁵. Отже, існування "жовтої загрози" з боку Китаю для Росії є очевидним.

Занепокоєння вразливістю своїх східних територій Росії перед китайськими збройними силами змушує РФ підтримувати стратегічні зв'язки із країнами, що межують із Китаєм, передусім з Індією, Північною Кореєю та В'єтнамом¹³⁹⁶. Таким чином, Росія, зважаючи на китайську політику "м'якої експансії", зацікавлена в розвитку сфери зв'язків з іншими державами Східної

¹³⁹⁴ Бондаренко Д. Смогут ли Европа и Беларусь остановить новую экспансию имперской России? URL: <http://www.charter97.org/ru/news/2015/6/30/157720>.

¹³⁹⁵ Кортунов С.В. Россия в мировой политике после кризиса. Москва: Красная звезда, 2011. С. 224–226.

¹³⁹⁶ Stokes J., Sullivan A. The Sino-Russo Rundown. Two Futures for Russia and China – And How the United States Should Respond. *Foreign Affairs*. 2015. 16th August. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2015-08-16/sino-russo-rundown>.

Азії, водночас не зменшуючи при цьому темпів двосторонніх зв'язків із Пекіном. Як зауважує із цього приводу американський політолог і професор Пенсильванського університету С. Бланк: "Росія без особливого шуму, але відверто протистоїть намірам Китаю та у зв'язку із цим зміцнює військово-політичні відносини з В'єтнамом"¹³⁹⁷.

Таким чином, побоювання Росії посилення геополітичного впливу Китаю в Євразійському регіоні та перетворення її на "васала" у двосторонніх взаєминах чи ймовірність між ними конфронтації змусили Москву балансувати відносини з Пекіном через розвиток взаємин з Індією, Японією, Південною Кореєю, В'єтнамом, Малайзією тощо. Для посильного стримування Китаю Росія пропонує своє озброєння тим країнами, які занепокоєні китайською експансією в Південно-Китайському морі¹³⁹⁸. Так, Малайзія в межах військово-технічної співпраці з Росією, починаючи з 1995 р., закуповує літаки МіГ-29 і Су-30 та інше озброєння. Також Росія останнім часом стала чи не головним постачальником зброї до В'єтнаму та Лаосу. Додамо, що В'єтнам для Росії є своєрідними воротами до Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), з якою Москва намагається поглибити свою співпрацю.

Отже, зміна геостратегічного вектора Росії із західного на східний призвела, передусім, до руйнування конструкції відносин із ЄС, базованих на газових схемах "Північного" та "Південного" потоків. Така схема передбачала обмін активами – відкриття РФ для ЄС своєї сировинної бази на знак доступу до роздрібного газового європейського ринку. У разі, якщо говорити про східний вектор – то в обмін за свою підтримку Китай буде дедалі активніше вимагати від Москви передачі передових військових технологій та отримання ліцензій на збирання військової техніки, що тим самим може загрожувати вже безпеці самій

¹³⁹⁷ Blank S. Russia and Vietnam Team Up to Balance China. *The National Interest*. 2014 7th April. URL: <http://nationalinterest.org/commentary/russia-vietnam-team-balance-china-10195>.

¹³⁹⁸ Тренин Д. Внешнеполитические перспективы России. *Pro et Contra*. 2011. Январь-Апрель. С. 106.

Росії¹³⁹⁹. За такої ситуації Росія змушена обмежити постачання Китаю новітніх озброєнь і технологій їхнього виробництва. Загалом же, геоекономічна переорієнтація Росії на схід є досить умовною, хоча б через те, що Захід і Європа є для Росії тим цивілізаційним домом, до якого вона може так чи інакше повернутися, тоді як, скажімо, між Китаєм і Росією пролягає значна ідеологічна та цивілізаційна прірва й існує колосальний розрив у їхній ідентичності¹⁴⁰⁰.

Росія вважає себе правонаступницею СРСР щодо АТР, ще й через те, що має вихід до Тихого океану, однак є всі підстави до того, що саме Китай у перспективі перебере на себе геополітичну місію євразійського та азіатсько-тихоокеанського ядра. Варто говорити також про помітний деструктив у зближенні РФ із Китаєм, який вносить інерція спадщини взаємної недовіри, що дісталася від радянсько-китайських відносин. Саме через це РФ не поспішає передавати Китаю новітні технології озброєння, щоб не посилювати тим самим його військовий потенціал. Пекін, у свою чергу, намагається балансувати свої відносини з Москвою через зближення із США та їхніми союзниками, тоді як Кремль періодично демонструє зближення із Токіо, що надто непокоїть КНР.

З особливою обережністю Росія вибудовує паралельні відносини з Індією. Як відомо, Москва у своїх відносинах з Індією намагається зберегти статус головного постачальника зброї та військового спорядження, часткового враховуючи те, що Нью-Делі вважає Китай чи не головною загрозою своїй нацбезпеці у їхньому територіальному прикордонному спорі. Росія в межах відносин з Індією прагне відігравати посильну роль у врегулюванні більш ніж півстолітнього індо-пакистанського конфлікту через невизначеність приналежності Кашміру. Можлива участь Індії в євразійському проекті розглядається Росією як перспек-

¹³⁹⁹ Тренин Д. От Большой Европы к Большой Азии? Китайско-российская Антанта.

¹⁴⁰⁰ Hille K. Russia: Dangers of isolation. Cracks exposed in Vladimir Putin's dream of building a Eurasian economic powerhouse. *Financial Times*. 2015. 8th January. URL: <https://www.ft.com/content/657967da-9725-11e4-845a-00144feabdc0>.

тива сприяння формуванню федеративного устрою індійського суспільства, включаючи індусів, сикхів і мусульман¹⁴⁰¹.

Після короткотривалого геополітичного "крену" в бік Пакистану на початку 1990-х рр. Росія не відмовилася від радянської спадщини двосторонньої співпраці між Москвою та Нью-Делі, утім, на відміну від радянсько-індійських відносин, що полягали в намаганні використати Індію для балансування впливу Китаю та США в Азії з метою витіснення звідти СРСР, РФ прагнула виходити з налагодження прагматичних взаємин переважно в торговельно-економічній сфері. Одним словом, такі відносини Москви та Нью-Делі можна охарактеризувати як партнерство, засноване на взаємних інтересах¹⁴⁰². У 1993 р. сторонами було підписано Договір про дружбу та співпрацю терміном на 20 років, а згодом у 1994 р. Декларацію про захист інтересів до 2000 р., а у 2000 р. під час офіційного візиту В. Путіна до Індії укладено Декларацію про стратегічне партнерство Росії й Індії¹⁴⁰³. Фактично з того моменту між РФ та Індією розгорнулася активна співпраця за низкою напрямів.

У 2010 р. між РФ та Індією було укладено Угоду про вдосконалення співпраці в нафтогазовій галузі, у межах якої індійська нафтогазова компанія "ONGC" виявила зацікавлення у побудові нафтопроводу із Росії. У ході візиту В. Путіна у грудні 2014 р. до цієї країни сторони підписали кілька угод щодо постачання нафти та газу, а також електроенергії. Зазначений проект нафтопроводу знайшов підтримку в Китаї, який прагнув отримати статус транзитера російської нафти до Південної Азії. Такий знак "доброї волі" з російського боку мав, окрім економічної, ще й геополітичну складову, оскільки покликаний був пришвидшити вступ

¹⁴⁰¹ Путин предложил создать Евразийское партнёрство с участием ЕАЭС, Китая, Индии, Пакистана и Ирана. URL: <http://putin24.info/putin-predlozhil-sozdat-evraziyskoe-partnyorstvo-s-uchastiem-eaes-kitaya-indii-pakistana-i-irana.html>.

¹⁴⁰² Singh A. India's relations with Russia and Central Asia. *International Affairs*. 1995. Vol. 71. No 1. P. 70.

¹⁴⁰³ Декларация о стратегическом партнерстве между Российской Федерацией и Республикой Индией от 4 ноября 2000 г. URL: http://www.mid.ru/ru/maps/in/-/asset_publisher/EpJ5G4lcymvb/content/id/598800.

Індії до ШОС. Також у жовтні 2016 р. під час Восьмого саміту БРІКС в індійському штаті Гоа були окреслені додаткові домовленості в межах енергетичних проєктів щодо постачань Росією нафти та газу до Індії¹⁴⁰⁴. Утім, висока вартість енергетичних проєктів навряд чи сприятиме їх втіленню, а Нью-Делі, на думку експертів, вигідніше було б закуповувати нафту в Ірану¹⁴⁰⁵. Разом із тим, Росія продовжує розвивати співпрацю з Індією в атомній енергетиці ("Росатом" має проєкти щодо будівництво 12 енергоблоків АЕС в Індії) та у сфері постачання озброєння, у тому числі сучасних танків і винищувачів. У 2003 р. Росією та Індією було укладено Декларацію про глобальні виклики та загрози міжнародній безпеці та стабільності, де обидві сторони позиціювали себе у ролі гарантів міжнародної безпеки в умовах багатополлярності¹⁴⁰⁶. Отже, вищенаведеними документами сторони по суті заклали базу для довготермінової співпраці в різних сферах.

Понад третину товарообігу між Росією та Індією становило озброєння і це дає підстави для судження, що Росія розглядає Індію насамперед як ринок збуту своєї військової продукції, а питання стратегічного партнерства переходить за таких умов у розряд другорядного. Так, індійські військові досі на 60 % оснащені зброєю російського виробництва. Традиційними російськими експортними товарами до Індії залишаються ракети класу "повітря-повітря", підводні човни, танки, бронемашини, артилерійські одиниці, системи залпового вогню тощо. До того ж, Росія поставила Індії у 2004 р. свій застарілий авіаносний крейсер "Адмірал Горшков". Примітно, що РФ разом з Індією веде діалог щодо проєкту налагодження спільного будівництва гвинтокрила Ка-226 та першого російського винищувача п'ятого

¹⁴⁰⁴ Коваль О. БРІКС: цеглини у фундамент нового світопорядку? *Дзеркало тижня*. 2016. 22–28 жовт. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/briks-ceglini-u-fundament-novogo-svitoporyadku-.html>.

¹⁴⁰⁵ Восточный поход: Россия строит нефтепровод с Индией. URL: <http://sdelanounas.ru/blogs/83586>.

¹⁴⁰⁶ Декларация Российской Федерации и Республики Индия о глобальных вызовах и угрозах международной безопасности и стабильности от 12 ноября 2003 г. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/497050.

покоління на основі Т-50 (ПАК ФА). Метою такого проекту є створення для ВПС обох країн потужного багатоцільового винищувача з пониженою помітністю. Також під час проведення саміту в Гоа Росія підписала відповідний договір з Індією на постачання Нью-Делі 12 дивізіонів новітніх зенітно-ракетних комплексів С-400 до 2020 р., фрегатів класу "Адмірал Григорович", надання в оренду атомного підводного човна "Акула" та створення спільного підприємства з виробництва військових гвинтокрилів¹⁴⁰⁷. До всього додамо, що Росія також *de facto* скасувала "радянський" борг Індії в розмірі 10 млрд дол, яка тривалий час виплачувала його товарами¹⁴⁰⁸.

До того ж, окрім постачання російського озброєння, Індія робить акцент на передачу Росією технологій його виробництва. Здавалось би, Індія є одним із найбільших покупців російської зброї, однак останнім часом співпраця у військовій сфері почала давати збій. Одним із прикладів є згортання реалізації програми створення спільного військового-транспортного літака, оскільки Індія переорієнтувалася на європейський концерн "Airbus" з метою придбання літака середньої дальності¹⁴⁰⁹. Зважаючи на це, задля диверсифікації постачання озброєння та військових технологій, а також балансування геополітичних центрів сили, Москва тим часом збільшує експорт зброї недружнім Індії країнам – Китаю та Пакистану. У цій ситуації Індія відкрито висловлює свою невдоволеність розширенням співпраці Росії з Пакистаном у військовій сфері. Загалом же, по мірі диверсифікації джерел постачання військового обладнання, співпраця між двома державами у форматі проведення спільних військових навчань зву-

¹⁴⁰⁷ Путин 15 октября подпишет соглашение о поставках в Индию зенитно-ракетных комплексов С-400. URL: <https://rns.online/military/Putin-15-oktyabrya-podpishet-soglashenie-o-postavkah-v-Indiyu-zenitno-raketnih-kompleksov-C-400-2016-10-13/>

¹⁴⁰⁸ За 11 лет Россия простила внешних долгов на \$ 80 млрд, зато сама выплатила кредиторам \$ 124 млрд. URL: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2011/11/03/46617-za-11-let-rossiya-prostila-vneshnih-dolgov-na-80-mlrd-zato-sama-vyplatila-kreditoram-124-mlrd>.

¹⁴⁰⁹ Будзиш М. Российская мечта: ось Москва – Пекин – Дели. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170408/239081554.html>.

жується (оскільки Індія останнім часом значну увагу приділяє військовим тренуванням із США), а річний торговий обіг обох країн не перевищує 10 млрд дол¹⁴¹⁰.

Отже, військово-економічна співпраця Індії з РФ, як і у випадку з Китаєм, заміщується останнім часом військовою і економічною співпрацею зі Сполученими Штатами. Таким чином, США для Індії стають новим партнером, якому Нью-Делі відводить першорядну роль у багатьох напрямках співпраці¹⁴¹¹. З огляду на це, для Індії вагоміше значення має не російський ринок, а ринок Сполучених Штатів, який водночас є для Вашингтона засобом "м'якого впливу" на ці дві регіональні наддержави. Зазвичай саме цей фактор мінімізує можливість створення ініційованого Росією стратегічного євразійського трикутника "Росія – Китай – Індія"¹⁴¹². Таким чином, можна стверджувати, що триангуляція "Росія – Китай – США" нині вичерпала себе, хоча б тому, що кожна зі сторін має власну геостратегію, геополітичну динаміку та систему цінностей на міжнародній арені.

Водночас РФ намагається поліпшити стосунки з Японією (хоча й на своїх умовах), як азіатським союзником США з тим, щоб, як ішлося вище, посилити свої позиції та збалансувати відносини з Китаєм, який, набувши статусу азіатсько-тихоокеанської наддержави, може стати викликом як для Москви, так і Токію. Так, ще в січні 2003 р. було підписано російсько-японський план дій, у якому, зокрема, ішлося про розвиток уже існуючого на той час нафтогазового проекту "Сахалін-2" та будівництво газопроводу між Сахаліном і Японією ("Сахалін-3"). Також велися перемовини про спільні розробки та видобування нафтогазових

¹⁴¹⁰ Тренин Д. От Большой Европы к Большой Азии? Китайско-российская Антанта.

¹⁴¹¹ Singh A. Russia Isn't Pivoting to Asia. *The National Interest*. 2016. 4th September. URL: <http://nationalinterest.org/feature/russia-isnt-pivoting-asia-17569>.

¹⁴¹² Тренин Д. От Большой Европы к Большой Азии? Китайско-российская Антанта.

ресурсів та їхнє постачання до японських портів¹⁴¹³. Загалом же збільшення потужності ділянки "Тайшет – Сковородино" завдяки введенню нових нафтоперекачувальних станцій у 2015 р. дало змогу підвищити можливості нафтопроводу "Східний Сибір – Тихий океан" до 80 млн т на рік¹⁴¹⁴.

Активізацію діалогу Москви з Токіо пояснюють також її сподіваннями на відновлення співпраці у високотехнологічній сфері та геополітичним прагненням бачити Японію своєрідним мостом між Росією та Заходом. Адже саме через Японію, яка є форпостом Заходу в Азії та підтримує з ним найширші зв'язки, Росія спробує відновити західний вектор своєї зовнішньої політики, зокрема й із G-7. Зрештою, для Росії Японія як і меншою мірою Південна Корея, є альтернативою китайського геостратегічного вектора щодо сприяння розвитку російського Південного Сибіру та Далекého Сходу. В РФ виходять із того, що Далекий Схід географічно "...розташований ближче до Японії, аніж до Європи". Тож можливе залучення японських інвестицій могло би збалансувати наростаючу присутність Китаю в Далекосхідному регіоні Росії¹⁴¹⁵. З огляду на це попри підтримку Японією антиросійських санкцій у геополітичному трикутнику "Москва – Пекін – Токіо" Росія намагається зберігати геополітичний баланс.

Утім, підтримка балансу по лінії "Москва – Токіо" ускладнюється низкою питань довкола спірних "північних територій" – Курильських о-вів, які СРСР, як уже зазначалося, отримав за результатами Другої світової війни завдяки участі в розгромі головного тихоокеанського противника США – мілітаристської Япо-

¹⁴¹³ Примаков Е. Россия в начале XXI века. *Россия в глобальном мире 2000–2011*: хрестомат.: в 6 т. Москва: Аспект пресс, 2012. Т. 1. С. 13.

¹⁴¹⁴ Транснефть определилась с претендентами на строительство нефтепровода от Сковородино до порта Козьмино. URL: <http://neftegaz.ru/news/view/139480-Transneft-opredelilas-s-pretendentami-na-stroitelstvo-nefteprovoda-ot-Skovorodino-do-porta-Kozmino>.

¹⁴¹⁵ Walker J., Azuma H. Japan's Plan to Bring the United States and Russia Together. The G-7 and Abe's Eurasian Adventures. *Foreign affairs*. 2016. 17th May. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/japan/2016-05-17/japans-plan-bring-united-states-and-russia-together>.

нії. Росія ж як спадкоємиця Радянського Союзу вважає Курильські о-ви винятково своєю територією та фактично відмовляється вести переговори щодо їх передачі Японії. Більше того, власне Курильські о-ви та прилеглі території є багатими на поклади енергоресурсів. Останнім часом проглядаються контури діалогу між двома країнами. Зокрема, після серії зустрічей В. Путіна та С. Абе Японія виявила готовність до укладання мирного договору з Росією, який СРСР не підписав у 1951 р. за результатами проведення Сан-Франциської конференції, а також продемонструвала гнучку позицію, не вимагаючи від Москви передачі "північних територій" миттєво¹⁴¹⁶.

Варто нагадати, що найближче СРСР та Японія щодо укладання мирного договору були в 1956 р., коли парламенти обох країн ратифікували домовленість за формулою "два острова" про повернення о. Шикотан та невеличкого архіпелагу Хабомаї. Проте підписання в 1960 р. договору між США та Японією про співпрацю та гарантії безпеки зупинило діалог, оскільки американська стратегічна присутність на Курилах загрожувала радянській системі безпеки на Далекому Сході¹⁴¹⁷.

Росія намагалася певний час обходити проблему спірних територій із Японією на тлі неврегульованих прикордонних питань із Китаєм. Однак уже під час першого офіційного візиту Б. Єльцина до Японії в жовтні 1993 р. було прийнято Токійську декларацію, покликану стати своєрідною "дорожньою картою" для двостороннього зближення та врегулювання спірних, здебільшого територіальних питань¹⁴¹⁸. Під час підписання Токійської декларації лідери Росії та Японії провели серйозні перемо-

¹⁴¹⁶ Комаки А. В чем суть "нового подхода" к решению проблемы "северных территорий"? URL: http://inosmi.ru/politic/20160601/236728971.html?utm_source=vk1.

¹⁴¹⁷ Bershidsky L. A Russian Deal With Japan Finally May Be Possible. URL: <https://www.bloomberg.com/view/articles/2016-09-05/a-russian-deal-with-japan-finally-may-be-possible>.

¹⁴¹⁸ Токийская декларация о российско-японских отношениях. URL: <http://archive.mid.ru/bdomp/ns-rasia.nsf/1083b7937ae580ae432569e7004199c2/cace5fa593fc7eb443256b2700270340!OpenDocument>.

вини щодо питання приналежності о-вів Ітуруп, Кунашир, Шикотан і Хабомаї. Також сторони констатували, що укладання мирного договору між двома країнами напряму залежатиме від урегулювання саме територіальної суперечки¹⁴¹⁹. Тож саме Курильські о-ви стали ключовим визначальним елементом будь-якого потенційного зближення Росії з Японією. Однак під час інтенсифікації двосторонніх контактів російського президента Б. Єльцина з японським прем'єром Р. Хасімото, а згодом К. Обуті у другій половині 1990-х рр., а також перемовин В. Путіна із прем'єром Д. Коїдзумі у 2003 р., спір між Москвою та Токіо щодо територіальної приналежності Курильських о-вів так і не було врегульовано. Не додав особливого оптимізму і російсько-японський формат діалогу в межах "2+2" – на рівні міністрів закордонних справ й оборони. Після приєднання Токіо до введених проти Росії санкцій, Москві довелося знизити свої очікування щодо зміцнення економічних відносин із Японією та доступу до її високотехнологічного сектора. Зі свого боку, Японія виявляє занепокоєність щодо подальшого російсько-китайського зближення, оскільки вбачає в цьому квазісоюзі загрозу своїй економічній і політичній безпеці¹⁴²⁰.

Росія, як бачимо, поки не готова серйозно обговорювати питання передачі Курильських о-вів Японії, акцентуючи на відсутності територіального спору між Москвою і Токіо. Загалом же, Південні Курили мають вагомге геополітичне значення для Росії, оскільки забезпечують стратегічний вихід до Східної Азії на додаток до російського порту Владивосток. Саме тому Москва, незважаючи на фінансові складнощі, продовжує "колонізувати" острови, вкладаючи кошти в інфраструктуру територій, зокрема в будівництво аеропорту задля забезпечення належного сполучення з материком. Додамо, що на реалізацію державної програми з розвитку Курильських о-вів до 2025 р. необхідно виділення

¹⁴¹⁹ Пронь С. Японія – Росія. Курили: чи буде розв'язано вузол протиріччя. *Дослідження світової політики*: зб. наук. праць. 2003. Вип. 24. С. 218.

¹⁴²⁰ Лукин А. Возвращение к Маккиндеру: Сможет ли Китай создать евразийскую империю 3.0? URL: <http://inosmi.info/vozvrashchenie-k-makkinderu-smozhet-li-kitay-sozdat-evraziyskuyu-imperiyu-30.html>.

1,1 млрд дол – більше, ніж отримують окремі регіони Росії. До того ж міністр оборони РФ висловив думку щодо будівництва військово-морської бази на о. Матуа, що входить до Великої гряди Курильських о-вів, ураховуючи перебування там російських військових частин. Необхідно зауважити, що заснування військово-морських баз порушить стратегічний баланс у північній частині Тихого океану¹⁴²¹. Важливим стратегічним завданням для Москви було перешкоджання діалогу США з Японією і Південною Кореєю у сфері ПРО, яка розглядалася Росією як допоміжний засіб її стримування поряд із європейською протиракетною системою¹⁴²². Розміщення на Курильських о-вах – Кунаширі та Ітурупі новітніх берегових ракетних комплексів "Бал" і "Бастіон" послаблює безпеку Японії, яка зробила меседж про адекватну відповідь на кроки Росії. Зрештою, такі дії Москви не сприяють поглибленню двостороннього діалогу і щодо спірних територій¹⁴²³. Загалом же Росія має намір прив'язати спірну проблему "північних територій" до американської військової присутності у Східній Азії, зокрема розміщення системи ПРО в Японії і Південній Кореї, яка, за словами Москви, порушує систему ядерного стримування РФ та контроль над озброєннями. Це означає, що повернення "північних територій" не відбудеться до зменшення присутності США у Східній Азії¹⁴²⁴.

Свідченням радянської/російської політики активної інкорпорації островів є показники кількісного скорочення корінного японського населення від моменту їх передачі СРСР – із 17 до 6,6 тис. Витіснення корінного японського населення та одночасне збільшення російського/російськомовного населення змінює

¹⁴²¹ Военные базы на "северных территориях": необходимо добиваться отмены неправомерного курса России. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160405/236003261.html>.

¹⁴²² Берроуз М., Мэннинг Р. Перевернутый треугольник США – Китай – Россия изменит существующий миропорядок?

¹⁴²³ Слідом за Калінінградом Росія розмістила ракетні комплекси на Курилах. URL: <http://tyzhden.ua/News/179021>.

¹⁴²⁴ Коидзуми Ю. Новые правила России по проблеме "северных территорий": как ответит Япония? URL: <http://inosmi.ru/politic /20170710 /239763725.html>.

етнічну картину Курильських о-вів, що лише ускладнюватиме подальший діалог, а то й узагалі зробить неможливим урегулювання питання "північних територій", хоча б із тієї причини, що Росія, як відомо, "своїх співвітчизників не кидає". У цій ситуації японська сторона висловила позицію, що проблема Криму та "північних територій" має спільні корені, оскільки в обох ситуаціях ідеться саме про анексію, оскільки Сан-Франциський мирний договір не підтверджував передачі Курил СРСР, тому що в ньому не було положення про цей факт¹⁴²⁵. Так, згідно із Сан-Франциським договором "...Японія відмовлялася від усіх прав і претензій на Курильські о-ви... суверенітет над якими Японія набула за Портсмутським договором від 5 вересня 1905 р. ...умови Договору не будуть означати визнання за СРСР будь-яких прав чи претензій на території, що належали Японії на 7 грудня 1941 р."¹⁴²⁶.

Росія тим часом активно спрямовує свій геостратегічний погляд на Корейський п-в загалом. Відносини РФ із Південною Кореєю зосереджені переважно на економічній сфері. Із приходом у Кремль В. Путіна Росія активізувала співпрацю із Сеулом ще й у військово-технічній сфері. До того ж, такі взаємини могли би служити компенсацією нинішньої відсутності постачання високо-технологічної продукції з Японії після введених нею санкцій проти Росії. У першій половині 1990-х рр. під час урегулювання питання щодо припинення ядерної програми КНДР та укладання відповідного договору зі Сполученими Штатами, Росія фактично залишалася осторонь цієї проблеми. Усе ж РФ зацікавлена у згортанні КНДР робіт в атомній сфері, оскільки поява нової ядерної держави поблизу російських кордонів стає неприйнятним для Москви явищем. Підтвердженням того є припинення надання Росією Пхеньяну сприяння в побудові атомної станції. Утім, роль Росії в Північно-Східній Азії щодо впливу на безпекову ситуацію кардинально знизилася порівняно з СРСР, а ініціатива в корейсь-

¹⁴²⁵ Переговори по "северным территориям": продвигать, сохраняя базовые установки. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160511/236493009.html>.

¹⁴²⁶ Сан-Францисский мирный договор, подписан 8 сентября 1951 г. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Сан-Францисский_мирный_договор_\(1951\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Сан-Францисский_мирный_договор_(1951)).

ких справах перекочувала з початку 1990-х рр. до США та КНР. Свідченням може служити те, що в 1996 р. РФ не запросили до участі в переговорах щодо нового мирного врегулювання на Корейському п-ві, у якій узяли участь такі держави, як КНР, США, Республіка Корея (РК) та КНДР¹⁴²⁷. Починаючи із 2000-х рр., Росія в межах міжнародного діалогу намагалася рівноцінно впливати на ситуацію в КНДР щодо припинення програми зі створення ракет далекого радіусу дії, зразок яких було випробувано Пхеньяном у 1998 та 2006 рр. У 2009 р. КНДР офіційно заявила про виведення на орбіту супутника зв'язку, проте міжнародними експертами запуск було розцінено як випробування балістичної ракети дальнього радіусу дії, що порушує резолюцію ООН про заборону КНДР здійснювати ракетні запуски¹⁴²⁸. Хоча Росія й не здатна самостійно вирішити корейську ядерну проблему, усе ж вона може позиціювати себе в ролі союзника Заходу в його зусиллях щодо денуклеаризації Корейського п-ва.

Корейська проблема (денуклеаризація КНДР та сприяння зближенню між Сеулом і Пхеньяном з перспективою об'єднання Корейського п-ва) є однією з небагатьох, де геостратегічні інтереси США та Росії збігаються. США вели перемовини з РФ з тим, щоб остання активніше вплинула на КНДР у сенсі відмови Пхеньяну від ядерної програми. Проте російські дипломатичні зусилля не вплинули на ситуацію в КНДР, яка вийшла із ДНЯЗ у 2003 р. У цей час Росія долучилася до шестисторонніх переговорів (РФ, США, КНР, Японія, КНДР, РК) з денуклеаризації Корейського п-ва, пов'язаних із черговою ядерною кризою, які тривали до 2004 р. Після заяви про створення Північною Кореєю ядерної зброї у 2005 р., починаючи вже з наступного року, Пхеньяном було проведено п'ять ядерних випробувань, які засуджені Росією та іншими державами світу. Також у 2017 р. КНДР здійснила чергове тестування балістичної ракети та заявила про випробування водневого боєзаряду.

¹⁴²⁷ КНДР вийшла из Договора о нераспространении ядерного оружия. URL: <http://www.rbc.ru/politics/10/01/2003/5703b52c9a7947783a5a42fc>.

¹⁴²⁸ Денисов В.И. Россия на Корейском полуострове: проблемы и перспективы. *Россия в глобальном мире 2000–2011*: хрестомат. : в 6 т. Москва: Аспект пресс, 2012. Т. 4. С. 775.

Останнім часом відбувається зміна позиції РФ щодо КНДР у бік демонстрації стабільності у двосторонніх стосунках на тлі кризи відносин із Заходом¹⁴²⁹. Нині на тлі загострення відносин Китаю із КНДР довкола ядерної проблеми, Росія, користуючись цим конфліктом, готова дедалі активніше налагоджувати відносини з Північною Кореєю з метою ослаблення китайського тиску на Пхеньян та задля можливості використання КНДР як додатковий інструмент у протистоянні із Заходом. Свідченням того є розширення співпраці РФ із КНДР у низці стратегічних сфер, а також фактичне списання радянського боргу в розмірі 11 млрд дол. Росія останнім часом надала КНДР допомогу на суму в кілька десятків мільйонів доларів, а також забезпечує постачання майже половини від загальних обсягів потреб збіжжя й нафти та сприяє розвитку інфраструктури Північної Кореї. Попри незначний товарообіг (близько 70 млн дол) між РФ та КНДР Росія планує надалі розширювати постачання вугілля Пхеньяну та має наміри щодо проекту побудови газопроводу й експорту електроенергії навіть пропри те, що разом із США та Китаєм підтримала введення додаткових санкцій проти КНДР у зв'язку з новими випробуваннями балістичних ракет¹⁴³⁰. Водночас подібна геостратегічна тактика виходить із розрахунку на те, що Сеул буде сподіватися на підтримку Росії у зниженні рівня напруженості на півострові. Проте, на думку Д. Треніна, Республіка Корея, як і Сингапур та Тайвань мають виявляти обережність у стосунках із Москвою, ураховуючи інтереси Вашингтона в регіоні й уникаючи перспективи погіршення з ним своїх стосунків¹⁴³¹.

З метою підтвердження геополітичного статусу тихоокеанської держави важливим завданням для Росії, як уже було зазначено, є налагодження та зміцнення зв'язків із тими державами АТР, які свого часу також ішли у фарватері геополітики СРСР. Ще в

¹⁴²⁹ Corsaro A., Djouder D. Foreign policy of the USA and Russia in East Asia. *Сравнительная политика*. 2015. № 3 (20). С. 38.

¹⁴³⁰ Russia Seizes an Opportunity in North Korea. URL: https://worldview.stratfor.com/article/russia-seizes-opportunity-north-korea?utm_source=Googleplus&utm_medium=social&utm_campaign=article.

¹⁴³¹ Тренин Д. От Большой Европы к Большой Азии? Китайско-российская Антанта.

1994 р. між РФ і В'єтнамом було підписано Договір про основи дружніх відносин¹⁴³². У лютому 2001 р. під час візиту президента В. Путіна до Ханоя було підписано двосторонню Декларацію про стратегічне партнерство¹⁴³³, що започаткувала ситуативне зближення Росії із В'єтнамом, для якої, зокрема, важливою була колишня радянська військова база в Камрані. Як відомо, Камрань займає стратегічно важливе положення у смузі між Індійським і Тихим океанами, а також у Південно-Китайському морі. Саме тому у 2013 р.¹⁴³⁴ Росія уклала угоду із В'єтнамом на право використання військової інфраструктури в Камрані для технічного обслуговування човнів Тихоокеанського флоту (на маршруті "Владивосток – Червоне море"), а також для дислокації літаків-заправників із метою забезпечення польотів російської дальньої авіації над Тихим океаном¹⁴³⁵. Подібні наміри Росії пов'язані із завершенням формування нової бомбардувальної авіаційної дивізії, що патрулюватиме Тихий океан поблизу Японії, Гавайських о-вів та о. Гуам. Утім Ханой, що намагається зміцнити свою безпеку перед загрозами з боку Пекіна, виступає проти перетворення Камрані на повноцінну військову базу РФ, а Росія буде лише однією з багатьох країн, що матиме доступ до зазначеного об'єкта¹⁴³⁶.

Загалом російський геостратегічний інтерес до АТР обумовлений прагненням розширити свій вплив у регіоні. Проте в АТР Росія стратегічно не зможе відігравати ключової геополітичної

¹⁴³² Договор об основах дружественных отношений между Российской Федерацией и Социалистической Республикой Вьетнам от 16 июня 1994 г. URL: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_383/doc383a227x357.htm.

¹⁴³³ Декларация о стратегическом партнерстве между Российской Федерацией и Социалистической Республикой Вьетнам. URL: <http://kremlin.ru/supplement/3283>.

¹⁴³⁴ Відомо, що Росія згорнула свою присутність у Камрані у 2002 р. на знак доброго жесту в бік США на тлі активізації спільної боротьби з міжнародним тероризмом.

¹⁴³⁵ Богданов К. Возвращение на базу Российские военные восстанавливают форпосты за рубежом. URL: <https://lenta.ru/articles/2015/03/16/allyourbase>.

¹⁴³⁶ Росія планує відновити військові бази у В'єтнамі та на Кубі – ЗМІ. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/10/7/7055550>.

ролі через обмеженість стратегічних і гео економічних ресурсів. Однак за рахунок розвитку відносин із незахідними країнами Росія намагається активно просувати концепцію світопорядку, спрямованого на ослаблення гегемонії США. Москва прагне активізувати відносини з такими ключовими державами, як Китай, Індія, Японія, Південна Корея, та все ж і надалі підтримуватиме геополітичний баланс і не спалюватиме мости у відносинах із Заходом. Тож неможливо говорити про повноцінний поворот Росії у бік сходу, насамперед з огляду на її відносно слабкі економічні та військові зв'язки із країнами АТР. Як зауважують західні експерти, Москва через своє небажання залишатися наодинці з Пекіном у їх геополітичній конкуренції, що повільно переміщується із ЦА на територію, власне, самої Росії, активно розвиває відносини з Індією, Японією, В'єтнамом, Південною Кореєю та намагається знайти шляхи активнішої взаємодії з АСЕАН. Утім, такій стратегії заважає слабкість економічної бази російської зовнішньої політики¹⁴³⁷.

Таким чином, у держав АТР, із якими Росія намагається вибудувати стратегічні відносини, є власні амбіційні інтереси у стосунках із Заходом, що полягають передусім у збереженні та розвитку торговельно-економічної динаміки. Саме ринкова взаємозалежність в умовах прискореної глобалізації змушує як Індію, так і Китай підтримувати дружні стосунки зі Сполученими Штатами. Усе це не сприяє формуванню геостратегічного трикутника "Росія – Китай – Індія". З іншого боку, демографічний тиск Китаю на російський Далекий Схід і Сибір не сприяє залученню ресурсів для розвитку цих регіонів. Ускладнює реалізацію східного вектора РФ і питання приналежності Курильських о-вів, що зводить розвиток російсько-японської співпраці фактично нанівець. Попри все, Росія намагається розвивати відносини із В'єтнамом та позиціює себе в ролі одного з головних суб'єктів з урегулювання таких проблем, як корейське ядерне питання.

¹⁴³⁷ Задорожний А. "Россия – в первой "тройке" по геополитике и военной силе, в "десятке" по экономике, в другом гораздо слабее".

4.5. АФРИКАНСЬКИЙ, ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКИЙ ТА АРКТИЧНИЙ ВЕКТОРИ РОСІЙСЬКОЇ ГЕОСТРАТЕГІЇ

З розпадом СРСР Росія за порівняно короткий термін згорнула свою присутність у регіонах, що були свого часу об'єктом геостратегічного інтересу Кремля. Фактичне припинення співпраці із країнами третього світу в поєднанні з вимогами сплати радянських боргів і скинення комуністичного тягаря минулого, викликало різке невдоволення в їхнього керівництва. Однак уже з початку 2000-х рр. Росія, яка намагається повернутися в ролі потужного світового гравця, прагне відновити зв'язки з латиноамериканськими й африканськими країнами, які свого часу відзначалися прорадянською орієнтацією або ж сповідують нині ліві чи лівоцентристські політичні ідеали. До того ж, компенсувати "втрату третього світу" Москва намагається за рахунок економічного проникнення у країни, що розвиваються, переважно за рахунок постачання їм зброї.

Нині ж РФ зацікавлена в розширенні геополітичного спектра зв'язків із колишніми союзниками, головним чином країнами, які більшою або меншою мірою не сприймають політику США та Заходу загалом. В Африці РФ намагається імітувати реакцію на зміну політичної обстановки через маневри своїх збройних сил. Свого часу було ухвалено рішення про спрямування човнів російського ВМФ у район Африканського Рогу та Аденської затоки задля захисту цивільного судноплавства від сомалійських піратів¹⁴³⁸. Участь у миротворчих місіях в африканських країнах розглядається Росією як демонстрація мінімальної присутності в регіоні. Так, ще в червні 1995 р. аеромобільний загін сухопутних військ було спрямовано в Анголу для підтримки Контрольної комісії ООН в Анголі III (КМООНА III). Разом зі Сполученими Штатами та Португалією РФ вела спостереження за станом мир-

¹⁴³⁸ Мухаметов Р.С. Инструменты внешней политики России: сущность и формы реализации. *Ars administrandi*. 2010. № 2. С. 135.

ного процесу в Анголі¹⁴³⁹. Також, починаючи із 2000 рр., для збереження свого престижу на міжнародній арені контингенти РФ відзначилися своєю миротворчою присутністю в Судані, Чаді, Бурунді, Сьєрра-Леоне, Конго тощо. У країнах Африки за різними даними перебуває до 500 російських військових інструкторів і радників, які допомагають в освоєнні нової військової техніки.

Про розширення геополітичної присутності в Африці було зроблено заяву тодішнім президентом РФ Д. Медведєвим у 2009 р. в ході африканського турне, який наголосив на поверненні Росії на "чорний континент" задля того, щоб "...разом із США та Китаєм розвивати співпрацю заради освоєння африканських багатств"¹⁴⁴⁰. У 2013 р. між РФ та ПАР підписано Спільну декларація про встановлення всеосяжного стратегічного партнерства. Наприкінці 2016 р. В. Путін запропонував відновити колишні закриті радянські військові бази в Африці на південь від Сахари, що в поєднанні з можливістю "ренесансу" російської присутності у В'єтнамі та на Кубі, має стримувати геополітичні амбіції США¹⁴⁴¹. Усе ж таки, присутність Росії, головно економічна, обмежується Північною Африкою, де ключовою точкою її геополітичної опори, як уже йшлося, розглядається Єгипет. Москві вселяє надію розширення її політико-економічних зв'язків із ПАР у межах організації БРІКС. Російські компанії в ПАР ведуть розвідку з видобування корисних копалин, також у межах партнерства із БРІКС Росія зобов'язалася побудувати та ввести в дію вісім енергоблоків АЕС для ПАР. Для підвищення свого іміджу як надійного стратегічного партнера та братньої держави Росія вдається до такої геополітичної тактики, як списання боргів країнам, "успадкованим" від колишнього СРСР. Так, Росія, як

¹⁴³⁹ Завершенные операции ООН по поддержанию мира. URL: <http://www.un.org/ru/peacekeeping/missions/past/angola3.htm>.

¹⁴⁴⁰ Итог африканского турне Президента Дмитрия Медведева: Россия возвращается в Африку. URL: https://www.1tv.ru/news/2009/06/28/169692-itog_afrikanskogo_turne_prezidenta_dmitriya_medvedeva_rossiya_vozvrashaetsya_v_afriku.

¹⁴⁴¹ Birdnow B. The Russians Are Coming Back. *American Thinker*. 2016. 18th October. URL: http://www.americanthinker.com/articles/2016/10/the_russians_are_coming_back.html.

правонаступниця Радянського Союзу, упродовж останніх років списала борги африканським країнам на суму в розмірі понад 20 млрд дол¹⁴⁴². Також РФ вдається до "м'якого" формування власного іміджу в Африканському регіоні через такі інструменти, як надання освітніх послуг жителям африканських країн. Відомо, що нині в Росії навчається кілька тисяч студентів – вихідців з Африки на факультетах та вузах медичного і технічного профілю. Однак не варто забувати, що африканську нішу упродовж останнього десятиліття невпинно займає Китай і скласти геополітичну конкуренцію, а тим паче витіснити КНР із зазначеного регіону в Росії немає жодних шансів.

Так само Латиноамериканський регіон Росія розглядає як форпост розширення своєї глобальної геополітичної присутності. Візит В. Путіна наприкінці 2000 р. до Куби було спрямовано на повернення довіри цієї країни й інших держав Латинської Америки, втраченої упродовж 1990-х рр. Примітним є проведення спільних військових навчань РФ із країнами зазначеного регіону. Так, у грудні 2008 р. російські військові човни Північного флоту – ракетний крейсер "Петро Великий" та протичовновий корабель "Адмірал Чабаненко", здійснили океанічний рейд до берегів Венесуели, демонструючи тим самим прапор РФ, а отже її військову присутність у цій ділянці світу. Варто також додати, що відносини Росії та Венесуели були досить тісними за президента У. Чавеса та Д. Медведєва, коли сторони уклали низку дипломатичних угод щодо військово-технічної співпраці, а також співробітництва у сфері енергетики. Проте головним у їхніх стосунках стало вироблення солідарної позиції щодо спільних дій із консолідації багатопольярного світового політичного устрою¹⁴⁴³.

Росія впродовж другої половини 2000 рр. намагається хоча б мінімально відновити втрачені позиції в Карибському басейні. За цих умов особливу увагу у ключовому об'єкті геостратегії в регіоні було приділено Кубі. Як відомо, Куба була чи не голо-

¹⁴⁴² Аракелян Е., Морозов А. 10 стран, которым Россия списала больше всего долгов. URL: <http://www.kp.ru/daily/26319.4/3198164>.

¹⁴⁴³ Отношения России и Венесуэлы под пристальным вниманием США. URL: <http://inosmi.ru/politic/20151124/234545194.html>.

вним союзником СРСР у Західній півкулі, що дозволило Радянському Союзу проникнути на "задній двір" Сполучених Штатів¹⁴⁴⁴. З огляду на це, ще у 2009 р. Генштабом РФ була зроблена заява про розміщення на Кубі бази стратегічних бомбардувальників Ту-160 та Ту-95 МС, здатних нести ядерну зброю, задля створення бодай ілюзії повернення Росії у глобальну політику¹⁴⁴⁵. Разом із тим, примітним прикладом демонстрації Росією своєї військової могутності став переліт у 2013 р. двох російських стратегічних бомбардувальників з авіабази в Енгельсі до Венесуели, а звідти до Нікарагуа. Такий крок був демонстрацією того, що РФ має можливості використання "аеродрому підскоку" в Центральній Америці задля підвищення можливості російської дальньої авіації і флоту та зниження рівня ядерної безпеки США. Усе ж така політика Росії є радше пропагандистським жестом, аніж реальним кроком до розширення геополітичного впливу в регіоні, оскільки для цього необхідно провести затратну роботу щодо поновлення у Світовому океані інфраструктури присутності: опорну мережу аеродромів, пункти матеріально-технічного забезпечення ВМС, які дозволять повноцінно забезпечувати морську та повітряну навігацію¹⁴⁴⁶.

Упродовж останнього півтора десятиліття президент Росії шість разів відвідував країни Латинської Америки. Зокрема, однією з основних цілей латиноамериканських турне В. Путіна, що відбулися восени 2004 та влітку 2014 рр., а також Д. Медведєва у 2008 р. було прагнення заручитися підтримкою країн (насамперед лівих і лівоцентристських режимів) цього регіону в умовах наростання кризи відносин із Заходом. Крім цього, Росія намагається вкотре демонструвати світу таким чином, що вона не перебуває в ізоляції та є глобальною, а не регіональною держа-

¹⁴⁴⁴ Бородачев В. Сохраняется крупный геополитический потенциал в отношениях с Кубой. *Международная жизнь*. 2001. № 6. С. 64.

¹⁴⁴⁵ Майоров А. "Белый лебедь" поселится на Острове свободы? *Известия*. 2009. 26 февраля.

¹⁴⁴⁶ Богданов К. Возвращение на базу Российские военные восстанавливают форпосты за рубежом. URL: <https://lenta.ru/articles/2015/03/16/allyourbase>.

вою¹⁴⁴⁷. Тим самим В. Путін продемонстрував, що допомагає Кубі протидіяти американській блокаді. До того ж, у ході його візиту у 2014 р. з Кубою було укладено 10 різнопланових документів про співпрацю, серед яких і ті, що передбачали розгортання й експлуатацію на кубинській території об'єктів інфраструктури, у тому числі військової¹⁴⁴⁸.

Актуальним стало питання поновлення роботи Лурдеського центру радіоелектронної розвідки, який використовувався до 2002 р. спочатку СРСР, а потім Росією, хоча саме російське керівництво і спростовує подібні заяви західної преси¹⁴⁴⁹. Напередодні свого латиноамериканського візиту в лютому 2015 р. міністр оборони РФ С. Шойгу зробив заяву про наміри Росії щодо розбудови інфраструктури баз технічного обслуговування в низці країн Латинської Америки. Останнє було необхідним для обслуговування військових човнів з метою їх базування в різних ділянках світу. Також ішлося про необхідність забезпечення дозаправки літаків дальньої авіації Росії¹⁴⁵⁰. РФ має наміри щодо будівництва наземних центрів для підтримки російської Глобальної навігаційної супутникової системи ("ГЛОНАС") на Кубі, у Нікарагуа, Бразилії, Аргентині тощо. Цілком імовірно, що Росія створює подібні центри передусім із військовими цілями, прикриваючись при цьому лише наданням комерційних послуг у навігаційній сфері. Адже не випадково, що роком раніше Росією було підписано спільну Угоду про модернізацію нікарагуанської армії¹⁴⁵¹.

¹⁴⁴⁷ Vladimir Putin kicks off Latin America tour with Cuba stop. URL: <http://www.politico.com/story/2014/07/vladimir-putin-cuba-raul-castro-108834.html>.

¹⁴⁴⁸ Латиноамериканское турне президента Путина: первые итоги. URL: http://www.inopressa.ru/article/14jul2014/inopressa/putin_la.html.

¹⁴⁴⁹ Григорьев А. Лурдес. Второе рождение. URL: <http://www.golos-ameriki.ru/a/ft-it-ag-lurdes/1959153.html>.

¹⁴⁵⁰ Николаев Ю. Марш-бросок Шойгу за океан. URL: http://inosmi.ru/op_ed/20150216/226303227.html.

¹⁴⁵¹ По итогам визита Владимира Путина на Кубу подписан пакет документов о двустороннем сотрудничестве. URL: https://www.1tv.ru/news/2014/07/12/37153-po_itogam_vizita_vladimira_putina_na_kubu_podpisan_paket_dokumentov_o_dvustoronnem_sotrudnichestve.

Власне, у Нікарагуа, якій свого часу симпатизував СРСР у зв'язку з перемогою Сандиністської революції, Росія підтвердила свою зацікавленість щодо створення стратегічного альянсу з нею. До речі, саме Нікарагуа визнала свого часу незалежність Абхазії та Осетії у 2008 р. й анексію Криму у 2014 р. Саме задля поглиблення двосторонньої співпраці Росія надає Нікарагуа безоплатну фінансову допомогу. За рахунок продажу зброї, що стало одним із ключових інтересів Москви в Латинській Америці, Росія отримала доступ до портів і повітряного простору цієї країни. До того ж, у 2016 р. вкотре було переобрано президента-диктатора Д. Ортегу від партії "Сандиністський фронт національного визволення", який відкрито займає проросійську позицію¹⁴⁵². Таке зближення Росії з карибськими країнами викликало на Заході навіть занепокоєння з приводу того, що Москва має плани щодо створення в Латинській Америці у тому числі й у Нікарагуа бази для забезпечення свого військового флоту.

Примітно, що у 2010 р. Москвою було виділено Венесуелі кредит на суму 2,2 млрд дол для придбання великої партії російської зброї, зокрема танків, артилерії та стрілецької зброї на подальші роки. Також у 2013 р. РФ уклала з Венесуелою контракт на постачання зброї на суму 11 млрд дол, зокрема багатоцільових винищувачів, бойових гвинтокрилів та зенітно-ракетних систем¹⁴⁵³. У ході візиту російського міністра оборони С. Шойгу у 2015 р. до країн Латинської Америки обговорювалася низка питань із приводу військово-технічної співпраці, що тим самим підтверджує наміри Москви зміцнювати обороноздатність країн цього регіону, особливо тих, які незадоволені політикою США. Загалом же, серія візитів російських високопосадовців була покликана продемонструвати, що навіть в умовах складних часів, санкцій та обмежень Росія не забуває про своїх латиноамериканських друзів. Водночас Москва давала зрозуміти, що її позиції цілком збігаються щодо архітектури багатопольярного світу та не-

¹⁴⁵² В Никарагуа переизбрали "поклонника" Путина. URL: <http://hubs.ua/authority/mezhdunarodny-j-obzor-s-pobedoj-trampa-dlya-ukrainy-ne-vse-poteryano-95711.html>.

¹⁴⁵³ Николаев Ю. Марш-бросок Шойгу за океан. URL: http://inosmi.ru/op_ed/20150216/226303227.html.

сприйняття *Pax Americana*¹⁴⁵⁴. Також у 2014 р. в ході реструктуризації колишніх радянських боргів, Росія скасувала Кубі 90 % боргу на суму 35,2 млрд дол та Нікарагуа в розмірі 5,9 млрд дол, що було жестом доброї волі в контексті прагнення розширення стратегічного партнерства¹⁴⁵⁵. Також на 2017 р. російська компанія "Роснафта" надала Венесуелі фінансову допомогу у розмірі 10 млрд дол, що допомогло Каракасу відтермінувати дефолт та зберегти режим Н. Мадуро, який дедалі більше залежить від Москви. В обмін на кредитну лояльність РФ отримала доступ до родовищ дешевої венесуельської нафти та посилила вплив у регіоні¹⁴⁵⁶.

Візит у 2015 р. до країн Латинської Америки очільника МЗС РФ С. Лаврова став прикладом використання Росією тактики часів холодної війни. Головний російський дипломат зробив акцент на неприпустимості політики тиску щодо Куби, втручання у внутрішні справи та запровадження санкцій щодо Венесуели, яку поряд із Кубою Москва вважає своїм стратегічним партнером. Тоді американське військове керівництво зазначило, що РФ домагається від Куби, Венесуели та Нікарагуа отримати доступ до їхніх військово-повітряних баз і портів з метою технічного забезпечення російських стратегічних бомбардувальників і суден, які Росія обіцяє відправляти для патрулювання територій Карибського моря та Мексиканської затоки, шантажуючи тим самим США¹⁴⁵⁷.

Водночас РФ планує нарощувати економічне/енергетичне проникнення до Латинської Америки. Так, Росія мала плани інвестувати в розвиток Куби близько 3,5 млрд дол, що стало би своєрідним викликом для США, оскільки західні компанії не

¹⁴⁵⁴ Эксперт: визит Сергея Шойгу в Латинскую Америку стал очередной демонстрацией. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1895457.html>.

¹⁴⁵⁵ Россия списала Кубе 90 % долга. URL: <http://izvestia.ru/news/573723>.

¹⁴⁵⁶ Kraus C. Russia Uses Its Oil Giant, Rosneft, as a Foreign Policy Tool. *The New York Times*. 2017. 29th October. URL: https://www.nytimes.com/2017/10/29/business/energy-environment/russia-venezuela-oil-rosneft.html?_r=0.

¹⁴⁵⁷ Никандров Н. Сергей Лавров в Латинской Америке. URL: <http://politobzor.net/show-49627-sergey-lavrov-v-latinskoy-amerike.html>.

можуть вести на Кубі свій бізнес через американське ембарго. Було також підписано низку угод щодо інвестицій, співпраці в енергетичній сфері. Зокрема, російська компанія "Зарубежнефть" активно розробляє поклади Бока де Харуко та має освоювати нові поклади нафти на карибському морському шельфі. Також компанія "Інтер РАО" розробляє плани щодо будівництва чотирьох енергоблоків для ТЕС "Максімо Гомес" та "Східна Гавана", загальною вартістю 1,2 млрд дол¹⁴⁵⁸.

Низку домовленостей, переважно в енергетичній сфері, було виголошено в ході латиноамериканського візиту В. Путіна у 2014 р. до ще однієї латиноамериканської держави – Болівії¹⁴⁵⁹. У вересні 2016 р. "Газпром" увів у експлуатацію родовище "Інкауасі", запаси якого становлять 70,8 млрд м³, де планується збільшити видобування до 6,5 млн м³ за добу. До 2040 р. в Болівії за участю "Газпрому" ("Gazprom International"), який представляє інтереси в цій країні, планується продовження видобування, переробка та транспортування енергоресурсів, зокрема скрапленого газу¹⁴⁶⁰. Разом із тим, під час свого візиту В. Путін підписав з Аргентиною угоду про співпрацю у сфері енергетики. Уже у 2015 р. "Газпром" відкрив своє представництво в Буенос-Айресі для реалізації спільних проектів з аргентинською компанією "YPF" у сфері розвідки та пошуку нових покладів вуглеводнів, а також у сфері скрапленого газу. Також РФ заявила про участь в розробці найбільшого аргентинського сланцевого родовища "Vaca Muerta"¹⁴⁶¹. У зв'язку з тим, що Аргентина потерпає від енергетичного дефіциту, що негативно позначається на її економіці, роком пізніше "Росатом" зробив заяву про готовність брати

¹⁴⁵⁸ Никандров Н. Сергей Лавров в Латинской Америке.

¹⁴⁵⁹ Встреча с Президентом Боливии Эво Моралесом. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/46234>.

¹⁴⁶⁰ "Газпром" ввел в эксплуатацию месторождение "Инкауаси". URL: <http://sdelanounas.ru/blogs/?id=94>.

¹⁴⁶¹ СМИ Латинской Америки: американские спутники-шпионы и снятие запрета на поставку С-300 в Иран. URL: <http://inosmi.ru/overview/20150420/227605781.html#ixzz3YGHLBZov>.

участь у будівництві третього енергоблоку АЕС "Atucha", що, зокрема, зафіксовано у відповідному договорі¹⁴⁶².

Також Росія відзначилася участю в роботі саміту БРІКС, який було присвячено політичній координації глобального управління і підписанням Форталезької декларації та Форталезького плану дій, що передбачали створення нового банку розвитку БРІКС. Зазначений банк планує вкладати кошти в інфраструктурні проекти країн, що розвиваються¹⁴⁶³. Візит до Бразилії В. Путіна ознаменувався узгодженням плану дій між РФ і Бразилією щодо торговельно-економічної співпраці на 2014–2015 рр., зокрема і в енергетичній сфері. Ураховуючи те, що Росія активно прагне вибудувати стратегічну вісь "Москва – Бразилія" в межах БРІКС, варто зауважити, що товарообіг між Росією та Бразилією упродовж 2008–2015 рр. скоротився із 6,7 млрд дол до 338 млн дол, що говорить про фактичне згортання економічної присутності Росії навіть у найпотужнішій країні регіону¹⁴⁶⁴.

Загалом же, Кубу, Венесуелу, Нікарагуа та Бразилію Росія розглядає як стратегічних партнерів та "опорні" країни для подальшого геополітичного проникнення в Латиноамериканський регіон. Проте для латиноамериканських країн співпраця з Росією є лише одним із геостратегічних векторів. Вони активно розвивають свої відносини з таким центрами політико-економічного впливу як США, ЄС та особливо Китай. З метою недопущення подальшого розширення військової присутності Росії в Центральній Америці та використання інфраструктури країн регіону як за часів холодної війни, США відновили дипломатичні відносини з Кубою, що, зокрема, засвідчив офіційний візит Б. Обама до Гавани та відкриття посольства цієї держави у Вашингтоні у 2015 р. Тож одним з останніх акордів президента Б. Обама по завершенню його другого терміну перебування

¹⁴⁶² Латиноамериканское турне президента Путина: первые итоги. URL: http://www.inopressa.ru/article/14jul2014/inopressa/putin_la.html.

¹⁴⁶³ Официальный визит в Бразилию. Саммит БРИКС. URL: <http://www.kremlin.ru/catalog/countries/BR/events/46239>.

¹⁴⁶⁴ Торгово-экономическое сотрудничество между Россией и Бразилией. URL: [https://www.google.com.ua/#q=торгово-экономическое+сотрудничество+Россия-Бразилия+\(2014-2015\)](https://www.google.com.ua/#q=торгово-экономическое+сотрудничество+Россия-Бразилия+(2014-2015)).

у Білому домі стала дипломатична відповідь США на активізацію Росії на "задньому дворі" Вашингтона – Латиноамериканському регіоні¹⁴⁶⁵.

Власні геоекономічні інтереси й амбіції в Латиноамериканському регіоні демонструє Китай, який кілька десятиліть поспіль підтримує тут свою присутність. Свідченням того є латиноамериканське турне китайського лідера Сі Цзіньпіна в межах саміту АТЕС у Лімі, який Пекін максимально використав для розширення своєї економічної присутності в Латинській Америці в межах співпраці "Південь – Південь". КНР надає мільярдні кредитні позики латиноамериканським країнам з метою підтримки їх економіки та розвитку інфраструктури регіону. Також Китаєм передбачено подвоєння обсягів торгівлі із цими країнами в межах забезпечення постачання дешевої сировини (бразильської сировини та венесуельської нафти) для власних потреб¹⁴⁶⁶. Зважаючи на це, можна констатувати, що в Росії є два потужні геополітичні конкуренти в зазначеному регіоні – США та Китай, які мають значно більший перелік безпекових і геоекономічних інструментів у забезпеченні проектування свого впливу. За таких обставин шанси РФ закріпитися в Латиноамериканському регіоні можна розцінювати як досить незначні, урахувавши скорочення інструментарію геополітичного впливу, викликане внутріполітичною кризою.

Отже Росія, починаючи із 2000-х рр., намагається відновити свій вплив в африканському та латиноамериканському регіонах, які були традиційною сферою присутності СРСР у часи холодної війни. Також Росія намагається забезпечити свою геополітичну присутність шляхом маневрів ВПС та ВМФ поблизу Венесуели, Нікарагуа та Куби. Останнім часом навіть попри економічні

¹⁴⁶⁵ Куба и США официально восстановили дипломатические отношения. URL: <https://slon.ru/posts/54225>.

¹⁴⁶⁶ Patey L. Trouble Down South Xi Jinping's Latin American Tour. *Foreign Affairs*. 2016. 21th November. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/south-america/2016-11-21/trouble-down-south?cid=nlc-twofa-20161124&sp_mid=52843938&sp_rid=b2xlZ3ZhQHVRci5uZXQS1&spMailingID=52843938&spUserID=MjEwNDg3NjEzNDE3S0&spJobID=1047222005&spReportId=MTA0NzIyMjAwNQs2.

проблеми Росія демонструє статус стратегічного партнера щодо країн африканського та латиноамериканського регіону шляхом укладання партнерських угод у ході офіційних візитів.

Упродовж останніх десятиліть дедалі більше набуває свого значення й арктичний вектор російської геостратегії. Так, зміна арктичного клімату підвищує доступ до покладів нафти, газу й інших корисних копалин, сприяє забезпеченню контролю вилову риби, а також зумовлює тим самим розширення мережі транспортних шляхів. Інтерес багатьох країн до Арктики активно зріс після розвідки покладів енергоресурсів довкола зазначеного шельфу, а Росія у 2007 р. спорядила експедицію підводних човнів з метою встановлення прапора на дні Північного Льодовитого океану в точці Північного полюса, висуваючи тим самим геополітичні претензії у цій частині світу. Приблизно із цього часу відбувається патрулювання російською дальньою авіацією повітряного простору над Північним Льодовитим океаном із проникненням до зони Північноамериканського аерокосмічного оборонного командування в районі Аляски. Наступного року було зроблено заяву про відновлення присутності військових човнів ВМФ в Арктиці, особливо задля патрулювання архіпелагу Шпіцберген. Для посилення цієї місії Росія планує в найближчі двадцять років побудувати десять атомних криголамів¹⁴⁶⁷.

У 2009 р. РФ оприлюднила основні пункти своєї політики щодо Арктики. Додамо, що Арктика як зона геостратегічних інтересів Росії згадана й у новій військовій доктрині РФ від 2014 р. Водночас Арктика останнім часом входить і до стратегії НАТО як один із найважливіших регіонів із проектування та підтримки безпеки. Як стверджує авторитетне аналітичне видання "The National Interest" – "Головними претендентами на ділянку Північного Льодовитого океану (Арктику. – О. К.) є НАТО та Росія" – тобто гравці, які вбачають один в одному найбільшу загрозу своїй безпеці¹⁴⁶⁸. Не випадковими в цьому контексті є заяви російських

¹⁴⁶⁷ Cohen A. Russian in the Arctic: Challenges to U.S. Energy and Geopolitics in the Hitch North. *Current Politics and Economics of Russia*. 2011. Vol. 27. No 5/6. P. 559–560.

¹⁴⁶⁸ Skrafton M. Why the Next NATO-Russia Crisis Could Go Down in the Arctic. *The National Interest*. 2016. 28th September. URL:

керманічів про те, що Арктика (регіони на північ від полярного кола) забезпечує близько 20 % ВВП РФ. За офіційними російськими даними близько 80–90 % відомих запасів родовищ арктичних вуглеводнів розміщуються саме на російському континентальному шельфі, 65 % з яких залягають у Баренцевому і Карському морях. Той факт, що більшу частину запасів усіх енергоресурсів Арктики зосереджено саме в російському секторі, робить РФ фактично ключовим гравцем у цьому регіоні¹⁴⁶⁹.

Родовища нафти та газу, на які надто претендує Росія, стануть доступними з таненням льодовиків уже через 20 років. Крім того, присутність Росії в Арктиці надає їй певну стратегічну перевагу за умов повномасштабного розгортання американської системи ПРО в Європі. Ратифікація Конвенції ООН із морського права (UNCLOS) дозволила багатьом країнам розширити своє суверенне право на видобування енергоресурсів у морі, що, зрештою, і зумовило геополітичну "битву" за Арктику. Таким чином, залучення інвестицій та розробка нафтогазових родовищ на арктичному шельфі знизить ризики втрати Росією європейського енергетичного ринку¹⁴⁷⁰.

Нагадаємо, що пострадянська Росія фактично позбавлена можливостей виходу до моря у своїй південно-західній частині, зокрема після того, як вона втратила свій панівний статус у Балтійському та Чорному морях. Водночас нині країни НАТО можуть без особливих зусиль блокувати вихід Росії до Середземного моря та Атлантичного океану. Тож боротьба за вплив на Арктику набуває для Росії виняткового значення. Також у разі, коли з таненням льодовиків арктичного шельфу відкриється новий транспортний шлях, більш відомий як Північний морський шлях, який так чи інакше пролягатиме через так звану виняткову економічну зону Росії в Арктиці та у перспективі скоротить час транспортування товарів з Азії до Європи. Останнє надасть мо-

<http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/why-the-next-nato-russia-crisis-could-go-down-the-arctic-17861>.

¹⁴⁶⁹ Zysk K. The Evolving Arctic Security Environment: An Assessment. *Current Politics and Economics of Russia*. 2011. Vol. 27. No 5/6. P. 596.

¹⁴⁷⁰ Strandsbjerg J. Cartography and geopolitics in the Arctic Region. Copenhagen: DIIS, 2010. P. 8.

жливість експлуатації Росією північного морського шляху як найкоротшої траси до європейських та далекосхідних морських портів, хоча перспективи транзитних потужностей останнього видаються поки досить примарними. Скажімо, цей менш затратний шлях може використовувати Китай для відправлення своїх контейнерних суден до країн ЄС, що значно посилить транзитний статус РФ та знизить конкурентність маршруту "Один пояс, один шлях"¹⁴⁷¹. Саме тому для РФ є надважливим завданням геополітично закріпитися на арктичному шельфі з тим, щоб мати транзитний зиск від використання нового транспортного шляху після танення льодовиків.

Складність ситуації виявляється і в тому, що застовпити свої інтереси в цьому куточку світу, який поки що позначається на політичних картах "невинно білим кольором", окрім Росії, яка претендує на 30 % території Арктики, намагаються також США, Канада, Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія та Ісландія. Зазначені країни ще в 1996 р. організували та разом із Росією створили Арктичну раду, що займається питаннями захисту екосфери Арктики та метеокліматичного моніторингу.

Останнім часом у геополітичній боротьбі за Арктику економічна складова превалює над екологічною і відтепер до Арктики виявляють інтерес і такі європейські країни, що також не мають стосунку до даного шельфу, як от: Велика Британія, Іспанія, Німеччина, Франція, Італія, Нідерланди та Польща. При цьому активну зацікавленість щодо енергоресурсних покладів Арктики демонструють навіть такі "неарктичні" актори як: Китай, Південна Корея, Індія, Австралія, Нова Зеландія, Бразилія, Аргентина та Чилі. Як бачимо, розгорнулася нова геополітична боротьба за Хартленд, складовою частиною якого є Арктика як природний геополітичний буфер. Наявна кількість країн-претендентів на арктичні надра є черговим свідченням того, що Арктика поступово перетворюється на епіцентр геополітичної та геоекономі-

¹⁴⁷¹ Skrafton M. Why the Next NATO-Russia Crisis Could Go Down in the Arctic. *The National Interest*. 2016. 28th September. URL: <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/why-the-next-nato-russia-crisis-could-go-down-the-arctic-17861>.

чної боротьби провідних держав за енергоресурси та транспортні коридори, що також ускладнює встановлення меж майбутньої зони відповідальності та може спричинити міжнародну ескалацію чи так звану енергетичну війну. Росія при цьому чітко окреслила свій сектор інтересів в Арктиці, який вона готова захищати навіть силовими методами з використанням зброї¹⁴⁷².

У серпні 2016 р. Росія подала заявку до Комісії ООН з питань кордонів континентального шельфу (CLCS) на розширення кордонів арктичного шельфу на 1,2 млн км². Підставою до такої заявки стали докази російських вчених про те, що частина хребтів Ломоносова і Менделєєва, а також котлован Підводників є продовженням російської частини Євразійського материка або російської суші в Північному Льодовитому океані. Утім, це твердження можна розглядати лише як припущення, оскільки переконливі докази щодо приналежності цієї частини Арктики Росії поки що відсутні¹⁴⁷³.

За даними представників наукових кіл та економічних експертів, Росія за рахунок частини арктичного шельфу збільшить енергетичні ресурси на 5 млрд т умовного палива¹⁴⁷⁴. Також визнанням приналежності частини арктичного шельфу Росія отримала би право експлуатації, розпорядження та збереження ресурсів, розміщених у воді, на морському дні та під морський дном. Додамо, що із 60 розвіданих великих родовищ нафти і газу в заполярній акваторії – 43 припадає на російський сектор.

¹⁴⁷² На богатства Арктики претендуют более 20 стран. URL: <http://kulinar.brsmok.by/?p=547>.

¹⁴⁷³ The geopolitical game in the Arctic heats up. *Financial Times*. 2014. 22th December. URL: <https://www.ft.com/content/83724834-89dc-11e4-9dbf-00144feabdc0>.

¹⁴⁷⁴ Загалом, за різними оцінками експертів, під льодовими покровами Арктики перебуває від 20 до 30 % (169 трлн м³) світових запасів природного газу та 13 % (90 млрд бар.) світових запасів нафти. Російські експерти встановили, що сумарні ресурси, які можуть бути отримані Росією в Арктиці, оцінюються в 106 млрд т нафтового еквіваленту, зокрема 69,5 трлн м³ природного газу. До того ж, на думку Москви, саме в російському секторі Арктики міститься найбільший обсяг покладів енергоресурсів.

Вважається, що 11 % національних доходів Росії припадає саме на Арктику, де зосереджено 90 % нікелю і кобальту, 96 % платиноїдів¹⁴⁷⁵. Однак після виходу зі спільного проекту компанії "ЕххонМобіл" з уведенням проти РФ санкцій в енергетичній сфері, "Роснафта" опинилася наодинці із завданням освоєння арктичного шельфу. Загалом самотужки РФ не в змозі видобувати енергоресурси в Арктиці, а ймовірно, змушена буде кооперувати свої зусилля з тим же Китаєм, Японією чи Норвегією. Тому зазначені території в разі обґрунтованого доведення права володіння ними Росією хоча й розширять плацдарм для забезпечення її геостратегічних інтересів, утім будуть радше здобутком на віддалене майбутнє¹⁴⁷⁶.

Розгортання регіональної "холодної війни" в Арктиці не унеможлиблює те, що РФ як нині агресивний актор може проігнорувати норми міжнародного права та почати оспорювати належність арктичного шельфу силовими методами, вдаючись до прямого військового захоплення родовищ природних ресурсів у зазначеному регіоні. Розпочнімо з того, що у вересні 2010 р. Росії та Норвегії вдалося підписати Договір про розмежування морських просторів і співпрацю в Баренцевому морі та Північному Льодовитому океані¹⁴⁷⁷. Згідно з документом, спірний район континентального шельфу (175 тис. км²) був розділений між учасниками приблизно порівну. Також сторони зобов'язалися не претендувати на суверенні права один одного за межами визначеної лінії. Росія отримала можливість здійснювати власні суверенні права на схід від лінії розмежування морських просторів у межах "Спеціального району". Подібні кроки з налагодження відповідних контактів щодо розмежування сфер впливу в Арк-

¹⁴⁷⁵ Коньшев В., Сергунин А. Арктика на перекрестке геополитических интересов. *Мировая экономика и международные отношения*. 2010. № 9. С. 50.

¹⁴⁷⁶ Россия претендует на 1,2 млн квадратных километров Арктики. URL: <http://cont.ws/post/62204>.

¹⁴⁷⁷ Договор между Российской Федерацией и Королевством Норвегия о разграничении морских пространств и сотрудничестве в Баренцевом море и Северном Ледовитом океане от 15 сентября 2010 года. URL: <http://kremlin.ru/supplement/707>.

тичному шельфі приймалися Москвою також спільно із Фінляндією та Канадою¹⁴⁷⁸. Проте юридичний конфлікт між Москвою та Осло довкола проходження російського кордону щодо архіпелагу Шпіцберген не припиняється. Зазначений спір полягає в тому, що Росія прагне домогтися проходження свого кордону біля побережжя архіпелагу, тоді як Норвегія виступає за рівновіддалене розмежування російського та норвезького кордону¹⁴⁷⁹. Нагадаємо, що Договором, підписаним у Парижі в лютому 1920 р. господарську та наукову діяльність на архіпелазі, окрім Норвегії, згідно зі спеціальним статусом, здійснює також Росія, яка має на о. Західний Шпіцберген російський населений пункт Баренцбург. Росія все ж висуває претензії на право володіння зазначеною територіальною одиницею, тоді як Норвегія розцінює такі закиди як територіальні претензії Російської держави¹⁴⁸⁰.

Попри заяви російських експертів, які заперечують розширення території РФ, а зауважують лише винятково про збільшення зони національної юрисдикції, Росія розпочала експансію на арктичний шельф через розширення своєї військової присутності в Баренцовому морі, Заполяр'ї та Північному Льодовитому океані. Доказом цього стала висадка у межах навчань російського десанту на Новосибірські о-ви та розміщення військового континенту РФ поблизу Фінляндії у кількості 800 осіб¹⁴⁸¹, а також по всій довжині російської Арктики – від

¹⁴⁷⁸ Фененко А. Россия и соперничество за передел приполярных пространств. *Мировая экономика и международные отношения*. 2011. № 4. С. 28.

¹⁴⁷⁹ Коньшев В., Сергунин А. Арктика на перекрестке геополитических интересов. *Мировая политика и международные отношения*. 2010. № 9. С. 51.

¹⁴⁸⁰ Honneland G. Geopolitics and International Governance in the Arctic. *Arctic Review on Law and Politics*. 2014. Vol. 5. No 2. P. 162.

¹⁴⁸¹ Відзначимо, що російський кордон із Фінляндією становить 1,3 тис. км. Російські війська, починаючи із 2015 р., розпочали відновлення колишньої занедбаної радянської військової бази поблизу с. Алакертті на південному заході Мурманської обл., що розташоване в 60 км від фінського кордону.

Кольського п-ва до Чукотки. При цьому цілком імовірно, що військові маневри, окрім зазначеної цілі, мають, як уже йшлося, ще й завдання щодо розширення тиску на Фінляндію як потенційного кандидата на членство в НАТО¹⁴⁸².

Росія також демонструє намагання залякати інші країни задля отримання геополітичних переваг у цій частині світу. Зокрема, у 2015 р. РФ провела надзвичайно масштабні маневри Північного флоту й окремих з'єднань Західного військового округу за участі 45 тис. військовослужбовців, а також низки підводних човнів і винищувачів у відповідь на військові навчання Норвегії¹⁴⁸³. Водночас Росія мала наміри створити арктичну групу військ, що не може не турбувати інших потенційних "претендентів" на арктичний шельф. Окрім усього, на кінець 2017 р. РФ планувала остаточно завершити формування оперативно-стратегічного командування "Північ", яке б забезпечило контроль над сектором російських стратегічних інтересів. У свою чергу, міністр оборони Росії заявив про закриття радіолокаційного поля над Арктикою з допомогою відповідних станцій і наземних систем наведення на Землі Франца Йосифа, а також готовність зустріти ворога зі сходу та півночі. Водночас планується зведення військових об'єктів на мисі Шмідта¹⁴⁸⁴.

У російському оборонному бюджеті передбачено кошти для реалізації в найкоротші терміни проекту відновлення системи колишніх радянських військових баз, що були найбільш наближені до США, а також будівництво нових. Ідеться про зведення військової бази та її інфраструктури на новосибірському архіпелазі, а також бази на о. Врангеля. Крім того, РФ веде реконструкцію аеродрому на архіпелазі Нова земля та інших ова-х Північного океану з наміром розгорнути повноцінну військову базу з розміщенням передових зенітно-ракетних комплексів С-400

¹⁴⁸² Czarniecki M. Rosyjscy żołnierze 60 km od granicy z Finlandią. *Gazeta Wyborcza*. 2015. 14 Stycznia.

¹⁴⁸³ Технические доказательства холодной войны. Север стал новым фронтом Путина. URL: <http://www.inopressa.ru/article/25Mar2015/lastampa/front.html>.

¹⁴⁸⁴ Россия построила 6 военных баз в Арктике. URL: <https://focus.ua/world/341745>.

"Тріумф", зенітних ракетно-гарматних комплексів "Панцир" та систем РЛС. Також поблизу зазначеного архіпелагу планується в перспективі дислокація частини Північного флоту Росії, на базі якого буде створено Об'єднане стратегічне командування¹⁴⁸⁵.

Крім того, на російському побережжі Північного Льодовитого океану планується будівництво цілої мережі військових аеродромів для розміщення ескадрильї сучасних винищувачів і перехоплювачів. Паралельно Росія офіційно заявила про дислокацію 6-тисячного військового контингенту в Мурманській обл. та Ямало-Ненецькому автономному округу, а вздовж північного периметру Росії пропонується збільшити чисельність прикордонних військ. Черговим доказом серйозності намірів РФ щодо Арктики стало проведення військових навчань "Схід-2014", що стали наймасштабнішими у цьому регіоні від часів розпаду СРСР та пройшли на 11 полігонах Далекого Сходу. Наступного року з метою перевірки боєготовності Північного флоту було проведено військові навчання за участі 40 тис. військових, 41 судна та 15 підводних човнів. Цілком імовірно, що задля отримання військової переваги над своїми потенційними суперниками в боротьбі за Арктику, Росія незабаром зможе розмістити в регіоні тактичні ядерні комплекси "Іскандер". Таким чином, задля відстоювання своїх інтересів і зайняття своєї черги в оволодінні енергоресурсами Арктичного регіону РФ планує до 2020 р. створити повноцінну мережу військових баз. Останнє дозволить їй мати беззаперечну перевагу, принаймні в євразійському секторі Арктики, порівняно з іншими країнами¹⁴⁸⁶. Зрештою, розміщення російських ракет у Калінінграді, Криму, на Далекому Сході та її інтереси в Європі, Західній та Центральній Азії, АТР, Арктиці є показником того, що РФ тестує плацдарм

¹⁴⁸⁵ Бонет П. На Арктику надвигается новая холодная война. URL: <http://inosmi.ru/russia/20150408/227359276.html>.

¹⁴⁸⁶ Russia's Plans for Arctic Supremacy. *Stratfor global intelligence*. 2015. 16th January. URL: <https://www.stratfor.com/analysis/russias-plans-arctic-supremacy#axzz3PMtY6OsF>.

для відновлення впливу на всіх чотирьох напрямках, як це було за часів холодної війни¹⁴⁸⁷.

У свою чергу Канада, як член НАТО, розглядає Арктику складовою частиною власної національної ідентичності. Водночас Оттава має намір формувати потужності задля контролю та захисту суверенітету Канади в Арктиці шляхом створення нової морської бази в порту Нанісівік на о. Баффін. Пропонувалося також відкрити тренувальний центр у затоці Резольют, збільшивши там свою військову присутність. США також мають власну стратегію зі стримування конкретного супротивника в Арктиці збройними засобами. Слід визнати, що таке військове нарощування присутності в Арктиці несе в собі ризики розгортання збройного протистояння¹⁴⁸⁸.

Зрештою, Арктика як територія зі статусом заповідника перетворилися на плацдарм геополітичного протистояння як великих держав – провідних учасниць побудови нового світового порядку, так і середніх, що мають досить амбітні претензії на участь у розподілі сфер впливу на арктичному просторі. Росія намагається закріпити свій контроль у цій частині світу силовим шляхом, передусім через відновлення колишніх радянських військово-морських баз і створення нових, а також остаточного завершення формування оперативного-стратегічного командування "Північ".

* * *

Резюмуючи вищевикладене, можемо констатувати, що із крахом СРСР Росія взяла курс на зближення із США та Заходом, оскільки потребувала значних кредитів та інвестицій в умовах трансформації економіки та переведення її із планової на ринкову модель. Відносини зі Сполученими Штатами за весь постхолодний період набули характеру маятникової циклічності, змі-

¹⁴⁸⁷ Singh A. Russia Isn't Pivoting to Asia. *The National Interest*. 2016. 4th September. URL: <http://nationalinterest.org/feature/russia-isnt-pivoting-asia-17569>.

¹⁴⁸⁸ Воронков Л. Арктика на восьмерых. *Россия в глобальной политике*. 2013. № 3. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Arktika-navosmerykh-16045>.

нюючи перезавантаження та потепління черговим загостренням. Насамперед, оптимізації та поліпшенню стосунків РФ і США сприяв діалог у межах СНО, який покликаний був виробити механізм перманентного скорочення ядерних наступальних озброєнь. Утім, погіршення двосторонніх відносин було пов'язане передусім із початком реалізації США стратегії з розміщення систем ПРО у країнах ЦСЄ, що не дозволило двом ядерним наддержавам оптимізувати граничну кількісну межу стратегічних наступальних озброєнь до рівня 1500–1675 од. та 1100 носіїв, як це передбачалося Договором СНО-3. Ще одним фактором деструктиву російсько-американських відносин став процес розширення НАТО на схід.

Процес розширення НАТО на терени ЦСЄ стартував одразу після завершення виведення російських військ з об'єднаної Німеччини через започаткування програми "Партнерство заради миру", до якої приєдналися і країни СНД. Зазначена програма покликана фактично служити своєрідним перехідним етапом задля набуття статусу кандидата у члени Альянсу, що тим самим непокоїло Росію, яка, утім, і сама брала в ній участь. Ситуативним зближенням Росії та США можна вважати нетривалий процес, що відбувся після терористичних актів у США 11 вересня 2001 р. РФ вбачала тоді шанс щодо утвердження одного із впливових геополітичних центрів. Проте участь Росії в подоланні міжнародного тероризму як всесвітнього зла обмежилася наданням свого повітряного простору та військово-технічної допомоги Альянсу під час воєнної операції в Афганістані. Зрештою, лідери НАТО підтвердили, що розширення Альянсу на схід відбудеться у заздалегідь визначені терміни, незважаючи на участь Росії в антитерористичній коаліції проти режиму "Талібан", після чого відбулося п'яте, а згодом шосте розширення НАТО, у тому числі за рахунок країн Прибалтики. Останнім часом стосунки РФ та США набули свого піку погіршення за весь період постбіполярності, насамперед через агресивну російську політику на пострадянському просторі та Близькому Сході. У цій ситуації Вашингтон розцінює Росію як одну із ключових загроз світовій безпеці.

Росія відчайдушно намагається відновити свій впливу у Європі. Свого часу завдяки тісним стосункам РФ із такими потужними країнами ЄС, як Німеччина, Франція й Італія, що базувалися передусім на особистих контактах із їхніми лідерами, Москві вдавалося тривалий час стримувати амбіції у просуванні до НАТО України, Грузії та Молдови. Нині Росія намагається активно реалізовувати свою стратегію впливу щодо Євросоюзу, головним чином шляхом енергетичного впливу/шантажу, динамічної підтримки ультраправих, націоналістичних і популістських сил задля сприяння приведення їх до влади через втручання у виборчі процеси європейських країн. Така стратегія полягає в реалізації сценарію розколу євроатлантичної спільноти аж до повного розриву зв'язків між Вашингтоном і Брюсселем. Росія, вдаючись до прямих погроз, активно тисне на північноєвропейські країни, зокрема Фінляндію, задля недопущення їх приєднання до НАТО. РФ має свої геостратегічні інтереси на Балканах. Свого часу Москва різко виступила проти бомбардувань силами Альянсу боснійських сербів у 1995 р. та Белграда в 1999 р. Проте, якщо у першому випадку РФ усе ж брала участь у підготовці Дейтонських угод з урегулювання етнічного конфлікту в Боснії і Герцеговині, то у другому Росія засудила проголошення незалежності Косово у 2008 р. Загалом же, нині Росія може суттєво впливати на ситуацію в Сербії, Чорногорії, Македонії та Боснії і Герцеговині, розігруючи так звану православну карту, а також через маніпуляцію тамтешніми політичними силами, втручаючись у виборчі процеси чи провокуючи політичні кризи з використанням спецслужб задля того, щоб не допустити інтеграції цих країн до євроатлантичних структур.

Російська Федерація активно намагається відновити свій вплив на Близькому Сході, який свого часу був важливою сферою геостратегічних інтересів СРСР. Першим кроком до повернення в регіон стала участь у виробленні "дорожньої карти" щодо врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту та сприянні згортанню іранської ядерної програми. Своєї значимості у врегулюванні іранської проблеми Росія набула завдяки попередньому наданню яде-

рних технологій і будівництва АЕС у Бушері. Підтримка авторитарного режиму Б. Асада служить посиленню геополітичної присутності Росії на Близькому Сході, а провокація нестабільності в Сирії під виглядом боротьби з ІДІЛ спричиняє збільшення потоку біженців до країн Євросоюзу, що тим самим підриває його стабільність і єдність. РФ зацікавлена у поширенні впливу на видобування та транзит енергоресурсів до Європи, а тому через підтримку деструктиву в регіоні намагається усунути таким чином енергетичних конкурентів на європейському ринку вуглеводнів, оскільки нафтогазовий транзит країн Перської затоки мав би здійснюватися саме територією Сирії.

Зрештою, можемо стверджувати, що ситуативна участь РФ у сирійському конфлікті служить радше пропагандистській демонстрації своєї ваги в міжнародних процесах як держави, без якої неможливо вирішити жоден потужний регіональний конфлікт. Загалом же, участь Росії в сирійському конфлікті не додала їй популярності та ще більше загострила відносини із Заходом, насамперед із США. Задля патрунування інтеграції євразійської імперії Росії недостатньо контролювати лише периметр пострадянського простору і саме тому РФ намагається забезпечити свій вплив на Близькому Сході через такі країни, як Сирія та Іран. Ідеться навіть про створення геостратегічного трикутника "Москва – Тегеран – Дамаск". Надзвичайно важливим завданням у зміцненні впливу Росії на Близькому Сході є патрунування створення антизахідної коаліції такими державами, як Сирія, Іран, Ірак, Туреччина, Єгипет і Лівія. Свідченням того є нарощування постачання Росією Ірану та Єгипту новітніх зразків озброєння з метою підвищення їхньої геополітичної ваги та зміни балансу сил у регіоні. Усе ж російсько-турецькі відносини є нестабільними, передусім через розбіжності в підтримці сирійського режиму Б. Асада.

Після завищених очікувань допомоги від Заходу після розпаду СРСР, РФ змушена була зміщувати власний геополітичний вектор на схід, насамперед у бік Китаю. Крім того, Росія здійснює активні кроки зі зближення з Індією. Тривалий час РФ на-

магається реалізувати стратегію щодо формування геостратегічного трикутника "Москва – Пекін – Делі". Різкий геостратегічний розворот Росії на схід останніми роками переважно пояснюють погіршенням відносин із Заходом через уведення ним економічних санкцій унаслідок "гібридної агресії" проти України. РФ, таким чином, намагається отримати доступ до кредитів КНР в умовах, коли її економіка перебуває в рецесії, а сама Росія по суті опинилася у фінансовій ізоляції. Інтенсивну торгівлю зброєю з Китаєм та низкою інших азіатських держав варто також розглянути як вплив на баланс сил в АТР. Проте загроза демографічної колонізації Китаєм російського Далекого Сходу та Південного Сибіру є причиною геополітичної недовіри з боку Росії щодо участі Китаю в розвитку зазначених територій РФ. Також обсяг двосторонніх торговельно-економічних відносин між Москвою та Пекіном демонструє в останні роки стабільне зниження.

Загалом довготерміновий конфлікт із Заходом є прямим шляхом до міжнародної ізоляції, економічного занепаду або ж повного узалежнення РФ від Китаю. Усе це жодним чином не сприяє формуванню коаліції, військово-політичного блоку чи, тим паче, геополітичного союзу за участі Росії та Китаю. У разі, якщо говорити про відносини РФ з Індією, то їх можна охарактеризувати як ситуативне партнерство, а Нью-Делі дедалі частіше повертає свій погляд у бік США та Заходу, розгортаючи співпрацю з низки торговельно-економічних і військових напрямів. Довготривалий спір Росії з Японією щодо приналежності о-вів Курильської гряди, які РФ отримала у спадщину від СРСР, що володів ними від часів завершення Другої світової війни, не сприяє встановленню адекватних двосторонніх відносин та подоланню недовіри між Москвою і Токіо. Така ситуація у значній мірі ослаблює східний геостратегічний вектор Росії, хоча б тому, що Японія є однією із провідних економік світу, технології якої б сприяли модернізації та розвитку російського Далекосхідного регіону та економіки РФ загалом. Росія бере участь у міжнародному діалозі з денуклеаризації КНДР. Саме корейська проблема є однією з небагатьох, де геостратегічні інтереси США та Росії

загалом збігаються, оскільки РФ не вигідно мати непередбачуваний режим із ядерною зброєю неподалік своїх східних кордонів. Проте російські дипломатичні зусилля не вплинули на ситуацію в КНДР, що вийшла із ДНЯЗ у 2003 р. та офіційно оголосила про створення ядерної зброї у 2005 р. При всьому, по мірі погіршення відносин Росії із Заходом Москва намагається стабілізувати взаємини із Пхеньяном, який у відносно близькій перспективі може поповнити ряди її нечисленних союзників. Важливою країною для Росії у Південно-Східній Азії є В'єтнам, який як соціалістична держава залишається лояльним щодо РФ як правонаступниці СРСР. У розвитку двосторонніх відносин із Ханоем важливим пунктом для Москви залишається збереження радянської військової бази в Камрані для технічного обслуговування човнів Тихоокеанського флоту та дислокації літаків-заправників із метою забезпечення польотів російської дальньої авіації над Тихим океаном.

Росія з початку 2000-х рр. намагається актуалізувати латиноамериканський та африканський вектори своєї геостратегії як традиційні зовнішньополітичні напрямки колишнього СРСР. Останнім часом РФ прагне здобути прихильність серед кола африканських країн через скасування колишніх радянських боргів та встановлення економічних зв'язків, переважно комерційного характеру. Участь у миротворчих місіях в африканських країнах також розглядається Росією як демонстрація присутності в регіоні. У країнах Африки за різними даними перебуває близько 500 військових інструкторів і радників, які допомагають в освоєнні нової військової техніки. Проте Росія ризикує бути витісненою з регіону Китаєм, який як потужніший суперник розглядає Африку в ролі полігона для реалізації стратегії геоекономічного "завоювання". Свідченням тому є багатомільярдні інвестиції Китаю в Африканський регіон, чого Росія з її слабкою, сировинною економікою не може запропонувати у принципі. У Латинській Америці Росія намагається хоча б частково повернути свій вплив, який також колись мав СРСР. Ключовими країнами для реалізації стратегії відновлення присутності Росії в зазначеному регіоні є Куба, Венесуела, Нікарагуа та частково Бразилія. На тлі

поодиноких маневрів російських ВПС та ВМФ Москва здійснює періодичні заяви про відновлення колишніх радянських військових баз у латиноамериканських країнах. Однак таку риторику РФ можна розцінювати більшою мірою як геополітичний PR з метою репрезентації віртуальної величі Росії. Зі свого боку США намагаються діяти на випередження, прикладом чого є відновлення дипломатичних зв'язків Сполучених Штатів із Кубою після офіційного візиту Б. Обама до цієї країни та відкриття посольства Куби у Вашингтоні. До того ж, тут як і у випадку з Африканським регіоном свої геоекономічні інтереси лобіює Китай, виступаючи таким чином конкурентом Росії.

Арктика є ще одним об'єктом геостратегічних інтересів Росії, які вона рішуче захищає поряд з іншими країнами – претендентами на свій сектор впливу у Білому регіоні. Передусім ідеться про США, Канаду, Швецію, Данію, Норвегію, Фінляндію та Ісландію. У разі, коли з таненням льодовиків арктичного шельфу відкриється новий транспортний шлях, він так чи інакше пролягатиме через так звану виняткову економічну зону Росії в Арктиці. Ключовим інтересом для РФ у цій частині світу як й інших провідних держав є енергоносії та поклади інших природних ресурсів. Близько 80–90 % відомих запасів родовищ арктичних вуглеводнів міститься саме на російському континентальному шельфі, 65 % з яких залягають у Баренцевому і Карському морях. Той факт, що більшу частину запасів усіх енергоресурсів Арктики зосереджено саме в російському секторі, робить РФ фактично ключовим гравцем у цьому регіоні. У серпні 2016 р. Росія подала заявку до Комісії ООН з питань кордонів континентального шельфу на розширення кордонів арктичного шельфу на 1,2 млн км². Підставою до такої заявки стали докази російських учених того, що частина хребтів Ломоносова і Менделєєва, а також котлован Підводників є продовженням російської частини Євразійського материка або російської суші. Водночас розгорнулися суперечки між РФ і Норвегією щодо морських кордонів поблизу о. Шпіцберген. Росія прагне закріпитися в регіоні шляхом розширення військової присутності через відновлення ін-

фраструктури радянських військових баз та проведення масових військових навчань, які покликані демонструвати готовність Росії відстоювати свої інтереси в Арктиці аж до використання збройних сил. При всьому Арктика останнім часом внесена і до стратегії НАТО як один із найважливіших регіонів із проектування та підтримки безпеки. Усе це так чи інакше може спровокувати розгортання збройного протистояння в регіоні або так званої енергетичної війни.

ВИСНОВКИ

З'ясовано, що для аналізу зовнішньополітичної діяльності сучасних великих держав значимими теоретичними та методологічними підходами є геополітика та геостратегія. У сучасній динаміці трансформації світопорядку геополітика набуває якісного нового методологічного значення та змісту для розуміння зовнішньої політики та стратегії великих держав, які є рушійними силами зміни світопорядку. Однак чіткого теоретичного та дефініційного розуміння як геополітики, так і геостратегії досі немає. З огляду на це, на основі низки визначень поняття "геополітика", зроблених ученими різних поколінь як вітчизняного, так і зарубіжного загалу, урешті визначено, що геополітика – це, передусім, просторова політика великих і середніх держав, спрямована на закріплення стратегічно важливої сфери впливу у глобальному, регіональному чи локальному вимірах. Геополітика тісно пов'язана з національною безпекою держави, що реалізується нею самостійно або в межах окреслених союзів, блоків, об'єднань тощо. Визначальний компонент геополітики – національні інтереси держави, які вона захищає самостійно або в союзі з іншими країнами. Геополітика також відіграє роль методології наукового аналізу поведінки держав. Головним сутнісним і методологічним її аспектом є аналіз поведінки держав на світовій арені, власне, через призму географічного простору. Уже із часів зародження геополітичної думки було порушено питання про важливість впливу географічних факторів (особливостей географічного рельєфу, кліматичних умов, розміру території, виходу до морських просторів) на формування як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави. Якщо в епоху класичного етапу розвитку геополітики її розуміння інтерпретувалося насамперед як боротьба (сухопутної та морської могутності) за

контроль над територію держави та ресурсами всередині неї, то критична геополітика та геополітика постмодерну на перше місце ставлять не географічний, а саме соціальний простір як поле геостратегічних трансформацій і деконструкцій. Геополітичний простір розуміють насамперед як визначену сферу суперництва провідних світових акторів за домінування та просторовий (регіональний/глобальний) вплив. Зрештою, на відміну від геополітики, геостратегія – це здатність держави досягати поставленої мети та розв'язувати завдання відповідно до їх постановки в межах конкретного географічного простору з допомогою оптимального використання національної сили та наявних зовнішньополітичних ресурсів. Загалом геостратегія є алгоритмом визначення поведінки держави на міжнародній арені, що формується більшою мірою відповідно до зміни геополітичної ситуації у світі чи політичного режиму в конкретній державі.

Геостратегія Російської Федерації як держави, що прагне нарощувати свій просторовий вплив у регіональному та глобальному масштабах, формується зокрема під впливом теоретичних постулатів слов'янофільства та євразійства. Ці два ідеологічні та теоретико-методологічні напрями покликані обґрунтовувати стратегію Росії щодо розширення регіональної (територіальної) та глобальної (просторової) експансії. Як першочергові завдання для РФ неоевразійці, зокрема, виокремлюють: відновлення історичної Росії за рахунок об'єднання східнослов'янського простору в одній державі, посилення російського впливу на пострадянському просторі аж до його повного підпорядкування з перспективою континентального входження до нової імперії близькосхідних держав, та зрештою Китаю й Індії. Таким чином, спираючись на ідейний концепт євразійства, Росія формує доктрину відновлення Євразійської імперії (Хартленду) та прагне реалізувати месіанську зовнішньополітичну доктрину побудови трансрегіонального євразійського "мосту" між Європою й Азією. Для посилення свого впливу на пострадянській периферії Росія має неписану стратегію щодо реалізації геостратегічного алгоритму "гібридної війни", який полягає у використанні протестного потенціалу населення, радикальних й екстремістських організацій,

нерегулярних (неконвенційних) військових формувань, приватних військових компаній тощо. Надважливим геостратегічним завданням для Росії є реінтеграція пострадянського простору в межах таких організацій, як МС, ЄАЕС, ОДКБ тощо. Також РФ через співпрацю з НАТО, АТЕС, БІРКС прагне впливати на глобальну систему безпеки. Крім того, задля демонстрації ролі наддержави Росія має стратегічні плани з урегулювання/управління міжнародними регіональними конфліктами та кризами, а також наміри щодо проектування геополітичного впливу на країни Африки, Латинської Америки й Арктичний регіон.

Росія за всіма ознаками є авторитарною державою, а в основу владної організації покладено доктрину так званої керованої демократії. Така модель державного устрою, зрештою, позначається на її геостратегії та зовнішньополітичній діяльності. Владна вертикаль президента В. Путіна заснована на підтримці вузького кола представників олігархату і колег по службі в КДБ – ФСБ, які активно формують як порядок денний внутріполітичної ситуації в державі, так і впливають на ухвалення зовнішньополітичних рішень. Надто централізована система російської влади, дії якої відзначаються агресивністю та експансіоністською політикою, знаходить підтримку фактично всіх верств нинішнього російського суспільства, якому характерна імперська свідомість, породжена, зокрема, ностальгією за втратою Радянського Союзу як наддержави. Як з'ясовано, близько 60 % росіян стурбовані більшою мірою зовнішньополітичними успіхами та зміцненням геополітичного статусу Росії на міжнародній арені, аніж інноваційними трансформаціями та стабільним економічним розвитком держави. Часто задля підвищення електорального рейтингу та відволікання населення від наростання соціально-економічних проблем російське керівництво вдається до нагнітання регіональної та міжнародної напруги. Адже відомо, що різкі "стрибки" політичного й електорального рейтингу В. Путіна прямо "наклалися" на успіхи РФ у воєнних кампаніях у Чечні, Грузії та Україні. Тож та частина політичної еліти, що іменує себе державниками, ключовою ідеєю для Росії вважає націонал-патріотизм, який культивує відчуття гордості за велич власної країни.

Загальновизнано, що із крахом СРСР геополітичний статус Росії значно знизився, а остання радше відповідає рівню регіональної, а не глобальної держави. Так РФ, порівняно із СРСР, удвічі поступається за кількістю населення та ще більше за економічним потенціалом. Також із розпадом СРСР Росія втратила 25 % території та ключові портові виходи до Чорного й Балтійського морів. Одним словом, Росія опинилася географічно та геополітично відкинутою від Заходу до кордонів XVII ст. Зі скороченням території та зміщенням географічного центру на схід у Росії відповідно скоротилися й території для комфортного проживання, які нині становлять лише 15 % від загальної площі країни, тоді як решта – це вічна мерзлота, пустелі, болота тощо. Навіть незважаючи на значні геостратегічні втрати, РФ прагне будь-що зберігати своє ключове геостратегічне положення в центрі Євразії (Хартленді) задля підтвердження статусу трансконтинентальної держави. З метою підвищення власного рівня геостратегічної безпеки Росія намагається сформувати буферну зону по периметру південно-західного та південного флангу своїх кордонів, головним чином за рахунок таких пострадянських держав, як Україна, Білорусь, Молдова, країн Південного Кавказу та ЦА – розглядаючи їх у ролі лімітрофів.

Ресурсне забезпечення зовнішньої політики РФ перебуває на досить низькому рівні. Скажімо, такий важливий ресурс як демографічний, що є мобілізаційним резервом економіки та збройних сил держави, перебуває у стані кризи у зв'язку із кількісним і якісним скороченням населення. Не відзначається оптимістичними показниками і такий надважливий ресурс у забезпеченні зовнішньої політики держави як економіка, хоча б тому, що нині частка Росії в загальному обсязі світового ВВП становить близько 2 %. Росія на тлі деіндустріалізації дедалі помітніше перетворюється на державу із сировинною економікою, яка є надзвичайно чутливою до цінової кон'юнктури світових енергоресурсних ринків. Такий стан речей не дозволяє Росії повноцінно вступити в боротьбу за глобальний гео економічний вплив і перерозподіл трудових та інтелектуальних ресурсів. Збройні сили РФ як один із найвагоміших зовнішньополітичних/гео-

політичних ресурсів переживають транзитивний період, оскільки перебувають на межі переходу від пострадянської деструктивної моделі до формату, який би відповідав світовим оборонним стандартам. За винятком поодиноких зразків новітнього озброєння, оборонний технологічний стан Росії загалом перебуває у кризовій ситуації, а переважна більшість броньованої техніки, авіаційної та військових човнів є зразками ще радянського виробництва. Однак РФ зберегла статус ядерної наддержави, не маючи такої характеристики в інших аспектах – економічному, ідеологічному та гуманітарному. У цій ситуації Росія делегує свій ядерний потенціал у політичну площину, використовуючи його переважно як засіб тиску та шантажу реальних чи потенційних суперників. Не у кращому стані перебуває і такий зовнішньополітичний ресурс як "м'яка сила" у зв'язку зі скороченням російського етнічного та лінгвістичного поля передусім на пострадянському просторі. Так, зі зниженням рівня використання російської мови та її носіїв, Росія, відповідно, втрачає ще один важливий інструмент геополітичного впливу у зоні своєї особливої відповідальності. Разом із тим, на тлі активного скорочення російськомовного населення нові незалежні держави реалізують програму щодо їх мовної суверенізації.

Під виглядом реалізації інтеграційних проектів Росія намагається зберегти єдиний економічний, політичний, безпековий і гуманітарний пострадянський простір. Збереження промислово-економічної інфраструктури колишнього СРСР дозволило Росії у відносно стислі терміни відновити економічний, а з ним і політичний вплив на нові незалежні держави. СНД, як організація, що замістила пострадянський геополітичний вакуум, стала засобом збереження російської присутності на теренах колишнього СРСР після його краху. Проте торговельно-економічний і безпековий зиск для учасників організації залишається сумнівним, а обсяг товарообігу в межах Співдружності дедалі більше скорочується. Не стали повноцінними інтеграційними об'єднаннями і такі проєктовані Москвою "різношвидкісні" організації як ЄврАзЕС, МС, ЄЕП, а згодом і ЄАЕС, покликані служити транзитивним геоекономічним інструментом на шляху до омріяного Євразійського

Союзу як політичного об'єднання та потужної альтернативи ЄС. Однак євразійські об'єднання дедалі більше демонструють дезінтеграційні ознаки через очевидні торговельно-економічні втрати їх учасників, попри регулярні заяви представників Росії про створення єдиного простору послуг, товарів, капіталів.

Загалом учасники ЄАЕС є радше конкурентами на пострадянському, європейському й інших ринках головним чином через те, що всі вони експортують переважно однотипну сировинну продукцію. Учасники ЄАЕС, переорієнтовуючи свої економіки в бік ЄС, Китаю та інших геоекономічних світових центрів, лише підкреслюють відсутність єдиного ринку в межах організації, що тим самим суперечить критеріальним ознакам будь-якого торговельно-економічного об'єднання. До того ж, у ЄАЕС як і в інших євразійських об'єднаннях привілейоване геоекономічне становище посідає Росія, що робить зазначений союз *a priori* асиметричним за своєю інтеграційною сутністю. РФ при всьому навіть ладна зазнавати економічних збитків від участі в євразійському інтеграційному об'єднанні заради утримання в периметрі свого геополітичного впливу країн пострадянського простору. Також на тлі російського "гібридного експансіонізму" привабливість ЄАЕС як для реальних, так і потенційних його учасників значно знижується, а тому, окрім пострадянських автократій, потенційних кандидатів на вступ до зазначеного об'єднання, тим паче з поза меж пострадянського простору, годі чекати. Зокрема, на думку експертів, російська агресія проти України була зумовлена серед іншого небажанням Києва інтегруватися до євразійських структур, а тому посилення євроатлантичного зовнішньополітичного вектора Києва є закономірним. На тлі наростання загроз національному суверенітету та територіальній цілісності пострадянських країн, які несе Росія, тиражуючи імператив захисту своїх співвітчизників, допускається навіть припинення членства в ЄАЕС Білорусі та Казахстану як найближчих її союзників. Тож варто говорити про яскраво виражене превалювання геополітичних інтересів Росії над її торговельно-економічними зацікавленнями в ЄАЕС. Таким чином, ЄАЕС як і попередні інте-

граційні об'єднання не стали запорукою модернізаційної динаміки й економічних трансформацій його учасників.

Пострадянські країни, що межують із Росією, мають для неї виняткове геостратегічне значення. З метою посилення контролю на пострадянському просторі Росія вдається як до прямих, так і завуальованих силових дій. У такий спосіб вона намагається не лише зупинити подальший розпад постімперського простору, а й частково "реанімувати" його суверенні межі за рахунок територій новостворених квазі-держав та прямої анексії частини сусідніх країн. Зважаючи на це, потрібно говорити, що Росія поступово планує посилювати свою безпеку за рахунок зміщення своїх кордонів, передусім на Захід, мотивуючи це запобіганням загрози розширення інфраструктури НАТО. Росія взяла на себе місію відповідальності за вирішення нею ж створених "заморожених конфліктів". Ще президент Б. Єльцин та міністр закордонних справ А. Козирєв запропонували концепцію російської монополії на миротворчу діяльність у пострадянських республіках, із чим звернулися до ООН і НБСЄ із пропозицією надати Росії спеціальні повноваження миротворця у країнах ближнього зарубіжжя. Останнє можна трактувати як початок відновлення Москвою свого геополітичного контролю над новими незалежними державами. Незабаром фактично весь пострадянський простір було проголошено стратегічною сферою російських життєвих інтересів у контексті своєрідної євразійської "доктрини Монро". Ураховуючи зазначене, варто констатувати розгортання експорту та підтримки Росією керованих конфліктів на пострадянському просторі. Чи не головним інструментом забезпечення такої політики є "етнічна карта". Завдяки цьому засобу Москва тривалий час реалізує стратегію побудови великої держави за мовно-етнічним принципом, намагаючись об'єднати всіх росіян і російськомовне населення пострадянського простору в межах "русского мира". Так, Росія як засіб дестабілізації активно використовує чи потенційно може використати російське та російськомовне населення у Прибалтиці, Білорусі, Україні, Казахстані. Загалом механізм розпалювання Росією конфліктів на пострадянському просторі полягає в підтримці сепаратизму в но-

вих незалежних державах головним чином через нагнітання націоналістичних настроїв серед російських нацменшин, що виконують роль потужного важеля геополітичного впливу Кремля. Однак етнічний засіб тиску на пострадянські країни поступово втрачає свою ефективність по мірі скорочення чисельності російськомовного населення в межах колишнього СРСР, передусім через його природне зменшення (зростання смертності) або ж через активний відплив до Росії. Зокрема, упродовж останніх 20 років простежується постійне скорочення відсотка російського та російськомовного населення у Прибалтиці, Україні, Закавказзі та країнах ЦА. Силкові дії на пострадянському просторі Росія намагається пояснювати з огляду на концепцію суверенної демократії, яка на думку вищого російського керівництва дає право їй державі діяти на міжнародній арені незалежно від інших геополітичних акторів.

Росія активно лобіює власні геостратегічні інтереси через проросійськи налаштовані політичні сили в пострадянських республіках. Одним із прикладів є Молдова, де за підтримки Москви крісло президента отримав представник лівих сил і проросійськи налаштований лідер. Під час виборів в автономній одиниці Молдови – Гагаузії перемогу здобула також проросійськи налаштована лідерка. Крім цього, Росія активно втручалася у президентські вибори у Грузії у 2003 р. й Україні у 2003 та 2010 рр. Потужним важелем геополітичного тиску на теренах радянської периферії залишаються енергоресурси, маніпуляцією постачання яких (відімкненням чи ціновою політикою) Росія утримує у полі свого впливу більшою мірою Білорусь, Молдову, меншою мірою країни Балтії та Україну, які поступово диверсифікують споживання енергоресурсів із Євросоюзу. Чорноморсько-Каспійський, як і зокрема Кавказький регіон, є своєрідними геополітичними плацдармами для встановлення контролю над енергетичними ресурсами Євразії. Росія позиціює себе в ролі арбітра у врегулюванні нагірно-карабаського конфлікту та намагається витіснити із цього процесу США. Насправді ж РФ не зацікавлена у швидкому врегулюванні цієї кризи як і будь-якої іншої на пострадянському просторі, про що свідчить постачання

зброї обом сторонам конфлікту. Свою присутність у Грузії Росія зберігає фактично від моменту розпаду СРСР. Інструментом геополітичного тиску на Тбілісі залишаються невизнані республіки – Абхазія та Південна Осетія. Задля зміцнення цих квазідержавних утворень Росія спровокувала конфлікт із Грузією у 2008 р., більш відомий як "п'ятиденна війна", що був спрямований на недопущення вступу Грузії до НАТО та дав старт "легалізації" "незалежності" Абхазії та Південної Осетії. Ключовою державою для Росії в ЦА залишається Казахстан, у якому вона також може розіграти етнічну карту за рахунок ще відносно досить чисельної російської нацменшини на випадок зміни режиму чи зовнішньополітичного вектора Астани. Черговим був агресивний крок Росії щодо України, наслідком чого стала анексія Криму, розв'язання "гібридної війни" на Донбасі та створення маріонеткових режимів – Л/ДНР. Як і у випадку із Грузією головною геостратегічною ціллю Росії в Україні є недопущення зближення Києва з євроатлантичними інституціями шляхом дестабілізації внутріполітичної ситуації, а Л/ДНР покликані відігравати роль важеля тиску на Київ задля нівелювання його прозахідної зовнішньої політики. Крим після анексії перетворено на потужну військово-морську базу, що значно посилює присутність Росії в Чорноморському регіоні та відповідно знижує безпеку України й інших східноєвропейських країн, – передусім Румунії.

Після розпаду СРСР Російська Федерація як новий суб'єкт міжнародного права у межах реалізації "доктрини Козирева" визначила західний вектор як пріоритетний. Причиною тому стала потреба в західних кредитах й інвестиціях в умовах різкого падіння російської економіки та гіперінфляції. Особливу увагу було приділено відносинам із США як єдиною наддержавою, що залишилася після краху Ялтинсько-Потсдамської системи. Одним із головних завдань для Москви стало тоді подолання інерції холодної війни й окреслення контурів стратегічної співпраці в умовах становлення нового світопорядку. Росія намагалася поліпшити відносини зі Сполученими Штатами вже як партнером з урегулювання низки проблем глобальної безпеки. Насамперед ідеться про наміри продовження діалогу щодо скорочення стра-

тегічних ядерних арсеналів, який розпочато в останні роки існування СРСР у межах СНО. Реалізацію договору СНО-1 було загальмовано крахом СРСР, що призвело до зміни ядерної картини світу, а власне діалог із США про ядерне роззброєння відтоді перебрала на себе Російська Федерація. СНО-2 як і попередній договір був ускладнений появою нових незалежних ядерних держав – України, Білорусі та Казахстану. У ході діалогу було вироблено механізм набуття без'ядерного статусу цими трьома державами через їх приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Однак подальше погіршення російсько-американських відносин не дало змоги скоротити стратегічні наступальні озброєння до рівня 1500–1675 од. та 1100 носіїв як це передбачалося Договором СНО-3. Двома ключовими імперативами, що ускладнюють відносини Москви з Вашингтоном, є розміщення Сполученими Штатами елементів системи ПРО у країнах Східної Європи та розширення НАТО на схід. У відповідь на такі кроки США, РФ почала розміщення в Калінінградській обл. та Білорусі новітніх протиракетних і тактичних ядерних ракетних комплексів. Також РФ спільно із Китаєм активно виступає проти розміщення системи ПРО в Південній Кореї та Японії, спрямованої на запобігання пускам балістичних ракет із боку КНДР. Росія досить болісно реагує на розширення інфраструктури Альянсу до своїх кордонів, розцінюючи це не інакше як загрозу власній національній безпеці. Однак головною причиною таких занепокоєнь для Росії є те, що Альянс сприймається цивілізаційною силою та полюсом тяжіння для багатьох пострадянських країн, які, з одного боку, вбачають можливість оптимізації своєї національної безпеки лише під парасолькою НАТО, а з іншого – можливість долучитися до ліберально-демократичних цінностей західного світу.

Зближення Росії зі Сполученими Штатами у вересні 2001 р. на тлі терористичних атак у Нью-Йорку було короткотривалим, оскільки Росія, у підсумку, так і не була запрошена як рівноправний партнер у боротьбі з міжнародним тероризмом та обмежилася лише наданням свого повітряного простору і території для перекидання вантажів НАТО до Афганістану під час проведення

контртерористичної операції в цій країні упродовж 2001–2014 рр. Під час проведення спецоперації США в Іраці у 2003 р., що відбувалася без відповідної санкції ООН, РФ намагалася виступити проти таких дій спільно з Німеччиною та Францією. Москва активно використовує у своїх геостратегічних цілях надмірну енергетичну залежність європейських країн. Кремль має здатність обмежити, а то й узагалі припинити постачання природного газу тим європейським країнам, що займають неолояльну щодо РФ позицію або ж задля підтримки провідними країнами ЄС потрібних Росії рішень. Крім того, РФ через застосування інструменту "м'якої сили" підтримує в ЄС євроскептиків, а також ліві, націоналістичні й ультраправі сили, які є по суті "п'ятою колоною" Москви в ЄС. Свідченням тому є непряме фінансування таких політичних сил у різних країнах Євросоюзу. Росія намагається активно повернути свій вплив на Балканах у межах її західного та європейського геостратегічного вектора. Ключовими країнами, яких РФ використовує як провідників забезпечення свого впливу, є Сербія, Македонія та Боснія і Герцеговина. Росія помітно нарощує свою присутність у регіоні завдяки впливу на внутріполітичну ситуацію в зазначених країнах, зокрема на їхні виборчі процеси, а також шляхом використання "православної карти" як своєрідної сполучної ланки у двосторонніх зв'язках.

Близький Схід став для Росії тим регіоном, де вона прагне повернути колишній геополітичний вплив, який мав свого часу СРСР. Одним із перших кроків такого повернення стала посильна участь РФ у спробах урегулювання арабо-ізраїльської кризи, зокрема через співавторство "дорожньої карти" як дороговказу до створення у трирічний термін незалежної держави Палестина та налагодження її відносин з Ізраїлем. Росія також є учасницею врегулювання іранського ядерного питання при тому, що свого часу надавала ядерні технології Тегерану та має цю країну в союзницькому активі щодо підтримки сирійського режиму Б. Асада. Зокрема, підтримка цього авторитарного правителя в Сирії також служить посиленню геополітичного впливу Росії в регіоні. Водночас своєю участю РФ заявляє про те, що її геостратегічні

інтереси не обмежуються відтепер лише винятково пострадянським простором і вона повертається у гру в ролі глобального арбітра. Власне, під приводом боротьби з ІДІЛ РФ насправді прагне підтримувати перманенту нестабільність у Близькосхідному регіоні задля збільшення потоку біженців до країн Євросоюзу, що тим самим підриває його стабільність і єдність. Крім того, Москва переслідує ціль щодо контролю над видобуванням і транзитом енергоресурсів країнами Перської затоки до ЄС задля усунення конкурентів на європейському енергетичному ринку, а також недопущення ще більшого падіння цін на нафту. Цілком можливо, що і надалі Росія буде посилювати свою присутність на Близькому Сході у тому числі й через подальше формування геостратегічного трикутника "Москва – Тегеран – Дамаск". Не відкидається також і сприяння чи навіть участь Москви у формуванні антизахідної коаліції із таких країн, як Сирія, Іран, Ірак, Туреччина, Єгипет та Лівія. Помітно нестабільними залишаються стосунки Росії з Туреччиною, головним чином через розбіжності щодо підтримки сирійського режиму Б. Асада, довкола курдського питання, а також щодо реалізації газопроводу "Турецький потік". Росія тим часом нарощує свою присутність на Близькому Сході і через зміну балансу сил у регіоні шляхом постачання різним країнам новітньої зброї, зокрема й сучасних систем ППО.

Важливим завданням для Росії є балансування геостратегії між західним і східним зовнішньополітичним вектором. Проте періодичні погіршення відносин із Заходом, більшою мірою зі Сполученими Штатами, змусили Росію звернути свій геополітичний погляд на схід. У контексті так званого розвороту на схід РФ має далекоглядні плани щодо формування геостратегічного трикутника "Москва – Пекін – Делі". З метою нормалізації відносин із Китаєм Росія вже в першій половині 1990-х рр. зробила низку кроків щодо врегулювання прикордонних питань, зокрема демаркації східного та західного секторів російсько-китайського кордону. Зі свого боку, Китай виявив солідарність із Росією під час югославської кризи у 1990-х рр., а також нейтралітет під час російського втручання у Грузію та Україну. Саме у відносинах із

Китаєм Москва вбачає для себе формування стратегічного тандему з перспективою трансформації у військово-політичний союз. Водночас асиметричне зближення Росії із КНР є до певної міри вимушеним, оскільки зумовлене насамперед складним міжнародним становищем Російської Федерації, у якому вона опинилася після введення Заходом економічних санкцій через агресію проти України. У такій ситуації, передусім коли економіка Росії перебуває в рецесії, постає необхідність залучення кредитів та інвестицій із Китаю. Також РФ пропагує кооперацію інтересів із Пекіном у межах євразійських економічних об'єднань. Однак КНР формує власний транзитно-інтеграційний мегапроект "Один пояс, один шлях", який складе гідну конкуренцію російським інтеграціям на пострадянському просторі. Загалом зближення Росії та Китаю радше нагадує "шлюб" за розрахунком, оскільки Пекін і Москва навряд чи зможуть прийти до міцного стратегічного партнерства. До того ж, торговельна динаміка між Росією та Китаєм упродовж кількох останніх років демонструє тенденцію до різкого зниження. У Росії також визнають існування небезпеки демографічної колонізації Китаєм Південного Сибіру та Далекого Сходу і саме це стає причиною геополітичної недовіри щодо участі КНР в освоєнні та розвитку зазначених територій. Росія має занепокоєння щодо подальшого наростання геополітичного впливу Китаю в ЦА та Євразійському регіонах загалом. Така ситуація змушує Москву обмежити постачання Китаю новітніх озброєнь і технологій їхнього виробництва, а також зумовлює зближення із його геополітичними конкурентами та кшталт В'єтнаму чи Індії. Загалом, за нинішніх геополітичних обставин, Росія та Китай не створять військового блоку для протистояння із США, хоча б тому, що КНР і Сполучені Штати відчувають взаємозалежність у своїх відносинах, насамперед у торговельно-економічній площині. Усе це не дає жодних підстав стверджувати про формування геостратегічного союзу між Росією та Китаєм.

З особливою обережністю Росія вибудовує паралельні відносини з Індією. РФ у контексті відносин із Нью-Делі прагне брати посильну участь у врегулюванні кашмірського конфлікту між

Індією та Пакистаном у питанні приналежності території Кашміру, який триває вже понад півстоліття. У загальних рисах відносини Москви та Нью-Делі можна охарактеризувати як партнерство, засноване на взаємних інтересах. Росія реалізує стратегію лобіювання своїх енергетичних інтересів в Індії, сприяючи будівництву нових АЕС і маючи перспективи постачання природного газу до країни. Однак співпраця Індії з РФ, як і у випадку з Китаєм, заміщується останнім часом військовим й економічним співробітництвом зі Сполученими Штатами та Заходом. Таким чином, США для Індії стають новим партнером, якому Нью-Делі відводить першорядну роль у багатьох напрямках співпраці. З огляду на це з упевненістю можна стверджувати, що триангуляція "Китай – Росія – США" нині вичерпала себе, хоча б тому, що кожна зі сторін має власну геостратегію, геополітичну динаміку та систему цінностей на міжнародній арені.

Взаємини Росії з Японією ускладнені територіальними суперечками довкола приналежності Курильських о-вів, які Токіо іменує не інакше, як своїми північними територіями. У зв'язку із цим отримані у спадок від СРСР Південні Курили мають досить вагоме геополітичне значення для Росії, оскільки забезпечують стратегічний вихід до Східної Азії на додаток до російського порту Владивосток. Саме тому Москва, незважаючи на фінансові складнощі, продовжує "колонізувати" острови, вкладаючи кошти в інфраструктуру територій, зокрема у будівництво аеропорту задля забезпечення належного сполучення з материком. РФ поступово змінює етнічну карту приналежних їй Курильських о-вів через витіснення звідти корінного населення, а також шляхом їх милітаризації, маючи плани щодо розгортання там своїх військових баз. Росія так чи інакше бере участь (хоча й імітаційну) у врегулюванні північнокорейського ядерного питання. США вели перемовини з РФ з тим, щоб остання активніше вплинула на КНДР у контексті відмови Пхеньяна від ядерної програми. Проте офіційне набуття ядерного статусу КНДР зробило марними дипломатичні зусилля провідних геополітичних гравців, у тому числі й Росії. Хоча РФ і засуджує ядерні випробування Пхеньяном як і корейську ядерну програму загалом, усе ж останнім ча-

сом відбувається зміна її позиції щодо КНДР у бік демонстрації стабільності у двосторонніх стосунках на тлі кризи відносин із Заходом. Задля розширення присутності в АТР Росія активно кооперує свою співпрацю із В'єтнамом, де залишилася колишня радянська військова база в Камрані, яка нині служить Росії в ролі доку для обслуговування човнів Тихоокеанського флоту (на маршруті "Владивосток – Червоне море"), а також місцем для дислокації літаків-заправників з метою забезпечення польотів російської дальньої авіації над Тихим океаном.

Росія посилює свій геостратегічний вектор на африканському, латиноамериканському й арктичному напрямках. РФ сподівається на інерційність успадкованих від СРСР стосунків із країнами, що розвиваються. Нині, за різними даними, у країнах Африки перебуває до 500 російських військових інструкторів і радників, які допомагають в освоєнні нової військової техніки. Російська Федерація активно намагається розвивати співпрацю з ПАР, насамперед у межах організації БРІКС. Задля нарощування геополітичного впливу в регіоні Росія законтрактувала з ПАР побудову восьми енергоблоків для АЕС. Поліпшенню російського іміджу серед африканських режимів, які більшою чи меншою мірою симпатизують РФ, сприяло скасування Москвою радянських боргів на суму в розмірі понад 20 млрд дол. При всьому, присутність Росії в регіоні обмежується насамперед Північною Африкою, де ключовою точкою її геополітичної опори розглядається Єгипет та меншою мірою Лівія. Однак не варто забувати, що африканську нішу впродовж останнього десятиліття активно займає Китай і скласти геополітичну конкуренцію, а тим паче витіснити КНР із зазначеного регіону в Росії немає жодних шансів.

Ще одним геополітичним форпостом для зміцнення глобального впливу Росії є Латиноамериканський регіон. Примітним є проведення спільних військових навчань РФ із країнами регіону. Задля демонстрації своєї військової присутності на "задньому дворі" США, РФ періодично проводить океанічні рейди своїх ВМС. Однією із провідних країн для розширення латиноамериканської політики Росії є Куба, а повернення її довіри, втраченої на початку 1990-х рр., було чи не ключовим завданням для Росії

в ході офіційних візитів перших осіб. Ще у 2009 р. задля створення бодай ілюзії повернення Росії у глобальну політику, Генштабом Росії було зроблено заяву про розміщення на Кубі бази стратегічних бомбардувальників, здатних нести ядерну зброю. Згодом РФ підписала з Кубою низку документів про співпрацю, серед яких і ті, що передбачали розгортання й експлуатацію на кубинській території об'єктів інфраструктури, у тому числі військової. Актуальним стало питання поновлення роботи Лурдеського центру радіоелектронної розвідки, який використовувався до 2002 р. РФ має наміри щодо будівництва наземних центрів для підтримки російської Глобальної супутникової системи "ГЛОНАС" на Кубі, у Нікарагуа, Бразилії, Аргентині тощо. Цілком імовірно, що Росія створює подібні центри насамперед із військовими цілями, прикриваючись при цьому лише наданням комерційних послуг у навігаційній сфері. Разом із тим Росія має контракти на постачання зброї до латиноамериканських країн. Ще одним інструментом посилення впливу Росії в Латинській Америці є економічне, зокрема енергетичне проникнення в регіон, передусім через сприяння будівництва ТЕС та АЕС, освоєння нових нафтових родовищ на карибському морському шельфі, а також участь у розробці сланцевих нафтогазових родовищ. Росія активно підтримує створення Нового банку розвитку БРІКС. Зазначений банк планує вкладати кошти в інфраструктурні проекти країн, що розвиваються. Загалом же Кубу, Венесуелу, Нікарагуа та Бразилію Росія розглядає як стратегічних партнерів та "опорні" країни для подальшого геополітичного проникнення в Латиноамериканський регіон. Проте для латиноамериканських країн співпраця з Росією є лише одним із геостратегічних векторів, які активно розвивають свої відносини з таким центрами політико-економічного впливу, як США, ЄС та особливо Китай. Усе ж можемо констатувати, що значне розширення геополітичного впливу Росії в регіоні ускладнюється, передусім через зниження її ресурсних можливостей.

Нарешті, набуває дедалі більшого значення й арктичний вектор російської геостратегії. Зміна арктичного клімату підвищує доступ до покладів нафти, газу й інших корисних копалин, а та-

кож зумовлює тим самим розширення мережі транспортних шляхів через Північний полюс. Росія активізувала своє проникнення в Арктичний регіон через патрулювання його з використанням військової авіації та флоту, насамперед у районі архіпелагу Шпіцберген. Левова частка відомих запасів родовищ арктичних вуглеводнів перебуває саме на російському континентальному шельфі, переважно у Баренцевому і Карському морях. Привертають увагу Москви й арктичні нафтові поклади, які згідно із прогнозами стануть доступними з таненням льодовиків уже через 20 років. До того ж, Арктика унаслідок кліматичного потепління створює можливість для розвитку й експлуатації Росією північного морського шляху як найкоротшої траси до європейських і далекосхідних морських портів. Нині країни НАТО можуть без особливих зусиль блокувати вихід Росії до Середземного моря та Атлантичного океану. Тож конкуренція за вплив на Арктику набуває для Росії виняткового значення, яка дедалі помітніше перетворюється на справжню битву за Хартленд, складовою частиною якого є саме Білий континент як природно геополітичний буфер.

Наростання геополітичної конкуренції провідних держав в Арктиці може призвести до енергетичної війни, хоча б тому, що великі держави на пряму вдалися до створення військових баз у цьому регіоні. Росія активно відстоює позицію з приводу того, що частина хребтів Ломоносова і Менделєєва, а також котлован Підводників є продовженням російської частини Євразійського материка або російської суші в Північному Льодовитому океані, а тому через ООН намагається домогтися права на володіння цією ділянкою Арктики. Саме з визнанням приналежності частини арктичного шельфу Росія отримала би право експлуатації, розпорядження та збереження ресурсів, розміщених у воді, на морському дні та під морським дном. Однак, самотужки РФ не в змозі видобувати енергоресурси в Арктиці, а тому найвірогідніше змушена буде кооперувати свої зусилля з тим же Китаєм, Японією чи Норвегією. Зважаючи на це зазначені території в разі обґрунтованого доведення права володіння ними Росією хоча й розширять плацдарм для забезпечення її геостратегічних

інтересів, утім, будуть радше здобутком на віддалене майбутнє. Росія та Норвегія продовжують юридичний конфлікт довкола проходження російського кордону щодо архіпелагу Шпіцберген. Росія висуває власні аргументи на володіння Західною частиною однойменного острова, де розташований російський населений пункт Баренцбург, з огляду на відповідне рішення 1920 р. про господарську та наукову діяльність на архіпелазі, у тому числі й Росії. Норвегія ж зі свого боку розцінює такі заяви не інакше як територіальні претензії. Разом із тим, Росія активно розпочала експансію на арктичний шельф через розширення своєї військової присутності в Баренцовому морі, Заполяр'ї та Північному Льодовитому океані. РФ планує остаточно завершити формування оперативно-стратегічного командування "Північ", яке б забезпечило контроль над сектором російських стратегічних інтересів. Москва робить постійні заяви про відновлення радянських військових баз і зведення нових, зокрема на новосибірському архіпелазі, а також на о. Врангеля та архіпелазі Нова земля. У межах власного сектора Арктики Росія планує розміщення передових зенітно-ракетних комплексів, систем РЛС та дислокацію частини Північного флоту у межах нового Об'єднаного стратегічного командування. Паралельно Москва офіційно заявила про дислокацію 6-тисячного військового контингенту в Мурманській обл. та Ямало-Ненецькому автономному округі. Про створення власних військово-морських баз у регіоні заявили США та Канада, що тим самим означає вже розгортання присутності НАТО в Арктичному регіоні та може призвести в перспективі до силового зіткнення великих держав.

На завершення варто зауважити, що із крахом СРСР Росія втратила статус глобального гравця і контроль над значними просторами як у регіональному євразійському сенсі (на теренах колишнього Радянського Союзу), так і глобальному світовому вимірі. Зрештою, геополітична ніша *Pax Sovietica* була невдовзі заповнена вчорашнім стратегічним світовим конкурентом – Сполученими Штатами. Таким чином, Росія була витіснена зі Східної Європи, ЦА, Африки, Латинської Америки та повільно втрачає вплив у зоні своєї особливої відповідальності – постра-

дянському просторі. Попри все, упродовж останнього півтора десятиліття Росія під керівництвом авторитарного лідера В. Путіна намагається взяти стратегічний реванш за поразку у холодній війні Вашингтону. Однак, за всіх спроб відродитися як один із глобальних центрів впливу, Росія не настільки потужна у ресурсному розумінні держава, щоб підвищувати свій геополітичний вплив поза межами пострадянського простору. Також внаслідок наростання внутрішніх суперечностей та скорочення зовнішньополітичних ресурсів Росію можна характеризувати як згасаючу силу, що дедалі більше втрачатиме свій вплив на міжнародній арені. За таких умов євразійський полюс у середньотерміновій перспективі буде відзначатися своєю аморфністю та непередбачуваністю поряд з іншими геополітичними центрами, які формуватимуть архітектуру майбутнього світопорядку.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абашидзе А.І. 395

Абе С. 546

Алексєєв М.М. 65

Алієв Г. 389

Аллісон Г. 162

Андрущенко С.В. 55

Антонов О.К. 272

Арафат Я. 495

Арбатов О.Г. 84, 207

Арбатова Н.К. 486

Арін О.О. 78

Ас-Сісі А. 505

Асад Б. 277, 337, 496, 499,
500, 501, 502, 503, 504, 512,
513, 518, 575, 590, 591

Асад Х. 496

Бабурін С.М. 232

Бабурова А.Е. 182

Багапш С.В. 402, 403

Байден Дж. 458

Барановський Ф.В. 15

Баркашов О.П. 186

Бейкер Дж. 447

Белл Д. 34

Бельянінов А.Ю. 162

Березовський Б.А. 159

Берлусконі С. 474

Берроуз М. 521

Бжезинський З. 39, 52, 101,
102, 147, 158, 178, 200, 203,
206, 226, 229, 375, 378, 390,
404, 414, 430, 531, 538

Бланк С. 539

Бондаренко Д. 538

Бортніков О.В. 161

Бразаускас А. 295, 468

Брайан М. 261

Бридлав Ф. 459

Бродель Ф. 96

Бугайські Я. 353

Бульвінський А.Г. 255

Бусигіна І.М. 46

Буш Дж.-молодший 419, 450,
495

Буш Дж.-старший 441, 446, 458

Вайно А.Е. 162

Валлерстайн І. 297,

Вандам О.Є. (Єдрихін О.Є.)
53, 54

Варнінг М. 473

Венік Ч. 458

Верба І.В. 15

- Вернадський Г.В. 65, 189
Ветринський І.М. 39
Вілдерс Г. 480
Вітте С.Ю. 472
Влах І.Ф. 383
Володін В.В. 162
Врангель Ф. 143, 570, 597
Вулфовіц П. 173, 281
Вучич О. 478
- Гаджиєв К.С. 46, 85
Гайдар Є.Т. 268
Гайдуцький П.І. 338
Геворгян Л. 350
Гегель Ф. 20
Гейтс Р. 401
Герасимов В.В. 132
Гердер Й. 43
Гірс М.К. 472
Глазьєв С.Ю. 330, 419
Глінкіна С.П. 73
Гобл П. 149, 315, 392
Гоголь М.В. 15
Гольцов А.Г. 55,
Горбачов М.С. 115, 156, 162,
441, 446, 447,
Горбулін В.П. 12, 117
Горчаков О.М. 180, 472
Горшков С.Г. 542
Григорович І.К. 543
Грінберг Р.С. 249
Груєвський Н. 488, 489
Гумбольдт А. 20
- Гумільов Л.М. 71, 72, 189
Гусинський В.О. 159
Гуцціні С. 48
- Данилевський М.Я. 63, 66, 70,
76, 188
Дарвін Ч. 22
Делбі С. 27, 30
Джексон Г. 458
Джуканович М. 491
Добреньков В.І. 79
Доддс К. 27, 28, 43
Додік М. 491
Додон І.М. 382
Докторович А.Б. 59
Дорошко М.С. 16, 378
Друкер П. 34
Дугін О.Г. 73, 74, 78, 79, 80,
84, 187, 194, 350, 419
Дусинський І.І. 218
- Егнью Дж. 27, 28, 29, 37
Ельвінг Й. 481
Ельчібей А. 389
Енгельс Ф. 557
Ердоган Р. 517
Ешлі Р. 27
- Єльцин Б.М. 90, 111, 151,
152, 155, 156, 161, 162, 205,
300, 372, 374, 377, 447, 449,
472, 483, 484, 485, 496, 546,
547, 586
Єрасов Б.С. 83

Жалоба І.В. 16
Жириновський В.В. 193, 364,
511
Заєв З. 489
Зам'ятін Д.М. 34, 46
Земан М. 478
Зубов А.Б. 158
Іван Грозний 151, 187
Іванов В. 162
Іванов С.Б. 123, 161
Івашов Л.Г. 70
Ільїн В.М. 65
Ільїн М.В. 151
Іноземцев В.Л. 158, 180, 353
Ірхін О.А. 344
Ісаков Б.І. 71
Каддафі М. 498
Казанецький В. 48, 414
Камінський Є.Є. 35
Кант І. 20
Канцелярук Б.І. 298
Каплан Р. 95, 96
Караваєв В.П. 317, 464
Караганов С.С. 86, 87, 419
Карамзін М.М. 12
Карімов І.А. 408
Карсавін Л.П. 65
Кастельс М. 34
Катаєва О.В. 83
Кахенман В. 42
Керрі Дж. 218
Кіссинджер Г. 103, 147, 181,
202, 217, 234, 430
Клаузевіц К. 22
Клінтон В. 449, 458, 465
Клінтон Г. 348, 463
Клод І. 19
Кович Д. 492
Коен А. 353
Козак Д.М. 382
Козирєв А.В. 85, 86, 117, 267,
300, 372, 373, 448, 464, 465,
494, 586, 588
Коїдзумі Д. 547
Кокойти Е.Д. 402
Кокошин А.А. 213
Коль Г. 472
Корвін-Мікке Я. 478
Корнегей Ф. 375
Коровін В.М. 90, 187
Корсунський С.В. 514
Кортунов С.В. 178, 282, 297
Косикова Л.С. 77
Коткін С. 461
Краєвський А.О. 66
Крістоф Л. 42
Кузнецов М.Г. 277
Кулик В.О. 157
Кутовой Є.Г. 298

Лавров С.В. 161, 218, 301, 488, 560
Лакост І. 30, 42
Лапкін В.В. 42
Ле Пен М. 479
Легвольд Р. 440
Леонт'єв К.М. 66, 70, 188
Лимонов Е.В. 186
Литвиненко О.В. 182
Ломоносов М.В. 345, 567, 578, 596
Лугар Р. 445
Лук'янович М.В. 54
Лукашенко О.Г. 326, 327, 358, 362, 363, 385
Лукін А.В. 537
Лукін В.П. 232
Львов Д.С. 249

Магнітський С.Л. 182
Мадуро Н. 560
Макіавеллі Н. 20
Маккейн Дж. 261
Маккіндер Х.Дж. 24, 25, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 147, 210, 454, 531
Маклюен М. 34
Макрон Е. 476
Макфол М. 300
Мальченков С.А. 55, 61
Манкофф Дж. 425
Марков С.О. 352
Маркс К. 12

Маруєв А.Ю. 54
Масляк П.О. 56
Масуда Й. 34
Медведев Д.А. 90, 91, 165, 170, 332, 335, 402, 443, 453, 455, 458, 473, 475, 556, 557,
Мельничук І.М. 58, 59, 125, 197
Менделєєв Д.І. 236, 567, 578, 596
Меннінг Р. 521
Меркель А. 476
Мехен А.Т. 25, 96, 198, 199
Михєєв В.В. 440
Міллер О.Б. 161
Мілошевич С. 484, 485
Міршаймер Дж. 421
Мітрюшин О.С. 186
Міттеран Ф. 472
Моісо С. 37
Монро Дж. 24, 373, 586
Монтеск'є Ш. 20
Мотиль О. 158, 170, 192, 297
Мошес А.Л. 304
Мубарак Х. 498
Муров Є.О. 162
Мяло К.Г. 83
М'ясникович М.В. 361

Навальний О.А. 170
Назарабаєв Н.А. 289, 331, 342, 345, 362, 364
Най Дж.-молодший 31
Нанн С. 445

Наришкін С.Є. 161, 162
Нарочницька Н.О. 75, 376, 422
Нейсбіт Дж. 34
Нетаньяху Б. 507
Немцов Б.Ю. 182
Ніксон Р. 530
Нікулічев Ю.В. 313
Ніязов А.В. 188, 191
Нуришев Г.М. 425

О'Товтел Дж. 27, 28, 29, 42, 54
Обама Б. 378, 443, 453, 456,
459, 458, 531, 562, 578
Обуті К. 547
Окунєв І.Ю. 46
Оланд Ф. 476
Олбрайт М. 509
Олкотт М. 308
Орбан В. 478
Орлова І.Б. 83
Ортега Д. 559

Пайпс Р. 159
Панарін І.М. 350
Панарін О.С. 78, 83
Пантін В.І. 83, 373
Паркер Дж. 54
Патрушев М.П. 161
Перепелиця Г.М. 15
Петро І (Петро Великий) 556
Подберьозкін А.І. 130
Політковська Г.С. 182

Примаков Є.М. 87, 88, 89, 90,
92, 115, 118, 314, 397, 448,
484, 495, 519
Путін В.В. 8, 12, 13, 87, 91,
92, 93, 94, 105, 111, 116, 118,
122, 155, 156, 157, 158, 159,
160, 161, 162, 163, 164, 165,
166, 168, 169, 170, 175, 177,
182, 183, 186, 187, 191, 217,
227, 236, 254, 276, 282, 290,
291, 316, 331, 338, 344, 345,
346, 347, 348, 349, 358, 359,
364, 365, 366, 373, 380, 403,
407, 410, 416, 418, 419, 421,
445, 450, 452, 455, 457, 458,
461, 470, 473, 474, 477, 479,
481, 486, 488, 496, 499, 502,
507, 518, 527, 537, 541, 546,
547, 549, 552, 555, 556, 557,
558, 561, 562, 582, 598
Пушков О.К. 161

Райс К. 8, 452
Райх Е. 21
Рар О.Г. 316
Ратцель Ф. 23, 43, 211
Ріттер К. 43
Рітцер Дж. 19
Робертсон Д. 34
Рогов С.М. 221
Рогозін Д.О. 161, 194, 419
Ротенберг А.Р. 161
Ротенберг Б.Р. 161
Рябов М.Т. 465

- Саакашвілі М. 379, 397, 399, 400
Савицький П.М. 65, 67, 68, 188
Саймс Д. 162
Сарадж Ф. 498
Саркозі Н. 402, 474
Святополк-Мирський Д.П. 65
Сесайр М. 504
Сєчин І.І. 161
Сізов В.Ю. 113
Скородумов М.Б. 186
Смирнов К.О. 83
Сміт Дж. 367
Снайдер Т. 426, 478
Сноуден Е. 182
Солженіцин О.І. 180
Солодовник С.В. 215
Сорокін Д.Є. 254
Сорокін К.Е. 40, 296
Спикмен Н. 26, 27, 42, 96, 199
Сталін Й.В. 9, 159, 410
Старовойтова Г.В. 182
Стейнберг М. 401
Стент А. 397, 458, 500, 604
Стоукс Дж. 527, 532
Страус А. 447
Сувчинський П.П. 65, 188
Сулейменов О.О. 71,
Сурков В.Ю. 158, 161, 183, 186
Суслов П.Є. 187
Суханкін С. 431
Тейлор П. 45
Телбот С. 465
Тимченко Г.М. 161
Тинякова О.М. 59
Титаренко М.Л. 83
Тіллерсон Р. 463
Тодд Е. 299
Тойнбі А.Дж. 100, 101
Толстов С.В. 35
Торкунов А.В. 214, 247
Тоффлер Е. 34
Трамп Д. 451, 463, 502, 531
Тренін Д.В. 551
Трубецької М.С. 65, 66, 67, 182
Фійон Ф. 479
Філатов С.О. 465
Фішер Й. 461
Флін М. 463
Флінт К. 42
Флоровський Г.В. 65, 188
Фостер Дж. 23
Франк С.Л. 65
Франц Йосиф 143, 570
Фрідман Дж. 97, 212, 216, 465
Фролов В.Г. 89
Фу Ін 532
Хакард М. 390
Хантінгтон С. 101, 520
Хасбулатов Р.І. 87
Хасімото Р. 547

Хатунцев С.В. 76
Хаусхофер К. 24, 42, 95
Хафтар Х. 498
Хачатуров В.Р. 296
Хаяші Ю. 34
Хірш Х. 250
Хлебніков П. 182
Ходорковський М.Б. 182
Хусейн С. 497

Циганков П.А. 43
Цимбурський В.Л. 43, 55, 80,
81, 82, 533

Чабаненко А.Т. 556
Чавес У. 556
Чекаленко Л.Д. 367
Челлен Р. 18, 21, 22, 23, 41
Чемезов С.В. 161
Черкасов Н.О. 164
Черномирдін В.С. 486, 487
Черчилль В. 5, 97
Чингісхан 66, 70
Чубайс А.Б. 464

Шаповалова О.І. 144
Шарль де Голль 48
Шарп Д. 37
Шеварнадзе Е.А. 395
Шевцова Л.Ф. 105, 156, 170,
181, 367, 415
Шевченко Т.Г. 1, 2, 15, 16
Шергін С.О. 312

Шерр Дж. 104, 119, 147, 151,
159
Шестов Л.І. 65
Шеховцов А.В. 84
Ширак Ж. 474
Шишков Ю.В. 322, 324, 339,
366
Шмідт П. 570
Шморгун О.О. 209
Шойгу С.К. 161, 558, 559
Шпенглер О. 100
Шредер Г. 473, 474
Шульга М.А. 58
Шустрова Т.В. 201

Ющенко В.А. 417

Якименко В.Г. 186
Яковлев Діма 182
Якунін В.І. 162, 526
Янукович В.Ф. 358, 416, 417,
418

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГЕОСТРАТЕГІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ	17
1.1. Методологічні основи розуміння геополітики та геостратегії	17
1.2. Теоретичне обґрунтування та візії російської геостратегії	62
1.3. Сучасне геостратегічне планування в Росії	106
РОЗДІЛ 2. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ	149
2.1. Вплив внутріполітичного стану на формування геостратегії Російської Федерації	149
2.2. Геополітичний статус Російської Федерації.....	196
2.3. Стан ресурсного забезпечення зовнішньої політики Росії.....	233
РОЗДІЛ 3. ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР ЯК РЕГІОНАЛЬНИЙ ВЕКТОР РОСІЙСЬКОЇ ГЕОСТРАТЕГІЇ	295
3.1. СНД як інструмент реінтеграції пострадянського простору	295

3.2. "Різношвидкісні" інтеграційні проекти Російської Федерації	325
3.3. ЄАЕС як новий геополітичний проект Російської Федерації	345
3.4. Специфіка забезпечення військово-політичного впливу Росії на пострадянському просторі.....	369
РОЗДІЛ 4. ГЛОБАЛЬНИЙ ВИМІР ГЕОСТРАТЕГІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ	438
4.1. Євроатлантичний вектор геостратегії Росії	438
4.2. Геостратегічні інтереси Російської Федерації на Балканах	482
4.3. Близькосхідний геостратегічний вектор Російської Федерації	494
4.4. Геостратегічна конфігурація "Росія vs Китай vs Індія vs Японія"	519
4.5. Африканський, латиноамериканський та арктичний вектори російської геостратегії.....	554
ВИСНОВКИ	580
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	599